

નિવેદન

આ 'મનુસ્મૃતિ' વિવિધ ગ્રંથમાળાના ત્રીસમા વર્ષના પહેલા પુસ્તકરૂપે સં. ૧૯૬૭માં પ્રસિદ્ધ થયેલી; તે ખલાસ થતાં આ બીજી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થાય છે.

પહેલી આવૃત્તિમાં મૂળ સ્તોત્રો અને તેનું માત્ર ભાષાંતર અપાયું હતું. આ આવૃત્તિનું ભાષાંતર વધુ સરળ બને એ માટે નવે-સરથી શાસ્ત્રી શિરભાઈ શંકર મયાશંકર પાસે તૈયાર કરાવ્યું છે અને કુલ્લુકની ટીકાના આધારે સ્થળેસ્થળે પરાધર્મનો સંબંધ છુટાવત્તે અનેક નવાં ટિપ્પણો ઉમેરવામાં આવ્યાં છે.

આમ આ આવૃત્તિ તદ્દન નવા સ્વરૂપે જ બહાર પડે છે. એટલે આગલી આવૃત્તિ જેમની પાસે હોય તેમને પણ આ નવી આવૃત્તિ વસાવી લેવાની ભલામણ છે.

આ રીતે સુધારાવધારા કરવાથી ભાષાંતર વગેરેનો ખર્ચ તથા અગાઉ કરતાં સુમારે ૧૬૦ પાનાં વધ્યાં છે; તેમ જ હાલની અસહ્ય મોંઘવારીના કારણે આની કિંમત અગાઉ કરતાં ત્રણગણી રાખવી પડે એમ હતું; પરંતુ આવા ધર્મના મૂળમૂલ ગ્રંથો જનતાને સરતા મૂલ્યે મળવા જોઈએ એ ઉદ્દેશ લક્ષમાં લઈને આ નવી આવૃત્તિનું મૂલ્ય માત્ર રૂપિયા સાડા ચાર રખાયું છે.

આ ગ્રંથની મદદતા વિશે આગલી આવૃત્તિના નિવેદનમાં જે હકીકત જણાવેલી છે, તેમાંની ઉપયોગી વાતો અહીં નીચે અવતરણમાં આપી છે.

“મનુસ્મૃતિ” આર્યજીવનનો એક અત્યંત પ્રાણવાન ગ્રંથ છે. એના સર્વ વિભાગોમાં આર્યસંસ્કૃતિનો મંગલ પ્રકાશ છે. એ માત્ર કાપદા કે શુષ્ક વિદ્વતાનું પ્રદર્શન કરનારો ગ્રંથ નથી. એ મનુષ્યજીવન જીવે છે, આ વિશ્વની અનેક લીલાઓ તપાસે છે અને વિધિવિધ દિશાઓમાં વહેતાં વહેણો જોળે છે. એ પાતાળમંગાની જોળ કરે છે અને એ સૌમાંથી મંગલ મધુર અમૃતદર્શન પામી, કેલાસ શિખર ઉપર દૃષ્ટિ સ્થિર કરાવે છે. આમ તે જીવનને કલ્યાણના પંથે

ચડાવીને સમાજની સહસ્ર નાદીઓમાં પ્રાણુ ધનકાવે છે. વિવિધતામાં એકતા હાવે છે અને એ એકતાનો સાક્ષાત્કાર પામવા હાકલ આપે છે.

“ધર્મમાત્ર કર્મકોડોમાં નથી, પણ જીવનના અઢાસુકત સદાચારમાં છે. તેથી જ વેદમાં જતાવેલા આચારવિચાર, સ્મૃતિઓમાં ધોડેલા નિયમાદિઓ, સત્પુરુષોએ કર્તવ્યમાં હિતારેલા વ્યવહારો અને અંતરાત્માને પ્રસન્નતા આપનારા શુદ્ધ આચરણો, એ સર્વને મનુદેવે ધર્મની વિશાળ વ્યાખ્યામાં સમાવ્યાં છે. x x x

જો મનુષ્યોના પરંપરાગત સ્વભાવને ધ્યાનમાં લઈને મનુદેવે ચાર વર્ણો રચ્યા છે; અને તેમનાં જુદાંજુદાં કર્તવ્યો જતાવ્યાં છે. બ્રાહ્મણોને મનુદેવે અપરિમણી, વિદ્યાસંપન્ન, તપોનિષ્ઠ, સર્વત્યાગી અને સર્વાંગિન રહેવાની આજ્ઞા આપી છે. તેમણે એવું જીવન જીવવું જોઈએ કે જ્યાં અન્ય વર્ણોને સદાચારની પ્રેરણા સદા મળ્યા કરે. તેમણે આમ સંસ્કૃતિરક્ષક રહેવાનું છે, એટલે મનુદેવે એની આજ્ઞાવિકાનો બાર સમાજ ઉપર રુખ્યો છે. પણ સાથેસાથે પેટને ખાતર સંસ્કાર નહિ વેચવાની તેમને એતવણી પણ આપી છે.

“એ પછી ક્ષત્રિયોને ભગવાન મનુદેવે સમાજની રક્ષાનું કામ સોંપ્યું છે. વીરતા, ઉદારતા, ધર્મપરાયણતા અને લોકરક્ષા આદિ તેમની સંપત્તિ છે. ક્ષત્રિયનાં શૌર્ય, પરાક્રમ અને તેજ સમાજને કલ્યાણકારી અને ઉપયોગી થવાને બદલે લોકભક્ષક ધાવ નહિ, તે સારુ તેમણે કડક નિયમો આપ્યા છે; વળી તેમણે વૈશ્યોને માટે પણ ધંધાઓમાં અત્યુક વિધિ-નિષેધો ક્યાં છે. વૈશ્યોએ માત્ર પાક-પેસા માટે જીવ ધસી નાખવાનો નથી. તેમણે ધર્મપૂર્વક પશુપાલન, ખેતી, વ્યાપાર, આદિથી સંપત્તિ મેળવીને સમાજને સમૃદ્ધ રાખવાનો છે અને ધર્મરક્ષા માટે છૂટે હાથે દ્રવ્યનો ઉપયોગ કરવાનો છે, એમ ભગવાન મનુએ જણાવ્યું છે. ધર્મને તેમણે સેવાધર્મ જતાવ્યો છે, પણ એને માટે જોય જીવનના અવકાશો રાખ્યા છે. શુદ્ધ સેવાભક્તિથી તે હિતમ જીવન સિદ્ધ કરે, એવો તેમનો આદેશ છે. માટે તેવું વરસની

ઉમરે પહેંચેલા યદ્ને તે આઠાણના જેવો વંદનાતો અધિકારી ગણે છે. આ રીતે ચારે વર્ણુ પોતપોતાના સ્વભાવે કરીને મળેલા સ્વધર્મમાં રહીને પોતાની આજીવિકાનો પ્રબંધ કરે અને જીવનની સાર્યકતા અનુભવવાની તેઓ વધુ ને વધુ તકો મેળવે, એ ભગવાન મનુની યોજનાનું રહસ્ય છે.

૬ વર્ણુની જેમ આશ્રમોની પુરાણી વ્યવસ્થા પણ એવાંજ કથાજી-કારક તરવોથી ગૂંચાયેલી છે. અભ્યર્ચ્ય, ગાહરથ્ય, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ-એમાંના જે પણ આશ્રમમાં મનુષ્ય હોય, તે તે આશ્રમના ધર્મનું શ્રદ્ધાપૂર્વક અનુષ્ઠાન કરવાથી તે પ્રભુપદની નજીક ને નજીક પહોંચતો જાય છે, એ નિઃસંશય વાત છે. જીવનનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ કરી, માનવી ભગવાનના સર્વવ્યાપી ચરણને પામી સદાને માટે પરમ શાંતિ પ્રાપ્ત કરે, એ ધ્યેયને લક્ષમાં રાખીને વર્ણાશ્રમની વ્યવસ્થા યોગ્યમેલી છે.

“વર્ણુ અને આશ્રમોના સાચીય જંધારણમાં સમગ્ર હિંદુસમાજ એક પરિવારવિશેષ તરીકે રહે એવી ગોઠવણ રહી છે. એ પરિવારમાં આઠાણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને યદ્-એ ચારે વર્ણુ એકખીજના સહાયક ચર્ધને રહેતા હતા અને પોતાના સ્વાભાવિક ગુણો પ્રમાણે કમોના વિકાસ કરીને ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારે પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરવા આનંદપૂર્વક પ્રયત્ન કરતા. ચારે વર્ણુમાં અરસપરસ પ્રેમ હોવાથી શાંતિ અને આનંદ રહ્યા કરતો હતો. આને તો પ્રેમની જગ્યાએ દ્વેષ અને દર્તવ્યને રધાને અધિકાર ચડી બેઠાં છે. એવી વિપરીત ચેષ્ટાથી સમાજ કમસઃ દુર્બળ થતો નર્હ નાશને પૂંથે ચાલી રહ્યો છે. એટલે બાનુપ્રેમ અને સ્વાર્થત્યાગની ભાવના જેટલી વહેલી જામત થાય તેટલી વધુ લાભદાયી નીવડશે.

“ભગવાન મનુએ સ્ત્રીઓ સંજંધમાં જે વ્યવસ્થા આપી છે, તે સામે ધણીવાર વટોળ ચડાવવામાં આવે છે. મનુસ્મૃતિમાંના ગમે ત્યાંથી મોઝોઝો ઉપાડી લઈ, તેના મનને ફાવે તેવા સંજંધો જોડી એ વટોળનું સમર્થન કરવામાં આવે છે. પણ એ સર્વથા જૂલભયું છે;

કારણકે હિંદુશાસ્ત્રોમાં સ્ત્રીજાતિના સંબંધમાં જે આદરભાવ છે, તે બીજો ક્યાંય મળવો દુર્લભ છે. ભગવાન મનુ કહે છે :

उपाध्यायान्दशाचार्य आचार्याणां शतं पिता ।

सहस्रं तु पितृन्माता गौरवेणातिरिच्यते ॥

અર્થાત્ ઉપાધ્યાયથી આચાર્ય દશગણ્યા, આચાર્યથી પિતા સોગણ્યા અને માતા પિતાથી હજારગણી પૂજવા યોગ્ય છે. બસા, સ્ત્રી જાતિનો આથી વિશેષ કયો આદર હોઈ શકે ?

“આથી પણ આગળ વધીને તેઓ કહે છે, કે માત્ર વિવાહ પ્રસંગે જ નહિ પણ હરહંમેશ કલ્યાણ ઇચ્છતા પિતાએ, બાઈએ, પતિએ અને દિયરે પોતાનાં સ્ત્રીજનને સત્કાર આપવો જોઈએ અને તેમને વિભૂષિત કરવાં જોઈએ. જ્યાં સ્ત્રીઓનો સત્કાર થાય છે, ત્યાં દેવતાઓ આનંદ કરે છે; જ્યાં સ્ત્રીઓનો સત્કાર થતો નથી, ત્યાં સુખળી ક્રિયાઓ અફળ જાય છે. જે કુળમાં કુલીન સ્ત્રીઓ શોકમાં રહે છે, તે કુળ તત્કાલ વિનાશ પામે છે, જેમાં જો સ્ત્રીઓ શોક કરતી નથી, તે કુળ વૃદ્ધિ પામે છે. સત્કાર ન પામેલી સ્ત્રીઓ જે ધરો ઉપર શાપ વરસાવે છે, તે ધરો કૃત્યાએ* ભરખેલાં ધરોની જેમ બધી રીતે બાંંગીને બૂકા થાય છે. માટે અધિક ઐશ્વર્યની કામના કરનારા પુરુષોએ હિંસ્રવો અને તહેવારોના પ્રસંગોમાં સ્ત્રીઓને આમૂલ્યો, વસ્ત્રો અને ખાનપાનોથી સંતોષ આપવો જોઈએ. જે કુળમાં પતિ પત્નીથી સંતુષ્ટ છે અને પત્ની પતિથી સંતુષ્ટ છે, તે કુળમાં ચોક્કસ કલ્યાણ જ છે.

“એ મહાપદેથી સ્ત્રી મળડી પડે નહિ એટલા માટે લગ્નોદિ સંગ્રહોમાં ભગવાન મનુએ મર્ષોદ્દાઓ બાંધી છે; પરંતુ ત્યાં ‘સ્વતંત્રતા’નો ખોટો વાદ લાવવાની જરૂર નથી, સ્વેચ્છાચારને સ્વેચ્છંદતાનું નામ શોભતું નથી. સ્ત્રી તથા પુરુષે પોતાપોતાનાં સ્વાભાવિક કાર્યોમાં

● તંત્રાનુસાર કાંઈ સત્કાર નાશ કરવા માટે મંત્ર દ્વારા ઉત્પન્ન કરેલી અભિચારિણી સ.

પ્રવૃત્ત રહી જીવનની સાધના કરવાની છે. આપી જગવાન મનુના આદેશોમાં કેઈ સ્થળે કડકાર્થ અને વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય ઉપર દાબ જેવું જણાય છે; પણ સમાજનું પ્રત્યેક અંગ એકબીજાને ટેકા આપી રહે અને પોતપોતાનાં સ્વાભાવિક કર્મો કુશળતાપૂર્વક કરીને દરેક વ્યક્તિ પ્રગતિ કરી શકે, એટલા માટે તેની આવશ્યકતા તેમણે સ્વીકારી છે. વળી સંસારમાં ક્યાંયે નિરપેક્ષ સ્વતંત્રતા નથી; બધું અન્યોન્ય સદ-કારથી અને પરસ્પર અનુકૂળતાથી ચાલે છે. કેઈ પણ સમાજ દરેક વ્યક્તિને દરેક પ્રકારે રાજી રાખી રહે છે, એવું કદી જોવામાં આવ્યું નથી. મનને હાથે લેખ વર્તવા દેવું અને પછી તે તે વર્તનનો બચાવ કરવા માટે માનસશાસ્ત્રનો આધાર શોધવા જવું; તથા એમ પનનો થવા દર્જને સમાજના સ્વાસ્થ્યને જોખમમાં મૂકવું, એ જગવાન મનુને માન્ય નથી. x x x

“શાસ્ત્રોમાં તેની આટલી મદદતા હોવા છતાં દુનિયાનાં વર્ષની શુભાશીના કારણે કહો કે જીજ્ઞાસુ કારણેથી કહો, પરંતુ હિંદુ સમાજની અર્થિક આજે બંધિયાર જેવી માણસ પડે છે. બેશક, તેને સચેત કરવાની, તેમાં નવો પ્રાણ પૂરવાની જરૂર છે. એ માટે પ્રાચીન ઋષિમુનિઓએ જણાવેલા આદેશો સમજ્યા વિના, બદારથી જમકા-બપો દેખાતા પાશ્વર્ય સમાજનું આંધળું અનુકરણ કરવાની જરૂર નથી. એથી તો ઊલટું ‘અતો ભટ તનો ભટ’ થતાં આપણે સર્વનાચને નોનરીયું. આપણા વિદ્વાનો, દેશભક્તો અને સામાજિક દાર્પણોએ હિંદી સંસ્કારોનું આંધળું અનુકરણ નહિ કરતાં પ્રાચીન ઋષિમુનિ-ઓએ બનાવેલા આદેશો સુજન દેશને દોરવણી આપવાની પ્રેરણા મેળવે એવી ધૈર્ય પ્રત્યે પ્રાર્થના છે. x x x

“વાચસ્પત્યે આ અંશમાંથી પોતપોતાના સનાતન ધર્મ જાણવા-પાળવા શક્તિમાન થાય; અને પરમ બેષ-પ્રેરણે માર્ગે પગવાની પ્રેરણા પ્રાપ્ત કરે, એવી બાચનાપૂર્વક દક્ષિણ.”

મુખર્ષ, } સર્વ સાહિત્ય મુદ્રણાલય દરબા દૂરીઓ વડે
તા. ૧૫-૨-૧૦ } મનુ સુબોદિત (પ્રમુખ)

અનુક્રમ

વિષય

પૃષ્ઠ

અધ્યાય ૧ ભો : જન્મતની ઉત્પત્તિનો વિષય ...	૧
અધ્યાય ૨ ભો : સોળ સંસ્કારોનો વિધિ તથા બ્રહ્મ- ચારીના ધર્મ ...	૪૨
અધ્યાય ૩ ભો : શૃદ્ધરથના ધર્મ, વિવાહોનાં લક્ષણ, પંચ- મહાયજ્ઞ તથા શ્રાદ્ધવિધિ ...	૧૨૧
અધ્યાય ૪ ભો : બ્રાહ્મણની આશુવિકા તથા શૃદ્ધરથને યોગ્ય સદાચાર ...	૨૦૪
અધ્યાય ૫ ભો : બક્ષ્યાબક્ષ્ય પદાર્થો, અશૌચ નિર્ણય, પદાર્થશુદ્ધિ તથા સ્ત્રીધર્મ ...	૨૭૮
અધ્યાય ૬ ભો : વાનપ્રસ્થના તથા સંન્યાસીના ધર્મ ...	૩૨૮
અધ્યાય ૭ ભો : રાજાઓના સંપૂર્ણ ધર્મ ...	૩૫૭
અધ્યાય ૮ ભો : દાતા, ચોરી વગેરેનો ન્યાય તથા કર લેવાની રીત ...	૪૨૨
અધ્યાય ૯ ભો : સ્ત્રીપુરુષના ધર્મો, દાંપત્ય, શુભાર્થનો નિષેધ તથા અપરાધીને શિક્ષા કરવાની રીત ...	૫૪૨
અધ્યાય ૧૦ ભો : વર્ણસંકર જાતિઓ, તેમનાં કર્મો તથા ચાર વર્ણના આપત્તિકાળના ધર્મો ...	૬૮૯
અધ્યાય ૧૧ ભો : શુદ્ધિશુદ્ધિ જાતનાં પાપકર્મો તથા તેમના પ્રાપ્તિનો વિધિ ...	૬૭૯
અધ્યાય ૧૨ ભો : શુભાશુભ કર્મથી થતી મતિ તથા આત્મ- જ્ઞાનનું સ્વરૂપ ...	૭૬૬

શ્રી મનુસ્મૃતિ

(માનવધર્મશાસ્ત્ર)

સરળ ગુજરાતી ભાષાંતર સહિત

અધ્યાય ૧લો

ઋષિઓના મનુને ધર્મ ગંધર્વી પ્રમ

મનુમેકાગ્રમાસીનમભિગમ્ય મહર્ષયઃ ।

પ્રતિપૂજ્ય યથાન્યાયમિદ વચનમનુવન્ ॥ ૧ ॥

એકાગ્રચિત્તે બેઠેલા મનુની પાસે જઈ, મહર્ષિઓએ (મનુએ કરેલો સત્કાર સ્વીકારી વળતો) સામે સત્કાર કરીને, તેમને યથાયોગ્ય આ વચન કહ્યું ।

મગવન્સર્વવર્ણાનાં યથાવદનુર્વચઃ ।

અન્તરપ્રભવાણાં ચ ધર્માન્નો વક્તુમર્દસિ ॥ ૨ ॥

હે ભગવન્ ! સર્વ વર્ણોના તથા સકર જાતિઓના ધર્મો

જ આ મનોધનધો મનુમા હ મે એમથી દતા, એમ મુચ્યું છે. વિષ્ણુપુરાણમા કહ્યું છે : 'દેવર્ષેભ્ય સમસ્તેભ્ય મહર્ષેભ્ય વચનમિદં જ્ઞાત્વૈરામ્યદોષેષઃ પચ્ચ મગ દત્તીજ્ઞમ સપુર્ણં એતથા, ધર્મ, વચ, સ્મૃતી, જ્ઞાન તથા વૈરાગ્ય-આ છનું નામ 'મગ' કરેલા છે. અને તે હ મે નેમાં દોષ, તેને 'ભગવાન્' કહી સૂચાય છે' (કુન્દક)

પરાપર અનુક્રમે અમને કહેવા આપ યોગ્ય છે.⁺ ૨

[જરાયુજાણ્ડજાનાં ચ તથા સંસ્વેદજોદ્ધિદામ્ ।

મૂતગ્રામસ્ય સર્વસ્ય પ્રમવં પ્રલયં તથા ॥

આચારૈશ્ચૈવ સર્વેષાં કાર્યાકાર્યવિનિર્ણયમ્ ।

યથાકામં યયાયોગં વક્તુમર્હસ્યશેપતાઃ ॥

જયુરાજ (એળ અથવા કોયળીમાં ઉત્પન્ન થતાં), અંડેજ

+ આમ મહર્ષિઓએ પૂછ્યું, ત્યારે મનુએ એવા શ્લોકમાં 'સામળો' એવો ઉત્તર આપ્યો; ત્યાંસુધીમાં ચાર શ્લોકની અંદર આં શાસ્ત્રનો વિષય, સંબંધ તથા પ્રયોજન સૂચવ્યાં છે; તેમાં ધર્મ એ જ આ શાસ્ત્રનો વિષય છે; ધર્મ એ પ્રતિપાદ્ય તથા આ શાસ્ત્ર પ્રતિપાદક, એમ પ્રતિપાદ્યપ્રતિપાદક સંબંધ છે અને સ્વર્ગ તથા મોક્ષ આદિ આ શાસ્ત્રનું પ્રયોજન છે; કેમકે સ્વર્ગ અને મોક્ષ આદિ કેવળ ધર્મને જ અર્ધીન છે. જો કે પત્નીગમન આદિ કામ પણ આ શાસ્ત્રમાં કહ્યો છે, તોપણ 'ઋતુકાલભિગામી સ્વાત્ સ્વદારનિરતઃ સદા-પુરુષે પોતાની પત્નીમાં જ ઋતુકાળે ગમન કરવું' એમ ઋતુકાળે જ પત્ની-ગમન કરવાનો નિયમ સૂચવી તે પણ ધર્મ જ કહ્યો છે; એ જ પ્રમાણે 'ઋતામૃતામ્બાં જીવેત-ઋત તથા અમૃત વડે આજીવિકા ચક્રાવરી' એમ ધન ઉપાર્જન કરવામાં પણ નિયમ સૂચવી ધર્મ જણાવ્યો છે; તેમ જ મોક્ષના ઉપાયરૂપે આત્મજ્ઞાનને સૂચવી, તેને પણ ધર્મના જ વિષયરૂપે કહેલ છે, તેથી આ શાસ્ત્ર મોક્ષનો પણ ઉપદેશ કરનાર દરે છે. મનુનાં આ બધાં વાક્યો જો કે 'પૌરુષ' એટલે પુરુષ જ કહેતાં મળ્યા, તોપણ ને વાક્યો અનિર્દનીય, મહાપુરુષોએ રીતિદારેલાં તથા વેદને સમજવનાર હોવાથી તેઓનું મૂળ વેદ જ મળ્યા, તેથી પ્રમાણભૂત છે. હાંદોઅધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં આની શ્રુતિ પણ છે.- 'મનુર્વે સ્વ કિંચિદવદત્ત તદ્ મેષજમ્-મનુ જો કંઈ બોલ્યા છે, તે ઓળખાય છે-દિતકારી છે.' જુદરૂપનીએ પણ કહ્યું છે: 'વેદાયોપ-

(ઈંડાંમાંથી ચતાં) સ્વેદજ (પરસેવામાંથી ચતાં) અને ઉદ્ભિદ્ધ (જમીન ફેડી ઉત્પન્ન ચતાં વનસ્પતિઓ)—એ સર્વ પ્રાણી-સમુદાયની ઉત્પત્તિ તથા નાશ; તેમજ સર્વના આચાર તથા કાર્ય—અકાર્યનો નિર્ણય આપ, આપની ઇચ્છાનુસાર બરાબર સંપૂર્ણ કહેવાને યોગ્ય છે.]*

સમગ્ર ધર્મો કહેવાની મનુની યોગ્યતા

ત્વમેકો હ્યસ્ય સર્વસ્ય વિધાનસ્ય સ્વયંભુવઃ ।

અચિન્ત્યસ્યાપ્રમેયસ્ય કાર્યતત્ત્વાર્થવિત્પ્રમો ॥ ૩ ॥

હે પ્રભો ! આપોઆપ પ્રકટ થયેલ, ચિંતવવાને અશક્ય અને અમાપ એવા સંપૂર્ણ વેદનાં કાર્ય (અસિદ્ધોમ આદિ કર્મવિભાગ) તથા તત્ત્વ(બ્રહ્મજ્ઞાન)રૂપ અર્થને જાણનાર આપ એક જ છે. ૩

નિબદ્ધવાત્ પ્રાધાન્યં હિ મનોઃ સ્મૃતમ્ । મન્વર્થવિપરીતા તુ યા સ્મૃતિઃ સા ન શસ્યતે ॥ તાવચ્છાત્રાણિ શોમન્તે તર્કવ્યાકરણાનિ ચ । ધર્માર્થમોક્ષોપવેદ્યા મનુર્વાવન્ન દદ્યતે—મનુસ્મૃતિમાં વેદનો જ અર્થ જણાવ્યો છે, તેથી એ મુખ્ય છે; જે સ્મૃતિ, મનુસ્મૃતિથી વિરુદ્ધ હોય, તે સ્મૃતિ જ ન કહેવાય; વળી તર્ક, વ્યાકરણ વગેરે શાસ્ત્રો પણ ત્યાંમુધી જ શોભે છે, કેળ્યાં-મુધી મનુસ્મૃતિને જોઈ હોતી નથી. મહાભારતમાં પણ કહ્યું છે: 'પુરાણં માનવો ધર્મઃ સાક્ષો વેદચિકિત્સિતમ્ । આત્માસિદ્ધાનિ ચત્વારિ ન હન્તવ્યાનિ હેતુમિઃ—પુરાણો, મનુસ્મૃતિ, અંગો સહિત વેદો અને વૈદિકશાસ્ત્ર—આ ચાર (ધર્મરી) આત્માથી સિદ્ધ થયેલાં શાસ્ત્રો છે; માટે તેઓનું કોઈ કારણો દર્શાવી ખંડન કરવું નહિ'. (કુલ્લક)

* જે શ્લોકો [] આ પ્રમાણે કો'સમાં આપ્યા છે તે ક્ષેપક

સમજવા.

મનુનો પ્રત્યુત્તર

સ તૈઃ પૃષ્ઠસ્તથા સમ્યગમિતૌજા મહાત્મમિઃ ।

પ્રત્યુવાચાર્ણ્ય તાન્સર્વાન્મહર્ષીઞ્ચૂચ્યતામિતિ ॥ ૪ ॥

તે મહાત્માઓએ એવો ઉત્તમ પ્રશ્ન પૂછ્યો, ત્યારે અમાપ ઓજસ-તેજ, બળ અને પરાક્રમવાળા મનુએ તે સર્વ મહર્ષિઓનો સામો સત્કાર કરી પ્રત્યુત્તર આપ્યોઃ સાંભળો, ૪.

પ્રથમસમયનું જગત

અસીદિદં તમોમૃતમપ્રજ્ઞાતમલક્ષણમ્ ।

અપ્રતર્ક્યમવિજ્ઞેયં પ્રસુતમિવ સર્વતઃ ॥ ૫ ॥

આ પ્રત્યક્ષ દેખાતું જગત (પ્રથમ પ્રલયકાળે) તમો-મૃત-એટલે પ્રકૃતિમાં હીન થઈ બાણે અંધકારમાં ગળાઈ ચૂં હોય તેવું હતું; તેથી જ પ્રત્યક્ષ બાણી ન શકાય એવું, અલ્પજ્ઞ એટલે અનુમાન કરવું અશક્ય, તકં કરવાને પણ અશક્ય તથા શબ્દથી પણ ન જણાય એવું હતું; અને તેથી બાણે ગાઠ નિદ્રામાં પડ્યું હોય તેવું ચોપાસ હતું અર્થાત્ પોતાનું કાર્ય કરવા અસમર્થ હતું. ૫

૨ આ પાંચમા શ્લોકમાં સૂચ્યું છે, કે પ્રલયકાળે આ જગત મુદમરૂપે પ્રકૃતિમાં લપ પામે છે; અને તે પ્રકૃતિ પણ અહરસ્વરૂપે અવ્યાપ્ત-અપ્રકટ જ રહે છે; એમ પ્રલયકાળનું પ્રકૃતિલીન મુદમ જગત પ્રત્યક્ષપ્રમાણ, અનુમાનપ્રમાણ તથા શબ્દપ્રમાણ-એ ત્રણે પ્રમાણોનું અવિષય જ હોય છે. આ ત્રણે પ્રમાણોને તકં સહિત પારમા અધ્યાયમાં મનુએ સ્વીકાર્યાં છે. જો કે તે પ્રલયકાળનું જગત પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણનું અવિષય છે, તેપણુ તે ચિત્તકુલ હોતું જ નથી,

પછી શું?—અહાનું પ્રાકલ્ય

તતઃ સ્વયંમૂર્મગવાનવ્યક્તો વ્યજ્જયન્નિદમ્ ।

મહામૃતાદિ વૃત્તૌજાઃ શ્રાદુરાસીત્તમોનુદઃ ॥ ૬ ॥

પછી—એ પ્રલયકાળના અંતે, અવ્યક્ત—આદ્ય ઈન્દ્રિયોના અવિષય (કેવળ યોગાભ્યાસથી જ નિશ્ચય કરી શકાય એવા), અરુપક્ષિત સામર્થ્યવાળા અને પ્રકૃતિના પ્રેરક ભગવાન^૪ સ્વયંભૂ, (મહત્તત્ત્વ તથા આકાશાદિ) મહાભૂતો વગેરે રૂપ આ પ્રત્યક્ષ જગતને પ્રકટ કરતા (અહારૂપે પોતે) પ્રકટ થયા. ૬

યોડસાવતીન્દ્રિયગ્રાહ્યઃ સૂક્ષ્મોડવ્યક્તઃ સનાતનઃ ।

સર્વમૂતમયોડચિન્ત્યઃ સ એવ સ્વયમુદ્ગમૌ ॥ ૭ ॥

એ જે^૫ પરમાત્મા કેવળ એક મનથી જ મહત્ત્વ કરી

એમ કહી શકાતું નથી; આ અભિપ્રાય શ્રુતિ જણાવે છે: ‘તદ્દેવં તદ્દેવ્યાકૃતમાસીત્—એ પ્રલયકાળનું જગત—ને વેળા અવ્યાકૃત સૂક્ષ્મરૂપે જ રહ્યું હતું.’ છાંદોગ ઉપનિષદ પણ સૂચવે છે: ‘સદેવ સામ્યેદમમ આસીત્—આ જગત પ્રથમ સૃષ્ટિની પૂર્વે અહરસ્વરૂપે જ હતું.’ અર્થાત્ ન હતું એમ સમજવું નહિ. (કુલ્લક)

+ મૂળમાં ‘તમોનુદઃ’ એ પદનો આ અર્થ છે. ખુદ ભગવાન ભગવદ્ગીતામાં કહે છે: ‘મયાપ્યક્ષેણ પ્રકૃતિઃ સૂચતે સમરાચરમ્—હું કેવળ અપ્યક્ષ જ છું—અક્ષમ રહી કેવળ પ્રેરણા કરું છું, એટલે પ્રકૃતિ જ આ સ્થાવરજંગમ સહિત જગત ઉત્પન્ન કરે છે.’ (કુલ્લક)

x ‘ભગવાન’ એટલે છપે ઐશ્વર્યવુક્ત અને સ્વરૂપભૂ અર્થાત્ પોતાની ધમ્માથી જ શરીર ધારણ કરનારા—પરમાત્માનું સ્વરૂપ બીજા જીવોની પેઠે કર્મને અધીન નથી. શ્રુતિ પણ કહે છે: ‘સ એકયા ભવતિ દ્વિધા ભવતિ—એ પરમાત્મા તો મૂળ એક જ સ્વરૂપ છે, છતાં બે સ્વરૂપવાળા થાય છે—એ પોતે જ બીજા અહારૂપે પ્રકટે છે.’ (કુલ્લક)

* અહીં ‘એ જે’ એવાં બે સર્વનામનો પ્રયોગ કરી સમગ્ર

શકાય છે, સૂક્ષ્મ છે-બહારની ઈન્દ્રિયોના અવિષય છે, અવ્યક્ત એટલે પ્રકટ અવયવોથી રહિત છે, સનાતન-નિત્ય છે, સર્વભૂતમય અર્થાત્ સર્વજીવોના આત્મા છે અને અચિન્ત્ય એટલે કે અમુક માપમાં માપી ન શકાય એવા છે, તે જ પોતે (મહત્તત્ત્વ આદિ કાર્યરૂપે તથા બ્રહ્મારૂપે) પ્રકટ થયા. ૭

જળની સૃષ્ટિ

સોડમિધ્યાય શરીરાસ્વાત્સિદ્ધિર્વિવિધાઃ પ્રજાઃ ।

અપ એવ સસર્જાદૌ તાસુ ધીજમવાસૃજત્ ॥ ૮ ॥

તે પરમાત્માએ અનેક જાતની પ્રજાઓ સરજવાની ઇચ્છાથી (‘પ્રથમ જળ ઉત્પન્ન થાઓ’-એવો) સંકલ્પ કરી પોતાના શરીરમાંથી (એટલે અવ્યાકૃત પ્રકૃતિમાંથી)

લોહ, વેદ, પુરાણો, ઇતિહાસો વગેરેમાં પ્રસિદ્ધ એવા પરમાત્માનું સૂચન કર્યું છે. (કુલ્લક)

÷ વ્યાસ પણ આમ જ કહે છે : ‘નૈવાર્તા ચક્રુષા ગ્રાણો ન ચ શિદૈર્ણિદ્રિયૈઃ । મનસા તુ પ્રયત્નેન શક્તે સૂક્ષ્મદર્શિભિઃ-એ પરમાત્મા અમુકી કે બાકીની ઠાઠ પણ ઈન્દ્રિયોથી તો મદબ્ધ કરી શકાતા જ નથી; કેવળ સૂક્ષ્મદ્રષ્ટા-યોગીઓ અતિશય યત્ન કરવાથી તેમને મળી જ મદબ્ધ કરે છે.’ (કુલ્લક)

• ૬ આમ પરમેશ્વરના સંકલ્પપૂર્વક સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કહી છે, એટલે ‘પરમહા જ અવ્યાકૃત સક્રિયરૂપે જગતનું કારણ છે;’ આવો ત્રિદંડિવેદાંતનો સિદ્ધાંત જ અનુને માન્ય જણાય છે. ઇંદોઅ ઉપનિષદ પણ આમ જ જણાવે છે : ‘તદૈશ્વનં વદુ સ્તાં પ્રજાયેય-તે વેળા પરમેશ્વરે સંકલ્પ કયો કે ‘હું અનેકરૂપે યર્ષ બાઉ.’ શારીરક મૂત્રકર વ્યાસે પણ આ સિદ્ધાંત સૂચવ્યો છે : ‘ઈક્ષત્તર્નાચ્ચદમ્’ શ્રુતિમાં ‘ઈદમ્’ ધાતુનો પ્રયોગ કયો છે, તેથી સંકલ્પપૂર્વક જ સૃષ્ટિની રચના યર્ષ છે, કેવળ જડ પ્રકૃતિ તેમાં કારણ નથી.

પહેલાં જળને જ ઉત્પન્ન કર્યું; અને પછી તે જળમાં પોતાની શક્તિરૂપ બીજ સ્થાપ્યું. ૮

तदण्डमवद्वैमं सहस्रांशुसमप्रभम् ।

तस्मिन्नेव स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥ ९ ॥

એ બીજ (પરમેશ્વરની ઇચ્છાથી) સોનાના ઈંડારૂપે થયું, જે સૂર્યના જેવી કાંતિવાળું હતું; તેમાં સર્વલોકના પિતામહ (હાહ) એ પરમાત્મા પોતે જ બ્રહ્મા (હિરણ્યગર્ભ) રૂપે પ્રકટ થયા. ૯

‘નારાયણ’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિથી

પૂર્વોક્ત જળસૃષ્ટિનું સમર્થન

आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ।

ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥ १० ॥

જળને ‘નારા’ એ નામે કહ્યું છે; કારણકે એ જળ, ‘નર’—પરમાત્માનું સંતાન છે—પરમેશ્વરથી જન્મ્યું છે; તે જળ, પ્રથમ—સૃષ્ટિની પહેલાં આ (બ્રહ્મરૂપ) પરમાત્માનું ‘અયન’—આશ્રય સ્થાન હતું, તે કારણથી પરમાત્માને (શાસ્ત્રોમાં) ‘નારાયણ’ કહ્યા છે. ૧૦

[सहस्रशीर्षा पुरुषो रुक्मवाहुस्त्वतीन्द्रियः ।

ब्रह्मा नारायणाख्यस्तु सुध्याप सलिले तदा ॥

હજારો મસ્તકોવાળા, સોના જેવા હાથવાળા અને ઇન્દ્રિયોના અવિષય તે ‘નારાયણ’ નામના બ્રહ્મા, તે વખતે (જળને સરજ્યા પછી) એ જળમાં સૂઈ રહ્યા હતા.

અહો સરન્ધા, માટે બ્રહ્મા

યત્તત્કારણમધ્યક્તં નિત્યં સદસદાત્મકમ્ । ✓

તદ્વિસૃષ્ઠઃ સ પુરુષો લોકે બ્રહેતિ કીર્ત્યતે ॥ ૧૧ ॥

તે જ પરબ્રહ્મ (સર્વ ઉત્પત્તિવાળા પદાર્થોનું) કારણ છે, અન્યક્ત-બહારની ઇંદ્રિયોનું અવિષય છે, નિત્ય એટલે કે ઉત્પત્તિ તથા વિનાશથી રહિત છે અને વેદાંત પ્રસિદ્ધ સત્સ્વભાવવાળું તથા (પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોનું અવિષય હોવાથી) જાણે અસત્સ્વભાવવાળું હોય તેવું છે; અથવા સત અને અસત (એટલે કે ભાવ તથા અભાવ) એ બંને સ્વરૂપ હોય તેવું છે; તેમણે ઉત્પન્ન કરેલા તે પુરુષ લોકમાં 'બ્રહ્મા' એ નામે કહેવાય છે. ૧૧

બ્રહ્માંડના બે ભાગ

તસ્મિન્નષ્ટે સ મગવાનુપિત્વા પરિવત્સરમ્ ।

સ્વયમેવાત્મનો ધ્યાનાત્તદ્દશમકરોદ્ દિશા ॥ ૧૨ ॥

તે ભગવાન (બ્રહ્મા) એ ઈંડામાં (પોતાના આયુષ્યના) એક વર્ષ સુધી રહ્યા; અને પછી તેમણે પોતે જ ('આ ઈંડાના બે ભાગ બની જાયા' એવા) પોતાના વિચારમાનથી જ એ ઈંડાના બે ભાગ કર્યા. ૧૨

સ્વર્ગ-પૃથ્વી-આકાશ આદિની રચના

તામ્યાં સ શ્વેતામ્યાં ચ દિવં મૂર્ધ્નિ ચ નિર્મમે ।

મય્યે વ્યોમ દિશઃશ્વેતાવર્ણાં સ્યાનં ચ શાશ્વતમ્ ॥ ૧૩ ॥

x શ્રુતિ પણ આ અર્થ સૂચવે છે: 'દેવતાત્મ્યમિદં સર્વમ્-આ સર્વ ભાવઅભાવરૂપ જગત એ પરમાત્માનું જ સ્વરૂપ છે.' (કુલ્લક)

તે બંને ભાગોમાંથી એમણે સ્વર્ગ તથા પૃથ્વી રચ્યાં અને તેની વચ્ચે આકાશ, આઠ દિશાઓ તથા જળનું સના-
તન સ્થાન (સમુદ્રો અને મેઘમંડળ) રચ્યું. ૧૩

[‘વૈકારિકં તૈજસં ચ તથા મૂતાદિમેવ ચ ।

एकमेव त्रिधामूतं महानित्येव संस्थितम् ॥

इन्द्रियाणां समस्तानां प्रमवं प्रलयं तथा ।’

એક જ મહત્ત્વ વૈકારિક, તૈજસ તથા તામસ-એમ ત્રણ પ્રકારે પ્રકટ છે અને તેજ સમગ્ર ઈન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિ તથા લયનું કારણ છે.]

મહત્ત્વ આદિના ક્રમે જગત્સૃષ્ટિ

उद्वषर्हार्त्मानश्चैव मनः सदसदारमकम् ।

मनसव्याप्यहंकारममिमन्तारमीश्वरम् ॥ ૧૪ ॥

(બ્રહ્માએ પોતાના) પરમાત્મ^xસ્વરૂપમાંથી જ સત તથા અસતરૂપ એવા મન(મહત્ત્વ)ને બહાર પ્રકટ કર્યું અને એ મનમાંથી (‘હું જ બધું છું’ એવું) અભિ-
માન કરનાર તથા દૈશ્વર (પોતાનું કાર્ય કરવા સમર્થ) એવા અહંકારને પણ બહાર પ્રકટ કર્યો. ૧૪

x બ્રહ્માસ્વરૂપે પરમાત્મા જ ઉત્પન્ન થયા છે, તેથી વેદાંત-
દર્શનમાં મનની સૃષ્ટિને પરમાત્માથી જ થયેલી માની છે, પ્રકૃતિમાંથી નહિ. શ્રુતિ પણ એમ જ કહે છે: ‘एतस्माच्चादत्ते प्राणां मनः सर्वेन्द्रियानि च । तं वायुर्ज્યોतिरायः पृथिवी मिथश्च घास्त्रिणी-आ परमात्मा ॥ ૧૫ ॥’
પ્રાણ, મન, સર્વ ઈન્દ્રિયો, આકાશ, વાયુ, તેજ, પાણી તથા સર્વને ધારણ કરનારી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થાય છે.” (કુન્ડક)

મહાન્તમેવ ચાત્માનં સર્વાણિ ત્રિગુણાનિ ચ ।

વિષયાણાં ગ્રહીતૃણિ શનૈઃ પચેન્દ્રિયાણિ ચ ॥ ૧૫ ॥

(એ અહંકારની પહેલાં તેમણે) પોતામાંથી ઉત્પન્ન થયેલ હોઈ પોતાના સ્વરૂપ અથવા આત્માને ઉપકારક હોઈ આત્મારૂપ એવા મહત્ત્વને જ ઉત્પન્ન કર્યું છે; અને પછી ત્રણ ગુણોવાળાં અને (શબ્દાદિ) વિષયોને ગ્રહણ કરનારાં પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને, પાંચ કર્મેન્દ્રિયોને તથા પાંચ (શબ્દાદિ) તન્માત્રાઓને ધીમેધીમે-અનુક્રમે વેદાંતના સિદ્ધાંત પ્રમાણે-ઉત્પન્ન કર્યાં છે. ૧૫

[અવિશેષાન્ વિશેષાંશ્ચ વિષયાંશ્ચ પૃથક્ પૃથક્ ।

બળી તેમણે શબ્દાદિ પાંચ વિષયોને, પાંચ મહાભૂતોને તથા તેઓની પાંચ તન્માત્રાઓને પણ અલગઅલગ રચ્યાં.]

તેષાં સ્વચયવાન્સૂક્ષ્માન્પણામધ્યમિતૌજસામ્ ।

સન્નિવેશમાસ્મમાત્રાસુ સર્વમૂતાનિ નિર્મમે ॥ ૧૬ ॥

ઉપરાંત અમાપ બળવાળા તે (અહંકાર તથા શબ્દાદિ પાંચ તન્માત્રા-એ) છયેના સૂક્ષ્મ અવયવોને તેમના પોતાં-પોતાના વિકાર (પાંચ મહાભૂતો તથા ઇન્દ્રિયો)માં મેળવી સર્વ પ્રાણી-પદાર્થોને તેમણે રચ્યાં. ૧૬

‘શરીર’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ

ચન્મૂર્ત્યવયવાઃ સૂક્ષ્માસ્તસ્યેમાન્યાશ્રયન્તિ પદ્ । ✓

તસ્માન્શરીરમિત્યાહુસ્તસ્ય મૂર્તિ મનીષિણઃ ॥ ૧૭ ॥

પ્રકૃતના શરીરના છ સૂક્ષ્મ અવયવો (અહંકાર તથા પાંચ તન્માત્રા), આ (હવે પછી કહેવાશે તે પાંચ મહા-

ભૂતો તથા ઇન્દ્રિયો)નો આશ્રય કરે છે, તેથી વિદ્વાનો તે બ્રહ્મની ભૂતિને 'શરીર' એમ કહે છે. (બહાવ્રયણ-છરીત્-છનો આશ્રય કરે છે, માટે 'શરીર' કહેવાય છે. આવી 'શરીર' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કહીને પૂર્વોક્ત ઉત્પત્તિ-ક્રમને જ દઢ કર્યો છે.) ૧૭

પાંચ મહાભૂતો તથા મનની ઉત્પત્તિ

તદાવિશન્તિ ભૂતાનિ મહાન્તિ સહ કર્મભિઃ ।

મનશ્ચાવયૈઃ સુક્ષ્મૈઃ સર્વમૂતકૃદવ્યયસ્ ॥ ૧૮ ॥

પાંચ મહાભૂતો પોતપોતાનાં કર્મો⁺ સાથે (પાંચ તન્માત્રા-ઓપે રહેલા) એ બ્રહ્મમાં પ્રવેશે છે; (અર્થાત્ પાંચ તન્માત્રાઓમાંથી પાંચ મહાભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે) અને સર્વભૂતોને ઉત્પન્ન કરનાર અવિનાશી મન પોતાના સૂક્ષ્મ

* કાર્ય તરીકે આશ્રય કરે છે, એમ સમજવાનું છે; કારણકે તન્માત્રાઓમાંથી પાંચ મહાભૂતોની અને અહંકારમાંથી ઇન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિ થઈ છે. આ સંબંધે કહ્યું છે કે 'પ્રકૃતેર્મહાસ્તતોઽહંકાર-સ્તસ્માદ્ ગણધ પોઽશ્વકઃ । તસ્માદપિ પોઽશ્વકાત્ પચાન્યઃ પદ્મ ભૂતાનિ-પ્રકૃતિયી મહતત્ત્વ, અહંતત્ત્વથી અહંકાર અને અહંકારથી સોળ તત્ત્વો ઉત્પન્ન થાય છે. એ સોળમાં પાંચ તન્માત્રાઓમાંથી પાંચ મહાભૂતો ઊપજે છે.' (કુલ્લક)

+ હરેકને જગ્યા આપવી તે આકાશનું કામ, વહેવું-ધર્મ જવું-ધોપાસ પહોંચાડવું તે વાયુનું કામ, પકવવું તે અગ્નિનું કામ, પિંડો કરવો તે જળનું કામ તથા સર્વને ધારણ કરવું તે પૃથ્વીનું કામ છે.

‡ મનને સર્વ ભૂતોનું ઉત્પન્ન કરનાર કહેવાનું કારણ આ છે, કે સર્વ શુભઅશુભ કર્મો મનથી જ ચાલે છે, તેથી એ મન જ એ દ્વારા જગતને ઉત્પન્ન કરનાર બને છે.

અવયવો (સંકલ્પો) સાથે એ (અહંકારરૂપે રહેલા) પ્રલમ્બા પ્રવેશે છે. (અહંકારમાંથી મનની ઉત્પત્તિ થાય છે.) ૧૮

જગતની રચના

તેષામિદં તુ સત્તાનાં પુરુષાણાં મહૌજસામ્ ।

સૂક્ષ્મામ્યો મૂર્તિમાત્રામ્યઃ સંમલ્યન્યયાદ્ વ્યયમ્ ॥૧૯॥

મહાબળવાન તે સાત (મહત્તત્ત્વ, અહંકાર તથા પાંચ તન્માત્રાઓરૂપ) પુરુષતત્ત્વોના સૂક્ષ્મશરીરના અવયવો (પાંચ મહાભૂતો, મન તથા દશ ઇન્દ્રિયો) માંથી આ જગત ઉત્પન્ન થાય છે; આમ અવિનાશી (પરમાત્મારૂપ કારણ) થી નાશવંત (જગતરૂપ કાર્ય) ઊપજે છે.* ૧૯

આઘાઘસ્ય ગુણં ત્વેષામવાપ્નોતિ પરઃ પરઃ ।

યો યો યાવતિથથૈષાં સ સ તાવદ્ગુણઃ સ્મૃતઃ ॥ ૨૦ ॥

આકાશ આદિ પાંચમહાભૂતોમાં જે જે પહેલપહેલું છે, તેનોતેનો ગુણ પછીપછીના તત્ત્વમાં પ્રાપ્ત થાય છે; તેથી એમાં જે મહાભૂત જેટલામું છે, તેમાં તેટલા ગુણો* કદા છે. ૨૦

* આમ ટદી અહીં સૂચ્યું છે, કે સર્વનું પરમ કારણ બ્રહ્મ છે અને તે જ નિલ હોઈ ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે. (કુલ્લક)

■ આમાં કહેવા માગે છે, કે આકાશનો શબ્દ ગુણ છે; વાયુના શબ્દ તથા સ્પર્શ જે ગુણ છે; તેજના શબ્દ, સ્પર્શ અને રૂપ ત્રણ ગુણો છે; જળના શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ તથા રસ ચાર ગુણો છે અને પૃથ્વીના શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ તથા ગંધ એમ પાંચ ગુણો છે.

સર્વેષાં તુ સ નામાનિ કર્માણિ ચ પૃથક્ પૃથક્ ।

વેદશબ્દમય एवादौ पृथक्संस्थ्याश्च निर्ममे ॥ ૨૧ ॥

(હિરણ્યગર્ભરૂપે રહેલા) તે પરમાત્માએ સૃષ્ટિના

આરંભકાળે વેદના શબ્દોથી જ (બ્રહ્મી લઈ) સર્વનાં જીવં-
જીવં નામે, અલગઅલગ કર્મો તથા જીવીજીવી (લૌકિક)
વ્યવસ્થાઓ રચી છે. ૨૧

कर्मात्मनां च देवानां सोऽसृजत्प्राणिनां प्रभुः ।

સાધ્યાનાં ચ ગણં સૂક્ષ્મં યજ્ઞં ચૈવ સનાતનમ્ ॥ ૨૨ ॥

વળી તે પ્રભુએ કર્મસ્વભાવવાળા (હિંદ્રાદિ) દેવાના,
પ્રાણીઓના તથા અપ્રાણીઓના સમૂહને તથા સાધ્યદેવાના
સૂક્ષ્મ ગણને તેમ જ સનાતન યજ્ઞોને સરખ્યા છે. ૨૨

अग्निवायुरविम्यस्तु प्रयं ब्रह्मा सनातनम् ।

દુદોહ યજ્ઞસિદ્યર્થમૃગ્યજીઃસામલક્ષણમ્ ॥ ૨૩ ॥

અને યજ્ઞોની સિદ્ધિ માટે ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ તથા સામવેદ
નામના ત્રણ સનાતન વેદોને (અનુક્રમે) અગ્નિ, વાયુ તથા
સૂર્યમાંથી આકર્ષ્યા છે. ૨૩

कालं कालविमक्तीश्च नक्षत्राणि ग्रहांस्तथा ।

સરિતઃ સાગરાઞ્છૈલાન્સમાનિ વિષમાણિ ચ ॥ ૨૪ ॥

तपो वाचं रतिं चैव कामं च क्रोधमेव च ।

સીદિ સસર્જ ચૈવેમાં સ્પૃહમિચ્છાદિમાઃ પ્રજ્ઞાઃ ॥ ૨૫ ॥

▣ વેદમાં પણ આવેા જ અર્થ મળે છે, ‘જગ્રેઽવેદો વાયો-
યંજુર્વેદ આદિત્યાસ્માવેદઃ—અગ્નિથી ઋગ્વેદ, વાયુથી યજુર્વેદ અને
સૂર્યથી સામવેદ નીકળ્યો છે.’

પણી આ પ્રજાઓને સરજવા ઇચ્છતા એ (બ્રહ્મા૩૫)
પરમેશ્વરે કાળ, કાળના વિભાગો (માસ, ઋતુ તથા અયન
વગેરે), નક્ષત્રો, ગ્રહો, નદીઓ, સમુદ્રો, પર્વતો, જાયાંનીયાં
જમીનનાં સ્થાનો, તપ, વાણી, માનસિક સંતોષ, કામ તથા
ક્રોધ-એ સૃષ્ટિને સરજી. ૨૪, ૨૫

કર્મણાં ચ વિવેકાર્થં ધર્માધર્મો વ્યવેચયત્ ।

દ્વન્દ્વૈરયોજયથેમાઃ સુખદુઃખાદિમિઃ પ્રજાઃ ॥ ૨૬ ॥

તેમ જ કર્મોના વિભાગ માટે ધર્મ તથા અધર્મને અસગ-
અસગ કહ્યા અને આ પ્રજાઓને (ધર્મ-અધર્મના ૩૫૩૫)
સુખદુઃખાદિ[†] બેડકાં સાથે બેડી. ૨૬

અણ્યો માત્રા વિનાશિન્યો દશાર્ધાનાં તુ યાઃ સ્મૃતાઃ ।

તામિઃ સાર્ધમિદં સર્વં સંમવત્યનુપૂર્વશઃ ॥ ૨૭ ॥

પાંચ મહાભૂતોની સૂક્ષ્મ તન્માત્રાઓ, જે નાશવંત છે
અર્થાત્ પાંચ મહાભૂતો૩૬ બ્રહ્માંબ્રહ્માં પરિણામ પામનારી
છે, તેઓની સાથે આ સર્વ જગત અનુક્રમે^{*} ઊપજે છે. ૨૭

યં તુ કર્મણિ યસ્મિન્સ ન્યયુક્ત પ્રથમે પ્રભુઃ ।

સ તદેવ સ્વયં ભેજે સજ્યમાનઃ પુનઃ પુનઃ ॥ ૨૮ ॥

† આદિ શબ્દથી કામ-ક્રોધ, રાગ-દ્વેષ, બૂખ-તરસ, શોક-મોહ
વગેરે બણવા.

* કદાચ અહીં કહેલે શંકા થાય, કે સૂક્ષ્મમાંથી સ્થૂળ
અને ઘણું જ સ્થૂળ-એમ આ બંધી બ્રહ્માંથી માનસિક જ સૃષ્ટિ
૩૬ ન હોય? જાના સમીપાન માટે અહીં ફરી માલ કરાવ્યું છે, કે
બ્રહ્માંથી સર્વસૃષ્ટિ, તત્ત્વોની જરૂરિયાતવાળી જ છે અને તે તે તત્ત્વો-
દ્વારા જ થયેલી છે; એમ ફરીથી અહીં સૂચવ્યું છે. (કુલ્લક).

તે પ્રભુએ, જને પ્રથમથી જ કર્મમાં - જોડ્યો છે, તે (જુદીજુદી જાતના પ્રાણીવર્ગ) ફરીફરી સરખાઈને પણ તે જ (પોતાનું) કર્મ આપોઆપ ક્ષેવી રહ્યો છે. ૨૮

ઉપર કહેલાના જ વિસ્તાર

હિંસાહિંસે મૃદુક્રૂરે ધર્માધર્માવૃતાનૃતે ।

યથસ્ય સોડધાત્સર્ગે તત્તસ્ય સ્વયમાવિશેત્ ॥ ૨૯ ॥

હિંસક કે અહિંસક, ક્રોધાળુ કે ક્રૂર, ધર્મરૂપ કે અધર્મરૂપ, સત્ય કે અસત્ય—એમ જ કર્મ, જના સંબંધે તેમણે સૃષ્ટિ સમયે નક્કી કર્યું હતું, તે જ કર્મ તેને આપોઆપ પ્રાપ્ત થયા કરે છે. ૨૯

એનાં દર્શાવ :

યયર્તુલિજ્ઞાન્યૃતવઃ સ્વયમેવર્તુપર્યયે ।

સ્વાનિ સ્વાન્યમિપચન્તે તથા કર્માણિ દેહિનઃ ॥ ૩૦ ॥

જેમ ઋતુઓ પોતપોતાનાં ચિહ્નોને તે તે ઋતુ બદલાતાં આપોઆપ જ પ્રાપ્ત કરે છે, તે જ પ્રમાણે પ્રાણીઓ પોતપોતાનાં કર્મોને આપોઆપ જ મેળવી લે છે. ૩૦

આજ્ઞાદિ વર્ણમૃદ્ધિ

લોકાનાં તુ વિવૃદ્ધધર્મં મુખયાહરુપાદતઃ ।

ગ્રાહ્યં ક્ષત્રિયં વૈશ્યં શૂદ્રં ચ નિરવર્તયત્ ॥ ૩૧ ॥

હું આમ કહી દર્શાવ્યું છે, કે પ્રાણીઓનાં કર્મોને અનુસરી પ્રજાપતિએ ઉત્તમ-અધમ જાતિ સરજી છે; તેમાં તેમને કાર્મિક પર રામ કે દેવ ન હતો. આ અભિપ્રાય આગળ ૪૧મા અધ્યાયમાં કહેવાયો છે : ‘દયાધર્મ તમોદાતાન સર્વં શ્વારજઙ્ગમ્—તેમણે મોટું તપ કરી પ્રાણીઓનાં કર્મ પ્રમાણે શ્વાવરજંગમ સરભ્યું છે.’

પિતૃઓના જુદાજુદા સમુદાયો, વિજળીઓ, વળો, મેધો, રંગબેરંગી ધેંદ્રધનુષો, આકાશમાંથી પડતી ન્યોતિઓ, ઉત્પાત-સૂચક ઢડાકાઓ; ધૂમકેતુઓ, હાયાનીચા (ધ્રુવ, અગસ્ત્ય વગેરે) તારાઓ, કિન્નરો, વાંદરાં, માછલાં, જાતજાતનાં પક્ષીઓ, પશુઓ, હરણાં, માણસો, સિંહ વગેરે હિંસક પશુઓ, ઉપરનીચે દાંતવાળાં પ્રાણીઓ, કરમિયા, ક્રીડા, પતંગિયાં, જૂ, માખી, માંકડ, ડાંસ અને મચ્છર-આ સર્વ પ્રાણીવર્ગ તથા અનેક પ્રકારનાં વૃક્ષ-વેલા વગેરે સ્થાવરોને સરજ્યાં. ૩૬-૪૦

[યથાકર્મ યથાકાલં યથાવ્રજં યથાક્રમમ્ ।

યથાયુગં યથોદેશં યથાવૃત્તિ યથાક્રમમ્ ॥’

જેવું જેવું કર્મ, જેવો કાળ, જેવી બુદ્ધિ, જેવું શાસ્ત્રશ્રવણ, જેવો યુગ, જેવો દેશ અને જેવી વૃત્તિ-આશ્રયિકા અથવા વર્તન, તે મુજબ તેઓએ કર્મ પ્રમાણે પ્રાણીઓ સરજ્યાં છે.]

एवमेतैर्दिदं सर्वं मन्त्रियोगान्महात्मभिः ।

યથાકર્મ તપોયોગાત્સૃષ્ટં સ્થાવરજઙ્ગમમ્ ॥ ૪૧ ॥

એમ એ મહાત્માઓએ भारी આજ્ઞાથી આ ‘સર્વ’ સ્થાવરજંગમ જગત તપના યોગથી સૌસૌનાં કર્મ પ્રમાણે સરજ્યું છે. ૪૧

येषां तु यादृशं कर्म मूलानामिह कीर्तितम् ।

તત્તથા વોડમિથાસ્યામિ ક્રમયોગં ચ જન્મનિ ॥ ૪૨ ॥

હવે જે પ્રાણીઓનું જેવું કર્મ આ સંસારમાં (પૂર્વાચાર્યોએ) કહ્યું છે, તે અને પ્રાણીઓના જન્મ વિષે જે અનુક્રમ

છે, તે હું તમને કહું છું. ૪૨

જરાયુજ પ્રાણીઓ

પશુશ્ચ મૃગાશ્ચૈવ વ્યાલાશ્ચોમયતોદતઃ ।

રક્ષંસિ ચ પિશાચાશ્ચ મનુષ્યાશ્ચ જરાયુજાઃ ॥ ૪૩ ॥

પશુઓ, મૃગો, બંને બાબુ (ઉપરનીયે) દાંતવાળાં
હિંસક પ્રાણીઓ, રાક્ષસો, પિશાચો અને મનુષ્યો—એ 'જરાયુજ'
હોય છે. (આ પ્રાણીઓ યોગમાંથી જન્મે છે.) ૪૩

અંડજ પ્રાણીઓ

ઘણ્ઢજાઃ પક્ષિણઃ સર્પા નકા મત્સ્યાશ્ચ કચ્છપાઃ ।

યાનિ ચૈવંપ્રકારાણિ સ્થલજાન્યૌદકાનિ ચ ॥ ૪૪ ॥

પક્ષીઓ, સર્પો, મગરમચ્છો, માછલાં, કાચબા અને એવા
પ્રકારનાં જે સ્થલચર (કાચંડા વગેરે) તથા જળચર (શંખ
વગેરે) પ્રાણીઓ છે, તેઓ 'અંડજ' (ઘિંડાંમાંથી, ઉત્પત્ત
થનારાં) કહેવાય છે. ૪૪

સ્વેદજ પ્રાણીઓ

સ્વેદજં દંશમશકં યૂકામશ્ચિકમત્કુળમ્ ।

જન્મણશ્ચોપજાયન્તે યદ્વાન્યત્કિંચિદીદશમ્ ॥ ૪૫ ॥

ડાંસ, મચ્છર, બૂ, માખી, માંકડ અને એવાં બીજાં
જે પ્રાણીઓ બાફ (અથવા પરસેવાથી) ઉત્પત્ત થાય છે, તે
(શીડીઓ વગેરે) 'સ્વેદજ' કહેવાય છે. ૪૫

ઉદ્ભિજ પ્રાણીઓ

ઉદ્ભિજાઃ સ્થાવરાઃ સર્વે વીજકાણ્ઢપ્રોદિણઃ ।

ઓપધ્યઃ ફલપાકાન્તા યદુપુષ્પફલોપગાઃ ॥ ૪૬ ॥

લોકાની પુષ્કળ વૃદ્ધિ માટે એ પ્રજાએ (પોતાનાં) મુખ,
બાહુ, સાથે તથા પગમાંથી (અનુક્રમે) બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય,
વૈશ્ય તથા શૂદ્રને સરન્ધ્યા છે. ૩૧

શ્રીપુત્ર મુષ્ટિ

દ્વિધા ફલ્લાત્મનો દેહમર્ષેન પુરુષોઽમવત્ । ✓

મર્ષેન નારી તસ્યાં સ વિરાજમસૃજસ્યમુઃ ॥ ૩૨ ॥

પ્રજા બ્રહ્માએ પોતાના શરીરના બે ભાગ ધ્યા; તેમાંથી
એક અર્ધભાગ પુરુષ થયો અને બીજો અર્ધભાગ સ્ત્રી થયો;
એ સ્ત્રીમાં તેમણે વિરાટપુરુષ સરન્ધ્યો. ૩૨

મનુ પ્રાહત્ય

તપસ્ત્વસૃજયં તુ સ સ્વયં પુરુષો વિરાટ્ । ✓

તં માં વિતાસ્ય સર્વસ્ય સ્પર્શં દ્વિજસત્તમાઃ ॥ ૩૩ ॥

હે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણો! તે વિરાટપુરુષે પોતે તપ કરી જ
પુરુષ સરન્ધ્યો, તે જ હું આ સર્વનો સ્પર્શ-મનુ હું, એમ
તમે બણો. ૩૩

મનુથી દશ પ્રજાપતિઓ

અદં પ્રજાઃ સિસ્રુસ્તુ તપસ્ત્વસૃ સુદુમ્મરમ્ । ✓

પતીન્પ્રજાનામસૃજં મહર્ષોનાદિતો દશ ॥ ૩૪ ॥

* વલુ મુષ્ટિથી બીકરદિ થાય, એ અગિયારમ આગળ જતાં
અ. ૩ પ્રલોઃ ૧૭માં મનુ પોતે કહેશે. પણ બ્રાહ્મણાદિ વણીને
બ્રહ્માએ મુખ વગેરેમાંથી જેવી રીતિથી સરન્ધ્યા છે, તેમાં શંકા નેહું
નથી. શ્રુતિ પણ કહે છે: 'વાદ્યોઽસ્ય મુક્તમસ્તોત્ર-બ્રાહ્મણ પરમેશ્વરત્'
મુખ છે.' (કુન્દક)

† આ પાત પણ શ્રુતિ કહે છે: 'તતો વિરુદ્ધજયત-તે પછી
વિરાટ થયા.' (કુન્દક)

મરીચિમન્યઙ્ગિરસૌ પુલસ્ત્યં પુલહં ક્રતુમ્ ।

પ્રવેતસં વસિષ્ઠં ચ મૃગું નારદમેવ ચ ॥ ૩૫ ॥

મેં પ્રજાઓને સરજવાની ઇચ્છાથી અતિ કુબ્ધર તપ
કયું હતું અને પછી સૌ પદેલાં મરીચિ, અત્રિ, અંગિરા,
પુલસ્ત્ય, પુલહ, ક્રતુ, પ્રવેતા, વસિષ્ઠ, ભૃગુ તથા નારદ—આ
દશ પ્રજાપતિ મહર્ષિઓને મેં સરજ્યા હતા. ૩૪,૩૫

પ્રજાપતિઓથી સૃષ્ટિનો વિસ્તાર

एते मनुस्तु सप्तान्यामृजन्मूर्तिजसः ।

देवान्देवनिकायांश्च महर्षींश्चागितौजसः ॥ ૩૬ ॥

यक्षरक्षःपिशाचांश्च गन्धर्वाप्सरसोऽसुरान् ।

नागान्सर्पान्सુपर्णांश्च पितॄणां च पृथग्गणान् ॥ ૩૭ ॥

विद्युतोऽग्निमेघांश्च रोहितेन्द्रधनूंषि च ।

उत्કાનિર્ધાતકેતૂંશ્ચ જ્યોતીંધુશ્ચાવચાનિ ચ ॥ ૩૮ ॥

किन्नरान्वानरांश्चान्वિધिघांश्च विदहमान् ।

પશૂન્મૃગાન્મનુષ્યાંશ્ચ વ્યાલાંધોમયતોદતઃ ॥ ૩૯ ॥

कृमिकीटपतङ्गांश्च यूकामक्षिकमत्कुणम् ।

સર્વં ચ દંશમશકં સ્યાવરં ચ પૃથગ્વિષમ્ ॥ ૪૦ ॥

મહાતેજસ્વી એ પ્રજાપતિઓએ બીજા સાત મનુઓ,*

દેવો, દેવનિવાસો, અમાપ તેજવાળા મહર્ષિઓ, યક્ષો, રાક્ષસો,

પિશાચો, મંધર્ષો, અપ્સરાઓ, અસુરો, નાગો, સર્પો, ગરુડો,

* આ 'મનુ' શબ્દ આધ્યક્ષરવાળો છે. ઐદ મન્વંતરોમાં જેનો

જે સૃષ્ટિ વચેરમાં અધિકાર દોષ છે, તે જ મનુ તે તે મન્વંતરમાં

સ્થાપકુવ, સ્વારોચિષ આદિ નામેથી 'મનુ' નીકે કહેવાય છે.

પિતૃઓના જુદાજુદા સમુદાયો, વિજ્ઞાનીઓ, વજો, મેધો, રંગમેરંગી ઇંદ્રધનુષો, આકાશમાંથી પડતી જ્યોતિઓ, ઉત્પાત-સૂચક કડાકાઓ; ધૂમકેતુઓ, જિથ્થાનીયા (ધ્રુવ, અગસ્ત્ય વગેરે) તારાઓ, કિન્નરો, વાંદરાં, માછલાં, જાતજાતનાં પક્ષીઓ, પશુઓ, હરણાં, માણસો, સિંહ વગેરે હિંસક પશુઓ, ઉપરનીયે દાંતવાળાં પ્રાણીઓ, કરમિયા, શ્રીડા, પતંગિયાં, જૂ, માખી, માંકડ, ડાંસ અને મચ્છર—આ સર્વ પ્રાણીવર્ગ તથા અનેક પ્રકારનાં વૃક્ષ-વેદા વગેરે સ્થાવરોને સરજ્યાં. ૩૬-૪૦

[યથાકર્મ યથાકાલં યથાપ્રજ્ઞં યથાક્રમમ્ ।

યથાયુગં યથોદેશં યથાવૃત્તિ યથાક્રમમ્ ॥]

જેવું જેનું કર્મ, જેવો કાળ, જેવી બુદ્ધિ, જેવું શાસ્ત્રશ્રવણ, જેવો યુગ, જેવો દેશ અને જેવી વૃત્તિ—આજીવિકા અથવા વર્તન, તે મુજબ તેઓએ ક્રમ પ્રમાણે પ્રાણીઓ સરજ્યાં છે.]

एवमेतैरिदं सर्वं मन्त्रियोगान्महात्मभिः ।

યથાકર્મ તપોયોગાસ્તૃપ્તે સ્થાવરજઙ્ગમમ્ ॥ ૪૧ ॥

એમ એ મહાત્માઓએ મારી આજ્ઞાથી આ સર્વ સ્થાવરજંગમ જગત તપના યોગથી સૌસૌનાં કર્મ પ્રમાણે સરજ્યું છે. ૪૧

येषां तु यादृशं कर्म मृत्तानामिह कीर्तितम् ।

તત્તથા વોડમિધાસામિ ક્રમયોગં ચ જન્મનિ ॥ ૪૨ ॥

હવે જે પ્રાણીઓનું જેવું કર્મ આ સંસારમાં (પૂર્વા-ચાર્યોએ) કહ્યું છે, તે અને પ્રાણીઓના જન્મ વિષે જે અનુક્રમ

છે, તે હું તમને કહું છું. ૪૨

જરાયુજ પ્રાણીઓ

પશુવશ્ચ મૃગાશ્ચૈવ વ્યાલાશ્ચોમયતોદતઃ ।

રક્ષાંસિ ચ પિશાચાશ્ચ મનુષ્યાશ્ચ જરાયુજાઃ ॥ ૪૩ ॥

પશુઓ, મૃગો, બંને બાળુ (ઉપરનીચે) કાંતવાળાં
હિંસક પ્રાણીઓ, રાક્ષસો, પિશાચો અને મનુષ્યો—એ 'જરાયુજ'
હોય છે. (આ પ્રાણીઓ ઓળખાંથી જન્મે છે.) ૪૩

અંડજ પ્રાણીઓ

ઘણ્ઢજાઃ પક્ષિણઃ સર્પા નક્ષા મત્સ્યાશ્ચ કચ્છપાઃ ।

યાનિ ચૈવંપ્રકારાણિ સ્થલજાન્યૌદકાનિ ચ ॥ ૪૪ ॥

પક્ષીઓ, સર્પો, મગૂરમચ્છો, માછલાં, કાચબા અને એવા
પ્રકારનાં જે સ્થલચર (કાચંડા વગેરે) તથા જળચર (શંખ
વગેરે) પ્રાણીઓ છે, તેઓ 'અંડજ' (ઇંડાંમાંથી, ઉત્પન્ન
થનારાં) કહેવાય છે. ૪૪

સ્વેદજ પ્રાણીઓ

સ્વેદજં દંશમશકં ચૂકામક્ષિકમત્કુણમ્ ।

ઝખ્મણશ્ચોપજાયન્તે યદ્વાન્યત્કિંચિદીદૃશમ્ ॥ ૪૫ ॥

ડાંસ, મચ્છર, બૂ, માખી, માંકડ અને એવાં બીજાં
જે પ્રાણીઓ બાફ (અથવા પરસેવાથી) ઉત્પન્ન થાય છે, તે
(ઘીડીઓ વગેરે) 'સ્વેદજ' કહેવાય છે. ૪૫

ઉદ્ભિજ પ્રાણીઓ

ઉદ્ભિજાઃ સ્યાવરાઃ સર્વે વીજકાણ્ઢપ્રરોહિણઃ ।

શોષધ્યઃ ફલપાકાન્તા યદુપુષ્પફલોપગાઃ ॥ ૪૬ ॥

અપુષ્પાઃ ફલવન્તો ચે તે વનસ્પતયઃ સ્મૃતાઃ

પુષ્પિણઃ ફલિન્યૈવ વૃક્ષાસ્તુમયતઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૪૭ ॥

ગુચ્છગુલ્મં તુ વિવિધં તથૈવ તૃણજાતયઃ ।

ધીજકાણ્ઠરુદ્ધાણ્યૈવ પ્રતાના વલ્લય એવ ચ ॥ ૪૮ ॥

બધાં સ્થાવર પ્રાણીઓ ‘હૃદ્બિજ્જ’ (જમીન ક્રોડીને ઉત્પન્ન થનારાં) કહેવાય છે; તેઓ (જે પ્રકારનાં છે:) કેટલાંક બી વાવવાથી ભીગે છે અને બીજાં ક્ષમ અથવા ડાળ વાવવાથી ભીગે છે. તેમાં જ્યોને ધણું પુષ્પો તથા ફળ આવે છે અને જ્યો ફળ પાડ્યા પછી નાશ પામે છે, તેઓ ‘આપધિ’ કહેવાય છે (જવાં કે ડાંગર, જવ વગેરે); પરંતુ જ્યો પુષ્પ આપ્યા વિના જ ફળવાળાં થાય છે, તે ‘વનસ્પતિ’ કહેવાય છે; અને જ્યોમાં પુષ્પો તથા ફળો બન્ને આવે છે, તે ‘વૃક્ષો’ કહેવાય છે; તેમ જ (જેના મૂળમાંથી જ વેલાઓનો સમૂહ થાય છે, પણ ડાળાં ચતાં નથી, તે જૂઠું વગેરે) અનેક જાતના ગુચ્છ; (અને જો મૂળમાંથી જ એક સાંઠો થઈ ઉપર બળની પેઠે જથ્થો થાય છે; તે કાસડો, શેલડી વગેરે) ગુલ્મો, અનેક જાતનાં ઘાસ, તાંતણાવાળાં પ્રતાન (કાણું, તૂંબડી વગેરે) અને (જમીન ઉપર થઈ ઝાડ ઉપર ચઢનાર ગજો વગેરે) વેલાઓ—આ બધાંયે બી વાવવાથી અથવા ક્ષમ કે ડાળી વાવવાથી જ ભીગનારાં હોય છે. ૪૬-૪૮

તમસા ચદુરૂપેણ વેષ્ટિતાઃ કર્મહેતુના ।

અન્તઃસંજ્ઞા મવન્ત્યેતે સુખદુઃસ્વસમન્વિતાઃ ॥ ૪૯ ॥

આ (પૂર્વોક્ત ઔષધિ વગેરે) કર્મરૂપ કારણવાળા અનેક

પ્રકારના તમોગુણથી ઘેરાયલાં, અંદરના ભાગમાં (જાંડા) ચેતન્ય-
(જ્ઞાન-જ્ઞાન)વાળાં અને સુખદુઃખથી યુક્ત હોય છે. ૪૯

एतदन्तास्तु गतयो ब्रह्माद्याः समुदाहृताः ।

ઘોરેડસ્મિન્મૂતસંસારે નિત્યં સતતયાયિનિ ॥ ૫૦ ॥

એમ પ્રાણીઓને જન્મ આપ્યા કરતા અને હમેશાં સતત
આપ્યા કરતા આ ઘોર સંસારમાં બ્રહ્માથી માંડી સ્થાવર
સુધીની આ ગતિઓ (અથવા ઉત્પત્તિઓ મેં તમને) કહી. ૫૦

प्रलयदशानु वल्लभ

एवं सर्वं स सृष्टेदं मां चाचिन्त्यपराक्रमः ।

આત્મન્યન્તર્દષે મૂયઃ કાલં કાલેન પીડયન્ ॥ ૫૧ ॥

અચિન્ત્ય પરાક્રમવાળા તે પ્રજાપતિ એમ આ સર્વ સૃષ્ટિને
તેમ જ મને સરજ્યા પછી, પાછા સૃષ્ટિકાલને પ્રલયકાળથી નાશ
કરતા પોતાંને વિષે અંતર્ધાન પામે છે. (પ્રાણીઓનાં
કર્મો પ્રમાણે વારંવાર સૃષ્ટિ તથા પ્રલય કર્યા કરે છે.) ૫૧

यदा स देवो जागर्ति तदेदं चेष्टते जगत् ।

યદા સ્વપિતિ શાન્તાત્મા તદા સર્વં નિમીલતિ ॥ ૫૨ ॥

તે પ્રજાપતિદેવ જ્યારે જાગતા હોય છે, (એટલે કે સૃષ્ટિ
તથા સ્થિતિને ઇચ્છે છે) ત્યારે આ જગત (ધાસ, પ્રક્ષાસ,
આહાર આદિ) ચેષ્ટા કરે છે; અને શાંત ચિત્તે જ્યારે સૂએ છે,
(એટલે સર્વ ઇચ્છાથી રહિત થાય છે) ત્યારે સર્વ સૃષ્ટિ
લય પામે છે. ૫૨

तस्मिन्स्वपति स्वस्थे तु कर्मात्मानः शरीरिणः ।

સ્વકર્મમ્યો નિવર્તન્તે મનશ્ચ ગ્લાનિમૃચ્છતિ ॥ ૫૩ ॥

તે પ્રજાપતિ (ધર્મચારહિત યઈ) સ્વસ્થતાપૂર્વક સૂતા હોય છે, ત્યારે કર્માત્મા દેહધારીઓ પોતાનાં કર્મોમાંથી અટકી જાય છે અને મન તથા ઈન્દ્રિયો પણ પોતપોતાના વ્યાપારોથી રહિત થાય છે. ૫૩

મહાપ્રલય વર્ણન

યુગપત્તુ પ્રલીયન્તે યદા તસ્મિન્મહાત્મનિ ।

તદાયં સર્વમૂતાત્મા સુખં સ્વપિતિ નિર્વૃત્તઃ ॥ ૫૪ ॥

ન્યારે સર્વ જૂતો તે પરમાત્મા વિષે એકીસમયે જ પ્રલય પામે છે, ત્યારે પ્રાણીમાત્રના એ આત્મા (જનમ-સ્વમના વ્યાપારોથી) નિવૃત્ત યઈ સુખેથી સૂએ છે. (અર્થાત્ સૂતેલા જેવા જણાય છે; કેમકે નિત્ય જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપ પરમાત્મા, સુખમિ-અવસ્થાથી પણ રહિત જ છે.) ૫૪

જીવનું શરીરમાં રહેલું-નીકળું

તમોડયં તુ સમાગ્રિત્વ ચિરં તિષ્ઠતિ સેન્દ્રિયઃ । ✓

ન ચ સ્વં કુરુતે કર્મ તદોક્તમતિ મૂર્તિતઃ ॥ ૫૫ ॥

આ જીવ (અજ્ઞાનરૂપ) તમોગુણનો આશ્રય કરી લાંબા કાળ સુધી ઈન્દ્રિય (તથા દેહથી) યુક્ત રહે છે; પણ ન્યારે (શ્વાસ, પ્રશ્વાસ આદિ) પોતાનાં કર્મ કરી શકતો નથી, ત્યારે (પ્રયમના) શરીરમાંથી નીકળી જાય છે. ૫૫

• મરણસમયે હિંમ શરીર સાથે જીવ જતો રહે છે, તેથી તેની સાથે પ્રાણ, મન તથા ઇન્દ્રિયોનું જીવું પણ મટે છે. આ વાત બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં દેહી છે: “તમુક્તમન્તે પ્રાણોડનુક્તમતિ, પ્રાણ-મનુક્તમન્તે ગૌં જ્ઞાના ધનુક્તમન્તિ-તે જીવ શરીરમાંથી જતો રહે છે, ત્યારે તેની પાછળ પ્રાણ પણ સાથે જ જાય છે અને પ્રાણની પાછળ

જીવ ખીજો રથૂલ દેહ ક્યારે ગ્રહણ કરે છે ?

यदाणुमात्रिको भूत्वा बीजं स्यास्तु चरिष्णु च ।

समाविशति संस्पृष्टस्तदा मूर्तिं विमुञ्चति ॥ ૫૬ ॥

જીવ (પૂર્વદેહને છોડતી વેળા) પરમાણુ જવડો થઈ (એટલે કે સૂક્ષ્મજાત, ઇંદ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, વાસના, કર્મ, વાયુ અને અવિદ્યાની સાથે રહી) સ્થાવર (વૃક્ષાદિનું કારણ) અને જંગમ (મનુષ્યાદિનું કારણ) ખીજમાં જ્યારે પ્રવેશે છે, ત્યારે પૂર્વોક્ત આઠેની સાથેજ રહી તે તે (સ્થાવર અને જંગમનું) રથૂલ શરીર ધારણ કરે છે. ૫૬

આણુ વિપયનો ઉપસંહાર

एवं स जाग्रत्स्वप्नाभ्यामिदं सर्वं चराचरम् ।

संजीवयति चाजस्रं प्रमापयति चाव्ययः ॥ ૫૭ ॥

સર્વ ઇંદ્રિયો પણ તેની સાથે જતી રહે છે.' આ શ્લોકમાં જીવનું ઉત્ક્રમણ પૂર્વોક્ત પ્રલયના પ્રસંગને અનુસરી જણાવ્યું છે. (કુલ્લક)

÷ આ આઠને પુરી-અષ્ટક કહે છે. સનદે કહ્યું છે, કે 'ભૂતેન્દ્રિય-મનોબુદ્ધિવાસનાકર્મવાયવઃ । અવિદ્યા ચાષ્ટકં પ્રોક્તં પુર્યષ્ટમૃપિસત્તમૈઃ-જૂનો, ઇંદ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, વાસના, કર્મ, પ્રાણવાયુ તથા અવિદ્યા-આ આઠને ઐશ્વર્યપિચ્છો પુર્યષ્ટક કહે છે.' બ્રહ્મપુરાણમાં પણ કહેવાયું છે, કે પુર્યષ્ટકેન લિંગેન પ્રાણાથેન સ યુજ્યતે । તેન બદલ્ય વૈ વન્ધો મોક્ષો મુક્તસ્ય તેન દ્વ-પ્રાણ આદિ પુર્યષ્ટક (આઠ નગરીઓ) એ જૂનું લિંગ-શરીર છે; તેની સાથે જીવ જ્યાંસુધી જોડાયેલો રહે છે, ત્યાંસુધી તેને સંસારબંધન આણુ જ રહે છે; પણ તેનાથી એનો છુટકારો થાય, એટલે તેનો મોક્ષ થયો કહેવાય છે.' આ પુર્યષ્ટકથી યુક્ત રહીનેજ જીવ જૂનું રથૂલ શરીર છોડે છે; અને કર્મોનુસાર ખીજનું રથૂલ શરીર પામ્યા કરે છે. (કુલ્લક)

એમ તે અવિનાશી બ્રહ્મા પોતાની જગૃતિ અને સ્વમયથી આ સર્વ જંગમ અને સ્થાવર જગતને વારંવાર સરજે છે અને સંહારે છે. ૫૭

આ શાસ્ત્રના આદિકર્તા બ્રહ્મા છે

इदं शास्त्रं तु कृत्वाप्तौ मामेव स्वयमादितः ।

विधिवद्ગ્રાહયામાસ મરીષ્યાર્દીસ્ત્વહં મુનીન્ ॥ ૫૮ ॥

તે બ્રહ્માએ પોતેજ આ શાસ્ત્ર રચ્યું છે અને પ્રથમ મનેજ બજાવ્યું છે; મરીચિ આદિ મુનિઓને તો મેં વિધિ-પૂર્વક આ શીખવ્યું છે. ૫૮

* અહીં સંકેત સાપ ખરી, કે આ શાસ્ત્ર જે બ્રહ્માએ રચ્યું છે, તો આને 'મનુસ્મૃતિ' અથવા 'માનવધર્મશાસ્ત્ર' કેમ કહેવાય ? આનું સમાધાન મેધાતિથિ આમ બજાવે છે: શાસ્ત્ર શબ્દથી શાસ્ત્રનો અર્થ વિધિનિષેધનો સમૂહ કહ્યો છે. એ પ્રથમ બ્રહ્માએ મનુને બજાવ્યો હતો; પછી મનુએ એ વિધિનિષેધને બજાવનારો આ ગ્રંથ રચ્યો છે, એમ માનવામાં વિરોધ નથી. બીજા વિદ્વાનો એમ કહે છે, કે આ શાસ્ત્ર જે કે બ્રહ્માએજ રચ્યું છે, પણ મનુએ મરીચિ આદિ મુનિઓને તે પ્રથમજ સ્વરૂપ તથા અર્થથી શીખવ્યું, તેથી આને માનવધર્મશાસ્ત્ર કહે છે. જેમ વેદો અપોરૂપેય એટલે કેર્ષ પુરુષે દરેકા નથી, પણ પરમેશ્વર પોતેજ પ્રકાશ છે, છતાં તેઓને 'કેર્ષ', કેર્ષ-વર્ગેએ રચેલા કહેવાય છે, તેવું આ શાસ્ત્ર સંબંધે સમજવાનું છે; છતાં અમે તો આ સંબંધે આમજ કહીએ છીએ, કે બ્રહ્માએ આ ધર્મશાસ્ત્રને એક સાખ મ્લોકનું રચ્યું હતું અને તે મનુને શીખવ્યું હતું; પાછળથી મનુએ પોતાનાં વચનો દ્વારા દુઃકાવીને સિખોતે બજાવ્યું, તેથી આનું નામ માનવધર્મશાસ્ત્ર પડ્યું, આમ માનવામાં કેર્ષ વિરોધ નથી. આ અભિપ્રાયથીજ નારદ આ શાસ્ત્રને એક સાખ મ્લોકનું કહે છે. (કુન્દર)

આ શાસ્ત્રનું નામ ભૃગુસંહિતા પણ છે.

एतद्वोऽयं भृगुः शास्त्रं श्रावयिष्यत्यशेषतः ।

एतद्धि मत्तोऽधिजगे सर्वमेषोऽखिलं मुनिः ॥ ૫૯ ॥

આ ભૃગુમુનિ તમને એ શાસ્ત્ર સંપૂર્ણ સંભળાવશે; કેમકે

આ સર્વ શાસ્ત્ર भारी પાસેથી તે શીખ્યા છે. ૫૯

ततस्तथा स तेनोक्तो महर्षिर्मनुना, भृगुः ।

तानब्रवीद्वीन्सर्वान्પ્રીતાत्મા श्रूयतामिति ॥ ૬૦ ॥

તે મનુએ મહર્ષિ ભૃગુને એમ કહ્યું, તેથી પ્રસન્ન મનવાળા

તે ઋષિએ સર્વ ઋષિઓને કહ્યું તે તમે સાંભળો. ૬૦

સાત મુનિઓની ઉત્પત્તિ

स्वायंभुवस्यास्य मनोः षड्वंश्या मनवोऽपरे ।

सृष्टवन्तः प्रजाः स्वाः स्वा महात्मानो महौजसः ॥ ૬૧ ॥

स्वारोचिषश्चोत्तमश्च तामसो रैवतस्तथा ।

चाक्षુषश्च महातेजा विवस्वत्सुत एव च ॥ ૬૨ ॥

આ સ્વાયંભુવ (બ્રહ્માના પુત્ર) મનુના વંશના પીઞ છ

મનુઓ થયા હતાઃ સ્વારોચિષ, ઉત્તમ, તામસ, રૈવત, મહા-

તેજસ્વી ચાક્ષુષ અને સૂર્યપુત્ર વિવસ્વત. મહાઓજસ્વી તે

મહાત્માઓએ પોતપોતાની પ્રજા સર્જી છે. ૬૧, ૬૨

स्वायंभुवाद्याः संसृते मनवो मूर्तिर्तेजसः ।

स्वे स्वेऽन्तरे सर्वमिदमुत्पाद्यापुश्चराचरम् ॥ ૬૩ ॥

સ્વાયંભુવ આદિ સાત અત્યંત તેજસ્વી આ મનુઓએ

પોતપોતાના મુન્વંતરમાં આ સર્વ સ્થાવરજંગમને ઉત્પન્ન

કરી તેનું પાલન કર્યું છે. ૬૩

[કાલપ્રમાણં વક્ષ્યામિ યથાવત્તન્નિબોધત ।

હવે હું કાળનું માપ ખરાખર કહું છું, તે તમે સાંભળો.]

કાળનાં ગ્રહગ્રહાં માપ

નિમેષો દશ ચાષ્ઠી ચ કાષ્ઠા ત્રિંશતુ તાઃ કલાઃ ।

ત્રિંશત્કલા મુહૂર્તઃ સ્યાદહોરાત્રં તુ તાવતઃ ॥ ૬૪ ॥ ✓

આંખના અઢાર પલકારાની એક કાષ્ઠા, ત્રીસ કાષ્ઠાની એક કલા, ત્રીસ કલાનું એક મુહૂર્ત અને ત્રીસ મુહૂર્તનો એક રાત્રિદિવસ થાય. ૬૪

અહોરાત્રે વિમજતે સૂર્યો માનુષદૈવિકે ।

રાત્રિઃ સ્વપ્નાય મૃતાનાં ચેષ્ટાયૈ કર્મણામહઃ ॥ ૬૫ ॥

સૂર્ય મનુષ્યોના અને દેવોના રાત્રિદિવસના વિભાગ કરે છે. રાત્રિ પ્રાણીઓની નિદ્રા માટે છે અને દિવસ તેમની કર્મચેષ્ટા માટે છે. ૬૫

વિષ્ણુ રાત્ર્યહની માસઃ પ્રવિમાગસ્તુ પક્ષયોઃ । ✓

કર્મચેષ્ટાસ્વહઃ કૃષ્ણઃ શુક્લઃ સ્વપ્નાય શર્વરી ॥ ૬૬ ॥

મનુષ્યોનો એક માસ તે પિતૃઓનો એક રાત્રિદિવસ છે. તેમાં બે પખવાડિયાંથી બે ભાગો છેઃ કૃષ્ણપક્ષ તે તેમનો કામ-કાર્યનો દિવસ છે અને શુક્લપક્ષ તે તેમની નિદ્રા માટેની રાત્રિ છે. ૬૬

દેવે રાત્ર્યહની વર્ષં પ્રવિમાગસ્તયોઃ પુનઃ । ✓

મદસ્તન્નોદ્ગયનં રાત્રિઃ સ્યાદક્ષિણાયનમ્ ॥ ૬૭ ॥

મનુષ્યોનું એક વર્ષ તે દેવતાઓનો એક રાત્રિદિવસ છે. તેમાં બે આવા બે ભાગો છેઃ ઉત્તરાયણ એ તેમનો દિવસ, છે

અને દક્ષિણાયન એ રાત્રિ છે. ૬૭

માસસ્ય તુ ક્ષપાદસ્ય યત્પ્રમાણં સમાસતઃ ।

एकैकशो युगानां तु क्रमशस्त्रिचोषत ॥ ६८ ॥

પણ બ્રહ્માના રાત્રિદિવસનું જે પ્રમાણ છે, તે એકએક યુગના ક્રમપૂર્વક દૂઠમાં તમે સાંભળો. ૬૮

મનુષ્યોના યુગોનું માપ

चत्वार्यहः सहस्राणि वर्षाणां तु कृतं युगम् ।

तस्य तावच्छती संध्या संध्यांशश्च तथाविधः ॥ ६९ ॥

દેવોનાં-ચાર હજાર વર્ષોને મનુષ્યો વગેરે સત્યયુગ કહે છે. તેની આગળના તેટલા જ સૈકા (ચારસો) દેવવર્ષોની (પહેલી) યુગસંધ્યા હોય છે અને તેની પાછળનાં તેટલાં જ (ચારસો) દેવવર્ષોનો (પાછલો) સંધ્યાંશ હોય છે.* [આમ સત્યયુગ દેવોનાં=૪,૮૦૦ વર્ષોનો છે.] ૬૯

* આમ જ વિષ્ણુપુરાણમાં કહ્યું છે : ‘તત્પ્રમાણૈઃ શતૈઃ સંધ્યા પૂર્વા તત્રાભિધીયતે । સંધ્યાંશકથ તત્તુલ્યો યુગસ્વાનન્તરો દિ યઃ ॥ સંધ્યા-સંધ્યાશયોરન્તર્યઃ કાલો મુનિસત્તમ । યુગદ્વયઃ સ તુ વિદ્યેયઃ કૃતત્રેતાદિ-સંજ્ઞકઃ ॥ યુગોમાં તેટલાંતેટલાં સો સો વર્ષોની આગલી સંધ્યા કહેવાય છે અને તેટલી જ પાછલી સંધ્યા ગણાય છે. હે મુનિશ્રેષ્ઠ! આગલી સંધ્યા તથા પાછલી સંધ્યાની વચ્ચેનો જે કાળ તે સત્ય, ત્રેતા આદિ યુગોનો કાળ સમજવો.’ આ વર્ષોનું માપ દેવતાઈ વર્ષના પ્રમાણનું જાણવું. જેમકે ‘દિવ્યવર્ષસહસ્રૈસ્તુ કૃતત્રેતાદિ સંજિતમ્ । ચતુર્યુગં દ્વદશમિસ્તદ્વિમાસં નિવોષ મે ॥-દેવતાઈ બાર હજાર વર્ષો થતાં (મનુષ્યોના) સત્ય, ત્રેતા આદિ ચાર યુગો થાય છે, તેનો વિભાગ તમે મારી પાસેથી સાંભળો.’ (કુલ્લક)

इतरेषु ससंध्येषु संसंध्यांशेषु च त्रिषु ।

एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि शतानि च ॥ ७० ॥

બાઘીના તથા યુગોમાં તેમ જ તેમની (આગલી) સંધ્યાઓ તથા તેમના (પાછલા) સંધ્યાંશોમાં અતુકમે એક એક હજાર તથા એકએક સો વર્ષો ઝાઝા થતાં રહે છે. [આમ, ત્રેતાયુગ દેવોનાં=૩,૦૦૦+૩૦૦+૩૦૦=૩,૬૦૦ વર્ષોનો; દ્વાપરયુગ દેવોનાં=૨,૦૦૦+૨૦૦+૨૦૦=૨,૪૦૦ વર્ષોનો અને કલિયુગ દેવોનાં=૧,૦૦૦+૧૦૦+૧૦૦=૧,૨૦૦ વર્ષોનો હોય છે.] ૭૦

દેવોનો યુગ

यदेतत्परिसंख्यातमादावेव चतुर्थ्युगम् ।

एतद्द्वादशसाहस्रं देवानां युगमुच्यते ॥ ७१ ॥

આર યુગોતું આ જ આરંભમાં માપ કહ્યું, તે કુલ દેવોનાં ૧૨,૦૦૦ વર્ષોનો એક દેવયુગ થાય છે. ૭૧

બ્રહ્માનો રાત્રિદિવસ

दैविकानां युगानां तु सहस्रं परिसंख्यया ।

ब्राह्ममेकमहर्जयं तावतीं रात्रिमेव च ॥ ७२ ॥

• એક હજારની સંખ્યાના દેવતાઈ યુગોનો બ્રહ્માનો એક દિવસ અને તેટલા જ પ્રમાણની તેમની એક રાત્રિ બનશે. ૭૨ તદ્દ યુગસહસ્રાન્તં બ્રાહ્મં પુણ્યમહર્વિદુઃ ।

રાત્રિં ચ તાવતીમિવ તેજ્જોરાત્રિવિદો જનાઃ ॥ ૭૩ ॥

જ લોકો એક હજાર દેવયુગોનો પૂરો બ્રહ્માનો એક પવિત્ર દિવસ અને તેવડી જ તેમની રાત્રિ પણ બનશે છે, તેઓ રાત્રિ

દિવસને જાણનારા ગણાય છે. ૭૩

અવાન્તર પ્રલય પછીની બ્રહ્માની માનસિક સૃષ્ટિ

તસ્ય સોઽહર્નિશસ્થાન્તે પ્રસુપ્તઃ પ્રતિબુદ્ધયતે ।

પ્રતિબુદ્ધશ્ચ સ્વજતિ મનઃ સદસદાત્મકમ્ ॥ ૭૪ ॥

સૂતેલા તે બ્રહ્મા તેમના એ રાત્રિદિવસના અંતે (ફરી) જાગે છે અને જાગીને સત તથા અસત રૂપ પોતાના મનને (ભૂલોક આદિ ત્રણે લોકની સૃષ્ટિ માટે) પ્રેરે છે.* ૭૪

મનઃ સૃષ્ટિં વિકુરુતે ચોદ્યમાનં સિસૃક્ષયા ।

આકાશં જાયતે તસ્માત્તસ્ય શબ્દં ગુણં વિદુઃ ॥ ૭૫ ॥

એમ સરજવાની ઇચ્છાથી પ્રેરાતું મન સૃષ્ટિ કરે છે; તેમાં પ્રથમ આકાશ જન્મે છે અને તેના ગુણ શબ્દ છે, એમ વિદ્વાનો જાણે છે. ૭૫

આકાશાત્તુ વિકુર્વાણાત્સર્વગન્ધવદઃ શુચિઃ ।

ચલવાહ્નાયતે વાયુઃ સ વૈ સ્પર્શગુણો મતઃ ॥ ૭૬ ॥

વિકાર પામતા આકાશમાંથી સર્વ ગંધને વહેનારો, પવિત્ર અને બળવાન વાયુ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેના ગુણ સ્પર્શ મનાયો છે. ૭૬

* કેમકે એ મન મહાપ્રલય પછી જન્મેલું હોઈ નાશ પામ્યું હોતું નથી. અવાન્તર પ્રલય વખતે બૂર આદિ ત્રણે લોકોનો જ નાશ થતો હોવાથી (ફરી) તેની સૃષ્ટિ માટે મનને જે પ્રેરણા મળે છે, તે જ મનની સૃષ્ટિ છે. પુરાણમાં પણ એમ જ કહેવાય છે : 'મનઃ સિસૃક્ષયા વુક્તં સર્ગાય તિદધે પુનઃ—સૃષ્ટિ રચવાની ઇચ્છાથી પ્રેરાયેલું મન જ ફરી સૃષ્ટિ રચના રચવાય છે.' (કલ્લક)

વાયોરપિ વિકુર્વાણાદિરોચિષ્ણુ તમોત્તરમ્ ।

ઘ્યોતિરૂપયતે સાસ્વત્તદ્રૂપગુણમુચ્યતે ॥ ૭૭ ॥

વિકાર પામતા વાયુમાંથી પ્રકાશમાન અને અંધકારનો નાશ કરનાર તેજસ્વી તેજ પ્રકટે છે અને તેનો શુણ્ણ રૂપ કહેવાય છે. ૭૭

ઘ્યોતિપથ વિકુર્વાણાદાપો રસગુણાઃ સ્મૃતાઃ ।

અદ્વયો ગન્ધગુણા મૂમિરિત્વિષા સ્પૃશ્ણાદિતઃ ॥ ૭૮ ॥

વિકાર પામતા તેજમાંથી જળ થાય છે અને તેનો શુણ્ણ રસ કહેવાય છે. જળમાંથી ગંધ શુણ્ણવાળી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થાય છે. આમ આરંભથી સૃષ્ટિ ઠહી.* ૭૮

[પરસ્પરાનુપ્રવેશાદ્દારયન્તિ પરસ્પરમ્ ।

ગુણં પૂર્વસ્ય પૂર્વસ્ય ધારયન્ત્યુત્તરોત્તરમ્ ॥

જૂનો એકબીજામાં પ્રવેશી એકબીજાના શુણ્ણ ધારણ કરે છે; પછીપછીનાં જૂનો આગળઆગળનાં જૂનોના શુણ્ણ ધારણ કરે છે.]

મન્વંતર કાળ

યસ્યાન્દાદશસાહસમુદિતં દૈવિકં યુગમ્ ।

તેદકસસતિગુણં મન્વન્તરમિદોચ્યતે ॥ ૭૯ ॥

બાર હજાર વર્ષોનો જે દેવયુગ આગળ કહ્યો છે, તેના એકાદર દેવયુગોનો આ માનવશાસ્ત્રમાં એક મન્વંતર કહેવાય

* મહાપ્રલય પછીની સૃષ્ટિ આદિમાં જાતી જૂન-સૃષ્ટિ હોય છે; તે જ જૂનોથી અગામી પ્રલય પછી પણ જૂન આદિ ત્રણ યોગની રચના થાય છે, એમ અહીં કહેવા માગે છે. (સુચક) .

છે; અર્થાત્ તેટલા કાળ સુધી એક મનુનો સૃષ્ટિ પર અધિકાર હોય છે. ૭૯

મન્વન્તરાણ્યસંખ્યાનિ સર્ગઃ સંહાર એવ ચ ।

ક્રીડન્નિવૈતત્કુરુતે પરમેષ્ઠી પુન પુનઃ ॥ ૮૦ ॥

આમ અસંખ્ય મન્વન્તરોની ઉત્પત્તિ તથા સંહાર થયા જ કરે છે. પરમેષ્ઠી—બ્રહ્મા જાણે ખેલ કરતા હોય તેમ આ પારંપાર કરે છે. ૮૦

યુગોના ધર્મ

ચતુષ્પાર્સિકલો ધર્મઃ સત્યં ચૈવ કૃતે યુગે ।

નાષર્મેણાગમઃ કશ્ચિન્મનુષ્યાન્પ્રતિ વર્તતે ॥ ૮૧ ॥

સત્યયુગમાં સત્ય* તથા ચાર પાયે પૂરો ધર્મ હોય છે.

— જો કે પુરાણોમાં ચોક્કસ મન્વન્તરો કહેવાય છે, તોપણ સૃષ્ટિ તથા પ્રલય અસંખ્ય થયા કરે છે, તેથી અહીં અસંખ્ય મન્વન્તરો કહ્યા છે; કેમકે વારંવાર અસંખ્ય સૃષ્ટિ તથા સંહાર થાય છે. ખેલ કરવો એ તો સુખ માટે કરાય છે અને પ્રભુપતિ તો પૂર્ણકામ છે, તેથી તેમને સુખ માટેની અભિનાયા હોય જ નહિ, તે કારણે કહ્યું, કે ‘જાણે ખેલ કરતા હોય તેમ’ ‘પરમે તિષ્ઠતિ इति परमेष्ठी-માયાથી નહિ દેહકાયેન પરમપદમાં એ સ્થિતિ કરે છે,’ તેથી એમને કોઈ પણ કારણ વિના સૃષ્ટિ આદિ શા માટે કરવું પડે છે? આવું પ્રજ્ઞ અહીં થાય છે, પણ તેનો ઉત્તર, કેવળ સીના માટે જ તે એમ કરે છે, એવો જ આખી સકાય છે; તેમનો એવો સ્વભાવ જ છે. જેમ વ્યાખ્યાન આપનારનો, હાથ ઠોકવો વગેરે સ્વભાવ હોય છે, તેમ. આ અભિપ્રાય શારીરક સૂત્ર પણ જણાવે છે ‘લાકવત્તુ લીલા-કૌતલ્યમ્-લોકની જેમ કેવળ સીના જ સૃષ્ટિરચના આદિમાં પરમેશ્વરની પ્રવૃત્તિનું કારણ છે.’ (કુલ્લક)

* સત્ય એ સમગ્ર ધર્મમાં એક છે, તેથી તેને અહીં અવગ

તેમાં મનુષ્યો (ધન, વિદ્યા આદિ) કશું ચે અધર્મથી મેળવતા નથી. ૮૧

इतरेष्वाममाद्धर्मः पादशस्त्ववरोपितः ।

चौरिकानृतमायामिर्धर्मव्यापैति पादशः ॥ ८२ ॥

(ચેતાદિ) બીજા યુગોમાં લોકો અધર્મથી ધન, વિદ્યા વગેરે મેળવતા હોવાથી ધર્મનો એકએક પાયો અતુંકમે આછો થાય છે; અને ચોરી, જૂઠું, માયા આદિને લીધે ધર્મ પણ ચોથા ભાગે ધટે છે. ૮૨

भोगाः सर्वसिद्धयश्चतुर्वर्षशतायुषः ।

कृतव्रेतादिषु क्षेपामामुर्हसति पादशः ॥ ८३ ॥

સત્યયુગમાં મનુષ્યો રોગરહિત, સંપૂર્ણ સિદ્ધિ અર્થે- (પ્રયોજન અથવા કાર્યો) વાળા અને (સ્વાભાવિક) ચારસો વર્ષની આવરદાવાળા હોય છે. ચેતાદિ યુગોમાં તેમનું આયુષ્ય ચોથા-ચોથા ભાગે આછું થાય છે. ૮૩

જણાવ્યું છે. તપ, જ્ઞાન, શરૂ તથા દાન-એ ચાર ધર્મના પાયા કહેવાય છે. મનુ એ ચારને ધર્મના પાયા કહે છે. એ ચારે સત્યયુગમાં પૂરે પૂરા હોય છે. (કુલ્લુક)

x અહીં આમ સમજવું જોઈએ, કે આયુષ્ય વધારનાર ધર્મ જો અધિક કરે તો ચારસો વર્ષ ઉપરાંત આયુષ્ય પણ તે કાળે લોકો મેળવતા. જેમકે 'દશવંશસ્ત્રિ રામો રામયમન્વીકરત્-રામે દશ હજાર વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું.' જો કે વેદમાં 'શતાયુર્વ પુરુષ:-પુરુષની આવરદા સો વર્ષની હોય છે.' એમ સંમજાવ્ય છે. પણ તેમાં 'શત' શબ્દનો પ્રયોગ સોની જ સંખ્યાનો સૂચક નથી; કિંતુ સોથી અધિક વર્ષની સંખ્યાનો સૂચક સમજવો જોઈએ. (કુલ્લુક)

વૈશ્ય અને શૂદ્ર) માટે અલગઅલગ કર્મો નક્કી કર્યા છે. ૮૭

બ્રાહ્મણકર્મ

અધ્યાપનમધ્યયનં યજનં યાજનં તથા ।

દાનં પ્રતિગ્રહં ચૈવ બ્રાહ્મણાનામકલ્પયત્ ॥ ૮૮ ॥

ભણાવવું, ભણવું, યજ્ઞ કરવા, યજ્ઞ કરાવવા, દાન લેવું અને દાન આપવું—એ બ્રાહ્મણોનાં કર્મો તેમણે નક્કી કર્યા છે. ૮૮

ક્ષત્રિયકર્મ

પ્રજાનાં રક્ષણં દાનમિજ્યાધ્યયનમેવ ચ ।

વિપયેષ્વપ્રસક્તિશ્ચ ક્ષત્રિયસ્ય સમાસતઃ ॥ ૮૯ ॥

પ્રજાનું રક્ષણ કરવું, દાન આપવું, યજ્ઞ કરવો, ભણવું અને વિધ્યોમાં આસક્તિ ન રાખવી—એ કર્મો ક્ષત્રિયો માટે દેવકર્મો નક્કી કર્યા છે. ૮૯

વૈશ્યકર્મ

પશુનાં રક્ષણં દાનમિજ્યાધ્યયનમેવ ચ ।

ઘણિકપયં કુસીદં ચ વૈશ્યસ્ય કૃષિમેવ ચ ॥ ૯૦ ॥

પશુઓનું રક્ષણ કરવું, દાન કરવું, યજ્ઞ કરવા, ભણવું, વેપારવણજ કરવો, બ્યાજવટું કરવું અને ખેતી કરવી—એ વૈશ્યનાં કર્મો નક્કી કર્યા છે. ૯૦

શૂદ્રકર્મ

एकमेव तु शूद्रस्य प्रमुः कर्म समादिशत् ।

एतेषामेव वर्णानां शुश्रूषामनसूयया ॥ ९१ ॥

તે ભગવાને શૂદ્ર માટે એક જ કર્મનો આદેશ આપ્યો છે, કે તેણે હપલા તથા વર્ણોની (તેમના શુણ્ણાની) નિંદા કર્યા વિના સેવા કરવી. ૯૧

બ્રાહ્મણની પ્રશંસા

ऊर्ध्वं नाभेर्मेध्यतरः पुरुषः परिकीर्तितः ।

तस्मान्मेध्यतमं त्वस्य मुखमुक्तं स्वयंप्रुवा ॥ ૧૨ ॥

પુરુષને નાભિના ઉપરના ભાગે વિશેષ પવિત્ર કહ્યો છે; અને તેમાં યે સ્વયંભૂ જગવાને તેના મોઢાને સૌથી વધારે પવિત્ર કહ્યું છે. ૯૨

उत्तमाह्नोद्भवाज्ज्यैष्ठ्याद्रक्षणमैव धारणात् ।

सर्वस्यैवास्य सर्गस्य धर्मतो ब्राह्मणः प्रभुः ॥ ૧૩ ॥

બ્રાહ્મણ અંગોમાં ઉત્તમ એવા મુખમાંથી જન્મે છે. હોવાથી, ક્ષત્રિયાદિથી પ્રથમ હોવાથી તેમ જ વેદને ધારણ કરતો હોવાથી ધર્મે કરી આ સર્વ સંધિનો પ્રભુ છે. ૯૩

तं हि स्वयंभूः स्वादास्यात्तपस्तप्त्वादितोऽसृजत् ।

इव्यकव्यामिवाध्याય सर्वस्यास्य च गुप्तये ॥ ૧૪ ॥

દેવોને હવ્ય તથા પિતૃઓને કવ્ય પહોંચાડવા માટે તેમ જ આ સર્વ જગતની રક્ષા સારુ સ્વયંભૂ જગવાને, તપ તપી પ્રથમ તે બ્રાહ્મણને પોતાના મુખમાંથી સર્જ્યો છે. ૯૪

यस्यास्येत सदाश्रन्ति इव्यानि त्रिदिवौकसः ।

कव्यानि चैव पितरः किं भूतमधिकं ततः ॥ ૧૫ ॥

જેના મુખ દ્વારા દેવો હવ્યોને (હોમદ્રવ્યને) અને પિતૃઓ કવ્યોને (શ્રાદ્ધલોચનને) જમે છે, તેના કરતાં ખીજું કંઈ પ્રાણી અધિક હોઈ શકે ? ૯૫

मृतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः ।

बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठा नरेषु ब्राह्मणाः स्मृताः ॥ ૧૬ ॥

ભૂતોમાં પ્રાણવાળાં શ્રેષ્ઠ છે, પ્રાણવાળાઓમાં બુદ્ધિથી
આજીવિકા કરનારાં (પશુઓ વગેરે) શ્રેષ્ઠ છે, બુદ્ધિશીલીઓમાં
મનુષ્યો શ્રેષ્ઠ છે અને મનુષ્યોમાં બ્રાહ્મણો શ્રેષ્ઠ છે. (કારણકે
તેઓ સર્વને પૂજ્ય તથા મોક્ષના અધિકારને યોગ્ય છે.) ૬૬

ब्राह्मणेषु च विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्धयः ।

कृतबुद्धिषु कर्तारः कर्तृषु ब्रह्मवेदिनः ॥ ९७ ॥

બ્રાહ્મણોમાં વિદ્વાનો શ્રેષ્ઠ છે, વિદ્વાનોમાં સિદ્ધ બુદ્ધિવાળા
શ્રેષ્ઠ છે, સિદ્ધ બુદ્ધિવાળાઓમાં આચારનિષ્ઠ શ્રેષ્ઠ છે અને
આચારનિષ્ઠોમાં બ્રહ્મવેત્તાઓ શ્રેષ્ઠ છે. ૬૭

[तेषां न पूजनीयोऽन्यस्त्रिषु लोकेषु विद्यते ।

तपोविद्याविशेषेण पूजयन्ति परस्परम्

ब्रह्मविद्ब्रह्मः परं मूर्तं न किञ्चिदिह विद्यते ॥

તેણે લોકોમાં તેમને માટે બીજો પૂજ્ય નથી; પણ તેઓ
તપ અને વિદ્યામાં જે વિશેષ હોય તેની પરસ્પર પૂજા કરે છે.
બ્રહ્મવેત્તાથી અડિયાતું કશું પ્રાણી આ જગતમાં નથી.]

उत्पत्तिरेव विप्रस्य मूर्तिर्धर्मस्य शायती ।

स हि धर्मार्थमुरज्जो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ९८ ॥

• (બ્રાહ્મણની ઉત્પત્તિ જ ધર્મની સત્તાવંત મૂર્તિ છે) કારણકે
તે ધર્મોચરણ કરવા માટે જ ઉત્પન્ન થયો છે અને તે મોક્ષ
મેળવવા સમર્થ થાય છે. ૬૮

ब्राह्मणो जायमानो हि पृथिव्यामविजायते ।

ईश्वरः सर्वभूतानां धर्मकोशस्य गुप्तये ॥ ९९ ॥

બ્રાહ્મણ જન્મથી જ પૃથ્વી પર સર્વોત્કૃષ્ટ તરીકે જન્મે છે.

કેમકે તે પ્રાણીભાવના ધર્મભંડારની રક્ષા માટે સમર્થ છે. ૯૯

सर्वं स्वं ब्राह्मणस्येदं यत्किञ्चिज्जगतीगतम् ।

શ્રૈષ્ઠ્યેનામિજનેનેદં સર્વં વૈ બ્રાહ્મણોઽર્હતિ ॥ ૧૦૦ ॥

આ જગતમાં જે કંઈ ધનાદિ છે, તે સર્વ* બ્રાહ્મણનું છે;

કેમકે શ્રેષ્ઠતાને લીધે તથા કુલીનતાના કારણે બ્રાહ્મણ એ સર્વ માટે ચોક્કસ યોગ્ય છે. ૧૦૦

स्वमेव ब्राह्मणो मुह्यते स्वं वस्ते स्वं ददाति च ।

આનૃશંસ્યાદ્બ્રાહ્મણસ્ય મુહ્યતે હીતેરે જનાઃ ॥ ૧૦૧ ॥

બ્રાહ્મણ (પારકું જમે છે, તે) પોતાનું જ જમે છે,

(પારકું વસ્ત્ર પહેરે છે, તે) પોતાનું જ પહેરે છે અને

(પારકું લઈ બીજને જ આપે છે, તે) પોતાનું જ આપે છે;

બીજ માણસો તો બ્રાહ્મણની કૃપાથી જ સોજતાદિકરે છે. ૧૦૧

तस्य कर्मविवेकार्थं शेषाणामनुपूर्वशः ।

સ્વાયંભુવો મનુર્ધીમાનિદં શાસ્ત્રમક્લપયત્ ॥ ૧૦૨ ॥

તે બ્રાહ્મણનાં તથા બીજાઓનાં કર્મ અનુક્રમે સમજાવવા

માટે બુદ્ધિમાન સ્વાયંભુવ મનુએ આ શાસ્ત્ર રચ્યું છે. ૧૦૨

આ શાસ્ત્ર બ્રાહ્મણ જ બધાવે

विदुषा ब्राह्मणेनेदमप्येतन्त्रं प्रयत्नतः ।

શિષ્યેભ્યશ્ચ પ્રવક્તવ્યં સમ્પદ્ધનાન્યેન કેનચિત્ ॥ ૧૦૩ ॥

* અહીં અવશ્ય સમજવું જોઈએ, કે બ્રાહ્મણની કેવળ આ

સ્તુતિ જ છે; એટલે જગતમાંનું બધું બ્રાહ્મણને પોતાના જેવું છે,

પોતાનું જ બધું નહિ; પરમેશ્વરના મુખમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો હોઈ

બ્રાહ્મણ વધારે કુશળ અને શ્રેષ્ઠ છે; તેથી તે બધું પ્રદણ કરવાને

પાત્ર છે. (કલ્પક)

વિદ્વાન બ્રાહ્મણે આ (શાસ્ત્ર) કાળજીથી ભણવું અને શિષ્યોને તે સારી રીતે ભણાવવું; પણ બ્રાહ્મણ સિવાય બીજા કોઈએ તે ભણાવવું નહિ. ૧૦૩

इदं शास्त्रमधीयानो ब्राह्मणः संसितव्रतः ॥

મનોવાગ્દેહજૈર્નિત્યં કર્મદોષૈર્ન લિપ્યતે ॥ ૧૦૪ ॥

આ શાસ્ત્ર ભણનાર (અને ભણી તેનો અર્થ સમજી) ઉત્તમ વ્રત પાળનાર બ્રાહ્મણ મન, વાણી અને કાયાથી યતા દોષો વડે લેપાતો નથી. ૧૦૪

पुनाति पङ्क्तिं वंश्यांश्च सप्त सप्त परावरान् ।

पृथिवीमपि चैवेमां कृत्स्नामेकोऽपि सोऽर्हति ॥ ૧૦૫ ॥

એટલું જ નહિ, પણ તે બ્રાહ્મણ પોતાની પંક્તિને અને સાતસાત આગતાપાછલા વંશજોને પવિત્ર કરે છે; તેમ જ તે એક જ સમગ્ર પૃથ્વીને સ્વીકારવા યોગ્ય છે. ૧૦૫

બ્રાહ્મણે અવસ્ય આ ભણવું જ

[यथा त्रिवेदाध्ययनं धर्मशास्त्रमिदं तथा ।

અપ્યેતત્ત્વં બ્રાહ્મણેન નિયતં સ્વર્ગમિચ્છતા ॥

• સ્વર્ગને ઇચ્છતા બ્રાહ્મણે જેમ ત્રણ વેદો ભણવા જોઈએ, તેમ આ ધર્મશાસ્ત્ર અવસ્ય ભણવું જોઈએ.]

इदं स्वस्त्ययनं श्रेष्ठमिदं बुद्धिविवर्धनम् ।

इदं यशस्यमायुष्यमिदं निःश्रेयसं परम् ॥ ૧૦૬ ॥

આ ધર્મશાસ્ત્ર શ્રેષ્ઠ મંગલદાયી છે, બુદ્ધિને વિશેષ વધારે નારું છે અને યશ તથા આયુષ્ય દેનારું દોઢ ચોક્કસ પરમ કલ્યાણ-મોક્ષને પણ આપનારું છે. ૧૦૬

અસ્મિન્ધર્મોઽસ્થિતોક્તો ગુણદોષૌ ચ કર્મણામ્ ।

ચતુર્ણામપિ વર્ણનામાચારશ્ચૈવ શાશ્વતઃ ॥ ૧૦૭ ॥

આમાં સમગ્ર ધર્મ, કર્મોના ગુણદોષો અને ચારે વર્ણોના સનાતન આચાર કહ્યા છે. ૧૦૭

આચારની પ્રશંસા

આચારઃ પરમો ધર્મઃ શ્રુત્યુક્તઃ સ્માર્તે એવ ચ ।

તસ્માદસ્મિન્સદા યુક્તો નિત્યં સ્વાદાત્મવાન્દિજઃ ॥ ૧૦૮ ॥

વેદમાં તથા સ્મૃતિમાં કહેલો આચાર એ જ પરમ ધર્મ છે, તેથી નિત્ય સર્વગું હિત ઇચ્છતા દિવ્ય (ત્રણ વર્ણોના મનુષ્યે) સદા એ આચારમાં યુક્ત રહેવું: ૧૦૮

આચારાદિચ્યુતો વિપ્રો ન વેદફલમશ્નુતે ।

આચારેણ તુ સંયુક્તઃ સંપૂર્ણફલમાગમવેત્ ॥ ૧૦૯ ॥

આચારથી અદ્ય થયેલો વ્રાજણ વેદના ફળને પામતો નથી; પણ આચારથી સારી રીતે યુક્ત રહેલો તે સંપૂર્ણ ફળ પામે છે. ૧૦૯

एवमाचारतो दृष्ट्वा धर्मस्य मुनयो गतिम् ।

सर्वस्य तपसो मूलमाचारं जगद्गुह्यं परम् ॥ ११० ॥

એમ આચારથી ધર્મની પ્રાપ્તિ જોઈને, મુનિઓએ આચારને સર્વ તપના શ્રેષ્ઠ મૂળરૂપે સ્વીકાર્યો છે. ૧૧૦

આ ધર્મશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલા વિષયો

जगतश्च समुत्पत्तिं संस्कारविधिमेव च ।

व्रतचर्योपचारं च स्नानस्य च परं विधिम् ॥ १११ ॥

દારાધિગમનં ચૈવ વિવાહાનાં ચ લક્ષણમ્ ।

મહાયજ્ઞવિધાનં ચ શ્રાદ્ધકલ્પશ્ચ શાશ્વતઃ ॥ ૧૧૨ ॥

જગતની ઉત્પત્તિ (એ પહેલાં અધ્યાયમાં), ગર્ભાધાનાદિ સંસ્કારોનો વિધિ તેમ જ બ્રહ્મચારીનાં વ્રતાચરણ, ગુરુ આદિને વંદન-સેવન-વગેરે (બીજા અધ્યાયમાં), (ગુરુગૃહેથી આવ્યા પછીના સંસ્કારરૂપ) સ્નાનનો ઉત્તમ વિધિ, કન્યા પરણવી તે, વિવાહોનાં લક્ષણો, મહાયજ્ઞનું વિધાન અને સત્તાતન શ્રાદ્ધવિધિ-એ (ત્રીજા અધ્યાયમાં) કહ્યાં છે. ૧૧૧, ૧૧૨

વૃત્તીનાં લક્ષણં ચૈવ સ્નાતકસ્ય વ્રતાનિ ચ ।

મહ્યામર્ક્યં ચ શૌચં ચ દ્રવ્યાણાં શુદ્ધિમેવ ચ ॥ ૧૧૩ ॥

સ્ત્રીધર્મયોગં તાપસ્યં મોક્ષં સંન્યાસમેવ ચ ।

રાજ્યશ્ચ ધર્મમસ્તિલં કાર્યાણાં ચ વિનિર્નયમ્ ॥ ૧૧૪ ॥

સાક્ષિપ્રશ્નવિધાનં ચ ધર્મં સ્ત્રીપુંસયોરપિ ।

વિમાગધર્મં ઘૂતં ચ કષ્ટકાનાં ચ શોધનમ્ ॥ ૧૧૫ ॥

આશ્રવિકાઓનાં લક્ષણો અને ગૃહસ્થનાં વ્રતા (એ ચોથા અધ્યાયમાં) છે; તેમ જ લક્ષ્યાલક્ષ્યનો વિચાર, સૂતકનો વિધિ, દ્રવ્યોની શુદ્ધિ અને સ્ત્રીઓના ધર્મનું વર્ણન (પાંચમોમાં છે); (છઠા અધ્યાયમાં) વાનપ્રસ્થના ધર્મ, મોક્ષધર્મ તથા સંન્યાસીના ધર્મ કહ્યા છે. રાજાનો સમગ્ર ધર્મ (સાતમામાં) કહ્યો છે. દાવાઓનો નિકાલ અને સાક્ષીઓને પૂછવાના પ્રશ્નની વિધિ, એ (આઠમામાં) છે. સ્ત્રીપુરુષના ધર્મો, ભાગીદારોના ભાગોનો વિચાર, જૂગટાનો નિષેધ અને ચારડાકુઆરપી કાંઠાઓની સાદ્મુદ્દી, એ (નવમામાં) કહ્યાં છે. ૧૧૩-૧૧૫

વૈદ્યશુદ્ધોપચારં ચ સંકીર્ણાનાં ચ સંમવમ્ ।

આપદ્ધર્મં ચ વર્ણાનાં પ્રાયશ્ચિત્તવિધિં તથા ॥ ૧૧૬ ॥

(૬૨મા અધ્યાયમાં) વૈદ્ય તથા શુદ્ધોનાં ધર્મકર્તવ્યો, સંકરજાતિઓની ઉત્પત્તિ, તેમ જ વર્ણોના આપદ્ધર્મો વર્ણવ્યા છે; તેમ જ પ્રાયશ્ચિત્તવિધિ (અગ્નિપાર્વતમાં-) છે. ૧૧૬

સંસારગમનં ચૈવ ત્રિવિધં કર્મસંમવમ્ ।

નિઃશ્રેયસં કર્મણાં ચ ગુણદોષપરીક્ષણમ્ ॥ ૧૧૭ ॥

ત્રણ પ્રકારનાં કર્મના કારણે સંસારમાં થતી દેહપ્રાપ્તિ, મોક્ષ, તેમ જ કર્મના શુભદોષની પરીક્ષા—એ (બારમા અધ્યાયમાં) કહેલ છે. ૧૧૭

દેશધર્માઙ્ગાતિધર્માન્કુલધર્માશ્ચ શાશ્વતાન્ ।

પાપઘ્નગણધર્માશ્ચ શસ્ત્રેઽસ્મિન્નુક્તવાન્મનુઃ ॥ ૧૧૮ ॥

વળી મનુષ્યે આ ધર્મશાસ્ત્રમાં દેશધર્મો, જાતિધર્મો, સનાતન કુલધર્મો અને પાપઘ્નીઓના તથા વેપારીસમૂહોના ધર્મો પણ કહ્યા છે. ૧૧૮

યયેદમુક્તવાન્ઞાસં પુરા પૃથો મનુર્મયા ।

તયેદં યૂયમપ્યથ મત્સકાશ્ચાન્નિબોધત ॥ ૧૧૯ ॥

પહેલાં મેં પૂછ્યું, ત્યારે મનુષ્યે જ પ્રભાણે મને આ શાસ્ત્ર કહ્યું છે, તે પ્રભાણે તમે પણ આજે મારી પાસેથી તે સાંભળો. ૧૧૯

इति श्री मानवधर्मशास्त्रे सृगुप्तोक्तायां संहितायां प्रथमोऽध्यायः ॥

इति श्री मानवधर्मशास्त्रे बृहद्विंशति संहितायां अध्याय १ लो समाप्त

અધ્યાય ૨જો

ધર્મનું સ્વરૂપ

વિદ્વદ્भिः सेवितः सद्भिर्नित्यमद्वेषरागिभिः ।

हृदयेनाग्न्यनुज्ञातो यो धर्मस्तं निबोधत ॥ ૧ ॥

રાગદ્વેષથી રહિત ઉત્તમ વિદ્વાનોએ જને નિત્ય સેવ્યા છે
અને હૃદયથી મુખ્ય તરીકે જને બહુયો છે, તે ધર્મ તમે
સાંભળો.† ૧

+ આ શ્લોકનો અર્થસંગ્રહ દર્શાવતા આવા શ્લોકો મળે છે:

‘વેદવિદ્भिર્જાતિ’ इति प्रयुक्तानो विशेषणम् ।

वेदादेव परिज्ञातो धर्म इत्युक्तवान्मनुः ॥

हृदयेनाग्निमुद्घेन हस्त इत्यपि निर्दिशन् ।

धेयःसाधनमित्याह सत्र ह्यभिमुखं मनः ॥

वेदप्रमाणकः धेयःसाधनं धर्म इत्यतः ।

मनूक्तमेव मुनयः प्राणित्युर्धर्मलक्षणम् ॥

‘વેદ બહુનારાઓએ બહુલે’ એવું ધર્મને વિશેષણ આપું
શ્લોકમાં આપું છે, તેથી મનુએ, વેદમાંથી બહુલે જ ધર્મ પોતે
કહ્યો છે, એમ સૂચવ્યું છે; વળી આ શ્લોકમાં ‘હૃદયથી મુખ્ય તરીકે
બહુલે’ એવું ધર્મને જે વિશેષણ આપું છે, તેથી સૂચવ્યું છે
કે: ‘ધર્મમાં મનને તરફ કરવું, એ જ બોધનું સાધન છે’ વળી
વેદથી પ્રમાણવાળો ધર્મ જ બોધનું સાધન છે, એ કારણથી બીજા
શ્રુતિઓએ પણ મનુના કહેવા પ્રમાણે જ ધર્મનું સારણ કર્યું છે.

આ અભિપ્રાયથી જ હારીત કહે છે: અચાતો ધર્મ અલ્યાલ્યામઃ,
શ્રુતિપ્રમાણનો ધર્મ; શ્રુતિષ્ઠ દ્વિવિધા વૈદિકી તાન્ત્રીકી ચ- અગે ધર્મ
કહીશું; શ્રુતિના પ્રમાણવાળો જ ધર્મ હોઈ શકે; એ શ્રુતિ એ પ્રકારની
મળે છે: ‘એક વેદની શ્રુતિ અને બીજી સાઓની શ્રુતિ’ બવિષ્ય-

ધૃષ્ટાનો ત્યાગ અશક્ય

કામાત્મતા ન પ્રશસ્તા ન ચૈવેહાસ્ત્યકામતા ।

કામ્યો હિ વેદાધિગમઃ કર્મયોગશ્ચ વૈદિકઃ ॥ ૨ ॥

ફળની ધૃષ્ટાનો સ્વભાવ સારો નથી; તેમ આ લોકમાં

પુરાણમાં પણ કહ્યું છે :

‘ધર્મેઃ શ્રેયઃ સમુદિષ્ટં શ્રેયોઽભ્યુદયલક્ષણમ્ ।

સ તુ પદ્ધવિધઃ પ્રોક્તો વેદમૂલઃ સનાતનઃ ॥

અસ્ય સમ્યગ્લુપ્તાત્ સ્વર્ગો મોક્ષધજાયતે ।

દ્વિલોકે સુલેશ્વર્યમતુલં ચ સંગચિય ॥

હે પશ્ચીમોના રાજા! ધર્મ, એ ઉત્તમ કલ્યાણરૂપે દર્શાવ્યો છે અને કલ્યાણ અભ્યુદયના લક્ષણરૂપ હોવું જોઈએ. એ સનાતન ધર્મનું મૂળ વેદ છે અને તેના પાંચ પ્રકાર કલ્યાણ છે. એ ધર્મનું સારી રીતે પાલન કરવાથી સ્વર્ગ તથા મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે, ઉપરાંત આ લોકમાં પણ અતુલ ઐશ્વર્ય તથા સુખ મળે છે.’ જૈમિનિ પણ આવું જ ધર્મનું લક્ષણ દર્શાવવા આવું મૂત્ર રચે છે : ‘લક્ષણોક્ત્યૌ ધર્મેઃ—વેદની આશાથી જે અર્થ જણાય છે, તે ધર્મ છે;’ કલ્યાણનાં સાધન જ્યોતિષ્ટોમ આદિ યજુર્વિધાન તે અર્થ છે અને હોધનાં સાધનો રથેનયાગ વગેરે અનર્થ છે; અર્થાત્ વેદનું જેમાં પ્રમાણ હોય છે, એવું કલ્યાણનું સાધન જે જ્યોતિષ્ટોમ વગેરે છે, તે ધર્મ છે; વળી બીજી જે સ્મૃતિઓ વગેરે મળે છે, તે પણ વેદસ્તરી મૂળવાળા હોવાથી જ ધર્મમાં પ્રમાણશૂદ્ધ ગણાય છે, એ વાત આગળ જતાં અમે જણાવીશું. (કુલ્લક)

* આમ કહીને અહીં હરકોઈ ધૃષ્ટાનો નિષેધ કરવામાં આવતો નથી; કેમકે વેદનો સ્વીકાર અને વૈદિક સમગ્ર ધર્મનો સંજ્ઞા ધૃષ્ટા વિના યજ્ઞ શકે નહિ; એટલે એ જ કહેવા માગે છે કે સ્વર્ગાદિ ફળની ધૃષ્ટાથી કામ્ય કર્મો કરવાં, તે પુનર્જન્મ—સંસારનું કારણ બને છે; અને શ્વેચ્છા વિનાના નિત્યનૈમિત્તિક કર્મો તો આત્મગ્ધાન

ધૃત્યા વિના કર્મો કરવામાં આવે, એ પણ સંભવિત નથી; ઇમં વેદની જ્ઞાનપ્રાપ્તિ અને વૈદિક કર્મયોગ એ બન્ને ધૃત્યાનો જ વિષય છે. ૨

સંકલ્પમૂલઃ કામો વૈ યજ્ઞાઃ સહસ્ત્રસંમવાઃ ।

વ્રતાનિ યમધર્માથ સર્વે સહસ્ત્રજાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૩ ॥

ધૃત્યાનું મૂળ સંકલ્પ છે; યજ્ઞો સંકલ્પોથી સંભવે છે; તેમ જ વ્રતો, યમો અને ધર્મો, એ બધાં સંકલ્પથી જ ચલાવવામાં આવે છે. ૩

અકામસ્ય ક્રિયા કાચિદ્દૃશ્યતે નેહ કર્હિચિત્ ।

યદદિ કુરુતે કિંચિત્તત્કામસ્ય ચેષ્ટિત્ ॥ ૪ ॥

આ લોકમાં ધૃત્યારહિત પુરુષની કોઈ ક્રિયા કદી દેખાતી નથી; માણસ જ કંઈ કરે છે, તે ધૃત્યાની જ ચેષ્ટા છે. ૪

શાસ્ત્રીય કર્મોની ધૃત્યા હિતમ છે

તેષુ સમ્યગ્વર્તમાનો ગચ્છત્સમરલોકતામ્ ।

યથા સંકલ્પિતાંશ્વેહ સર્વાન્કામાન્સમશ્રુતે ॥ ૫ ॥

તે (શાસ્ત્રીય) કર્મોમાં બગબગ વર્તનારો (માણસ) અમરલોક પામે છે અને સંકલ્પ કર્યા પ્રમાણે સર્વ ઇચ્છિત પદાર્થો મેળવે છે. ૫

પ્રાપ્ત કરવામાં સદાયકારી હોવાથી ગોક્ષદાપક બને છે, એટલે તે કર્મોની ધૃત્યા કરવાનો નિષેધ નથી. (કુલ્લુક)

+ આમ છાંદોગમાં પણ જણાવે છે: ■ મદા પિતૃલોકકામી મવતિ સંકલ્પાદેવાસ્ય પિતરઃ સમુત્પિષ્ઠન્તિ-તે જ્ઞાની પુરુષ જ્યારે પિતૃલોકની ધૃત્યા કરે છે, ત્યારે તેના એ સંકલ્પથી જ અહીં પિતૃઓ હાજર થાય છે. (કુલ્લુક)

[અસદૃત્તસ્તુ કામેષુ કામોપહતચેતનઃ ।

નરકં સમવાપ્નોતિ તત્ફલં ન સમશ્રુતે ॥

પણ (અશાસ્ત્રીય) કામનાઓ માટે ખરાબ વર્તન કરનારો અને કામનાઓથી મૂઢવિત થયેલો મનુષ્ય તેનું ફળ પામતો નથી, પણ નરક પામે છે.]

[તસ્માદ્શ્રુતિસ્મૃતિપ્રોક્તં યથાવિધ્યુપપાદિતમ્ ।

કામ્યં કર્મેદ્ ભવતિ શ્રેયસે ન વિપર્યયઃ ॥

માટે શ્રુતિ અને સ્મૃતિમાં કહેલું કામ્યકર્મ પણ જો વિધિ પ્રમાણે કર્યું હોય તો આ લોકમાં કલ્યાણકારી થાય છે, પણ તે વિપરીત ફળ આપતું નથી.]

ધર્મનાં મૂળ પ્રમાણે

વેદોઽલિલો ધર્મમૂલં સ્મૃતિશીલે ચ તદ્વિદામ્ ।

આચારઐવ સાધૂનામાત્મનસ્તુષ્ટિરેવ ચ ॥ ૬ ॥

સમગ્ર વેદ, વેદ જાણનારાઓએ રચેલાં ધર્મશાસ્ત્રો, તેમનું શીલ,* સત્પુરુષોના આચાર તેમ જ તેમના મનની પ્રસન્નતા—

* હારીતે શીલ તેર પ્રકારનું કહ્યું છે : ‘ શ્રદ્ધાવ્યતા, દેવપિતૃમક્તતા, સૌમ્યતા, અપરોપતાપિતા, અનસૂયતા, મૃદુતા, અભાવ્ય, મૈત્રતા, પ્રિયવાદિત્વ, કૃતજ્ઞતા, દાર્પણતા, ક્ષમા, પ્રશાન્તિરેતિ પ્રયોદશવિધં શીલમ્ ’—અહ્નિપ્રતા, દેવો તથા પિતૃઓની ભક્તિ કરવી, સૌમ્યપણું રાખવું, બીજને કાર્ષ પ્રાપ્તિને દુઃખ ન દેવું, બીજઓના મુશ્કેલી પર દોષપણું ન કરવી, કોમળતા રાખવી, કડોરતા ન કરવી, સર્વ તરફ મિત્રતા કરવી, સર્વને પ્રિય સાગે તેવું બોલવું, કાર્ષ એ કાર્ષ ઉપકાર કર્યો હોય તે પ્પાત્રમાં રાખવો, કાર્ષ શરણે આવે તેનો અનાદર ન કરવો, સર્વ તરફ દયા રાખવી અને ખૂબ શાંતિ ભજવવી—આ તેર પ્રકારનું શીલ (સદ-

એ ધર્મનાં મૂળ પ્રમાણ છે. ૬

મનુસ્મૃતિની વિશેષતા

યઃ કશ્ચિત્કસ્યચિદ્ધર્મો મનુના પરિકીર્તિતઃ ।

સ સર્વોઽમિદિતો વેદે સર્વજ્ઞાનમયો હિ સઃ ॥ ૭ ॥

મનુએ જે દર્શનો જે કાંઈ ધર્મ કહ્યો છે, તે સર્વ વેદમાં કહ્યો છે; કેમકે તે મનુ સર્વ (વેદનું) જ્ઞાન ધારણ કરે છે.* ૭

સ્વધર્મમાં સ્થિર રહેવું

સર્વં તુ સમવેક્ષ્યેદં નિખિલં જ્ઞાનચક્ષુષા ।

શ્રુતિપ્રામાણ્યતો વિદ્વાન્સ્વધર્મે નિવિશેત વૈ ॥ ૮ ॥

આ બધું જ્ઞાનરૂપી દષ્ટિથી સંપૂર્ણ જોઈવિચારી વિદ્વાન પુરુષે વેદનાં પ્રમાણો મુજબ સ્વધર્મમાં સ્થિર રહેવું. ૮

વૈદિક સ્વધર્માચરણનું રૂળ

શ્રુતિસ્મૃત્યુદિતં ધર્મમનુતિષ્ઠન્દિ માનવઃ ।

રૂઢ કીર્તિમવાપ્નોતિ પ્રેત્ય ચાનુત્તમં સુખમ્ ॥ ૯ ॥

જે માણસ શ્રુતિ અને સ્મૃતિમાં કહેલા ધર્મનું આચરણ કરે છે, તે આ લોકમાં કીર્તિ અને પરલોકમાં સર્વોત્તમ સુખ

વર્તન) કહેવાય છે. ગોવિંદરાજ લખે છે કે રાગદેવનો ત્યાગ કરવો તે શીક્ષ છે! (કુલ્લક)*

* અર્થાત્ મનુ સર્વજ્ઞ હતા; તેમણે વેદનો અર્થ સંપૂર્ણ બળપા પછી લોકના હિત માટે મનુસ્મૃતિમાં દર્શાવેલ છે, માટે મનુસ્મૃતિ બીજા સર્વ શાસ્ત્રો કરતાં વધારે વેદને જ અનુસરે છે. આ શ્લોકમાં ગોવિંદરાજે 'સર્વજ્ઞાનમયો હિ સઃ' એ ઉક્તિ યરણનો અર્થ કરતી વેળા 'સર્વજ્ઞાનમયઃ' એ વિશેષણ વેદને લગાડ્યું છે અને વેદને સર્વજ્ઞાનનો જાડાર સૂચ્યો છે. (કુલ્લક)

મેળવે છે. ૯

વૈદિક ધર્મ કૃતકનો અવિષય છે

શ્રુતિસ્તુ વેદો વિજ્ઞેયો ધર્મશાસ્ત્રં તુ વૈ સ્મૃતિઃ ।

તે સર્વાર્થેષ્વમીમાંસ્યે તામ્યાં ધર્મો દિ નિર્વમૌ ॥ ૧૦ ॥

શ્રુતિ એટલે વેદ અને સ્મૃતિ એટલે ધર્મશાસ્ત્ર જ બાબતું. સર્વ બાબતોમાં તે કૃતકનો અવિષય છે; કેમકે એ બંનેથી ધર્મ પ્રકાશ્યો છે. ૧૦

શ્રુતિસ્મૃતિનું અપમાન કરનારનો બહિષ્કાર ...

યોઽવમન્યેત તે મૂલે હેતુશાસ્ત્રાત્રયાદ્દ્વિજઃ ।

સ સાધુર્મિર્બહિષ્કાર્યો નાસ્તિકો વેદતિન્દકઃ ॥ ૧૧ ॥

જો દ્વિજ હેતુશાસ્ત્ર (મિથ્યા તર્કવાદ) નો આશ્રય લઈ આ બે ધર્મનાં મૂળરૂપ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિનું અપમાન કરે છે, તેણે નાસ્તિક અને વેદનિંદકનો સત્યરુષોએ બહિષ્કાર કરવો. ૧૧

ધર્મ માટે ચાર પ્રમાણો

૧. વેદઃ સ્મૃતિઃ સદાચારઃ સ્વસ્ય ચ પ્રિયમાત્મનઃ ।

एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम् ॥ १२ ॥

વેદ, સ્મૃતિ, સદાચાર અને આત્મપ્રસન્નતા-ધર્મનાં આ ચાર પ્રકારનાં સાક્ષાત્ લક્ષણો પાંડિતો કહે છે. ૧૨

■ મિથ્યા તર્કવાદ એટલે : “વેદવાક્યમ્ અપમાણં વાક્યત્વાત્, વિપ્રલમ્ભકવાક્યવત્-વેદનાં વાક્ય પ્રમાણુ ન ગણાય; કેમકે તે પણ કમ લોકોનાં વાક્ય જેવાં જ વાક્ય છે” છતાંદિ પ્રતિદૂષ તમોથી વેદ-શાસ્ત્રનો અનાદર કરી ચકામ નહિ; કેવળ અનુકૂલ તમોથી તે સંબંધી વિચાર કરવો, તે માટે તો નિષેધ છે જ નહિ. (કુલ્લક)

ધર્મજ્ઞાન માટે વેદ ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણ

અર્થકામેષ્વસક્તાનાં ધર્મજ્ઞાનં વિધીયતે ।

ધર્મ જિજ્ઞાસમાનાનાં પ્રમાણં પામં શ્રુતિઃ ॥ ૧૩ ॥

અર્થ અને કામમાં તેઓ આસક્ત ન હોય તેમને ધર્મજ્ઞાન આવશ્યક છે. ધર્મને જાણવા-ધ્યયનતારાઓ માટે શ્રુતિ સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રમાણ છે. ૧૩

શ્રુતિદ્વંધં તુ યત્ર સ્વાત્ત્ર ધર્માધુમૌ સ્મૃતૌ ।

ઉમાવપિ હિ તૌ ધર્મૌ સમ્યગુક્તૌ મનીષિભિઃ ॥ ૧૪ ॥

જ્યાં શ્રુતિઓ બે મતની હોય, ત્યાં એ બંને મતોને ધર્મરૂપ કહ્યા છે; ક્રમકે પંડિતોએ તે બંનેને ઉત્તમ ધર્મો જાણ્યા છે. ૧૪

ઉદિતેઽનુદિતે ચૈવ સમયાધ્યુષિતે તથા ।

સર્વયા વર્તતે યજ્ઞ ઇતીયં વૈદિકી શ્રુતિઃ ॥ ૧૫ ॥

ક્રમકે વેદની આ શ્રુતિ છે—સૂર્ય જોયો હોય, તે પછી (ઉદિતે, જુહવાત) અથવા સૂર્યોદય પહેલાં અરુણોદય હોય ત્યારે (અનુદિતે જુહવાત) અથવા સૂર્ય કે તારા કશું દેખાતું ન હોય,

* અર્થાત્ જે વિષય માટે વેદમાં જ એ વાક્યો પરસ્પર વિરુદ્ધ

અર્થ દર્શાવતાં હોય, તે વિષયમાં એ બંને વાક્યોને સમાન બળવાળાં ગણી વિકલ્પાનુષ્ઠાનનું વિધાન સમગ્ર વિરોધપરિહાર કરવો; એટલે બંને વાક્યોની આગ્રાને ધર્મરૂપ જ ગણવી. આ અભિપ્રાય મૌતમ પશુ જણાવે છે : ‘તુલ્યવજવિરોધે વિકલ્પઃ—સમાન બળવાળાં વેદ-વાક્યોનો જ્યાં પરસ્પર વિરોધ જણાય ત્યાં વિકલ્પ સમગ્ર લેવો.’

હરકાઈ વાક્યને પ્રમાણ ગણી લેવાય છે; બંનેની આગ્રાને ધર્મ જ મનાય છે. આ બાબત સમજાવવા નીચેના પંદરમા સ્લોકમાં દર્શાવેલ આપે છે. (કુલ્લક)

તે વખતે- (સમયાધ્યુષિતે જુદ્યાત્) એમ હરકોઈ સમયે યજ્ઞ થઈ શકે છે. ૧૫

સ્મૃતિઓ કયા કારણે પ્રમાણ છે ?

[શ્રુતિં પश्यન્તિ મુનયઃ સ્મરન્તિ તુ યયાસ્મૃતિ ।

તસ્માત્પ્રમાણં મુનયઃ પ્રમાણં પ્રયિતં મુવિ ॥

➤ મુનિઓ શ્રુતિને જુએ છે અને (વિચારે છે; પછી) પોતાના સ્મરણ પ્રમાણે સ્મૃતિ રચે છે; તેથી એ મુનિઓ પ્રમાણ છે અને તેમણે રચેલી સ્મૃતિઓ પણ જગતમાં પ્રસિદ્ધ પ્રમાણ છે.]

કઈ સ્મૃતિ પ્રમાણિક નથી ?

[વિરુદ્ધા ચ વિગીતા ચ દષ્ટાર્યાદિષ્ટકારણે ।

સ્મૃતિર્ન શ્રુતિમૂળા સ્યાદ્યા ચૈષા સંગવશ્રુતિઃ ॥

જે સ્મૃતિ પેદવિરુદ્ધ ને નિંદિત હોય, જે લૌકિક અર્થનો આદેશ આપતી હોય, જેનું મૂળ શ્રુતિમાં ન હોય અને જેનું મૂળ શ્રુતિમાં હોવાની માત્ર અટકળ જ હોય, તે સ્મૃતિ પ્રમાણરૂપ નથી.]

મહાપુરુષોનું અનુકરણ દરેકથી ન થાય

[ધર્મવ્યતિકરો દષ્ટઃ શ્રેષ્ઠાનાં સાહસં તથા ।

તદન્વીક્ષ્ય પ્રયુજ્ઞાતાઃ સીદન્ત્યપરધર્મજાઃ ॥

શ્રેષ્ઠ પુરુષોનાં સાહસ અને ધર્મત્યાગ જોઈ જે બીજા ધર્મીઓ તેમનું અનુકરણ કરે છે, તેઓ દુઃખી થાય છે.]

આ ધર્મશાસ્ત્રનો અધિકાર કોને ?

નિષેકાદિસ્મશાનન્તો મન્વૈર્યસ્યોદિતો વિધિઃ ।

તસ્ય શાસ્ત્રેઽધિકારોઽસ્મિન્જ્ઞેયો નાન્યસ્ય કસ્યચિત્ ॥ ૧૬ ॥

જ (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય)ને ઉદ્દેશી ગર્ભાધાનથી માંડી રમશાનમાં અત્યેષ્ટિ સુધીના વિધિ વૈદિક મંત્રોથી કહ્યો છે, તેને આ માનવધર્મશાસ્ત્રમાં અધિકારી જાણવો, બીજા (શૂદ્રાદિ) કોઈને નહિ. ૧૬

ધર્મપાલન માટે દેશ કયો ?

સરસ્વતીત્વદ્વલોર્દેવનઘોર્યદન્તરમ્ ।

તં દેવતિર્મિતં દેશં બ્રહ્માવર્તં પ્રવક્ષતે ॥ ૧૭ ॥

સરસ્વતી અને દષ્ટવતી, એ બે દેવનદીઓની વચ્ચેના જ દેશ દેવોએ રચેલો છે, તે દેશને બ્રહ્માવર્ત કહે છે. ૧૭

સદાચાર કયો ?

તસ્મિન્દેશે ય આચારઃ પારંપર્યક્રમાગતઃ ।

વર્ણાનાં સ્થાન્તરાભિર્નાં સ સદાચાર ઉચ્યતે ॥ ૧૮ ॥

તે દેશમાં ચારે વર્ણોના અને બીજા સંકર જાતિઓના જ આચાર પરંપરાના ક્રમથી ચાલ્યો આવ્યો છે, તેને સદાચાર કહે છે. ૧૮

બ્રહ્મરિષિઓના દેશ કયો ?

કુલક્ષેત્રં ચ મત્સ્યાશ્ચ પન્ચાલઃ શૂરસેનકા ।

एष ब्रह्मरिषिदेशो वै ब्रह्मावर्तादनन्तरः ॥ ૧૯ ॥

કુલક્ષેત્ર, મત્સ્યા, પંચાલ અને શૂરસેન—એ (પાણ) બ્રહ્મરિષિઓના દેશો છે; તેથી તેઓને જ બ્રહ્માવર્ત પાંછીના સ્થાને ગણી શકાય છે. ૧૯

પૂર્વોક્ત દેશવાસી બ્રાહ્મણ સારા

एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः ।

स्वं स्वं चरित्रं सिद्धेरनृषिव्यां सर्वमातवाः ॥ ૨૦ ॥

એ દેશોમાં જન્મેલા બ્રાહ્મણ પાસેથી પૃથ્વીમાંના સર્વ
ભાણસોએ પોતપોતાનો સદાચાર શીખવો જોઈએ. ૨૦

મધ્ય દેશ કયો ?

હિમવદ્વિન્ધ્યયોર્મધ્યં યત્પ્રાગ્વિનશનાદપિ ।

પ્રત્યગેવ પ્રયાગાચ મધ્યદેશઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥ ૨૧ ॥

હિમાલય અને વિંધ્યાચળની વચ્ચે, વિનશન(નામના
સરસ્વતીના અદર્શન સ્થાન)થી પૂર્વે તથા પ્રયાગથી પશ્ચિમમાં
જ દેશ છે, તેને મધ્યદેશ કહ્યો છે. ૨૧.

આર્યાવર્ત દેશ

આસમુદ્રાત્તુ વૈ પૂર્વાદાસમુદ્રાત્તુ પશ્ચિમાત્ ।

તયોરેવાન્તરં શિર્યોશ્યાવર્તં વિદુર્ધુવાઃ ॥ ૨૨ ॥

એ જ એ પર્વતોની વચ્ચેનો પૂર્વ-સમુદ્રથી માંડી પશ્ચિમ-
સમુદ્ર સુધીનો* જ પ્રદેશ છે, તેને પાંડિતો આર્યાવર્ત કહે છે.

કૃષ્ણસારસ્તુ ચરતિ મૃગો યંત્ર સ્વમાવતઃ ।

સ જિયો યજ્ઞિયો દેશો મ્લેચ્છદેશસ્ત્વતઃ પરઃ ॥ ૨૩ ॥

જ્યાં કાળિયાર હરણુ સ્વભાવથી ફરે છે, તેને યજ્ઞ માટે
યોગ્ય દેશ બાણવો; એ સિનાયનો બીજો મ્લેચ્છ* દેશ સમજવો.

+ ‘સુધીનો’ એમ મર્યાદા સૂચવી છે, અભિવિધિ નહિ; એટલે
પૂર્વ તથા પશ્ચિમ સમુદ્રોની વચ્ચેના બેટા આર્યાવર્તમાં ગણાતા
નથી. ‘આર્યા અન્ન આવર્તન્તે-મુનઃપુનરુદ્ભવન્તિ’ इति आर्यावर्तः-ન્યાં આર્ય
લોકો ફરીફરી જન્મે છે, તે દેશ આર્યાવર્ત કહેવાય છે. (કુલ્લક)

* સરખાવો :

ચાતુર્વર્ણ્યવ્યવસ્થાનં યસ્મિન્દેશે ન વિદ્યતે ।

સ મ્લેચ્છદેશો વિદ્યેય આર્યાવર્તસ્તતઃ પરઃ ॥ (વિષ્ણુપુરાણ)

જે દેશમાં ચાર વર્ણોની વ્યવસ્થા નથી, તે દેશને મ્લેચ્છ બાણવો;

(એવો રહેછો દેશ યજ્ઞ માટે અયોગ્ય ગણાય છે.) ૨૩

એ દેશોમાં જ વસવું

एतान्द्वિजातयो देशान्संश्रयेरन्ययत्नतः ।

શૂદ્રસ્તુ યસ્મિન્કસ્મિન્વા નિવસેદ્વૃત્તિકર્ષિતઃ ॥ ૨૪ ॥

દ્વિજવર્ણોએ આ દેશોમાં પ્રયત્ન કરીને પણ વસવું.
આજીવિકાના સંકટવાળા શૂદ્રે તો હરકોઈ દેશમાં વાસ કરવો.

एषा धर्मस्य बी योनिः समासेन प्रकीर्तिता ।

સંમવધ્વાસ્ય સર્વસ્ય વર્ણધર્માન્નિબોધત ॥ ૨૫ ॥

આ ધર્મનું કારણ અને સર્વ જગતની ઉત્પત્તિ તે તમને
દૂંધમાં કહ્યાં; હવે વર્ણોના ધર્મો તમે સાંભળો. ૨૫

તેથી બીજો (ચાર વર્ણની બાવસ્થાવાળો) આપાવતો છે. (વિષ્ણુપુરાણ)

× ‘વર્ણોના ધર્મ’ એમ કહી અહીં વર્ણધર્મ, આશ્રમધર્મ,
વર્ણાશ્રમધર્મ, ગુણધર્મ અને નૈમિત્તિક ધર્મ—એમ પાંચ ધર્મો કહેવા
સૂચ્યું છે. તે પાંચે ધર્મોનું સૂચન ભવિષ્યપુરાણમાં આ પ્રમાણે છે :

‘વર્ણધર્મઃ સ્મૃતસ્ત્વેક આશ્રમાણામ્તઃપરમ્ ।

વર્ણાશ્રમસ્તૂર્તીયસ્તુ ગૌણો નૈમિત્તિકસ્તથા ॥

વર્ણત્વમેકમાશ્રિત્ય ચો ધર્મઃ સંપ્રવર્તેતે ।

વર્ણધર્મઃ સ ઉક્તસ્તુ યથોપનયનં તુમ્ ॥

યસ્ત્વાશ્રમં સમાશ્રિત્ય અધિક્ષારઃ પ્રવર્તેતે ।

‘સ્ર વર્ણાશ્રમધર્મસ્તુ મૌહ્યીયા મેઘલા યથા ॥

યો ગુણેન પ્રવર્તેત ગુણધર્મઃ સ ઉચ્યતે ।

યથા મૂર્ધાભિષિક્તસ્ય પ્રજાનાં પરિપાત્નમ્ ।

નિમિત્તમેકમાશ્રિત્ય ચો ધર્મઃ સંપ્રવર્તેતે ।

નૈમિત્તિકઃ સ વિદ્યેયઃ પ્રાયશ્ચિત્તવિધિર્યથા ॥.

વર્ણધર્મ પહેલો, આશ્રમધર્મ બીજો, વર્ણાશ્રમધર્મ ત્રીજો,
ગુણધર્મ ચોથો અને નૈમિત્તિક ધર્મ પાંચમો; તેમાં વર્ણોના આશ્રમ

દ્વિજવર્ણના સંસ્કારો

વૈદિકૈઃ કર્મમિઃ પુણ્યૈર્નિષેકાદિર્દ્વિજન્મનામ્ । ૧૭.૫.

કાર્યઃ શરીરસંસ્કારાઃ પાવનઃ પ્રેત્ય ચેહ ચ ॥ ૨૬ ॥

આ લોક અને પરલોકમાં પાવનકારી ગર્ભાધાન આદિ શરીરસંસ્કારો, દ્વિજવર્ણોએ પવિત્ર વૈદિક કર્મોથી કરવા જોઈએ.

એ સંસ્કારોનું અર્થોગન

ગર્ભર્હોમૈર્જાતકર્મચૌડમૌક્ષીનિચન્ધનૈઃ ।

બૈજિકં ગર્મિકં ચૈનો દ્વિજાનામપમૃજ્યતે ॥ ૨૭ ॥

ગર્ભશુદ્ધિ માટે કરાતા ગર્ભાધાન આદિ સંસ્કારો તથા જાતકર્મ,* ચડાકર્મ+ અને મૌક્ષબંધન (જનોઈ)-એ સંસ્કારો કરવાથી દ્વિજોનાં બૈજિક (પિતાના બીજ સંબંધી-) તથા ગર્મિક (માતાના ગર્ભ સંબંધી) પાપો દૂર થાય છે. ૨૭

શરીર દ્વારા બ્રહ્મપ્રાપ્તિ કયા માર્ગે ?

સ્વાધ્યાયેન વ્રતૈર્હોમૈસ્તૈવિધેનેજ્યયા સુતૈઃ ।

મહાયજ્ઞૈશ્ચ યજ્ઞૈશ્ચ બ્રાહ્મીયં ક્રિયતે તનુઃ ॥ ૨૮ ॥

કરી જે ધર્મ કહેવાય તે વર્ણધર્મ છે; જેમકે જનોઈનો સંસ્કાર; પણ જે આશ્રમનો આશ્રય કરી ધર્માધિકાર કહેવાય, તે આશ્રમધર્મ છે; જેમકે ભિક્ષા, ઇંડધારણ વગેરે; પરંતુ વર્ણ તથા આશ્રમ બંનેનો આશ્રય કરી જે ધર્મનો અધિકાર જણાવાય તે વર્ણાશ્રમધર્મ છે; જેમકે મુંજ ધાસની કટિમેખલા ધારણ કરવા કહ્યું છે; તે પણ જે ધર્મ ગુણનો આશ્રય કરી જણાવાય, તે ગુણધર્મ કહેવાય છે; જેમકે જેતા મસ્તકે રાજ્યાભિષેક થયો હોય, તેના રાજ્યએ પ્રજાઓનું રક્ષણ કરવું; પરંતુ જે કેવળ નિમિત્તનો જ આશ્રય કરી ધર્મ કરવા કહેવાય છે, તે નૈમિત્તિક ધર્મ છે; જેમકે પ્રાપ્તિતની પિધિઓ. (કુલ્લક)

* જાતકર્મ=જન્મેલા બાળકને મંત્રોચ્ચારપૂર્વક ઘી ચટાડવું તે.

+ ચૂડાકરણકર્મ=બાળકની સાથે જન્મતા વાળ ઉતરાવવાની ક્રિયા.

(વેદના) સ્વાધ્યાયો, વ્રતો, હોમો, તથા વેદોના અધ્યયનનાં વ્રતો, તર્પણો, પુત્રોત્પત્તિ, પાંચ મહાયજ્ઞો અને જ્યોતિષોમાદિ યજ્ઞો વડે આ શરીરને બ્રહ્મપ્રાપ્તિ માટે યોગ્ય કરાય છે. (વૈદિક કર્મો દ્વારા બ્રહ્મજ્ઞાન થવાથી મોક્ષ થાય છે). ૨૮

જાતકર્મસંસ્કાર

પ્રાજ્ઞનાભિવર્ધનાત્પુંસો જાતકર્મ વિધીયતે ।

મન્ત્રવ્રતપ્રાશનં चास्य हिरण्यमधुसर्पिषाम् ॥ २९ ॥

નાળદેહતની પહેલાં દ્વિજપુત્રનો જાતકર્મસંસ્કાર કરાય છે અને તે વેળા તેને (ગુહ્યસૂત્રના) મંત્રપૂર્વક સોનું, મધ અને ધી ચટાડાય છે. ૨૯

નામકરણસંસ્કાર

नामधेयं दशम्यां तु द्वादश्यां चास्य कारयेत् ।

पुण्ये तिथौ मुहूर्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते ॥ ३० ॥

એના જન્મથી દશમે કે બારમે વાસે અથવા* એ પછી પવિત્ર તિથિએ, શુભ મુહૂર્તમાં કે શુભવાન નક્ષત્રમાં જ એનું નામ પડાવવું. ૩૦

मङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात्क्षत्रियस्य बलान्वितम् ।

वैश्यस्य धनसंयुक्तं શૂદ્રસ્ય તુ જુગુપ્સિતમ્ ॥ ૩૧ ॥

* એટલે કે 'આશીષે' । વ્યતિક્રાન્તે નામકર્મ વિધીયતે-જન્મ-નિમિત્તાનું સૂતક જિતરી ગયા પછી નામકર્મસંસ્કાર કરવો યોગ્ય છે. 'એવું સંબન્ધિનું વચન હોવાથી દશમે દિવસ પીતી ગયા પછી અગિયારમે દિવસે નામ પાડવું ઠીક છે, છતાં તે દિવસે ન પતી શકે તો જ્યોતિષશાસ્ત્રના આધારે દરકોઈ સારી તિથિ, મુહૂર્ત તથા નક્ષત્ર-વાળા શુભ દિવસે જ નામ પાડવું. (કુલ્લુક)

પ્રાહણ્યું નામ મંગલકારી, ક્ષત્રિયનું બલયુક્ત, વૈશ્યનું
ધનયુક્ત અને શૂદ્રનું તુચ્છતાદર્શક હોવું જોઈએ. ૩૧

શર્મવદ્રાહણસ્ય સ્વાદ્રાજ્ઞો રક્ષાસમન્વિતમ્ । ૧૦૪

વૈશ્યસ્ય પુષ્ટિસંયુક્તં શૂદ્રસ્ય પ્રેષ્યસંયુતમ્ ॥ ૩૨ ॥

પ્રાહણ્યું નામ 'શર્મ'વાળું, ક્ષત્રિયનું રક્ષાસંપન્ન (વર્મા-
દિવાળું), વૈશ્યનું પુષ્ટિયુક્ત (ગુણાદિ) અને શૂદ્રનું નામ દાસ-
યુક્ત હોવું જોઈએ.* ૩૨

સ્ત્રીणां सुखोपमकूरं विस्पष्टाय मनोहरम् ।

महत्त्वं दीर्घवर्णान्तिमाशीर्वादाभिधानवत् ॥ ૩૩ ॥

સ્ત્રીઓનાં નામ સુખે બોલાય એવાં, કઠોરતાવિનાનાં,
સ્પષ્ટ અર્થવાળાં, મનોહર, મંગલમુચક, છેડે દીર્ઘસ્વરનાળાં
અને આશીર્વાદવાચક હોવાં જોઈએ. ૩૩

+ જેમકે પ્રાહણ્યું નામ 'શુભશર્મા' વગેરે; ક્ષત્રિયનું 'બલયુક્ત'
'વગેરે; વૈશ્યનું 'વસ્તુશ્રુતિ' વગેરે અને શૂદ્રનું 'દીનદાસ' વગેરે હોવાં
જોઈએ. આવી અભિપ્રાય ૫મ પાખું કહે છે: 'ઇતેદામ વિશ્વ
વર્મત્રાતા ચ મુનુજઃ । મૂતિદત્તમ વૈશ્યસ્ય હાયઃ શાસ્ત્ર્ય કરદેવ ॥'
પ્રાહણ્યના નામને છેડે 'શર્મા' અથવા દેવ' શબ્દ, ક્ષત્રિયના
નામને છેડે 'વર્મા' અથવા ગ્રામ' વગેરે રક્ષામુચક શબ્દ, વૈશ્યના
નામને છેડે 'બુધિ' અથવા દત્ત' વગેરે શબ્દ અને શૂદ્રના નામને છેડે
'દાસ' શબ્દ દોરવો જોઈએ. વિષ્ણુપુરાણમાં પાખું ૪૫ું છે: 'ઇતેદા
બ્રાહ્મણસ્યોક્તં વર્મેતિ શત્રુમંડુમ્ । ગુણરાગનકં જન પ્રસન્ન વૈશ્યસ્યદો. ॥
પ્રાહણ્યના નામને છેડે 'શર્મા,' ક્ષત્રિયના નામને છેડે 'વર્મા,' વૈશ્યના
નામને છેડે 'બુધિ' અને શૂદ્રના નામને છેડે 'દાસ' શબ્દ ઉત્તમ
મખાવ છે.' (કુચ્છક)

નિષ્ક્રમણ તથા અન્નપ્રાશનસંસ્કાર

ચતુર્થે માસિ કર્તવ્યં શિશોર્નિષ્ક્રમણં મૃદાત્ ।

ષષ્ઠેઽન્નપ્રાશનં માસિ યદ્દેષ્ટં મજ્જલં કુલે ॥ ૩૪ ॥

બાળકને ચોથે મહિને (સૂર્યનાં દર્શન માટે) ધર બહાર
લઈ જવાનો 'નિષ્ક્રમણ' સંસ્કાર કરવો અને છઠે મહિને તેને
'અન્નપ્રાશન' સંસ્કાર કરવો અથવા ડુંભી નો છાંદ-અને
મંગલ (આચાર) હોય, તે પ્રમાણે કરવો.* ૩૪--

ચોક્કસસંસ્કાર

ચૂડાકર્મ દ્વિજાતીનાં સર્વેષામેવ ધર્મતઃ ।

પ્રથમેઽન્દે તૃતીયે વા કર્તવ્યં શ્રુતિચોદનાત્ ॥ ૩૫ ॥

શ્રુતિની આજ્ઞાથી સર્વ દ્વિજવર્ણોએ પહેલે કે ત્રીજે વરસે
'ધર્માનુસાર ચૂડાકર્મ' (વાળ ઉતારવા) નો સંસ્કાર કરવો જોઈએ.

ઉપનયનસંસ્કાર

ગર્માષ્ટમેઽન્દે કુર્વાતિ બ્રાહ્મણસ્યોપનાયનમ્ ।

ગર્માદિકાદંશે રાજ્ઞો ગર્માત્તુ દ્વાદશે વિશઃ ॥ ૩૬ ॥

બ્રાહ્મણને ગર્ભાથી આઠમે વર્ષે, ક્ષત્રિયને ગર્ભાથી અગ્નિ-
પાર્શ્વે વર્ષે અને વૈશ્યને ગર્ભાથી બારેમે વર્ષે ઉપનયન (જનોઈ)
નો સંસ્કાર કરવો. ૩૬

બ્રહ્મવર્ચસકામસ્ય કાર્યં વિપ્રસ્ય પશ્ચમે ।

રાજ્ઞો વલાર્થિનઃ પૃષ્ઠે વૈશ્યસ્યેહાર્થિનોઽષ્ટમે ॥ ૩૭ ॥

* આ આશ્રમપ્રાપ્તિ જયમ કહે છે : 'સત્સત્તૃતીયે કર્તવ્યં મા
સ્યસ્ય દર્શનમ્-જન્મદિનસથી ત્રીજે મહિને બાળકને સૂર્યનું દર્શન
કરાવવું' એમ હરકોઈ સંસ્કારમાં કુલાચારને અનુસરવાનું અહીં
સૂચન છે. (કલ્પદ્રુમ)

બ્રહ્મતેજની ઇચ્છાનાળા બ્રાહ્મણે પાંચમે વર્ષે, બળ ઇચ્છતા
ક્ષત્રિયે છઠે વરસે અને અહીં ધનની ઇચ્છાવાળા વૈશ્યે આઠમે
વરસે (પુત્રને) ઉપનયન કરવું. ૩૭

આષોઢશાદ્વાક્ષણસ્ય સાવિત્રી નાતિવર્તતે ।

બ્રાહ્મવિંશત્સૂત્રવન્ધોરાચતુર્વિંશતેર્વિંશઃ ॥ ૩૮ ॥

બ્રાહ્મણને સોળ વર્ષ* સુધી, ક્ષત્રિયને બાવીસ વર્ષ સુધી
અને વૈશ્યને ચોવીસ વર્ષ સુધી ગાયત્રી (ઉપનયનસંસ્કાર)ને
સમય વહી જતો નથી. ૩૮

* આ 'સુધી' શબ્દને મર્યાદાવાળી સમજી કેટલાક વિદ્વાનો
'૫૬૨ વર્ષ સુધી' ઇત્યાદિ બ્યાખ્યાન કરે છે અને તેમાં યમનું આ
વચન પ્રમાણ સૂચવે છે:

‘પતિતા યસ્ય સાવિત્રી દશ વર્ષાણિ પચ ચ ।

બ્રાહ્મણસ્ય વિશેષેણ તથા રાજન્યવૈશ્યયોઃ ॥

પ્રાયશ્ચિત્તં ભવેદેષો પ્રોવાચ વદતાં વરઃ ।

વિદસ્વતઃ સુતઃ ધીમાન્ યમો ધર્માર્થતત્ત્વવિત્ ॥

સર્વિચ્છં વપનં કૃત્વા વ્રતં કુર્યાત્ સમાદિતઃ ।

હવિષ્યં મોજયેદન્નં બ્રાહ્મણાન્ સમ પચ વા ॥’

જે બ્રાહ્મણને પૂરાં ૫૬૨ વર્ષ સુધી ગાયત્રી પડી હોય (એટલે
ઉપનયનસંસ્કાર ન થયો હોય) અથવા તે જ પ્રમાણે ક્ષત્રિય કે
વૈશ્યને એ સંસ્કાર ન થયો હોય, તેણે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ, એમ
વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ અને ધર્મના અર્થનું રહસ્ય બાણનાર સૂર્યપુત્ર
યમરાજે કહ્યું છે. તે પ્રાયશ્ચિત્ત આ પ્રમાણે છે: તેણે શિખા સહિત
મરતક મુંડાવી નાખી એકામતાપૂર્વક મત કરવું અને સાત કે પાંચ
બ્રાહ્મણોને હવિષ્યાજ જમાવવું. (કુલ્લક)

ઉપનયનરહિત-પ્રાત્યો

અતઃ કુર્ધ્યં ત્રયોડપ્યેતે યથાકાલમસંસ્કૃતાઃ ।

સાવિત્રીપતિતા પ્રાત્યા મવન્ત્યાર્યવિગર્હિતાઃ ॥ ૩૯ ॥

એ અવધિ પછી પણ એ ત્રણે વર્ણના જે પુરુષો યથાસમયે (જનોઈના) સંસ્કારથી રહિત રહે છે, તેઓ ગાયત્રીથી શ્રદ્ધ થયેલા હોઈ આર્યોથી નિંદાયેલા પ્રાત્યો થાય છે. (તેઓ સંસ્કારશ્રદ્ધ થયેલા હોઈ વૈદિક ઠમોના અનધિકારી બને છે.) ૩૯

એ પ્રાત્યો સાથે સંબંધ ન કરાય

નૈતૈરપૂતૈર્વિધિવદાપદ્યપિ હિ કર્હિચિત્ ।

બ્રાહ્માન્યૌનાંશ્ચ સંવન્ધાન્નાચરેદ્વાક્ષણઃ સદ્ ॥ ૪૦ ॥

બ્રાહ્મણે આપત્તિકાળમાં પણ એ અશુદ્ધ (પ્રાત્ય) લેખિ સાથે વિધિપૂર્વક વૈદિક અને વૈવાહિક સંબંધો કદી ન કરવા. ૪૦

બ્રહ્મચારીનાં ઉત્તરીય

કાર્ણ્ણરીસ્વચાસ્તાનિ ચર્માણિ બ્રહ્મચારિણઃ ।

વસીરન્નાતુપૂર્વ્યેણ શાળક્ષૌમાધિકાનિ ચ ॥ ૪૧ ॥

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય જાતિના બ્રહ્મચારીઓએ અનુક્રમે કાળિયાર મૃગનાં, રુર મૃગનાં અને બકરાનાં ચામડાં ઝોંઢવાં, તેમજ શણ, અળસી અને ઊનનાં વસ્ત્ર પહેરવાં. ૪૧

બ્રહ્મચારીની મેખલા

મૌહી ત્રિવૃત્સમા શ્લક્ષ્ણા કાર્યા વિપ્રસ્ય મેશ્વલા ।

ક્ષત્રિયસ્ય તુ મૌર્વી જ્યા વૈશ્યસ્ય શ્ણતાન્તવી ॥ ૪૨ ॥

બ્રાહ્મણની મેખલા મુંજ ધાસની, ત્રેવડી સરખી વણેલી અને લીસી કરવી; ક્ષત્રિયની મેખલા મોરવેલના રેસાની

ધનુષની પણ છ જેવી કરવી અને વૈશ્યની મેખલા શણના તાંતણાની (નેવડી) કરવી. ૪૨

મુજ્જાલામે તુ કર્તવ્યા કુસારમન્તકચલ્વજૈઃ ।

ત્રિવૃતા ગ્રન્થિનૈકેન ત્રિભિઃ પશ્ચમિરેવ વા ॥ ૪૩ ॥

પણ મુજ આઢિ ન મળે, તો બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યે અનુક્રમે દહા, આવળ અને બળખીજના રેસામાંથી ત્રણ સેરની મેખલા (કઢોરો) કરવી અને તેને એક, ત્રણ કે પાંચ ગાંઠો વાળી પહેરવી. ૪૩

મોણે કઈ જનોઈ પહેરવી ।

કાર્પાસમુપવીતં સ્યાદ્વિપ્રસ્યોર્ધ્વવૃતં ત્રિવૃત્ ।

શુભસૂત્રમયં-રાજ્ઞો વૈશ્યસ્યાવિકસૌત્રિકમ્ ॥ ૪૪ ॥

બ્રાહ્મણની જનોઈ ત્રણ⁺ સેરની અને જમણી બાજુથી વળ દઈ વણેલી સૂતરની હોય; ક્ષત્રિયની જનોઈ તેવી જ પણ શણની હોય અને વૈશ્યની તેવી જ કાનની જનોઈ હોય. ૪૪

+ 'ત્રણ સેરની' એ ખરું, પણ તે એકએક સેર ત્રણત્રણ તાંતણાથી વણેલી હોવી જોઈએ, એમ સમજવું; તે માટે હદોગ-પરિશિષ્ટમાં કહ્યું છે: 'ઋચં તુ ત્રિવૃતં કાર્યં તન્તુત્રયમધોવૃતમ્ । ત્રિવૃતં ચોપવીતં સ્યાત્ તસ્યૈકો ગ્રંથિરિષ્યતે ॥ -જનોઈની ત્રણ સેરો જમણી બાજુથી વળ દઈ વણેલી હોય, પણ તે એકએક સેરમાં ત્રણત્રણ તાંતણા વણવા જોઈએ; એવી ત્રણ સેરોવાળી જનોઈ હોય અને તેની ગાંઠ એક જ હોવી જોઈએ.' દેવક પણ કહે છે: 'યજ્ઞોપવીતં કુર્વોતિ સૂત્રાણિ નવ તંતવઃ-(બ્રાહ્મણની) જનોઈ (ત્રણ સેરની હોય અને તે એકએક સેરમાં ત્રણત્રણ મળી) સૂતરના નવ તાંતણાવાળી કરવી.' (કુલ્લુક)

બ્રાહ્મચારીએ કયા જાડનો દંડ રાખવો?

બ્રાહ્મણો વૈશ્વપાલાશૌ ક્ષત્રિયો વાટલાદિરૌ ।

પૈલઘૌદુમ્ધરૌ વૈદ્યો દણ્ડાનર્હન્તિ ધર્મતઃ ॥ ૪૫ ॥

ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે બ્રાહ્મણે બીલી અથવા ખાખરાનો,
ક્ષત્રિયે વડ અથવા ખેરનો અને વૈદ્યે પીલુડી અથવા જાખરાનો
દંડ ધારણ કરવો. ૪૫

એ દંડ કેવો જોઈએ?

કેશાન્તિકો બ્રાહ્મણસ્ય દણ્ડઃ કાર્યઃ પ્રમાણતઃ ।

લલાટસંમિતો રાજઃ સ્યાત્તુ નાસાન્તિકો વિશઃ ॥ ૪૬ ॥

બ્રાહ્મણનો દંડ શિખા મુધી પહોંચે એવડો, ક્ષત્રિયનો
કપાળ મુધી આવે એવડો અને વૈદ્યનો નાકની અણી મુધી
અડે એવડો રાખવો. ૪૬

દંડ કેવા જોઈએ?

ઋજવસ્તે તુ સર્વે સ્મુગ્રયાઃ સૌમ્યદર્શનાઃ ।

અનુદ્વેગકરા નૃણાં સત્વચો નામિદૂષિતાઃ ॥ ૪૭ ॥

તે સર્વ દંડો સીધા, છિદ્રવિનાના, સુંદર દેખાવના,
માણસોને હિદ્વેગ ન કરનારા, છાલવાળા અને અશિષ્ટી જગડેલા-
દાંડેલા ન હોવા જોઈએ. ૪૭

એ દંડ રાખી બિદ્ધાટન કરવું

પ્રતિગૃહ્યેષ્વિતં દણ્ડમુપસ્યાય ચ માસ્કરમ્ ।

પ્રદક્ષિણં પરીત્યામિં ચેદ્દૈક્ષં યથાવિધિ ॥ ૪૮ ॥

બ્રાહ્મચારીએ તેવો ૪૯ દંડ રાખી સૂર્યનું ઉપસ્થાન કરવું
અને અશિષ્ટી પ્રદક્ષિણા કર્યા પછી વિધિ પ્રમાણે બિદ્ધા

ભાટે કરવું. ૪૮

ભિક્ષા ભાગતાં શું બોલવું ?

મવત્પૂર્વં ચરેદ્ભક્ષ્યમુપનીતો દ્વિજોત્તમઃ ।

મવન્મધ્યં તુ રાજન્યો વૈડ્યસ્તુ મવદુત્તરમ્ ॥ ૪૯ ॥

ઉપનયન(જનોઈ)નો સંસ્કાર પામેલા બ્રાહ્મણ બ્રહ્મચારીએ ભિક્ષા ભાગતાં 'મવત્' શબ્દને આદિમાં કહેવો, ક્ષત્રિયે મધ્યમાં કહેવો અને વૈશ્યે અતે કહેવો. (જમકે બ્રાહ્મણ કહે : 'મવતિ મિક્ષાં દેહિ;' ક્ષત્રિય કહે : 'મિક્ષાં મવતિદેહિ;' વૈશ્ય કહે : 'મિક્ષાં દેહિ મવતિ') ૪૯

ભિક્ષા ઠાની પાસે માગવી !

માતરં વા સ્વસારં વા માતુર્વા મિત્રિર્નાં નિવામ્ ।

મિક્ષેત મિક્ષાં પ્રયમં યા ચૈનં નાવમાનયેત્ ॥ ૫૦ ॥

બ્રહ્મચારીએ પ્રથમ ભિક્ષા પોતાની માતા, બહેન કે સગી માસી, જે પોતાનું અપમાન ન કરે, તેની પાસે માગવી. ૫૦

ભિક્ષા લારીને કેવી રીતે ખાતી ?

સમાહૃત્ય તુ તદ્ભક્ષં ચાવદર્યમમાયયા ।

નિવેદ્ય ગુરવેડધીયાદાચમ્ય પ્રાહ્મુખઃ શુચિઃ ॥ ૫૧ ॥

પોતાને જોઈ એ તેટલી ભિક્ષા લાવી, નિષ્કપટભાવે ગુરુને તે અર્પણ કરવી અને (ગુરુની આજ્ઞા મેળવ્યા પછી) પવિત્ર રહી પૂર્વ દિશા તરફ મુખ રાખી, આચમન કરી, પોતે જમવી. ૫૧

ભોજનવિધિ

આયુષ્યં પ્રાહ્મુખો મુદ્ધેતે યશસ્યં દક્ષિણામુખઃ ।

ત્રિયં પ્રત્યહ્મુખો મુદ્ધેતે ઋતં મુદ્ધેતે હૃદયમુખઃ ॥ ૫૨ ॥

ઉગમણે મુખ રાખનારો આયુષ્યવર્ધક જમે છે, દક્ષિણ તરફ મોં રાખનારો યશોવર્ધક જમે છે, પશ્ચિમ તરફ મોં રાખનારો લક્ષ્મી ભોગવે છે, અને ઉત્તર તરફ મોં રાખનારો સત્ય (પામવા) જમે છે. ૫૨

ભોજનકાળ

[સાયં પ્રાતઃદ્વિજાતીનામશનં સ્મૃતિનોદિતમ્ ।

નાન્તરે ભોજનં કુર્યાદમિદોગ્રસમો વિધિઃ ॥

દિવે માટે સ્મૃતિએ સાંજે ને સવારે ભોજન કર્યું છે, માટે વચ્ચે ભોજન કરવું નહિ; કેમકે આ અગ્નિહોત્રના જોવા-વિધિ છે.]

ઉપસ્થુર્ય દ્વિજો નિત્યમન્નમયાત્સમાહિતઃ ।

સુત્તવા ચોપસ્થુરેત્સમ્યગન્નિઃ खानि च संस्पृशेत् ॥ ૫૩ ॥

દ્વિજ નિત્ય આયમન કરી સ્વસ્થ ચિત્તે જમવું. જમ્યા પછી સારી* રીતે આયમન કરવું અને પાણીથી નેત્ર આદિ ઇન્દ્રિયોના સ્પર્શ કરવો. ૫૩

* એટલે કે સાત્ત્વવિધિ પ્રમાણે; જેમકે હસ કહે છે : 'પ્રશાન્ત્ય હૃત્તૌ પાદૌ ચ ત્રિઃ વિવેદમ્બુ વીક્ષિતમ્—જમ્યા પછી હાથપગ ધોઈ ત્રણવાર જોમેલું પાણી પીવું.' વળી નેત્ર આદિ ઇન્દ્રિયોના સ્પર્શ કરવો—એટલે કે નાકનાં, આંખનાં તથા કાનનાં જે જે હિદોનો—એમ હિદોનો સ્પર્શ કરવો; તે સંબંધે ગૌતમ કહે છે : 'खानि चोपस्थु-रौप्यानि-भूतकानां (પૂર્વોક્તા) છ હિદોનો સ્પર્શ કરવો.' એમ છ હિદોનો સ્પર્શ કરવામાં આવે અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે, કે ભોજન-વિધિ હવે સમાપ્ત થઈ છે.' (કુચ્છક)

જમવું-કઈ-રીતે ?

પૂજયેદશનં નિત્યમઘાચૈતદકુત્સયન્ ।

દદ્વા હૃષ્યેત્પ્રસીદેચ પ્રતિનન્દેચ સર્વેશઃ ॥ ૫૪ ॥

સર્વ પ્રકારના અન્નની નિત્ય પૂજા કરવી, તેની નિંદા ન કરવી, તેને જોઈ આનંદ પામવો, પ્રસન્ન થવું અને તેને અભિનંદન આપવું. ૫૪

અન્નના સત્કાર-અસત્કારનું ક્ષણ

પૂજિતં ઘશનં નિત્યં યત્નમૂર્જં ચ યચ્છતિ ।

અપૂજિતં તુ તદ્ભક્તમુમયં નાશયેદિદમ્ ॥ ૫૫ ॥

સત્કારેલું અન્ન નિત્ય યજ્ઞ અને વીર્ય આપે છે; પણ ન સત્કારેલું ખવાય, તો એ ખંતેનો તે નાશ કરે છે. ૫૫

એકું કોઈને અપાય નહિ અને એમાં હાનિ નહિ

નોચ્છિષ્ટં કસ્યચિદ્ઘાન્નાઘાષૈવ તથાન્તરા ।

ન ચૈવાધ્યશનં કુર્યાન્ન ચોચ્છિષ્ટઃ કચિદ્ભજેત્ ॥ ૫૬ ॥

કોઈને, એકું આપવું નહિ, -વચગાળે (બપોરે) જમવું

+ એટલે કે 'આ મારા પ્રાણ દેહાવનાર છે' એમ ચિંતવું.

એ સંખ્યે આદિપુરાણમાં કહ્યું છે : 'અન્નં વિષ્ણુઃ સ્વયં ગ્રાહ', 'પ્રાણાયે માં સદા ધ્યાયેત્ સ માં સંપૂજયેત્ સદા । અનિર્દયૈતદવાણુ દૃષ્વા હૃષ્યેત્ પ્રસીદેચ'—અન્ન વિષ્ણુસ્વરૂપ છે, એમ તે ભગવાને પોતે જ કહ્યું છે. પ્રાણ દેહાવવા માટે અન્નનું વિષ્ણુસ્વરૂપે સદા ધ્યાન કરવું અને એ રીતે વિષ્ણુસ્વરૂપે અન્નનું નિત્ય પૂજન (સત્કાર) કરવું; અન્નની નિંદા કયો વિના જમવું અને અન્નનાં દર્શન કરી હર્ષ પામવો તથા પ્રસન્ન થવું. 'વળી અન્નને જોઈ 'હમેશાં આ અન્ન અમને મળ્યા કરે।' એમ કહી જો હાથ જોડી તેને વંદન કરવું. આ વાત આદિપુરાણમાં પણ છે : 'અન્નં દૃષ્વા પ્રણમ્યાદૌ પ્રાજ્ઞતિઃ કથયેત્ સતઃ । અસ્માકં નિત્યમ-સ્ત્યેતદિતિ ભક્ત્યા સ્તુવન્નમેત્' ॥- (શુક્લક)

નહિ, વધારે ખાવું નહિ અને એકા (હાથમાંએ) ઠદી
ઠાકવું નહિ. ૫૬

બહુ ખાવાથી દોષ

અનારોગ્યમનાયુષ્યમસ્વર્ગ્યં ચાતિમોજનમ્ ।

અયુષ્યં લોકવિદ્વિષ્ટં તસ્માત્તત્પરિવર્જયેત્ ॥ ૫૭ ॥

અતિશય વધારે ખાવું, એ આરોગ્યને બગાડનાર,
આયુષ્યને અહિતકારી અને સ્વર્ગથી બ્રહ્મ કરનાર છે. વળી તે
પાપરૂપ અને લોકમાં નિંદાપાત્ર છે; માટે તેનો ત્યાગ કરવો.
(ખૂબ ખાવું નહિ.) ૫૭

આયમનવિધિ

○ ગ્રાષ્ણેણ વિપ્રસ્તીર્યેન નિત્યકાલમુપસૃષ્ણેત્ ।

કાપત્રૈદશિકામ્યાં વા ન પિત્ર્યેણ કદાચન ॥ ૫૮ ॥

બ્રાહ્મણે, સર્વ કાળે બ્રાહ્મતીર્થથી, પ્રાજપત્યતીર્થથી કે
દેવતીર્થથી આયમન કરવું, પણ પિતૃતીર્થથી ઠદી કરવું નહિ.

ઉપર્યુક્તા બ્રાહ્મ આદિ તીર્થો

બહુમૂલસ્ય તલે શ્રાક્ષં તીર્થં પ્રચક્ષતે ।

કાયમહુલિમૂલેડગ્રે દૈવં પિત્ર્યં તયોરધઃ ॥ ૫૯ ॥

અંગૂડાના મૂળની નીચે બ્રાહ્મતીર્થ, ટચલી આંગળીના
મૂળે પ્રાજપત્યતીર્થ, આંગળીઓના ટેરવે દેવતીર્થ અને અંગૂડો
તથા તેની પાસેની આંગળીની વચ્ચે પિતૃતીર્થ ઠહે છે. ૫૯

• પાંચવચ્ચે પણ કહ્યું છે : 'કનિષ્ઠદશિન્યહંગુષ્ઠમૂલાન્યમં કસ્ય
ચ । પ્રજાતનિપિતૃવ્રજ્જેવતીર્થાન્યનુસ્માત્- ટચલી આંગળીનું મૂળ પ્રાજ-
પતિતીર્થ, અંગૂડો અને તેની પાસેની આંગળીનું મૂળ પિતૃતીર્થ;
અંગૂડાનું મૂળ બ્રાહ્મતીર્થ અને હાથનો અગ્ર (એટલે દરેક આંગળીના
ટેરવે) દેવતીર્થ કહેવાય છે.' (કુચ્છક)

ત્રિરાગમેદપઃ પૂર્વ દ્વિઃ પ્રમૃજ્યાત્તતો મુખમ્ ।

સ્નાનિ ચૈવ સ્પૃશ્વેદદ્વિરાત્માનં શિર એવ ચ ॥ ૬૦ ॥

પહેલાં ત્રણ વાર પાણીનું આયમન કરવું, પછી એ વાર
માં સાફ કરવું અને તે પછી જળ વડે નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોને,
હૃદયને તથા મસ્તકને સ્પર્શ કરવો. ૬૦

કેવા જળનું આયમન કરાય ?

અનુષ્ઠામિરફેનામિરદ્વિર્તીર્થેન ધર્મવિત્ ।

શૌચપ્તુંઃ સર્વદાવામંદેકાન્તે પ્રાગુદ્દમુલઃ ॥ ૬૧ ॥

પવિત્રતાની ઇચ્છાવાળા ધર્મજ્ઞ પુરુષે સદા એકાંતમાં
પૂર્વ કે ઉત્તર દિશા તરફ મોં રાખી, ગરમ નહિ એવા ક્ષીણ-
વિનાના જળથી બ્રાહ્મ વગેરે તીર્થ વડે આયમન કરવું. ૬૧

આયમનના જળનું માપ

હસ્તામિઃ પૂર્ણતે વિપ્રઃ કળ્થગામિસ્તુ મૂનિષઃ ।

વૈશ્વોડક્ષિઃ પ્રાશિતામિસ્તુ શૂદ્રઃ સ્પૃશ્મિન્તતઃ ॥ ૬૨ ॥

બ્રાહ્મણ હૃદય સુધી પહોંચે તેટલા અને ક્ષત્રિય કંઠ સુધી
પહોંચે તેટલા (આયમનના) જળથી પવિત્ર થાય છે; વૈશ્ય
તો પાણીના પ્રાશનમાત્રથી (એટલે માત્ર મોઢામાં જાય, પણ
ગળે ન પહોંચે તેટલા જળથી) તેમ જ શૂદ્ર સ્પર્શમાત્રથી
શુદ્ધ થાય છે. ૬૨

* આપસ્તંબે 'તત્તદ્વિષ કારણત્'— રોગ વગેરેનું કારણ હોય

તો જ ગરમ કોઈ પાણી આયમનમાં કામ આવે એમ કહ્યું છે,
તેથી રોગ આદિ કારણ ન હોય તો ગરમ પાણીનું આયમન યર્થ
રહે નહિ. (કુન્નક)

સરીરના ગુણગુણ બાગ પર જનોઈ રહેતાં જનોઈ.

ધારીની ગુણગુણ સંસા

ઉદ્ધૃતે દક્ષિણે પાણાવુગ્રીચ્યુચ્યતે દ્વિજઃ ।

સચ્ચે પ્રાચીન આવીતી નિગ્રીતી કળ્ઠસલ્લને ॥ ૬૩ ॥

જેનો જમણે હાથ જનોઈની બહાર હોય, (અને જનોઈ હાથે ખસે હોય) તેને ' ઉપવીતી દ્વિજ ' કહે છે; જેનો હાથે હાથ જનોઈની બહાર હોય, (અને જનોઈ જમણે ખસે હોય) તેને ' પ્રાચીનાવીતી ' કહે છે અને જણે જનોઈ કંઠમાં જ પડેયું હોય, તેને ' નિગ્રીતી ' કહે છે. ૬૩

મેખલા વગેરે તૂટેલા ત્યારે ?

મેલત્તમજ્જિનં દળ્ઠમુગ્રીતં કમળલ્લપ્ ।

અપ્સુ પ્રાસ્ય વિનશ્ચાનિ ગૃહીતાન્યાનિ મન્વવત્ ॥ ૬૪ ॥

મેખલા, મૃગચર્મ, હંડ, જનોઈ અને હમંડલ-એ તૂટેલા ત્યારે પાણીમાં નાખી દેવાં અને (પોતપોતાના) ગૃહસવના મંત્રપૂર્વક બીજાં (નવાં) ધારણ કરવાં. ૬૪

કેશાન્તસંસ્કાર

કેશાન્તઃ પોઢગે વર્ષે માલ્લણસ્ય વિધીયતે ।

રાત્રન્યથ્ન્યોઢ્ઢવિશે વૈશ્યસ્ય દ્વયધિક્તે તતઃ ॥ ૬૫ ॥

પ્રાણબોને (ગર્ભથી) સોળમા વર્ષે, ક્ષત્રિયને (ગર્ભથી) વીસમા વર્ષે અને વૈશ્યને (ગર્ભથી) ત્રીસમા વર્ષે કેશાન્ત-સંસ્કાર કરવો. ૬૫

ઓના દરેક સંસ્કાર મંત્રરહિત કરવા

અમન્ત્રિકા તું કાર્યેયં સ્ત્રીણામાવૃદ્ધશેષતઃ ।

સંસ્કારાર્થે શરીરસ્ય યથાકાલં યથાકમમ્ ॥ ૬૬ ॥

સ્ત્રીઓના પણ શરીરના સંસ્કાર માટેની આ જાતકર્માદિ સર્વ ક્રિયાઓ થોડી સમયે અનુક્રમે વૈદિક મંત્ર વિના જ કરવી. ૬૬

કન્યાના ઉપનયન આદિ સંસ્કાર કયા ?

વૈવાહિકો વિધિઃ સ્ત્રીણાં સંસ્કારો વૈદિકાઃ સ્મૃતઃ ।

પતિસેવા ગુરો વાસો ગૃહાર્પણમિપરિક્રિયા ॥ ૬૭ ॥

સ્ત્રીઓના વિવાહનો વિધિ, એ જ વૈદિક (ઉપનયન) સંસ્કાર કહેવાય છે; પતિસેવા, એ જ (વેદાધ્યયનરૂપ) ગુરુકુલવાસ છે અને ગૃહકાર્ય, એ જ આશિષ્વાસના (અર્ચના ક્રિયા) છે. (અમ સ્ત્રીઓના વિવાહ વગેરેને જ ઉપનયન આદિના સ્થાને માનેશ દેવાથી તેઓ માટે અલગ ઉપનયન આદિ સંસ્કારો બીનજરૂરી છે.) ૬૭

। [અગ્નિદોષસ્ય ગુશ્ચા સાશ્વમુદ્વાપમેવ ચ ।

કાર્ણવત્પ્રગ પ્રતિદિનમિતિ કર્મ ચ વૈદિકન્ ॥

પત્નીએ દોષ આશિષ્વાસની સેવા કરી અને સાંજ બાંદિલા આગને કુંડ બંધાર કાઢેલા, એ એનું વૈદિક કર્મ છે.]

ઉપનયન પણ પદ્મચારીનાં કમો

एष प्रोक्तो द्विजानीनाभौतानायनिको विधिः ।

उत्पत्तिश्चज्ञः पुण्यः कर्मयोग निषोधन ॥ ૬૮ ॥

(દ્વિજપણીની) ઉત્પત્તિ યુવવનારો આ દ્વિજોનો પવિત્ર

ઉપનયનવિધિ કથો. હવે તે ઉપનયન પામેલાઓનો કર્મ યોગ તમે સાંભળો. ૬૮

उपनीय गुरुः शिष्यं शिक्षयेच्छौचमादितः ।

આચારમગ્નિકાર્યં ચ સંધ્યોપાસનમેવ ચ ॥ ૬૯ ॥

ગુરુએ શિષ્યને યજ્ઞોપવીત (જનોઈ) આપી પ્રથમ શૌચ, આચાર, (સત્તારસાંજ હોમ કરવા રૂપ) અગ્નિકાર્ય અને સંધ્યોપાસના શીખવવાં. ૬૯

वेद्यध्ययनतो विधि

अध्येष्यमाणस्त्वाचान्तो यथाशास्त्रमुदङ्मुखः ।

ब्रह्मञ्जलिःકૃતોડધ્યાપ્યો લઘુવાસા જિતેન્દ્રિયઃ ॥ ૭૦ ॥

(વેદનું) અધ્યયન કરવા તોયાર થયેલો શિષ્ય શાસ્ત્રાનુસાર આચરન કરે, ઉત્તર દિશા તરફ મુખ રાખે, બ્રહ્માંજલિ જોડે, હળવા વસ્ત્ર પહેરે અને જિતેન્દ્રિય ખને, ત્યારે (ગુરુવડે) તે ભણાવવા યોગ્ય ગણાય. ૭૦

બ્રહ્માંજલિ કઈ ?

ब्रह्मरन्ध्रेऽवसाने च पादौ ब्राह्मो गुरोः सदा ।

(૧) સદત્ય હસ્તાવધેયં સ હિ બ્રહ્મ જ્વલિઃ સ્મૃતઃ ॥ ૭૧ ॥

વેદના અધ્યયનના આરંભમાં તથા અંતમાં સદા ગુરુના ચરણોનો સ્પર્શ કરવો અને બે હાથ જોડી અધ્યયન કરવું; એ બ્રહ્માંજલિ કહેવાય છે. ૭૧

* ગોતમ કહે છે : 'બ્રાહ્મણો દક્ષિણે શિષ્ય ઉદ્દમુગ્ધો વા-ગુરુની જમણી પાશુ સિધ્ધે પૂર્વ તરફ અથવા ઉત્તર તરફ મુખ રાખી બજવા બેસવું.' આ ઉપરથી પૂર્વ દિશા તરફ પણ મુખ રાખી બજી શકાય છે. (કુન્દરુ)

ગુરુના ચરણનો સ્પર્શ કરવાની રીત

વ્યત્યસ્તપાણિના કાર્યમુપસંગ્રહણં ગુરોઃ ।

સઘ્યેન સઘ્યઃ સપ્રઘ્યો દુક્ષિણેન ચ દક્ષિણઃ ॥ ૭૨ ॥

ગુરુના ચરણનો સ્પર્શ ઊણટા હાથથી કરવો; એટલે કે
ચતા હાથે હાથે હાથ પગને અને ચતા જમણે હાથે જમણા
પગને સ્પર્શવો. ૭૨

ગુરુનું કર્તવ્ય

અધ્યેષ્યમાણં તુ ગુરુર્નિસ્યકાલમતન્દ્રિતઃ ।

અધીષ્વ મો ઇતિ ન્યાહિરામોઽસ્તિવતિ ચારમેત્ ॥ ૭૩ ॥

ભણના તૈયાર થયેલા શિષ્યને ગુરુએ હમેશાં આજસરહિત
રહી 'અધીષ્વ-મોઃ' (આલો ભણો) એમ કહી આરંભ કરવો
અને 'વિરામોઽસ્તુ' (વિરામ હો) એમ કહી અટકવું. ૭૩

અધ્યયનના આદિઅંતે ૐકારનો ઉચ્ચાર આદરવા

મહાનઃ પ્રણવં કુર્યાદાદાવન્તે ચ સર્વદા ।

સત્વત્યનોકૃતં પૂર્વ પુરસ્તાદ્ વિશીયંતિ ॥ ૭૪ ॥

વૈદ્યાધ્યયનના આરંભમાં અને અંતમાં હમેશાં ૐકારનો
ઉચ્ચાર કરવો; કેમકે આરંભમાં એ પ્રણવોચ્ચાર ન કર્યો
હોય તો અધ્યયન (ધીમેધીમે) નાશ પામે છે અને અંતમાં

૦ પૈદીનસિ પણ આમ જ કહે છે : 'ઉત્તાન્યમ્યાં દમ્તામ્યાં દક્ષિણેન

દક્ષિણં સઘ્યં સઘ્યેન વાહનમિવાદયેત્- જન્ને દાય ચતા રાખી જમણા
હાથે ગુરુના જમણા પગને તથા હાથે ગુરુના હાથ પગને
સ્પર્શ કરી વંદન કરવું.' આવો ઉપદેશ છે. (કુન્દક)

એ ઉચ્ચાર ન કર્યો હોય તો એ અધ્યયન ટકતું જ નથી. ૭૪

ઐકારનો ઉચ્ચાર કરવાનો વિધિ :

પ્રાક્ષ્લાન્નયુષાંપીનઃ પવિત્રૈશ્વેત્ર પાવિતઃ ।

પ્રાણાયામેસિમિ. પૂતસ્તત ઔઙ્ઙારવદ્દતિ ॥ ૭૫ ॥

પૂર્વ તરફ અગ્રભાગવાળા દર્ભાસને ગેસી. પવિત્ર દર્ભોથી શુદ્ધ થઈ, તેમ જ ત્યુર્ પ્રાણાયામથી પવિત્ર થઈને ઐકારનો ઉચ્ચાર કરવો યોગ્ય છે. ૭૫

ઐકારનું માહાત્મ્ય

ઐકારં ચાપ્યુકારં ચ મકારં ચ પ્રજાપતિઃ ।

વેદપ્રયાજિહ્વુહદ્ભૂર્મૂવ.સ્વરિતીતિ.ચ ॥ ૭૬ ॥

પ્રજાપતિએ અકાર, ઉકાર, અને મકારરૂપ ઐકારને તથા મૂર્, મૂર્ડ અને સ્વર્ એ વ્યાકૃતિઓને તથા વેદમાંથી દોહી બકાર પ્રકટ કરેલ છે. ૭૬

ગાયત્રીનું વેદમાંથી પ્રાપ્ત્ય

ત્રિમ્ય એવ તુ વેદેમ્પઃ પ્રાદં વાદમદૂદ્ધત્ ।

તદિત્યુષોડસ્યાઃ સાદિઙ્ગાઃ પામેષ્ટો પ્રવાતિઃ ॥ ૭૭ ॥

પરમેષ્ટો પ્રજાપતિએ 'તત્' થી આદંભી તે ગાયત્રીની મુચાના તથા પાદ તથા વેદમાંથી એકએક દોહીને બકાર પ્રકટ કર્યા છે. ૭૭

ઔશર તથા ગાયત્રીના જપનું ફળ

एतदक्षरमेतां च जपन्त्याहनिपूर्विकाम् ।

संध्योर्वેदविद्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते ॥ ૭૮ ॥

વેદ જાણનાર ને બ્રાહ્મણ, એમ સંધ્યા વખતે ઔકારરૂપ એ અક્ષરનો તથા વ્યાહનિપૂર્વક ગાયત્રીનો જપ કરે છે, તે વેદાધ્યયનનું પ્રણય પામે છે. ૭૮

सहस्रकृत्वस्त्वग्न्यस्य बहिरेतत् त्रिकं द्विजः ।

महतोऽप्येनसो मासात्त्र चेवाहिर्भिमुन्यते ॥ ૭૯ ॥

જે દ્વિજ ગામની બહાર (નદીકાંડ કે વન વગેરેમાં) એ ત્રણ (ઔકાર, વ્યાહનિ તથા ત્રિપદા ગાયત્રી) નો એક માસ સુધી રોજ એક હાર જપ કરે છે, તે સાથે જન્મ કાંચળીથી મુક્ત થાય છે, તેમ મોટા પાપથી છૂટી જાય છે. ૭૯

ગાયત્રીજપ નહિ કરનાર નિંદનીય

एतयर्चा विसंग्रक्तः कले च कियया स्वया ।

ब्रह्मक्षत्रियविद्वग्भेर्निर्गर्हणी याति साधुषु ॥ ૮૦ ॥

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યજાતિનો જે કોઈ આ ગાયત્રી જપથી રહિત તેમ જ યોગ્ય કાળની પોતાની ક્રિયાથી રહિત રહે, તે સત્પુરુષોમાં નિંદા પામે છે. ૮૦

ગાયત્રી પરમેશ્વરનું શુભ છે

ओंकारपूर्विकास्तिष्ठो महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।

त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ॥ ૮૧ ॥

ઔકારપૂર્વિકની ત્રણ અત્રિનાશી મહાવ્યાહનિઓ તેમ જ ત્રણ પદવાળી ગાયત્રીને પરમાત્માના મુખરૂપ જાણવી. ૮૧

યોડધીતેઽદ્યન્યદ્યન્યતાંસ્ત્રીણિ વર્ષાણ્યતન્દ્રિતઃ ।

સ મહા પરમથ્યેતિ વાયુમૂતઃ સ્વમૂર્તિમાન્ ॥ ૮૨ ॥

જે પુરુષ દરરોજ આગસરહિત રહી તથા વર્ષ સુધી પ્રભુત્વ અને વ્યાપ્તિ સાથે આ ગાયત્રીનું અધ્યયન કરે છે, તે વાયુ જોવો (યથેચ્છ જનાર) અને પરબ્રહ્મની મૂર્તિ સ્વરૂપ થઈ પરબ્રહ્મને પામે છે. ૮૨

एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामाः परं तपः ।

सांविज्यास्तु परं नास्ति मौनारसत्वं विशिष्यते ॥ ८३ ॥

ઐકાર એ એકાક્ષર પરબ્રહ્મ છે, પ્રાણાયામ એ શ્રેષ્ઠ તપ છે, ગાયત્રીથી શ્રેષ્ઠ કાઈ (મંત્ર) નથી અને મૌન કરતાં સત્ય અધિક છે. (એ ચાર અવશ્ય ઉપાસવા યોગ્ય છે.) ૮૩.

क्षरन्ति सर्वा वैदिक्यो जुहोतियजतिक्रियाः ।

अक्षरं दुष्करं ज्ञेयं ब्रह्म चैव प्रजापतिः ॥ ८४ ॥

હોમ તથા યજ્ઞની સર્વ વૈદિક ક્રિયાઓ નાશવંત છે; કેવળ એકાક્ષર ઐકારને જ અવિનાશી જણવો; કેમકે તે જ બ્રહ્મ અને પ્રજાપતિરૂપ છે. ૮૪

જપયજ્ઞ માહાત્મ્ય

विधियज्ञाजपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ।

उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥ ८५ ॥

વિધિયજ્ઞ (દશ—પૌર્ણ માસ આદિ) કરતાં (ઐકારાદિનો) જપયજ્ઞ દશગુણો અધિક છે; તે જપયજ્ઞ (પાસે બેઠેલો માણસ પણ જપ સાંભળી ન શકે એવો) ધીમા ઉચ્ચારનો હોય તો સોગણો અધિક છે; અને તે જ માનસ (ઐદરે હોઠ તથા જીભ

લગારે ન આવે તેમ મનમાં જ આવતો) હોય, તો હાજરણો
અધિક છે. ૮૫

ये पाकयज्ञावत्वातो विधियज्ञसमन्विताः ।

सर्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ८६ ॥

(દર્શ-પોણાં માસ આદિ) વિધિયજ્ઞો સહિત ચાર જ
પાકયજ્ઞો (અગ્નિહોત્ર, વૈશ્વદેવ, નિત્યશ્રાદ્ધ અને અતિથિપૂજન)
છે, તે જપયજ્ઞના-સોળમાં ભાગને પણ ચોગ્ય નથી. (સોળમાં
ભાગ જવા ય નથી.) ૮૬

जप्येनैव तु संसिध्येद्वाक्षણो नात्र संशयः ।

કુર્વાદન્યત્ર વા કુર્વાન્મૈત્રો મત્સ્યગ ઉચ્યતે ॥ ૮૭ ॥

જપથી જ બ્રાહ્મણ મોક્ષ પામે છે, એમાં સંશય નથી.
એવો બ્રાહ્મણ બીજું (વૈદિક કર્મ) કરે કે ન કરે, તોપણ તે
'મૈત્ર બ્રાહ્મણ' (બ્રહ્મમાં જ લીન થનારો) કહેવાય છે. ૮૭

ઇન્દ્રિયનિમ્બહની આવશ્યકતા

इन्द्रियाणां विवर्ता विषयेष्वाहारिण्यु ।

સંયમે યત્નમાતિષ્ઠેદ્વિદ્વાન્યન્તેવ વાજિનામ્ ॥ ૮૮ ॥

સારથિ જમ ઘોડાઓને કાપ્પૂમાં રાખવા ચત્ન કરે છે, તેમ
વિદ્વાને આકર્ષક વિષયોમાં ભટકતી ઇન્દ્રિયોને કાપ્પૂમાં રાખવા
ચત્ન કરેલો. ૮૮

✳ આમ યજ્ઞયાગાદિ કર્મો વિના પણ કેવળ જીજ્ઞાસાદિનો જપ
કરવાથી જ મોક્ષ મળે છે, આવી જપયજ્ઞની શ્રેયતા છે; પણ તેથી
યજ્ઞયાગાદિ વૈદિક ક્રિયાનો નિષેધ અહીં સ્વયંભો નથી; કેમકે તે પણ
સાત્ત્વીય જ છે. (કુલ્લુક)

एकादशेन्द्रियाण्याहुर्यानि पूर्वे मनीषिणः ।

તાનિ સમ્યક્પ્રવક્ષ્યામિ યથાવદનુર્પૂર્ણઃ ॥ ૮૯ ॥

પૂર્વ કાળના પાંડિતોએ જે અગિયાર ઇન્દ્રિયો કહી છે, તે હું તમને બરાબર સારી રીતે અનુક્રમે કહું છું. ૮૯

श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ।

पायूरस्थं हस्तपादं वाक्ચૈવ દશમી સ્મૃતા ॥ ૯૦ ॥

કાન, આમળી, આંખ, જીભ અને પાંચમું નાક; તેમ જ ગુદા, હાથ, પગ અને દશમી વાણી—એ ઇન્દ્રિયો કહેવાય છે. ૯૦

बुद्धीन्द्रियाणि पश्येषां श्रोत्रादीन्यनुपूर्वशः ।

कर्मेन्द्रियाणि पश्येषां पात्रादीनि प्रवक्षते ॥ ૯૧ ॥

કર્મપૂર્વક કહેવાયેલી તે ઇન્દ્રિયોમાં, કાન વગેરે પાંચને જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને ગુદા વગેરે પાંચને કર્મેન્દ્રિયો કહે છે. ૯૧

एकादशं मनो ज्ञेयं सगुणेनोपवात्मकम् ।

यस्मिन्नितं जितायेतૌ મત્તતઃ પચ્ચકો ગણૌ ॥ ૯૨ ॥

પોતાના (સંકલ્પ) ગુણ વડે (જ્ઞાનેન્દ્રિય અને કર્મેન્દ્રિય) બંનેને પ્રેરણા કરનાર ચર્ધ એ બંનેરૂપ થતા મનને અગિયારમું અણુવું. એ જિતાય છે, ત્યારે તે દશે ઇન્દ્રિયો જિતાઈ રહે છે. ૯૨

इन्द्रियाणां प्रमत्तेन दोषपृच्छस्वमंशुयम् ।

સંનિયમ્ય તુ તાન્યેવ તતઃ સિદ્ધિ નિવચ્છતિ ॥ ૯૩ ॥

ઇન્દ્રિયોના નિયંત્રણ સંગતી માણસ અવરથ દોષ પામે છે;

માટે તેમને વશ કરીને જ સિદ્ધિ મેળવે છે. ૯૩

ન જાતુ કામઃ કામાનામુપમોગેન શામ્યતિ ।

હવિશા કૃષ્ણવર્ત્મેન મૂય એવામિવર્ષતે ॥ ૯૪ ॥

વિષયભોગની ઇચ્છા વિષયોના ઉપભોગથી શામતી નથી; શિશુની જેમ હોમદ્રવ્ય નાખવાથી અગ્નિ વધે છે, તેમ ધણી જ વધે જાય છે. ૯૪

યથૈવાન્પ્રાપ્તુ માત્સર્વાન્યથૈત ન્કેવલાંસ્યજેત્ ।

પ્રાપ્તવાત્સર્વકામાનાં પરિત્યાગો વિશિષ્યતે ॥ ૯૫ ॥

આ સર્વ વિષયોને જ પ્રાપ્ત કરે છે અને એ સર્વને ઉપજાવે તથા જ દે છે, તે એમાં સર્વ વિષયોનો જ ત્યાગ કરવો; તે એમની પ્રાપ્તિ કરતાં વિશેષ અડિયાનો છે; (કેમકે વિષયોના લાભધુને તે માટેનાં સાધનો વગેરે ઉપજાવવા દેરાને થતું પડે છે અને આવી મળેલા વિષયોનો એ નાશ થાય છે તો અતિશય દુઃખ થાય છે; પણ વિષયોનો રમ્મ જતો છૂટી ગયો હોય છે તેને હાર્થ પણ દુઃખ થતું જ નથી.) ૯૫

+ વિષ્ણુપુરાણમાં વર્ણવેલ છે: 'યત્ત વૃષ્ટિર્ણા મીઢિયવં દિવ્યં વશર ધિય । એકસ્વાવિ ન પર્યંતં તદિત્યતિત્વરં રમ્મજેત્-૫૬૧ી ૫૨ જે હંઈ ડાંગર, જવ, સોનું, પશુઓ તથા સ્ત્રીઓ છે, તે ખંધાં એક જ માણસને પણ પોતાના ભોગ માટે હમેશાં અધૂરાં અથવા એટલાં જ લાગે છે: માટે સર્વ વિષયોની વધારે તૃપ્તિનો ત્યાગ જ કરવો.' બુદ્ધો: 'પૂર્ણ વર્ણસમૂહ મે વિદ્યતસ્યવેતય. । તપાદનુ-દિનં તૃણા ચતેષ્વેવ દિ જાયતે- પૂરાં એક હજાર વર્ષ સુધી મારું મન (વિષયોમાં) આસક્ત જ રહે છે, છતાં હજીયે દરેકજા તે વિષયો મારેની જ તૃપ્તિ થવા કરે છે.' (સુન્દરક)

ઇન્દ્રિયનિગ્રહનો ઉપાય

ન તથૈતાનિ શક્યન્તે સંનિયન્તુમસેવયા ।

વિષયેષુ પ્રજુષ્ટાનિ યથા જ્ઞાનેન નિત્યસઃ ॥ ૯૬ ॥

વિષયોમાં વળગેલી ઇન્દ્રિયોને વિષયસેવનના ત્યાગથી તેવી
વશ કરી શકાતી નથી, કે જેવી જ્ઞાનથી તેઓને નિત્ય વશ કરી
શકાય છે.* ૯૬

ઇન્દ્રિયનિગ્રહ વિના બધું નકામું

વેદાસ્ત્યાગશ્ચ યજ્ઞાશ્ચ નિયમાશ્ચ તપાંસિ ચ ।

ન વિપ્રદુષ્ટમાવસ્ય સિદ્ધિં ગચ્છન્તિ કદિંચિત્ ॥ ૯૭ ॥

વિષયથી દૂષિત અભિપ્રાયવાળા માણસને વેદો, દાન,
યજ્ઞો, નિયમો અને તપો કદી ક્ષણસિદ્ધિ આપતાં નથી. ૯૭

અરે! જિતેન્દ્રિય કેમ ?

શ્રુત્વા સ્પૃધ્વા ચ દૃષ્ટ્વા ચ ભુક્ત્વા માત્વા ચ યો નરઃ ।

ન હૃષ્યતિ ગ્લાપતિ વા સ વિજ્ઞેયો જિતેન્દ્રિયઃ ॥ ૯૮ ॥

કંઈ સાંભળી, સ્પર્શી, જોઈ, ખાઈ અને સૂંધીને પણ જ
હાથ કે ખેદ પામતો નથી, તેને જિતેન્દ્રિય જાણવો. ૯૮

એક પણ ઇન્દ્રિય અવશ ન જોઈએ

इन्द्रियाणां तु सर्वेषां यद्येकं क्षरतीन्द्रियम् ।

તેનાસ્થ ક્ષરતિ પ્રજ્ઞા દત્તેઃ પાત્રાદિવોદકમ્ ॥ ૯૯ ॥

* અર્થાત્ ‘વિષયો અવસ્ય નાશવંત છે અને જીમ્મ અનેક
દોષોનું મૂળ છે; તેમ જ આ સરીર કેવળ હાડકાનો માળો છે’
આમ તેઓના દોષો સમગ્ર લેવાથી ઇન્દ્રિયો તથા મનને કાંયમ
માટે જીતી શકાય છે. (કુચ્છક)

જેમ ચામડાના જળપાત્રમાં એક પણ ડિદ્ર હોય તો તેમાંથી બધું પાણી ટપકી જાય છે, તેમ બધી ઇન્દ્રિયોમાંથી એક પણ જો છૂટી વહેતી હોય, તો તે દ્વારા માણસનું જ્ઞાન પણ વહી જાય છે. ૯૯

ઇન્દ્રિયોનો સંપન્ન સર્વ પુરુષાર્થોનું કારણ

વશે કૃત્વેન્દ્રિયગ્રામં સંયમ્ય ચ મનસ્તથા ।

• સર્વાન્સંસાધયેદર્યાનક્ષિણ્વન્યોગતસ્તનુમ્ ॥ ૧૦૦ ॥

ઇન્દ્રિયસમૂહને તથા મનને વશ કરી તે ઉપાયથી પોતાના શરીરને ક્ષીણ કર્યો સિવાય, સર્વ પુરુષાર્થો બરાબર સિદ્ધ કરવા.

જનને સંધ્યામાં ગાયત્રીજપ કરવો જ

पूर्वा संध्यां जपंस्तिष्ठेत्सावित्रीमार्कदेशनात् ।

પશ્ચિમાં તુ સમાસીનઃ સમ્યગ્વૃક્ષત્રિમાવનાત્ ॥ ૧૦૧ ॥

પ્રાતઃસંધ્યા વખતે સૂર્યોદય થતા સુધી ગાયત્રીનો જપ કરતા ક્રિમા રહેવું અને સાયંસંધ્યા વખતે નક્ષત્રોનાં દર્શન થતાં સુધી ગાયત્રી જપ કરતાં બરાબર બેસી રહેવું જોઈ એ. ૧૦૧

સંધ્યાકાળના ગાયત્રીના જપનું ફળ

पूर्वा संध्यां जपंस्तिष्ठेन्नैश्वमेनो व्यपोदति ।

પશ્ચિમાં તુ સમાસીનો મલં હન્તિ દિવાકૃત્નમ્ ॥ ૧૦૨ ॥

• ગેષાતિથિ આ સ્તોત્રમાં ‘ક્રિમા રહેવું અને બેસી રહેવું’

એને જ મુખ્ય કહે છે. સંધ્યાનો સમય તો માત્ર બે થીનો જ સમજવાનો છે; તે માટે ચોગી યાગવચ્ચ કહે છે : ‘દિવાદહી તુ સત્ત્વં દિવસાનાં મયજ્ઞનમ્ । સંધ્યા મુરતમાત્રં ॥ રાત્રે રહી જ સાસ્પૃતા-દિસોની વધપટ તો નિરંતર અનુક્રમે ચલા જ કરે છે; પણ તે વધપટમાં સંધ્યાનો સમય તો બે થીનો જ કહેવામાં આવે છે.’ (વુલ્ફ)

પ્રાતઃસંધ્યામાં ઊભો રહી ગાયત્રી જપ કરનારો રાત્રે કરેલાં પાપ નાશ પમાડે છે; અને સાયંસંધ્યામાં બેસીને જપ કરનારો દિવસે કરેલાં પાપને હણે છે.* ૧૦૨

સંધ્યા નદિ કરનારનો બહિષ્કાર

ન તિष्ठતિ તુ યઃ પૂર્વાં નોપાસ્તે યશ્ચ પશ્ચિમમ્ ।

સ શૂદ્ધચત્વર્દિષ્કાર્યઃ સર્વસ્માદ્વિજકર્મણઃ ॥ ૧૦૩ ॥

જો દિવસ પ્રાતઃસંધ્યા કરતો નથી, તેમ જ સાયંસંધ્યા પણ કરતો નથી, તેને શૂદ્ધની જેમ સર્વ દિવસકર્મોમાંથી દૂર કરવો.*

ગાયત્રીનો પણ સ્વાધ્યાય કરવો

ઘાંતં સમીપે નિયતો નૈત્યકં વિધિમાસ્યતઃ ।

સાવિત્રીમધ્યધીવીત ગત્વારણ્યં સમાહિતઃ ॥ ૧૦૪ ॥

જગ્યાશય પાસે કે વનમાં વર્તી નિયમયુક્ત રહી, સાવધાન ગિતે નિત્યવિધિ કરવી અને ગાયત્રીનું પણ અધ્યયન

+ આ શ્લોકમાં માત્રની જપનું ફળ કહેવાયું છે; અને તેમાં પાપને નાશ અગત્યનાં કરેલાં પાપોનો જ સમત્વાનો છે. આ અભિપ્રાયથી જ વાતચત્તે કહે છે : 'દિવસ દિવસ રાત્રી રાત્રી સદાનુભવ મહેતુ । વિદ્યાર્થસાધનત્વાત્ તર્ગ્ય વિદ્યાર્થસતિ-રૂપસે કે રાત્રે જે પાપ અગત્યનાં થઈ ગયું હોય, તે સમયે જપ કાળની સંધ્યા કરવાથી સંપૂર્ણ નાશ પામે છે.' (કુચ્છક)

* અહીં વ્યાખ્યાનનું મુખ્ય છે કે સંધ્યા નદિ કરનારનો અર્ચાગ્રહણ પણ ન કરાય આટલો બધો દોષ સંધ્યા નદિ કરવાથી થાય છે, મારે જ સંધ્યાવંદન એ નિત્યકર્મ કરવાય છે. એમ જો કે તે નિત્યકર્મ છે, તોપણ અર્ચા કાળે જરૂરી એવું દરમ્યાનનાં પાપને નાશ કરવાય પણ તેથી મળે છે, એમ માનવામાં માર્ગ વિરોધ પણ નથી. (કુચ્છક)

કરવું. ૧૦૪

અનધ્યાય કયા કર્મોમાં ન હોય ?

વેદોપકરણે ચૈવ સ્વાધ્યાયે ચૈવ નૈત્યકે ।

નાનુગેધોઽસ્ત્યનધ્યાયે હોમમન્ત્રેષુ ચૈવ હિ ॥ ૧૦૫ ॥

વેદનાં અજો બાલુત્રામાં, નિત્યના સ્વાધ્યાયમાં તેમજ હોમમન્ત્રોમાં અનધ્યાય મનાતો નથી. ૧૦૫

નૈત્યકે નાસ્ત્યનધ્યાયો બ્રહ્મવર્ત્તં હિ તત્સ્મૃતમ્ ।

મહાહુતિહુતે પુણ્યમનધ્યાયવપદ્કૃતમ્ ॥ ૧૦૬ ॥

નિત્યના જપયજ્ઞમાં પણ અનધ્યાય હોતો નથી; હોમો તે બ્રહ્મયજ્ઞ કહેવાય છે. તેમાં વેદજ્ઞ આહુતિનો જ હોમ કરાય છે, તે અનધ્યાયમાં જોલાતા સમાપ્તિસૂચક વપદકાર જેવો જ પવિત્ર છે. ૧૦૬

સ્વાધ્યાયર્થ ૧૭

યઃ સ્વાધ્યાયમધીતેઽર્જં વિધિના નિયતઃ શુચિઃ ।

તસ્ય નિત્યં ક્ષરત્યેવ પયો દર્શિ ધૃતં મધુ ॥ ૧૦૭ ॥

પવિત્ર અને નિયમપરાયણ રહી એક વર્ષ સુધી જ સ્વાધ્યાય બ્રહ્મે છે, તેને એસ્વાધ્યાય દૂધ, ધી અને મધ નિત્ય આપ્યા કરે છે. ૧૦૭

* આ જાલપત્ર સમવ્યો છે. ઘણું વેદાધ્યયન થઈ શકે નહિ, તો માત્ર ગાયત્રીનું અધ્યયન પણ ચાહે. એટલે ઝકાર સદિત ત્રણ આહુતિઓના ઉચ્ચારપૂર્વક ગાયત્રીના સ્વાધ્યાય પણ કરે. (કન્દુક)

x આ માટે માત્ર ૧૪૫ પણ કહે છે : 'મધુના વદતા ધી ય દેવોત્તરયોદ્ દિવઃ । તિગ્ન મધુષ્ઠાઽર્ચ્યા ચ શ્વેતોઽર્પીત હિ વોઽન્ધમ્-નિત્યતા સ્વાધ્યાયજ્ઞ વપદ્ય કરનારો દિવ, અ દારા (પોતાને

ગુરુગૃહે શિષ્યનું કર્તવ્ય

અગ્રીન્ધનં મૈશ્વચર્યામણઃશૃયાં ગુરોર્હિતમ્ ।

આસમાવર્તનાત્કુર્યાત્કૃતોપનયનો દ્વિજઃ ॥ ૧૦૮ ॥

(જનોઈનો) ઉપનયનસંસ્કાર પામેલા દ્વિજ સમાવર્તન
(વિદ્યાસમાપ્તિના) સંસ્કાર સુધી (ગુરુગૃહે) હોમકાંઠો લાવતાં,
શિક્ષા માગી લાવવી, નીચે (ખાટલા વિના) સૂવું અને
ગુરુનું હિત (કામ) કરવું. ૧૦૮

ભણાવવા યોગ્ય શિષ્યો

ભાચાર્યપુત્રઃ શુશ્રૂપુર્જાનદો ધાર્મિકઃ શુચિઃ ।

આત્મઃ શુક્તોડર્યદઃ સાધુઃ સ્વોડધ્યાપ્યા દશ ધર્મતઃ ॥ ૧૦૯ ॥

આચાર્યનો પુત્ર, સેનાબાવી, બીજું જ્ઞાન આપનાર,
ધાર્મિક, પવિત્ર, હિતેચ્છુ, સમર્થ, ધન દેનાર, સદાચારી અને
જ્ઞાતિનો માણસ—એ દશને ધર્મદષ્ટિએ ભણાવવા યોગ્ય છે. ૧૦૯

ગુરુનું કર્તવ્ય

નાપૃષ્ઠ' કસ્યચિદ્ગૃધ્રાન્ન ચાન્યાયેન પૃચ્છતઃ ।

જાનન્નપિ હિ મેધાવી જડવલ્લોક આચેત્ ॥ ૧૧૦ ॥

દોઈના પૃષ્ઠા વિના કદી ઉપદેશ ન દેવો; અને અન્યાયથી

મળેતાં) મધ તથા દૂધ વડે દેવાને તૃપ્ત કરી સકે છે; તેમ જ જે
દ્વિજવર્ણ નિત્ય વેદમંત્રોનો સ્વાધ્યાય કરે છે, તે એ દ્વારા પ્રાપ્ત
થતા મધ અને ઘી વડે પિતૃઓને પણ તૃપ્ત કરી સકે છે, એમ કહી
ચારે વેદો તથા પુરાણોના નિત્ય સ્વાધ્યાયનું દળ દેવાની તથા
પિતૃઓની તૃપ્તિપે જળાભ્યું છે અને પછી દર્શાયું છે, કે 'તે
તૃપ્તિપદ્ધત્યેન સ્વકામકરેઃ શુભ—એમ તૃપ્ત થયેલા એ દેવો તથા
પિતૃઓ સર્વ ઈચ્છા શુભ ફળોથી એ જળપદ્ધત્ત રરનારને તૃપ્ત
કરે છે.' (કુસ્તક)

પૂછનારને ઉત્તર ન આપવો; ડમકે બહુનાં છતાં બુદ્ધિમાને
સંસારમાં જડની જમ વર્તવું. ૧૧૦

શુભે વિદ્યા ડોને ન બજાવવી ?

અર્થમેળે ચ યઃ પ્રાહ્ય સ્વાધર્મેણ વૃન્નતિ ।

તયોરન્યતરઃ પ્રૈતિ વિદ્યેયં વાડધિગન્નતિ ॥ ૧૧૧ ॥

જે અધર્મથી પૂછ્યા છતાં તેને ઉત્તર આપે છે અને જે
અધર્મથી પૂછે છે, તેમાંનો એક મરી જાય છે અથવા (બંને
પરસ્પર) દ્વેષ પામે છે. ૧૧૧

ધર્માયૌ યત્ર ન સ્યાતાં શુશ્રૂષા વાપિ તદ્વિદ્યા ।

તત્ર વિદ્યા ન વક્તવ્યા શુભં શીઝમિવોપરે ॥ ૧૧૨ ॥

જ્યાં (એટલે જે શિષ્યને બજાવતાં) ધર્મ અને અધર્મ
નથી થતા અથવા તેવી યોગ્ય સેવા નથી થતી, ત્યાં વિદ્યા નજ
બજાવવી; એ તો ખારી જમીનમાં શુભ બી વાળ્યા જેવું
(નિરર્થક) છે. ૧૧૨

વિદ્યયૈર સમં કામં મર્ત્યમ્ મદ્યવાદિના ।

માપદપિ દિ ઘોરાવાં ન સ્વેનામિરિણે વેત્ ॥ ૧૧૩ ॥

બ્રહ્મવાદીએ વિદ્યા સાથે જ મરી જવું સારું; પણ પૌર
આપત્તિમાંથી એણે ખારી જમીનમાં વિદ્યાપ બીજ નાજ
વાવવું. ૧૧૩

* પણ ત્યાં વિદ્યા બજાવવી, એ તો ભાગે બજાવતા જેવું
થવું, એવી જમીન હોય. કરતી નહિ; કેમકે ખારણું પણ મને
આપશે તો જ હું બાહ્ય બજાવીશ, ખારી કરતી જમીન
કરતી નથી. (કુટ્ટક)

+ બ્રહ્મવાદીઓમાં પણ જમ જમીન છે : 'વિદ્યા ત્યાં

વિદ્યા મદ્યમત્યાદ શેવધિસ્તેઽસ્મિ રક્ષ મામ્ ।

અસૂતકાય માં માદાસ્તયા સ્યાં વીર્યવત્તમા ॥ ૧૧૪ ॥

વિદ્યા બ્રાહ્મણની પાસે આવી કહે છે, કે 'હું તારે ભંડાર
છું; તું મારી રક્ષા કરજે, પણ ઇર્ષ્યાળુને મને આપીશ નહિ;
કેથી હું વિશેષ સામર્થ્યવાળી થઈશ.' ૧૧૪

યમેવ તુ શુચિં વિદ્યાન્નિયતમ્મહાચરિણમ્ ।

તસ્મે માં મૂઢિ વિપ્રાથ નિધિમયાપ્રમાદિને ॥ ૧૧૫ ॥

'તું જેને પવિત્ર, નિયમયુક્ત અને શ્રદ્ધાવાળી જાણે, તેના
વિદ્યારૂપ ભંડારનું રક્ષણ કરનાર અપ્રમાદી બ્રાહ્મણને જ તું
મને ભણાવજે.' ૧૧૫

૧૧૫ શિષ્ય નરકે ન જાય

મદ્યમસ્ત્વતુજ્ઞાતમધીયનાદવાપ્તુશત્ ।

સ મદ્યસ્તેયસંપુત્તો નરકં પ્રતિવચ્ચતે ॥ ૧૧૬ ॥

શુર જીજ્ઞાસુને ભણાવતા હોય, ત્યારે જ તેમની આજ્ઞા
વિના જ વેદ અદ્યથા કરે છે, તે વેદની ચોરી કરનારો માણસ
નરક પામે છે. ૧૧૬

શુરને પ્રથમ વંદન કરવું

લૌકિકં વૈદિકં વાપિ તથાઽધ્યાત્મિકમેવ ચ ।

આદરીત યતો જ્ઞાનં તં પૂર્વમગિત્વાદયેત્ ॥ ૧૧૭ ॥

જેમની પાસેથી લૌકિક, વૈદિક અને આધ્યાત્મિક જ્ઞાન
(પોને) મેળવના હોય, તેમને શિષ્યે પ્રથમ પ્રશ્ન કરવા. ૧૧૭

મિલેલ, ન વિદ્યારૂપે રહેત-વિદ્યાની સાથે મરી જવું એ શી છે,
પણ મારી જીભાવડપાત્રમાં વિદ્યારૂપી બી વાતું નહિ.' (પુસ્તક)

ઊઠી તેમને વંદન કર્યાથી તે પ્રાણુ પાછા ઠેકાણે લવાય છે. ૧૨૦

વંદનનું રૂળ

અભિવાદનશીલસ્ય નિત્ય વૃદ્ધોપસેવિનઃ ।

ચત્વારિ તસ્ય વર્ધન્તે આયુર્વિદ્યા યશો ઘટમ્ ॥ ૧૨૧ ॥

વૃદ્ધોને નિત્ય પ્રણામ કરવાના સ્વભાવવાળાનાં અને તેમની હુમેશાં સેવા કરનારનાં આયુષ, વિદ્યા, યશ અને બળ એ ચારે વધે છે. ૧૨૧

વંદનવિધિ

અભિવાદાસ્પરં વિપ્રો જ્યાયાંસમભિવાદયન્ ।

અસૌ નામાદમસ્મીતિ સ્વં નામ પરિકીર્તયેત્ ॥ ૧૨૨ ॥

વડીલને નમન કરતી વખતે બ્રાહ્મણે 'અમુક નામનો હું આપને વંદન કરું છું.' એમ પોતાનું નામ કહેવું. ૧૨૨

નામધેયસ્ય યે કેચિદભિવાદનં જાનતે ।

તાન્પ્રાજ્ઞોઽહમિતિ ધ્રુવાસ્તિથયઃ સર્વાસ્તયૈવ ચ ॥ ૧૨૩ ॥

જે દાર્ઢ (વંદન કરાતા વડીલો સંસ્કૃત ભાષામાં જણાવેલા) નામોનારપૂર્વકના નમસ્કારને ન સમજી શકતા હોય, તેઓ સામે બુદ્ધિમાને 'હું વંદન કરું છું.' એટલું જ કહેવું અને બધી સીમાને પણ એમ જ કહેવું. ૧૨૩

મોઃ શબ્દં કીર્તયેદન્તે સ્વસ્ય નામ્નોઽભિવાદને ।

નાસાં સ્વરૂપમાત્રો હિ મોયાત ઋષિમિઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૨૪ ॥

વંદનવાક્યમાં પોતાના નામને અ તે 'મોઃ' શબ્દ કહેવો. (જેમકે 'અભિવાદયે હુમશર્માદમસ્મિ મોઃ') જેમકે, ઋષિઓએ 'મો.' શબ્દનો ભાવાર્થ, જેમને વંદન કરવું હોય, તેમના નામના

સ્વરૂપે જ કહ્યો છે. ૧૨૪

આયુષ્માન્મય સૌમ્યેતિ વાચ્યો વિપ્રોઽમિવાદનેઃ ।

અકારશ્વાસ્ય નામ્નોઽન્તે વાચ્યઃ પૂર્વાક્ષરઃ પ્લુતઃ ॥ ૧૨૫ ॥

બ્રાહ્મણ વંદન કરે; ત્યારે એ વંદન સ્વીકારનારાએ તેની સામે 'આયુષ્માન્ મય, સૌમ્ય।' (હે સૌમ્ય! તું ધણાં વર્ષો જીવ), એમ કહેવું અને એ (પોને ઉચ્ચારેલા પ્રત્યભિવાદ વાક્યમાં) નમસ્કાર કરનારના નામના અંતમાં રહેલા અકારાદિ સ્વરને અથવા તે સ્વરના પૂર્વાક્ષરને પ્લુત ઉચ્ચારવો. (જેમકે 'આયુષ્માન્ મય સૌમ્ય દેવદત્તરે અથવા હુમશર્મરન્') ૧૨૫

યો ન વેત્યમિવાદસ્ય વિપ્રઃ પ્રત્યમિવાદનમ્ ।

નામિવાદઃ સ વિદુષા યથા શૂદ્રસ્તથૈવ સઃ ॥ ૧૨૬ ॥

જે બ્રાહ્મણ નમનના બહલામાં સામે રીતસર બોલવાનું વાક્ય બોલી જાય તો નથી, તેને વિદ્વાને (પૂર્વોક્ત વિધિપુરઃસર) નમન ન કરવું; એ તો જોવો શૂદ્ર છે, તેવો જ ગણાય છે.* ૧૨૬

બ્રાહ્મણાદિ મતે ત્યારે શું પૂછવું?

મૃક્ષણં કુશલં પૃચ્છેઃક્ષત્રવન્ધુમનામયમ્ ।

વૈશ્યં ક્ષેમં સમાયમ્ય શૂદ્રમારોગ્યમેવ ચ ॥ ૧૨૭ ॥

બ્રાહ્મણને મળી 'કુશલ' પૂછવું, ક્ષત્રિયને મળી 'અના-

* શ્રી સામે 'હુ આપને વંદન કરું છું' એટલું જ માત્ર કહેવાનું હોય છે; પણ તેના ચરણોના સ્પર્શ વગેરે કંઈ કરવું નથી, એટલે અહીં જાનપ્રમાણ સંબોધનાર કરવાનો નિર્ણય થયો નથી. (કુશલ)

મંથ (સ્વાસ્થ્ય) પૂછવું, વૈશ્યને મળી 'ક્ષેમ' પૂછવું અને
શૂદ્રને મળી 'અસ્થાય' પૂછવું. ૧૨૭

દીક્ષિતને કેમ બોલાવવો ?

અનાચ્ચો દીક્ષિતો નમ્રા યચીયાનપિ ચો મવેત્ ।

મોમવત્પૂર્ણકં ત્વેનર્મમિમાપેત ધર્મવિત્ ॥ ૧૨૮ ॥

જાણે યજ્ઞદીક્ષા લીધી હોય, તે હંમરે નાનો હોય, તો ય
તેને નામ લઈ બોલાવવો નહિ, પણ ધર્મ બાણનારે 'મોઃ'
અને 'મવત્'. શબ્દોપૂર્વક તેની સામે બોલવું. ૧૨૮

કઈ સ્ત્રીને કેમ બોલાવવા ?

પરપત્ની તુ યા સ્ત્રી સ્યાદસંવન્ધા ચ યોનિતઃ ।

તાં શ્રુત્વાક્ષતીત્યેવં સુમયે યગિનીતિ ચ ॥ ૧૨૯ ॥

જો સ્ત્રી પરપત્ની હોય તથા જન્મના અંગે સંબંધવાળી
(સગી-બહેન વગેરે) ન હોય, તેને 'જવતિ ! સુભગે !
બહેન !' એમ કહેવી. ૧૨૯

નાના મામા વગેરે સામે કેવળ ઊભા થવું

માનુર્થશ પિતૃધ્યાંશ્ચ શ્વશુભૃત્ત્વિજો ગુરુન્ ।

અમાત્રહર્મિતિ શ્રુતાત્પ્રત્યુત્થાય યચીયસઃ ॥ ૧૩૦ ॥

* મામા, કાકા, સસરા, જીવિજ્ઞે અને જ્ઞાનવૃદ્ધ, તપોવૃદ્ધ
વગેરે પોતાથી નાના હોય તેઓ આવે, ત્યારે સામે ઊભા થઈ
'એ હું છું' એમ કહેવું. (પણ તેમને વંદન કરવું નહિ.) ૧૩૦

મારી વગેરે પૂજ્ય છે

માતૃપ્તૃસા માનુસ્તાની શ્વશ્રુથ પિતૃધ્વસા ।

સંપૂજ્યા ગુરુત્તીવૃત્તમાસ્તા ગુરુમાર્થયા ॥ ૧૩૧ ॥

માસી, મામી, સાસુ અને ફાઈ આ બધી ગુરુપત્ની જેવી પૂજ્ય છે; તેથી ગુરુપત્નીની જમ (તેમની સામે જમા થઈ) તેમનો આદરસત્કાર કરવો. ૧૩૧

આતુમાર્ગોસંગ્રાહ્યા સવર્ણાદન્યદન્યપિ ।

વિપ્રોષ્ય તુસંગ્રાહ્યા જ્ઞાતિસંબન્ધિયોપિતઃ ॥ ૧૩૨ ॥

મોઠામાઈની પત્ની પોતાના વર્ણની દોષ, તો રાજ તેને પગે લાગવું; પણ સગાંસંબંધીની સ્ત્રીઆને તો પરદેશથી આવી-ને જ પગે લાગવું. (રાજ નહિ.) ૧૩૨

માતા સર્વથી અધિક

પિતુર્મેનિન્યાં માતૃશ્ચ ડયાયસ્યાં ચ સ્તવર્ચપિ ।

માતૃવદ્વૃત્તિમાતિષ્ઠે-માતા તામ્યો ગરીયસી ॥ ૧૩૩ ॥

ફાઈ, માસી અને મોઠી બહેન તરફ માતાની જમ આદરભાવ રાખવો; પણ માતા તે સર્વથી અધિક છે. ૧૩૩

માની સાથે ક્યાંસુધી મિત્રતા ?

દશાદ્વાલ્યં પૌત્રસલ્યં પચ્ચાદ્વાલ્યં કલામૃતમ્ ।

કચ્છર્ણ શ્રોત્રિયાણાં સ્વલ્પેનાપિ સ્વયોનિષુ ॥ ૧૩૪ ॥

એક જ નગરમાં રહેવાવાળો ઉંમરે દશ વર્ષ મોટો દોષ, ઠસાકારીગીરીવાળો પાંચ વર્ષ મોટો દોષ, વેદ બણવાવાળો ત્રણ વર્ષ મોટો દોષ અને સગાંસંબંધી થોડો પણ મોટો દોષ, તો તેની સાથે મૈત્રીઅવકાર રખાય છે; પણ તેથી મોટી ઉંમરના સાથે પડીત તરીકે વર્તન રાખવું. ૧૩૪

આઘણ રાખ કરતાં નિર્ણય

પ્રક્ષણં દશવર્ષં તુ શતવર્ષં તુ મૃતિમ્ ।

પિતાપુત્રી વિજાનીયાદ્રાણ્યમ્તુ તયોઃ સિતા ॥ ૧૩૫ ॥

પ્રાજ્ઞણ દશ વર્ષનો હોય અને રાજ સો વર્ષનો હોય, તો
ય તેમને પિતાપુત્ર બાણવા; તે એમાં પ્રાજ્ઞણ જ પિતાશ્વ છે. ૧૩૫

સન્માનનાં કારણ

વિત્તં ચન્ધુર્વયઃ કર્મ વિદ્યા મવતિ પશ્યમી ।

एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद्यदुत्तरम् ॥ १३६ ॥

ધન, બંધુ, હંમર, કામ અને પાંચમી વિદ્યા-એ માનનાં
સ્થાનો છે; તેમાં પછી પછીનું પહેલું પહેલા કરતાં અડિયાતું છે.

શદ્ર પણ સન્માનયોગ્ય કયારે ?

पश्चानां त्रिषु वर्णेषु भूयांसि गुणवन्ति च ।

यत्र स्युः सोऽत्र मानार्हः शूद्रोऽपि दशमीं गतः ॥ १३७ ॥

ત્રણે વર્ણોમાં આ પાંચમાંથી જટલા વિશેષ ગુણવાળા
હોય, તેટલા તેઓ અહીં માનપાત્ર છે; અને નેહું વર્ણ
પહેલેથી શદ્ર પણ માનને યોગ્ય છે. ૧૩૭

કેને કેને રસ્તો આપી દેવો ?

चक्रिणो दशमीस्थस्य रोगिणो भारिणः स्त्रियाः ।

स्नातकस्य च राज्ञश्च पन्था देवो वरस्य च ॥ १३८ ॥

પૈડાંવાળા વાહનમાં બેઠેલાને, નેહું વર્ષની હંમર યથેલાને,
રોગીને, ભારવાળાને, સ્ત્રીઆને, સ્નાતકને, રાજને તેમ જ વર-
રાજને માર્ગ આપવો. ૧૩૮

तेषां तु समवेतानां मान्यौ स्नातकपार्ष्णिषौ ।

राजस्नातकयोर्भावं स्नातको नृपमानमाह ॥ १३९ ॥

તે બંધાં એકસાથે આવી ગયાં હોય, તો સ્નાતક અને
રાજને સન્માનયોગ્ય ગણવા. રાજ અને સ્નાતક એ એમાં

સ્નાતકને રાજ કરતાં થે સન્માનયોગ્ય ગણવો. ૧૩૯

આચાર્યનું લક્ષણ

ઉપનીય તુ યઃ શિષ્યં વેદમધ્યાપયેદ્દ્વિજઃ ।

સકલરં. સરહસ્યં ચ તમાચાર્યં પ્રવક્ષતે ॥ ૧૪૦ ॥

જે બ્રાહ્મણ શિષ્યને જનોઈ આપી તેને કલ્પ (યજ્ઞવિદ્યા) અને રહસ્ય (ઉપનિષદો) સહિત વેદાધ્યયન કરાવે છે, તેને આચાર્ય કહે છે. ૧૪૦

ઉપાધ્યાયનું લક્ષણ

૭ એકદેશં તુ વેદસ્ય વેદાજ્ઞાન્યપિ વા પુનઃ ।

યોડધ્યાપયતિ ધૃત્યર્થમુપાધ્યાયઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૧૪૧ ॥

જે આજીવિકા માટે વેદનો અમુક ભાગ અથવા વેદનાં અંગો-અથાકરણ વગેરેને ભણાવે છે, તે ઉપાધ્યાય કહેવાય છે.

ગુરુ કહેવાય છે

નિપેક્ષાદીનિ કર્માણિ યઃ કરોતિ યયાવિધિ ।

સંમાવયતિ ચાક્ષેન સ વિપ્રો ગુરુરુચ્યતે ॥ ૧૪૨ ॥

જે બ્રાહ્મણ, ગર્ભાંશન આદિ સંસ્કારો વિધિ પ્રમાણે કરે છે અને અન્યથી પોષે છે, તે ગુરુ કહેવાય છે. ૧૪૨

કર્તવ્ય ગણાય છે

ઘન્યાધેયં પાકયજ્ઞાનમ્નિષ્ટોદ્યાદિકાન્મસાન્ ।

યઃ કરોતિ પુત્રો યસ્ય સ તસ્યત્વિગ્નિહોત્યતે ॥ ૧૪૩ ॥

વરણમાં વરાયેલો જે બ્રાહ્મણ, જેને માટે અન્યાધેય

(આહવનીય આદિ અગ્નિ પ્રકટાવવાનું કાર્ય), પ્રાકયજ્ઞો (અષ્ટકાદિ) અને અગ્નિષ્ટોમાદિ યજ્ઞો કરે છે, તે તેનો અહીં

ઋતિયઃ કહેવાય છે. ૧૪૩

અધ્યાપક માતાપિતા જેવો બહુાય

ય આતૃષ્ઠોત્યવિતથં મહાના શ્રવણુભુમૌ ।

સ માતા સ પિતા જ્ઞેયસ્તં ન દ્રુહ્યેત્કદાચન ॥ ૧૪૪ ॥

જે બ્રાહ્મણ, જેમ કાનોને સત્યસ્વરૂપ એના વેદથી ભરી દે છે, તેને માતા અને પિતારૂપે બહુવા; તેનો કદી દ્રોહ ન કરવો. ૧૪૪

આચાર્ય વગેરેમાં કાણુ વધારે માનવા ચોખ્ખું ?

હાથ્યાયાન્દશાચાર્ય આચાર્યાણાં શતં પિતા ।

સહસ્રં તુ પિતૃન્માતા ગૌરવેણાતિરિચ્યતે ॥ ૧૪૫ ॥

દશ હાથ્યાઓ કરતાં એક આચાર્ય, સો આચાર્યો કરતાં એક પિતા અને હજાર પિતાઓ કરતાં એક માતા અધિક માન્ય છે. ૧૪૫

વેદ બહુાયનાર સૌથી વિશેષ

ઉત્પાદકમગ્રમદાત્રોર્મૃતીશન્મહદઃ પિતા ।

મહાત્મ્નઃ હિ ત્રિપસ્ય પ્રેત્ય ચેહ ચ શાશ્વતમ ॥ ૧૪૬ ॥

જન્મ આપનાર અને વેદ આપનાર, એ એ પિતાઓમાં વેદ આપનાર પિતા વિશેષ માન્ય છે; હમરૂં બ્રાહ્મણનો વેદ-જન્મ આ શ્રોકમાં ને પરશ્રોકમાં અવિનાશી છે. (અને બ્રહ્મામિત્રેય દેવ દેનાર છે.) ૧૪૬

કમાન્માતા પિતા ચૈનં યદુત્પાદયતો મિયઃ ।

સંમૂર્તિ તસ્ય તાં વિદ્યાપત્રોનાવમિજાપતે ॥ ૧૪૭ ॥

મ ત.પિતા તો પરસ્પરના કામથી આ બાળકને ઉત્પન્ન

કરે છે; તેનો યોનિમાં જે જન્મ થાય છે, તેને તો માત્ર શરીરની ઉત્પત્તિ જ બાબતી. (અને એ તો પશુઓના જેવી સર્વસામાન્ય છે.) ૧૪૭

આચાર્યસ્ત્રસ્ય યાં જાતિં ત્રિવિદ્વેદપારગઃ ।

ઉત્પાદયતિ સાધિત્યા સા સત્યા સાજરામરા ॥ ૧૪૮ ॥

પણ વેદના પારગામી આચાર્ય ત્રિવિદિ પ્રમાણે ગાયત્રીના (ઉપદેશ) દ્વારા તેને જે જન્મ આપે છે, એ જ સત્ય અને અજરામર છે. ૧૪૮

ઘટાં વા બદુ વા यस્ય જુવસ્થોરકરોતિ યઃ ।

તપતીદ ગુરું ત્રિધાન્કુતોઽક્રિયયા તયા ॥ ૧૪૯ ॥

જે વેદાધ્યયન દ્વારા થોડો કે બાણે ઉપકાર કરે છે, તેને પણ વેદાધ્યયનરૂપી એ ઉપકારને લીધે ગુરુ માનવો. ૧૪૯

વિદ્વાનનો મદદગાર

પ્રાણસ્ય જન્મનઃ કર્તા સ્વધર્મસ્ય ચ શાવિતા ।

પાલોડતિ ત્રિષો વૃદ્ધસ્ય પિતા મરતિ ધર્મતઃ ॥ ૧૫૦ ॥

વેદજન્મ આપનાર અને સ્વધર્મનો ઉપદેશ દેનાર પ્રાણ આજક હોય તો ય ધર્માદિષ્ટિએ તે વૃદ્ધનો પિતારૂપ છે. ૧૫૦

પૂર્વેકવ નિવૃત્તમાં દર્શન

અવ્યાપ્યામાય મિતૃન્નિત્યુગત્તિરયઃ કવિઃ ।

પુત્રકા રૂતિ દોગર્વ જ્ઞાનેન પરિશ્દ્ય તાન્ ॥ ૧૫૧ ॥

અગિરાના બાળક પુત્ર કવિએ પિતૃજ્ઞાને અવ્યયન કરીશું અને જ્ઞાન દ્વારા તેમને શિષ્ય બનાવી તેમને 'દે પુત્રો' એમ

કહ્યું હતું. ૧૫૧

તે તમર્યમપૃચ્છન્ત દેવાનાગતમન્યવઃ ।

દેવાશ્ચૈતાન્સમેસોચુર્ન્યાય્યં વઃ સ્થિશુક્તવાન્ ॥ ૧૫૨ ॥

તેથી ક્રોધે બરાઈ તેઓએ તે વિષે દેવાને પૂછ્યું, ત્યારે દેવાએ મળી તેમને કહ્યું હતું કે, બાળકે તમને યોગ્ય કહ્યું છે.

અજ્ઞાની બાળક છે અને વેદમંત્ર આપનાર પિતા છે

અજ્ઞો મવતિ વૈ ચાલઃ પિતા મવતિ મન્ત્રદઃ ।

અજ્ઞં હિ બાલમિત્યાહુઃ પિતૈભ્યેવ તુ મન્ત્રવદ્ ॥ ૧૫૩ ॥

અજ્ઞાની બાળક જ છે અને (વેદના) મંત્ર આપનારે પિતા જ છે; પંડિતો અજ્ઞાનીને જ બાળક કહે છે અને (વેદના) મંત્ર કેનારને જ પિતા કહે છે. ૧૫૩

વેદ ભણેલો જ સૌથી ગોટા

ન હાયનૈર્ન પલિતૈર્ન વિતેન ન ચન્ધુમિઃ ।

ઋષયશ્ચકિરે ધર્મ યોડનૂવાનઃ સ નો મહાન્ ॥ ૧૫૪ ॥

ઉંમરનાં ધણાં વર્ષોથી, પૂજિયાંથી, ધનથી અને સર્ગાં-વહાલાંથી ઢાઈ મોટો ગણાતો નથી; પણ ઋષિઓએ ધર્મ કહ્યો છે, કે જે વેદવેદાંગ ભણેલો છે, તેજ અમારામાં મોટો છે.

વર્ણદંડિએ કાની સાથી મોટાઈ?

વિપ્રાણાં જ્ઞાનતો ઝંઘૃષ્યં ક્ષત્રિયાણાં તુ વીર્યતઃ ।

વૈશ્યાનાં ધાન્યધનતઃ શૂદ્રાણામેવ જન્મતઃ ॥ ૧૫૫ ॥

બ્રાહ્મણોની મોટાઈ જ્ઞાનથી, ક્ષત્રિયોની, ધરાક્રમથી અને વૈશ્યોની, ધનધાન્યથી ગણાય છે; (પણ ઉંમરથી નહિ) માત્ર શૂદ્રોની જ મોટાઈ જન્મથી એટલે ઉંમરથી મનાય છે. ૧૫૫

માથે ઘોળાં આઘ્યાં તેથી કંઈ મોટાઈ ન આવે

ન તેન વૃદ્ધો મવતિ યેનાસ્ય પલિતં શિરઃ ।

યો વૈ સુવાપ્યધીયાનસ્તં દેવાઃ સ્યવિરં વિદુઃ ॥ ૧૫૬ ॥

માણસનું માથું ઘોળા વાળનાહું વધું હોય, તેથી તે વૃદ્ધ ગણાતો નથી, પણ જે જીવાન હોવા છતાં વેદ ભણેલો હોય છે, તેને જ દેવો વૃદ્ધ માને છે. ૧૫૬

વેદ નહિ ભણેલો બ્રાહ્મણ માત્ર નામનો જ બ્રાહ્મણ

યયા કાષ્ઠમયો હસ્તી યયા ચર્મમયો મૃગઃ ।

યથ વિપ્રોડનધીયાભિચ્છવસ્તે નામ વિવ્રતિ ॥ ૧૫૭ ॥

જમ લાકડાનો હાથી અને ચામડાનું હરણ કેવળ નામનાં જ છે, તેમ વેદ નહિ ભણેલો બ્રાહ્મણ માત્ર નામનો જ બ્રાહ્મણ છે; એ તથે માત્ર નામ જ ધારણ કરે છે. ૧૫૭

યયા પળ્દોડફલઃ સ્ત્રીયુ યયા ગૌર્ગવિ ચાફલા ।

યયા ચાજ્ઞેડફલં દાનૈ તયા વિપ્રોડનૃવોડફલઃ ॥ ૧૫૮ ॥

જમ નખુંસક સ્ત્રીઓ માટે નકામો છે; જમ ગાયં બીજી ગાય માટે નકામી છે અને જમ અજ્ઞાનીને આપેલું દાન નિષ્ફળ છે, તેમ વેદ નહિ ભણેલો બ્રાહ્મણ (પણ શ્રોત્રમાર્ત જનો માટે અયોગ્ય હોઈ) ફળરહિત છે. ૧૫૮

ગુરુએ અહિંસા અને મીઠી વાણીથી સિધ્ધને ભણાવવા

અહિંસયૈવ મૂનાનાં કાર્ય શ્રેયોડનુશાસનમ્ ।

વારૂચૈવ મધુરા શ્રવણા પ્રયોજ્યા ધર્મમિચ્છતા ॥ ૧૫૯ ॥

ધર્મ ઇચ્છતા ગુરુએ શિષ્યાદિને અહિંસાથી જ કહ્યાણતું

શિક્ષણ આપવું અને વાણી પણ મધુર અને કામળ વાપરવી.

દરેકે વાણી અને મન હિપર કાચુ રાખવો
યસ્ય વાહ્મનસી શુદ્ધે સમ્યગ્બુદ્ધે ચ સર્વદા ।

સ વૈ સર્વમવાગ્નોતિ વેદાન્તોપગતં પદ્મ ॥ ૧૬૦ ॥

જેનાં મન અને વાણી શુદ્ધ (જ્યેષ્ઠે વાણી અસત્ય વગેરેથી અદ્વિષિત અને મન રાગદ્વેષાદિથી અદ્વિષિત હોય છે,) તથા સારી રીતે વશ હોય છે, તે વેદાંતમાં કહેલું સર્વ ક્ષણ પામે છે. (અર્થાત્ તેને જ મોક્ષનો લાભ થતાં સર્વશપથું તથા સર્વેશ્વરપથું વગેરે પ્રાપ્ત થાય છે.) ૧૬૦

નારુન્તુદઃ સ્યાદાર્તોડપિ ન પરદ્રોહકર્મધીઃ ।

યયાડસ્યોદ્વિજને વાચા નાલોક્યાં તામુદીરયેત્ ॥ ૧૬૧ ॥

પોને દુઃખી થયો હોવા છતાં સામાને મર્મ પીડનાર કે દુઃખદાયી ન થવું, બીજનો અપકાર કરવાની બુદ્ધિ ન કરવી અને જે વાણીથી બીજે દુઃખી થાય, તેવી સ્વર્ગને નહિ આપનારી વાણી ન બોલવી. ૧૬૧

આલસ્યે માન ઇચ્છતું નહિ પણ અપમાન ઇચ્છતું .

સંમાનાદ્રાક્ષ્યો નિત્યમુદ્વિજેન વિવાદિચ ।

અમૃતસ્યેવ ચાકલ્લેદવમાનસ્ય સર્વદા ॥ ૧૬૨ ॥

આલસ્યે ઝેરની જેમ સંમાનથી નિત્ય ડરતા રહેતું અને અમૃતની જેમ સદા અપમાનનો ઇચ્છા રાખતી. ૧૬૨

અપમાન સંતોષમાં લાખ

સુત્રં હ્યમતઃ જ્ઞેને સુત્રં ચ પ્રતિષ્ઠુદ્વચને ।

સુત્રં ચરતિ લોકેડસ્મિન્નવંમન્તા વિનશ્યતિ ॥ ૧૬૩ ॥

આ સંસારમાં અપમાન પામેલો સુખે સૂઝે છે, સુખે

જાગે છે અને સુષ્પે ફરે છે; પણ નેનું અપમાન કરનારો (એ પાપને લીધે) નાશ પામે છે. ૧૬૩

વેદની પ્રાપ્તિ માટે તપની જરૂર

अनेन कर्मयोगेन संस्कृतात्मा द्विजः शनैः ।

गुणै वसन्संविनुयाद्ब्रह्माधिगमिक्तं तपः ॥ १६४ ॥

અનુક્રમે કહેલા આ ઉપાય વડે સંસ્કાર પામેલા આત્મા-
વાળા દ્વિજ શુરુને ત્યાં રહી, વેદપ્રાપ્તિ માટેનું તપ ધીરે-
ધીરે કર્યા કરવું. ૧૬૪

तपोविंशैर्विविधैर्मतैश्च विधिचोदितः ।

वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना ॥ १६५ ॥

(બ્રાહ્મણાદિ) દ્વિજ અનેક જાતનાં વિશેષ તપોથી (જોડે
ખાસ નિયમોથી) અને વિધિપૂર્વક બનાવેલાં વિવિધ મનોથી
રહસ્ય સહિત સમગ્ર વેદનું અધ્યયન કરવું. ૧૬૫

वेदाभ्यास एवाद्यजन्मं भवेत् तप

वेदमेव सदाऽभ्यस्येत्तस्मिन्सर्वस्यन्द्रिजोत्तमः ।

वेदाभ्याમો हि विप्रस्य तपः परमिहोत्पતે ॥ १६६ ॥

તપ તપવાની છાયાવાળા બ્રાહ્મણે હમેશાં વેદનું જ અધ્ય-
યન કર્યા કરવું; કેમકે વેદાભ્યાસ જ આ લોકમાં બ્રાહ્મણનું શ્રેષ્ઠ
તપ કહેવાય છે. ૧૬૬

પુષ્પની માળા ધારણ કરી હોય, તોપણ પગના નખના છેડા સુધી (આખા શરીરમાં વ્યાપી જનારું) શ્રેષ્ઠ તપ તે તપી રહ્યો છે (એમ સમજવું). ૧૬૭

વેદ નદિ બણેલો બાહ્ય જીવતાં શૂદ્ર છે

યોડનવીત્ય દ્વિજો વેદમન્યત્ર કુરુતે શ્રમમ્ ।

સ જીવન્નેવ શૂદ્રત્વમાશુ ગચ્છતિ સાન્વયઃ ॥ ૧૬૮ ॥

જે દ્વિજ વેદ ભણ્યા વિના બીજાં શાસ્ત્રો વગેરેમાં શ્રમ કરે છે, તે સહકુટુંબ જીવતાં જ જણદી શૂદ્રપણું પામે છે.* ૧૬૮

દ્વિજના તથા જન્મ

માતુર્યેઽધિજનનં દ્વિતીયં મૌલ્લિગન્ધને ।

તૃતીયં યજ્ઞદીક્ષાર્યાં દ્વિજસ્ય શ્રુતિચોદનાત્ ॥ ૧૬૯ ॥

વેદની આજ્ઞા છે કે માતાથી જન્મ થાય છે, તે દ્વિજનો પહેલો જન્મ છે; જનોઈ ધારણ કરે છે, ત્યારે તેનો બીજો જન્મ થાય છે અને યજ્ઞની દીક્ષા લે છે, ત્યારે તેનો ત્રીજો જન્મ થાય છે. ૧૬૯

જતા નિત્ય વેદનો સ્વાધ્યાય કરનારો એવો નિયમભંગ કરે, તો મે હરકત નથી, આમ મુચ્ચી વેદના સ્વાધ્યાયની અહીં પ્રશંસા કરી છે. (કુચ્છક)

* આમ છતાં સ્મૃતિઓ અને ધર્મશાસ્ત્રો તે વેદનાં જ અંગ હોવાથી વેદ ભણ્યા સિવાય પણ ભણી શકાય છે. સંખ અને સિખિતનો પણ એ જ અભિપ્રાય છે : “ન વેદમતવીત્યાન્યાં શિવામપી-ચીતન્યત્ર વેદત્રયમનિશ્ચયઃ” । વેદ ભણ્યા સિવાય બીજી વિદ્યા બજાવ નહિ, પણ વેદનાં અંગરૂપ ગણાતો સ્મૃતિઓ તો વેદ ભણ્યા સિવાય પણ ભણી શકાય છે.” (કુચ્છક)

ખીજા જન્મમાં માતાપિતા કેણુ ?

તત્ર ચદ્રહજન્માસ્ય મૌલિવન્ધનચિહ્નિતમ્ ।

તત્રાસ્ય માતા સાવિત્રી પિતા ત્વાચાર્ય ઉચ્યતે ॥ ૧૭૦ ॥

તેમાં મેખલાના બંધનરૂપી ચિહ્નવાળો (જનોઈ ધારણુનો)

એનો જ બ્રહ્મજન્મ છે, તેમાં ગાયત્રી એની માતા અને આચાર્ય

એનો પિતા કહેવાય છે. ૧૭૦

વેદપ્રદાનાદાચાર્ય પિતરં પરિચક્ષતે ।

ન હાસ્મિન્યુજ્યતે કર્મ કિંચિદામૌલિવન્ધનાત્ ॥ ૧૭૧ ॥

વેદ આપવાથી આચાર્યને પિતા કહે છે; કારણકે મેખ-

લાના બંધન સુધી (જનોઈ ધારણુ ન કરી હોય ત્યાંસુધી) એ

બાળકને વિષે બીજું કશું ચ કર્મ યોજાતું નથી. (શ્રોતસ્માત્

કોઈ કર્મ માટે તેને અધિકાર નથી.) ૧૭૧

જનોઈ લીધી ન હોય ત્યાંસુધી શ્રદ્ધ જેવો

નામિવ્યાહારયેદ્રહ્ય સ્વધાનિનયનાસ્તે ।

શૂદ્રેણ હિ સમસ્તાવધાવદ્રેદે ન જાયતે ॥ ૧૭૨ ॥

જનોઈ વિનાનો બાળક સ્વધાયુક્ત આદ્યકર્મના મંત્ર

સિવાય વેદનો ઉચ્ચાર ન કરી શકે; કેમકે (જનોઈ વિના)

ન્યાંસુધી વેદના અધ્યયન માટે તે યોગ્ય થયો નથી, ત્યાંસુધી

શૂદ્ર સમાન છે. ૧૭૨

જનોઈ લીધા પછી જ વેદ બખાવ

કૃતોપનયનસ્યાસ્ય મતાદેશનમિપ્યતે ।

મહ્યળો ગ્રહણં ચૈવ ક્રમેણ વિધિપૂર્વકમ્ ॥ ૧૭૩ ॥

જનોઈનો સંસ્કાર જેને થઈ ચૂક્યો હોય, તેને જ મતાના

આદેશો કહી શકાય છે અને એને જ ક્રમપૂર્વક વિધિ પ્રમાણે વેદ ભણાવાય છે. ૧૭૩

વ્રતોમાં પણ ચર્મ આદિ ભોઈએ

યદસ્ય વિહિતં ચર્મ યત્સૂત્રં યા ચ મેલ્વલ ।

યો દણ્ડો યચ વસનં તત્તદસ્ય વ્રતેષ્વપિ ॥ ૧૭૪ ॥

જેને માટે જે ચર્મ, જે જનોઈ, જે મેખલા, જે કાંડ અને જે વસ્ત્ર કહેવાયું છે, તે જ તેણે વ્રતોમાં પણ ધારણ કરવાં. (પણ નવાં ન કરવાં.) ૧૭૪

બ્રહ્મચારીના નિયમો

સેવેતેમાંસ્તુ નિયમાન્બ્રહ્મચારી ગુરૌ વસન્ ।

સન્નિયમ્યેન્દ્રિયગ્રામં તપોવૃદ્ધયર્થમાત્મનઃ ॥ ૧૭૫ ॥

ગુરુકુલમાં રહી, બ્રહ્મચારીએ પોતાના તપની વૃદ્ધિ માટે ઈન્દ્રિયોના સમુદાયને વશ કરી આ નિયમોનું સેવન કરવું. ૧૭૫

નિત્યં જ્ઞાત્વા શુચિઃ કુર્માદેવર્ષિપિતૃતર્પણમ્ ।

દેવતામ્યર્ચનં ચૈવ સમિદાધાનમેવ ચ ॥ ૧૭૬ ॥

હમેશાં સ્નાન* કરી શુદ્ધ થઈને દેવ, ઋષિ તથા પિતૃ-

* ગૌતમે કહેલા ધર્મશાસ્ત્રમાં બ્રહ્મચારી માટે સ્નાતનો જે નિષેધ દર્શાયો છે, તે તો બ્રહ્મચારીએ સુખ માટે સ્નાન કરવાનું નથી, એ અભિપ્રાયથી દર્શાયો છે. આ હેતુથી જ જોધાયત્ર કહે છે: 'નામ્નુ જ્ઞાયમાનઃ સ્નાતમ્-બ્રહ્મચારીએ સ્નાનનાં વખાણ કરતાંકરતાં જળમાં નહાવું નહિ.' વિષ્ણુએ પણ 'કાલદ્વયમભિષેકમિકાવંચરણમન્તુ દણ્ડવન્મ-જ્ઞનમ્-બ્રહ્મચારીએ સવારસાંજ બન્ને વખત સ્નાન તથા અભિ-હોમ કરવો અને જળમાં લાકડીની પેઠે નાહી લેવું.' એમ કહી એવ વખત સ્નાન દર્શાવ્યું છે. (કુન્દલક)

ઓનું તપણું કરવું, દેવોનું પૂજન કરવું અને અગ્નિમાં સમિધોનો હોમ કરવો. ૧૭૬

વર્જયેન્મધુ માંસં ચ ગન્ધં માલ્યં રસાન્ચિયઃ ।

શુક્તાનિ યાગિ સર્વાણિ પ્રાણિનાં ચૈવ હિંસનમ્ ॥ ૧૭૭ ॥

શ્રદ્ધાચારીએ મધ, માંસ, (કપૂર, ચંદન, કર્તૂરી, આદિ) સુગંધી દ્રવ્યો, માલા, (ગોળ વગેરે)-રસો, સ્ત્રીઓ, સધળા (આસવ વગેરે) આથા અને પ્રાણીઓની હિંસા-એ બધાનો ત્યાગ કરવો. ૧૭૭

અમ્યક્ષમજ્જનં ચાક્ષ્ણોઝ્જાનચ્છત્રધારણમ્ ।

કામં ક્રોધં ચ લોભં ચ નર્તનં ગીતવાદનમ્ ॥ ૧૭૮ ॥

વળી તેણે શરીરે તેણ ન ગોળવું, આંખમાં આંજણ ન આંજવું, જોડા ન પહેરવા અને છત્રી ન ઓઢવી; તેમ જ કામ, ક્રોધ, લોભ, નૃત્ય અને ગીતવાદનનો પણ ત્યાગ કરવો. ૧૭૮

દ્યુતં ચ જનવાદં ચ પરિવાદં તથાડનૃતમ્ ।

સ્ત્રીणां ચ પ્રેક્ષણાલમ્મગુપ્પાતં પરસ્ય ચ ॥ ૧૭૯ ॥

વળી જૂગટું, ફેગંટ પંચાત, પારશ્વી નિંદા અને અસત્યને છોડવાં; તેમ જ સ્ત્રીઓને જોવાનો, તેમને આશ્વિંગન કરવાનો અને પારકાનું જૂઠું કરવાનો પણ ત્યાગ કરવો. ૧૭૯

एकः शयीत सर्वत्र न रेतः स्कन्दयेत्कचित् ।

कामाद्धि स्कन्दयन्नेतो दिनस्ति प्रतमात्मनः ॥ ૧૮૦ ॥

હરકોઈ સ્થળે નેણે એકલા સૂવું અને ક્યારેય વીર્ય-સ્ખલન ન કરવું; કમકે કામનાથી જે વીર્યસ્ખલન કરે છે, તે પોતાના શ્રદ્ધાચાર્યમતનો નાશ કરે છે. (એમ વ્રતનો નાશ કરે

તો તેણે અવગ્રીહિ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે.) ૧૮૦

સ્વપ્નમાં વીર્યરખધન થાય તો ?

સ્વપ્ને સિત્તવા વ્રજાચારી દ્વિજઃ શુક્રમવામતઃ ।

સ્નાત્વાડર્કમર્ચયિત્વા ત્રિઃ પુનર્મામિત્યૃચં જપેત્ ॥ ૧૮૧ ॥

દ્વિજ પ્રજાચારીને સ્વપ્નમાં અનિચ્છાએ પણ બે વીર્ય-
રખધન થઈ અથ, તો તેણે સ્નાન કરી, (ચંદન, પુષ્પ, ધૂપ,
આદિ વડે) મૂર્ચનું પૂજન કરી 'પુનર્મામિત્યૃચં' (કરી મને
વીર્ય પ્રાપ્ત થાઓ) એ મંત્રાનો પાઠ કરવો. (આમ
પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું.) ૧૮૧

ઉદકુમ્ભં સુમનસો ગોશઋત્તિકાકુશાન્ ।

બાહરેઘાવદર્યાનિ મૈશ્વં ચાહરહશ્ચરેત્ ॥ ૧૮૨ ॥

પ્રજાચારીએ (શુક્ર માટે) પાણીનો પડો, ફૂલ, ગાયત્રી
છાણ, માટી અને દર્ભ-એ ઐર્ષતા પ્રમાણમાં લાવવાં અને
હમેશો ભિક્ષા માગી લાવવી. ૧૮૨

પ્રજાચારીએ ભિક્ષા ક્યાંથી લાવતી ?

વેદયજ્ઞરહીનાનાં પ્રશસ્તાનાં સ્વકર્મસુ ।

પ્રજાધાર્યાહરેન્દ્રમૈશ્વં શુદ્ધમ્ઃ પ્રયતોઽન્વહમ્ ॥ ૧૮૩ ॥

પ્રજાચારીએ વેદયજ્ઞથી યુક્ત અને સ્વકર્મમાં વખણાયેલા
શુદ્ધરથોના ઘેરથી રાજ-સાવધાન રહી ભિક્ષા લાવવી. ૧૮૩

ભિક્ષા ક્યાંથી ન લેતી ?

ગુરોઃ કુલે ન વિશ્રેત ન ગ્રાનિકુલયન્ધુષુ ।

અલ્પમે સ્વન્યગેહાનાં પૂર્વં પૂર્વં નિવર્જયેત્ ॥ ૧૮૪ ॥

ગુરુના કુળમાં તેમ જ સગાંવહાલાં અને કુટુંબીઓમાં લિક્ષા ન માગવી; પણ જો બીજાંના ઘેરથી લિક્ષા ન મળે, તો પૂર્વોક્તમાંથી પૂર્વપૂર્વનો ત્યાગ કરવો. (અર્થાત્ પહેલાં સગાંઓમાં માગવી; ત્યાં ન મળે તો જ્ઞાતિઓમાં માગવી અને ત્યાં પણ ન મળે તો ગુરુના કુળમાં પણ માગવી.) ૧૮૪

सर्वं वापि चरेद्ग्रामं पूर्वोक्तानामसंमवे ।

નિયમ્ય પ્રયતો વાચમભિશસ્તાંસ્તુ વર્જयेत् ॥ ૧૮૫ ॥

ઉપર કહેલાંઓને ત્યાંથી પણ લિક્ષા ન મળે, તો આખા ગામમાં ફરવું; પણ વાણીને કાળજીથી નિયમમાં રાખી મહાપાપી કહેવાતાઓને તો છોડી જ દેવા. ૧૮૫

दूरादाहृत्य समिधः संनिदध्याद्विहायसि ।

સાધં પ્રાતશ્ચ હ્રુદુયાત્તામિરમિતન્દ્રિતઃ ॥ ૧૮૬ ॥

દૂરથી સમિધ લાવી અહર રાખી મૂકવી અને આજસંહિત રહી તે સમિધોથી સવારસાંજ અગ્નિમાં ઢોમ કરવો. ૧૮૬

બ્રહ્મચારી લિક્ષા ન માગે તો પ્રાયશ્ચિત્ત

अकृत्वा मैक्षवरणमसमिध्य च पावकम् ।

અનાતુરઃ સપ્તરાત્રમવકીર્ણિત્વતં ચરેત્ ॥ ૧૮૭ ॥

સાજેતાજે ઢોમ છતાં બ્રહ્મચારી સાત રાત સુધી જો લિક્ષા માગતો ન જાય, તેમ જ અગ્નિમાં સમિધથી ઢોમ ન કરે, તો તેણે અવશીર્ણિત (નિયમભંગ થયાનું પ્રાયશ્ચિત્ત) કરવું. ૧૮૭

બ્રહ્મચારીએ એક ધરતું ખાવું નહિ

મૈક્ષેણ વર્તયેન્નિત્યં નૈકાન્નાદી મવેદ્વતી ।

મૈક્ષેણ વ્રતિનો વૃત્તિરૂપવાસસમા સ્મૃતા ॥ ૧૮૮ ॥

મતી-બ્રહ્મચારીએ નિત્ય ભિક્ષાથી જીવવું, પણ દાર્ઢ્ય એક જ ધરતું અન્ન ખાવું નહિ. બ્રહ્મચારીની ભિક્ષા વડે જ આજીવિકા, એ ઉપવાસ જેવી કહેવાય છે. ૧૮૮

ભિક્ષામાહાત્મ્ય

[ન મૈક્ષ્યં પરપાકઃ સ્યાન્ન ચ મૈક્ષ્યં પ્રતિગ્રહઃ ।

સોમપાનસમં મૈક્ષ્યં તસ્માદ્મૈક્ષેણ વર્તયેત્ ॥

ભિક્ષાનું અન્ન તે પારકું અન્ન નથી; તેમ જ તે દાન લેવા શૂં પણ નથી; ભિક્ષાનું અન્ન તો સોમરસ પીવા સમાન છે; તેથી બ્રહ્મચારીએ ભિક્ષાથી જ આજીવિકા ચલાવવી.]

[મૈક્ષ્યસ્યાગમશુદ્ધસ્ય પ્રોક્ષિતસ્ય હુતસ્ય ચ ।

યાંસ્તસ્ય ગ્રસતે ગ્રાસાંસ્તે તસ્ય ક્રતુમિઃ સમાઃ ॥

જે ભિક્ષા શુદ્ધ ધેરથી મળી હોય, અને જેદના મંત્રોથી પ્રોશણ કર્યું હોય અને જે દોષ કરતાં ખાધી રહી હોય, તે ભિક્ષાના જેટલા ડાળિયા બ્રહ્મચારી લે છે, તેટલા તેના ડાળિયા યજ્ઞ સમાન ગણાય છે.]

આમંત્રિન બ્રહ્મચારી એક ધરતું પણ ખાઈ શકે

વ્રતવદેવદેવત્યે પિત્ર્યે કર્મણ્યયર્પિવત્ ।

કામગમ્યર્થિતોઽશ્વીયાદ્રતમમ્ય ન લુપ્યતે ॥ ૧૮૯ ॥

આમંત્રણ થયું હોય તો બ્રહ્મચારીએ દેવો માટેનાં યજ્ઞ-કાર્યોમાં વ્રતધારીની જેમ (એટલે મધમાંસ વગેરે ત્યજવા-

પૂર્વક) અને પિતૃઓનાં શ્રાદ્ધકર્મોમાં કષિઓની જમ એક ધરનું અજ પણ ઇચ્છાનુસાર ખાતું. આમ કર્યે એના વ્રતનો નાશ થતો નથી. ૧૮૯

બ્રાહ્મણ બ્રહ્મચારી જ એમ જમી શકે

બ્રાહ્મણસ્યૈવ કર્મૈતદુપદિષ્ટં મનીષિભિઃ ।

રાજન્યવૈશ્યયોસ્તેવં નૈતત્કર્મ વિધીયતે ॥ ૧૯૦ ॥

પંડિતોએ આ (એક ધરનું અજ જમવારૂપ) કર્મ,

બ્રાહ્મણવર્ણના બ્રહ્મચારી માટે જ ઉપદેશ્યું છે; ક્ષત્રિય અને વૈશ્યજાતિના બ્રહ્મચારીએ માટે આવું કર્મ ઉપદેશાતું નથી.

બલ્યવામાં તથા ગુરુના કામમાં આપોઆપ તત્પર રહેવું

ચોદિતો ગુરુના નિત્યમપ્રચોદિત एष वा ।

કુર્યાદધ્યયને યત્નમાચાર્યસ્ય હિતેષુ ચ ॥ ૧૯૧ ॥

ગુરુએ આજ્ઞા કરી હોય કે ન કરી હોય, તોપણ બ્રહ્મચારીએ (પોતાની મેળે જ) નિત્ય અધ્યયનમાં તથા આચાર્યનાં હિતકાર્યોમાં યતન કરવો. ૧૯૧

ગુરુ સામે ઝિભા જ રહેવાય, એસાય નહિ

શરીરં ચૈવ વાચં ચ સુદ્ધીન્દ્રિયમનાંસિ ચ ।

નિયમ્ય પ્રાજ્ઞલિસ્તિષ્ઠેદ્વીક્ષમાણો ગુરોર્મુખમ્ ॥ ૧૯૨ ॥

* યાતવસ્કય પણ શ્રાદ્ધમાં આમંત્રણ પામેલા બ્રહ્મચારીને એક ધરનું અન્ન ખાવાની છૂટ આપે છે : 'બ્રહ્મચર્યે સ્થિતો નૈકમન્ન-મચાદન્નપદિ । બ્રાહ્મણઃ ક્ષામમધીયાચ્છૂદ્ધે વ્રતમવીડ્યન્'—'બ્રહ્મચર્ય પાળતો બ્રહ્મચારી, એની કેશ્વર આપાત સિવાય એક ધરનું અન્ન ખાઈ શકે નહિ, પણ બ્રાહ્મણ બ્રહ્મચારીને શ્રાદ્ધમાં જો આમંત્રણ મળ્યું હોય, તો વ્રતની હાનિ કર્યા સિવાય (એટલે મઘમાંસ આદિ છોડીને) એક ધરનું અન્ન પણ પુરીથી તે ખાઈ શકે છે. (કુલ્લક)

તેણે શરીર, વાણી, યુદ્ધિ, ઇંદ્રિયો અને મન—એ સર્વને નિયમમાં રાખી અને હાથ જોડીને ગુરુના મુખ સામે જોતા બિભા રહેવું. (પણ બેસવું નહિ.) ૧૯૨

ગુરુ બેસવા કહે ત્યારે જ બેસવું

નિત્યમુદ્દતવાણિઃ સ્યાત્સાધ્વાચારઃ સુસંયતઃ ।

આસ્યતામિતિ ષોક્તઃ સન્નાસીતામિમુખં ગુરોઃ ॥ ૧૯૩ ॥

બ્રહ્મચારીએ જમણેા હાથ નિત્ય ખેસની બહાર રાખવો, સદાચારી રહેવું, સારી રીતે સંયમ પાળવો, (વસ્ત્રથી શરીર ઢાંધી રાખવું) અને ‘બેસ’ એમ ગુરુ કહે, ત્યારે તેમની સામે મોઢું રાખી બેસવું. ૧૯૩

ગુરુની પહેલાં બિહવું ને પાછળ સવું

હીનાન્નવસ્ત્રવેષઃ સ્યાત્સર્વદા ગુરુસન્નિધૌ ।

ઉત્તિષ્ઠેત્પ્રથમં चास्य चरमं चैव संविशेत् ॥ ૧૯૪ ॥

ગુરુની સમીપ સદાય હલકાં અન્નવસ્ત્ર રાખવાં, તેમની પહેલાં બિહવું અને તેમના સૂતા પછી સૂવું. ૧૯૪

ગુરુની આજ્ઞા કેવી રીતે સ્વીકારાય ?

પ્રતિશ્રવણસંમાધે શ્રયાનો ન સમાચરેત્ ।

નાસીનો ન ચ મુજ્ઞાનો ન તિષ્ઠન્ન પરાહ્મુલ્લઃ ॥ ૧૯૫ ॥

સૂતાંસૂતાં, બેઠાંબેઠાં, ખાતાંખાતાં, બિભાંબિભાં અને અવળું મોં રાખી ગુરુની આજ્ઞા ન સ્વીકારાય; તેમ જ એ રીતે તેમની સામે વાતચીત પણ ન થાય. ૧૯૫

બાસીનસ્ય સ્થિતઃ કુર્યાદમિગચ્છંસ્તુ તિષ્ઠતઃ ।

પ્રત્યુદ્ગમ્ય ત્વાગ્રજતઃ પશ્ચાદ્ધાવંસ્તુ ધાવતઃ ॥ ૧૯૬ ॥

પણ ગુરુ બેઠા હોય તો જિભા થઈ, તે જિભા હોય તો તેમની સામે ઢેટલાંક પગલાં જઈ, તે આવતા હોય તોપણ તેમની સામે જઈ અને તે દોડી જતા હોય તો તેમની પાછળ દોડતા જઈ શિષ્યે તેમની આજ્ઞા સ્વીકારવી તથા તેમની સાથે વાતચીત કરવી. ૧૯૬

પરાङ्मुखस्याभिमुखो दूरस्यस्यैत्य चान्तिकम् ।

प्रणम्य तु शयानस्य निदेशे चैव तिष्ठतः ॥ १९७ ॥

ગુરુ અવળે મોઢે હોય તો શિષ્યે તેમની સામે જઈ, ગુરુ દૂર જિભા હોય તો તેમની પાસે જઈ, તે સૂતા હોય તો તેમને પ્રણામ કરીને અને જો પાસે જ હોય તોપણ નમન કરીને જ તેમની આજ્ઞા સ્વીકારવી તથા તેમની સાથે વાતચીત કરવી.

गुरुना दम्भतां ज्ञेयते न ज्ञेसाय

नीचं शय्यासनं चास्य सर्वदा गुरुसन्निधौ ।

गुरोस्तु चक्षुर्विषये न यथेष्टासनो भवेत् ॥ १९८ ॥

ગુરુની સમીપ શિષ્યે ગુરુ કરતાં પોતાનાં શય્યા અને આસન હમેશાં નીચાં રાખવાં; તેમજ ગુરુના દેખતાં ફાવે તેમ બેસવું નહિ. ૧૯૮

गुरुं नाम अङ्गं न बोधाय न भस्करि न धाप
नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि केवलम् ।

न चैवास्यानुकुर्वीत गतिमापितचेष्टितम् ॥ १९९ ॥

પરોક્ષમાં પણ ગુરુનું અંગ ન બોધવું; (પણ ગુરુના નામની આગળ 'ઉપાધ્યાય', 'આચાર્ય' આદિ માનવાચી શબ્દો લગાડીને જ તે નામ બોલવું.) તેમજ તેમની આલ, બાપણ

અને ચેદાના આળા પાડવા નહિ. ૧૯૯

ગુરુની નિંદા સંભળાય નહિ

ગુરોર્યંત્ર પરીવાદો નિન્દા વાપિ પ્રવર્તતે ।

કર્ણૌ તદ્વ પિષાતવ્યૌ ગન્તવ્યં વા તતોઽન્યતઃ ॥ ૨૦૦ ॥

જ્યાં ગુરુની નિંદા કે કૃથલી થતી હોય, ત્યાં પોતાના બન્ને કાન ઢાંકી દેવા અને ત્યાંથી બીજા સ્થળે ચાલ્યા જવું. ૨૦૦

ગુરુની નિંદા કે કૃથલી કરનાર શિષ્યને માફાં ફળ

પરીવાદાત્સરો ભવતિ શ્વા વૈ ભવતિ નિન્દકઃ ।

પરિમોક્તા કૃમિર્ભવતિ કીટો ભવતિ મત્સરી ॥ ૨૦૧ ॥

ગુરુની કૃથલી કરનારો શિષ્ય (બીજા જન્મે) ગધેડો થાય છે; નિંદા કરનારો કૂતરો થાય છે; ગુરુની વસ્તુઓ લોગવનારો (શિષ્ય) કરમિયો થાય છે અને ગુરુની અદેખાઈ કરનારો ઢીડો થાય છે. ૨૦૧

ગુરુનું પૂજન તથા વંદન કેવી રીતે કરાય ?

દૂરસ્યો નાર્ચયેદનં ન ક્રુદ્ધો નાન્તિકે સ્ત્રિયાઃ ।

યાનાસનસ્ય શ્વૈવૈનમવરુદ્ધાભિવાદયેત્ ॥ ૨૦૨ ॥

દૂર બિભો રહીને કે ક્રોધાયમાન થઈને અથવા ગુરુ જ્યારે સ્ત્રીની પાસે હોય, ત્યારે શિષ્યે ગુરુનું પૂજન-સત્કારાદિ કરવાં નહિ; તેમ જ પોતે ડાર્ઠ વાદનમાં કે આસન ઉપર બેઠો હોય, જ્યારે ત્યાંથી નીચે બિતરીને કે બિઠીને ગુરુની સામે વંદન કરવું.

× ‘દોષો ન હોવા છતાં દોષો (આરોપીને) કહેવા તેને ‘નિન્દા’ અને જે દોષો હોય તે જ (સામાને હલકો પાડવા) ઉપાડ કરવા, તે ‘પરીવાદ’ (કૃથલી) કહેવાય છે : (કુન્દક)

ગુરુ સાથે ક્યાં ન બેસવું ?

પ્રતિવાતેઽનુવાતે ચ નાસીત ગુરુણા સદ્ ।

અસંશ્રવે ચૈવ ગુરોર્ન કિંચિદપિ કીર્તયેત્ ॥ ૨૦૩ ॥

ગુરુ તરફથી શિષ્ય તરફ અને શિષ્ય તરફથી ગુરુ તરફ પવન આવતોજતો હોય, એવે સ્થળે શિષ્યે ગુરુની સાથે બેસવું નહિ. વળી ગુરુ જ્યાં સાંભળી ન શકે ત્યાં (ગુરુ સંબંધી કે બીજા સંબંધી તેમને) કંઈ પણ કહેવું નહિ. ૨૦૩

ગુરુ સાથે ક્યાં બેસાય ?

ગોઽશ્વોઽપ્રયાનપ્રાસાદપ્રસ્તરેષુ કટ્ટેષુ ચ ।

આસીત ગુરુણા સાર્ધં શિલાફલકનીષુ ચ ॥ ૨૦૪ ॥

બગીચા, ઘોડા અને હાટનાં વાહનો પર; અટારીઓમાં, ચટાઈઓ ઉપર, શિલાઓ તથા પાટા ઉપર તેમજ હોડીઓમાં ગુરુની સાથે બેસી શકાય. ૨૦૪

ગુરુના ગુરુ સામે ગુરુની જેમ જ વર્તાય

ગુરોર્ગુરૌ સન્નિહિતે ગુરુવદ્વૃત્તિમાચરેત્ ।

ન ચાનિમિષ્ટે ગુરુણા સ્વાન્ગુરૂનભિવાદયેત્ ॥ ૨૦૫ ॥

ગુરુના ગુરુ પાસે હોય, ત્યારે શિષ્યે તેમની સામે ગુરુની જેમ જ વર્તવું; અને ગુરુની આજ્ઞા વિના પોતાનાં (માતૃપિતા વગેરે) વડીલોને પણ વંદન કરવું નહિ. ૨૦૫

એમ વિદ્યાગુરુ જેવું વર્તન બીજા કોની સામે ?

વિદ્યાગુરુષ્વેતદેય નિલ્પા વૃત્તિઃ સ્વયોનિષુ ।

પ્રતિપેષત્સુ ચાધર્માન્દિતં ચોપદિશત્સ્વપિ ॥ ૨૦૬ ॥

વિદ્યાગુરુઓ, પોતાનાં સર્ગાં વડીલો, આધર્મથી શેઠનારા અને દ્વિતકારી ઉપદેશ આપનારાઓ તરફ પણ સામાન્ય ઉપર

પ્રમાણે જ નિત્ય વર્તવું. ૨૦૬

પોતાના કરતાં મોટી ઉંમરના ગુરુપુત્ર સામે પણ ગુરુ જેવું જ વર્તન

શ્રેયસ્સુ ગુરુવદ્વૃત્તિં નિત્યમેવ સમાચરેત્ ।

ગુરુપુત્રેષુ ચાર્યેષુ ગુરોશ્ચૈવ સ્વચ્છુષુ ॥ ૨૦૭ ॥

શ્રેષ્ઠ (વિદ્યાવાન તથા તપસ્વી હોવા સાથે) આર્ય-મોટી ઉંમરના પૂજ્ય ગુરુપુત્રો તેમ જ ગુરુનાં પોતાનાં સંબંધીઓ સામે પણ નિત્ય ગુરુની પેઠે જ વર્તવું. ૨૦૭

નાનો છતાં વિદ્યાવાન ગુરુપુત્ર ગુરુ જેવા

બાલઃ સમાનજન્મા વા શિષ્યો વા યજ્ઞકર્મણિ ।

અધ્યાપયન્ગુરુસુતો ગુરુવન્માનમર્હતિ ॥ ૨૦૮ ॥

ગુરુનો પુત્ર, બાળક હોય, સરખી ઉંમરનો હોય કે યજ્ઞ-કાર્યોમાં પોતાનો શિષ્ય હોય, છતાં જો તે (વેદ) બણાવી શકે તેવો (સમર્થ) હોય, તો તે ગુરુના જેવા જ માનને યોગ્ય છે.

છતાં ગુરુની જેમ ગુરુપુત્રનું શું ન ચર્ચ શકે ?

ઉત્સાદનં ચ ગાત્રાણાં સ્થાપનોઽષ્ટિષ્ઠમોજને ।

ન કુર્યાદ્ ગુરુપુત્રસ્ય પાદયોશ્વાવનેજનમ્ ॥ ૨૦૯ ॥

તોપણ તે ગુરુપુત્રના શરીરના અવયવોને પોતે ચોળવા નહિ, તેને સ્નાન કરાવવું નહિ, તેનું એકું ખાવું નહિ અને તેના પગ ધોવા નહિ. ૨૦૯

કયા વર્ણની ગુરુપત્ની ગુરુ જેવી ?

ગુરુવત્પ્રતિપૂજ્યાઃ સ્યુઃ સર્વર્ણા ગુરુયોપિતઃ ।

અસર્વર્ણાસ્તુ સંપૂજ્યાઃ પ્રત્યુત્પાનામિવાદનૈઃ ॥ ૨૧૦ ॥

ગુરુપત્ની ગુરુના વર્ણની હોય, તો તેનું ગુરુની જેમ

પૂજન કરવું; પણ તે જો બીજા વર્ણની હેતુ, તે તેની સામે માત્ર જિજ્ઞાસા થઈ વંદન વડેજ સત્કાર કરવો. ૨૧૦

શુરુપત્નીનું કશું કામ ન કરાય ?

અમ્યજ્ઞનં સ્થાપનં ચ ગાત્રોત્સાદનમેવ ચ ।

શુરુપત્ન્યા ન કાર્યાણિ કેશનાં ચ પ્રસાધનમ્ ॥ ૨૧૧ ॥

શુરુપત્નીને તેજ વગેરે ચોળવાં નહિ, તેને સ્નાન કરાવવું નહિ, તેનાં અંગોની ચંપી કરવી નહિ, તેમજ તેના કેશને શણગારવા નહિ. ૨૧૧

જીવન શુરુપત્નીના ચરણસ્પર્શ પણ ન કરાય .

શુરુપત્ની તુ યુવતિર્નામિવાધેહ પાદયોઃ ।

પૂર્ણવિંશતિવર્ષેણ ગુણદોષૌ વિજાનતા ॥ ૨૧૨ ॥

ગુણદોષ બાણુનાર અને પૂરાં વીસ વર્ષના (જીવન) શિષ્યે, જીવન શુરુપત્નીને ચરણસ્પર્શ કરી વંદન કરવું નહિ. ૨૧૨
સીએથી સાવધ રહેવું

સ્વમાવ ઇય નારીણાં નરાણામિદં દૂષણમ્ ।

અતોડર્યાન્ન પ્રમાદ્યન્તિ પ્રમદાસુ વિપશ્ચિત્તઃ ॥ ૨૧૩ ॥ ✓

આ લોકમાં પુરુષોને (શણગાર-ચેષ્ટાએથી) બગાડવા, એ સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ છે; આ કારણથી વિદ્વાનો સ્ત્રીઓ તરફ પ્રમાદી રહેતા નથી. (પણ સાવધ રહે છે.) ૨૧૩

અવિદ્વાંસમલં લોકે વિદ્વાંસમપિ વા પુનઃ ।

પ્રમદા દુત્પથં મેતું કામક્રોધવશાનુગમ્ ॥ ૨૧૪ ॥ ✓

કામ અને ક્રોધને વશ થનારા અવિદ્વાન કે વિદ્વાન પુરુષને પણ આ લોકમાં આડે માર્ગે લઈ જવા સ્ત્રીઓ સમર્થ છે.

માતા, બહેન કે દીકરી હોય તોયે શું ?

માત્રા સ્વસ્રા દુહિત્રા વા ન વિવિક્તાસનો મવેત્ ।

ઘટવાનિન્દ્રિયગ્રામો વિદ્વાંસમપિ કર્ષતિ ॥ ૨૧૫ ॥

માતા, બહેન કે દીકરી સાથે પણ એકાંતમાં બેસવું નહિ;
કેમકે ઇન્દ્રિયોના સમૂહ બળવાન છે; તે વિદ્વાનને પણ (અવળે
માર્ગે) ખેંચી જાય છે. ૨૧૫

કામં તુ ગુરુપત્નીનાં યુવતીનાં યુવા મુચિ ।

વિધિવદ્વન્દનં કુર્યાદસાવહમિતિ મુવન્ ॥ ૨૧૬ ॥

માટે જુવાન શિષ્યે જુવાન ગુરુપત્નીને 'હું અમુક છું'
એમ કહી, જમીન ઉપર લાંબા યર્ધ, (ચરણસ્પર્શ કર્યા વિના જ)
વિધિપૂર્વક ભલે પ્રણામ કરવા. (પણ અડકવું તો નહિ જ.)

ગુરુપત્નીને ચરણસ્પર્શ કરી વંદન કપારે કરાય ?

વિપ્રોઽપ્ય પાદગ્રહણમન્વહં ચામિવાદનમ્ ।

ગુરુદારેષુ કુર્વીત સર્તા ધર્મમનુસ્માન્ ॥ ૨૧૭ ॥

પરદેશથી આવીને (જુવાન) શિષ્યે (પણ) ગુરુપત્નીનો
ચરણસ્પર્શ કરવો અને સત્પુરુષોના ધર્મનું સ્મરણ રાખી પરદેશ
(જમીન ઉપર શિર ઢાળી) તેને પ્રણામ કરવા. ૨૧૭

એવી ગુરુસેવાનું ફળ

યથા સ્તનન્યનિત્રેણ નરો વાર્યધિગચ્છતિ ।

તથા ગુરુગતાં વિદ્યાં શુશ્રૂપુરધિગચ્છતિ ॥ ૨૧૮ ॥

ઠાઠાળીથી ખોદતો માણસ જમ પાણી મેળવે છે, તેમ
સેવા કરતો શિષ્ય ગુરુમાં રહેલી વિદ્યા મેળવે છે. ૨૧૮

બ્રહ્મચારીના ત્રણ પ્રકાર

મુળ્હો વા જટિલો વા સ્વાદયવા સ્વાન્ધિસ્વાજટઃ ।

નૈનં ગ્રામેડમિનિમ્લોચેત્સૂર્યો નામ્યુદિયાત્કચિત્ ॥ ૨૧૯ ॥

બ્રહ્મચારીએ માથે મુંડન[‡] કરાવવું અથવા જટા વધારવી અથવા માત્ર શિખાડપી જટા રાખવી. એને ગામમાં ક્યારેય (ગદ્ગતમાં) સૂર્યાસ્ત ન થઈ જવો જોઈએ; તેમ જ (હિંદી રહેતાં) સૂર્યોદય પછી ન થઈ જવો જોઈએ.*૨૧૯

તેમ થઈ જાય તો તેણે આ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું

તં ચેદમ્યુદિયાત્સૂર્યઃ શયનં કામચારતઃ ।

નિમ્લોચેદ્વાપ્યવિજ્ઞાનાત્તપશ્ચાવસેદિનમ્ ॥ ૨૨૦ ॥

છતાં જો તે બ્રહ્મચારી ઇચ્છા પ્રમાણે હિંદી રહ્યો હોય અને તેવામાં સૂર્ય જાગી જાય અથવા ગામમાં હોય ત્યારેજ અજણતાં એટલે ગદ્ગતમાં સૂર્ય અસ્ત પામી જાય, તો તેણે એક[†] દિવસનો ઉપવાસ અને (ગાયત્રી) જપ કરવો. ૨૨૦

‡ મુંડન કરાવવું એટલે ચોટલી પછી ન રહેવા દેવી, એમ સમજવાનું નથી; ચોટલી તો રાખવી જ જોઈએ; કેમકે ચોટલી વિના તો સંધ્યા વગેરે કોઈ પણ વૈદિક કર્મ કરી શકાતું નથી.

* અહીં કહેવાનો ભાવ આ છે, કે બ્રહ્મચારીએ સવારમાંજ સૂર્યોદય પડેલાં અને સૂર્યાસ્ત પડેલાં ઠાણેજ રાખી ગામની બહાર નીકળી જઈ જળાશય પર આનાદિ કરી સંધ્યાવંદન કરવા કદી ચૂકવું નહિ.

* જે દિવસે એવી જૂઠ થઈ હોય, તેના બીજે દિવસે ઉપવાસ તથા ગાયત્રીજપ કરવા અહીં જણાવ્યું છે, એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. આ અભિપ્રાયથી ગૌતમ કહે છે: ‘સૂર્યામ્યુદિતો વ્રહ્મચારી તિષ્ઠેત્ ગરુડમુખાનોઽભ્યસ્તમિતચ રણિ જપન્ સાવિત્રીમ્-અબ્રહ્મચારી સવારે ગામમાં જ હિંદી રહી સૂર્યનો ઉદય થઈ જવા દે, તો તેણે એક દિવસ

એ પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરે તો મોટું પાપ લાગે
સૂર્યેણ હ્યભિનિર્મુક્તઃ શ્યાનોઽમ્યુદિતશ્ચ યઃ ।

પ્રાયશ્ચિત્તમકુર્વાણો યુક્તઃ સ્યાન્મહતૈનસા ॥ ૨૨૧ ॥

જે બ્રહ્મચારી (ભૂલમાં ગામની અંદર જ રહી) સૂર્યાસ્ત થવા દે અને (સવારે) 'મૂતો' રહી સૂર્યોદય થવા દે, છતાં (પૂર્વોક્ત) પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરે, તો તે મહાપાપથી યુક્ત થાય. (અને નરેકે જાય; માટે તેવાએ ઉપર દર્શાવેલ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જ જોઈએ.) ૨૨૧

જાને સંધ્યા જરાજરા સમયે કરવી
આચમ્ય પ્રયતો નિત્યમુમે સંધ્યે સમાહિતઃ ।

શુચૌ દેસે જપહ્યમુપાસીત યયાવિધિઃ ॥ ૨૨૨ ॥

તેણે સાવધાન રહી નિત્ય બેય સંધ્યા સમયે આચમન કરી, સ્થિરચિત્ત થઈ પવિત્ર સ્થાનમાં ગાયત્રીનો જપ જપતાં વિધિપૂર્વક સંધ્યોપાસન કરવું. ૨૨૨

શાસ્ત્રીય આચારો બધા પાળવા

યદિ હી યઘવરજઃ શ્રેયઃ કિંચિત્સમાચરેત્ ।

તત્સર્વમાચોદ્યુક્તો યત્ર વાસ્ય રમેન્મનઃ ॥ ૨૨૩ ॥

(ગુરુગૃહે) જો કોઈ શ્રી અથવા શૂદ્ર (નાનેલ નોકર)

જમ્યા વિના-ઉપવાસી રહેવું; અને સાંજે મહાસ્નાનમાં જ રહી ગામમાં જ સૂવો; અસ્ત થઈ જવા દે તો રાત્રે ગાયત્રીજપ કર્યા કરવો. ' આ ગૌતમવચનથી જો કે એમ જણાય છે, કે સૂર્યોદય થઈ જવા દે, તો તે જ દિવસે ઉપવાસ કરવો અને ગાયત્રીજપ કરવો અને જો સૂર્યાસ્ત થઈ જવા દે તો રાત્રે ખાવું નહિ અને જપ કર્યા કરવો; પણ મનુનો અભિપ્રાય એવો નથી. એ તો સ્પષ્ટ એમ જ સૂચવે છે, કે ખીજે જ દિવસે ઉપવાસી રહી જપ કર્યા કરવો. (કુલ્લક)

કંઈ પણ કલ્યાણકારી સદાચાર પાળતાં હોય, તે સર્વ આચારોમાં તત્પર રહી, બ્રહ્મચારીએ તે પાળવા અથવા જ (શાસ્ત્રીય) આચારમાં એનું મન સંતોષ પામતું હોય તે સદાચારો પાળવા.

ધર્માર્થકામ—ત્રણેય કલ્યાણરૂપ છે

ધર્માર્થાવુચ્યતે શ્રેયઃ કામાર્થો ધર્મ એવ ચ ।

અર્થ એવેહ વા શ્રેયસ્ત્રિવર્ગ ઇતિ તુ સ્થિતિઃ ॥ ૨૨૪ ॥

કાર્થિક કહે છે કે, ધર્મ અને અર્થ કલ્યાણરૂપ છે; કાર્થિક કહે છે કે, કામ અને અર્થ જ કલ્યાણરૂપ છે; ખીજાએ કહે છે કે એકલો ધર્મ જ કલ્યાણરૂપ છે અને કાર્થિક કહે છે કે અર્થ એક જ આ લોકમાં કલ્યાણરૂપ છે; પણ ખરી રીતે ધર્મ, અર્થ અને કામ—એ ત્રિવર્ગ જ (પરસ્પર અનુકૂળ સેવ્યા હોય તો) કલ્યાણરૂપ છે, એવો દૃઢ નિશ્ચય છે.† ૨૨૪

હરોઈ એ આચાર્ય આદિનું કદી અપમાન કરાય નહિ

આચાર્યસ્ય પિતા ચૈવ માતા ગ્રાતા ચ પૂર્વજઃ ।

નાર્તેનાપ્યવમન્તવ્યા બ્રાહ્મણેન વિશેષતઃ ॥ ૨૨૫ ॥

હરેકોઈએ પોતે પીડા પામ્યો હોય તો ચે આચાર્ય, પિતા, માતા અને મોટાભાઈનું અપમાન કરવું નહિ અને બ્રાહ્મણે તો ખાસ કરી એમનું અપમાન કરવું નહિ. ૨૨૫

માતા, પિતા અને ગુરુ કોણ છે ?

આચાર્યો બ્રહ્મણો મૂર્તિઃ પિતા મૂર્તિઃ પ્રજાપતેઃ ।

માતા પૃથિવ્યા મૂર્તિસ્તુ ગ્રાતા સ્વો મૂર્તિરાત્મનઃ ॥ ૨૨૬ ॥

† ધર્મ, અર્થ અને કામ, એ ત્રણેય મેળવવાની ઇચ્છાવાળાને માટે એ ત્રણે કલ્યાણરૂપ છે; પણ મોક્ષની ઇચ્છાવાળાઓએ તો મોક્ષને જ પરમ કલ્યાણરૂપ સમજવાનો છે, એમ આમણ કહેવાશે. (કુલ્લૂક)

આચાર્ય બ્રહ્મની મૂર્તિ છે, પિતા પ્રજાપતિની મૂર્તિ છે, માતા પૃથ્વીની મૂર્તિ છે અને પોતાનો ભાઈ પોતાના આત્માની જ મૂર્તિ છે. (આમ તેઓ દેવતારૂપ છે, તેથી તેમનું અપમાન કરાય નહિ.) ૨૨૬

માતાપિતાનો બહુલો વાળવો અશક્ય જ છે

યં માતાપિતરૌ ક્લેશં સહેતે સંમથે નૃણામ્ ।

ન તસ્ય નિષ્કૃતિઃ શક્યા કતું વર્ષશતૈરપિ ॥ ૨૨૭ ॥

માતાપિતા, બાળકોના જન્મ-ઉછેર માટે જે કલેશ સહે છે, તેનો સંકટો વર્ષે પણ બહુલો વાળી શકાતો નથી. ૨૨૭

માતા, પિતા અને ગુરુને સંતોષવાથી જ તપ સફળ.

તયોર્નિલયં પ્રિયં કુર્યાદાચાર્યસ્ય ચ સર્વદા ।

તેષ્વેવ ત્રિષુ તુષ્ટેષુ તપઃ સર્વ સમાપ્યતે ॥ ૨૨૮ ॥

તે માતાપિતા તથા આચાર્યનું સર્વકાળે પ્રિય કરવું; ક્રમશઃ એ ત્રણેય સંતુષ્ટ થાય છે તો જ સર્વ તપનું ફળ સારી રીતે પામી શકાય છે. ૨૨૮

એ ત્રણેની સેવા એ શ્રેષ્ઠ તપ

તેષાં ત્રયાણાં શુશ્રૂષા પરમં તપ ઉચ્યતે ।

ન તૈરમ્યનનુજ્ઞાતો ધર્મમન્યં સમાચરેત્ ॥ ૨૨૯ ॥

એ ત્રણેની સેવા, એ શ્રેષ્ઠ તપ કહેવાય છે; અને તેમની સંભાળ વિના બીજો ધર્મ પણ આચરવો નહિ; ૨૨૯

એ ત્રણેનું માહાત્મ્ય

ત એવ હિ ત્રયો લોકાસ્ત એવ ત્રય આશ્રમાઃ ।

ત એવ હિ ત્રયો વેદાસ્ત એવોક્તાસ્ત્રયોઽયયઃ ॥ ૨૩૦ ॥

કારણકે તેઓ જ ત્રણ લોકરૂપ, તેઓ જ ત્રણ આશ્રમો-
રૂપ, તેઓ જ ત્રણ વેદોરૂપ અને તેઓ જ ત્રણ અગ્નિરૂપ (શાસ્ત્રો-
માં) કહેવાયાં છે. ૨૩૦

પિતા वै गार्हपत्योऽग्निर्माताग्निर्दक्षिणः स्मृतः ।

गुस्राहवनीयस्तु सामित्रेता गरीयसी ॥ २३१ ॥

પિતા ગાર્હપત્ય અગ્નિ, માતા દક્ષિણ અગ્નિ અને ગુરુ
અહવનીય અગ્નિ રૂપ છે, એમ કહ્યું છે; આમ તે ત્રણેય અગ્નિ-
ઓ અતિશય શ્રેષ્ઠ છે. ૨૩૧

એ ત્રણેની સેવાનું ફળ

त्रिष्वप्रमाद्यन्नेतेषु त्रीँल्लोकान्विजेयद्गृही ।

दीप्यमानः स्ववपुषा देववद्वि गोदते ॥ २३२ ॥

જ ગૃહસ્થાશ્રમી આ ત્રણે [ની સેવા]માં સાવધાન રહે
છે, તે ત્રણેય લોકોને જીતે છે અને પોતાના દેહથી પ્રકાશમાન
થઈ દેવની જેમ સ્વર્ગમાં આનંદ ભોગવે છે. ૨૩૨

इमं लोकं मातृमत्तया पितृमत्तया तु मध्यमम् ।

गुरुशुश्रूषया त्वेवं ब्रह्मलोकं समश्नुते ॥ २३३ ॥

મનુષ્ય માતાની ભક્તિથી આ લોકને, પિતાની ભક્તિથી
વચ્ચેના (સ્વર્ગ) લોકને અને ગુરુની ભક્તિથી બ્રહ્મલોકને
મેળવે છે. ૨૩૩

તેમની સેવા વિના બધું વ્યર્થ

सर्वे तस्यादत्ता धर्मा यस्यैते त्रयं ग्राहताः ।

अनादत्तास्तु यस्यैते सर्वास्तस्याऽफलाः क्रियाः ॥ २३४ ॥

એ ત્રણેનો જ સત્કાર કરે છે, તે સર્વ ધર્મોનો સત્કાર કરે

છે; અને એ ત્રણેનો જ અનાદર કરે છે, તેની સર્વ ક્રિયાઓ નિષ્ફળ થાય છે. ૨૩૪

માટે નિત્ય તેમની સેવા જ કરવી

યાવત્ત્રયસ્તે જીવેયુસ્તાવજ્ઞાન્યં સમાચરેત્ ।

તેષ્વેવ નિત્યં શુશ્રૂષાં કુર્યાત્પ્રિયહિતે રતઃ ॥ ૨૩૫ ॥

તે ત્રણે જ્યાંસુધી જીવતાં હોય ત્યાંસુધી બીજું કંઈ જ ધર્માચરણ (સ્વતાંત્રપણે-તેમની આજ્ઞા વિના) ન કરવું; કેવળ તેમનું પ્રિય અને હિત કરવામાં જ તત્પર રહી નિત્ય તેમની સેવા કરવી. ૨૩૫

તેમને બધું જણાવવું

તેષામનુપરોધેન પારશ્યં યદ્દદાચરેત્ ।

તત્તન્નિવેદયેત્તેભ્યો મનોવચનકર્મભિઃ ॥ ૨૩૬ ॥

તેમના (સેવનનો) વિરોધ (કર્યા) વિના મન, વચન અને કાયાથી જ જ પારશ્વૈકિક કર્મ (તેમની આજ્ઞાથી પોતે) આચરે, તે તે ('મેં' અમુક કથું' છે' એમ પાછળથી) તેમને જણાવવાં. ૨૩૬

એમની સેવા એ જ પરમ ધર્મ

ત્રિવેતેષ્વિતિકૃત્યં હિ પુરુષસ્ય સમાપ્યતે ।

एष धर्मः परः साक्षादुपधर्मोऽन्य उच्यते ॥ ૨૩૭ ॥

એ ત્રણેના (સેવનમાં) પુરુષનાં સર્વ કર્તવ્ય પૂર્ણ થાય છે; એ જ સાક્ષાત્ પરમ ધર્મ છે; બીજા તો ઉપધર્મ કહેવાય છે.

વિદ્યા, ધર્મ અને ઉત્તમ સ્ત્રી ગમે ત્યાંથી લેવાય

શ્રદ્ધાનઃ શુભાં વિદ્યામાદદીતાવરાદપિ ।

અન્યાદપિ પરં ધર્મં સ્ત્રીરત્નં દુષ્કુલાદપિ ॥ ૨૩૮ ॥

શ્રદ્ધાશ્રુ યર્થ ને શુભવિદ્યા શદ્ર પાસેથી પણ લેવી; તેમ જ પરમધર્મ (આત્મજ્ઞાન) આંડાણ પાસેથી પણ લઈ લેવાય અને હીન કુળમાંથી પણ ઉત્તમ સ્ત્રી સ્વીકારી લેવી. ૨૩૮

ખીજું કયું કયાંથી પણ લઈ લેવું?

વિપાદપ્યમૃતં ગ્રાહ્યં ચાલાદપિ સુમાપિતમ્ ।

અમિત્રાદપિ સદ્વૃત્તમમેઘ્યાદપિ કાશ્ચનમ્ ॥ ૨૩૯ ॥

ઝેરમાંથી પણ અમૃત લઈ લેવું, બાળક પાસેથી પણ હિતવચન ગ્રહણ કરવું, શત્રુ પાસેથી પણ સહવર્તન લેવું અને અપવિત્ર સ્થાનેથી પણ સોનું લઈ લેવું. ૨૩૯

સ્ત્રિયો રત્નાન્યથો વિદ્યા ધર્મઃ શૌચં સુમાપિતમ્ ।

વિવિધાનિ ચ સિલ્પાનિ સમાદેયાનિ સર્વતઃ ॥ ૨૪૦ ॥

સ્ત્રીઓ, રત્નો, વિદ્યા, ધર્મ, પવિત્રતા, હિતવચન અને જાતજાતની કલાઓ—સર્વની પાસેથી લઈ લેવાં. ૨૪૦

આપત્તિ સમયે મને તે પાસે બજાય

અગ્રાહ્યનાદધ્યયનમાપત્કાલે વિધીયતે ।

અનુગ્રજ્યા ચ શુશ્રૂષા યાવદધ્યયનં ગુરોઃ ॥ ૨૪૧ ॥

જે બ્રાહ્મણ ન હોય, તેની પાસેથી પણ આપત્તિના સમયે અધ્યયન કરવું. તે ગુરુ પાસે જ્યાંસુધી અધ્યયન આણતું હોય, ત્યાંસુધી તેને અનુસરવું અને તેની સેવા કરવી. ૨૪૧

+ આપત્તિ વખતે બ્રાહ્મણ અધ્યાપક ન મળે, તો દક્ષિણ પાસે અને તે ન મળે તો વૈશ્ય પાસે પણ બજવું અને તેમની સેવા કરવી; છતાં તેની સેવામાં તેના પગ ધોવા, તેનું એંડું ખાવું-પગેરે તો ન જ કરાય; આ દારણે જ મૂળમાં ‘અનુગ્રજ્યા’ શબ્દને સેવાના વિશેષરૂપે મૂક્યો છે. તેવા દક્ષિણ કે વૈશ્ય ગુરુને બજતર આણતું હોય

ગુરુદક્ષિણા આગળ

ન પૂર્વ ગુરવે કિંચિદુપકુર્વીત ધર્મવિત્ ।

સ્નાસ્યંસ્તુ ગુરુનાઽઽજ્ઞઃ શક્ત્યા ગુર્વર્થમાહરેત્ ॥ ૨૪૫ ॥

ધર્મ જાણનાર બ્રહ્મચારીએ (અધ્યયનની સમાપ્તિ) પહેલાં ગુરુનો કંઈ (દક્ષિણા વગેરેથી ખાસ) હિપકાર કરવો નહિ; પરંતુ (અધ્યયન સમાપ્ત કરી) સમાવર્તન સંસ્કાર માટે સ્નાન કરે, તે વેળા ગુરુની આજ્ઞા થાય, તો તેણે શક્તિ પ્રમાણે ગુરુ માટે ધન લાવી આપવું. ૨૪૫

* ગુરુનો કંઈ હિપકાર કરવો જોઈએ, એવો ધર્મ સમજીને હિપકાર કરવા છાજે, તેને માટે આ સૂચન છે. જે નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી તરીકે જીવનભર ગુરુશ્રદ્ધે રહેવાનો હોય, તેને તો સમાવર્તન નિમિત્તે સ્નાન કરવાનો સંભવ જ નથી. જે બધી લીધા પછી સમાવર્તન માટે સ્નાન કરવા છાજેનો હોય, તેવા બ્રહ્મચારીએ અધ્યયન પૂરું કર્યા પહેલાં ગુરુને દક્ષિણા વગેરે લાવી આપવાની ખાસ જરૂર નથી; છતાં તેને અનાયાસે કંઈ ધન કે વસ્તુ વગેરે જો મળ્યા આવે, તો તેનું ગુરુને દાન કરી દેવામાં હરકત પશુ નથી. આ અભિપ્રાયથી આપરતાં જ સમાવર્તનના સ્નાન પહેલાં પણ ગુરુને દાન કરવા કહે છે: 'યદન્યાનિ દ્રવ્યાણિ યથાકામમુપહરતિ દક્ષિણા એવા તાઃ ન એવ દ્રવ્યદાગિણો યસો નિત્યવ્રતમ્—જે કંઈ દ્રવ્ય પોતાને અનાયાસે મળ્યા આવે, તે બ્રહ્મચારીએ ગુરુને આપી દેવું, એ જ તેણે દક્ષિણા આપી મળ્યા છે, એ જ તેણે યજ્ઞ કર્યો મનાય છે અને એ જ તેણે નિત્યવ્રત કહ્યું મળ્યા છે.' અને અધ્યયન પૂરું થઈ ગયા પછી પોતે જ્યારે સમાવર્તન નિમિત્તે સ્નાન કરતા ત્યારે ચાવ, ત્યારે તો ગુરુની આજ્ઞા થતાં તેણે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે અથવા ધનવાનો પાસે માગીને પણ ગુરુ માટે અવશ્ય દક્ષિણાનું ધન લાવી આપવું જોઈએ. (વુન્નન)

દક્ષિણાથી ગુરુને પ્રસન્ન કરવા

ક્ષેત્રં દિરણ્યં ગામશ્ચં છત્રોપાનદમાસનમ્ ।

ધાન્યં શાકં ચ વાસાંસિ ગુરુવે પ્રીતિમાવહેત્ ॥ ૨૪૬ ॥

ખેતર, ધર, સોનું, ગાય, ઘોડો, છત્રી, પગરખાં, આસન,
ધાન્ય, શાક અને વસ્ત્રો^x ગુરુને આપી તેમને પ્રસન્ન કરવા.

ગુરુના મરણ પછી તેમના કુટુંબ તરફ તેવું જ વર્તન રાખવું

આચાર્યે તુ खलु પ્રેતે ગુરુપુત્રે ગુણાન્વિતે ।

ગુરુદોરે સપિણ્ડે વા ગુરુવદ્વત્તિમાચરેત્ ॥ ૨૪૭ ॥

આચાર્ય મરણ પામ્યા હોય, તો ગુણવાનું ગુરુપુત્ર, ગુરુ
પત્ની અથવા તેમના સપિંડીઓ તરફ ગુરુના જેવું જ
વર્તન રાખવું. ૨૪૭

ગુરુનું ઠાઠું ન રહ્યું હોય તો તેમને ઘેર જ જીવન પૂરું કરવું

एतेष्वविद्यमानेषु स्थानासनविहारवान् ।

प्रयुज्जानोऽमिशुश्रूषां साधयेद्देहमात्मनः ॥ ૨૪૮ ॥

એમાંનું ઠાઠું પણ હયાત રહ્યું ન હોય, તો શિષ્યે ગુરુનાં
સ્થાન તથા આસનમાં રહેવું અને ગુરુના અગ્નિની સેવામાં

^x જે શક્તિ હોય તો આ બધું ચે ગુરુને આપવું; પણ
જેટલું બધું આપવાની શક્તિ ન હોય તો છત્રી અને પગરખાં
પણ આપવાં; જે એ પણ આપવાની શક્તિ ન હોય તો છેવટે
શાક પણ લાવી આપવું. લઘુહારીત કહે છે : "एकमप्यक्षरं यत्
गुरुः शिष्ये निवेदयत् । पृथिव्यां नास्ति तद् द्रव्यं यद् दत्त्वा चानृणी
भवेत्-शिष्यने गुरु એક પણ અક્ષર શીખવે, તેનો બદલો વાળવા
પૃથ્વી પર જેટલું દ્રવ્ય છે, તે બધું આપી દે, તો ચે શિષ્ય ગુરુનો
દેવાદાર મટતો નથી; અર્થાત વિદ્યાગુરુને જેટલું આપે તેટલું
એણું જ છે." (કુલ્લુક)

રહી પોતાનો દેહ સફળ કરવો. ૨૪૮

અખંડ બ્રહ્મચર્યનું ફળ

एवं चरन्ति यो विप्रो ब्रह्मचर्यमविप्लुतः ।

સ ગચ્છત્યુત્તમસ્થાને ન ચેદાજાયતે પુનઃ ॥ ૨૪૯ ॥

જે બ્રાહ્મણ એમ અખંડ બ્રહ્મચર્ય પાળે છે, તે ઉત્તમ સ્થાનને પામે છે અને આ લોકમાં ફરી જન્મતો નથી. ૨૪૯

इति श्रीमानवधर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां

द्विसीयोऽध्यायः ॥

હતિ શ્રીમાનવધર્મશાસ્ત્રે ભૃગુપ્રોક્તિ સંહિતામાં અધ્યાય ૨ જો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩ જો

नैष्ठિકं सिवायना ब्रह्मचारीणे गुरुगृहे कथांसुधी रहेवुं ।

पट्विंशदादિકं चर्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतम् ।

તદધિકં પાદિકં વા ગ્રહણાન્તિકમેવ વા ॥ ૧ ॥

બ્રહ્મચારીએ ગુરુકુળમાં ત્રણ વેદના અધ્યયન માટેનું વ્રત ૨૦ વર્ષ અથવા ૨૨ વર્ષ અથવા ૧૧ વર્ષ અથવા વેદાધ્યયન પૂરું થાય ત્યાંસુધી પાળવું.* ૧

वेदाध्ययनं पूर्यं कथां पठ्य गृहस्थाश्रम

वेदानधीत्य वेदी वा वेदं वापि यथाक्रमम् ।

અવિપ્લુતબ્રહ્મચર્યો ગૃહસ્થાશ્રમમાવસેત્ ॥ ૨ ॥

* નૈષ્ઠિક (આજીવન) બ્રહ્મચારીએ તો ગુરુકુળમાં જ રહી અધ્યયન પૂરું કરવાનું હોય છે; પણ ‘હિપકુવીલુક’ (એટલે ગૃહસ્થાશ્રમ સુધી બ્રહ્મચારી રહેનાર) માટે અવધિવાળું બ્રહ્મચર્ય જણાવ્યું છે.

જણે અખંડ પ્રહાર્ય પાળ્યું હોય એવા પ્રહાર્યારીએ
અનુક્રમે ત્રણ, બે અથવા એક વેદ સહી લીધા પછી ગૃહસ્થા,
શ્રમમાં પ્રવેશ કરવો. ૨

ગૃહસ્થાશ્રમ પહેલાંનો વિધિ .

તં પ્રતીતં સ્વર્ધમેણ બ્રહ્મદાયદરં પિતુઃ ।

સુગ્વિજં તત્પ આસીનમર્હયેત્રથમં ગવા ॥ ૩ ॥

સ્વધર્મ પાલનથી પ્રસિદ્ધ થયેલા અને પિતા અથવા પિતા-
૩૫ આચાર્ય પાસેથી વેદરૂપી વારસો લાધનારા તે બ્રહ્મચારીને
વિવાહની પહેલાં (પિતા કે આચાર્ય) આસન હિપર બેસાડી
પુષ્પની માળા પહેરાવી, મધુપકવિધિથી તેનું પૂજન કરવું. ૩

સ્નાન-સમાવર્તન ક્યાં પછી પરણવું

ગુરુણાનુમતઃ સ્નાત્વા સમાવૃત્તો યયાવિધિ ।

ઉદ્વહેત દ્વિજો માર્યા સર્વા લક્ષણાન્વિતામ્ ॥ ૪ ॥

ગુરુએ સંમતિ આપેલા દ્વિજ વિધિ પ્રમાણે સ્નાન તથા
સમાવર્તન કરી, પોતાના સમાન વર્ણની અને ઉત્તમ લક્ષણ-
વાળી કન્યા પરણવી. ૪

કેવી કન્યા ઉત્તમ ગણાય ?

અસપિન્ડા ચ યા માતુરસગોત્રા ચ યા પિતુઃ ।

સા પ્રશસ્તા દ્વિજાતીનાં દાર્કર્મણિ મૈથુને ॥ ૫ ॥

જે માતાપક્ષે સપિન્ડી ન હોય, તેમ જ પિતાપક્ષે સગોત્રી
ન હોય તે કન્યા દ્વિજવર્ણને પત્નીનાં ધર્મકાર્યો માટે તેમ જ
પ્રજોત્પાદન અર્થે ઉત્તમ ગણાય છે. ૫

દશ કુળનો વિવાહમાં ત્યાગ

મહાન્ત્યપિ સમૃદ્ધાનિ ગોજાવિધનધાન્યતઃ ।

સ્ત્રીસંબંધે દશૈતાનિ કુલાનિ પરિવર્જयेत् ॥ ૬ ॥

દીનક્રિયં નિષ્પુરુષં નિશ્ચન્દો રોમશર્ષસમ્ ।

ક્ષયમયાધ્યપસ્મારિમિત્રિકુષ્ટિકુલાનિ ચ ॥ ૭ ॥

ગાય, બકરાં, ઘેટાં, ધન અને ધાન્યથી મહાસમૃદ્ધ હોય, તોય આ દશ કુળો સ્ત્રીસંબંધમાં ત્યજી દેવાં શ્રીમતકર્માદિ સંસ્કાર વિનાનાં, પુરુષ પ્રજા વિનાનાં, વેદાધ્યયનરહિત, ખૂબ રૂંવાટાવાળાં, તેમજ હરસ, ક્ષય, મંદાગ્નિ, વાર્ધ, સર્વે કોટ અને ગણત કોટ, એ રોગવાળાં. ૬, ૭

૪૧ી કન્યા ન પરભત્રી

નોદ્દેસ્કવિલાં કન્યાં નાધિકાર્જ્ઞાં ન રોગિણીમ્ ।

નાલોમિકાં નાતિલોમાં ન વાચાટાં ન વિદ્મલામ્ ॥ ૮ ॥

ખરિયા વાળવાળી, અધિક અંગવાળી, રોગવાળી, રૂંવાટાં વિનાની, તેમજ અતિશય રૂંવાટાંવાળી, બહુ જ બોલથી અને માંજરી આંખવાળી કન્યા પરણવી નહિ. ૮

નર્ક્ષવૃક્ષનદીનામ્નોં નાન્ત્યપર્વતનામિક્ષામ્ ।

ન પશ્યદ્વિષેષ્યનામ્નોં ન ચ મીપનનાનિક્ષામ્ ॥ ૯ ॥

નક્ષત્ર, વૃક્ષ, નદી, રહેઝ, પર્વત, પહાડી, સર્પ અને દાસનાં નામની તેમજ બપોર નામવાળી કન્યા પરણવી નહિ. ૯

[નાનિષ્પૃટાં નાનિક્ષ્ણાં ન દીપાં નાનિશમનામ્ ।

યયોપિકાં નાંગદીનાં ન મેવેરુદ્ધવિષામ્ ।

પૂલી બટી, ખૂબ ફળથી, સાંચી, દીંગળી, મોટી ડંખરની,

ખોડખાંપણવાળી અને ઠંજિયો પસંદ કરનારી કન્યા પરણવી નહિ.]

કેવી કન્યા પરણવી ?

અવ્યક્તાર્ક્ષી સૌમ્યનામ્નીં હંસવારણગામિનીમ્ ।

તનુલોમકેશદશનાં મૃદુક્ષીમૃદુદેતુચ્ચિયમ્ ॥ ૧૦ ॥

ખોડખાંપણ વગરનાં અંગવાળી, સૌમ્ય નામવાળી, હંસ અને હાથીના જેવી ચાલવાળી, ઝીણા રુંવાંટાંવાળી, પાતળા વાળવાળી, નાના દાંતવાળી અને ઠામળ અંગવાળી કન્યા પરણવી. ૧૦

કેવી કન્યા ન પરણવી ?

યસ્યાસ્તુ ન મવેદ્ભ્રાતા ન વિજ્ઞાયેત વા પિતા ।

નોપયચ્છેત તાં પ્રાજ્ઞઃ પુત્રિકાધર્મશક્ત્યા ॥ ૧૧ ॥

જને ભાઈ ન હોય અથવા જેના પિતા સંબંધે ખબર ન હોય, એવી કન્યાને પુદ્ધિમાન પુરુષે પુત્રિકાધર્મની^{*} શંકાને લીધે ન પરણવી. ૧૧

ધર્મકાર્યો માટે સમાન વર્ણની જ પત્ની શ્રેષ્ઠ

સવર્ણાંઽગ્રે દ્વિજાતીનાં પ્રશસ્તા દારકર્મણિ ।

કામતસ્તુ પ્રવૃત્તાનામિમાઃ સ્યુઃ ક્રમશો વરાઃ ॥ ૧૨ ॥

પત્ની માટેના ધર્મકાર્ય સારુ દ્વિજવર્ણી માટે પ્રથમ સમાન વર્ણની જ પત્ની શ્રેષ્ઠ છે; પણ કામનાના કારણે બીજા વિવાહો કરવા જેઓ તૈયાર હોય તેવા પુરુષોની આ નીચે કહેવાતી

* પુત્રિકાધર્મ અથવા પુત્રિકાકરણ એટલે પુત્રીને જે પુત્ર પામ, તેને પુત્રીનો પિતા બોલે છે તે.

સ્ત્રીને પરણનારો બ્રાહ્મણ પતિત થાય છે, શૌનકનો મત છે, કે
શૂદ્ર સ્ત્રીમાં પુત્રોત્પત્તિ કરનારો ક્ષત્રિય પતિત થાય છે અને ભૃગુનો
મત છે, કે શૂદ્ર સ્ત્રીમાં સંતાન ઉત્પન્ન થવાથી વૈશ્ય પતિત
થાય છે. ૧૬

શૂદ્રાં શયનમારોપ્ય બ્રાહ્મણો યાત્યધોગતિમ્ ।

જનયિત્વા સુતં તસ્યાં બ્રાહ્મણ્યાદેવ હીયતે ॥ ૧૭ ॥

શૂદ્ર સ્ત્રીને (પરણી) પથારીમાં ચડાવી (પત્ની તરીકે તેની
સાથે વિધાયભોગ કરી) બ્રાહ્મણ, અધોગતિ પામે છે અને તેમાં
પુત્ર પેદા કરીને તો તે બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણપણાથી જ બ્રહ્મ થાય છે. ૧૭

દૈવપિતૃયાતિથેયાનિ તત્પ્રધાનાનિ યસ્ય તુ ।

નાશ્રન્તિ પિતૃદેવાસ્તન્ન ચ સ્વર્ગ સ ગચ્છતિ ॥ ૧૮ ॥

જેને ત્યાં દેવ, પિતૃ અને અતિથિ સંબંધીનાં કાર્યો, તે
શૂદ્ર સ્ત્રીના મુખ્યપણા હેઠળ યતાં હોય, તેના અન્નને પિતૃઓ
અને દેવો જમતા નથી અને તે સ્વર્ગે જતો નથી. ૧૮

વૃષલીફેનપીતસ્ય નિઃશ્વાસોપહતસ્ય ચ ।

તસ્યાં ચૈવ પ્રસૂતસ્ય નિષ્કૃતિર્ન વિધીયતે ॥ ૧૯ ॥

જેણે શૂદ્ર સ્ત્રીનો અધરરસ પીધો હોય, જેણે તેના શ્વાસો-
વધ્વાસ લઈ પોતાને ખરાબ કર્યો હોય અને જેણે તે સ્ત્રીમાં
પ્રજા ઉત્પન્ન કરી હોય, તેને માટે (શુદ્ધિનું) કાર્ય પ્રાયશ્ચિત
જ નથી. ૧૯

આઠ વિવાહો

ચતુર્ણામપિ વર્ણાનાં પ્રેત્ય ચેહ દિતાહિતાન્ ।

અણ્વિમાન્સમાસેન સ્ત્રીવિવાહાન્નિબોધત ॥ ૨૦ ॥

ચારે વર્ણ માટે આ લોક અને પરલોકમાં હિત તથા અહિત
કરનારા આઠ પ્રકારના આ સ્ત્રી-વિવાહો તમે દૂકમાં સાંભળો. ૨૦
આઠ વિવાહોનાં નામ

ગ્રાહ્યો દૈવસ્તયૈર્વાર્ષઃ પ્રાજાપત્યસ્તથાઽસુરઃ ।

ગાન્ધર્વો રાક્ષસશ્ચૈવ પૈશાચશ્ચાષ્ટમોઽધમઃ ॥ ૨૧ ॥

ગ્રાહ્ય, દૈવ, આર્ષ, પ્રાજાપત્ય, આસુર, ગાંધર્વ, રાક્ષસ અને
આઠમો અધમ પૈશાચ વિવાહ છે. ૨૧

કયો વિવાહ ધાર્મિક, અધાર્મિક વગેરે

યો यस્ય ધર્મ્યો વર્ણસ્ય ગુણદોષૌ ચ यस્ય યૌ ।

તદ્વઃ સર્વં પ્રવક્ષ્યામિ પ્રસવે ચ ગુણાગુણાન્ ॥ ૨૨ ॥

જે વર્ણ માટે જે વિવાહ ધર્મયુક્ત છે, જે વિવાહના જે
ગુણદોષો છે, તેમ જ જે વિવાહની સંતતિના જે ગુણઅવગુણો
છે, તે બધું હું તમને કહું છું: ૨૨

પહાતુપૂર્વ્યા વિપ્રસ્ય ક્ષત્રસ્ય ચતુરોઽવરાન્ ।

વિદૂશ્શૂદ્રયોસ્તુ તાનેવ વિષાઢર્મ્યાનરાક્ષસાન્ ॥ ૨૩ ॥

ગ્રાહ્યો માટે અનુક્રમે પહેલા ૪ વિવાહો ધર્મયુક્ત છે,
ક્ષત્રિયો માટે એ ૪માંના પાછલા ચાર ધર્મયુક્ત છે અને વૈશ્યો
તથા શૂદ્રો માટે રાક્ષસવિવાહ સિવાયના બાકીના આસુર, ગાંધર્વ
અને પૈશાચવિવાહો ધર્માનુકૂળ છે. ૨૩

કયા વિવાહ કયા વર્ણ માટે એક

ચતુરો ગ્રાહણસ્યાધાન્પ્રશસ્તાન્કવયો વિદુઃ ।

રાક્ષસં ક્ષત્રિયસ્યૈકમાસુરં વૈશ્યશૂદ્રયોઃ ॥ ૨૪ ॥

ગ્રાહ્યો માટે પહેલા ચાર વિવાહો, ક્ષત્રિયો માટે એક

રાક્ષસ વિવાહ અને વૈશ્ય તથા શૂદ્રો માટે આસુરવિવાહને પંડિતો શ્રેષ્ઠ માને છે. ૨૪

કયો વિવાહ ન કરાય ?

पञ्चानां तु त्रयो धर्म्यो द्वावधर्म्यौ स्मृताविद्व ।

पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्तव्यौ कदाचन ॥ २५ ॥

આ ધર્મશાસ્ત્રમાં પાંછલા પાંચ વિવાહોમાં આગલા ત્રણ વિવાહ ધર્મયુક્ત અને પાંછલા બેને અધર્મયુક્ત કહ્યા છે; તેથી આસુર અને પૈશાચવિવાહ કદી કરવા નહિ. ૨૫

ક્ષત્રિય માટે ધર્મયુક્ત વિવાહ કયા ?

पृथक्पृथक्वा मिश्रौ वा विवाहौ पूर्वचोदितौ ।

गान्धर्वो राक्षसश्चैव धर्म्यौ क्षत्रस्य तौ स्मृतौ ॥ २६ ॥

પૂર્વે કહેલા બુદ્ધાબુદ્ધા તથા મિશ્ર જે ગાંધર્વ અને રાક્ષસ વિવાહો છે, તે ક્ષત્રિયો માટે ધર્મયુક્ત કહ્યા છે. ૨૬

બ્રાહ્મ વિવાહ

आच्छाद्य चार्चयित्वा च श्रुतिशीलवते स्वयम् ।

आहूय दानं कन्याया ग्राह्यो धर्मः प्रकीर्तितः ॥ २७ ॥

વેદસંપન્ન અને સદાચારી વરને બોલાવી, વરકન્યા બનેને વસ્ત્રાભૂષણથી શણગારી તથા તેમને પૂજીને કન્યાતું જે દાન કરવું, તે ધર્મરૂપ બ્રાહ્મ વિવાહ કહેવાય છે. ૨૭

દૈવ વિવાહ

यज्ञे तु वितते सम्यगृत्विजे कर्म कुर्वते ।

अलंकृत्य सुतादानं दैवं धर्मं प्रचक्षते ॥ २८ ॥

આરંભેલા યજ્ઞમાં સારી રીતે કર્મ કરનાર યાજ્ઞિક બ્રાહ્મ

ણને, શણગારેલી કન્યાનું જ દાન કરવું, તે ધર્મરૂપ દેવવિવાહ, કહેવાય છે. ૨૮

આર્ષ વિવાહ

एकं गोमिश्रुनं द्वे वा वरादादाय धर्मतः ।

કન્યાપ્રદાનં વિધિવદાર્ષો ધર્મઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૨૯ ॥

વર પાસેથી યાગાદિ ધર્મ આટે એક ગાય તથા એક બગીચાનું એક એકડું અથવા બે એક લઈ વિધિપૂર્વક જ કન્યા-દાન કરાય છે, તેને ધર્મરૂપ આર્ષ વિવાહ કહે છે. ૨૯

પ્રાજપત્ય વિવાહ

सहोमौ चरतां धर्ममिति वाचाऽनुमण्य च ।

કન્યાપ્રદાનમમ્યર્ચ્ય પ્રાજાપત્યો વિધિઃ સ્મૃતઃ ॥ ૩૦ ॥

‘તમે બેય સાથે રહી ધર્માચરણ કરો’ એવું વચન કહી, સત્કારીને જ કન્યાદાન કરાય છે, તે પ્રાજપત્ય વિવાહ કહેવાય છે. ૩૦

આસુર વિવાહ

ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तितः ।

કન્યાપ્રદાનં સ્વાચ્છન્યાદાસુરો ધર્મ ઉચ્યતે ॥ ૩૧ ॥

કન્યાને તેમ જ તેનાં સર્ગાવહાલાંને શક્તિ અનુસાર દ્રવ્ય આપી, જ સ્વેચ્છા પ્રમાણે કન્યાદાન લેવાય છે, તેને આસુર-વિવાહ કહે છે. ૩૧

માન્ધર્વ વિવાહ

इच्छयाऽन्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च ।

માન્ધર્વઃ સ તુ વિજ્ઞેયો મૈથુન્યઃ કામસંમવઃ ॥ ૩૨ ॥

વર અને કન્યાની પરસ્પરની ઇચ્છાથી તેમના જ પરસ્પર

સંયોગ થાય છે, તેને કામવાસનાથી ચનારો અને (કુવળ)
મૈથુન માટેનો ગાંધર્વ વિવાહ બંધુવો. ૩૨

રાક્ષસ વિવાહ

હત્વા હિત્વા ચ મિત્વા ચ ક્રોશન્તીં રુદતીં ગૃહાત્ ।

પ્રસહ્ય કન્યાદરણં રાક્ષસો વિધિકચ્યતે ॥ ૩૩ ॥

કન્યાપક્ષના માણસોને મારી, કાપી તથા ભાંગફેડ કરી
રડતીકકળતી કન્યાને ધરમાંથી ન બળાતકારે હરી લેવી, તેને
રાક્ષસ વિવાહ કહે છે. ૩૩

પૈશાચ વિવાહ

સુતાં મત્તાં પ્રમત્તાં વા રહો યત્રોપગચ્છતિ ।

સ પાપિષ્ઠો વિવાહાનાં પૈશાચશ્ચાષ્ટમોઽધમઃ ॥ ૩૪ ॥

હાથતી, -કેદમાં પડેલી અથવા બેભાન થયેલી કન્યાને
એકાંતમાં ન ભોગવવી, તે વિવાહોમાં અત્યંત પાપી અને
અધમ આદમો પૈશાચ વિવાહ છે. ૩૪

બ્રાહ્મણો માટે શ્રેષ્ઠ વિવાહ

અદ્ધિરેવ દ્વિજામ્યાણાં કન્યાદાનં વિશિષ્યતે ।

હતેરેપાં તુ વર્ણનામિતેરતરકામ્યયા ॥ ૩૫ ॥

‘બ્રાહ્મણોએ જળ આપીને જ કન્યાદાન કરવું’, એ ઉત્તમ
છે; બીજા વર્ણવાળાઓ તો પરસ્પરની ઇચ્છા પ્રમાણે (કુવળ
વાણીથી અથવા જળ આપીને પણ) કન્યાદાન કરી શકે છે. ૩૫

પૂવોક્ત વિવાહોના મુખ્ય

યો યસ્યેવાં વિવાહાનાં મનુના કીર્તિતો ગુણઃ ।

સર્વં દૃણુત તં વિપ્રાઃ સર્વં કીર્તયતો મમ ॥ ૩૬ ॥

એ વિવાહોમાં જના જે ગુણ મનુએ કહ્યા છે, તે સર્વ હું
તમને કહું છું; હે બ્રાહ્મણો ! તે બધું તમે સાંભળો. ૩૬

બ્રાહ્મવિવાહના ગુણ

દશ પૂર્વાન્પરાન્વંદયાનાત્માનં ચૈકવિંશકમ્ ।

બ્રાહ્મીપુત્રઃ સુકૃતકૃન્મોચયેદેનસઃ પિતૃન્ ॥ ૩૭ ॥

બ્રાહ્મ વિવાહથી થયેલો પુણ્યકારી પુત્ર દશ પૂર્વના પિતૃ-
ઓ, દશ પછીના વંશજોને તેમજ એકવીસમા પોતાને પાપથી
છોડાવે છે. ૩૭

દેવ, આર્ષ તથા બ્રાહ્મપત્ય વિવાહના ગુણ

દૈવોઢાજઃ સુતશ્ચૈવ સસ સસ પરાવરાન્ ।

આર્ષોઢાજઃ સુતર્શ્ણીન્પટ્પટ્ કાયોઢજઃ સુતઃ ॥ ૩૮ ॥

દેવવિવાહથી જન્મેલો પુત્ર આગલીપાછલી સાતસાત
પેઢીઓને, આર્ષ વિવાહથી જન્મેલો પુત્ર આગલીપાછલી ત્રણત્રણ
પેઢીઓને, તેમજ બ્રાહ્મપત્યવિવાહથી જન્મેલો પુત્ર આગલી-
પાછલી છછ પેઢીઓને પાપથી છોડાવે છે. ૩૮

બ્રાહ્મ આદિ પહેલા ચાર વિવાહોમાં જ સંતતિ સારી જન્મે

બ્રાહ્મણાદિપુ ત્રિવાદેષુ ચતુર્ધ્વેવાનુપૂર્વશઃ ।

મૃક્ષવર્ચસ્વિનઃ પુત્રા જાયન્તે શિષ્ટસંમતાઃ ॥ ૩૯ ॥

બ્રાહ્મ આદિ અનુક્રમે ચાર વિવાહોમાં જ સજ્જનોને

માન્યએવા બ્રહ્મવર્ચસ્વી પુત્રો જન્મે છે. ૩૯

રૂપસત્ત્વગુણોપેતા ધનવન્તો યશસ્વિનઃ ।

પર્યાસમોગા ધર્મિષ્ઠા જીવન્તિ ચ શતં સમાઃ ॥ ૪૦ ॥

વળી તે પુત્રો રૂપ, પરાક્રમ અને ગુણથી યુક્ત; ધનવાન,

યશસ્વી, પૂરા ભોગવાળા અને ધર્મિષ્ઠ થઈ સો વર્ષ સુધી જીવે છે.

બાકીના વિવાહોમાં સંતતિ સારી ન થાય

इतरेषु तु शिष्टेषु नृशंसानृतवादिनः ।

जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मघर्मद्विषः सुताः ॥ ४१ ॥

એ સિવાય બાકીના દુષ્ટ વિવાહોમાં ધાતકી, જૂઠાબોલા અને વેદધર્મનો દ્વેષ કરનારા પુત્રો જન્મે છે. ૪૧

भाटे न निंघ विवाहो त्यजन्वा

अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा ।

निन्दितैर्निन्दिता नृणां तस्मान्निन्द्यान्विवर्जयेत् ॥ ४२ ॥

અનિંધ સ્ત્રીઓ સાથેના વિવાહોથી ભાણસોની અનિંધ પ્રજા જન્મે છે અને નિંધ સ્ત્રીઓ સાથેના વિવાહોથી નિંધ પ્રજા થાય છે; આથી નિંધ વિવાહો છોડી દેવા. ૪૨

पाणिग्रहणं तो सवर्णं स्त्रीनुं न कराय

पाणिग्रहणसंस्कारः सवर्णासूषदिश्यते ।

असवर्णास्त्रयं ज्ञेयो विधिरुद्धाहर्कर्मणि ॥ ४३ ॥

પાણિગ્રહણ (હસ્તમેળાપ) નો સંસ્કાર તો સવર્ણ કન્યાના સંબંધમાં જ કર્યો છે; માટે અસવર્ણ કન્યા સાથેના લગ્નકર્મમાં આ નીચેના વિધિ બળવો: ૪૩

शरः क्षत्रियया ग्राह्यः प्रतोदो वैश्यकन्यया ।

वसनस्य दश ग्राह्या शूद्रयोत्कृष्टेवदेन ॥ ४४ ॥

પોતાનાથી અદિયાતા વર્ણના ગ્રાહણ પુરુષને પરણતી (વખને) ક્ષત્રિય કન્યાએ (ગ્રાહણના હાથમાં પકડેલ) બાણ, વૈશ્ય કન્યાએ પદાણ્વિ અને શૂદ્ર કન્યાએ પોતાના વસ્ત્રનો છેડો

અનુક્રમે ઝાલી રાખવાં. ૪૪

શ્રીગમનનો સમય

ઋતુકાલામિગમી સ્યાત્સ્વદારનિરતઃ સદા ।

પર્વવર્જે વ્રજેચ્ચૈનાં તદ્વતો રતિકામ્યયા ॥ ૪૫ ॥

સ્વપત્નીમાં જ તત્પર રહેતા પુરુષે સદા ઋતુકાલે જ સ્ત્રી-સંગ કરવો,† છતાં રતિની ઇચ્છાથી પણ તે (સ્ત્રીને રાજી રાખવારૂપ, વ્રતવાળો પુરુષ, પર્વ સિવાયના દિવસે તેની પાસે (મૈથુન માટે) જઈ શકે છે. ૪૫

ઋતુકાળનું પ્રમાણ

ઋતુઃ સ્વામાવિકઃ સ્ત્રીणां रात्रयः षोडश स्मृताः ।

चतुर्मिरितैः सार्धमदोभिः सद्विगर्हितैः ॥ ૪૬ ॥

૧૬ ને ઋતુકાળે પત્ની પાસે (મૈથુન માટે) ન જાય તો પરાશરઋષિ દોષ બતાવે છે : ‘ઋતુસ્મતાં તુ ચો મર્યા સમિપો નોપગચ્છતિ । ઘોરયાં ધૂળહિસાર્યાં પતતે નાત્ર સંશય-’-જે પુરુષ ઋતુકાળે પહેલા ચાર દિવસ પછી નાહેલી પોતાની પત્ની પાસે જતો નથી, તેને બપોંડર બાળહત્યા લાગે છે, એમાં સંશય નથી.’ પરંતુ આ દોષ પોતાને ત્યાં સંતતિ ન જન્મી હોય તેને માટે જ સમજવાનો છે. આ શ્લોકથી અહીં આ ગણ વિધિઓ સૂચવેલ છે : ‘ઋતુલુપેયાંદવ’-ઋતુકાળે પત્નીગમન કરવું જ’ ‘અન્યમાર્યા નોપગચ્છેત્’-પરસ્ત્રી પાસે કદી જવું નહિ’ અને ‘અનૃતાવપિ માર્યાપ્રીતયે ગચ્છેત્’-ઋતુકાળ વિના પણ પત્નીને ખુશ રાખવા તેની પાસે જવું. આ સંબંધે ગૌતમ કહે છે : ‘ઋતુલુપેયાંદ વૃતો ચ પર્વવર્જમ્’-ઋતુકાળે પત્ની પાસે જવું અને પર્વદિવસો છોડી ઋતુકાળ વિના પણ જવું’ યાજ્ઞવલ્કય પણ કહે છે : ‘યયાત્રમમી મવેદ્ધાપિ સ્ત્રીणां વસ્તુસ્મરન્’ અથવા સ્ત્રીઓને (વિશેષ કામવાસનાનું) વરદાન છે, એ જ્ઞાનમાં રાખી પુરુષે તેની ઇચ્છા પ્રમાણે પત્નીગમન કરવું.’ (કુન્દરૂ)

શ્રીઓને (દર મહિને) સોળ રાતનો સ્વાભાવિક ઋતુકાળ કહ્યો છે; તેમાં (તેના સંબંધ માટે) સત્પુરુષોએ નિંદેલા અટકાવના આગલા ચાર દિવસો પણ સાથે ગણાય છે. ૪૬

ઋતુકાળની દશ રાત્રિઓ ઓગમન માટે ઉત્તમ

તાસામાઘાશ્વતસસ્તુ નિન્દિતૈકાદશી ચ યા ।

ત્રયોદશી ચ શેપાસ્તુ પ્રશસ્તા દશ રાત્રયઃ ॥ ૪૭ ॥

તે સોળમાં પહેલી ચાર રાતો અને અગિયારમી તથા તેરમી રાતો (શ્રીસમાગમ માટે) નિંદિત છે, બાકીની દશ રાતો ઉત્તમ છે. ૪૭

પુત્ર અને પુત્રી ક્યારે જન્મે ?

યુગ્માસુ પુત્રા જાયન્તે સ્ત્રિયોઽયુગ્માસુ રાત્રિષુ ।

તસ્માદ્યુગ્માસુ પુત્રાર્થી સંવિશેદાર્તવે સ્ત્રિયમ્ ॥ ૪૮ ॥

બેકી રાતે (શ્રીસંગ કરવાથી) પુત્રો જન્મે છે અને બેકીની રાતે પુત્રીઓ જન્મે છે; તેથી પુત્રની ઇચ્છાવાળાએ ઋતુકાળની બેકી રાતે જ શ્રીસંગ કરવો. ૪૮

પુમાન્પુંસોઽધિકે શુક્રે સ્ત્રી મવત્પધિકે સ્ત્રિયાઃ ।

સમેઽપુમાન્પુંસ્ત્રિયૌ વા ક્ષીણેઽલ્પે ચ વિપર્યયઃ ॥ ૪૯ ॥

પુરુષનું વીર્ય વધારે હોય, તો પુરુષ; અને સ્ત્રીનું રજ વધારે હોય, તો સ્ત્રી જન્મે છે; પણ બન્નેનાં વીર્ય તથા રજ સરખાં હોય તો નપુંસક જન્મે છે; અથવા સ્ત્રીપુરુષનું જોડકું જન્મે છે; વળી બન્નેનાં વીર્ય તથા રજ સારવિનાનાં અથવા બોણાં હોય, તો જીવદુઃ થાય છે—ગર્ભ રહેતો જ નથી. ૪૯

ਪ੍ਰੀਤਮਾਨੁ ਨਾਮਾਸਤੁ ਮਨੁ 'ਉ' ਤੀਨੁ ਲਿਖਿ ਪੁ 'ਉ' ਮਾਤ੍ਰਿ ਤ੍ਰਿਪਦਮਾਨੁ
ਮਨੁ ਪ੍ਰਦੇਸੁ ਪ੍ਰਦੇਸੁ-ਮਨੁ ਤੁ ਫੇ ਮਨੁਮਾਨੁ

॥ ੬੫ ॥ ਸਿ ਭਵੇਦਮਾਨੁ ਤ੍ਰਿਪਦਮਾਨੁ ਭਵੇਦਮਾਨੁ
ਭਵੇਦਮਾਨੁ ਤ੍ਰਿਪਦਮਾਨੁ ਭਵੇਦਮਾਨੁ

੬੫ 'ਉ' ਮਨੁ

ਪ੍ਰੀਤਮਾਨੁ ਮਨੁਮਾਨੁ ਪੁ 'ਉ' ਫੇ ਮਨੁਮਾਨੁ ਪ੍ਰੀਤਮਾਨੁ ਮਨੁਮਾਨੁ
ਪ੍ਰੀਤਮਾਨੁ ਮਨੁਮਾਨੁ ਪੁ 'ਉ' ਫੇ ਮਨੁਮਾਨੁ ਪ੍ਰੀਤਮਾਨੁ ਮਨੁਮਾਨੁ
(ਮਨੁਮਾਨੁ ਮਨੁਮਾਨੁ) (ਮਨੁਮਾਨੁ ਮਨੁਮਾਨੁ) (ਮਨੁਮਾਨੁ ਮਨੁਮਾਨੁ)

॥ ੬੬ ॥ ਮਨੁਮਾਨੁ ਮਨੁਮਾਨੁ ਮਨੁਮਾਨੁ ਮਨੁਮਾਨੁ
ਮਨੁਮਾਨੁ ਮਨੁਮਾਨੁ ਮਨੁਮਾਨੁ ਮਨੁਮਾਨੁ

ਮਨੁਮਾਨੁ ਮਨੁਮਾਨੁ ਮਨੁਮਾਨੁ

੬੬ 'ਉ' ਮਨੁਮਾਨੁ ਮਨੁਮਾਨੁ ਮਨੁਮਾਨੁ ਮਨੁਮਾਨੁ
ਮਨੁਮਾਨੁ ਮਨੁਮਾਨੁ ਮਨੁਮਾਨੁ ਮਨੁਮਾਨੁ
(ਮਨੁਮਾਨੁ ਮਨੁਮਾਨੁ) (ਮਨੁਮਾਨੁ ਮਨੁਮਾਨੁ) (ਮਨੁਮਾਨੁ ਮਨੁਮਾਨੁ)

॥ ੬੭ ॥ ਮਨੁਮਾਨੁ ਮਨੁਮਾਨੁ ਮਨੁਮਾਨੁ ਮਨੁਮਾਨੁ
ਮਨੁਮਾਨੁ ਮਨੁਮਾਨੁ ਮਨੁਮਾਨੁ ਮਨੁਮਾਨੁ

ਮਨੁਮਾਨੁ ਮਨੁਮਾਨੁ ਮਨੁਮਾਨੁ

੬੭ 'ਉ' ਮਨੁਮਾਨੁ ਮਨੁਮਾਨੁ ਮਨੁਮਾਨੁ

ਮਨੁਮਾਨੁ (ਮਨੁਮਾਨੁ ਮਨੁਮਾਨੁ) (ਮਨੁਮਾਨੁ ਮਨੁਮਾਨੁ)
ਮਨੁਮਾਨੁ ਮਨੁਮਾਨੁ ਮਨੁਮਾਨੁ ਮਨੁਮਾਨੁ
(ਮਨੁਮਾਨੁ ਮਨੁਮਾਨੁ) (ਮਨੁਮਾਨੁ ਮਨੁਮਾਨੁ) (ਮਨੁਮਾਨੁ ਮਨੁਮਾਨੁ)

॥ ੬੮ ॥ ਮਨੁਮਾਨੁ ਮਨੁਮਾਨੁ ਮਨੁਮਾਨੁ ਮਨੁਮਾਨੁ
ਮਨੁਮਾਨੁ ਮਨੁਮਾਨੁ ਮਨੁਮਾਨੁ ਮਨੁਮਾਨੁ

ਮਨੁਮਾਨੁ ਮਨੁਮਾਨੁ ਮਨੁਮਾਨੁ

કહે છે; કેમકે થોડો કે ઘણો હોય તોપણ તે વિક્રયજ છે.*

કન્યાનું પદ્ધતિ-એ વિક્રય નથી

યાસાં નાદદત્તે શુલ્કં જ્ઞાતયો ન સ વિક્રયઃ ।

અર્હણં તત્કુમારીણામાનૃશંસ્યં ચ કેવલમ્ ॥૫૪॥

જે કન્યાઓનું (વરપક્ષે પ્રેમથી આપેલું) ધન (પદ્ધતિ),
એ કન્યાઓનાં સગાંસંબંધીઓ પોતે લેતાં નથી, તે વિક્રય
નથી; એ તો કન્યાનો કેવળ સત્કાર અને તેના પર દયા કરી
ગણાય છે. ૫૪

સર્વ સંબંધીઓએ કન્યાઓનો સત્કાર કરવો

પિતૃમિત્રાતૃમિત્રૈતાઃ પતિમિર્દેવૈસ્તથા ।

પૂજ્યા ભૂષયિતવ્યાશ્ચ વહુ કલ્યાણમીપ્સુમિઃ ॥૫૫॥

પોતાનું ધણું કલ્યાણ ઇચ્છતા પિતા, ભાઈઓ, પતિઓ
તેમજ દિયરાએ તે કન્યાઓનો સત્કાર કરવો અને વસ્ત્રા-
ભૂષણોથી તેઓને શણગારવી. ૫૫

ત્રીઓનું સન્માન જરૂરી છે

યત્ર નાર્યસ્તુ પૂજ્યન્તે રમન્તે તત્ર દેવતાઃ ।

યત્રૈવાસ્તુ ન પૂજ્યન્તે સર્વાસ્તિશ્રાફલાઃ ક્રિયાઃ ॥૫૬॥

* આર્પવિવાહમાં ગાયત્રગદ્ધતું જોડું વર પાસેથી લેવું એ
પણ એક જાતનો કન્યાવિક્રયજ છે, એમ કેટલાક આચાર્યો કહે છે;
પણ એ મનુનો મત નથી; કારણકે શાસ્ત્રની આજ્ઞા પ્રમાણે એક
અથવા બે ગાયત્રગદ્ધતી જોડી જ માત્ર તેમાં લેવાની હોય છે અને
તે પણ આર્પવિવાહની સિદ્ધિ માટે કરવાના યાગ માટે અથવા કન્યાને
આપી દેવા માટે જ લેવાની હોય છે, એટલે અહીં કેવળ ધર્મ માટે
જ ગાયત્રગદ્ધતું જોડું લેવાનું હોય છે, પણ કન્યાના પિતા વગેરેના
ઉપભોગ માટે નહિ, આવો પોતાનો મત મનુએ સૂચવ્યો છે. (કુલ્લુક)

જ્યાં સ્ત્રીઓ પૂજાય છે, ત્યાં દેવો રમે છે; પણ જ્યાં તેઓ પૂજતી નથી, ત્યાં સર્વ ક્રિયાઓ નિષ્ફળ થાય છે. ૫૬

જ્યાં સ્ત્રીઓ દુઃખી ત્યાં નાશ

શોચન્તિ જામયો યત્ર વિનશ્યત્યાશુ તત્કુલમ્ ।

ન શોચન્તિ તુ યત્રૈતા વર્ધતે તદ્દિ સર્વદા ॥ ૫૭ ॥

જ્યાં પત્ની, બહેન, દીકરી, દેરાણી, જાણી, સાસુ, વહુ, નણંદ વગેરે સ્ત્રીઓ શોક કરે છે, તે કુળ ઝટ નાશ પામે છે; પણ જ્યાં તેઓ શોક કરતી નથી, તે જ કુળ હંમેશાં વધે છે. ૫૭

જામયો યાનિ ગેહાનિ શયન્ત્યપ્રતિપૂજિતાઃ ।

તાનિ કૃત્યાહતાનીવ વિનશ્યન્તિ સમન્તતઃ ॥ ૫૮ ॥

સત્કાર ન પામેલી પત્ની, બહેન આદિ સ્ત્રીઓ જે ઘરોને શાપ આપે છે, તે ઘરો જાણે^x કૃત્યાથી હણાયાં હોય, તેમ ચોતરફથી નાશ પામે છે. ૫૮

માટે સ્ત્રીઓને સત્કારની

તત્સમાદેતાઃ સદા પૂજ્યા ભૂષણાચ્છાદનાશનૈઃ ।

ભૂતિકામૈર્નૈરનિત્યં સત્કારેષ્વત્સવેષુ ચ ॥ ૫૯ ॥

માટે ઐશ્વર્યને ઇચ્છતા પુરુષોએ, તે સ્ત્રીઓનો, સત્કારના પ્રસંગોમાં તથા ઉત્સવોમાં ઢાગીના, વસ્ત્રો અને ખાનપાનોથી સદા સત્કાર કરવો. ૫૯

૬ પત્નીના સંતોષથી કલ્યાણ

સંતુષ્ટો માર્યયા મર્તા મર્તા માર્યા તથૈવ ચ ।

યસ્મિન્નેવ કુલે નિત્યં કલ્યાણં તત્ર વૈ ધ્રુવમ્ ॥ ૬૦ ॥

x આભિમારિક પ્રયોગ વગેરેથી ઉત્પન્ન થતી ભયાનક રીઝ દેવદેવીની મૂર્તિ અથવા મરજી વગેરે ઉપદ્રવો 'કૃત્યા' કહેવાય છે,

જ્યાં પતિ, પત્નીથી અને પત્ની પતિથી સંતુષ્ટ રહે છે, તે કુલમાં ખરેખર કાયમી કલ્યાણ થયા કરે છે. ૬૦

શ્રીએ પુરુષને ખુશ રાખવો

यदि हि स्त्री न रोचेत् पुमांसं न प्रमोदयेत् ।

अप्रमोदात्पुनः पुंसः प्रजनं न प्रवर्तते ॥ ६१ ॥

શ્રી એ પુરુષને ન ગમે અને એવી શ્રી પુરુષને ખુશ ન કરી શકે, તો એ ખુશાલી નહિ હોવાના કારણે પુરુષથી સંતાન થતાં નથી. ૬૧

પતિપત્નીની પરસ્પર અનુકૂળતાનું ફળ

[यदा भर्ता च भार्या च परस्परवशानुगौ ।

तदा धर्मार्थकामानां त्रयाणामपि संगतम् ॥

જ્યારે પતિ અને પત્ની એકમેકને વશ રહી વર્તતાં હોય, ત્યારે ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણેયનો મેળ થાય છે.]

ક્યારે કુળ પ્રકાશે અને ન પ્રકાશે?

स्त्रियां तु रोचमानायां सर्वं तद्रोचते कुलम् ।

तस्यां त्वरोचमानायां सर्वमेव न रोचते ॥ ६२ ॥

પણ શ્રી એ પ્રકાશતી હોય, તો આખું તે કુળ પ્રકાશે છે; પણ જો તે પ્રકાશતી ન હોય તો ખંધું તે કુળ પ્રકાશતું નથી.

કુળની અધમતાનાં કારણો

कुविराहैः क्रियालोपैर्वेदानध्ययनेन च ।

कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च ॥ ६३ ॥

નિંધવિવાહો કરવાથી, ક્રિયાનો લોપ કરવાથી, વેદ નહિ શણવાથી અને બ્રાહ્મણનું પૂજન નહિ કરવાથી (સારાં) કુળ પણ અધમતા પામે છે. ૬૩

કુળનો તત્કાળ વિનાશ થાયી ?

શિલ્પેન વ્યવહારેણ શુદ્ધાપત્યૈશ્ચ કેવલૈઃ ।

ગોમિરશૈશ્ચ યાનૈશ્ચ કૃષ્યા રાજોપસેવયા ॥ ૬૪ ॥

અયાજ્યયાજનૈશ્ચૈવ નાસ્તિક્યેન ચ કર્મણામ્ ।

કુલાન્યાશુ વિનશ્યન્તિ યાનિ હીનાનિ મન્ત્રતઃ ॥ ૬૫ ॥

ચિત્રકામ વગેરે કારીગીરીનો ધંધો કરવાથી; બ્યાજવદ્ વગેરે બ્યવહાર કરવાથી; ઠેવળ શુદ્ધ સ્ત્રીમાં સંતરનો ઉત્પન્ન કરવાથી; ગાય, ઘોડા અને વાહનોનાં વેચાણ કરવાથી, ખેતી કરવાથી, રાજની સેવા કરવાથી, અનધિકારીને યજ્ઞો કરાવવાથી, શ્રીત (વેદોક્ત) અને સ્માર્ત (ધર્મશાસ્ત્રોક્ત) કર્મોમાં નાસ્તિકત્વ+ રાખવાથી અને વેદમંત્રોથી રહિત રહેવાથી કુળો તત્કાળ વિનાશ પામે છે. ૬૪, ૬૫

ક્યાં કુળ ધરાયી બને ?

મન્ત્રતસ્તુ સમૃદ્ધાનિ કુલાન્યલ્પધનાન્યપિ ।

કુલસંખ્યાં ચ ગચ્છન્તિ કર્પન્તિ ચ મહત્ત્વશઃ ॥ ૬૬ ॥

જે કુળો વેદમંત્રોથી સમૃદ્ધ હોય, તેઓ અલ્પ ધનવાળાં હોય, તોપણ ઉત્કૃષ્ટ કુળની ગણના પામે છે અને મોટી આબરુ મેળવે છે. ૬૬

મહાત્મ્યાદિ ક્રિયાઓ

વૈવાહિકેઽગ્રૌ કુર્વીત ગૃહં કર્મ યથાવિધિ ।

પશ્ચયજ્ઞવિધાનં ચ પત્તિં ચાન્વાહિકીં ગૃહી ॥ ૬૭ ॥

ગૃહસ્થાશ્રમીએ વિવાહના અગ્નિમાં ગૃહમાં કહેલાં (સવાર-

+ 'શાસ્ત્રીયફલવત્કર્મણુ ફલમાવબુદ્ધિર્નાસ્તિક્યમ્' -શાસ્ત્રોક્ત સદ્ગુણ કર્મોમાં નિષ્ફળ હોવાની જો ગેરસમજ તે નાસ્તિકતા છે. (કુલૂક)

સાંજનો હોમ તથા અષ્ટકાંદિ અને શાંતિપૌષ્ટિક) કર્મો કરવાં; તેમ જ વૈશ્વદેવાદિ પાંચ યજ્ઞોનું વિધાન અને પોતાનું નિત્યનું ભોજન રાંધવું. ૬૭

પાંચ હિંસાનાં સ્થાનો

પશ્ચ સૂતા ગૃહસ્થસ્ય ચુહ્લી પેપણુપસ્કરઃ ।

કણ્ડની ચોદકુમ્ભશ્ચ વધ્યતે યાસ્તુ વાહયન્ ॥ ૬૮ ॥

ચૂહો, ધંટી, સાવરણી, સાંભેલું અને પાણીનું માટલું—એ પાંચ ગૃહસ્થનાં (ઘરમાં) હિંસાસ્થાનો છે; એમનો ઉપયોગ કરી ગૃહસ્થ (પાપથી) બંધાય છે. ૬૮

પાંચ મહાયજ્ઞોનો ઉદ્દેશ

તાસાં ક્રમેણ સર્વાસાં નિષ્કૃત્યથં મહર્ષિમિઃ ।

પશ્ચ કૃતા મહાયજ્ઞાઃ પ્રત્યહં ગૃહમેષિનામ્ ॥ ૬૯ ॥

તે સર્વના ક્રમપૂર્વક પ્રાયશ્ચિત્ત માટે મહર્ષિઓએ ગૃહસ્થા-શ્રમીઓ સારુ નિત્યના પાંચ મહાયજ્ઞો કહ્યા છે. ૬૯

પાંચ મહાયજ્ઞોનાં નામ

અધ્યાપનં બ્રહ્મયજ્ઞઃ પિતૃયજ્ઞસ્તુ તર્પણમ્ ।

હોમો દેવો વલિર્મૌતો નૃપજ્ઞોઽતિથિપૂજનમ્ ॥ ૭૦ ॥

(ભણવું) ભણાવવું એ બ્રહ્મયજ્ઞ છે, પિતૃઓનું તર્પણ

✓ (નિત્યશ્રાદ્ધ) તે પિતૃયજ્ઞ છે, હોમ કરવો તે દેવયજ્ઞ છે, બલિ (વૈશ્વદેવ) કરવો તે ભૂતયજ્ઞ છે અને અતિથિનું પૂજન તે મનુષ્યયજ્ઞ છે. ૭૦

પાંચ મહાયજ્ઞોનું રજ

પર્શ્વતાન્યો મહાયજ્ઞાન્ન હાપયતિ શક્તિતઃ ।

સ ગૃહેઽપિ વસન્નિત્યં સ્નાદોપૈર્ન લિપ્યતે ॥ ૭૧ ॥

જે માણસ શક્તિ પ્રમાણે આ પાંચ મહાયજ્ઞો કરે છે, તે નિત્ય ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહે છે, છતાં હિંસાના દોષથી લેપાતો નથી.

પાંચ મહાયજ્ઞો નહિ કરનારની નિંદા

દેવતાતિથિમૃત્યાનાં પિતૃણામાત્મનશ્ચ યઃ ।

ન નિર્વપતિ પશ્ચાન્નામુચ્છેસન્ન સ જીવતિ ॥૭૨॥

દેવ, અતિથિ, ભરણપોષણના અધિકારીઓ, પિતૃઓ અને પોતાનો દેહ—એ પાંચને જે અન્ન આપતો નથી, તે (શાસો લઈ) જીવતો હોય, છતાં જીવતો નથી—પણ મરેલો જ ગણાય છે. ૭૨

પાંચ મહાયજ્ઞોનાં જ ખીખાં નામે

અદ્યુતં ચ દ્યુતં ચૈવ તથા પ્રદ્યુતમેવ ચ ।

બ્રાહ્મં દ્યુતં પ્રાશિતં ચ પશ્ચયજ્ઞાન્નચક્ષતે ॥૭૩॥

(દેટલાઈ આચાર્યો) અદ્યુત, દ્યુત, પ્રદ્યુત, બ્રાહ્મદ્યુત અને પ્રાશિતને પણ પાંચ યજ્ઞો કહે છે. ૭૩

તે અદ્યુત વગેરે શું ?

જપોઽદ્યુતો હોમઃ પ્રદ્યુતો મૌતિકો ચલિઃ ।

બ્રાહ્મં દ્યુતં દ્વિજામ્યાર્ચા પ્રાશિતં પિતૃતર્પણમ્ ॥૭૪॥

ગાયત્રીનો જપ એ અદ્યુત (બ્રહ્મયજ્ઞ) છે, હોમ એ દ્યુત (દેવયજ્ઞ) છે, ભૂતબલિ એ પ્રદ્યુત (ભૂતયજ્ઞ) છે, બ્રાહ્મણપૂજન એ બ્રાહ્મદ્યુત (મનુષ્યયજ્ઞ) છે અને પિતૃતર્પણ એ પ્રાશિત (પિતૃયજ્ઞ—નિત્યબ્રાહ્મ) છે. ૭૪

બ્રહ્મયજ્ઞ તથા દેવયજ્ઞ અતિ આવશ્યક

સ્વાધ્યાયે નિત્યયુક્તઃ સ્યાદૈવે ચૈવેહ કર્મણિ ।

દૈવકર્મણિ યુક્તો હિ વિમર્તીદં ચરાચરમ્ ॥૭૫॥

ગૃહસ્થીએ સ્વાધ્યાય (બ્રહ્મયજ્ઞ) અને દેવકર્મ (દેવયજ્ઞ) માં-
નિત્ય પરાયણ રહેવું; કેમકે દેવકર્મ માં તત્પર રહેનારે માણસ
સ્થાવરજંગમ આ જગતને પોષે છે. ૭૫

अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।

आदित्याजायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥ ७६ ॥

અગ્નિમાં ખરાખર વિધિથી હોમેલી આહુતિ સૂર્યને પહોંચે
છે; સૂર્યમાંથી વરસાદ થાય છે, વરસાદથી અન્ન થાય છે અને
અન્નથી પ્રજાઓ જન્મે છે. ૭૬

ગૃહસ્થાશ્રમ સર્વનો આધાર

यथा वायुं समाश्रित्य वर्तन्ते सर्वजन्तवः ।

तथा गृहस्वमाश्रित्य वर्तन्ते सर्व आश्रमाः ॥ ७७ ॥

જમ સર્વ જીવે! પ્રાણવાયુને આધારે જીવે છે, તેમ સર્વ
આશ્રમે! ગૃહસ્થાશ્રમના આશ્રયે હયાત રહે છે. ૭૭

[यथा नदीनदाः सर्वे समुद्रे यान्ति संस्थितिम् ।

एवमाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ॥

જમ સર્વ નદી ને નદીઓ સમુદ્રમાં નિર્સંતે સ્થિતિ કરે
છે, તેમ સર્વ આશ્રમીઓ ગૃહસ્થાશ્રમીમાં આશ્રય પામે છે.]

ગૃહસ્થ સર્વનો પ્રાણતુલ્ય છે

‘यस्मात्त्रयोऽप्याश्रमिणो ज्ञानेनाग्नेन चान्वહम् ।

गृहस्थेनैव धार्यन्ते तस्माज्ज्येष्ठाश्रमो गृही ॥ ७८ ॥

ત્રણે આશ્રમીઓને ગૃહસ્થાશ્રમી જ નિત્ય જ્ઞાન અને
અન્નથી ટકાવે છે, તેથી ગૃહસ્થાશ્રમી (સર્વનો પ્રાણતુલ્ય હોઈ)

અતિ શ્રેષ્ઠ આશ્રમવાળો છે. ૭૮

ગૃહસ્થાશ્રમ જ ઉત્કૃષ્ટ છે

સ સંધાર્યઃ પ્રયત્નેન સ્વર્ગમશ્વયમિચ્છતા ।

સુત્વં ચેહેચ્છતા નિત્યં યોઽધાર્યો દુર્બલેન્દ્રિયૈઃ ॥ ૭૯ ॥

અક્ષય સ્વર્ગને તથા આ લોકમાં કાયમી સુખને ઇચ્છતા મનુષ્યે તે ગૃહસ્થાશ્રમને જ પ્રયત્નથી ધારણ કરવો, કે જે દુર્બળ ઇન્દ્રિયોવાળાઓથી ધારણ કરી શકાતો નથી. ૭૯

ગૃહસ્થ પાસે બધા આશા કરે છે

ઋપયઃ પિતરો દેવા ભૂતાન્યતિથયસ્તથા ।

આશાસતે કુટુમ્બિન્યસ્તેમ્યઃ કાર્યં વિજ્ઞાનતા ॥ ૮૦ ॥

ઋષિઓ, પિતૃઓ, દેવો, પ્રાણીઓ અને અતિથિઓ બે ગૃહસ્થો પાસેથી (તૃપ્તિની) આશા રાખે છે, તેા વિદ્વાન ગૃહસ્થે તેમને સાર (પાંચ મહાયજ્ઞો ૩૫) કર્મ કરવું બોધ્યો. ૮૦

કયા યજ્ઞથી કેને પૂજવા ?

સ્વાધ્યાયેનાર્ચયેતર્પીન્દ્રોમૈર્દેવાન્યથાવિધિ ।

પિતૃન્ શ્રાદ્ધૈશ્ચ નૃનર્ચૈર્ભૂતાનિ ચલિકર્મણા ॥ ૮૧ ॥

ઋષિઓને સ્વાધ્યાયથી, દેવોને હોમોથી, પિતૃઓને શ્રાદ્ધોથી, મનુષ્યોને યજ્ઞથી અને ભૂતોને બલિકર્મથી વિધિપ્રમાણે પૂજવા.

પાંચ મહાયજ્ઞ વિધાન

કુર્યાદહસ્તઃ શ્રાદ્ધમન્નાદેનોદકેન વા ।

પયોમૂલફલૈર્વાપિ પિતૃમ્યઃ શ્રીતિમાવહન્ ॥ ૮૨ ॥

પિતૃઓને પ્રસન્ન કરવા ઇચ્છતા ગૃહસ્થે રોજ અન્નાદિથી અથવા જલથી અથવા દૂધ, કંદમૂળ અને ફળથી શ્રાદ્ધ કરવું. ૮૨

પિતૃયજ્ઞમાં બ્રાહ્મણભોજન આવશ્યક

एकमप्याशयेद्विग्रं पित्रर्थे पाञ्चयज्ञिके ।

न चैवात्राशयेत्कंचिद्वैश्वदेवं प्रति द्विजम् ॥ ८३ ॥

પંચમહાયજ્ઞોમાં કરાતા પિતૃ અર્થેના યજ્ઞમાં એક બ્રાહ્મણ-
ને પણ જમાડવો જ; પરંતુ એમાં વૈશ્વદેવને ઉદ્દેશી (શક્તિ
ના હોય તો) કાંઈ બ્રાહ્મણને જમાડવો નહિ. ૮૩

આહુતિઓ

वैश्वदेवस्य सिद्धस्य गृह्येऽग्नौ विधिपूर्वकम् ।

आम्यः कुर्यादेवताभ्यो ब्राह्मणो होममन्वहम् ॥ ८४ ॥

વૈશ્વદેવ માટે તૈયાર થયેલ રસોઈમાંથી બ્રાહ્મણે (વૈશ્વે અને
ક્ષત્રિયે પણ) રાજ આ (નીચે ખતાવેલ) દેવતાઓને ઉદ્દેશી
વિધિપૂર્વક ગૃહ્ય (આવસથ્ય) અગ્નિમાં હોમ કરવો. ૮૪

अग्नेः सोमस्य चैवादौ तयोश्चैव समस्तयोः ।

विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो धन्वन्तरस्य एव च ॥ ८५ ॥

પ્રથમ અગ્નિ અને સોમને બુદીબુદી આહુતિઓ આપવી;
પછી તેમને ભેગી આહુતિ આપવી; તે પછી વિશ્વદેવોને તથા
ધન્વંતરિને આહુતિ આપવી. (જમ દે અગ્નેયે સ્વાહા, સોમાય
સ્વાહા, અગ્નીશોમામ્યાં સ્વાહા, વિશ્વેભ્યો દેવેભ્યઃ સ્વાહા, ધન્વન્તરયે
સ્વાહા ।) ૮૫

कुहै चैवानुमत्यै च प्रजापतय एव च ।

सह धावापृथिव्योश्च तथा स्विष्टकृतेऽन्ततः ॥ ८६ ॥

વળી કુહૈ(અમાત્રાસ્યા)ને, અનુમતિ(પૂતમ)ને, પ્રજાપતિ
તેમજ ધાવા(સ્વર્ગ)અને પૃથ્વીને અને છેવટે સ્વિષ્ટકૃતને,

એમ આહુતિઓ આપવી. (જેમકે કુંહૈ અમાયે સ્વાહા, પૌર્ણમાસ્યે
અનુમત્યે સ્વાહા, પ્રજાપતયે સ્વાહા, ધાવાપૃથિવીમ્યાં સ્વાહા, અગ્નયે
સ્વિષ્ટકૃતે સ્વાહા ।) ૮૬

આહુતિઓ પછી બલિદાન

एवं सम्यग्घर्षित्वा सर्वदिक्षु प्रदक्षिणम् ।

इन्द्रान्तकाप्सतीन्दुम्यः सानुगेभ्यो बलिं हरेत् ॥ ८७ ॥

એમ સારી રીતે આહુતિ આપ્યા પછી સર્વ દિશાઓમાં
પ્રદક્ષિણા કરવી; અને ઈંદ્ર, યમ, વરુણ તથા ચંદ્રને એમના
અનુચરે સાથે બલિ આપવો. (જેમકે પૂર્વમાં ઇન્દ્રાય નમઃ ।
ઇન્દ્રપુરુષેભ્યો નમઃ । દક્ષિણમાં યમાય નમઃ । યમપુરુષેભ્યો નમઃ ।
પશ્ચિમમાં વરુણાય નમઃ । વરુણપુરુષેભ્યો નમઃ । અને ઉત્તરમાં
સોમાય નમઃ । સોમપુરુષેભ્યો નમઃ । એમ બલિ આપના.) ૮૭

मरुद्म्य इति तु द्वारि शिपेदप्स्वद्भ्य इत्यपि ।

वनस्पतिभ्य इत्येवं मुसलोद्धखले हरेत् ॥ ८८ ॥

ધરના ઊપરામાં 'મરુદ્મ્યો નમઃ' (મરુતોને નમસ્કાર)
એમ કહી, જલમાં 'અદ્મ્યો નમઃ' (જલને નમસ્કાર) એમ
કહી અને ખાંડણીસાંબેલામાં 'વનસ્પતિભ્યો નમઃ' (વનસ્પતિ-
ઓને નમસ્કાર) એમ કહી બલિ આપના. ૮૮

उच्छीर्षके श्रियै कुर्याद्भद्रकाल्यै च पादतः ।

ब्रह्मवास्तोष्पतिभ्यां तु वास्तुमध्ये बलिं हरेत् ॥ ८९ ॥

વાસ્તુ પુરુષના મસ્તક ઉપર એટલે ધરની છત ઉપર (ઈશાન
ખૂણામાં) 'ત્રિયૈ નમઃ' એમ કહીને, વાસ્તુપુરુષના ચરણમાં એટલે
ધરના નૈઋત્યખૂણામાં 'મદ્રકાલ્યૈ નમઃ' એમ કહી અને વાસ્તુ-

પુરુષના મધ્ય ભાગમાં એટલે ધરની વચ્ચે 'બ્રહ્મણે નમઃ' એમ
તથા 'વાસ્તોષ્પતયે નમઃ' એમ ઠહી બલિ આપવા. ૮૯

વિશ્વેભ્યશ્ચેવ દેવેભ્યો બલિમાકાશ ઉત્ક્ષિપેત્ ।

દિવાચરેભ્યો ભૂતેભ્યો નક્તંચારિમ્ય એવ ચ ॥ ૯૦ ॥

વિશ્વેદેવતાઓને 'વિશ્વેભ્યો દેવેભ્યો નમઃ' એમ ઠહી આઠાશ-
માં બલિ નાખવો; તેમ જ દિવાચર ભૂતોને તથા રાત્રિચરોને
'દિવાચરેભ્યો ભૂતેભ્યો નમઃ', નક્તંચારિમ્યો, ભૂતેભ્યો નમઃ એમ ઠહી
બલિ આપવા. ૯૦

પૃથુવાસ્તુનિ કુર્ચીતિ બલિં સર્વાત્મભૂતયે ।

પિતૃભ્યો બલિશેષં તુ સર્વં દક્ષિણતો હરેત્ ॥ ૯૧ ॥

ધરની ઉપરના ભાગમાં 'સર્વાત્મભૂતયે નમઃ' એમ ઠહી સર્વા-
ત્મભૂતિને બલિ આપવો; બધા બલિશેષ એટલે પૂર્વોક્ત બલિ
આપતાં જે અગ્ર બાકી વધ્યું હોય, તે સર્વનો દક્ષિણ દિશામાં
'પિતૃભ્યો નમઃ' એમ ઠહી પિતૃઓને બલિ આપવો. ૯૧

શુનાં ચ પતિતાનાં ચ શ્વપચાં પાપરોગિણામ્ ।

વાયસાનાં કૃમીણાં ચ શનકૈર્નિર્વપેદ્ધુવિ ॥ ૯૨ ॥

પછી કૂતરાં, પતિતો, ચાંડાલો, પાપી રોગવાળાઓ, કાગડા
તથા ઘીડીઘીડાઓને જમીન ઉપર ધીરે રહી (ધૂળ ન વળગે
એમ) બલિ આપવા. ૯૨

પૂર્વોક્ત બલિકર્મનું ફળ

एवं यः सर्वभूतानि ब्राह्मणो नित्यमर्चति ।

स गच्छति परं स्थानं तेजोमूर्तिं पथर्जुना ॥ ૯૩ ॥

એમ જે દ્વિજ સર્વ ભૂતોને નિત્ય સત્કારે છે, તે અર્ચિ?

આદિ માર્ગ દ્વારા પ્રકાશસ્વરૂપ પરમ સ્થાન(બ્રહ્મ)ને પામે છે. ૯૩

બલિકર્મ પછી અતિયોગ્ય વગેરે

કૃત્વૈતદ્વલિકર્મૈવમતિર્થિ પૂર્વમાશયેત્ ।

મિશ્નં ચ મિશ્નવે દદ્યાદ્વિધિવદ્રસચારિણે ॥ ૯૪ ॥

એમ બલિકર્મ કર્યા પછી, પ્રથમ અતિયોગ્યને જમાડવા
અને સંન્યાસી તથા બ્રહ્મચારીને વિધિપૂર્વક ભિક્ષા* આપવી.

ભિક્ષાપ્રદાનકળ

યત્પુણ્યફલમામોતિ ગાં દત્ત્વા વિધિવદ્ગુરોઃ ।

તત્પુણ્યફલમામોતિ મિશ્નં દત્ત્વા દ્વિજો ગૃહી ॥ ૯૫ ॥

ગુરુને વિધિપૂર્વક ગાયત્રી દાન આપવાથી જે પુણ્યકળ
પ્રાપ્ત થાય છે, તે પુણ્યકળ ભિક્ષા આપીને ગૃહસ્થી દ્વિજ
મેળવે છે. ૯૫

વેદવેત્તા બ્રાહ્મણને ભિક્ષા આપવી જ

મિશ્નમપ્યુદપાત્રં વા સત્કૃત્ય વિધિપૂર્વકમ્ ।

વેદતત્ત્વાર્થવિદુષે બ્રાહ્મણાયોપપાદયેત્ ॥ ૯૬ ॥

વેદનેા તત્ત્વાર્થ જાણનાર બ્રાહ્મણનેા સત્કાર કરી તેને
વિધિપૂર્વક ભિક્ષા આપવી અથવા પાણીનું ભરેલું એક પાત્ર
પણ આપવું જ. ૯૬

* ભિક્ષા આપવી, તે વિધિપૂર્વક એટલે સ્વસ્તિવાચન કરાવી
પ્રથમ જળ આપીને જ આપવી, એમ ગૌતમે વિધિ કહી છે; અને
તે ભિક્ષાનું માપ ‘ગ્રાસમાત્રા ભવેદ્ભિક્ષા-એક કોળિયા જેટલી ભિક્ષા
હોય છે’ એમ શાતાતપે કહેલું છે. જે વધારે હોય તો તેથી વધારે
પણ અપાય. [કુલ્લક]

કાને આપેલી નિશ્ચય નિષ્ફળ થાય ?

નश्यन्ति हव्यकव्यानि नराणामविजानताम् ।

भस्मीभूतेषु विप्रेषु मोहादज्ञानि दातृभिः ॥ ૧૭ ॥

હાતાઓએ (વેદાધ્યયન, તેના અર્થ અને વૈદિક ક્રિયાઓથી રહિત હોઈ બ્રહ્મતેજ વિનાના) રાખ જવા કુપાત્ર બ્રાહ્મણોને મૂઠતાથી આપેલાં હવ્યો ને કવ્યો (ઝેટલે દેવો તથા પિતૃઓને ઉદ્દેશી આપેલાં અન્ન) નાશ પામે છે; કેમકે તે (અન્ન) અણુસમજી માણસોનાં આપેલાં હોય છે. (તેથી નિષ્ફળ થાય છે.) ૯૭

કાને આપેલું અન્ન સફળ થાય ?

विद्यातपःसमुद्भेष्टु हुतं विप्रमुखाग्निषु ।

निस्तारयति दुर्गाच्च महतश्चैव किल्बिषात् ॥ ૧૮ ॥

વિદ્યા અને તપની સમૃદ્ધિવાળા બ્રાહ્મણના મુખરૂપી અગ્નિમાં હોમેષ્ટું (અપાયેલું) અન્ન તે (આપનાર) માણસને મહા-સંકટ ને મહાપાપમાંથી તારે છે. ૯૮

હરકેઈ દાનને મહિમા

[अनर्हते यद्दाति न ददाति यदर्हते ।

अर्हानर्हापरिज्ञानादानी धर्माच्च हीयते ॥

જે ધનવાન, યોગ્ય-અયોગ્યને નહિ બણવાથી અયોગ્યને આપે છે અને યોગ્યને આપતો નથી, તે ધર્મથી બ્રહ્મ યતો નથી; કારણકે તેને યોગ્ય-અયોગ્યનું જ્ઞાન નથી.]

સુપાત્રદાનની વિશેષતા

[काले न्यायागतं पात्रे विधिवत्प्रतिपादितम् ।

ददाति परमं सौख्यमिह लोके परत्र च ॥

ન્યાયપૂર્વક મેળવેલું ધન જો યોગ્યકાળે વિધિપૂર્વક યોગ્ય પાત્રને આપ્યું હોય, તો તે આ લોક તથા પરલોકમાં પરમ-સુખ આપે છે.]

કયું ધન ન્યાયથી મેળવેલું ગણાય?

[પ્રતિગ્રહેણ શુદ્ધેન શસ્ત્રેણ ક્રયવિક્રયાત્ ।

યથાક્રમં દ્વિજાતીનાં ધનં ન્યાયાદુપાગતમ્ ॥

ગ્રાહણને શુદ્ધ પ્રતિગ્રહથી, ક્ષત્રિયને શસ્ત્રથી અને વૈશ્યને ખરીદીવેચાણથી જે મળ્યું હોય, તે ધન ન્યાયથી મેળવ્યું ગણાય છે.]

અતિથિસત્કાર કરવો ન

સંપ્રાપ્તાય ત્વતિથયે પ્રદદાદાસનોદકે ।

અન્નં ચૈવ યથાશક્તિ સત્કૃત્ય વિધિપૂર્વકમ્ ॥ ૧૯ ॥

(પોતાની મેળે) આવેલા અતિથિનો વિધિપૂર્વક સત્કાર કરી, તેને આસન, જળ તથા અન્ન યથાશક્તિ આપવું. ૯૯

અતિથિસત્કાર ન કરવાથી તુક્ષ્ણ

શિલાનપ્યુચ્છતો નિત્યં પશ્ચાત્રીનપિ સુહૃતઃ ।

સર્વં સુકૃતમાદત્તે બ્રાહ્મણોઽનર્ચિતો વસન્ ॥ ૨૦૦ ॥

જે શિલોઽવૃત્તિથી (ખણે કે ખેતરમાં રહી ગયેલા કણ વીણી લાવી) આશ્રવિકા ચલાવતો હોય અને નિત્ય પંચાશિમાં આહુતિ આપતો હોય, તે પણ જો આવેલા અતિથિ ગ્રાહણનો સત્કાર ન કરે, તો તેનું સર્વં પુણ્ય તે ગ્રાહણ સર્થ લે છે. ૧૦૦

સંજ્ઞાનોના ઘેર કામ ચું હોય?

તૃણાનિ ભૂમિરુદ્ધકં વાકૃચતુર્થીં ચ સ્મૃતા ।

एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥ ૨૦૧ ॥

(અતિથિને ખેસવા-સૂત્રા) હરેકાઈ આસન, (વિશ્રાંતિ માટે) ભૂમિ, (પીવા માટે) પાણી અને ચોથી મીઠી-મધુરી પાણી; એટલાં સજ્જનોના ધરમાં કદી નાશ પામતાં નથી. ૧૦૧

અતિથિ કોણ ?

एकरात्रं तु निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः ।

अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥ १०२ ॥

એક રાત રહેનાર બ્રાહ્મણ અતિથિ કહેવાય છે; ઠમઠ તે નિત્યવાસ કરતો નથી, તેથી અતિથિ કહેવાય છે. ૧૦૨

કોણ અતિથિ ન કહેવાય ?

नैकग्रामीणमतिथिं विप्रं साङ्गતિકं तथा ।

उपस्थितं गृहे विद्याभ्यासं यत्राग्रयोऽपि वा ॥ १०३ ॥

એક જ ગામમાં રહેનારો અને (લોકમાં) કથાવાર્તા કરી આજીવિકા કરનાર કોઈ બ્રાહ્મણ જ્યાં સ્ત્રી તથા અગ્નિઓ હોય છે, એવા (ગૃહસ્થને) ઘેર (વૈશ્વદેવના સમયે) આવી ચડે, તોપણ તેને અતિથિ ન બાણવો. ૧૦૩.

અતિથિસત્કારની લાલચથી પારકું અન્ન ખવાય નહિ

उपासते ये गृहस्थाः परपाकमबुद्धयः ।

तेन ते प्रेत्य पशुतां व्रजन्त्यन्नादिदायिनाम् ॥ १०४ ॥

જે અણુસમજી ગૃહસ્થો (અતિથિસત્કારની લાલચથી બહારગામ જઈને) પારકું અન્ન ખાય છે, તેઓ મરણ પછી (જે પારકું અન્ન ખાવાના દોષથી) તે અન્ન આદિ દેનારાને ત્યાં પશુરૂપે અવતરે છે. ૧૦૪

[પર્યાકાન્નપુટસ્ય સતતં ગૃહમેધિનઃ ।

દત્તમિદં તપોઽધીતં યસ્યાન્નં તસ્ય તદ્ભવેત્ ॥

જે ગૃહસ્થાશ્રમી નિત્ય પરાનથી (પારકું અન્ન ખાઈ) પુષ્ટ બને છે, તેનાં ઠાન, યજ્ઞ, તપ અને અધ્યયન, જેનું તે અન્ન (ખાતો) હોય, તેનાં થઈ જાય છે.]

ગૃહસ્થે અતિથિને પાછો કાઢવો નહિ

અપ્રણોદ્યોઽતિથિઃ સાયં સૂર્યોદ્યો ગૃહમેધિના ।

કાલે પ્રાત્તસ્ત્વકાલે વા નાસ્પાનશ્નગૃહે વસેત્ ॥ ૧૦૫ ॥

ગૃહસ્થે સાંજે સૂર્યોસ્ત વખતે આવી ચડેલા અતિથિને ના કહેવી* નહિ; એ અતિથિ બરાબર ટાણે કે કંટાણે આવી ચડ્યો હોય, તોપણ તેને ઘરમાં બૂખ્યો રહેવા ન દેવો. ૧૦૫

અતિથિને જમાઆ વિના જમાવ નહિ

ન વૈ સ્વયં તદશ્રીયાદતિથિં યન્ન મોજયેત્ ।

ઘન્યં યજ્ઞસ્યમાયુષ્યં સ્વર્ગ્યં વાતિથિપૂજનમ્ ॥ ૧૦૬ ॥

અતિથિને જે (અન્ન) જમાડ્યું ન હોય, તે પોતે પણ જમવું નહિ. અતિથિપૂજન એ ધન, યજ્ઞ, આયુષ અને સ્વર્ગને

* વિષ્ણુપુરાણમાં કહ્યું છે : ' દિવાહતિથીં તુ વિમુલ્હે ગતે વત્ પાતકં નૃપ । તદેવાન્ટયુગં પ્રોક્તં સૂર્યોદ્યો વિમુલ્હે ગતે ॥- હે રાજા ! દિવસના વખતે આવેલો અતિથિ જો અતિથિસત્કાર વિના (નિરાશ બની) પાછો જાય અને તેથી (એ અતિથિને પાછો કાઢવાથી) જે પાપ લાગે છે, તેના કરતાં આઠગણ* પાપ સાંજે સૂર્યોસ્ત પછી આવેલા અતિથિને પાછો કાઢવાથી લાગે છે; ' કેમકે એ વખતે આવેલાને ના પાડવાથી તે ખીચારા રાતનો સમય હોવાથી ઘેર પડેાંબી શકે નહિ અને હેરાન થાય છે. (કુલ્લક)

આપનારું છે. ૧૦૬

જેવો અતિથિ તેવો સ્વકાર

આસનાવસથૌ શય્યામનુવ્રજ્યામુપાસનામ્ ।

ઉત્તમેષૂત્તમં કુર્યાદ્ધીને હીનં સમે સમમ્ ॥ ૧૦૭ ॥

(એસવા) આસન, (આશ્રય માટે) ઘર, (સૂવા માટે) શય્યા અને આવતાં-જતાં આદરમાન તથા સેવા-એ ઉત્તમને ઉત્તમ, હલકાને હલકાં અને મધ્યમને મધ્યમ રીતે આપવાં. ૧૦૭

વૈશ્વદેવ યથા પછી પણ આવેલા અતિથિને જમાડવો

વૈશ્વદેવે તુ નિવૃત્તે યથન્યોઽતિથિરાગ્રજેત્ ।

તસ્યાપ્યર્જં યથાશક્તિ પ્રદદ્યાન્ન ઘલિં હરેદ્ ॥ ૧૦૮ ॥

વૈશ્વદેવ યદ્ય ગયાં પછી પણ જો બીજો અતિથિ આવી પહેાંચે તો તેને પણ (નવી રસોઈ કરીને) યથાશક્ત ભોજન આપવું; પણ (તે રસોઈમાંથી) બહિ ન મુંઠવા. ૧૦૮

ખાવા માટે બ્રાહ્મણે કુળગોત્ર ન કહેવાં

ન ભોજનાર્થં સ્વે વિપ્રઃ કુલગોત્રે નિવેદયેત્ ।

ભોજનાર્થં હિ તે શંસન્વાન્તાશીત્પુચ્યતે શુષૈઃ ॥ ૧૦૯ ॥

બ્રાહ્મણે ભોજન માટે પોતાનાં કુળગોત્ર કહેવાં નહિ; છતાં ભોજન સારુ જો તે કહે, તો પંડિતો તેને વાંતાશી (ઓઢિહું ખાનાર) કહે છે. ૧૦૯

બ્રાહ્મણને ઘેર કોણુ અતિથિ ન ગણાય ?

ન બ્રાહ્મણસ્ય ત્વતિથિર્ગૃહે રાજન્ય ઉચ્યતે ।

વૈશ્યશૂદ્રૌ સસ્વા ચૈવ જ્ઞાતયો ગુરુરેવ ચ ॥ ૧૧૦ ॥

બ્રાહ્મણને ઘેર ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર, મિત્ર, સર્ગાસંબંધી તેમ જ ગુરુ-એ અતિથિ ગણાતા નથી. ૧૧૦

બ્રાહ્મણને ઘેર ક્ષત્રિય આવે તો ?

यदि त्वतिथिघर्मेण क्षत्रियो गृहमात्रजेत् ।

શુક્તવત્સુ ચ વિપ્રેષુ કામં તમપિ મોજયેત્ ॥ ૧૧૧ ॥

જો બ્રાહ્મણને ઘેર ક્ષત્રિય અતિથિ તરીકે આવી ચડે, તો બ્રાહ્મણે જમી રહ્યા પછી તેને પણ ઇચ્છાનુસાર જમાડવો. ૧૧૧

वैश्यश्चापि प्राप्तौ कुटुम्बेऽतिथिघर्मिणौ ।

મૈસ્યશ્ચદ્રાવપિ પ્રાપ્તૌ કુટુમ્બેઽતિથિઘર્મિણૌ ।

મોજયેત્સહ મૃત્યૈસ્તાવાનૃશંસ્યં પ્રયોજયન્ ॥ ૧૧૨ ॥

વૈશ્ય અને શદ્ર જો બ્રાહ્મણના કુટુંબમાં અતિથિ તરીકે આવી પહોંચે, તો તેમને પણ દયાધર્મ સમજી (પોતાના જમ્યા પહેલાં) સેવક સાથે જમાડવા. ૧૧૨

હરકોઈને અતિથિ તરીકે જમાડવા

इतरानपि सख्यादीन्संप्रीत्या गृहमागतान् ।

પ્રકૃત્યાઽન્નં યથાશક્તિ મોજયેત્સહ માર્યયા ॥ ૧૧૩ ॥

મિત્રાદિ બીજા પણ ધણી પ્રીતિથી ઘેર આવ્યા હોય, તો તેમને પણ યથાશક્તિ હિતમ રસોઈ કરી (પોતાની) પત્ની સાથે જમાડવા. * ૧૧૩

* પત્ની સાથે તેઓને જમાડવા, એમ અહીં કહ્યું છે, પણ તેથી એમ સમજવાનું નથી, કે પોતે જમી લઈ તેઓને પત્નીની સાથે જમાડવા! આ તો કેવળ ૧૧૬મા શ્લોકમાં જ કહેવાનું છે, તેને જ અનુસરતું બુદ્ધ પ્રકારનું આ વચન છે. ધણી ગુરુનું ભોજનકાળે આવવું તો અહીં છેક સુધી જણાવ્યું જ નથી; તેનું કારણ એ છે, કે ગુરુ તો ધરના માલિક જેવા છે; તેમને તો હરકોઈ કાળે આવી પોતાના ઘરની પેડે શિષ્યને ઘેર પણ ભોજન કરી લેવાનું પોતાને સ્વાધીન જ છે. (કુલ્લુક)

અતિથિઓની પહેલાં કેને જમાડી લેવાં ?

સુવાસિનીઃ કુમારીથ રોગિણો ગર્ભિણીઃ સ્ત્રિયઃ ।

અતિથિભ્યોઽય્ર એવૈતાન્મોજયેદવિચારયન્ ॥ ૧૧૪ ॥

સુવાસણેા, કુંવારિકાઓ, રોગીઓ તેમજ ગર્ભવતી સ્ત્રીઓ
-એમને તો કાઈ વિચાર નહિ કરતાં અતિથિની પહેલાં જ
જમાડવાં. ૧૧૪

ઉપર કહેલાંને જમાજા વિના પોતે જમાય નહિ

અદત્ત્વા તુ ય એતેમ્યઃ પૂર્વં મુક્તેઽવિચક્ષણઃ ।

સ મુજ્જાનો ન જાનાતિ શ્વઘૃષ્ઠૈર્જઘિમાત્મનઃ ॥ ૧૧૫ ॥

જ મૂખ્ઞ એમને ભોજન આપ્યાં પહેલાં પોતે જ જમી
લે છે, તે જમનારો જાણતો નથી, કે મરણ પછી પોતે કૂતરાં
અને ગીધાનો ખોરાક થશે. (અર્થાત્ તેવા એકલપેટા ગૃહસ્થને-
મૃત્યા પછી કૂતરાં અને ગીધડાં ખાય છે.) ૧૧૫

જધાને જમાજા પછી જ દંપતી જમે

મુક્તવત્સ્વથ વિપ્રેષુ સ્વેષુ મૃત્યેષુ ચૈવ હિ ।

મુજીયાતાં તતઃ પશ્ચાદવશિષ્ટં તુ દમ્પતી ॥ ૧૧૬ ॥

બ્રાહ્મણો અને પોતાનાં નોકરચાકર જમી રહે, તે પછી જ
દંપતીએ બાકી રહેલું અન્ન જમવું. ૧૧૬

દેવાનૃપીન્મનુષ્યાંથ પિતૃન્ગૃહ્યાથ દેવતાઃ ।

પૂજયિત્વા તતઃ પશ્ચાદ્ગૃહસ્થઃ શેષમુગ્મવેત્ ॥ ૧૧૭ ॥

દેવો, ઋષિઓ, મનુષ્યો, પિતૃઓ અને ધરના દેવોનું પૂજન
કર્યા પછી (તેમને આપતાં) બાકી રહેલું જ અન્ન ગૃહસ્થે
જમવું. ૧૧૭

કેવળ પોતાને માટે જ રાંધી પોતે ન ખવાય

અર્થ સ કેવલં મુહુક્તે યઃ પચત્યાત્મકારણાત્ ।

યજ્ઞશિષ્ટાશનં હ્યેતત્સતામન્નં વિધીયતે ॥ ૧૧૮ ॥

જ કેવળ પોતાના માટે જ રાંધે છે, તે કેવળ પાપજ જન્મે છે. સત્પુરુષો માટે તો (પાંચ) યજ્ઞો કર્યા પછી જ ભોજન ખાધી રહ્યું હોય એ જ ભોજન છે, એમ શાસ્ત્રવિધાન છે. ‡ ૧૧૮

ધેર આવેલ રાજા વગેરેને મધુપર્કથી પૂજવા

રાજર્થિવક્ષાતકગુરુન્પ્રિયશ્ચશુરમાતુલાન્ ।

અર્હયેન્મધુપર્કેણ પરિસંવત્સરાત્પુનઃ ॥ ૧૧૯ ॥

રાજા*, જટ્તિજ†, રનાતક‡, ગુરુ, પ્રિયજન (જમાઈ), સસરા અને મામા-આ (સાત) ધેર આવે, ત્યારે તેમને મધુ-પર્કથી પૂજવા; તેમ જ એક વર્ષ વીત્યા પછી પાછા તેઓ ધેર આવે, તોપણ તેમનું ફરી મધુપર્કથી પૂજન કરવું. ૧૧૯

રાજા અને રનાતક માટે પૂજાસંક્રાય

રાજા ચ શ્રોત્રિયશ્ચૈવ યજ્ઞકર્મણ્યુપસ્થિતૌ ।

મધુપર્કેણ સંપૂજ્યૌ ન ત્વયજ્ઞ ઇતિ સ્થિતિઃ ॥ ૧૨૦ ॥

‡ ક્ષતિ કહે છે કે ‘કેવલાધો ભવતિ કેવલાદી — કેવળ એકલો જ ખાનારો કેવળ પાપી થાય છે.’ અતિથિ આદિને જમાણા વિના એકલા પોતે જ ખાઈ લેવાય નહિ. (કુલ્લુક)

* રાજા-જેના મસ્તકે રાજ્યનિમિત્તે અભિષેક થયો હોય, તે ક્ષત્રિય રાજા જ અહીં સમજાવે.

† જટ્તિજ-એટલે જેણે યજ્ઞમાં પોતાનું ગોરખડું સ્વીકાર્યું હોય.

‡ રનાતક-એટલે જે આજ્ઞાથી વિદ્યાર્થી તથા મતોમાં પારંગત થયો હોય, તે જ અહીં સમજાવે. (કુલ્લુક)

રાજ અને શ્રોત્રિય (સ્નાતક) બ્રાહ્મણ (એક વર્ષ વીત્યા પછી) પણ જો યજ્ઞકર્મમાં જ ફરી પોતાને ત્યાં આંખ્યા હોય, તો તેમને મધુપર્કથી પૂજવા; પણ તેઓ યજ્ઞ સિવાયના પ્રસંગે ફરી આંખ્યા હોય, તો તેઓની મધુપર્કથી પૂજા ન કરવી, એવી મર્યાદા છે.* ૧૨૦

પત્ની પણ વૈશ્વદેવ કરે

સાયં ત્વચસ્ય સિદ્ધસ્ય પત્ન્યમન્ત્રં ચલિં હરેત્ ।

વૈશ્વદેવં હિ નામૈત્તસાયંપ્રાતર્વિધીયતે ॥ ૧૨૧ ॥

સાંજે રાધેલા અન્નમાંથી પત્નીએ (‘હન્દ્રાય નમઃ’ ઇત્યાદિ) મંત્ર (હિન્દ્રાયા) વિના જ આહુતિ આપવી; ક્રમિકે આ વૈશ્વદેવ નામનું કર્મ (હોમ, બલિદાન તથા અતિથિપૂજનરૂપ હોઈ અન્નથી જ થઈ શકે છે અને તે) સાંજે ને સવારે (ગૃહસ્થે) કરવાનું છે. ૧૨૧

માસિક શ્રાદ્ધનો વિધિ

પિતૃયજ્ઞં તુ નિર્વર્ત્ય વિપ્રથ્યેન્દુક્ષયેઽગ્નિમાન્ ।

પિષ્ઠાન્વાહાર્યકં શ્રાદ્ધં કુર્યાન્માસાન્નુમાસિકમ્ ॥ ૧૨૨ ॥

અગ્નિહોત્રી બ્રાહ્મણે (ક્ષત્રિયે તથા વૈશ્યે) દર મહિને અમાસના દિવસે પિતૃયજ્ઞ કર્યા પછી ‘પિંડાન્વાહાર્યક’ શ્રાદ્ધ

* ગૌતમ પણ જણાવે છે, કે ‘ઋત્વિયાચાર્યશ્ચરુપિતૃવ્યમાતુ-
લાદીનામુપસ્થાને મધુપર્કઃ । સંવત્સરે પુનર્વજ્રવિવાહયોર્સ્વાન્ રાજઃ શ્રોત્રિયસ્ય
‘ચ-ઋત્વિકઃ, આચાર્ય, સસરો, કાકો, માગો વગેરે ગમે ત્યારે ગમે
તે પ્રસંગે ઘેર આવે, ત્યારે તેમને મધુપર્કથી પૂજવા જોઈએ; પણ
રાજ તથા શ્રોત્રિય-સ્નાતક બ્રાહ્મણ એક વર્ષની અંદર જ યજ્ઞ કે
વિવાહના પ્રસંગે જ ઘેર પાછા આવે, ત્યારે જ તેમને મધુપર્કથી
પૂજવા.’ (કુલ્લક)

કરવું. (આ શ્રાદ્ધમાં હોમ પછી એક ખાડો ખોદી પિંડ
મૂકવામાં આવે છે અને તે પિંડોમાંથી ગ્રાહણે થોડોક ભાગ
લઈને ખાવાનો હોય છે; આને અન્વાહાર્ય પણ કહે છે.) ૧૨૨

માસિક શ્રાદ્ધનું 'પિંડાન્વાહાર્ય' નામ કેમ?

પિતૃણાં માસિકં શ્રાદ્ધમન્વાહાર્યં વિદુર્વૃધાઃ ।

તદ્દ્યોમિષેણ કર્તવ્યં પ્રશસ્તેન પ્રયત્નતઃ ॥ ૧૨૩ ॥

પિતૃઓનું આ માસિક શ્રાદ્ધ છે અને (પિતૃયજ્ઞના પિંડો
પછી તે કરવાનું હોય છે, તેથી) તેને પાંડિતો 'અન્વાહાર્ય' કહે
છે અને તે ઉત્તમ માંસ વડે પ્રયત્નપૂર્વક કરવું ભેઈએ. ૧૨૩

માસિક શ્રાદ્ધ ન કરે તો પ્રાયશ્ચિત્ત

[ન નિર્વપતિ યઃ શ્રાદ્ધં પ્રમીતપિતૃકો દ્વિજઃ ।

ઇન્દુક્ષયે માસિ માસિ પ્રાયશ્ચિત્તી ભવેત્તુ સઃ ॥

જેનો પિતા મરણ પામ્યો હોય, એવો જ દ્વિજ દર
મહિને અમાવાસ્યાના દિવસે (પૂર્વોક્ત) શ્રાદ્ધ કરે નહિ, તે
પ્રાયશ્ચિત્તને પાત્ર થાય છે.]

યજ્ઞમાં તથા શ્રાદ્ધમાં જમાડવા યોગ્ય ગ્રાહણો

તત્ર યે ભોજનીયાઃ સ્યુર્યે ચ ઘર્જ્યા દ્વિજોત્તમાઃ ।

વાવન્તશ્ચૈવ યૈશ્ચાન્નૈસ્તાન્પ્રવક્ષ્યામ્યશેષતઃ ॥ ૧૨૪ ॥

તે શ્રાદ્ધમાં કયા ગ્રાહણો જમાડવા યોગ્ય છે, કોણ વન્ય
છે અને કેટલાને કયા અજથી જમાડવા ઘટે છે, તે બધું હું
સંપૂર્ણ કહું છું. ૧૨૪

ગ્રાહણોની સંખ્યાનો નિયમ

દ્વૌ દૈવે પિતૃકાર્યે ત્રીનેકૈકમુમયત્ર વા ।

ભોજયેત્સુસમૃદ્ધોઽપિ ન પ્રસજેત વિસ્તરે ॥ ૧૨૫ ॥

દેવકાર્યમાં જે, પિતૃકાર્યમાં તથા અથવા એ બંનેમાં એક-એક, એમ બ્રાહ્મણ જમાડવા; પણ ગૃહસ્થે (પોતે) સારી સમૃદ્ધિવાળો હોય, તોપણ આમાં વિસ્તાર કરવો નહિ. ૧૨૫

વિસ્તાર ન કરવાનું કારણ

સત્ક્રિયાં દેશકાલૌ ચ શૌચં બ્રાહ્મણસંપદઃ ।

પૌર્ણેતાન્વિસ્તરો હન્તિ તસ્માન્નેહેત વિસ્તરમ્ ॥ ૧૨૬ ॥

વિસ્તાર કરવાથી સત્કાર, દેશ, કાળ, પવિત્રતા તથા શુભ-યુક્ત બ્રાહ્મણોનો લાભ—એ સર્વ સચવાતાં નથી; તેથી (આમાં) વિસ્તાર કરવો નહિ. ૧૨૬

અમાસનું શ્રાદ્ધ ‘પિતૃકર્મ’ કહેવાય

પ્રથિતા પ્રેતકૃત્યૈષા પિતૃયં નામ વિધુક્ષયે ।

તસ્મિન્યુક્તસ્યૈતિ નિત્યં પ્રેતકૃત્યૈવ લૌકિકી ॥ ૧૨૭ ॥

મરી ગયેલાઓને ઉદેશી જે આ કર્મ અમાસે કરાય છે, તે ‘પિતૃકર્મ’ નામે પ્રસિદ્ધ છે; તેમાં નિત્ય યુક્ત રહેનારની આ લૌકિક પ્રેતક્રિયા સફળ થાય છે. ૧૨૭

શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણ જ બોજનને યોગ્ય

શ્રોત્રિયાયૈવ દેયાનિ હવ્યકવ્યાનિ દાતૃભિઃ ।

અર્હત્તમાય વિપ્રાય તસ્મૈ દત્તં મહાફલમ્ ॥ ૧૨૮ ॥

અતિશય પૂજ્ય વેદવેત્તા બ્રાહ્મણને જ દાતાએ હવ્યો અને કવ્યો (દેવપિતૃનું અન્ન) આપવાં; કેમકે તેમને આપેલું મહા-ફળવાળું થાય છે. ૧૨૮

एकैकमपि विद्वांसं दैवे पित्र्ये च मोजयेत् ।

પુષ્કલં ફલમામોતિ નામન્ત્રજ્ઞાન્વહનપિ ॥ ૧૨૯ ॥

દેવકાર્ય અને પિતૃકાર્યમાં એકએક વિદ્વાનને જ જમા-
ડવો, જ્યાં પુષ્કળ ફળ મળે છે; માટે મંત્રો ન જાણનારા ધણાને
જમાડવા નહિ. (કેમકે તેથી કંઈ ફળ મળતું નથી.) ૧૨૯

વેદ જાણનારી પરીક્ષા કરવી

દ્રાદંચ પરીક્ષેત વ્રાહ્મણં વેદપારગમ્ ।

તીર્થં તદ્વ્યવકવ્યાનાં પ્રદાને સોઽતિથિઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૩૦ ॥

વેદમાં પારંગત બ્રાહ્મણની પણ દૂર સુધી-જરેથી (પિતા-
દાદા વગેરેના કુળની મુદ્દિની) પરીક્ષા કરવી; કેમકે તેવો
(શુદ્ધ) બ્રાહ્મણ, તે હૃદય અને કંઠોના તીર્થરૂપ (પાત્ર) તથા
જ્ઞાનમાં અતિથિ સમાન જ કહેવાય છે. (તેવાને જમાડવામાં
મોટું પુણ્ય થાય છે.) ૧૩૦

વેદ જાણનાર શુદ્ધ બ્રાહ્મણનું માદાત્મ

સહસ્રં હિ સહસ્રાણામવૃત્તાં યત્ર ભુઝતે ।

एकस्तान्मन्त्रवित्प्रीतઃ સર્વાનર્હતિ ધર્મતઃ ॥ ૧૩૧ ॥

જે શ્રાદ્ધમાં વેદરહિત દસ હજાર બ્રાહ્મણો એક બાળુ અને
બીજી બાળુ વેદમંત્રો જાણનાર એક જ બ્રાહ્મણ પ્રીતિપૂર્વક
જમે, તોપણ ધર્મદષ્ટિએ તે સર્વના (દશે હજારના) ભોજનનું
ફળ (મેજવી આપવા)ને યોગ્ય છે. (અર્થાત્ વેદ નહિ જાણેલા
દસ હજાર બ્રાહ્મણોને જમાડવાથી જે ફળ મળે તેટલું ફળ વેદ
જાણનાર એકને જમાડવાથી મળે છે.) ૧૩૧

વિદ્વાન બ્રાહ્મણ જ ભોજનપાત્ર

જ્ઞાનોત્કૃષ્ટાય દેયાનિ કવ્યાનિ ચ દર્શયિત્ત ।

ન હિ દસ્તાવમુગ્દિગ્ધો રુધિરેણૈય નુદપ્તઃ ॥ ૧૩૨ ॥

માટે જ્ઞાનમાં ઉત્કૃષ્ટ (વિદ્વાન) બ્રાહ્મણને જ દર્શાવે અને

કન્યે (દેવપિતૃ અન્ન) આપનાં; કેમકે લોહીથી ખરડાયેલા હાથ લોહીથી શુદ્ધ થતા નથી. (અર્થાત્ મૂર્ખાને જમાડ્યાથી, લાગેલો દોષ મૂર્ખાને જ જમાડ્યાથી દૂર ન થાય, પણ વિદ્વાનને જમાડ્યાથી જ દૂર થાય.) ૧૩૨

વેદ નહિ બ્રહ્મજ્ઞાને જમાડ્યાથી અનિષ્ટ ફળ

યાવતો વ્રસતે ગ્રાસાન્દ્રવ્યકવ્યેષ્વમન્ત્રવિત્ ।

તાવતો વ્રસતે પ્રેત્ય દીપ્તશૂલપૃથ્વ્યોગુહાન્ ॥ ૧૩૩ ॥

વેદ નહિ બ્રહ્મજ્ઞાને શ્રાદ્ધણુ હવ્ય અને કવ્ય (દેવ-પિતૃ અન્ન)ના જેટલા કોળિયા લે છે, તેટલા ધગધગતી શૂળે (સોયા), ઋષિઓ (બેધારી તલવારો) અને લોહાના ગોળા (શ્રાદ્ધ કરનાર) યજમાનને મૃત્યુ પછી (નરકમાં) ગળવા પડે છે.* ૧૩૩

પિતૃભોજન તો વિદ્વાનને જ જમાડાય

જ્ઞાનનિષ્ઠા દ્વિજાઃ કેચિત્તપોનિષ્ઠાસ્તથાપરે ।

તપઃસ્વાધ્યાયનિષ્ઠાશ્ચ કર્મનિષ્ઠાસ્તથાપરે ॥ ૧૩૪ ॥

કેટલાક શ્રાદ્ધણુ જ્ઞાનનિષ્ઠ (આત્મજ્ઞાની) હોય છે, કેટલાક તપોનિષ્ઠ હોય છે, કેટલાક તપોનિષ્ઠ તથા સ્વાધ્યાયનિષ્ઠ હોય છે અને કેટલાક કર્મનિષ્ઠ હોય છે. ૧૩૪

જ્ઞાનનિષ્ઠેષુ કલ્પ્યાનિ પ્રતિષ્ઠાપ્યાનિ યત્નતઃ ।

હવ્યાનિ તુ યથાન્યાયં સર્વેષ્વેવ ચતુર્થપિ ॥ ૧૩૫ ॥

* બ્રહ્મજ્ઞાન વ્યાસ પણુ આમ જ કહે છે : 'વ્રસતે યાવતઃ વિગ્ધાન્ તસ્ય વં દવિદોઽનુચઃ । વ્રસતે તાવતઃ શૂળાન્ શ્લ્વા વેદલેતશયમ્ - જે યજમાનના, દેવપિતૃકર્મના અજના જેટલા કોળિયા વેદ નહિ બ્રહ્મજ્ઞાને બ્રહ્મજ્ઞાન આપ છે, તેટલા (બ્રહ્મજ્ઞાન લોહાના) સોયા તે યજમાનને યમલોકમાં (નરકમાં પડીને) મળવા પડે છે.' (કુન્દુક)

તેમાં પિતૃઝ્ઞાને આપવાનાં કંઈયે (અત્ર તો) પ્રયત્ન-
પૂર્વક જ્ઞાનનિષ્ઠોને જ આપવાં; પરંતુ દેવોને આપવા યોગ્ય-
હોયે (અત્ર) તો હિપરતા આરેને યથાયોગ્ય આપી શકાય છે.

દેવો બ્રાહ્મણ સત્કારને યોગ્ય છે ?

અશ્રોત્રિયઃ પિતા यस્ય પુત્રઃ સ્યાદ્વેદપારગઃ ।

અશ્રોત્રિયો વા પુત્રઃ સ્યાત્પિતા સ્યાદ્વેદપારગઃ ॥ ૧૩૬ ॥

જ્યાયાંસમનયોર્વિદ્યાદ્યસ્ય સ્યાન્છોત્રિયઃ પિતા ।

મન્ત્રસંપૂજનાર્થં તુ સત્કારમિતરોર્ઽર્હતિ ॥ ૧૩૭ ॥

જનો પિતા અશ્રોત્રિય (વેદ નહિ ભણેલો) હોય, પરંતુ
પુત્ર વેદપારંગત હોય; અથવા જનો પુત્ર અશ્રોત્રિય હોય અને
પિતા વેદમાં પારંગત હોય; એ બન્નેમાં જનો પિતા શ્રોત્રિય
(વેદ ભણેલો) હોય તેને અડિયાતો બાણે અને બીજો (વેદ
નહિ ભણેલા પિતાનો વેદપારંગત થયેલો પુત્ર તો) તેણે અધ્ય-
યન કરેલા વેદમંત્રોના પૂજનના કારણે જ સત્કાર યોગ્ય છે.

શ્રાદ્ધમાં કેને જમાડાય અને કેને ન જમાડાય ?

ન શ્રાદ્ધે મોજયેન્મિત્રં ધનૈઃ કાર્યોઽસ્ય સંગ્રહઃ ।

નારિં ન મિત્રં યં વિદ્યાત્તં શ્રાદ્ધે મોજયેદ્દ્વિજમ્ ॥ ૧૩૮ ॥

શ્રાદ્ધમાં મિત્રને જમાડવો નહિ, પણ તેનો ધનથી સત્કાર
કરવો. જ શ્રાદ્ધણને શત્રુ અથવા મિત્ર તરીકે ન બાણતા હોઈએ,
તેને જ શ્રાદ્ધમાં જમાડવો. ૧૩૮

કેનાં શ્રાદ્ધ તથા દેવકર્મ નિષ્ફળ થાય છે ?

યસ્ય મિત્રપ્રધાનાનિ શ્રાદ્ધાનિ ચ હવીંષિ ચ ।

તસ્ય પ્રેત્ય ફલં નાસ્તિ શ્રાદ્ધેષુ ચ હવિઃષુ ચ ॥ ૧૩૯ ॥

જેના શ્રાદ્ધમાં તથા હવિષ(દેવાન)માં મુખ્યત્વે મિત્રો ન હોય છે, તેને પરલોકમાં તે શ્રાદ્ધનિમિત્તે અને હવિષ નિમિત્તે ફળ મળતું નથી. ૧૩૯

શ્રાદ્ધ દ્વારા મિત્રતા ન કરાય

યઃ સજ્જતાનિ કુરુતે મોહાચ્છાદ્ધેન માનવઃ ।

સ સ્વર્ગાશ્રયવતે લોકાચ્છાદ્ધમિત્રો દ્વિજાધમઃ ॥ ૧૪૦ ॥

જે માણસ મોહથી શ્રાદ્ધ દ્વારા મિત્રતા બાંધે છે, તે શ્રાદ્ધથી મૈત્રી બાંધનારો અધમ દ્વિજ સ્વર્ગલોકથી અષ્ટ યાય* છે. (સ્વર્ગને પામી શકતો નથી.) ૧૪૦

શ્રાદ્ધ નિમિત્તે મિત્રવ્રત, એ આંધળા ગાય જેવી

સંમોજની સામિહિતા પૈશાચી દક્ષિણા દ્વિજૈઃ ।

इहैवास्ते तु सा लोके गौरन्धेवैकवेश्मनि ॥ ૧૪૧ ॥

શ્રાદ્ધમાં (મિત્રમંડળ વગેરે) ભેગું કરી જે સાથે ભોજન કરવું અને (તેમાં સૌને જે) દક્ષિણા દેવી, તેને દ્વિજોએ 'પૈશાચી ભોજન-દક્ષિણા' કહી છે; એ તો જેમ આંધળી ગાય એક જ ઘરમાં બેસી રહે છે, તેમ આ લોકમાં જે બંધારી રહે છે. (સ્વર્ગ-હિ પરલોકનું ફળ આપી શકતી નથી.) ૧૪૧

વેદ નહિ બળેવાને આપેલું નિષ્ફળ

यथेरिणं यीजमुप्त्वा न वप्ता लभते फलम् ।

तथाऽनृचे हविर्दत्त्वा न दाता लभते फलम् ॥ ૧૪૨ ॥

* આમ કહી મૂચ્યું છે, કે શ્રાદ્ધ કરવાથી સ્વર્ગફળ પણ મળે છે; આ સંબંધે યાજ્ઞવલ્ક્ય કહે છે : 'આયુઃ પ્રજાં ધનં વિદ્યાં સ્વર્ગ મોક્ષં મુચ્યન્તિ ચ । પ્રવચન્તિ તથા રાજ્યં પ્રીતિ નૃણાં પિતામહાઃ ॥ - શ્રાદ્ધથી પ્રસન્ન થયેલા પિતૃદેવો માણસોને આયુષ, પ્રજા, ધન, વિદ્યા, સ્વર્ગ, મોક્ષ તથા સર્વ પ્રકારનાં મુખ આપે છે.' (કુલ્લક)

જેમ ખારી જમીનમાં ખીજ વાવી, વાવનારો ફળ પામતો નથી, તેમ વેદરહિતને હવિષ આપી, દાન કરનારો ફળ મેળવતો નથી. ૧૪૨

વિદ્વાનને આપેલી દક્ષિણા સારળ

દાતૃન્પ્રતિગ્રહીતૃન્શ્ચ કુરુતે ફલમાગિનઃ ।

વિદુષે દક્ષિણાં દત્ત્વા વિધિવત્પ્રેત્ય ચેહ ચ ॥ ૧૪૩ ॥

વિદ્વાનને વિધિપૂર્વક જે દક્ષિણા આપી હોય, તે તેના દેનારાઓને તથા લેનારાઓને આ લોકમાં તેમજ પરલોકમાં ફળમાગી કરે છે. ૧૪૩

શત્રુને તો શ્રાદ્ધમાં કદી ન જમાડાય

કામં શ્રાદ્ધેર્ચયેન્મિત્રં નામિરુપમપિ ત્વસ્મિ ।

દ્વિપતા હિ હવિર્મુક્તં ભવતિ પ્રેત્ય નિષ્ફલમ્ ॥ ૧૪૪ ॥

શ્રાદ્ધમાં કદાચ (વિદ્વાન શ્રાદ્ધણ ન મળે તો) મિત્રનો સત્કાર ભલે કરાય, પણ શત્રુ યોગ્ય હોય, છતાં તેનો સત્કાર ન જ કરાય; કેમકે શ્રાદ્ધમાં શત્રુએ કરેલું ભોજન પરલોકમાં નિષ્ફળ થાય છે. ૧૪૪

સંપૂર્ણ વેદ બહેલો શ્રાદ્ધણ ઉત્તમ ભોજનપાત્ર

યત્નેન મોજયેચ્છ્રાદ્ધે મહુવૃચં વેદપારગમ્ ।

શાંખાન્તમમથાઘ્યું છન્દોગં તુ સમાસિકમ્ ॥ ૧૪૫ ॥

અનેક ઋચાઓવાળા (મંત્ર તથા શ્રાદ્ધણે યૌ૩૫) ઋગ્વેદના પારંગત અથવા શાખાઓ સહિત સમગ્ર યજુર્વેદના પારંગત અથવા સંપૂર્ણ સામવેદના પારંગત શ્રાદ્ધણને શ્રાદ્ધમાં યત્નપૂર્વક જમાડવો. ૧૪૫

એવાને જમાડવાથી મહાપુણ્ય

एषामन्यतमो यस्य भुञ्जीत श्राद्धमर्चितः ।

પિતૃણાં તસ્ય તૃપ્તિઃ સ્યાચ્છાશ્વતી સાત્તપૌરુષી ॥ ૧૪૬ ॥

એમાંનો કોઈ પણ (વેદપારંગત) બ્રાહ્મણ જના શ્રાદ્ધમાં સત્કારપૂર્વક જમે છે, તેની સાત પેઢીના પિતૃઓ કાયમની તૃપ્તિ પામે છે. ૧૪૬

एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः ।

અનુકલ્પસ્ત્વયં જ્ઞેયઃ સદા સન્નિસ્તુષ્ઠિતઃ ॥ ૧૪૭ ॥

હવ્ય અને કવ્યના પ્રદાનનો આ મુખ્ય વિધિ કહ્યો; હવે સત્પુરુષોએ સેવેલો આ નીચેનો ગૌણ વિધિ જણવા યોગ્ય છે.

શ્રાદ્ધ-ભોજનનો ગૌણ વિધિ

मातामहं मातुलं च स्वस्तीयं श्वशुरं गुरुम् ।

દૌહિત્રં વિટૂપતિં વન્ધુમૃત્વિગ્યાજ્યૌ ચ મોજયેત્ ॥ ૧૪૮ ॥

માતાનો પિતા, મામા, બહેનનો દીકરો, શુરુ, દીકરીનો દીકરો, જમાઈ, ખંધુ (મામા, માસી તથા કોઈ વગેરેના પુત્રો), ઋત્વિજઅને યજમાન-એમને પણ શ્રાદ્ધમાં (વેદ બહુલો બ્રાહ્મણ ન મળે તો) જમાડી શકાય છે. ૧૪૮

देवर्भर्भान् ब्राह्मणान् परीक्षा न करवी

ન ગ્રાહ્યં પરીક્ષેત દેવે કર્મણિ ધર્મચિત્ ।

પિત્ર્યે કર્મણિ તુ ગ્રાપ્તે પરીક્ષેત પ્રયત્નતઃ ॥ ૧૪૯ ॥

ધર્મ જાણનાર બ્રાહ્મણે દેવકાર્યમાં બ્રાહ્મણની પરીક્ષા ન કરવી; પણ આવેલા પિતૃકાર્યમાં તો તેની કાળજીથી પરીક્ષા કરવી. ૧૪૯

પંગતમાં ખેસવાને ચોગ્ય-અચોગ્ય બ્રાહ્મણો

[તેષામન્યે પદ્ધિક્તદૃષ્ટ્યાસ્તથાન્યે પદ્ધિક્તપાવનાઃ ।

અપાદૃક્તેયાન્પ્રવક્ષ્યામિ કવ્યાનર્હાન્દિજાધમાન્ ॥

કેટલાક બ્રાહ્મણો પંગતને દૂષિત કરનારા હોય છે, તે કેટલાક પંગતને પવિત્ર કરનારા હોય છે; આમાં જે નીચ બ્રાહ્મણો કવ્ય (શ્રાદ્ધ-ભોજન) માટે અચોગ્ય અને પંક્તિ માટે અધિકારી છે, તેઓને હું કહું છું.]

પદ્ધતિમાં તથા શ્રાદ્ધમાં ભોજન કરવાને અચોગ્ય બ્રાહ્મણો

ये स्तेनपतितक्रीबा ये च नास्तिकवृत्तयः ।

तान्हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान्મનुरब्रवीत् ॥ ૧૫૦ ॥

જેઓ ચોર હોય, વટલી ગયેલા અથવા મહાપાપી હોય, નપુંસક હોય અને નાસ્તિકવૃત્તિવાળો હોય છે, તે બ્રાહ્મણોને મનુષ્યે હવ્ય (દેવાન્ન) અને કવ્ય (શ્રાદ્ધ-ભોજન)માં અચોગ્ય કહ્યા છે. ૧૫૦

जटिलं चानधीयानं दुर्बलं कितवं तथा ।

याजयन्ति च ये पूर्वांस्तांश्च श्राद्धे न भोजयेत् ॥ ૧૫૧ ॥

જટાયુક્ત (કે મુંડન કરનાર બ્રહ્મચારી) છતાં જે વેદાધ્ય-યનથી રહિત હોય, જે ધુતારો તપસ્વી હોય, જે જુગારી હોય અને જે સમૂહબાંધ્યાં યજ્ઞકર્મો કરાવ્યા કરતો હોય, તેને શ્રાદ્ધમાં જમાડવો નહિ. ૧૫૧

‡ વરિષ્ઠ પશુ આમ કહે છે : 'યથાપિ મહુયાગયઃ સ્વાદુ મહોપનયતે મહુન્-તે અનેક મજ્જમાનોનો સમુદાય મેળવી તેમની પાસે અનેક મરો દરાવી નાખે અને જે એકીસાથે અનેકને જનોર્મના ઉપનયન સંસ્કારો કરાવી નાખે, તે બ્રાહ્મણ શ્રાદ્ધભોજન માટે અચોગ્ય છે.'

ચિકિત્સકાન્દેવલકાન્માંસવિક્રયિણસ્તથા ।

વિપણેન ચ જીવન્તો વર્જ્યાઃ સ્પર્હ્યકવ્યયોઃ ॥ ૧૫૨ ॥

વૈદ્યો, (આજીવિકાર્થે) દેવપૂજારીઓ, માંસ વેચનારા અને વેપારથી જીવતા બ્રાહ્મણો હન્ય (દેવાન) તથા હન્ય- (પિતૃભોજન)માં ત્યજવા યોગ્ય છે. ૧૫૨

પ્રેપ્યો ગ્રામસ્ય રાજ્યથ કુનલી શ્યાવદન્તકઃ ।

પ્રતિરોદ્ધા ગુરોશ્ચૈવ ત્યક્તાગ્નિર્વાદ્ધિપિસ્તથા ॥ ૧૫૩ ॥

યક્ષ્મી ચ પશુપાલથ પરિવેત્તા નિરાકૃતિઃ ।

બ્રહ્મદ્વિદ્ પરિવિચિથ ગ્ણામ્યન્તર ઇવ ચ ॥ ૧૫૪ ॥

કુશીલવોઽયકીર્ણી ચ ઘૃપલીપતિરેવ ચ ।

પૌનર્ભવથ કાળથ ચસ્ય ચોપપતિર્ગૃહે ॥ ૧૫૫ ॥

ભૃતકાઘ્યાપકો યથ ભૃતકાઘ્યાપિતસ્તથા ।

શુદ્રશિષ્યો ગુરુશ્ચૈવ વાગ્દુષ્ટઃ કુણ્ડગોલકૌ ॥ ૧૫૬ ॥

અકારણપરિત્યક્તા માતાંપિત્રોર્ગુરોસ્તથા ।

ઘ્રાક્ષૈર્યૈનૈથ સંવન્ધૈઃ સંયોગં પતિતૈર્ગૈતઃ ॥ ૧૫૭ ॥

અગારદાહી ગરદઃ કુણ્ડાશી સોમવિક્રયી ।

સમુદ્રયાયી ચન્દી ચ તૈલિકઃ કૂટકારકઃ ॥ ૧૫૮ ॥

પિત્રા વિવદમાનથ કિત્તવો મઘપસ્તથા ।

પાપરોગ્યમિશસ્તથ દામ્ભિકો રસવિક્રયી ॥ ૧૫૯ ॥

ઘનુઃશરાણાં કર્તા ચ યથાગ્રેદિધિષ્ઠપતિઃ ।

મિત્રઘ્નુઘૂતવૃત્તિથ પુત્રાચાર્યસ્તથૈવ ચ ॥ ૧૬૦ ॥

અહીં તેવા બ્રાહ્મણને બ્રાહ્મભોજન માટે અયોગ્ય માન્યો છે, પશુ દેવર્ચના ભોજનમાં અયોગ્ય માન્યો નથી. (કુલ્લુક)

આમરી ગણ્ઢમાલી ચ ધિજ્યથો પિશુનસ્તથા ।

ઉન્મત્તોઽન્ધથ વજ્યાઃ સ્યુર્વેદનિન્દક એવ ચ ॥ ૧૬૧ ॥

ગામનો તથા રાજનો હેલકરી (ગામોટ, ચાકર વગેરે), ખરાબ નખવાળો, કાળા દાંતવાળો, ગુરુનો વિરોધી, અગ્નિહોત્ર છોડી દેનારો, વ્યાજનો ધંધો કરનારો, ક્ષયરોગી, (આજીવિકા માટે ઘેંટાંબકરાં વગેરે) ઢોર પોષનારો, (૧૭૧માં બતાવેલ લક્ષણવાળો) પરિવેત્તા, નિરાકૃતિ* (પંચમહાપણો નહિ કરનારો), બ્રાહ્મણુદ્વેષી, પરિવ્રિત્તિ, મહાજનના ધર્માદાના ધનથી જીવનારો, ગાઈબિજાવી અથવા નાચીને આજીવિકા કરનારો, અવધીર્ણ† (સ્ત્રીસંગથી વ્રતખંડિત બ્રહ્મચારીઓ ને સંન્યાસી), વૃષહીનો પતિ (શૂદ્ર સ્ત્રી સાથે વિવાહ કરનારો), પૌનર્ભવ (નાતરું કરનારીનો છોકરો), કાણો, બેના ઘરમાં સ્ત્રીનો રખાત હોય તે, પગારે બણાવનારો, પગારે બણુનારો, શૂદ્રને શિષ્ય કરનારો, શૂદ્રને ગુરુ કરનારો, દુષ્ટ વાણીવાળો, કુંડપુત્ર (શ્લોક ૧૭૪માં કહેલા) અને ગોલકપુત્ર, માતાપિતા તથા ગુરુનો કારણ વગર ત્યાગ કરનારો, પતિતો (વટલી મચેલા) સાથે અધ્યયન તથા વિવાહના સંબંધ બાંધનારો, ઘરને આગ લગાડનારો, વિધ દેનારો, કુંડજાતિના† પુરુષનું ખાનારો, સોમલતા વેચનારો,

* ૭૬ાગપરિસિષ્ટમાં પણ આનું લક્ષણ આ પ્રમાણે કહ્યું છે : ' નિરાકૃતાંડમણ્ડીનાં સ વિદ્યેયો નિરાકૃતિઃ ' (પાંચ મહાપણો ન કરીને) દેવાદિનો અનાદર કરનાર ' નિરાકૃતિ ' બણુવો.

+ અહીં ગોલકજાતિનું ખાનાર પણ સમજ લેવાનો છે; આથી જ દેવલ કહે છે : ' અમૃતે જારજઃ કુણ્ડો ય્ને મર્તરિ મોતકઃ । યસ્તયોરમ્મધાતિ સ કુણ્ડાસીતિ કથ્યંતે -ધણી દયાત હોય અને બળિચારથી ને જન્મેયો

સમુદ્રમાર્ગે (રટીમર-વહાણ વગેરે દ્વારા ખીજ બેટાંમાં) અવરજવર કરનારો, ભાટવૃત્તિ કરનારો (સ્તુતિપાઠક), તેલી-ધાંચીનું કામ કરનારો, ખોટી સાક્ષી પૂરનારો, પિતા સાથે ખોટાં વિવાહ કરનારો, ધુતારો કે જુગારી, દારૂ પીનારો, ડાઠ વગેરે પાપી રોગવાળો, કલંકિત થયેલો, દાંણિક, ધી, હહી, મધ વગેરે રસ વેચનારો, ધનુષળાણ બનાવનારો, અગ્નેદિધિપૂ- (મોટી બહેન કુંવારી હોય અને જે નાની બહેન પરણે તે)નો પતિ, મિત્રદ્રોહી, જુગાર ઉપર જીવનારો, પુત્રને આચાર્ય કરી તેની પાસે વેઠ ભણનારો, વાઈના રોગવાળો, ગંડમાળ રોગવાળો, સફેદ ડાઠવાળો, આડિયો, ઉન્મત્ત, અંધ અને વેઠની નિંદા કરનાર-એ પ્રાક્ષણો શ્રાદ્ધભોજનમાં ત્યજવા યોગ્ય છે. ૧૫૩-૧૬૧

હસ્તિગોશ્વોષ્ટદમકો નક્ષત્રૈર્યથા જીવતિ ।

પક્ષિણાં પોપકો યથા યુદ્ધાંચાર્યસ્તથૈવ ચ ॥ ૧૬૨ ॥

સ્ત્રોતસાં ભેદકો યથા તેર્પાં ચાવરણે સ્તઃ ।

ગૃહસંવેશકો દૂતો ઘૃક્ષારોપક એવ ચ ॥ ૧૬૩ ॥

હોય તે ‘કુંડ’ નામે વર્ણસંકર કહેવાય છે; તેમ જ ધણી મરી ગયા પછી બ્યભિચારથી જે જન્મ્યો હોય તે ‘મોઘક’ નામે વર્ણસંકર કહેવાય છે; અને તે અને કુંડ-મોઘકનું જે અન્ન ખાય, તે ‘કુંડાંશી’ કહેવાય છે. (કુલ્લક)

÷ આ ‘અગ્નેદિધિપૂ’નું લક્ષણ લોગાક્ષિ આ પ્રમાણે કહે છે: ‘જ્યેષ્ઠાયાં યયનૂઢાયાં કન્યાયામુચ્ચતેડનુજા । સા ચાગ્નેદિધિપૂર્જ્યા પૂર્વા ॥ દિધિપૂ: સ્મૃતા-મોટી બહેન પરણી ન હોય અને નાની બહેન જે પરણી બેસે તે (નાની બહેન) ‘અગ્નેદિધિપૂ’ અને મોટી બહેન ‘દિધિપૂ’ કહેવાય છે. (કુલ્લક)

શ્વક્રીડી ઝ્યેનજીવી ચ કન્યાદૂપક એવ ચં ।

હિંસો વૃષલઘ્નિચ્ચ ગણનાં ચૈવ યાજકઃ ॥ ૧૬૪ ॥

આચારહીનઃ ક્ષીવશ્ચ નિત્યં યાચનકસ્તથા ।

કૃપિજીવી શ્લીષદી ચ સદ્ધિર્નિન્દિત એવ ચ ॥ ૧૬૫ ॥

ઔરઘ્નિકો માહિષિકઃ પરપૂર્વાપતિસ્તથા ।

પ્રેતનિર્પાતિકચૈવ વર્જનીયાઃ પ્રયત્નતઃ ॥ ૧૬૬ ॥

તેમ જ હાથી, બળદ, ઘોડા અને ઊંટને ડેળવનારો, નક્ષત્રો-
થી જોષ જોઈ જીવનાર (જોષી), (રમવાં માટે) પક્ષીઓ
પાળનાર, યુદ્ધ શીખવનારો, જળપ્રવાહોને ભાંગનારો, જળ
પ્રવાહોને રોકનારો, ઘરના બાંધકામના (વાસ્તુવિદ્યાના)
ધંધાથી. આજીવિકા ચલાવનારો, કાસદ, મજૂરીથી* ઝાડ
લાવનારો, કૂતરાંના ખેલ કરનારો, બાજપક્ષી ઉપર પેટ
ભરનારો, કન્યાને શ્રદ્ધ કરનારો, હિંસા કરનારો, શત્રુની વૃત્તિ
કરનારો અથવા શત્રુ દ્વારા આજીવિકા ચલાવનારો, (વિનાયક
આદિ) ગણો-ગૃહદેવોના યાગો કરાવનારો, આચારવગરનો,
નપ્રસન્ન, (ધન હોય છતાં) નિત્યનો આગણ, ખેતી ઉપર
જીવનારો, હાથીપગાના રોગવાળો, સત્પુરુષોથી નિંદાયેલો,
(ઘેટાં-બર્કરાં રાખી) રખારીનો ધધો કરનારો, બેંસ-પાડા
પર જીવનારો, (નાતરું કરી) ફરી પરણેલી સ્ત્રીને પરણનારો,
તેમ જ પૈસા લઈ મુડદું લઈ જનારો-એવા સર્વ બ્રાહ્મણોને

* મજૂરી લઈને ઝાડ લાવવાં તે નિંદ્ય છે; પણ ધર્મદષ્ટિએ
તો ઝાડ વાવી રક્ષાય છે; ૧૬૫ ઉ ૩ 'વચાસતોર્ગી નરકં ન લાઙ્ગી-
ધાંચ આંખા લાવનાર નરકમાં જતો નથી.' (કુન્દુક)

; ધર્મ માટે તો અવરન મુડદને રમવાનમાં લઈ લેવાની

(દેવપિતૃ કર્મમાં) પ્રયત્નપૂર્વક અવશ્ય ત્યજ્ય દેવા. ૧૬૨-૧૬૬

एतान्विगर्हिताचारानपाङ्क्त्यान्दिजाधमान् ।

द्विजातिप्रवरो विद्वानुभयत्र चिवर्जयेत् ॥ १६७ ॥

વિદ્વાન શ્રેષ્ઠ દ્વિજ ઉપરના નિંદિત આચારવાળા, પંક્તિ-
બાહ્ય અને અધમ બ્રાહ્મણોને દેવ તથા પિતૃનાં-એમ બંને
કર્મોમાં ત્યજ્ય દેવા. ૧૬૭

अभक्षुने न माउवे, ते राप्त्रमां होमवा नवुं

ब्राह्मणस्त्वनधीयानस्तृणाग्निरिव शाम्यति ।

तस्मै हव्यं न दातव्यं न हि भस्मनि हूयते ॥ १६८ ॥

વેદાધ્યયનરહિત બ્રાહ્મણ, તણુખલાના દેવતા જેવો નિસ્તેજ
થઈ જાય છે; તેને હવ્યકવ્ય આપવું નહિ; કેમકે રાષ્ટ્રમાં હોમ
ન કરાય. ૧૬૮

पंक्तिपाक्षने आपेक्षा भोजनननु अनिष्ट इण

अपाङ्क्तदाने यो दातुर्भवत्यूर्ध्वं फलोदयः ।

दैवे हविषि पित्र्ये वा तत्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ १६९ ॥

દેવકાર્યમાં તેમ જ પિતૃકાર્યમાં પંક્તિબાહ્યોને હવ્ય અને
કવ્ય (દેવપિતૃ-ભોજન) આપ્યા પછી જ ફળ થાય છે, તે હવે
હું સંપૂર્ણ કરું છું : ૧૬૯

કોણે ખાધેલું રાક્ષસો ખાય છે ?

अत्रतैर्यद्विजैर्भुक्तं परिवेत्रादिभिस्तथा ।

अपाङ्क्तैर्यैर्यदन्यैश्च तद्वै रक्षांसि भुञ्जते ॥ १७० ॥

વ્રતવિનાના પંક્તિબાહ્ય તથા પરિવેતા આદિ બીજા

વેદોક્ત આગ્રા છે : 'एतद्वै परमं तपो यत्त्रेतमरण्यं नयन्ति-भुङ्क्षन्ति
(બાળવા) સ્મરણમાં લઈ જવું, એ તો શ્રેષ્ઠ તપ છે.'

બ્રાહ્મણોએ (શ્રાદ્ધાદિમાં) જે ભોજન ક્યું હોય છે, તે રાક્ષસો
જ જમે છે. ૧૭૦

પરિવેત્તા અને પરિવિત્તિ કાણુ છે ?

દારામિહોત્રસંયોગં કુસ્તે યોઙ્ગજે સ્થિતે ।

પરિવેત્તા સ વિદ્વેયઃ પરિવિત્તિસ્તુ પૂર્વજઃ ॥ ૧૭૧ ॥

મોટા ભાઈ કુંવારો હોય છતાં, નાનો ભાઈ વિવાહ કરે
અને અગ્નિહોત્રનો સંયોગ કરે, તો તે નાના ભાઈને તથા તે
મોટા ભાઈને અનુક્રમે પરિવેત્તા અને પરિવિત્તિ જાણવા. ૧૭૧

પરિવેત્તા વગેરે પાંચે નરકે જાય

પરિવિત્તિઃ પરિવેત્તા યયા ચ પરિવિષતે ।

સર્વૈઃ તૈ નરકં યાન્તિ દાતૃયાજકપચ્ચમાઃ ॥ ૧૭૨ ॥

તે પરિવિત્તિ, પરિવેત્તા તથા તે જની સાથે પરણે તે
પરિવિત્તા કન્યા, કન્યાનો દેનાર અને તે વિવાહયજ્ઞ કરાવનાર;
એ પાંચે ય નરક પામે છે. ૧૭૨

દિધિષૂપતિ કાણુ ?

બ્રાતૃમૃતસ્ય માર્યાપિ યોઙ્ગુરજ્યેત કામતઃ ।

ધર્મેણાપિ નિયુક્તાર્યા સ શ્વેયો દિધિષૂપતિઃ ॥ ૧૭૩ ॥

મરણ પામેલા ભાઈની પત્ની (નિયોગ) ધર્મથી જોડાઈ
હોય, તોપણ (એકવાર ઋતુકાળે જ તેની સાથેનો કામ-
વ્યવહાર કરવા સિવાય) જે તેને વિષે કામથી વારંવાર
(આલિંગન, ચુંબન વગેરે) અનુરંજન કરે છે, તેને દિધિષૂ-
પતિ જાણવો. (અને તેના બ્રાહ્મણને પણ શ્રાદ્ધમાં કુપાત્ર
સમજી લેવો.) ૧૭૩

કુંડ અને ગોલક પરસ્ત્રી-પુત્ર

પરદારેષુ જાયેતે દ્વૌ સુતૌ કુણ્ડગોલકૌ ।

પત્યૌ જીવતિ કુણ્ડઃ સ્યાન્મૃતે મર્તરિ ગોલકઃ ॥ ૧૭૪ ॥

પરસ્ત્રીમાં કુંડ અને ગોલક એ નામના બે પુત્રો થાય છે; પતિના જીવતાં પરપુરુષથી જે પુત્ર જન્મે તે 'કુંડ' અને તેના મરણ પછી પર પુરુષથી જે પુત્ર જન્મે તે ગોલક નામે છે. ૧૭૪

કુંડાશી કાણુ ?

[ઉત્પન્નયોરધર્મેણ હવ્યકવ્યે ચ નૈત્યકે ।

યસ્તયોરન્નમશ્નાતિ સ કુણ્ડાશી દ્વિજઃ સ્મૃતઃ ॥

અધર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા એ કુંડ અને ગોલકના નિત્યના દેવયજ્ઞોમાં હવ્ય અને પિતૃયજ્ઞમાં કવ્યરૂપ તેમનું અન્ન જે બ્રાહ્મણ જમે છે, તેને કુંડાશી કહ્યો છે. (તે પણ બ્રાહ્મમાં નેકામો છે.)]

કુંડ તથા ગોલક પણ બ્રાહ્મમાં નશામાં

તૌ તુ જાતૌ પરક્ષેત્રે પ્રાણિનો પ્રેત્ય ચેહ ચ ।

દત્તાનિ હવ્યકવ્યાનિ નાશયેતે પ્રદાયિનામ્ ॥ ૧૭૫ ॥

પરપત્નીમાં જન્મેલા આ બે પ્રાણીઓ (કુંડ તથા ગોલક) દાતાઓએ આપેલાં હવ્યો તથા કવ્યોને આ લોકમાં તેમ જ પરલોકમાં નિષ્કળ કરે છે. ૧૭૫

પંક્તિબાજના જોવાથી એ બ્રાહ્મણોજન નિષ્કળ થાય

અપાઙ્ક્ત્યો યાવતઃ પાંડુત્યાન્મુઝાનાનનુપश्यति ।

તાવતાં ન ફલં તત્ર દાતા પ્રાપ્નોતિ બાલિશઃ ॥ ૧૭૬ ॥

પંક્તિબાજ (ચોર વગેરે) એક જ બ્રાહ્મણ જેટલા પંક્તિ-

માન્ય ગ્રાહણોને જમતા જુએ છે, તેટલા ગ્રાહણોને જમાડ્યાનું ફળ તે મૂખ ભોજનદાતા પામતો નથી. (આ કારણે તેના દેખતાં ગ્રાહણોને જમાડવા નહિ.) ૧૭૬

આંધળો, કાણો, કાઢિયો અને પાપરોગી પણ અધમ

ધીક્ષ્યાન્ધો નવતેઃ કાણઃ પટેઃ ચિત્રી સ્તવસ્ય તુ ।

પાપરોગી સદસ્યસ્ય દાતુર્નાશયતે ફલમ્ ॥ ૧૭૭ ॥

આંધળો, કાણો,* કાઢિયો અને પાપરોગી પણ ગ્રાહ-
ભોજન જોઈ ને અનુક્રમે નેવું, સાડ, સો અને હજાર (શ્રોત્રિય)
ગ્રાહણો જમાડ્યાનું દાતાનું ફળ પણ નાશ કરે છે; માટે
એમના દેખતાં પણ ગ્રાહભોજન કરાવવું નહિ. ૧૭૭

શદ્રને પણ કરાવનાર પણ અધમ

યાવતઃ સંસ્પૃશેદક્ષત્રાક્ષિણાન્દ્રયાજકઃ ।

તાવતાં ન મવેદાતુઃ ફલં દાનસ્ય પૌર્તિકમ્ ॥ ૧૭૮ ॥

શદ્રને યદ કરાવનારો ગ્રાહણ પોતાનાં અગોથી જોડલા
ગ્રાહણોને અડે છે, તેટલા ગ્રાહણોને આપેલું ગ્રાહપૂર્તિનું
દાન દાતાને ફળ આપતું નથી. ૧૭૮

વેદવિચાપિ વિપ્રોઽસ્ય લોભાલ્કૃત્યા પ્રતિગ્રહમ્ ।

વિનાશં યજતિ સ્તિપ્રમામપાત્રમિવામ્મમિ ॥ ૧૭૯ ॥

વેદ જાણનાર ગ્રાહણ પણ જો લોભથી એ શદ્રને યદ
કરાવનાર પારોથી દાન લે, તો કાચી માટીનો પટે જમ
પાણીમાં ઝટ નાશ પામે છે, તેમ તે તત્કાલ નાશ પામે છે. ૧૭૯

* આંધળો કંઈ દેખે નહિ, તોપણ જોઈ કરાવ, તેટલા પ્રદેશમાં
પણ ભોજન સમયે તે ન દોષો જોઈએ.

સોમ વેચનાર, વૈદ્ય, દેવપૂજારી અને વાર્ધુપિ પણ અધમ

સોમચિક્રયિણે વિષ્ણુ મિયજે પૂયશોનિતમ્ ।

નદં દેવલકે દત્તમપ્રતિષ્ઠં તુ વાર્ધુપૌ ॥ ૧૮૦ ॥

સોમ વેચનાર બ્રાહ્મણને આપેલું શ્રાદ્ધલોજન વિષાદ્રુપ અને વૈદ્યને આપેલું પરુ અને લોહીરૂપ યાય છે તેમ જ (પગારથી) દેવપૂજ કરનારને આપેલું તે નાશ પામે છે અને બ્યાજથી આશ્રવિકા કરનારને આપેલું તે પ્રતિષ્ઠારહિત યાય છે. ૧૮૦

વેપારી તથા નાતરું કરનારીના પુત્રને આપેલું ભોજન નિષ્ફળ

યત્તુ વાણિજ્યકે દત્તં નેહ નામુત્ર તદ્ભવેત્ ।

મસ્મનીય હુતં હવ્યં તથા પૌનર્ભવે દ્વિજે ॥ ૧૮૧ ॥

વેપાર કરનારા તથા જણે પુનર્લંઘ કયું હોય તેવી સ્ત્રીથી જન્મેલા બ્રાહ્મણને જે દેવપિતૃભોજન આપ્યું હોય તે તે રાખમાં હોમેલાની જેમ આ લોકમાં અને પરલોકમાં બ્યર્થ યાય છે.

માટે પંક્તિબાહ્યો તથા દુષ્ટોને જમાડવા નહિ

इतरेषु त्वपाङ्क्तयेषु ययोद्दिष्टेष्वसाधुषु ।

મેદોઽસૃઢ્માંસમજાસ્થિ વદન્ત્યન્નં મનીષિણઃ ॥ ૧૮૨ ॥

ઉપર જણાવેલા પંક્તિબાહ્યો અને ખીજ પણ અસાધુઓને આપેલું ભોજન ચરખી, લોહી, માંસ, મજ્જા અને હાડકાં સમાન યાય છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે. ૧૮૨

પંક્તિપાવન બ્રાહ્મણો

अपाङ्क्तयोपहता पङ्क्तिः पाव्यते यैर्द्विजोत्तमैः ।

તાન્નિગોઘત કાત્સ્ન્યેન દ્વિજાઽયાન્પઙ્ક્તિપાવનાન્ ॥ ૧૮૩ ॥

પંક્તિબાહ્યોથી અબડાયેલી પંગત જે ઉત્તમ બ્રાહ્મણોથી

પાવન થાય છે, તેવા પંક્તિપાવન ઉત્તમ બ્રાહ્મણો વિષે તમે સંપૂર્ણ સાંભળો. ૧૮૩

અગ્રયાઃ-સર્વેષુ વેદેષુ સર્વપ્રવચનેષુ ચ ।

શ્રોત્રિયાન્વયજાશ્ચૈવ વિજ્ઞેયાઃ પદ્ધત્ક્રિપાવનાઃ ॥ ૧૮૪ ॥

સર્વ વેદોમાં તથા સધળાં વેદોનાં અંગોમાં જ્યો શ્રેષ્ઠ હોય અને જ્યો શ્રોત્રિયના વંશમાં જન્મેલા હોય, તેમને પંક્તિ-પાવન બ્રાહ્મણો બોલેલા. ૧૮૪

ત્રિણાચિકેતઃ પશ્ચાત્રિત્વિસુપર્ણઃ પદ્મકવિત્ ।

બ્રહ્મદેયાત્મસંતાનો જ્યેષ્ઠસામગણ્ય ચ ॥ ૧૮૫ ॥

વેદાર્થવિત્પ્રવક્તા ચ બ્રહ્મચારી સહસ્રદઃ ।

શતાયુશ્ચૈવ વિજ્ઞેયા બ્રાહ્મણાઃ પદ્ધત્ક્રિપાવનાઃ ॥ ૧૮૬ ॥

ત્રિણાચિકેત (યજુર્વેદની ઠઠવણીનો નચિકેતા સંબંધી ભાગ બળુનારો), પંચાશ્ચિ (સવારે તથા સાંજે પાંચ અશ્ચિ) પ્રદીપ્ત રાખનાર અશ્ચિહોત્રી (અથવા છાંદોગ્યમાં ઠઠેલી પંચાશ્ચિવિધા બળુનાર), ત્રિસુપર્ણ (ઋગ્વેદનો તે નામે એક ભાગ બળુનાર અથવા તૈત્તરીય શાખાના બ્રહ્મમેતુ માત્ર એ ભાગ બળુનાર), વેદનાં છ અંગ બળુનાર, બ્રાહ્મવિત્ત્રાહથી પરણેલી માતામાં જન્મનાર, જ્યેષ્ઠ સામ ગાનાર, વેદાર્થ બળુનાર, વેદનો વ્યાખ્યાતા, બ્રહ્મચારી, હજારો ગાયોનું દાન કરનાર અને

* આવા અશ્ચિહોત્રી બ્રાહ્મણને હારીત પણ પંક્તિપાવન રહે છે : 'પવન. પાવનત્રેગા દસ્ય પશ્ચાત્તયો મુદે । માયં પ્રાતઃ પ્રદીપ્યન્તે ઇ વિપ્રઃ પદ્ધત્ક્રિપાવનાઃ -એના પરમાં સવાર-સાંજે પવન, પાવન અને પીતલ ત્રણ અશ્ચિઓ પ્રદીપ્ત રહે છે, તે બ્રાહ્મણને 'પંક્તિ-પાવન' બોલેલો.' (જમ્બુક)

સો વર્ષના આયુષવાળો; આ (છ) બ્રાહ્મણોને પાંક્તપાવન
જાણવા. ૧૮૫, ૧૮૬

બ્રાહ્મણોને શ્રાદ્ધકર્મમાં ક્યારે નોતરવા ?

પૂર્વેદ્યુરપરેદ્યુર્વા શ્રાદ્ધકર્મણ્યુપસ્થિતે ।

નિમન્ત્રયેત જ્યેષ્ઠાન્સમ્યગ્વિગ્રાન્યથોદિતાન્ ॥ ૧૮૭ ॥

શ્રાદ્ધકર્મ આપ્યું હોય તેને આગલે દહાડે અથવા તે જ
દિવસે હપર કલા પ્રભાણેના છેવટે ત્રણ સુધી સુપાત્ર બ્રાહ્મણોને
સત્કારપૂર્વક નોતરવા. ૧૮૭

નોતરેલા બ્રાહ્મણે શું કરવું ?

નિમન્ત્રિતો દ્વિજઃ પિત્ર્યે નિયતાત્મા ભવેત્સદા ।

ન ચ હન્દાંસ્પધીયીત યસ્ય શ્રાદ્ધં ચ તદ્ભવેત્ ॥ ૧૮૮ ॥

પિતૃશ્રાદ્ધ માટે નોતરેલા બ્રાહ્મણે (શ્રાદ્ધના દિવસરાત)
સદા જિતેન્દ્રિય રહેવું (મૈથુનથી અટકી સંયમનિયમવાન થવું)
અને (આવશ્યક સંધ્યા, જપ આદિ વિના) વેદોતું અધ્યયન
કરવું નહિ; તેમ જ જને ત્યાં શ્રાદ્ધ હોય, તે યજમાને પણ
તેમ જ કરવું. ૧૮૮

નોતરેલા બ્રાહ્મણ પાસે પિતૃઓ આવે છે

નિમન્ત્રિતાન્હિ પિતર ઉપતિષ્ઠન્તિ તાન્દ્વિજાન્ ।

વાયુવચ્ચાનુગચ્છન્તિ તથાસીનાનુપાસતે ॥ ૧૮૯ ॥

કેમકે શ્રાદ્ધમાં નોતરેલા તે બ્રાહ્મણોની પાસે પિતૃઓ હાજર
થાય છે; તે બ્રાહ્મણ ચાલે છે, ત્યારે તેઓ વાયુની જમ તેમની
પાછળ ચાલે છે અને બ્રાહ્મણ બેસે છે, ત્યારે તેઓ તેની પાસે
બેસે છે. ૧૮૯

નોતરેલો આઘણુ જમે નહિ તો પાપી થાય

કેતિતસ્તુ યથાન્યાયં હવ્યકવ્યે દ્વિજોત્તમઃ ।

કથંચિદપ્યતિક્રામન્પાપઃ સ્ફુરતાં વ્રજેત્ ॥ ૧૯૦ ॥

હ૦ય અને ક૦ય (દેવપિતૃભોજન) માટે શાસ્ત્ર પ્રમાણુ

નોતરેલો આઘણુ જો કંઈ પણ રીતે તેને ઓળંગે (જમે નહિ),
તો તે પાપી (મર્યા પછી) જૂડેનો અવતાર પામે છે. ૧૯૦

આદર્શ નોતરેલા આઘણુ અવસ્થ સંબંધી રહેવું

આમન્વિતસ્તુ યઃ શ્રાદ્ધે વૃષભ્યા સહ મોદતે ।

દ્વાતુર્પદ્મકૃતં કિંચિત્તત્તર્વં પ્રતિપદ્યતે ॥ ૧૯૧ ॥

આદર્શ નોતરેલો આઘણુ જો શુદ્ધ સ્ત્રી સાથે મિથુન કરે,
તો દાતાનું જ કંઈ પાપ હોય, તે બધું તે આઘણુને લાગે છે.*

પિતૃદેવો કંઈ સામાન્ય નથી

અક્રોધનાઃ ક્રોધપરાઃ સતતં પ્રહચારિણઃ ।

ન્યસ્તશસ્ત્રા મહાભાગાઃ પિતરઃ પૂર્વદેવતાઃ ॥ ૧૯૨ ॥

પૂર્વકાળના અનાદિ દેવતાદેવ એવા પિતૃઓ ક્રોધરહિત,

શૌચપરાયણ, સર્વદા પ્રહચારી, સંકતશસ્ત્ર (યુદ્ધ છોડનારા)
અને દયાદિ આઠ એકરૂપી યુક્ત મહાભાગ્યશાળી છે. (માટે

* મેધાતિથિ અને ગ્રેહવિદરાજ આ સ્થોત્ર ઉપર દીકરા સખતાં
આવું મુચન કરે છે: 'સામાન્ય રીતે આદર્શ નોતરેલા આઘણુ સર્વજ્ઞ
અભયપ' પાળવાનું હોય છે; આવો વિધિ છે, છતાં તેની-આઘણુ-
ભતિની સ્ત્રી પણ તે દિવસ-રાત જો સંબંધી ન રહે અને આઘણુને
મિથુન માટે લગ્નગાથે, હો જો આઘણુ પણ યદભતિની સ્ત્રી જેની જ
મજાવ છે, એમ અહીં જણાવ્યું છે; અર્થાત્ આદર્શ નોતરેલો સ્ત્રીશર્પા
પછી જને આઘણુ સ્ત્રી-પુરુષે પૂર્ણ આદર્શનું સુધી અભયપ' પાળી
સંબંધી રહેવું જોઈએ. (ક્રમ્હ)

આદ્ય કરનારે તથા જન્મનારે અવશ્ય સંયમી રહેવું.) ૧૯૨

પિતૃઓની ઉત્પત્તિ

યસ્માદુત્પત્તિરેતેષાં સર્વેષામપ્યશેષતઃ ।

યે ચ યૈરુપચર્યાઃ સ્યુર્નિયમૈસ્તાન્નિગ્રોઘત ॥ ૧૯૩ ॥

તે સર્વની ઉત્પત્તિ શામાંથી થઈ છે અને કયાકયા નિયમો-
થી તેમની સેવા કરવી, તે બધું તમે સાંભળો. ૧૯૩

મનોહૈરપ્યર્ગર્ભસ્ય યે મરીચ્યાદયઃ સુતાઃ ।

તેષામૃષીણાં સર્વેષાં પુત્રાઃ પિતૃગણાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૯૪ ॥

બ્રહ્માના પુત્ર મનુના મરીચિ આદિ જે પુત્રો હતા, તે
સર્વ ઋષિઓના પુત્રોને પિતૃગણો કહ્યા છે. ૧૯૪

સાધ્યાના અને દેવાના પિતૃઓ કયા ?

વિરાટસુતાઃ સોમસદઃ સાધ્યાનાં પિતરઃ સ્મૃતાઃ ।

અગ્નિધ્વાતાશ્ચ દેવાનાં મારીચા લોકવિશ્રુતાઃ ॥ ૧૯૫ ॥

વિરાટના પુત્રો-સોમસદોને સાધ્યાના પિતૃઓ કહ્યા છે;
અને મરીચિના લોકપ્રસિદ્ધ પુત્રો-અગ્નિધ્વાતાઓ દેવાના
પિતૃઓ છે. ૧૯૫

બર્હિષદ પિતૃઓ કેના ?

દૈત્યદાનવયક્ષાણાં ગન્ધર્વોરગરક્ષસામ્ ।

સુપર્ણકિન્નરાણાં ચ સ્મૃતા વર્હિષદોઽત્રિજાઃ ॥ ૧૯૬ ॥

અત્રિના પુત્રો જે બર્હિષદ નામે પિતૃઓ છે, તે દૈત્યો,
દાનવો, યક્ષો, ગંધર્વો, ઉરગો, રાક્ષસો, સુપર્ણો અને
કિન્નરોના પિતૃઓ કહેવાય છે. ૧૯૬

આહણ્યુદિના પિતૃઓ

સોમપા નામ વિગ્રાણાં ક્ષત્રિયાણાં હવિર્મુજઃ ।

વૈદ્યાનામાજ્યપા નામ શુદ્રાણાં તું સુકાલિનઃ ॥ ૧૯૭ ॥

આહણ્યુ, ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો અને શુદ્રોના પિતૃઓ
અતુકમે સોમપા, હવિર્મુજ, આજ્યપા અને સુકાલિન
નામના છે. ૧૯૭

સોમપાસ્તુ કવેઃ પુત્રા હવિષ્મન્તોઽદ્વિરઃસુતાઃ ।

પુલસ્ત્યસ્યાજ્યપાઃ પુત્રા વસિષ્ઠસ્ય સુકાલિનઃ ॥ ૧૯૮ ॥

સોમપા પિતૃઓ ભૃગુના પુત્રો છે, હવિષ્મન્ત (અથવા
હવિર્મુજ) અંગિરાના પુત્રો છે, આજ્યપા પુલસ્ત્યના પુત્રો
છે અને સુકાલિન વસિષ્ઠના પુત્રો છે. ૧૯૮

અગ્નિદગ્ધાનગ્નિદગ્ધાન્કાવ્યાન્વર્હિપદસ્તથા ।

અગ્નિધ્વાત્તાંશ્ચ સૌમ્યાંશ્ચ વિગ્રાણામેવ નિર્દિશેત્ ॥ ૧૯૯ ॥

અગ્નિદગ્ધ, અનગ્નિદગ્ધ, કાવ્ય, બહિષ્ઠ, અગ્નિધ્વાત
અને સૌમ્ય; એ સર્વને આહણ્યુદિના પિતૃઓ બહુવા. ૧૯૯

કયા પિતૃઓ શાથી પ્રસન્ન થાય છે ?

[અગ્નિધ્વાત્તા હૃતૈસ્તૃતાઃ સોમપાઃ સ્તુતિમિસ્તથા ।

પિષ્ઠૈર્વર્હિપદઃ પ્રીતાઃ પ્રેતાસ્તુ દ્વિજમોજનૈઃ ॥

અગ્નિધ્વાત્તો હોમથી, સોમપો સ્તુતિથી, બહિષ્ઠો
પિંડોથી અને પ્રેતો આહણ્યુભોજનોથી પ્રસન્ન થાય છે.]

અનન્ત પિતૃઓ

ય एते तु गणा मुख्याः पितॄणां परिकीर्तिताः ।

तेषामपीह विज्ञेयं पुत्रपौत्रमनन्तकम् ॥ ૨૦૦ ॥

આ જ મુખ્ય પિતૃગણો કહ્યા, તેમના જ અનંત પુત્રપૌત્રો છે, તેમને પણ પિતૃઓ જાણવા. ૨૦૦

ઋષભ્યઃ પિતરો જાતાઃ પિતૃભ્યો દેવમાનવાઃ ।

દેવેભ્યસ્તુ જગત્સર્વં ચરં સ્થાષ્વનુપૂર્વશઃ ॥ ૨૦૧ ॥

ઋષિઓથી પિતૃઓ જન્મ્યા છે, પિતૃઓથી દેવો અને માનવો જન્મ્યા છે અને દેવોથી સ્થાવરજંગમ આ સર્વ જંગત અનુક્રમે જન્મ્યું છે. ૨૦૧

પિતૃઓને આપેલું જળ પણ અખૂટ સુખદાયક

રાજતૈર્માર્જનૈરેષામથો વા રાજતાન્વિતૈઃ ।

વાર્યપિ શ્રદ્ધયા દત્તમક્ષયાયોપકલ્પતે ॥ ૨૦૨ ॥

રૂપાનાં વાસણોથી અથવા ચાંદીએ મઢેલાં પાત્રોથી જે શ્રદ્ધાપૂર્વક પિતૃઓને જળ પણ આપ્યું હોય, તો તે તેમને અખૂટ તૃપ્તિ આપનારું થાય છે. (તો ઉત્તમ દૂધપાક વગેરે જે અપાય તો તેની તૃપ્તિની વાત જ શી!) ૨૦૨

દેવકાર્યથી પણ પિતૃકાર્ય વિશેષ

દેવકાર્યાદ્દ્વિજાતીનાં પિતૃકાર્યં વિશિષ્યતે ।

દૈવં હિ પિતૃકાર્યસ્ય પૂર્વમાપ્યાયનં શ્રુતમ્ ॥ ૨૦૩ ॥

દ્વિજવર્ણો માટે દેવકાર્યથી પણ પિતૃકાર્ય વિશેષ છે; કેમકે દેવકાર્ય એ પિતૃકાર્યને જ પ્રથમ સદા પૂર્ણ કરનાર કહ્યું છે. ૨૦૩

તેષામારક્ષભૂતં તુ પૂર્વં દૈવં નિયોજયેત્ ।

રક્ષાંસિ હિ વિલુપ્ત્યન્તિ શ્રાદ્ધમારક્ષવર્જિતમ્ ॥ ૨૦૪ ॥

તે પિતૃકર્મોનું રક્ષણ કરનાર તરીકે જ દેવકાર્ય પ્રથમ

કરવાનું હોય છે; કેમકે એ દેવરક્ષાથી રહિત એવા શ્રાદ્ધને
પ્રાશસો ઝૂંટવી લે છે. ૨૦૪

દેવાંધન્તં તદીહેત પિત્રાધન્તં ન તદ્ભવેત ।

પિત્રાધન્તં સ્વીહમાનઃ ક્ષિપ્રં નશ્યતિ સાન્વયઃ ॥ ૨૦૫ ॥

શ્રાદ્ધકર્મનો⁺ આરંભ તથા અંત દેવકાર્યથી જ કરવો,
પણ પિતૃકાર્યથી કરવો નહિ; કેમકે પિતૃકાર્યથી આરંભ
અને અંત કરનારે શ્રાદ્ધ કરનાર માણસ કુટુંબ સાથે
નાશ પામે છે. ૨૦૫

શ્રાદ્ધનો વિધિ

શુચિં દેશં ધિવિક્તં ચ ગોમયેનોપલેપयेत् ।

દક્ષિણાપ્રવર્ણં ચૈવ પ્રયત્નેનોપપાદयेत् ॥ ૨૦૬ ॥

એકાંત, પવિત્ર તથા દક્ષિણ દિશા તરફ ઢળતી ભૂમિને
પ્રયત્નપૂર્વક મેળવવી અને તેને ગાયના છાણથી લીંપવી.

પિતૃઓને ક્યાં સ્થળ પસંદ હોય છે ?

અવકાશેષુ ચોક્ષેષુ નદીતીરેષુ ચૈવ હિ ।

વિવિક્તેષુ ચ તુષ્યન્તિ દત્તેન પિતરઃ સદા ॥ ૨૦૭ ॥

સ્વાભાવિક શુદ્ધ, ખુલી અને એકાંત (જંગલ વગેરે)
સ્થાનોમાં, તેમ જ નદીનાં તીરો ઉપર (શ્રાદ્ધ વગેરે કરવાથી)
પિતૃઓ હંમેશાં ખુશ થાય છે. ૨૦૭

+ દેવક પણ આમ જ કહે છે : 'યત્ તત્ર ક્રિયતે કર્મ પૈતૃકે
બ્રાહ્મણાન્ પ્રતિ । તત્તર્વં તત્ર કર્તવ્યં વૈશ્વદેવિકપૂર્વકમ્ - હરકોઈ પિતૃકાર્યમાં
બ્રાહ્મણોની સામે જે કર્મ કરાય છે, તે બધું ત્યાં વૈશ્વદેવકર્મ-દેવકાર્ય.
પૂર્વક જ કરવું જોઈએ.' (કુલ્લક)

દર્શાસન પર બ્રાહ્મણને બેસાડવા

આસનેષ્વપલ્લભેષુ ચર્હિષ્મત્સુ પૃથક્પૃથક્ ।

ઉપસ્પૃષ્ટોદકાન્સમ્યગ્નિગ્રાંસ્તાનુપવેશયેત્ ॥ ૨૦૮ ॥

આચમન કરેલા તે બ્રાહ્મણને ત્યાં ગોઠવેલાં જુદાંજુદાં દર્શાસનો ઉપર સારી રીતે બેસાડવા. ૨૦૮

દેવપૂજનપૂર્વકે બ્રાહ્મણપૂજન

ઉપવેશ્ય તુ તાન્વિગ્રાનાસનેષ્વજુગુપ્સિતાન્ ।

ગન્ધમાલ્યૈઃ સુરભિભિર્ચયેદેવપૂર્વકમ્ ॥ ૨૦૯ ॥

તે બ્રાહ્મણને ઉત્તમ આસનો ઉપર બેસાડી સુગંધી ચંદન તથા માળાઓથી દેવપૂજન કર્યા પછી તેમનું પૂજન કરવું. ૨૦૯

અગ્નિહોમ પશુ કરવો

તેષામુદકમાનીય સપચિત્રાંસ્તિલાનપિ ।

અગ્નૌ કુર્પાદનુજ્ઞાતો વ્રાહ્મણો વ્રાહ્મણૈઃ સહ ॥ ૨૧૦ ॥

એ બ્રાહ્મણ! માટે જળ, દર્ભની પનિત્રીઓ તથા તક્ષલાવી, તેમની આજ્ઞા મળતાં બ્રાહ્મણે તેમની સાથે રહી અગ્નિમાં હોમ કરવો. ૨૧૦

પછી પિતૃતર્પણ

અગ્નેઃ સોમયમામ્યાં ચ કૃત્વાપ્યાયનમાદિતઃ ।

હવિર્દનિન વિધિવત્પથાત્સંતર્પયેત્પિતૃન્ ॥ ૨૧૧ ॥

પ્રથમ અગ્નિ, સોમ તથા ચમને વિધિપૂર્વક હવિર્દાનથી પ્રસન્ન કરી તે પછી પિતૃઓનું તર્પણ કરવું. ૨૧૧

અગ્નિ ન હોય તો આશણ ન અગ્નિ

અન્યમાથે તુ વિપ્રસ્ય પાણાવેવોપપાદયેત્ ।

યો હ્યગ્નિઃ સ દ્વિજો વિપ્રૈર્મન્વદર્શિમિરુચ્યતે ॥ ૨૧૨ ॥

અગ્નિનો* અભાવ હોય, તો તેણે આશણના હાથમાં ન એ આહુતિઓ આપવી; કેમકે ન અગ્નિ છે તે આશણ ન છે, એમ મન્વદ્રષ્ટા આશણેા કહે છે. ૨૧૨

કેવા આશણેા આદના દેવા જેવા ?

અક્રોધનાન્સુપ્રસાદાન્વદન્ત્યેતાન્પુરાતનાન્ ।

લોકસ્યાપ્યાયને યુક્તાઙ્ગાદ્દેવાન્દ્વિજોચમાન્ ॥ ૨૧૩ ॥

ક્રોધરહિત, સારી રીતે પ્રસન્ન, પુરાતની અને લોકની પૃથ્વીમાં પરાયણ એવા ઉત્તમ આશણોને મનુ વગેરે આદ્યદેવા કહે છે. ૨૧૩

પિંડપ્રદાનની વિધિ

અપસવ્યમગ્નૌ કૃત્વા સર્વમાયુત્ય વિક્રમમ્ ।

અપસવ્યેન હસ્તેન નિર્વપેદુદકં શુચિ ॥ ૨૧૪ ॥

જમણી બાજુ અગ્નિમાં હોમક્રિયા વગેરે સર્વ ક્રમ કર્યા પછી જમણે હાથે (પિંડ ચૂકવાની) જમીન ઉપર જળધારા પાડવી. ૨૧૪

* જનોર્ધનો સંસ્કાર થયો ન હોય, જનોર્ધનો સંસ્કાર થઈ ગયો હોય, છતાં વેદાધ્યયન પછીનો સમાવર્તન સંસ્કાર કર્યા પછી જેણે પત્ની સાથે પાણિગ્રહણ કરી શ્વસ્યાગ્રમમાં પ્રવેશ કર્યો ન હોય, અથવા જેની પત્ની મરણ પામી હોય, તેમને ત્યાં વૈદિક અગ્નિ હોવા સંભવ નથી, એ અભિપ્રાયે અહીં આમ સૂચવ્યું છે. (કુલ્લક)

ત્રીંસ્તુ તસ્માદ્વિઃશેષાત્પિષ્ઠાન્કૃત્વા સમાહિતઃ ।

ઔદકેનૈવ વિધિના નિર્વપેદક્ષિણામુલ્કઃ ॥ ૨૧૫ ॥

આહુતિ આપતાં જ હવિષ ખાત્રી રહેલ હોય, તેમાંથી ત્રણ પિંડો કરી સાંવધાન થઈ દક્ષિણ તરફ મોં રાખી, તે જ જળવિધિથી તે પિંડો (દર્ભ ઉપર) મૂકવા. ૨૧૫

ન્યુપ્ય પિષ્ઠાંસ્તતસ્તાંસ્તુ પ્રયતો વિધિપૂર્વકમ્ ।

તેષુ દર્મેષુ તં હસ્તં નિમૃજ્યાલ્લેપમાગિનામ્ ॥ ૨૧૬ ॥

એમ વિધિપૂર્વક એ પિંડોને તે દર્ભો પર સ્થાપ્યા પછી પ્રપિતામહ આદિ (ત્રણ) લેપભાગીઓની તૃપ્તિ માટે તે દર્ભોના મૂળના ભાગમાં પોતાનો તે હાથ કાળજીથી નિર્લેપ કરવો-લૂછી નાખવો.† ૨૧૬

આચમ્યોદકપરાશૃત્ય ત્રિરાયમ્ય ણૈસ્મન્ ।

પદ્મકૃતુંચ નમસ્કુર્યાત્પિતૃનેવ ચ મન્ત્રવિત્ ॥ ૨૧૭ ॥

પછી મંત્રો બાળનારા પ્રાણણે આચમન કરી, ઉત્તર તરફ મોં રાખી, ધીરેધીરે ત્રણ પ્રાણાયામ કરવા અને (' વસન્તાય નમસ્તુમ્યમ્ ' ઇત્યાદિ મંત્રથી) છ ઋતુઓને તેમ જ (' નમો વઃ પિતરઃ ઇત્યાદિ મંત્રથી) પિતૃઓને નમસ્કાર કરવા.

ઉદકં નિનયેચ્છેપં ણૈઃ પિષ્ઠાન્તિકે પુનઃ ।

અવજિઘ્રેચ તાન્પિષ્ઠાન્યથાન્યુસાન્સમાહિતઃ ॥ ૨૧૮ ॥

† આ ક્રિયાને અનુસરતું આવું વિધ્યુવચન પણ મળે છેઃ દર્ભમૂલેષુ કરાવર્ષણમ્-પિંડોથી ખરડાયેલો પોતાનો એ હાથ ' દર્ભના મૂળભાગમાં લૂછો નાખવો. ' (ક્રમકે તેથી પ્રપિતામહ વગેરે ત્રણ પિતૃઓ તૃપ્ત થાય છે. (કુલ્લક)

પછી (પાનમાં) બાકી રહેલા પાણીને ફરી, પિંડોની પાસે ધીરેધીરે પાડવું અને તે પિંડોને જ ક્રમે સ્થાપ્યા હોય, તે જ ક્રમે (એકએક લઈ) એકાગ્રચિત્તે સૂધવા. ૨૧૮

પિण्डेभ्यस्त्वल्पिकां मात्रां समादायानुपूर्वशः ।

तेनैव विप्रानासीनान्विधिवत्पूर्वमाशयेत् ॥ ૨૧૯ ॥

પછી તે પિંડોમાંથી અનુક્રમે થોડોથોડો ભાગ લઈ (જમવા) એકેલા ગ્રાહણોને પ્રથમ તે વડે જ વિધિપૂર્વક જમાડવા. ૨૧૯

द्वियमाणे तु पितरि पूर्वपामेव निर्वपेत् ।

विप्रवद्वापि तं श्राद्धे स्वकं पितरमाशयेत् ॥ ૨૨૦ ॥

જે પિતા જીવતો હોય, તે (મરણ પામેલા પિતામહ આદિ તથા) પૂર્વજોનું જ શ્રાદ્ધ કરવું અથવા પોતાના તે પિતાને પણ શ્રાદ્ધમાં ગ્રાહણની જમ જમાડવો. ૨૨૦

पिता यस्य निवृत्तः स्याज्जीवेचापि पितामहः ।

पितुः स नाम संकीर्त्य कीर्तयेत्प्रपितामहम् ॥ ૨૨૧ ॥

જે પિતા મરી ગયો હોય અને પિતામહ (પિતાનો પિતા) જીવતો હોય તે પિતાના નામનું ઉચ્ચારણ કરી પ્રપિતામહનું નામ ઉચ્ચારવું. ૨૨૧

पितामहो वा तच्छ्राद्धं श्रुज्जीतेत्यग्रवीन्मनुः ।

કામં વા સમનુજ્ઞાતઃ સ્વયમેવ સમાચરેત્ ॥ ૨૨૨ ॥

અથવા પિતામહે તે શ્રાદ્ધ જમવું એમ મનુએ કહ્યું છે; અથવા (જીવતા પિતામહે, તું રીત ઇચ્છા પ્રમાણે કર, એમ)

આજ્ઞા આપી હોય, તો પોતે જ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કરવું
—એ પિતામહને (બ્રાહ્મણને સ્થાને) જમાડવા.* ૨૨૨

તેષાં દત્ત્વા તુ હસ્તેષુ સપવિત્રં તિલોદકમ્ ।

તત્પિષ્ઠાગ્રં પ્રયચ્છેત સ્વધૈષામસ્તિત્વતિ બ્રુવન્ ॥ ૨૨૩ ॥

તે આમંત્રિત બ્રાહ્મણોના હાથમાં દર્શ સાથે તલ અને
જળ આપી 'વિત્રે સ્વધારતુ' એમ કહી, તેમને તે પિંડને
અગ્રભાગ (અનુક્રમે) આપવો. ૨૨૩

પાણિભ્યાં તૂપસંગૃહ્ય સ્વયમન્નસ્ય વર્ધિતમ્ ।

વિપ્રાન્તિકે પિતૃન્ધ્યાયશ્નકૈરુપનિશ્ચિપેત્ ॥ ૨૨૪ ॥

પછી (બ્રાહ્મકર્તાએ) પોતે અન્નના પાત્રને બે હાથે
હાથ પિતૃઓનું ધ્યાન કરતાંકરતાં ધીમેથી બ્રાહ્મણોની પાસે
(પીરસવા) મૂકવું. ૨૨૪

પીરસવાની રીત

ઉમયોર્હસ્તયોર્મુક્તં યદન્નમુપનીયતે ।

તદ્વિપ્રલુમ્પન્ત્યસુરાઃ સહસા દુષ્ટચેતસઃ ॥ ૨૨૫ ॥

એ અન્નને બે બે હાથમાં મૂકી લાવે નહિ, તો દુષ્ટ બુદ્ધિ-
વાળા અસુરો તેને એકદમ ઝૂંટવી લે છે. (માટે એક હાથે
લાવી પીરસવું નહિ.) ૨૨૫

ગુણાંશ્ચ સ્પશાકાદ્યાન્પયો દધિ ઘૃતં મધુ ।

વિન્યસેત્પ્રયતઃ પૂર્વં ભૂમાવેવ સમાહિતઃ ॥ ૨૨૬ ॥

* 'પિતૃપ્રપિતામહયોર્વા બ્રાહ્મણં કુર્યાત્—અથવા પિતાનું તથા
પ્રપિતામહનું—એમ બે બ્રાહ્મ કરવાં;' એ વિષ્ણુવચનને અનુસરી પિતાનું,
પિતામહનું તથા વૃદ્ધ પિતામહનું—એમ ત્રણ બ્રાહ્મ કરવાં. (કુલ્લુક)

ગુણયુક્ત દાળ, શાક વગેરેને તથા દૂધ, દહીં, ઘી અને
૧ મધને પવિત્ર થઈ સ્વસ્થ ચિત્તે અને પ્રયત્નેનપૂર્વક પ્રથમ જમીન
ઉપર જ (ઢળી ન જાય તેમ) મૂકવાં. ૨૨૬

મહ્યં ચ મોજ્યં વિવિધં મૂલાનિ ચ ફલાનિ ચ ।

હૃદ્યાનિ ચૈવ માંસાનિ પાનાનિ સુરમીણિ ચ ॥ ૨૨૭ ॥

ઉપનીય ત્તત્સર્વં શનકૈઃ સુસમાહિતઃ ।

પરિષેપયેત પ્રયતો ગુણાન્સર્વાન્પ્રચોદયન્ ॥ ૨૨૮ ॥

વિવિધ ભક્ષ્યો, જીદાંજીદાં ભોજ્યો, મૂળો, ફળો, મનને ગમે
તેવાં માંસો તેમ જ સુગંધીદાર પીણાં, એ સર્વ વ્રાહ્મણોની પાસે
લાવી તે સર્વના ગુણોને કહેતા રહી એકાગ્ર ચિત્તે ઠાળજીથી
તે પીરસવાં. ૨૨૭, ૨૨૮

નાસ્તમાપાતયેજ્ઞાતુ ન કુપ્યેન્નાનૃતં વદેત્ ।

ન પાદેન સ્પૃશેદન્નં ન ચૈતદવધૂનયેત્ ॥ ૨૨૯ ॥

(તે વખતે) આંસુ કદી પાડવાં નહિ, ક્રોધ કરવો નહિ,
જૂઠું બોલાવું નહિ, અત્રને પગ લગાડવો નહિ, તેમ તેને
હાજીહાજી (પાત્રમાં) નાખવું નહિ. ૨૨૯

અસ્તં ગમયતિ પ્રેતાન્કોપોડરીનનૃતં શુનઃ ।

પાદસ્પર્શસ્તુ રક્ષાંસિ દુષ્કૃતીનવધૂનનમ્ ॥ ૨૩૦ ॥

કેમકે (પાડેલાં) આંસુ વ્રાહ્મણ અત્ર પ્રેતોને પડેાંચાડે છે,
(કરેલો) ઠાપ તે અત્ર શત્રુને પડેાંચાડે છે, જૂઠું બોલાયેલ
દોષ તો તે કૃતરાને પડેાંચાડે છે, અત્રને પગ લગાડ્યો દોષ
તો તે રાક્ષસોને પડેાંચે છે અને તેને હાજીવાથી તે પાપીઆને
પડેાંચે છે. ૨૩૦

પિતૃઓને શું ગમે છે?

યદ્યદ્રોચેત્ત વિપ્રેભ્યસ્તત્તદદ્યાદમત્સરા ।

બ્રહ્મોદ્યાથ કથાઃ કુર્યાત્પિતૃણામેતદીક્ષિતમ્ ॥ ૨૩૧ ॥

બ્રાહ્મણોને જે જે વસ્તુ રહે, તે તે મત્સરરહિત રહી તેમને પીરસવી અને બ્રહ્મવિષયની કથાઓ કહેવી; ઇતઃ પિતૃઓને એ પ્રિય છે. ૨૩૧

જન્મતા બ્રાહ્મણોને શું સંભળાવવું ?

સ્વાધ્યાયં શ્રાવયેત્પિતૃબ્યે ધર્મશાસ્ત્રાણિ ચૈવ હિ ।

આખ્યાનાનીતિહાસાંશ્ચ પુરાણાણિ સ્થિલાણિ ચ ॥ ૨૩૨ ॥

પિતૃઓના શ્રાદ્ધમાં (વેદનો) સ્વાધ્યાય, ધર્મશાસ્ત્રો, આખ્યાના, ઇતિહાસો, પુરાણો, તેમ જ ખિલો (શ્રીસૂક્ત તથા શિવસૂક્ત) આદિ જન્મતા બ્રાહ્મણોને સંભળાવવાં. ૨૩૨

હર્ષયેદ્બ્રાહ્મણાંસ્તુષ્ઠો મોજયેચ્ચ શનૈઃ શનૈઃ ।

અન્નાપેનાસકૃચ્છૈતાન્ગુણૈશ્ચ પરિચોદયેત્ ॥ ૨૩૩ ॥

પોતે સંતુષ્ટ રહી બ્રાહ્મણોને પ્રસન્ન કરવા, તેમને ધીરધીર જમાડવા અને વારંવાર (ભોજનના પદાર્થોના) ગુણો કહી તેમને જમવામાં ઉત્સાહિત કરવા. ૨૩૩

શ્રાદ્ધમાં ભાણેજને અવશ્ય જમાડવો

વ્રતસ્થમપિ દૌહિત્રં શ્રાદ્ધે યત્નેન મોજયેત્ ।

કુતપં ચાસને દદ્યાત્તિલૈશ્ચ વિકિરેન્મહીમ્ ॥ ૨૩૪ ॥

દૌહિત્ર (ભાણેજ) બ્રહ્મચર્યરૂપ વ્રતમાં રહેલો—બ્રહ્મચારી હોય, તોપણ તેને શ્રાદ્ધમાં યત્નથી જમાડવો. તેને આસનમાં નેપાળી કામળો આપવો અને (ભાણેજ ન હોય તોપણ)

આદ્યભૂમિ ઉપર તથા વેરવા. ૨૩૪

આદ્યમાં તથા પવિત્ર અને તથા પ્રશંસનીય

ગ્રીણિ શ્રાદ્ધે પવિત્રાણિ દૌહિત્રઃ કુતપસ્તિલાઃ ।

ગ્રીણિ ચાત્ર પ્રશંસન્તિ શૌચમક્રોધમત્વરામ્ ॥ ૨૩૫ ॥

દૌહિત્ર, નેપાળી કામળો અને તથા-એ તથા આદ્યમાં પવિત્ર છે; તેમ જ પવિત્રતા, ક્રોધરહિતપણું અને ઉતાવળ ન કરવી-એ તથાને વિદ્વાનો વખાણે છે. ૨૩૫

આદ્યભોજન ગરમ ભોજ્ય

અત્યુષ્ણં સર્વમન્નં સ્યાદુગ્રીરંસ્તે ચ વાગ્યતાઃ ।

ન ચ દ્વિજાતયોઃ સૂયુર્દાત્રા પૃષ્ઠા હવિર્ગુણાન્ ॥ ૨૩૬ ॥

અધું અન્ન (આદ્યમાં) ઊનુંઊનું⁺ હોયું ભોજ્ય અને આદ્ય-ભોજ્યે વાણી સંગમમાં રાખી (મોન રહી) તે જમવું. ભોજન આપનારે આદ્યભોજને પૂજે, તેપણુ તેમણે ભોજનના ગુણે (કાર્ય શેષ વગેરેથી પણ) ઠહેવા નહિ. ૨૩૬

ઉપર જમ્યામ્નું તેમાં કારણ

યાવદુષ્ણં ભવત્યન્નં યાવદશ્રન્તિ વાગ્યતાઃ ।

પિતરસ્તાવદશ્રન્તિ યાવન્નોક્તા હવિર્ગુણાઃ ॥ ૨૩૭ ॥

જ્યાંસુધી અન્ન ઊનું હોય, જ્યાંસુધી આદ્યભોજ વાણીને

સંયમ રાખી (ચુપચાપ) જમતા હોય, તેમ જ જ્યાંસુધી તેઓ ભોજનના ગુણોને કહેતા નથી, ત્યાંસુધી પિતૃઓ જમે છે. ૨૩૭-
કયું ભોજન રાક્ષસી છે ?

યદ્દેષિતશિરા યદ્દુક્તે યદ્દુક્તેદક્ષિણામુલ્લઃ ।

સોપાનત્કથ્ચ યદ્દુક્તે તદ્દૈ રક્ષાંસિ યુજ્જતે ॥ ૨૩૮ ॥

પક્ષ વગેરેથી માથું વીટીને જ જમે, દક્ષિણ તરફ મોં રાખી જ જમે અને જોડા સાથે જ જમે છે, તેને રાક્ષસો જ જમે છે. ૨૩૮

જમતા આઘાતોને કાણુ જોઈ ન શકે ?

ચાણ્ડાલથ્ચ વરાહથ્ચ કુકુટઃ શ્ચા તથૈવ ચ ।

રજસ્વલા ચ પન્થથ્ચ નેક્ષેરન્નશ્રતો દ્વિજાન્ ॥ ૨૩૯ ॥

ચાંડાળ, ભૂંડ, ફકડો, ફતરો, રજસ્વલા સ્ત્રી અને નપુંસક, એમાંના કોઈની પણ નજર જમતા આઘાતો ઉપર ન પડવી જોઈએ. ૨૩૯

ઉપર જણાવ્યું, તેમાં કારણ

હોમે પ્રદાને મોજ્યે ચ યદેભિરભિવીક્ષ્યતે ।

દૈવે કર્મણિ પિત્ર્યે વા તદ્રચ્છત્યયથાતથમ્ ॥ ૨૪૦ ॥

હોમમાં, દાનમાં, દેવકર્મમાં અથવા પિતૃકાર્યમાં જો એ-
ઉપર જણાવેલાંની નજર પડે, તો તે કર્મ નિષ્ફળ થાય છે. ૨૪૦

ગ્રાણેન સૂકરો દન્તિ પક્ષવાતેન કુકુટઃ ।

શ્ચા તુ દષ્ટિનિષાતેન સ્પર્શેનાવરવર્ણજઃ ॥ ૨૪૧ ॥

ભૂંડ સૂંઘવાથી, ફકડો પાંખના વાયરાથી, ફતરો નજરથી અને શૂદ્ર સ્પર્શથી શ્રાદ્ધના અગ્નને દૂષિત કરે છે. ૨૪૧

આવે ચાકર પણ શ્રાદ્ધસ્થાને નુ નોધર્થે .

લગ્નો વા યદિ વા કાળો દાતુઃ પ્રેષ્યોઽપિ વા ભવેત્ ।

હીનાતિરિક્તગાત્રો વા તમપ્યપનયેત્પુનઃ ॥ ૨૪૨ ॥

શ્રાદ્ધભોજન આપનાર યજમાનનો ચાકર પણ જ લગડો, કાણો, વધારે અંગવાળો કે ઓછા અંગવાળો હોય, તેને પણ શ્રાદ્ધના સ્થાનમાંથી દૂર ખસેડવો. ૨૪૨

એ ભોજનસમયે આવી ચડેલાનો સત્કાર કરવો

બ્રાહ્મણં મિશ્રુકં વાપિ ભોજનાર્થમુપસ્થિતમ્ ।

બ્રાહ્મણૈરમ્યનુજ્ઞાતઃ શક્તિઃ પ્રતિપૂજયેત્ ॥ ૨૪૩ ॥

(ભોજન સમયે) કોઈ બ્રાહ્મણ કે મિશ્રુક ભોજન માટે આવી ચડે, તો (નોતરેલા) બ્રાહ્મણોની સંમતિ લઈ તેનો પણ શક્તિ અનુસાર સત્કાર કરવો. ૨૪૩

બ્રાહ્મણો જમી રહ્યા પછીની વિધિ

સાર્વવર્ણિકમશ્રાદ્ધં સત્રીયાપ્લાવ્ય વારિણા ।

સમુત્સૃજેદ્વુક્તવતામગ્રતો વિકિરન્મુચિ ॥ ૨૪૪ ॥

દરેક પ્રકારનાં અગ્નિને એકઠાં કરી તેમને પાણીથી ભીંજવીને જમી રહેલા બ્રાહ્મણોની આગળ જમીન ઉપર (પાથરેલા દહોં પર) વેરાતાં મૂકવાં. ૨૪૪

વિકિર પિંડ

અસંસ્કૃતપ્રમીતાનાં ત્યાગિનાં કુલયોપિતામ્ ।

ઉચ્છિદ્રં માગધેયં સ્યાદર્મેષુ વિકિરન્નયઃ ॥ ૨૪૫ ॥

(જમી રહેલા બ્રાહ્મણોના પાત્રમાં બાકી રહેલું) એકું અગ્નિ દહોં ઉપર વેરવામાં આવે છે, તે સંસ્કાર પામ્યા

વિના મરી ગયેલા તેમ જ કુળવાન સ્ત્રીઓના ત્યાગ કરનારા-
ઓના ભાગરૂપ હોય છે. ૨૪૫

उच्छेषणं भूमिगतमजिह्वास्याशठस्य च ।

दासवर्गस्य तत्पित्र्ये भागधेयं प्रचक्षते ॥ ૨૪૬ ॥

તે પિતૃશ્રાદ્ધમાં ભોંય ઉપર પડેલું એકું અન્ન લુપ્ત
અને સરળ એવા દાસવર્ગના ભાગરૂપ કહેવાય છે. ૨૪૬

એમદિષ્ટ શ્રાદ્ધ

आसपिण्डक्रियाकर्म द्विजातेः संस्थितस्य तु ।

अद्वैवं भोजयेच्छ्राद्धं पिण्डमेकं तु निर्वपेत् ॥ ૨૪૭ ॥

મરણ પામેલા દ્વિજનું સપિંડીકરણ શ્રાદ્ધકર્મ થાય,
ત્યાંમુધી તેના નિમિત્તે વૈશ્વદેવકર્મ કર્યા વિના જ શ્રાદ્ધ-
ભોજન કરાવવું અને તેમાં એક પિંડ આપવો. ૨૪૭

સપિંડીકરણ શ્રાદ્ધ પછી તે પાવણ વિધિ

सहपिण्डक्रियायां तु कृतायामस्य धर्मतः ।

अनयैवावृताः कार्यं पिण्डनिर्वपणं सुतैः ॥ ૨૪૮ ॥

પણ એનું ધર્મપૂર્વક સપિંડીકરણ શ્રાદ્ધ કર્યા પછી તે
તેના પુત્રોએ, (તેની મરણતિથિએ) આ-અભાસના જ શ્રાદ્ધની
વિધિ પ્રમાણે પિંડદાન કરવું. ૨૪૮

શ્રાદ્ધનું એકું શદ્દને અપાય નહિ

श्राद्धं भुक्त्वा य उच्छिष्टं घृणलाय प्रयच्छति ।

स मूढो नरकं याति कालमुत्रमवाकूशिराः ॥ ૨૪૯ ॥

શ્રાદ્ધ જમીને જે માણસ એકું અન્ન શદ્દને આપે છે,
તે મૂર્ખો હોયે માથે કાલમૂત્ર નામના નરકમાં પડે છે. ૨૪૯

શ્રાદ્ધ જમીને સ્ત્રી ન ભોગવાય

શ્રાદ્ધમુગ્ધપલીતલ્પં તદ્દર્યોઽધિગચ્છતિ ।

તસ્યાઃ પુરીષે તન્માસં પિતરસ્તસ્યં શેરતે ॥ ૨૫૦ ॥

શ્રાદ્ધ જમનારો જે બ્રાહ્મણ તે દિવસે જો સ્ત્રીની પધારીમાં જાય (એટલે સ્ત્રીને ભોગવે) તો તેના પિતૃઓ, તે એક મહિના સુધી તે સ્ત્રીની વિષામાં સૂએ છે. ૨૫૦

જમિયા બ્રાહ્મણોને વિદાય દેવાની વિધિ

પૃથ્વાસ્વદિતમિત્યેવં તૃપ્તાનાચામયેતતઃ ।

આચાન્તાંશ્ચાનુજાનીયાદમિતો રમ્યતામિતિ ॥ ૨૫૧ ॥

‘સ્વદિતમ્-પરાપર જમ્યા ને!’ એમ બ્રાહ્મણોને પૂછ્યા પછી યજમાને તે તૃપ્ત થયેલાઓને આયમન કરાવવું અને પછી આયમન લીધેલા તેમને ‘અમિતો રમ્યતામ્-ગમે ત્યાં આનંદ કરે!’ એમ ઠહી વિદાય માટે રજ આપવી. ૨૫૧

જમ્યા પછી બ્રાહ્મણો શું કરે?

સ્વધાસ્તિત્યેવ તં વ્રુયુર્બ્રાહ્મણાસ્તદનન્તસ્મ્ ।

સ્વધાકારઃ પરા હાશીઃ સર્વેષુ પિતૃકર્મસુ ॥ ૨૫૨ ॥

પછી બ્રાહ્મણોએ તેને ‘સ્વંદાંસ્તુ’ કહેવું; કેમકે સ્વધા શબ્દને ઉચ્ચાર, એ સર્વ પિતૃકર્મોમાં શ્રેષ્ઠ આશીર્વાદરૂપ છે.

વધેલા અમની બ્રાહ્મણોના કહેવા પ્રમાણે બ્યવસ્થા

તતો મુક્તવતાં તેષામનશેષં નિવેદયેત્ ।

યથા વ્રુયુસ્તથા કુર્યાદનુજાતસ્તતો દ્વિજૈઃ ॥ ૨૫૩ ॥

પછી જમી રહેલા તે બ્રાહ્મણોને બાકી રહેલું અન્ન બનાવવું અને તેઓ જમ કરે તેમ તેમની સલાહ પ્રમાણે તે

અનની વ્યવસ્થા કરવી. ૨૫૩

કયા શ્રાદ્ધમાં કેમ પૂજવું ?

પિત્રે સ્વદિતમિત્યેવ વાચ્યં ગોષ્ઠે તુ સુશ્રુતમ્ ।

સંપન્નમિત્યમ્યુદયે દૈવે રુચિતમિત્યપિ ॥ ૨૫૪ ॥

પિતૃશ્રાદ્ધમાં 'સ્વદિતમ્' (ખરાખર જમ્યા ને ?),⁺ ગોષ્ઠી-
શ્રાદ્ધમાં 'સુશ્રુતમ્' (ખરાખર સાંભળ્યું ને ?), વૃદ્ધિશ્રાદ્ધમાં
'સંપન્નમ્' (ખરાખર થયું ને ?) અને દેવશ્રાદ્ધમાં 'રુચિતમ્'
(ગમ્યું ને ?) એમ (શ્રાદ્ધલેખને વૃત્તિ સંબધે) પૂજવું. ૨૫૪

શ્રાદ્ધકર્મની સંપત્તિઓ

અપરાહ્ણસ્તથા દર્મા વાસ્તુસંપાદનં તિલાઃ ।

સૃષ્ટિર્મૃષ્ટિર્દિવિજાશ્રાદ્ધાઃ શ્રાદ્ધકર્મસુ સંપદઃ ॥ ૨૫૫ ॥

ખપોરની વેળા, દર્મ, ભૂમિશુદ્ધિ, તલ, (લોખરહિત
થઈ) અન્નાદિનું અપંગુ, ચોખ્ખી રસોઈ અને પંક્તિપાવન
પ્રાદક્ષિણા-એ શ્રાદ્ધકર્મમાં ઉત્તમ સંપત્તિઓ છે. ૨૫૫

દેવકર્મની સંપત્તિઓ

દર્માઃ પવિત્રં પૂર્વાહ્ણો હવિષ્યાણિ ચ સર્વશઃ ।

પવિત્રં યથા પૂર્વોક્તં વિજ્ઞેયા હવ્યસંપદઃ ॥ ૨૫૬ ॥

+ વિશ્વામિત્રે બાર પ્રકારનાં શ્રાદ્ધની ગણતરી કરતાં આ ગોષ્ઠી-
શ્રાદ્ધને પણ આદ્યમું ગણ્યું છે : 'ગોષ્ઠ્યાં શુદ્ધયમંસયમમ્' - ગોષ્ઠીમાં
શુદ્ધિ માટેનું આદ્યમું ગોષ્ઠીશ્રાદ્ધ કહેવાય છે.

x હવિષ્ય પુરાણમાં લખ્યું છે : 'દેવાલક્ષિત્ય ચઘ્નમ્ તત્તુ દૈવિક-
મુચ્યતે । હવિર્યેણ વિશિષ્ટેન સમમ્યદિપુ ચલતઃ-સાતમ આદિ તિથિએ
ઉત્તમ પ્રકારનાં હવિષ્યાગ્નથી ઠાળણપૂર્વક દેવાને ઉદેશી ને શ્રાદ્ધ
કરાય છે, તે દેવશ્રાદ્ધ કહેવાય છે.' (કુસ્લોક)

દર્શો, પવિત્ર વેદમંત્રો, દિવસનો આગલો ત્રપ્ત, હવિ-
ધ્યાન (ઋષિધાન્ય) તેમ જ આગળ કહેલી પવિત્રતાઓ—એ
દેવકર્મની સંપત્તિઓ બાણુવી. ૨૫૬

હવિધ્યાન કયું કહેવાય ?

મુન્યઘ્નાનિ પયઃ સોમો માંસં યજ્ઞાનુપસ્કૃતમ્ ।

અક્ષારલવણં ચૈવ પ્રકૃત્યા હવિરુચ્યતે ॥ ૨૫૭ ॥

(સોમો વગેરે) મુનિઓનાં ઘન, દૂધ, સોમરસ, (દુર્ગંધ
વગેરેથી રહિત, નહિ બગડેલું) શુદ્ધ માંસ અને સિંધવ—એ
સ્વાભાવિક હવિધ્યાન કહેવાય છે. ૨૫૭

પિતૃઓ પાસે વરચાચના

વિસૃજ્ય બ્રાહ્મણાંસ્તાંસ્તુ નિયતો વાગ્યતઃ શુચિઃ ।

દક્ષિણાં દિશમાકાઙ્ગન્યાચેતેમાન્વરાન્પિતૃન્ ॥ ૨૫૮ ॥

(શ્રાદ્ધમાં નોતરેલા) તે શ્રાદ્ધણેને વિદાય આપ્યા પછી,
યજ્ઞમાને એકચિત્ત થઈ, વાણીને નિયમમાં રાખી, પવિત્ર થઈ,
દક્ષિણ દિશા તરફ દૃષ્ટિ રાખી પિતૃઓ પાસે શ્રેષ્ઠ વરો માગના.

દાતારો નોઽમિવર્ધન્તાં વેદાઃ સંતતિરેવ ચ ।

શ્રદ્ધા ચ નો માન્વ્યગમદ્વહુદેયં ચ નોઽસ્તિવતિ ॥ ૨૫૯ ॥

અમારા(કુળ)માં દાતાઓ, વેદાધ્યયન અને સંતતિ વધે;
અમારી શ્રદ્ધા દૂર ન થાઓ; સુપાત્રને આપના માટે અમને
પ્રુક્કળ ધનાદિ હો. ૨૫૯

[અન્નં ચ નો બહુ મવેદતિથાંશ્વ લમેમહિ ।

યાચિતારશ્વ નઃ સન્તુ મા ચ યાચિન્ન કંચન ॥

અમારે ત્યાં પુષ્કળ અન્ન હો, અતિથિઓ અમને મળો,
અમને યાચનારાઓ હો, પણ અમે કોઈને ન ચાચીએ.]

શ્રાદ્ધ જમી ફરી ન જમાય

[શ્રાદ્ધશુક્લ પુનરશ્નાતિ તદહર્યો દ્વિજાંધમઃ ।

પ્રયાતિ સ્વકરીં યોનિં કૃમિર્વા નાત્ર સંશયઃ ॥

એકવાર શ્રાદ્ધભોજન કર્યા પછી જે અધમ બ્રાહ્મણ તે
દિવસે બીજીવાર જમે છે, તે જૂંડનો અવતાર પામે છે,
અથવા ઠીડો થઈ જન્મે છે, એમાં સંશય નથી.]

શ્રાદ્ધના પિંડોની વ્યવસ્થા

एवं निर्यपणं कृत्वा पिण्डांस्तांस्तदनन्तरम् ।

गां विप्रमज्जमग्निं वा प्राशयेदप्सु वा क्षिपेत् ॥ ૨૬૦ ॥

એમ પિંડપ્રદાન કર્યા પછી તે પિંડો ગાય, બ્રાહ્મણ, બકરી
દે અગ્નિને ખવડાવવા અથવા પાણીમાં પધરાવવા. ૨૬૦

पिण्डनिर्यपणं केचित्पुरस्तादेव कुर्यते ।

वयोभिः खादयन्त्यन्ये प्रक्षिपन्त्यनलेऽप्सु वा ॥ ૨૬૧ ॥

દેહલાક ભોજન પહેલાં જ પિંડદાન કરે છે; દેહલાક તે
પિંડો પક્ષીઓને ખવડાવે છે અથવા પાણી દે અગ્નિમાં નાખે છે.

पितामहोऽपिंडं यजमाननी पत्नीये भार्गवो

पतिवता धर्मपत्नी पितृपूजनतत्परा ।

मध्यमं तु ततः पिण्डमद्यात्सम्यक्सुतार्थिनी ॥ ૨૬૨ ॥

પિતૃના પૂજનમાં તત્પર અને પતિવતા ધર્મ પત્નીએ
(આપત્ત પિતરો ગર્ભસ્ત્રી-એ) મંત્ર બોલી વચ્ચે (પિતામહનો) પિંડ
ખાઈ જવો. ૨૬૨

એ પિંડમક્ષણનું ફળ

આયુષ્મન્તં સુતં સતે યશોમેધાસમન્વિતમ્ ।

ધનવન્તં પ્રજાવન્તં સાત્ત્વિકં ધાર્મિકં તથા ॥ ૨૬૩ ॥

કેમકે (એ પિંડ ખાવાથી) આયુષ, યશ, બુદ્ધિ, ધન અને પ્રજાવાળા તેમ જ સાત્ત્વિક અને ધાર્મિક પુત્રને જન્મ આપે છે.

પછી સંગ્રાસંબંધીએને જમાડવાં

પ્રક્ષાલ્ય હસ્તાવાચમ્ય જ્ઞાતિપ્રાયં પ્રકલ્પયેત્ ।

જ્ઞાતિમ્યઃ સત્કૃતં દત્ત્વા વાન્ધવાનપિ ભોજયેત્ ॥ ૨૬૪ ॥

પછી બન્ને હાથ ધોઈ, આયમન કરી, જ્ઞાતિ-સંબંધી-એને જમાડવા અને જ્ઞાતિજનોને સત્કારપૂર્વક જમાડ્યા પછી બાંધવોને પણ જમાડવા. ૨૬૪

પછી શુદ્ધાસિ કર્મ

ઉચ્છેદ્યણં તુ તત્તિષ્ઠેદાયદ્વિગ્રા વિમર્જિતાઃ ।

તતો શુદ્ધર્ણિ કુર્યાદિતિ ધર્મો વ્યવસ્થિતઃ ॥ ૨૬૫ ॥

બ્રાહ્મણો વિદાય યથા ન દોય, ત્યાંસુધી તેમનું એકું રાખી મૂકવું. (એટલે કે બ્રાહ્મણો જમીને જતા રહે ને પછી જ તેમનું એકું સાફ કરાય.) પછી શુદ્ધાસિ કરવો-આવી ધર્મની વ્યવસ્થા છે. ૨૬૫

કયાં બલિદાનોથી પિતૃઓને લાંબા દાળ સુધી તૃપ્તિ થાય છે ?

હવિર્યચિરસ્રાત્રાય યદ્ધાનન્ત્યાય કલ્પ્યતે ।

પિતૃભ્યો વિધિવદ્દત્તં તત્પ્રવક્ષ્યામ્યશેપતઃ ॥ ૨૬૬ ॥

પિતૃઓને લાંબા દાળ સુધી આપેલું જે હવિષ તેમને અનંતકાલ માટે તૃપ્તિ ઉપજાવે છે, તે હું સંપૂર્ણ કરું છું. ૨૬૬

તિલૈર્ગ્રીહિયવૈર્માર્પિરઙ્ગિર્મૂળફલેન વા ।

દત્તેન માસં તૃપ્યન્તિ વિધિવત્પિતરો નૃણામ્ ॥ ૨૬૭ ॥

તલ, ગ્રીઆ, જવ, અડદ, જળ, મૂળ અથવા ફળ, એ વિધિપૂર્વક આપવાથી માણસોના પિતૃઓ એક મહિના સુધીની તૃપ્તિ પામે છે. ૨૬૭

દ્વૌ માસૌ મત્સ્યમાંસેન ત્રીન્માસાન્હારિણેન તુ ।

ઔરઘ્રેણાથ ચતુરઃ શ્વાકુનેનાથ પચ્ચ વૈ ॥ ૨૬૮ ॥

પન્માસાંશ્છાગમાંસેન પાર્પતેન ચ સપ્ત વૈ ।

અષ્ટાવેણસ્ય માંસેન રીરવેણ નવૈવ તુ ॥ ૨૬૯ ॥

દશમાસાંસ્તુ તૃપ્યન્તિ વરાહમહિપામિપેઃ ।

શ્વશૂર્મયોસ્તુ માંસેન માસાનેકાદશૈવ તુ ॥ ૨૭૦ ॥

સંવત્સરં તુ ગબ્યેન પયસા પાયસેન ચ ।

વાર્ધ્રીંગસ્ય માંસેન તૃપ્તિર્દ્વાદશવાર્ષિકી ॥ ૨૭૧ ॥

માછકીના માંસ*થી બે માસ સુધી, હરણના માંસથી

* આ અંશમાં એકથી અનેક વાર માંસના બક્ષણના તથા તેના ઉપચારના ઉદ્દેશો આવે છે; આ ઉપરથી વાચકે એવી કલ્પના ન કરવી જોઈએ, કે માંસમક્ષણ કે માંસનો ઉપચાર એ ય.આગા જ છે. આ સ્મૃતિની વિશેષતા જ આ છે, કે તે તે દાળમાં સમાગતમાં જે જે વસ્તુઓ અને રૂઢિમતો પ્રચારમાં હતાં, તે તે વસ્તુઓ અને

ત્રણ માસ સુધી, ઘેટાના માંસથી ચાર માસ સુધી, પક્ષીના માંસથી પાંચ માસ સુધી, બકરાના માંસથી છ માસ સુધી, ચિત્ર મૃગના માંસથી સાત માસ સુધી, મૃગના માંસથી આઠ માસ સુધી, રુમૃગના માંસથી નવ માસ સુધી, બૂંડ અને પાકાના માંસથી દશ માસ સુધી, સસત્રો અને કાચબાના માંસથી અગિયાર માસ સુધી, ગાયના દૂધથી તથા તેની ખીરથી એક વર્ષ સુધી અને વાઘીંછુસ(એક જાતના બકરા)ના માંસથી બાર વર્ષ સુધીની પિતૃઓને વૃત્તિ રહે છે. ૨૬૮-૨૭૧

કાલશાકં મહાશલ્કાઃ खड्गलोहामिषं मधु ।

आनन्त्यायैव कल्पन्ते मुन्यन्नानि च सर्वशः ॥ २७२ ॥

કાલશાક નામે શાક, મહાશલ્ક નામની માછલીઓ,

ગેંડા તથા લાલ બકરાનું માંસ, મધ, તેમ જ સર્વ પ્રકારનાં

ખવિધાન્યો પિતૃઓને અનંતકાળની વૃત્તિ માટે થાય છે. ૨૭૨

આર્ય વર્ષ ૧૩ ને મધા નક્ષત્રે શ્રાદ્ધ અર્ચન કરવું

यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रं प्रदद्यात्तु त्रयोदशीम् ।

तदप्यक्षયमेव स्यादर्पास्तु च मघामु च ॥ २७३ ॥

વર્ષાકાળમાં મધા નક્ષત્રયુક્ત તેરશની તિથિએ જે કાંઈ

મધ સાથે મેળવી પિતૃઓને અર્પાય છે, તે પણ તેમને અક્ષયજ

(વૃત્તિ આપનાર) થાય છે ૨૭૩

રહિતોની તો જે નાથ લીધો છે અને તેમાંથી હિસાબ તત્ત કાઢી

બનાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. ખરી રીતે, મનુ બ્રહ્માને 'માંસભક્ષણ'

માન્યજ નથી. આ જ મંથમાં એ સામે એમણે ધણે રચે ૨૫૯

સખ્યું છે; વળી ધર્મની ૧૮૪મીમાસા કરતાં ૧૭ એમણે જિહ્વાને

અમરમાન આપ્યું છે.

અપિ નઃ સ કુલે જાયાઘો નો દઘાત્વ્યોદંશીમ્ ।

પાયસં મધુસર્પિમ્યાં ગ્રાવછાયે કુંજેરસ્ય ચ ॥ ૨૭૪ ॥

પિતૃઓ ઇચ્છે છે, કે અમારા કુળમાં એવો પુરુષ જન્મે,
કે જે અમને ઉપલી (ભાદરવા વદ) તેરશે⁺ હાથીની છાયા
પૂર્વ દિશામાં પડે, તે વખતે (ત્રીજે પંદારે) મધ અંને ધી સાથે
દૂધપાક આપે. ૨૭૪

આદ્ય પિતૃઓને અખંડ તૃપ્તિ

યદદદાતિ વિધિવત્સમ્યક્ શ્રદ્ધાસંમન્વિતઃ ।

તત્તત્પિતૃણાં ભવતિ પરત્રાનન્તમક્ષયમ્ ॥ ૨૭૫ ॥

સારી રીતે શ્રદ્ધાયુક્તે થઈ વિધિપૂર્વક, જે જે કંઈ (શંકાઓમાં

+ મધાનક્ષત્ર યુક્ત વર્ષોક્તિની તેરસ જે ઉપરનાં મેઝાંમાં કરી
છે, તે જ અહીં જણાવી છે; તે પછી 'પ્રોત્થગ્યમંતીતૈર્થો મધાનક્ષત્ર
પ્રયોદશીમ્ । પ્રાય શ્રદ્ધં દિ ક્તવ્યં મધુના પાયસેન ચ-ભાદરવા મહિનાની
પૂનમ ગયા પછી મધા નક્ષત્ર સાથે ભાદરવા વદ તેરસ જે આવે
છે, તે દિવસે મધ સહિત દૂધપાકથી પિતૃશ્રદ્ધ કરેવું.' આવું
શંખનું વચન હોવાથી ઉપરનાં મેઝાંમાં તથા આ મેઝાંમાં ભાદરવા
વદ તેરસ અહીં જણાવી છે; તોપણ એ તેરસ અંને હાથીની
છાયા-એ બે ય સાથે જ લેવાં, એવો ખાસ આગ્રહ નથી. ત્રિપ્લ
કહે છે: 'અપિ જાયંત સોડગ્માકં કુલે કવિભરોત્તમઃ । પ્રાગ્દુષ્ટકારેડસિતે પક્ષે
પ્રયોદશ્યો સમાદિતઃ મધુચંદ્રેન યઃ શ્રદ્ધં પાયસેન સમાવરંત્ । કાર્તિકં સચ્ચં
વાડરિ પ્રાગ્દાયં પુષ્કરસ્ય ચ-પિતૃઓ આની આશા કરે છે, કે
અમારા કુળમાં એવો કાર્તિક ઉત્તમ પુરુષ જન્મે, કે જે વર્ષોક્તિમાં
(ભાદરવામાં) કૃષ્ણપક્ષની તેરસના દિવસે સારવાન થઈ મધ
નાખેલા દૂધપાકથી અમારે શ્રદ્ધ કરે; અથવા આખો કાર્તિક
મહિનો હાથીની છાયા પૂર્વમાં પડે, તે સમયે-ત્રીજા પ્રદરે અમારું
શ્રદ્ધ કરે.' (કુચ્છ)

નૃદ્ધિ નિષેધેભું) પિતૃઓને આપે છે, તે તે પિતૃઓને પરલોકમાં
અનંત અને અક્ષય (વૃદ્ધિ અપનાર) થાય છે. ૨૭૫

આદ્ય માટે ઉત્તમ તિથિઓ

કૃષ્ણપક્ષે દશમ્યાદૌ વર્જયિત્વા ચતુર્દશીમ્ ।

શ્રાદ્ધે પ્રશસ્તાસ્તિથયો યથૈતા ન તથેતરાઃ ॥ ૨૭૬ ॥

તદમાં દશમથી માંડી ચૌદશ સિવાયની તિથિઓ શ્રાદ્ધમાં
જવી ઉત્તમ ગણાય છે, તેવી બીજી (એકમ વગેરે) તિથિઓ
ઉત્તમ નથી. ૨૭૬

યુક્તુર્કુર્વન્દિનર્ણેષુ સર્વાન્કામાન્તમશ્રુતે ।

અયુક્તુર્તુ પિતૃન્સર્વાન્પ્રજાં પ્રાપ્નોતિ પુષ્કલામ્ ॥ ૨૭૭ ॥

(બીજા, ચોથ વગેરે) બેઠી તિથિઓ અને (ભરણી, રેવતી
વગેરે) બેઠી નક્ષત્રોમાં શ્રાદ્ધ કરી સર્વ પિતૃઓને પૂજનારો સર્વ
કામનાઓ મેળવે છે; તેમ જ એકી તિથિઓમાં ને એકી નક્ષત્રો-
માં શ્રાદ્ધ કરી પિતૃઓ પૂજનારો પુષ્કળ સંતતિ પામે છે. ૨૭૭

આદ્ય માટે બપોરનો સમય ઉત્તમ

મૃત્યા ચૈવાપરઃ પક્ષઃ પૂર્વપક્ષાદ્વિશિષ્યતે ।

તૃત્યા શ્રાદ્ધસ્ય પૂર્વાહ્નાદપરાહ્નો વિશિષ્યતે ॥ ૨૭૮ ॥

શુક્લપક્ષ કરતાં જમ કૃષ્ણપક્ષ શ્રાદ્ધમાં ઉત્તમ ગણાય છે,
તેમ બપોર પહેલાંના વખત કરતાં બપોરનો સમય શ્રેષ્ઠ છે. ૨૭૮

પિતૃકર્મ કામ અપસવ્યથી જ થાય

પ્રાચીનાવીતિના સમ્યગપસવ્યમતન્દ્રિણા ।

પિતૃમાનિધનાત્કાર્યં વિધિવદ્ભૂષાણિના ॥ ૨૭૯ ॥

હાથમાં હર્ષ રાખી, સાવધાન રહી, અપસવ્ય કરી.

જમણે ખસે જનોઈ રાખીને, ખરાખર વિધિથી મરણ સુધી
(કાયમ) પિતૃકર્મ કરવું. ૨૭૬

આરે શ્રાદ્ધ ન કરાય !

રાત્રી શ્રાદ્ધ ન કર્વૈત રાક્ષસી કીર્તિતા હિ સાં ।

સંઘ્યયોરુમયોથૈવ સૂર્યે ચૈવાચિરોદિતે ॥ ૨૮૦ ॥

રાત્રે શ્રાદ્ધ કરવું નહિ; કારણકે રાત્રિને રાક્ષસી કહી છે.
વળી બન્ને સંઘ્યાકાળે તથા સૂર્યોદય પછી તરત. (ત્રણ મુહૂર્ત
એટલે છ ઘડીની અંદર) જ શ્રાદ્ધ ન કરવું. ૨૮૦

વર્ષમાં ત્રણ વાર શ્રાદ્ધ કરવું

अनेन विधिना श्राद्धं त्रिरद्वस्येह निर्वपेत् ।

हेमन्तग्रीष्मवर्षासु पाञ्चपञ्चिकमन्वहम् ॥ ૨૮૧ ॥

આ વિધિથી વર્ષમાં ત્રણવાર હેમંત, ગ્રીષ્મ અને વર્ષા-
ઋતુઓમાં શ્રાદ્ધ કરવું અને પાંચમહાયજ્ઞ તે હરરોજ કરવા.

આવશ્યક જે આશા

न पैतृयज्ञियो होमो लौकिकेऽग्नौ विधीयते ।

न दर्शेन विना श्राद्धमाहिताग्नेर्द्विजन्मनः ॥ ૨૮૨ ॥

પિતૃયજ્ઞ સંબંધી હોમ તે લૌકિક ચૂત્રાના અગ્નિમાં
કરાય નહિ; તેમ જ અગ્નિહોત્રી બ્રાહ્મણે અમાસ સિવાય
શ્રાદ્ધ કરવું નહિ. ૨૮૨

જળથી પિતૃતર્પણ કરાવું જ

यदेव तर्पयत्यग्निः पितृन्स्नात्वा द्विजोत्तमः ।

तेनैव कृत्स्नमाप्नोति पितृयज्ञक्रियाफलम् ॥ ૨૮૩ ॥

જે હોમ દ્વિજ સ્નાન કરી માત્ર જળથી જ પિતૃતર્પણ
કરે છે, તે (એ તર્પણથી જ) પિતૃયજ્ઞની ક્રિયાનું (શ્રાદ્ધનું)

સમગ્ર ૩જા પાત્રે છે. ૨૮૩

સનાતની શ્રુતિ

વદન્વદન્તિ તુ પિતૃન્રુદ્રાંચૈવ પિતામહાન્ ।

પ્રપિતામહાંસ્તથાદિત્યાઞ્છૃતિરેષા સનાતની ॥ ૨૮૪ ॥

(મનુ વગેરે વિદ્વાનો) પિતાઓને 'વસુ,' પિતામહોને 'રુદ્ર' અને પ્રપિતામહોને 'આદિત્ય' કહે છે; આ સનાતન શ્રુતિ છે. ૨૮૪

કયું અમ જમવા ચોગ્ય છે ?

વિષસાશી મહેન્નિલ્યં નિત્યં વામૃતમોજનઃ ।

વિષસો યુક્તશેષં તુ યજ્ઞશેષં તથામૃતમ્ ॥ ૨૮૫ ॥

નિત્ય 'વિષસ' જમવું અથવા તો અમૃતમોજન કરવું. બ્રાહ્મણોના જમ્યા પછી બાકી રહેલું અન્ન 'વિષસ' છે* અને યજ્ઞ કર્યા પછી બાકી રહેલું અન્ન 'અમૃત' છે. ૨૮૫

+ એટલે જ પૈનિનિસિ પણ કહે છે : 'ય एवं વિદ્વાન્ મિનુન્ યજતે વસ્યો દદ્મા આદિત્યાધાત્સ્ય પ્રીતા મનન્તિ- એમ સમજતો જે પુરુષ પિતૃઓનું પૂજન કરે છે, તેના પર વસુઓ, રુદ્રો તથા આદિત્યો પ્રસન્ન થાય છે.' મેઘાતિથિ અને ગોવિંદરાજ વગી એમ કહે છે, કે પિતૃઓ ઉપરના દ્વેષથી અથવા નાસ્તિકપણાથી જે માણસ પિતૃકર્મ કરતો નથી, તેને પિતૃકર્મમાં જોડવા માટે અહીં પિતૃઓ પર દેવતાઓની શુદ્ધિ કરાવી છે અને પિતૃઓની સ્તુતિ જણાવી છે. (કુલ્લક)

* આમ અહીં શાલ્વપ્રકરણ ચાલુ હોવાથી શ્રાદ્ધમાં બ્રાહ્મણ-મોજન પછી બાકી રહેલું અન્ન જમવાનું આ સૂચન છે; બીજી સ્મૃતિ પણ આ અભિપ્રાય જણાવે છે : 'મુષીત્કાતિથિતંત્રુક સર્વે પિતૃનિવેન્નિતમ્- પિતૃઓએ સેવેલું જે બાકી રહ્યું હોય, તે જ બધું અર્પિયઓ સાથે જમી શકાય છે.' (કુલ્લક)

एतद्वोऽभिहितं सर्वं विधानं पाञ्चयज्ञिकम् ।

द्विजातिमुख्यवृत्तीनां विधानं श्रूयतामिति ॥ २८६ ॥

પાંચ મહાયજ્ઞ સંબંધી આ સર્વ વિધાન તમને કહ્યું.
હવે દ્વિજવર્ણમાં મુખ્ય એવા બ્રાહ્મણની આજીવિકાનું વિધાન
તમે સાંભળો. ૨૮૬

इति धीमानवधर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां प्रथमोऽध्यायः ॥

ઇતિ શ્રી માનવધર્મશાસ્ત્રે ભૃગુપ્રોક્તાયાં સંહિતામાં અધ્યાય ૩મે સમાપ્ત

अध्याय ४थे।

अन्नार्थं तथा गृहस्थाश्रमनो ज्ञान

चतुर्थमायुषो भार्गवपित्वाद्यं गुरो द्विजः ।

द्वितीयमायुषो भार्गव कृतदारो गृहे च संसेव ॥ ૧ ॥

બ્રાહ્મણાદિ ત્રણે વર્ણના પુરુષે આયુષનો (પહેલો)
ચોથો ભાગ ગુરુકુલમાં રહી, આયુષનો બીજો ભાગ પત્ની
સ્વીકારીને ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેવું. ૧

x આયુષનો પહેલો ચોથો ભાગ કેટલો મળેલો, એ અહીં
વિચારવા જેવું છે; કારણ કે અમુક વર્ષો સુધીનું ચોક્કસ આયુષ (તો
નહી છે જ નહિ; જો કે ‘ચતુર્થવર્ષે પુરુષ-પુરુષનું આયુષ સો વર્ષનું
છે’ એવું વેદવાક્ય મળે છે, તે ઉપરથી અહીં આયુષનો પહેલો ચોથો
ભાગ ૨૫ વર્ષ સુધીનો હર્ષ સકાય તેમ નથી; કેમકે ‘પદ્વિન્નિશદા-
લ્લિકં પ્રજ્ઞવર્ચમ્-’છત્રીમ વર્ષ સુધી અન્નયર્થાશ્રમમાં રહેવું’ એવી
જે આજ્ઞા છે, તેની સાથે તેથી વિરોધ આવે, માટે જે બ્રાહ્મણ
અનુક્રમે ચારે આશ્રમમાં જતા ધન્યજ્ઞો હોય, તેણે જ નથી માંડી

કેવી આશ્ચર્યાથી જાણશે જીવું ?

અદ્રોહેનૈવ મૃતાનામત્પદ્રોહેણ વા પુનઃ ।

યા વૃત્તિસ્તાં સમાસ્થાય વિષો જીવેદનાપદિ ॥ ૨ ॥

આપણે સિવાયના વખતમાં જાણશે પ્રાણીઓને લગાશે
પીડા કર્યા 'સિવાય અથવા' (પાંચ યજ્ઞો 'વગેરે કરી) થોડી જ
પીડા 'કરીને પોતાની જ આશ્ચર્યા થઈ શકે, તેનો આશ્રય
કરી 'જીવું'. ૨

ધનસંગ્રહ કરી રીતે કરવો ।

યાત્રામાત્રપ્રસિદ્ધયર્થ સ્વૈઃ કર્મવિરગર્હિતૈઃ ।

અક્લેશેન શરીરસ્ય કુર્વોત ધનસંચયમ્ ॥ ૩ ॥

માત્ર જીવનનિર્વાહની સિદ્ધિ સારુ, તેણે શરીરને દુઃખ
ન થાય, એ રીતે પોતાનાં અનિર્હિત કર્મો વડે ધનસંગ્રહ કરવો.

ફતરાંની ખેડે કદી ન જીવું

ઋતામૃતામ્યાં જીવેતુ મૃતેન પ્રમૃતેન વા ।

સત્યાનૃતામ્યામપિ વા ન શ્વૃત્યા કદાચન ॥ ૪ ॥

જાણશે 'ઋત' તથા 'અમૃત' થી, અથવા 'મૃત' તથા
'પ્રમૃત' થી, અથવા સત્યાનૃતથી જીવું; પણ ફતરાંના જેવી
આશ્ચર્યાથી કદી ન જીવું. ૪

પોતાની રાક્ષિત પ્રમાણે યુરુગમાં રહી બહુયર્થ પાળવું અને તેટલો
કાળ આયુષો મેળો ભાગ મળી લેવો, અને તે પછી 'દરશન
યદા પર્યેત' એમ મનુરમૃતિના છંદ અધ્યાયના બીજા શ્લોકોમાં
જણાવ્યા પ્રમાણે માથે પળિયાં દેખાવ, તેટલા કાળ મુખીનો આયુષો
બીજો ભાગ મળી તેટલો કાળ ચુદરયાશ્રમમાં રહેવું. (કુચ્છ)

ઋત, અમૃત, મૃત, પ્રમૃત, સત્યાનૃત તથા શ્વાનશૃતિ-કર્મો
ઋતમુચ્છશિલં જ્ઞેયમમૃતં સ્યાદયાચિતમ્ ।

મૃતં તુ યાચિતં મૈદ્વ્યં પ્રમૃતં કર્પણં સ્મૃતમ્ ॥ ૫ ॥

સત્યાનૃતં તુ વાણિજ્યં તેન ચૈવાપિ જીવ્યતે ।

સેવા શ્વવૃત્તિરાશ્યાતા તસ્માત્તાં પરિવર્જયેત્ ॥ ૬ ॥

(ખળામાં કે ખેતરમાં કાઢની માલિકી વિના પડી રહેલા

દાણા એકએક કરી વીણી લાવવા તે) 'ઉછ' અને (એ જ
પ્રકારનાં દાણાવાળાં ડૂડાં કે કણસલાં વીણી લાવવાં તે) શિક્ષને
'ઋત'† જાણવું; વગર માગ્યે મળે તેને 'અમૃત'‡ જાણવું;
માગ્યે મળે તે ભિક્ષાને 'મૃત'§ જાણવી; ખેતીને 'પ્રમૃત'§
જાણવી અને વાણિજ્યને 'સત્યાનૃત'† જાણવું; તેથી જે આજી-

+ ઉછ અને શિક્ષ-એ બન્નેનું ફળ અવશ્ય સાચું હોય જ છે,
તેથી તેને 'ઋત' કહે છે.

‡ વગરમાગ્યે જે આજી આવે તે અમૃત જેવું સુખ ઉપજા-
વનાર હોય છે, માટે તેને 'અમૃત' કહે છે.

§ માગ્યા પછી મળે, તે-ભિક્ષા, જાણે મરણને શરણ મેળેલ
હોય તેવી પીડા ઉપજાવે છે, તેથી તે 'મૃત' કહેવાય છે. આ
ભિક્ષારૂપ આજીવિકા ગૃહસ્થ આદિએ કાચું અનાજ લેવારૂપે જ
કરવાની હોય છે; પણ રાધિલું અન્ન તેણે ભિક્ષામાં લેવાનું નથી;
કેમકે પારકા ઘરના અગ્નિમાં જે રંધાયું હોય, તેનો પેલાના ઘરના
અગ્નિમાં હોમ થઈ શકે નહિ.

§ ખેતી, એ જમીનમાં રહેલાં અનેક પ્રાણીઓની હિંસાનું
કારણ બને છે, તેથી તેનું ફળ અનેક દુઃખરૂપ જ મળે છે, તેથી
તે મોટામાં મોટા-અધમ મરણરૂપ ગણાય છે, તેથી જ તેને અહીં
'પ્રમૃત' કહેલ છે.

† વેપારમાં લગભગ સાચોખોટો બપહાર કરવો જ પડે છે,

વિકા ચક્ષાવાય; પણ ચાકરીને ('ધ્યાનવૃત્તિ' કૃતરાના જેવી આશ્ચર્યવિકા) કહી છે, એટલે તેનો ત્યાગ જ કરવો. ૫, ૬

આદ્યેષુ કેટલો ધ્યાન્યસંગ્રહ કરી શકે ?

કુસુલધ્યાન્યકો વા સ્પાત્કુમ્ભીધ્યાન્યક એવ વા ।

અપૃથક્કો વાપિ મવેદશ્વસ્તનિક એવ વા ॥ ૭ ॥

આદ્યેષુથી 'ઠાઠાર' ભરાય (ત્રણ વર્ષ ચાલે) એટલું અનાજ

તેથી તેને 'સત્યાનૃત' કહેલ છે; જો કે વેપારમાં પણ શાએ તો સાચું ખોટું કરવાની આગ્રા આપી જ નથી, છતાં વેપારમાં લોભો તેવું કરે જ છે; અને તે વેપારના જેવો જ વ્યાજવટાનો ધંધો પણ સાચાંખોટાંથી જ લોભો ચલાવે છે; માટે તે પણ અહીં 'સત્યાનૃત' કર્મમાં જ ગણી લેવાનો છે; એકંદર ખેતી, વેપાર અને વ્યાજવટું એ ત્રણે હસકાં કામ જ ગણાય છે, તેથી એવું ઠાઈ સંકટ આવી પડ્યું ન હોય, તો આદ્યેષુ તે ત્રણે કરવાનાં નથી જ, છતાં એવા ઠાઈ સંકટના સમયે તે પણ કરવાની અહીં છૂટ અપાઈ છે; પરંતુ એ ત્રણે ધંધા આદ્યેષુ પેતે જ પેતાને માટે જીભા કરેલા ન જ હોવા જોઈએ, એ અહીં ખાસ સમજવાનું છે. આવો અભિગ્રાપ જોતમ પણ જણાવે છે: 'કૃતિશનિગ્યે સ્વયં ચાહતે કુર્મીદં ચ - ખેતી, વેપાર કે વ્યાજવટું આદ્યેષુ પેતે જ પેતાની આશ્ચર્યવિકા માટે જીભું કરેલું ન જ હોવું જોઈએ.'

+ અને સેવા-નોકરી-ચાકરીમાં તો પેતે જેની સેવામાં જોડા-યેસ હોય છે, તે સ્વામી-સૌક વગેરેની સામે દીન-રાંક બની જોવાનું હોય છે અને તેના દુપક્ષ, અપમાન-તિરસ્કાર વગેરે પણ સહન કરવો પડે છે; વળી તે બતાવે તેનાં હસકાં કામ પણ કરવાના હોય છે, માટે તે આશ્ચર્યવિકાને કૃતરાના જેવી આશ્ચર્યવિકા ગણીને 'ધ્યાનવૃત્તિ' કહેલ છે અને તેનો તો અગ્રજ્યે અવસ્થ ત્યાગ જ કરવો જોઈએ. (કુલ્લક)

* જે નિત્યનૈમિત્તિક ધર્મકાર્યો કરી કરતો હોય અને જેના પરમા પણાં માણમેનું પોષણ કરવાનું હોય, તેવો મુદ્દરથ આદ્યેષુ

સંધરી શકાય, અથવા ડોઠી[†] ભરાય (એક વર્ષ ચાલે) એટલું
અનાજ સંધરી શકાય, અથવા ત્રણ દિવસ જ ચાલે એટલું
અનાજ સંધરી શકાય; અથવા આવંતી કાલે પણ ન પહોંચે
તેટલું જ અનાજ રખાય. ૭

[સઘઃ પ્રક્ષાલિકો વા સ્યાન્માસસચ્ચયિકોઽપિ વા ।

પળમાસનિચયો વાપિ સમાનિચય એવ ત્વા ॥

બ્રાહ્મણથી એક દિવસ જોયું અથવા એક માસ જોયું અથવા
૭ માસ પૂરતું કે એક વર્ષ પૂરતું જ અન્ન સંધરી શકાય.]

એ સંબ્રહ્મતાઓમાં કયો ઉત્તમ છે ?

ચતુર્ણમિપિ ચૈતેષાં દ્વિજાતાં ગૃહમેધિનામ્ ।

જ્યાયાન્પરઃ પરો જ્ઞેયો ધર્મતો લોકજિત્તમઃ ॥ ૮ ॥

એ (ઉપર કહેલા) ચારે પ્રકારના (દ્વાદશપૂરતું ભરનારા

ત્રણ વર્ષ ચાલે તેટલું ધાન્ય સંધરી શકે છે; તેને જ અહીં ' કુસલ-
ધાન્યક. - ડોઠી ભરાય તેટલું ધાન્ય રાખનાર ' કહ્યો છે.

+ અને જે એક વર્ષ સુધી નિર્વૃદ્ધ થાય, તેટલું ધાન્ય સંધરે,
તેવા ગૃહસ્થ બ્રાહ્મણને અહીં ' કુંમીધાન્યક એટલે ડોઠી ભરાય તેટલું
ધાન્ય રાખનાર ' કહ્યો છે. યાજ્ઞવલ્ક્યે પણ ' વ્રાહ્મ સૌમિષ્ઠીઃ ક્રિયા. કુયાંદ
વસ્ત્રાન્ન વાર્ષિકં મયેન-જેની પાસે એક વર્ષ ચાલે તેટલું અનાજ હોય,
તે બ્રાહ્મણ પદેમાં તો સોમ સંજયી ક્રિયાઓ કરવી જોઈએ ' એમ કહી
એક વર્ષ ચાલે તેટલું ધાન્ય સંધરવાની બ્રાહ્મણને છટ આપી છે.
મનુ પણ આમ જ જતાં જો વાનપ્રસ્થને જ માટે ' સમાનિચય એવ ત્વા-
એક વર્ષ ચાલે તેટલો ધાન્યસંબ્રહ્મ તેણે કરવો ' એમ કહેશે;
તેથી જણાય છે, કે જેના પરમાં પશુનું પોષણ કરવાનું હોય છે,
તેણે ગૃહસ્થ બ્રાહ્મણ એક વર્ષ ચાલે તેટલું ધાન્ય ખુશીથી સંધરી
શકે છે. (કુન્દક)

વગેરે) ગૃહસ્થી બ્રાહ્મણોમાં પછી પછીનાતે આગળના કરતાં શ્રેષ્ઠ બાળવા; કેમકે તેઓ ધર્મ દ્વારા શ્રેષ્ઠ લોક-સ્વર્ગાદિને જીતનારા છે. ૮

કાણે કઈ આશ્ચર્યિકા કરવી ?

મદ્કર્મકો મવત્યેપાં ત્રિનિરન્યઃ પ્રવર્તતે ।

દ્વામ્યામેકશ્ચતુર્યસ્તુ બ્રહ્મસન્નેષ જીવતિ ॥ ૯ ॥

એ ચાર ગૃહસ્થોમાં જ મોટો વસ્તારી હોય, તેણે ઋતુ આદિ પાંચ અને બ્યાજવટાવ—એ છ કર્મોથી નિર્વાહ ચલાવવો; એથી ઓછો વસ્તારી હોય, તેણે યાજન, પ્રતિગ્રહ અને અધ્યાપન—એ ત્રણ કર્મોથી જીવનનિભાવ કરવો; ત્રીજો એથી થોડો વસ્તારી હોય, તે યાજન અને અધ્યાપન એ બેથી જીવિકા નિભાવે અને ચોથો (ઘણો જ ઓછો વસ્તારી) વેદાધ્યયનથી જ જીવનનિર્વાહ કરે. ૯

કાણે અસિદ્ધોત્તરી જ રહેવું ?

વર્તયંશ્ચ શિલોઽઘ્યામમિહોત્તરપરાયણઃ ।

દૃષ્ટીઃ પાર્વાયનાન્તીયાઃ કેવલા નિર્વપેત્સદા ॥ ૧૦ ॥

શિલોઽષ્ટવૃત્તિથી જીવનારે અસિદ્ધોત્તરમાં જ પરાયણ રહેવું અને માત્ર પર્વ તથા અયનના અંતની જ ઇષ્ટિઓ સદા કરવી.

શુદ્ધ પ્રાણ-વૃત્તિથી જીવું

ન લોકવૃત્તં વર્તેત વૃત્તિહેતોઃ કયંચન ।

અજિહ્વામઘટાં શુદ્ધાં જીવેદ્વાદ્વાજીવિકામ્ ॥ ૧૧ ॥

આજીવિકા ખાતર પ્રાકૃતવેડા (વિદૂષકપણું વગેરે) કદી કરવા નહિ; પરંતુ કપટ અને શઠતાથી રહિત શુદ્ધ પ્રાણ-

વૃત્તિથી જ આજીવિકા કરવી. ૧૧

બ્રાહ્મણે સંતોષી જ રહેવું

સંતોષં પરમાસ્થાય સુખાર્થી સંયતો મવેત્ ।

સંતોષમૂલં હિ સુખં દુઃખમૂલં વિપર્યયઃ ॥ ૧૨ ॥

સુખની ઇચ્છાવાળા બ્રાહ્મણે પરમ સંતોષ રાખી સંયમી રહેવું. સંતોષ એ જ સુખનું મૂળ છે, એથી જીવટો-અસંતોષ દુઃખનું મૂળ છે. ૧૨

આ વ્રતો ધારણ કરવાં

અનોડન્યતમયા ઘૃત્ણા જીવંસ્તુ સાતકો દ્વિજઃ ।

સ્વર્ગાયુષ્યયશ્ચ્યાનિ વ્રતાનીમાનિ ધારયેત્ ॥ ૧૩ ॥

પૂરોક્ત છમાંની ગમે તે કાઈ એક જ વૃત્તિથી આજીવિકા અક્ષાત્રનારાં સ્નાતક બ્રાહ્મણે સ્વર્ગ, આયુષ અને યશ આપનારાં આ નીચેનાં વ્રતો ધારણ કરવાં: ૧૩

પોતાનું વૈદિક કર્મ અવસ્થ કરવું

વૈદોદિતં સ્વકં કર્મ નિત્યં કુર્યાદતન્દ્રિતઃ ।

તદ્દિ કુર્વન્વયાશક્તિ પ્રાપ્નોતિ પરમાં ગતિમ્ ॥ ૧૪ ॥

બ્રાહ્મણે આજસરહિત રહી નિત્ય પોતાનાં વૈદોક્ત કર્મો કરવાં; ક્રમકે એને યથાશક્તિ આચરતો બ્રાહ્મણ પરમ ગતિ-મોક્ષ પામે છે. ૧૪

× મહાભારતના મોક્ષધર્મ પર્વમાં કથું છે કે: 'જ્ઞાનમુત્પત્તે પુણં હયાત્ પાતય કર્મણઃ । તપ્રાદયંતરપ્રવર્ણ્યે પત્યન્યાત્માનમાત્મના'-(વૈદિક નિત્યકર્મોથી) પાપનો નાશ થતાં મનુષ્યોને જ્ઞાન હિતજ થાય છે અને પછી હવંજુ નેત્રા નિર્મળ થયેલા આંતઃકરણમાં પોતે જ આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે.' (કુલ્લક)

માર્ગજાળવી ધન ન કમાવું

નેહેતાર્યાન્પ્રસન્નેન ન વિરુદ્ધેન કર્મણા ।

ન વિઘ્મોનેષ્વર્થેષુ નાર્ત્યોમપિ યતસ્તતઃ ॥ ૧૫ ॥

બ્રાહ્મણે ગાનાખજવાના પ્રસંગથી કે શાસ્ત્રવિરુદ્ધ કર્મથી
ધન કમાવું નહિ; તેમ જ ધન હોય કે તેની લીડ હોય ત્યારે
પણ જ્યાંત્યાંથી ધન મેળવવા ઇચ્છા ન રાખવી. ૧૫

ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં આસક્ત ન થવું

ઇન્દ્રિયાર્થેષુ સર્વેષુ ન પ્રસજ્યેત કામતઃ ।

અતિપ્રસક્તિં ચૈતેષાં મનસા સંનિવર્તયેત્ ॥ ૧૬ ॥

ઇન્દ્રિયોના સર્વ વિષયોમાં કામનાથી આસક્ત ન થવું;
પણ મનથી એમની અતિઆસક્તિ દૂર કરવી. ૧૬

સ્વાધ્યાયમાં નિત્ય તત્પર રહેવું

સર્વાન્પરિત્યજેદર્યાન્સ્વાધ્યાયસ્ય વિરોધિનઃ ।

યયાતયાધ્યાયયંસ્તુ સા હ્યસ્ય કૃતકૃત્યતા ॥ ૧૭ ॥

સ્વાધ્યાયના વિરોધી સર્વ વિષયો ત્યજી દેવા; ક્રમકે
હરકાઈ ઉપાયે સ્વાધ્યાયમાં તત્પર રહેવું; એ જ બ્રાહ્મણનું
કૃતાર્થપણ છે. ૧૭

પોતાને જાણે તેમ વર્તવું

વયસઃ કર્મજોર્ઽર્થસ્ય શ્રુતસ્યામિજનસ્ય ચ ।

વેપન્નાશુદ્ધિસારૂપ્યમાચરન્વિચરેદિહ ॥ ૧૮ ॥

બ્રાહ્મણે પોતાની ઉંમર, કર્મ, સંપત્તિ, વિદ્યા અને કુળને
જાણે એવા વેપ, વાણી તથા શુદ્ધિ રાખી આ લોકમાં વર્તવું.

વૈદિક શાસ્ત્રો કાપમ વિચાર્યા કરવાં

બુદ્ધિવૃદ્ધિકાવ્યાશુ ધન્યાનિ ચં હિતાનિ ચ ।

નિત્યં શાસ્ત્રાણ્યવેક્ષેત નિગમાંશ્ચૈવ વૈદિકાન્ ॥ ૧૯ ॥

તેણે તરત બુદ્ધિ વધારનારાં (વ્યાકરણ, મીમાંસા, સ્મૃતિઓ, પુરાણો તથા ન્યાયશાસ્ત્રો), ધન દેનારાં (અર્થશાસ્ત્રો) ને હિત કરનારાં (જ્યોતિષ, વૈદક વગેરે) શાસ્ત્રો, તેમ જ વેદનો અર્થ જણાવનારાં શાસ્ત્રો વિચાર્યા કરવાં. ૧૯

શાસ્ત્રોના અભ્યાસનું ફળ

✓ યયા યયા હિ પુરુષઃ શાસ્ત્રં સમધિગચ્છતિ ।

તથા તથા વિજાનાતિ વિજ્ઞાનં ચાસ્ય રોચતે ॥ ૨૦ ॥

મનુષ્ય જેમજેમ શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરે છે, તેમતેમ તે વિશેષ જ્ઞાન પ્રાપ્તિ છે અને તેનું વિજ્ઞાન ઉજ્જવળ બને છે. ૨૦

શાસ્ત્રો કદી ન છોડવાં

✓ [શાસ્ત્રસ્ય પારં ગત્વા તુ મૂયો મૂયસ્તદમ્યસેત્ ।

તચ્છાસ્ત્રં સર્વલં કુર્માન્ન ચાધીત્ય ત્યજેત્પુનઃ ॥

શાસ્ત્રનો પાર પામ્યા પછી પણ તેનો ફરીફરી અભ્યાસ કર્યો કરવો અને તે શાસ્ત્રને દઢ કરવું; પરંતુ ભૂલ્યા પછી તેને છોડી ન દેવું.]

પાંચ મહાયજ્ઞો કદી ન છોડવા

ઋષિયજ્ઞં દેવયજ્ઞં સૂતયજ્ઞં ચ સર્વદા ।

નૃયજ્ઞં પિતૃયજ્ઞં ચ યયાશક્તિ ન હાપયેત્ ॥ ૨૧ ॥

ઋષિયજ્ઞ, દેવયજ્ઞ, સૂતયજ્ઞ, મનુષ્યયજ્ઞ અને પિતૃયજ્ઞ, એ પાંચ મહાયજ્ઞ હોયેલાં શક્તિ પ્રમાણે કરવા; પણ કદી ત્યજવા નહિ. ૨૧

પાંચ મહાયજ્ઞો કરવાની જ્ઞાનીઓની રીત

एतानेके महायज्ञान्यज्ञशास्त्रविदो जनाः ।

अनीहमानाः सततमिन्द्रियेष्वेव जुहति ॥ २२ ॥

યજ્ઞશાસ્ત્ર જ્ઞાનનારા કેટલાક વિદ્વાનો આ મહાયજ્ઞો, (અહારની વિધિથી) કરતા નથી; પણ જ્ઞાનેન્દ્રિયોમાં જ નિરંતર હોમ કરે છે. (પાંચ વિધેયોના જ્ઞાન વગેરેનો સંયમ કરે છે.)

वाच्येके जुहति प्राणं प्राणे वाचं च सर्वदा ।

वाचि प्राणे च पश्यन्तो यज्ञनिर्वृतिमश्नुयाम् ॥ २३ ॥

કેટલાક (અર્ધાવેલા ગૃહસ્થો) વાણીમાં અને પ્રાણમાં યજ્ઞની અક્ષય ફળસિદ્ધિ જોતા નિરંતર વાણીમાં પ્રાણને અને પ્રાણમાં વાણીને હોમે છે. ૨૩

ज्ञानैर्नैवापरे विप्रा यजन्त्येतैर्मखैः सदा ।

ज्ञानैर्मूर्छां क्रियामेषां पश्यन्तो ज्ञानचक्षुषा ॥ २४ ॥

જ્ઞાનરૂપ મૂળવાળી આ જ્ઞાનની ક્રિયાને જ્ઞાનદષ્ટિએ જોતા બીજા કેટલાક (અજ્ઞાનિષ્ઠ) બ્રાહ્મણો સદા જ્ઞાનથી જ તે યજ્ઞો કરે છે. ૨૪

+ અર્થાત્ બીજા અજ્ઞાનિષ્ઠ બ્રાહ્મણો સંપૂર્ણ રીતે અજ્ઞાનથી આ પાંચ યજ્ઞો કરે છે. ૧લી રીતે કે 'જ્ઞાન' એ અજ્ઞ છે. 'સત્ય જ્ઞાનેર્મનન્તેમ્' - અજ્ઞ તે જ સત્ય તથા જ્ઞાનરૂપ હોઈ અનંત છે, એમ શ્રુતિમાં અજ્ઞ જ જ્ઞાનરૂપે પ્રસિદ્ધ છે. જ્ઞાનની આ ઉત્પત્તિ, જ્ઞાનરૂપ અજ્ઞથી જ થયેલી છે, એમ તેઓ ઉપનિષદોરૂપ જ્ઞાનદર્શિથી જુએ છે, કે 'સાં સદ્વિદં પ્રદ્ય ત્વજ્ઞનિતિ યન્ત વગર્હત (છાંદો ૩, ૧૪, ૧) આ બધું અજ્ઞ જ છે; કારણકે તે અજ્ઞમાંથી જન્મ્યું છે, અજ્ઞમાં જ સીત થવાનું છે અને અજ્ઞમાં જ રહેવું છે; આરે સાંત બની

સવારસાંજ અગ્નિદોષ હોમવું

અગ્નિદોષં ચ હુહુયાદાઘન્તે દ્યુનિશોઃ સદ્વા ।

દર્શન ચાર્ધમાસાન્તે પૌર્ણમાસેન ચૈવ હિ ॥ ૨૫ ॥

અગ્નિદોષનીએ હોમેશાં સવારસાંજ અગ્નિદોષ હોમવું,

અગ્નિમાં હોમ કરવો અને અમાંસે દર્શ નામનો યજ્ઞ તથા

અર્ધ માસને અંતે અર્થાત્ પૂનમે પૌર્ણમાસ નામનો યજ્ઞ

કરવો. ૨૫

નવી મોસમ વગેરેમાં કરવાની ક્રિયા

સસ્યાન્તે નવસસ્યેષ્ઠ્યા તયર્ત્વન્તે દ્વિજોઽધ્વરૈઃ ।

પશુના ત્વપનસ્પાદૌ સમાન્તે સૌમિર્જૈર્મસૈઃ ॥ ૨૬ ॥

જૂનું ધાન્ય થઈ રહેતાં, બ્રાહ્મણે નવી મોસમનાં નવાં

ધાન્યની (આગ્રયણ) ઇષ્ટિ કરવી; દરેક ઋતુના અંતે

આતુર્માંસ યજ્ઞ કરવા; દક્ષિણાયન અને ઉત્તરાયણના આરંભ-

માં પશુવધ નામનો યાગ કરવો અને વર્ષને અંતે વસંત-

ઋતુમાં સોમ રસથી કરાતા અગ્નિદોષ આદિ યજ્ઞો કરવા. ૨૬

આગ્રયણ ઇષ્ટિ કર્યા વિના નવું અનાજ ન ખવાય

નાનિષ્ઠા નવસસ્યેષ્ઠ્યા પશુના ચાગ્નિમાન્દ્વિજઃ ।

નવાન્નમપાન્માંસં વા દીર્ઘમાયુર્જિજીવિષુઃ ॥ ૨૭ ॥

સાંખું આયુષ જીવવા ઇચ્છતા અગ્નિદોષની બ્રાહ્મણે

નવધાન્યની (આગ્રયણ) ઇષ્ટિ કર્યા વિના નવું ધાન્ય ખાવું

પ્રદાની જ ઉપાસના કરવી. એવી જ્ઞાનદષ્ટિથી પાંચ યજ્ઞોને પણ

પ્રાતર્યજ્ઞે જ ખવાય કરી તેઓ તે યજ્ઞો સિદ્ધ કરે છે અને પાંચ

યજ્ઞોનાં સાચું રજા મેળવે છે. આમ ૨૨, ૨૩, ૨૪ ત્રણ મ્લેચોમાં

પ્રજ્ઞનિષ-વેદસંન્યાસી-શૂદ્રરથોની આ માર્ગવધિઓ કહી છે. (કુસ્થક)

નહિ; તેમ જ પશુવધ નામનો યાગ કર્યા સિવાય* માંસ ખાવું
નહિ. ૨૭

નવેનાનર્ચિતા હ્યસ્ય પશુદ્યવેન ચામ્નયઃ ।

પ્રાણાનેવાતુમિચ્છન્તિ નવાન્નામિપર્ગર્ધિનઃ ॥ ૨૮ ॥

નવા અર્ચથી તેમ જ પશુના હૃદયથી નહિ પૂજલા તેના
અગ્નિઓ તે નવું અન્ન તથા માંસની ઇચ્છાવાળા પુરુષના
પ્રાણોને જ ખાઈ જવા ઇચ્છે છે. ૨૮

અતિથિસત્કાર કરવો જ

આસનાશનશય્યામિરદ્ધિર્મૂલફલેન વા ।

નાસ્ય કશ્ચિદ્વસેદ્ગ્રેહે શક્તિતોડનર્વિતોડતિથિઃ ॥ ૨૯ ॥

શુદ્ધસ્થીને ઘેર કોઈ પણ અતિથિ આસન, લોજન શય્યા,
જળ, મૂળ કે ફળથી યથાશક્તિ સત્કાર પામ્યા વિના રહે
નહિ. ૨૯

કોનો વાણીથી પણ સત્કાર ન કરવો !

પાપ્પિન્ડનો વિકર્મસ્યાન્વેદાલમ્પતિકામ્ચઠાન્ ।

દૈતુકાન્પક્વૃત્તીંશ્ચ વાહ્માત્રેણાપિ નાર્ચયેત્ ॥ ૩૦ ॥

પાપ્પિન્ડીઓ, શામ્ભવિરુદ્ધ કર્મ કરનારા, બિલાડાંની જેમ
વર્તનારા, હુમ્મલા, વેદ વિરુદ્ધ તર્ક ઉડાવનારા અને જગત્તાં-
ના જેવી વૃત્તિ રાખનારાઓનો વાણી વડે પણ સત્કાર
કરવો નહિ. ૩૦

* અહીં માંસ ખાવાની આજ્ઞા ન સમજાતી; પણ માંસ ખાના-
રાઓ માટે પણ યજ્ઞની ભાવના હોતી જ નેત્ર્યં એ, એમ સમજવું.

કોની પૂજા કરવી અને ન કરવી ?

વેદવિદ્યાવ્રતસ્નાતાશ્ચોત્રિયાન્ગૃહમેધિનઃ ।

પૂજયેદ્ધવ્યકવ્યેન વિપરીતાંશ્ચ વર્જયેત્ ॥ ૩૧ ॥

વિદ્યાસ્નાતક, વ્રતસ્નાતક અને વિદ્યાવ્રતસ્નાતક*—એ ત્રણે શ્રોત્રિય વેદવેદા ગૃહસ્થોના પ્રાણણે હવ્યકવ્યથી સત્કાર કરવો, પણ એથી વિપરીત અભણને છોડી દેવા. ૩૧

ગૃહસ્થે બ્રહ્મચારીઓને તથા સંન્યાસીઓને અન્ન આપવું શક્તિતોડપચમાનેશ્વો દાતવ્યં ગૃહમેધિના ।

સંવિમાગશ્ચ મૃતેમ્યઃ કર્તવ્યોઽનુપરોધતઃ ॥ ૩૨ ॥

હાથે ન રાંધનારા—બ્રહ્મચારી તથા સંન્યાસીઓને ગૃહસ્થે યથાશક્તિ ભોજન આપવું; તેમ જ (મોતના કુટુંબને) હરકત ન આવે, એ રીતે સુશાદિ જુનો માટે પણ ભાગ કાઢવો. ૩૨

નિર્ધન સ્નાતકે ધન પ્રાપ્તી લેવા ઇચ્છવું ।

રાજતો ધનમન્વિન્ઢેરસંસીદ્ધસ્નાતકઃ ક્ષુધા ।

યાજ્યાન્તેવાસિનોર્વાપિ ન ત્વન્યત્ત્વં ઇતિ સ્થિતિઃ ॥ ૩૩ ॥

* આ ત્રણનાં લક્ષણ હારીત આ પ્રમાણે કહે છે; 'યઃ સમાપ્ય વેદાન્ અસમાપ્ય વ્રતાનિ સમાવર્તેતે સ વિદ્યાસ્નાતકઃ; યઃ સમાપ્ય વ્રતાન્યસમાપ્ય વેદાન્ સમાવર્તેતે સ વ્રતસ્નાતકઃ; ડમયં સમાપ્ય સમાવર્તેતે સ વિદ્યાવ્રતસ્નાતક.'—જે વેદો સંપૂર્ણ બળ્યા વિના વ્રતો પૂરાં કરી, વેદાધ્યયન પછીનું સ્નાન કરે તે 'વિદ્યાસ્નાતક' કહેવાય છે; જે વ્રતો અધૂરાં રાખી વેદો સંપૂર્ણ બળ્યાને વેદાધ્યયન પછીનું સ્નાન કરે તે 'વ્રતસ્નાતક' કહેવાય છે અને જે વ્રતો તથા વેદો—અને સમાપ્ત કરી વેદાધ્યયન પછીનું સ્નાન કરે તે 'વિદ્યાવ્રતસ્નાતક' કહેવાય છે. એકંદર આ ત્રણે શ્રોત્રિય તો છે જ. (કુલ્લક)

ભૂખથી પીડાતાં નિર્ધન સ્નાતક બ્રાહ્મણે ક્ષત્રિય રાજ
પાસેથી, પોતાના ચઞ્ચમાન પાસેથી કે શિષ્ય પાસેથી ધન
મેળવવા ઇચ્છવું, પણ બીજા પાસેથી ધન લેવા ઇચ્છવું નહિ,
એવી શાસ્ત્રમેયોદ્ધ છે. ૩૩

સ્નાતકે ભૂખથી હેરાન થવું નહિ

न सीदेस्नातको विप्रः क्षुधा शक्तः कथंचन ।

न जीर्णमलवद्वासा मवेच विमवे सति ॥ ३४ ॥

(પ્રતિચ્છે કરવા) શક્તિમાન સ્નાતક બ્રાહ્મણે ભૂખથી
કેદી પીડાવું નહિ; તેમ જ વૈભવ હોય છતાં જૂનાં અને મેલાં
વસ્ત્ર પહેરવાં નહિ. ૩૪

સશાધી રહેવું

कृतकेशनखरमश्रुर्दान्तः शुक्लाम्बरः शुचिः ।

स्वाध्याये चैव युक्तः स्यान्नित्यमात्महितेषु च ॥ ३५ ॥

તેણે હંમેશાં કશ, નખ તથા દાઢીમૂછ કતરાવેલાં રાખવાં,
ઈંદ્રિયોને વશ રાખવો, ધોળાં વસ્ત્રો પહેરવાં, પવિત્રતા જાળવવી
સ્વાધ્યાયમાં તત્પર રહેવું અને (ઓપધોના ઉપયોગ વગેરેથી)
પોતાના હિતમાં યુક્ત રહેવું. ૩૫

કાચમ સું ધારણ કરવું

वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकं च कमण्डलुम् ।

यज्ञोपवीतं वेदं च शुभे रौक्मे च कुण्डले ॥ ३६ ॥

તેમ જ વાંસની લાકડી, પાણીભર્યું કમંડળ, જનોઈ,
દર્ભની ઝૂડી અને સોનાનાં બે સુંદર કુંડલો ધારણ કરવાં. ૩૬

કયા સૂર્યનાં દર્શન કરાય નહિ?

નેષેતોઘન્તમાદિત્યં નાસ્તં યાન્તં કદાચન ।

નોપસ્ટં ન વારિસ્યં ન મધ્યં નમશો ગતમ્ ॥ ૩૭ ॥

તેણે ઊભતા કે આથમતા સૂર્યને કદી ન જોવો. તેમ જ ત્રાહણ પામેલા, પાણીમાં પ્રતિબિંબ પડેલા અને આકાશના મધ્યે આવેલા (બપોરના) સૂર્યને પણ ન જોવો. ૩૭

ખાસ શાસ્ત્રીય આદા

ન લઙ્ઘયેદ્વત્સતન્ત્રીં ન પ્રધાવેચ્ચ વર્ષતિ ।

ન ચોદકે નિરીક્ષેત સ્વં રૂપમિતિ ધારણા ॥ ૩૮ ॥

તેમ જ વાછરડાની દોરને ન ઝોળાંગવી, વરસતે વરસાદે ન દોડવું અને પાણીમાં પોતાનો પડછાયો ન જોવો—આ શાસ્ત્ર-નિયમ છે. ૩૮

કાને જમણી બાજુ રાખવાં?

મૃદં ગાં દૈવતં વિપ્રં ઘૃતં મધુ ચતુષ્પદમ્ ।

પ્રદક્ષિણાનિ કુર્વાન પ્રજ્ઞાતાંશ્ચ વનસ્પતીન્ ॥ ૩૯ ॥

(પોતે બહાર નીકળે ત્યારે) માટી, ગાય, દેવમૂર્તિ, વ્રાહ્મણ, ધી, મધ, ચાર માર્ગોનો સંગમ અને પ્રસિદ્ધ મોટાં વૃક્ષો—એટલાં જમણી બાજુ રહે તેમ કરવું. ૩૯

ગૃહસ્થે રત્નસ્વધાસંગમ કરવો નહિ

નોપગચ્છેત્રપત્તોડપિ સ્ત્રિયમાર્તવદર્શન ।

સમાનશયને ચૈવ ન શયીત તયા સહ ॥ ૪૦ ॥

કામની પીડા થઈ આવી હોય, તો યે દાઈપણ પુરુષે ઋતુદર્શનમાં આવેલી સ્ત્રીનો સંગમ કરવો નહિ અને તેની સાથે એક પથારીએ સૂવું નહિ. ૪૦

રજસ્વલાગમનનું અનિષ્ટ ફળ

રજસામિષ્ણતાં નારીં નરસ્ય દ્યુપગચ્છતઃ ।

પ્રજ્ઞા તેજો વલં ચક્ષુરાયુથૈવ પ્રદીયતે ॥ ૪૧ ॥

જે પુરુષ રજસ્વલા સ્ત્રીને ભોગવે છે, તેનાં બુદ્ધિ, તેજ,
બળ, નેત્ર અને આવરદા નાશ પામે છે. ૪૧

રજસ્વલાત્યાગનું ઉત્તમ ફળ

તાં વિવર્જયતસ્તસ્ય રજસા સમમિષ્ણુત્વામ્ ।

પ્રજ્ઞા તેજો વલં ચક્ષુરાયુથૈવ પ્રવર્ધતે ॥ ૪૨ ॥

જે પુરુષ રજસ્વલા સ્ત્રીનો સંગ ત્યજે છે, તેનાં બુદ્ધિ, તેજ,
બળ, નેત્ર અને આયુષ વધે છે. ૪૨

પત્નીને ક્યારે ન ભેળી ।

નાશ્વીયાદ્ધાર્વયા સાર્ધં નૈનામીક્ષેત્ર ચાશ્વતીન્ ।

હુવર્તો જૃમ્મમાણાં વા ન વાસીનાં યથામુલ્લમ્ ॥ ૪૩ ॥

પત્ની સાથે (એક થાળીમાં) જમવું નહિ; તેમ જ તે ખાતી
દોય, છીંકતી દોય, બગાસું લેતી દોય કે આરામથી બેડી
દોય, ત્યારે તેને ભેળી નહિ. ૪૩

નાહ્યવન્તીં સ્વહે નૈત્રે ન ચામ્પકામનાયુત્વામ્ ।

ન પર્યેદમસ્યન્તીં ચ તેજસ્કામો દ્વિજોત્તમઃ ॥ ૪૪ ॥

તેમ જ સ્ત્રી પોતાની આંખ આંજતી દોય, તેણે ઘોળેલી
દોય, (રતન પર) ઉપાડી દોય કે પ્રસવ કરતી દોય, ત્યારે
પણ તેજની ઇચ્છાવાળા ઉત્તમ દ્વિજ તેને ન ભેળી. ૪૪

પરસ્પો સંજગી નિષમે ।

[ઉપેત્ય યાત્રકો વિદ્યાલેક્ષણમાં પરસ્પરમ્ ।

સરદસ્યં ચ સંવાદં પરસ્પો વિવર્ધયન્ ॥

વિદ્વાન સ્નાતકે ખાસ પાસે જઈ નક્ષ પરચીને ન બેવી;
તેમ જ પરચીઓ સાથેની ગુપ્ત વાતચીત છોડવી.]

બોજન, સ્નાન તથા મૂત્ર સંબંધી નિયમો

નાત્રમઘાદેકવાસા ન નમઃ સ્નાનમાચરેત્ ।

ન મૂત્રં પથિ કુર્વોત ન મસ્મનિ ન ગોવ્રજે ॥ ૪૫ ॥

ન ફાલકૃષ્ટે ન જલે ન ચિત્પાં ન ચ પર્વતે ।

ન જીર્ણદેવાયતને ન વસ્ત્રીકે કદાચન ॥ ૪૬ ॥

એકવસ્ત્રે બોજન કરવું તહિ, નક્ષ થઈ સ્નાત કરવું
નહિ; તેમ જ રસ્તાની વચ્ચે, રાખમાં, ગોશાળામાં, આસેલા
ખેતરમાં, પાણીમાં, વેદી પર, પર્વત ઉપર, જીર્ણ દેવસ્થાનમાં
અને રાફડા પર કદી પેશાખ કરવો તહિ. ૪૫, ૪૬

મળમૂત્ર ક્યાં ન કરાય ?

ન સસત્ત્વેષુ ગતેષુ ન ગચ્છન્નાપિ ચ સ્થિતઃ ।

ન નદીતીરમાસાય ન ચ પર્વતમસ્તકે ॥ ૪૭ ॥

વાય્વગ્નિવિપ્રમાદિત્યમપઃ પશ્યંસ્તથૈવ ગાઃ ।

ન કદાચન કુર્વોત વિષ્ણુમૂત્રસ્ય વિસર્જનમ્ ॥ ૪૮ ॥

જીવજંતુવાળા ખાડાઓમાં, આલતાંઆલતાં, ઊભાંઊભાં,
નદીકાંડે જઈને, પર્વતને શિખરે, તેમ જ વાયુ^x, અગ્નિ,
પ્રાણણ, સૂર્ય, પાણી તથા ગાયને બેતાંબેતાં મળમૂત્રનો ત્યાગ

x વાયુ તો રૂપરૂઢિત છે; તેથી તેની સામે બેવું શક્ય નથી,
છતાં અહીં વાયુની સામે પણ બેવાનો નિષેધ કર્યો છે, તેમાં આ
અભિપ્રાય છે, કે ભેરદાર વાયુએ ઉડાડેલી ધૂળ, ઘાસ કે પાંદડાં
વગેરે સામે બેતાંબેતાં મળમૂત્રનો ત્યાગ કરવો નહિ. (ફુલ્લક)

કદી કરવો નહિ. ૪૭, ૪૮ .

મળમૂત્રનો ત્યાગ ક્યાં કરાય ?

તિસ્કૃત્યોચ્ચેત્કાષ્ઠોષ્ટપત્રનાદિના ।

નિયમ્ય પ્રવતો વાચં સંવીતાઙ્ગોઽવગુણ્ઠિતઃ ॥ ૪૯ ॥

પોતાનાં અંગોને બરાબર ઢાંકી માથે ઝાઢીને લાઠડાં,
ઢેકાં તેમ જ ખડ આદિથી જમીનને* ઢાંકી દઈ, તેમ જ વાણીને
ખાસ નિયમમાં રાખી (મૂગા રહી) મળમૂત્રનો ત્યાગ કરવો.

મળમૂત્ર કરતી વેળા મોઢું ઢઈ દિશાએ ?

મૂત્રોચ્ચારસમુત્સર્ગ દિશા કુર્યાદુદદ્ધમુલ્લઃ ।

દક્ષિણાભિમુલ્લો રાત્રી સંઘ્યયોઽથ યથા દિવા ॥ ૫૦ ॥

દિવસે ઉત્તર દિશા તરફ, રાત્રે દક્ષિણ દિશા તરફ અને
જેમ સંધ્યાકાળે દિવસની જેમ ઉત્તર દિશા તરફ મુખ રાખી
મળમૂત્રનો ત્યાગ કરવો. ૫૦

મરણ પડે તે બાળુ મોઢું ક્યારે ?

છાયાપામન્વકારે વા રાત્રાવહનિ વા દિગ્ઃ ।

યથામુલ્લમુલ્લઃ કુર્યાત્પ્રાણવાયામયેષુ ચ ॥ ૫૧ ॥

રાત્રે અંધારું કે છાયા દોાય, તેમ જ દિવસે છાયા કે
(પૂમસ વગેરેથી) અંધારું દોાય (ત્યારે અમુક ચાકસ દિશા-

ની ખખર ન પડે ત્યારે) અથવા પ્રાણ પર સંકટ આવવાનો
ભય હોય, ત્યારે દ્વિજ મરણ પડે તે બાબુ મુખ રાખી,
મળભૂતનો ત્યાગ કરવો. ૫૧

અગ્નિ વગેરે સામે મળભૂત કરવાથી બુદ્ધિનો નાશ

પ્રત્યક્ષિં પ્રતિસૂર્યં ચ પ્રતિસોમોદકદ્વિજાન્ ।

પ્રતિ ગાં પ્રતિ વાતં ચ પ્રજ્ઞા નશ્યતિ મેહતઃ ॥ ૫૨ ॥

અગ્નિ, સૂર્ય, ચંદ્ર, જળ, વ્રાહ્મણ, ગાય અને પવન-
એટલાની સામે મળભૂતનો જે ત્યાગ કરે છે, તેની બુદ્ધિ નાશ
પામે છે. ૫૨

આવશ્યક નિષેધ

નામિં મુલ્હેનોપધમેશ્વમાં નેક્ષેત ચ છિયમ્ ।

નામેધ્યં પ્રક્ષિપેદમૌ ન ચ પાદૌ પ્રતાપયેત્ ॥ ૫૩ ॥

અગ્નિને મોંથી ફુંકવો નહિ (પણ પંખાથી ધમવો), ઓંને
(મૈથુનકાળ વિના) નક્ષત્રેવી* નહિ, અગ્નિમાં અપવિત્ર વસ્તુઓ
નાખવી નહિ અને પગોને તપાવવા નહિ. ૫૩

અધસ્તાનોપદધ્યાશ્વ ન ચૈનમમિલહ્યેત્ ।

ન ચૈનં પાદતઃ કુર્યાન્ન પ્રાણાશ્વાધમાચરેત્ ॥ ૫૪ ॥

દેવતાને (ખાટલા વગેરેની) નીચે રાખવો નહિ; તેને
આળંગવો નહિ; તેને પગ તળે કરવો નહિ તેમ જ પ્રાણને સંકટ
થાય એવું કામ કરવું નહિ. ૫૪

* સાંખ્યાપત્ર ૫મું આયુ વચન છે : ' ન મમાં શ્રિયનીક્ષેત
મૈથુનાદન્યન્ન-મૈથુનકાળ વિના પોતાની ઓંને પણ નાગી લેવી
નહિ. ' (૫૨૬)

નાશ્રીયાત્સંધિવેલાયાં ન ગચ્છેન્નાપિ સંવિશેત્ ।

ન ચૈવ પ્રતિલેદ્ભૂમિં નાત્મનોપહરેત્સજમ્ ॥ ૫૫ ॥

(સતારસાંજની) સંધ્યાસમયે જમવું નહિ, બહારગામ જવું નહિ, તે વેળા સૂવું નહિ, જમીન ખોતરવી નહિ અને પોતે પહેરેલી માળા પોતે જ કાઢવી નહિ. (પણ બીજા પાસે કઢાવવી.)

નાપ્સુ મૂત્રં પુરીષં વા ઘ્રીવનં વા સમુસ્થજેત્ ।

અપેદ્યલિસમન્યદ્વા લોહિતં વા ત્રિષાણિ વા ॥ ૫૬ ॥

મૂત્ર, વિષા, થૂંક, એકું કે અપવિત્ર વસ્તુથી ખરડાયેલું

વસ્ત્ર અથવા એવું બીજું કંઈ તેમજ લોહી કે ઝેર પાણીમાં

નાખવું નહિ. ૫૬

નૈકઃ સ્વપેચ્છન્યગેહ શ્રેયાંસં ન પ્રપોષયેત્ ।

નોદક્યયામિમાપેત યજ્ઞં ગચ્છેન્ન ચાવૃતઃ ॥ ૫૭ ॥

સૂના કે ઉજાડ ઘરમાં એકલા સૂવું નહિ, (ઉંમર કે વિદ્યામાં

પોતાના કરતાં અધિક) વડીલને ઉપદેશ આપવો નહિ, રજસ્વલા

સાથે વાતચિત કરવી નહિ અને નિમંત્રણ વિના યજ્ઞમાં જવું

નહિ. ૫૭

[एकः स्वादु न मुखीत स्वार्थमेको न चिन्तयेत् ।

एको न गच्छेदध्वानं नैकः सुतेषु जागृयात् ॥

સ્નાદિષ્ઠ ભોજન એકલા ખાવું નહિ, એકલાએ સ્વાર્થનો

ચિન્તાર કરવો નહિ, રસને એકલા જવું નહિ અને બધાં સૂઈ

• દરેક માટે તો બધામાં જઈ સહાય છે; તે માટે મીત્રમ કહે

છે. 'દક્ષેનાર્થ' જમમ્ - દરેક માટે તો દરેકનુસાર બધામાં જઈ સહાય

છે. (કુલ્લક)

ગયાં હોય ત્યારે એકલાએ જાગવું નહિ.]

અન્યગારે ગવાં ગોષ્ઠે બ્રાહ્મણાનાં ચ સન્નિધૌ ।

સ્વાધ્યાયે મોજને ચૈવ દક્ષિણં પાણિમુદ્ધરેત્ ॥ ૫૮ ॥

અગ્નિશાળામાં, ગોશાળામાં, બ્રાહ્મણોની સમક્ષે તેમ જ
સ્વાધ્યાય અને ભોજન વખતે જમણા હાથને વસ્ત્ર બહાર રાખવો.

નાવારયેદ્રાં ધયન્તીં ન ચાચક્ષીત કસ્યચિત્ ।

ન દિવીન્દ્રાયુધં દદ્વા કસ્યચિદ્દર્શયેદ્દુષઃ ॥ ૫૯ ॥

ગાય કંઈ પી જતી હોય ત્યારે તેને રોકવી નહિ; તેમ જ
તે વિષે દાઈને વાત પણ કરવી નહિ. આકાશમાં ઇન્દ્રધનુષ
બેઈ વિદ્વાને દાઈને તે દેખાડવું નહિ. ૫૯

નાધાર્મિકે વસેદ્ ગ્રામે ન વ્યાધિયહુલે મૃશમ્ ।

નૈકઃ પ્રપથેતાધ્વાનં ન ચિરં પર્વતે વસેત્ ॥ ૬૦ ॥

અધાર્મિક અને બહુરોગત્રાણા ગામમાં રહેવું નહિ, માર્ગે
એકલા જવું નહિ, તેમ જ પર્વતમાં લાંબો વખત વસવું
નહિ. ૬૦

ન શૂદ્રગણે નિવસેન્નાધાર્મિકજનાવૃને ।

ન પાપણ્ડિગણાક્રાન્તે નોપસૃષ્ટેન્ત્યજૈર્નૃમિઃ ॥ ૬૧ ॥

શૂદ્રના રાજ્યમાં, અધર્મી માણસોથી ભરેલા ગામમાં,
પાપાંડીઓનાં ટોળાંથી દબાયેલા ગામમાં અને આંડાલ લોહાથી
ત્રાસેલા ગામમાં રહેવું નહિ. ૬૧

ન મુહૂતોદ્યતસ્ત્રેહં નાતિસૌહિત્યમાચરેત્ ।

નાતિપ્રગે નાતિસાયં ન સાયં પ્રાતરાશિતઃ ॥ ૬૨ ॥

સ્નેહ (ચિકાશ) કાઢી નાખેલ હોય એવું (ખોળ) વગેરે

ખાવું નહિ; (અતિશય ધરાઈને) ખાવું^x નહિ; વહેલી સવારે
મેં વહેલી સાંજે જમવું નહિ અને સવારે અતિશય જમ્યા હોય
તો સાંજે ખાવું નહિ. ૬૨

ન કુર્વતિ ઘૃયા ચણં ન વાર્યજ્જલિના પિવેત્ ।

નોરસજ્ઞે મક્ષયેદ્મદ્યાન્ન જાતુ સ્વાત્કૃત્તૂહલી ॥ ૬૩ ॥

અર્થ એણા કરવી નહિ, ખોળે પાણી પીવું નહિ, ખાવાનું
ખોળામાં રાખી ખાવું નહિ, તેમ જ કુતૂહલવાળા ન થવું^{*}
અર્થાત્ કંઈ હામ વિના કંઈ જાણવાની ઇચ્છા કરવી નહિ. ૬૩

ન નૃત્યેદયવા ગાયેન્ન વાદિત્રાણિ ષાદયેત્ ।

નાસ્કોટયેન્ન ચ દ્વેડેન્ન ચ રક્તો ત્રિસવયેત્ ॥ ૬૪ ॥

(અશાસ્ત્રીય) નૃત્ય કરવું નહિ કે ગાવું નહિ, વાજિંત્ર
ધગાડવાં નહિ, હાથવડે સુખચો થાપડવી નહિ, દાંતની ઠઠકાટી
ખોસાવવી નહિ અને આનંદમાં આવીને (ગધેડાની પેઠે)
ખરાડવું નહિ. ૬૪

ન પાદૌ ધાવયેત્કાંસ્યે કદાચિદપિ માજ્ઞે ન ।

ન મિત્તમાળ્ડે મુઝીત ન માવપ્રતિદૂષિતે ॥ ૬૫ ॥

કાંસાના વાસણમાં કદી પગ ધોવા નહિ, તેમ જ ભાંગેલા
વાસણમાં અને વહેમપડતા વાસણમાં જમવું નહિ. ૬૫

x કેમકે વિષ્ણુપુરાણમાં કયું છે કે : 'જયં પૃથેદધંમપ્રેમાનં
જલેન ચ । ઘંઘા મલ્લણાં તુ ચતુર્વેદસોપન' - પેદનો અર્ધો ભાગ
અનામતથી ભરવો, એક ભાગ પાણીથી ભરવો અને એક ભાગ
વાવુને દરવા માટે ખાલી રાખવો. 'અર્થાત્ જડુ કાંત્રીકાંત્રીને દરી
ખાવું નહિ. (કુલ્લક)

બીજાએ વાપરેલું શું ન વપરાય ?

उपानहौ च वासश्च धृतमन्यैर्न धारयेत् ।

उपवीतमलंकारं स्रजं करकमेव च ॥ ६६ ॥

બીજાએ વાપરેલું ધારણ કરેલા જોડા, વસ્ત્ર, જનોઈ, દાગીના, માળા અને કમંડળ પોતે ધારણ કરવાં નહિ. ૬૬

કેવાં વાહનમાં બેસવું નહિ ?

नाविनीतैर्ब्रजेद्भुयैर्न च क्षुद्रघाधिपीडितः ।

न मित्रशृङ्गाक्षिखुरैर्न घालघिविरूपितैः ॥ ६७ ॥

નહિ કેળવાયેલાં, ભૂખ અને રોગથી પીડાયેલાં, ભગિલાં શિંગડાં, આંખ કે ખરીવાળાં તેમજ બાંડી પૂંછડી વડે કઠડપાં એવાં ઘોડાં કે બળદોનાં વાહનોમાં બેસી ક્યાંય જવું નહિ. ૬૭

કેવાં વાહનમાં બેસવું ?

विनीतैस्तु प्रजेक्षितमाशुर्गैर्लक्षणान्वितैः ।

वर्णरूपोपसंपन्नैः प्रतोदेनातुदन्मृशम् ॥ ६८ ॥

પણ કેળવાયેલાં, ઝડપે જનારાં, સારાં લક્ષણોવાળાં અને વર્ણ તથા રૂપવાળાં ઘોડાં કે બળદો જોડેલાં વાહનોમાં બેસી ઝાઝા ચાખૂકપરેણા માર્યા વિનાં જવું. ૬૮

ખાસ હોડવાનું

चालातपः प्रेतधूमो वर्ज्यं मित्रं तथासनम् ।

न च्छिन्द्यान्नखलोमानि दन्तैर्नोत्पाटयेन्नखान् ॥ ६९ ॥

શિગતા સૂર્યનો (અને કન્યારાશિના સૂર્યનો) તડકા, મુડકાનો ધુમાડો, તથા ભાંગ્યું તૂટ્યું આસન—એટલાનો ત્યાગ કરવો; નખ તથા રૂવાડાં શિખેડવાં નહિ; તેમજ દાંતથી નખ ઉખાડવા નહિ. ૬૯

ન મૃલોષ્ટં ચ મૃદ્નીયાન્ન ચ્છિન્ધાત્કરજૈસ્તૃણમ્ ।

ન કર્મ નિષ્ફલં કુર્યાન્નાયત્યામસુલોદયમ્ ॥ ૭૦ ॥

માટીનાં ઢેકાં મસળનાં કે ખૂંદનાં નહિ, નખથી તરણાં તોડવાં નહિ અને પરિણામે દુઃખકારી નિષ્ફળ કામ કરવું નહિ. ૭૦

[શ્રીકામો વર્જયેન્નિત્યં મૃન્મયે ચૈવ મોજનમ્ ।

લક્ષ્મીની ઇચ્છાનાળાએ માટીના વાસણમાં બોળ/ન કરવાનું કાયમ ઊડી દેવું.]

કથેા માણસ જલદી નાસ પામે ।

લોઘ્મર્દો તૃણચ્છેદી નસ્ત્રલાદી ચ યો નરઃ ।

સ વિનાશં મ્રજત્યાશુ સૂચકોડશુચિરેવ ચ ॥ ૭૧ ॥

જે માણસ (વ્યથા) ઢેકાં ભાંગે છે, તરણાં તોડે છે, નખ ચાવે છે, ચાડી ખાય છે અને અપવિત્ર રહે છે, તે જ નાશ પામે છે. ૭૧

ખાસ નહિ કરવા જેવાં

ન વિગદ્યં કથાં કુર્યાદ્દિહિર્માત્મ્યં ન ધારયેત્ ।

ગર્વાં ચ યાનં પૃષ્ઠેન સર્વયૈવ વિગદિતમ્ ॥ ૭૨ ॥

નિંદા કરીને વાત કરવી નહિ, બહાર દેખાય તેમ માળા રાખવી નહિ; તેમજ બગદની પીઠ પર સવારી કરવી—એ બધી રીતે નિંદિત છે. ૭૨

અદ્વારેણ ચ નાત્રીયાદ્ ગ્રામં વા વેશમ વાવૃત્તમ્ ।

રાત્રી ચ વૃક્ષમૂલાનિ દૂરતઃ પરિવર્જયેત્ ॥ ૭૩ ॥

વાસેલા ગામમાં કે ઘરમાં દરવાજા સિવાય છીંડેથી જવું નહિ અને રાત્રે ઝાડોનાં મૂળ પાસે રહેવાનું ફરવી ન

છાડવું. ૭૩

નાક્ષેઃ ક્રીડેત્કદાચિત્તુ સ્વયં નોપાનહૌ હરેત્ ।

શયનસ્યો ન મુક્ષીત ન પાણિસ્યં ન ચાસને ॥ ૭૪ ॥

પાસાંથી ઠઠી ન રમવું અને જાતે જોડા ન ઉપાડવા;
પથારીમાં રહીને જમવું નહિ, હાથમાં લોજન રાખી ખાવું
નહિ અને જેસવાના આસન ઉપર (જમવાનું પાત્ર મૂકી)
જમવું નહિ. ૭૪

સર્વં ચ તિલસંપદ્મં નાઘાદસ્તમિતે. રવૌ ।

ન ચ ત્વમ્ઃ શયીતેહ ન ચોચ્છિષ્ઠઃ ક્વચિદ્વ્રજેત્ ॥ ૭૫ ॥

સૂર્ય આથમ્યા પછી તલ્લના સંબંધનાણું કંઈ પણ
ખાવું નહિ, નાગા સૂવું નહિ; તેમ જ એકા મોઢે ક્યાંય
જવું નહિ. ૭૫

અર્દ્રપાદસ્તુ મુક્ષીત નાર્દ્રપાદસ્તુ સંવિશેત્ ।

અર્દ્રપાદસ્તુ મુક્ષાનો દીર્ઘમાયુરવાપ્નયાત્ ॥ ૭૬ ॥

લીના પગે જમાય ખરું, પણ લીના પગે સુનાય નહિ;
લીને પગે જમનારો માણસ લાંબું આયુષ પામે છે. ૭૬

અવશ્તુર્વિપયં દુર્ગં ન પ્રપચેત કર્હિચિત્ ।

ન વિષ્ણુમૃગુદીક્ષેત ન વાહુમ્યાં નદીં તરેત્ ॥ ૭૭ ॥

આંખે ન દેખાવ એવાં (ઘાટાં જંગલ વગેરે) દુર્ગં
સ્થાનમાં ઠઠી બૂલેચૂડે પણ જવું નહિ, મળમૂત્ર એવાં નહિ
અને હાથ વડે નદી તરવી નહિ. ૭૭

÷ મેઠે તેવાં અધારિયાં સ્થાનોમાં સાપ, ચોર વગેરે કદાચ
ધપાર્ધ રવા દોષ (જન્ય)

અધિતિષ્ઠેન્ન કેશાંસ્તુ ન મસ્માસ્થિકપાલિકાઃ ।

ન કાર્પાસાસ્થિ ન તુવાન્દીર્ઘમાયુર્જિનીવિપુઃ ॥ ૭૮ ॥

સોખી આવરદા સુધી અવવાની ધમ્મજાવાળાએ વાળ,
ખસમ, હાડકાં, ભાગેલાં ઠીકરાં, કપાસનાં છાંડાં અને સાળનાં
દેાતરાં ઉપર બેસવું નહિ. ૭૮

ન સંવસેષ પતિતૈર્ન ચાઙ્ગાલૈર્ન પુલ્કસૈઃ ।

ન મૂર્લૈર્નાવલિસૈશ્વ નાન્તૈર્નાન્ત્યાવસાયિમિઃ ॥ ૭૯ ॥

પતિત, આંડાળ, (નિષાદથી શદ્ર સ્ત્રીમાં જન્મેલા) પુલ્કસ,
મૂર્ખ, અહંકારી, (ધોખી, રંગારા વગેરે) અંત્યજ અને
અંત્યાવસાયીઓ (નિષાદની સ્ત્રીમાં આંડાળથી જન્મેલા)
સાથે વસવું નહિ. ૭૯

[ન કૃતમૈર્નુદ્યુક્તૈર્ન મહાપાતકાન્વિતૈઃ ।

ન દસ્યુમિર્નાશુચિમિર્નામિત્રૈશ્વ કદાચન ॥

કૃતમી, નિરુદ્ધમી, મહાપાપવાળા, ચોર, અપવિત્ર અને
શત્રુઓ સાથે કદી રહેવું નહિ.]

ન શૂદ્રાય મર્નિં દયાઙ્ગોન્નિષ્ઠે ન હવિષ્કૃતમ્ ।

ન વાસોપદિશેદ્ધર્મ ન વાસ્ય વ્રતમાદિશેત્ ॥ ૮૦ ॥

શૂદ્રને વ્યાપહારિક સમજણુ આપવી નહિ, એહું
આપવું નહિ; હવિષ્યનું વધેલું તેમ જ ધર્મનો ઉપદેશ તથા
વ્રતનો ઉપદેશ તેને આપવો નહિ. ૮૦

[અન્તરા પ્રાણ્યં કૃત્વા પ્રાયશ્ચિત્તં સમાદિશેત્ ।

કાઈને પ્રાયશ્ચિત આપવું દોષ, તે પ્રાણણને વચ્ચે
રાખી આપવું.]

યો હ્યસ્ય ધર્મમાચોષ્ટે યશ્ચૈવાદિશતિ વ્રતમ્ ।

સોઽસંવૃતં નામ તમઃ સહ તેનૈવ મજ્જતિ ॥ ૮૧ ॥

જે બ્રાહ્મણ શૂદ્રને ધર્મ કહે છે અને વ્રતનો ઉપદેશ આપે છે, તે એ શૂદ્રની સાથે અસંવૃત નામના નરકમાં ડૂબે છે. ૮૧

ન સંહતાગ્યાં પાણિમ્યાં કણ્ઠ્યુદાત્મનઃ શિરઃ ।

ન સ્પૃશંચૈતદુચ્છિષ્ઠો ન ચ સ્નાપાદિના તતઃ ॥ ૮૨ ॥

ખંને હાથ સાથે રાખી પોતાનું માથું ખંજવાળવું નહિ, એકા હાથે માથાને અડવું નહિ અને માથું ભીંજવ્યા વિના નાહવું નહિ. ૮૨

કેશમ્પ્રહાન્નપ્રહારાંશ્ચ શિરસ્યેતાન્વિવર્જयेत् ।

શિરઃસ્નાતશ્ચ તૈલેન નાક્લં કિંચિદપિ સ્પૃશેત્ ॥ ૮૩ ॥

ઢાઈના વાળ ખેંચવા નહિ, તેમજ માથે પ્રહાર કરવા નહિ; માથે તેલ નાખ્યા પછી તે તે તેલવાળા હાથે ઢાઈ પણ અંગને અડવું નહિ. ૮૩

બ્રાહ્મણે કોનું ઘન લેવું નહિ ?

ન રક્ષઃ પ્રતિગૃહ્ણીયાદરાજન્યપ્રસૂતિતઃ ।

સૂનાચક્રાચ્ચ જવતાં વેશનૈવ ચ ઝીવતામ્ ॥ ૮૪ ॥

સન્નિયત્રી નહિ જન્મેલો રાજા, કસાઈ, પાણી વગેરે

÷ આમ છતાં અચક્ષુ-માંદાને માટે તો ‘અદિરક્તં મયેત્ સ્નાનં સ્નાનાશક્તૌ તુ કર્મિણામ્’—એ શૂદ્રરથો માંદગી વચ્ચેના કારણે સ્નાન કરી શકે તેવા ન હોય, તેઓથી તેવા ખાસ પ્રસંગે માથું ભીંજવ્યા વિના પણ નાહી શકાય છે, એમ જનમાર્ગએ આવા કરી છે. (શુલ્ક)

અહ રાખી આજીવિકા કરનારા યાંચી, કલાલ, તેમ જ
વેશ્યાના પગારથી જીવનારાઓ પાસેથી દાન લેવું નહિ. ૮૪

દશસૂનાસમે ચક્રં દશચક્રસમો ધ્વજઃ ।

દશધ્વજસમો વેશો દશવેશસમો નૃપઃ ॥ ૮૫ ॥

દશ કસાઈ બરાબર એક ધાણીવાળો (તેડી) છે, દશ
ધાણીવાળા બરાબર એક કલાલ છે, દશ કલાલ બરાબર
એક વેશ્યાનો પગારદાર છે અને દશ વેશ્યાના પગારદાર
બરાબર એક (અસત્રિય) રાજા છે. ૮૫

રાજાનું દાન બપોરે ૭

દશ સૂનાસહસ્રાણિ યો વાહ્યતિ સૌનિકઃ ।

તેન તુલ્યઃ સ્મૃતો રાજા ધોરસ્ત્રસ્ય પ્રતિગ્રહઃ ॥ ૮૬ ॥

જો દશ હજાર કસાઈખાનાં ચલાવતો હોય, તેના કસાઈ
જેવો રાજા કહેવાય છે; આથી રાજાનું દાન બપોરે છે. ૮૬

રાજાનું દાન સેનારો ૨૧ નરકમાં બપ

યો રાજઃ પ્રતિગૃહ્ણતિ લુન્ધસ્થોષ્ઠાસ્રવર્તિનઃ ।

સ પર્યાયેન યાતીમાન્નાકાનેકર્ત્તિશતિમ્ ॥ ૮૭ ॥

તામિસ્રમન્થામિષ્ઠં મહારીભરોભી ।

નરકં કાઠસૂત્રં ચ મહાનરકમેવ ચ ॥ ૮૮ ॥

સંજીવનં મહાવીરિયં તપનં સંપ્રતાપનમ્ ।

સંધાનં ચ સકાકોલં કુદ્ગતં પ્રતિમૂર્તિકમ્ ॥ ૮૯ ॥

લોહશૂદ્ધમૃગીયં ચ પન્થાનં શાત્મલો નદીમ્ ।

અતિપ્રવનં ચેવ લોહદારકમેવ ચ ॥ ૯૦ ॥

શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ વર્તનારા લોભિયા રાજા પાસેથી જે દાન

લે છે, તે અનુક્રમે આ એકવીસ નરકોમાં પડે છે: તામિસ્ર, અંધતામિસ્ર, મહારૌરવ, રૌરવ, કાલસૂત્ર, મહાનરક, સંજીવન, મહાવીરિ, તપન, સંપ્રતાપન, સંધાત, સકાકોલ, કુડ્મલ, પ્રતિભૂર્તિક (પૂતિભૂતિક), લોહશંકુ, ઋજુષ, પંથા, શાલ્મલી, વૈતરણીનદી, અસિપત્રવન અને લોહદારક. ૮૭-૯૦

एतद्विदन्तो विद्वांसो ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः ।

न राज्ञः प्रतिगृह्णन्ति प्रेत्य श्रेयोऽभिकाङ्क्षिणः ॥ ९१ ॥

પરલોકમાં પોતાનું કલ્યાણ ઇચ્છતા બ્રહ્મવાદી વિદ્વાન બ્રાહ્મણો એ બળુતા હોવાથી રાજ પાસેથી દાન લેતા નથી. ૯૧

सवारे वडेला छी शुं विचारवुं ?

ब्राह्मे मुहुर्ते बुध्येत धर्मार्थौ चानुचिन्तयेत् ।

कायक्लेशांश्च तन्मूलान्वेदतत्त्वार्थमेव च ॥ ९२ ॥

બ્રાહ્મમુહૂર્તે એટલે રાત્રિના છેલ્લા પ્રહરમાં જીઠવું અને ધર્મ તથા અર્થનો વિચાર કરવો; એ ધર્મ અને અર્થ અંગે થતા કાયાના ક્લેશોનો અને વેદના રહસ્યાર્થનો પણ વિચાર કરવો.* ૯૨

* દશે પણ 'પ્રદોષપધિમૌ યામૌ વેદાભ્યાસેન તૌ નચેત્ । પ્રહરદ્વયં શયાનો દ્વિ બ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે'—રાત્રિના આરંભનો એક પ્રહર તથા રાત્રિનો પાછલો એક પ્રહર વેદાભ્યાસમાં ગાળવો અને વચ્ચેના બે પ્રહર નિદ્રા લેવી; એમ વર્તનારો માણસ બ્રહ્મસ્વરૂપ ચર્ચ શકે છે'—એમ કહી રાત્રિના છેલ્લા પ્રહરે જીડી જતા સૂચના કરી છે. એ વખતે પ્રથમ ધર્મ તથા અર્થ સંબંધી વિચાર કરી તેમને મેળવવામાં શરીરને કેટલો ક્લેશ કરવો પડે છે, તેનો વિચાર કરવો; વળી વેદના રહસ્યાર્થનો પણ તે વખતે અવસ્ય વિચાર કરવો; કેમકે એ વખતે બુદ્ધિમાં પ્રકાશ હોય છે. (કુન્દક)

વધેલા બીડી સંધ્યા તથા ગાયત્રીજપ કરવાં

ઉત્તયાવાવશ્યકં કૃત્વા કૃતઝૌચઃ સમાહિતઃ ।

પૂર્વા સંધ્યાં જપંસ્તિષ્ઠેત્સ્વકાલે ચાપરાં ચિરમ્ ॥ ૧૩ ॥

બીડીને આવરથક મળશુદ્ધિ કરી સ્નાનાદિ શૌચ કરવું અને સ્વસ્થચિત્તે પ્રભાતની સંધ્યામાં (સૂર્યોદય સુધી) ગાયત્રી જપતા રહેવું; તે જ રીતે બરાબર સમયે સાંજની સંધ્યાએ પણ એટલે જ સાંજે કાળ (તારાદર્શન) સુધી ગાયત્રીજપ કરવો. ૯૩

સંધ્યાકર્મનું રાજ

ઋપયો દીર્ઘસંધ્યાસ્વાદીર્ઘમાયુરવાપ્નુયુઃ ।

મૃજાં યશશ્ચ કીર્તિં ચ મહાવર્ષસમેવ ચ ॥ ૧૪ ॥

સાંજી સંધ્યાએ કરતા હોવાથી ઋષિએ સાંજુ આયુષ, શુદ્ધિ, યશ (દાનથી થતી ખ્યાતિ), કીર્તિ (ત્યાગથી થતી ખ્યાતિ) તેમ જ બ્રહ્મતેજ પામ્યા હતા. ૯૪

સાડાચાર મહિનાનો વેત-સ્વાખ્યાય

શ્રાવણાં પ્રૌષ્ઠપદ્યાં વાપ્સુપાકૃત્ય યથાચિધિ ।

સુક્તશ્ચન્દ્રોત્સપીધીત માતાન્વિપ્રોર્ધપચમાન્ ॥ ૧૫ ॥

શ્રાવણુ દે બાદરવા માસની પૂનમે ચિધિ પ્રમાણે જનોઈ ખડતલા માટેનું ઉપાકર્મ કરી શ્રાવણે સાડાચાર માસ સુધી કાળજી રાખી વેદાધ્યયન કરવું. ૯૫

વેતસર્ગવિધિ

પુષ્પે તુ સ્તદસાં વૃર્ષાદિદિસસર્ગનં દિવઃ ।

માપશુક્રત્વ વા પ્રાતે પૂર્વાસ્તે પ્રયમેડ્દનિ ॥ ૧૬ ॥

૧૬મી પુષ્પ નક્ષત્રમાં (પોત માસની) પૂનમે અથવા

માથ મહિનાના શુકલ પક્ષના પડવે, દિવસના પહેલા ભાગમાં
પ્રાશ્નણે ગામની બહાર જઈ વેદનો ઉત્સર્ગવિધિ કરવો. ૯૬

અનધ્યાય કાળ

યયાશશ્ચં તુ કૃત્વૈવમુત્સર્ગં છન્દસાં મહિઃ ।

વિરમેત્પશ્વિર્ણો રાત્રિં તદેવૈકમહર્નિશમ્ ॥ ૯૭ ॥

એમ ગામની બહાર શાસ્ત્રવિધિએ વેદનો ઉત્સર્ગ કર્યા
પછી, એક પક્ષિણી (આગતો ને પાછતો દિવસ તથા વચ્ચેની
રાત્રિ) સુધી અથવા તે જ ઉત્સર્ગનો એક દિવસ ને એક રાત્રિ
સુધી અધ્યયનથી વિરમવું. (અનધ્યાય પાળવો.) ૯૭

મંત્ર-પ્રાશ્નણ૩૫ વેદ તથા વેદાંગોનો સ્વાધ્યાય. કાળ

ઘત ऊर्ध्वं તુ છન્દાંસિ શુક્લેષુ નિયતઃ પઠેત્ ।

વેદાદ્ધાનિ ચ સર્વાણિ કૃષ્ણપક્ષેષુ સંપઠેત્ ॥ ૯૮ ॥

એ પછી નિયમનિષ્ઠ રહી શુકલ પક્ષમાં (મંત્રપ્રાશ્નણ-
૩૫) વેદનો અને કૃષ્ણપક્ષમાં વેદોનાં સર્વ અંગો (શિક્ષા,
બ્યાકરણ વગેરે) નો સ્વાધ્યાય કરવો. ૯૮

સ્વાધ્યાયમાં ભજવવાનું

નાત્રિસ્પષ્ટમધીયીત ન શૂદ્રઞ્જનસંનિધૌ ।

ન નિશાન્તે પરિશ્રાન્તો મહ્યાધીત્ય પુનઃ સ્વપેત્ ॥ ૯૯ ॥

અસ્પષ્ટ સ્વાધ્યાય કરવો નહિ, શૂદ્ર લોકોની સમીપ
સ્વાધ્યાય કરવો નહિ અને વહેલી સવારે વેદ બહુલા પછી
યાજ્ઞા છતાં પાજા ચૂવું નહિ. ૯૯

યયોદિતેન વિધિના નિત્યં છન્દસ્કૃતં પઠેત્ ।

મસ છન્દસ્કૃતં ચૈવ દ્વિજો યુક્તો હનાપદિ ॥ ૧૦૦ ॥

શાસ્ત્રમાં કહેલી વિધિથી ગ્રાહણે ગાયત્રી આદિ છંદો સહિત મંત્રમાનનો નિત્ય સ્વાધ્યાય કરવો; અને જો આપત્તિ ન હોય, તો વેદમંત્રો તથા છંદોયુક્ત ગ્રાહણનો પણ સાવધાન રહી સ્વાધ્યાય કરવો. ૧૦૦

આસ અનધ્યાયો

इमांश्चित्यमनध्यायानधीयानो विवर्जयेत् ।

અધ્યાપનં ચ કુર્વાણઃ શિષ્યાણાં વિધિર્વર્તકમ્ ॥ ૧૦૧ ॥

શિષ્યોને વિધિપૂર્વક ભણાવનારા ગુરુએ તેમ જ ભણતા શિષ્યોએ આ નીચેના અનધ્યાયોનો નિત્ય ત્યાગ કરવો. ૧૦૧

कर्णश्रवेऽनिले रात्रौ दिवा पांसुसमूहने ।

एतौ वर्षास्वनध्यायावध्यायज्ञाः प्रवक्ष्यते ॥ ૧૦૨ ॥

રાત્રે ઠાનમાં સંભળાય તેવો પવન અને દિવસે ધૂળના ગોટા ઉડાડતો વાયુ વાતો હોય તો એ બે અનધ્યાયો વર્ષાઠાનમાં પાળવા, એમ સ્વાધ્યાય ભણનારા કહે છે. ૧૦૨

विद्युस्तनितवर्षेषु महोत्कार्ता च संप्लवे ।

आकालिक्रमनध्याયમેतेषु मनुस्मवीत् ॥ ૧૦૩ ॥

વીજળી, મેઘગર્જના અને વૃદ્ધિ એટ્રીસાથે થતાં હોય, તેમ જ મોટા ઉડકાપાત થતો હોય, તે પ્રસંગે આકાલિક (ખનાવના સમયથી માંડી બીજા દિવસના તે સમય સુધી) અનધ્યાય પાળવો; એમ મનુએ કહ્યું છે. ૧૦૩

एतांस्त्वग्मुदितान्विद्याद्यदा प्रादुष्कृताग्निषु ।

तदा विद्यादनध्यायमनृणौ चाग्निदर्शने ॥ ૧૦૪ ॥

એ વીજળી વગેરે જો હોમાગ્નિ પ્રકટ્યાના (બંને સંધ્યા)

સમયે વર્ષાકાળે (એકસાથે) થયેલાં જણાય, તો તે વખતે અનધ્યાય
પાળવો; (હરકોઈ કાળે નહિ.) તેમ જ (પ્રભાતનો તેમ જ
સાયંકાળનો હોમાગ્નિ પ્રકટ થયો હોય તે વખતે) વર્ષાકાળ
ચિના પણ વાદળાં દેખાય તો અનધ્યાય પાળવો. ૧૦૪

નિર્ઘતિ મૂમિચલને જ્યોતિષાં ચોપસર્જને ।

एतानाकालिकान्विधादनध्यायानृतावपि ॥ १०५ ॥

મેધનાં ઠડાકાળઠાકા, ધરતીકંપ અને સૂર્યાદિ જ્યોતિઓના
ઉપદ્રવ-એ વર્ષાઋતુમાં થાય, તોપણ તે વખતે આકાલિક
અનધ્યાયો જણવા. ૧૦૫

प्रादुक्कृतेष्वग्निषु तु विद्युस्तनितनिःસ્वने ।

सज्योतिः स्यादनध्यायः शेषे रात्रौ यथा दिवा ॥ १०६ ॥

અગ્નિહોત્રનો અગ્નિ પ્રકટ્યા પછી, જે પ્રભાતે વીજળી
અને મેધગર્જના થાય, તો સૂર્યજ્યોતિ હોય ત્યાંસુધી અને
સંધ્યાકાળે તે જે થાય તો તારાજ્યોતિ હોય ત્યાંસુધી અન-
ધ્યાય રહે; પણ તે (બન્ને જે) વૃદ્ધિ સાથે થાય, તો એક
દિવસ ને એક રાત્રિ અનધ્યાય રહે. ૧૦૬

नित्यानध्याय एव स्याद् ग्रामेषु नगरेषु च ।

धर्मनैपुण्यकामानां पूतिगन्धे च सर्वदा ॥ १०७ ॥

ધર્મમાં નિપુણતા ઇચ્છતા પુરુષોએ ગામોમાં અને નગરો-
માં ઉપરના અનધ્યાયો નિત્ય પાળવા; વગી જ્યાં દુર્ગંધ છૂટતી
હોય ત્યાં પણ સર્વ કાળે અનધ્યાય પાળવો. ૧૦૭

अन्तर्गतशवे ग्रामे घृषलस्य च संनिधौ ।

अनध्यायो रुधमाने समवाये जनस्य च ॥ १०८ ॥

ગામમાં મુકુટ પડ્યું હોય, શૂદ્ર નજીકમાં હોય, રડવું
પાણીમાં હોય, તેમ જ માણસો ટોળે મળ્યાં હોય, ત્યારે પણ
અનધ્યાય રાખવો. ૧૦૮

ઉદકે મધ્યરાત્રે ચ વિષ્ણુસ્ય વિસર્જને ।

ઉચ્છિષ્ઠઃ શ્રાદ્ધમુક્તૈર્ચૈવ મનસાપિ ન ચિન્તયેત્ ॥ ૧૦૯ ॥

પાણીમાં, મધરાતે, મળમૂતના ત્યાગ વખતે, એકા મોંઝે
અને શ્રાદ્ધનું લોજન કરીને (એક રાત-દિવસ સુધી), મનથી પણ
વેદચિંતાન કરવું નહિ. ૧૦૯

પ્રતિગૃહ્ય દ્વિજો વિદ્વાનેકોદિષ્ટસ્ય કેતનમ્ ।

અયં ન કીર્તયેદ્વદ્વા રાજો રાહોશ્ચ સૂતકે ॥ ૧૧૦ ॥

એકાદિષ્ટ શ્રાદ્ધનું નિમંત્રણ સ્વીકાર્યા પછી તથા રાજને
ત્યાં (પુત્રજન્માદિકનું) વૃદ્ધિસૂતક હોય ત્યારે તેમ જ ચંદ્ર
કે સૂર્યનું શ્રદ્ધા હોય તે વખતે વિદ્વાન બ્રાહ્મણે ત્રણ દિવસ
સુધી વેદનો સ્વાધ્યાય કરવો નહિ. ૧૧૦

યાવદેકાનુદિષ્ટસ્ય ગન્ધો લેપશ્ચ તિષ્ઠતિ ।

વિપ્રસ્ય વિદુષો દેહે તાવદ્વદ્વા ન કીર્તયેત્ ॥ ૧૧૧ ॥

વિદ્વાન બ્રાહ્મણના શરીર ઉપર ગન્ધાંસુધી એકાદિષ્ટ
શ્રાદ્ધના ગંધલેપ રહે, ત્યાંસુધી તેણે વેદનો સ્વાધ્યાય કરવો
નહિ. ૧૧૧

શ્યાનઃ પ્રૌઢપાદશ્ચ કૃતા ચૈવાવસન્નિકામ્ ।

નાઘીયીતામિપં જગ્ધ્વા સૂતકાન્નાયમેવ ચ ॥ ૧૧૨ ॥

સૂતાંસુતાં, લાંબા પગ ગળીને, ઘૂંટણ બાંધીને અને માંસ
તથા સૂતકીનું અન્ન ખાઈને વેદાધ્યયન કરવું નહિ. ૧૧૨

પ્રાણિ વા યદિ વાઽપ્રાણિ યત્કિંચિચ્છાદિકં ભવેત્ ।

તદાલમ્યાપ્યનધ્યાયઃ પાળ્યાસ્યો દિ દ્વિજઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૧૭ ॥

શ્રાદ્ધ નિમિત્તે (ગાય, ઘોડો આદિ) પ્રાણી કે (વઘ્ર આદિ) અપ્રાણીનું દાન લીધા પછી અનધ્યાય રાખવો; કેમકે પ્રાણણને પાળ્યાસ્ય. (હાથ બ જનું મુખ છે એવો) કહ્યો છે.

ચોરૈશ્વપ્સુતે પ્રામે સંગ્રમે ચાગ્રિકારિતે ।

આકાલિકમનધ્યાયં વિદ્યાત્સર્વાદ્યુત્તેષુ ચ ॥ ૧૧૮ ॥

ગામમાં ચોરાએ રંગડ કર્યો હોય, આગ લાગનાથી ગમરાટ ફેલાયો હોય અને આશ્ચર્યકારક ઘણા ઉત્પાતો થયા હોય, ત્યારે આકાલિક અનધ્યાય પાળવો. ૧૧૮

ઉશકર્મણિ ચોત્સર્ગે ત્રિરાત્રં ક્ષેપણં સ્મૃતમ્ ।

અષ્ટકાસુ ત્વહોરાત્રમૃત્વન્તાસુ ચ રાત્રિષુ ॥ ૧૧૯ ॥

(જનોઈ બહલનાના) ઉપાકર્મમાં અને વેદના ઉત્સર્ગમાં ત્રણ રાત્રિ મુધી અનધ્યાય કહ્યો છે. અષ્ટકા શ્રાદ્ધમાં તેમ જ દરેક ઋતુને અંતે એક દિવસ ને એક રાત્રિને અનધ્યાય રાખવો. ૧૧૯

નાથીયીતાશ્વમારુદ્ધો ન વૃક્ષં ન ચ દસ્તિનમ્ ।

ન નાવં ન સ્ત્રં નોષ્ટ્રં નેણિસ્યો ન યાનગઃ ॥ ૧૨૦ ॥

ઘોડો, શ્રાદ્ધ, હાથી, હોડી, ગધેડો, હાથ, ખારી જમીન અને ગાડાં વગેરે વાહન ઉપર બેસી વેદાધ્યયન કરવું નહિ. ૧૨૦

ન વિવાદે ન કલ્હે ન સેનાયાં ન સંગે ।

ન મુક્તમાત્રે નાત્રીર્ણે ન વમિત્યા ન શુક્તકે ॥ ૧૨૧ ॥

વિવાદમાં, કલહમાં, સેનામાં, મુદ્દમાં, જમીને તરત

(ભીના હાય હોય ત્યાંસુધી), અપચામાં, ઊલટી થયા પછી અને ખાટા ઝોડકાર આવતા હોય, તે વખતે વેદાધ્યયન કરવું નહિ. ૧૨૧

અતિથિં ચાનનુજ્ઞાપ્ય મારુતે વાતિ વા મૃશમ્ ।

રુધિરે ચ છુતે ગાત્રાન્છસ્ત્રેણ ચ પરિક્ષતે ॥ ૧૨૨ ॥

અતિથિની આજ્ઞા વિના, પવન સખત ફૂંકાતો હોય ત્યારે અંગમાંથી લોહી ઝરી ગયું હોય ત્યારે અને હથિયારથી જખમ થયો હોય, તે વખતે અધ્યયન કરવું નહિ. ૧૨૨

સામધ્વનાશ્વગ્યજુષી નાધીયીત કદાચન ।

વેદસ્યાધીલ્ય વાપ્યન્તમારણ્યકમધીલ્ય ચ ॥ ૧૨૩ ॥

સામવેદનો ધ્વનિ થતો હોય ત્યારે ઋગ્વેદ કે યજુર્વેદ કદી ભણવો નહિ; તેમ જ વેદનું અધ્યયન સમાપ્ત કર્યા પછી આરણ્યક ભણીને (તે દિવસે ને રાત્રે) પાંદ્રું બીજ વેદનું અધ્યયન કરવું નહિ. ૧૨૩

ઋગ્વેદો દેવદેવતયો યજુર્વેદસ્તુ માનુષઃ ।

સામવેદઃ સ્મૃતઃ વિશ્વસ્તસ્માત્તસ્યાશુચિર્ધ્વનિઃ ॥ ૧૨૪ ॥

ઋગ્વેદના દેવ દેવતા છે, યજુર્વેદના દેવ મનુષ્ય છે અને સામવેદના દેવ પિતૃઓ છે; તેથી સામવેદનો ધ્વનિ અપવિત્ર ગણ્યો છે. ૧૨૪

પતદ્વિદન્તો વિદ્વાંસસ્રયીનિષ્કર્ષમન્વહમ્ ।

ક્રમતઃ પૂર્વમગ્યસ્ય પશ્ચાદ્વેદમધીયતે ॥ ૧૨૫ ॥

આ જાણતા વિદ્વાનો નિત્ય વેદના સારરૂપ પ્રણવ, વ્યાકૃતિ અને ગાયત્રી, ઐ ત્રણેને અનુક્રમે પ્રથમ ભણીને પછી વેદનું

અધ્યયન કરે છે. ૧૨૫

પશુમણ્ડકમાર્જારશ્વસર્પનગુલાશુભિઃ ।

અન્તરાગમને વિદ્યાદનધ્યાયમહર્નિશ્ચ ॥ ૧૨૬ ॥

પશુ, દેડડો, બિલાડું, ફતરું, સાપ, નાળિયો અને જાંઘર, એ અધ્યયન વખતે ગુરુ અને શિષ્યની વચ્ચે થઈને બેથ, તો એક દિવસ ને એક રાત્રિ અનધ્યાય બંધુવો. ૧૨૬

દ્વાવેવ વર્જયન્નિત્યમનધ્યાયૌ પ્રયત્નતઃ ।

સ્વાધ્યાયમ્મિં ચાશુદ્ધામ્પ્રત્માનં ચાશુચિં દ્વિજઃ ॥ ૧૨૭ ॥

સ્વાધ્યાયની ભૂમિ અશુદ્ધ હોય અને પોતે અપવિત્ર હોય તો એ બે અનધ્યાયોને દ્વિજ નિત્ય ઠાળજીથી છોડવા. ૧૨૭
કયા દિવસે અવસ્થા બદલવાની રહેવું?

અમાવાસ્યામષ્ટમીં ચ પૌર્ણમાસીં ચતુર્દશીમ્ ।

મહાચારી મહેન્નિત્યમપ્યૃતૌ સ્નાતકો દ્વિજઃ ॥ ૧૨૮ ॥

અમાસ, આઠમ, પૂનમ અને ચૌદશ, એ દિવસોએ સ્નાને મહત્તુ હોય તો પણ સ્નાતક બ્રાહ્મણે નિત્ય બ્રહ્મચારી રહેવું. ૧૨૮
આવશ્યક સદાચાર

[વપુષ્ઠમ્પૌ સ્વમાવાસ્યામુપયત્ર ચતુર્દશીમ્ ।

વર્જયેત્પૌર્ણમાસીં ચ તૈલે મસિ મગે ક્ષુરે ॥

તૈલસ્નાન, માંસભક્ષણ, સીસંગ અને હાજમત-એ ચાર વાનાં અતુકમે ૬ બધાં છડ, આઠમ, અમાસ તથા વદ ને સુદની ચૌદશ અને પૂનમે છોડવો.]

સ્નાન મારે સચના

ન જ્ઞાનમાચરેદ્ભક્ત્વા નાતુરો ન મહાનિશિ ।

ન વાસોમિઃ સદાજસં નાવિજ્ઞાતે જલાશ્વે ॥ ૧૨૯ ॥

જમ્યા પછી, માંદગીમાં, મધ્યરાત્રે, ઘણાં કર્પડાં સાથે,
તેમ જ અજાણ્યા જળાશયમાં ઠંદી સ્નાન કરવું નહિ. ૧૨૯
ઠાની છાયા ન, ઓળંગાય?.

દેવતાનાં ગુરો રાજ્ઞઃ સ્નાતકાચાર્યયોસ્તથા । .

નાક્રામેત્કામતશ્ચાયાં ઘમ્ણો દીક્ષિતસ્ય ચ ॥ ૧૩૦ ॥

દેવ, ગુરુ, રાજા, સ્નાતક, આચાર્ય, કપિલા ગાય (અથવા
કૂતરો કે નોળિયો), યજ્ઞમાં દીક્ષા લીધેલો પુરુષ અને, ચાંડાલ,
એમની છાયાને જાણી જોઈ ઓળંગવી નહિ. ૧૩૦

ચોટામાં ક્યારે ન જવું?

મધ્યંદિનેર્ધરાત્રે ચ શ્રાદ્ધં મુકત્વા ચ સામિપમ્ ।

સંધ્યયોરુમયોઽથૈવ ન સેવેત ચતુષ્પયમ્ ॥ ૧૩૧ ॥

બપોરના વખતે, અર્ધી રાત્રે, માંસયુક્ત શ્રાદ્ધભોજન
જમીને અને પ્રભાતની તથા સાયંકાળની સંધિ વેળાએ ચોટા-
માં જવું નહિ. ૧૩૧

ઠાના પર બેસવું નહિ ?

ઉદ્વર્તનમપસ્નાનં વિષ્ણુન્ને રક્તમેવ ચ ।

સ્તેષ્મનિષ્ઠયૂતવાન્તાનિ નાધિતિષ્ઠેતુ કામતઃ ॥ ૧૩૨ ॥

પીઠીનું પાણી, નાદેલું પાણી, મળમૂત્ર, લોહી, બળખા,
ચૂક અને ગિત્તી, એટલાં ઉપર ઇચ્છાથી-જાણીજોઈ ને બેસવું
નહિ. ૧૩૨

ઠાનું સેવન કરવું નહિ ?

વૈરિણં નોપસેવેત સદાયં ચૈવ વૈરિણઃ ।

અધાર્મિકં તસ્કરં ચ પરસ્પૃશ ચ યોપિતમ્ ॥ ૧૩૩ ॥

વેરીને, વેરીના સહાયકને, અધાર્મિકને, ચોરને તેમ જ
પરસ્ત્રીને સેવનાં નહિ. ૧૩૩

પરસ્ત્રીનું સેવન ભયંકર છે

ન દ્વીદશમનાયુષ્યં લોકે કિંચન વિદ્યતે ।

યાદ્યં પુરુષસ્યેહ પરદારોપસેવનમ્ ॥ ૧૩૪ ॥

પરસ્ત્રીના સેવન જવું બીજું આ જગતમાં કંઈ પણ
પુરુષના આયુષ્યનો નાશ કરનારું નથી. ૧૩૪

કેાનું અપમાન કરી ન કરાય !

ક્ષત્રિયં ચૈવ સર્પં ચ માહુષ્યં ચ મહુશ્રુતમ્ ।

નાવમન્યેત વૈ મૂળ્યઃ કૃશાનપિ કદાચન ॥ ૧૩૫ ॥

ક્ષત્રિય, સર્પ અને વિદ્વાન આશ્વઘ્ન દુર્જન હોય, તોપણ
ઉદયની ઇચ્છાવાળાએ તેમનું કદી અપમાન કરવું નહિ. ૧૩૫

एतत्त्रयं हि पुरुषं निर्दहेदवमानितम् ।

तस्मादेतत्त्रयं नित्यं नावमन्येत शुद्धिमान् ॥ ૧૩૬ ॥

એ ત્રણેય એ અપમાન કરાયાં હોય તો પુરુષને બાળી
નાખે છે; તેથી પુદ્ધિમાને એ ત્રણેનું કદી અપમાન કરવું નહિ.

લક્ષ્મીને દુર્જન માનવી નહિ

नात्मानमवमन्येत पूर्वाभिरसमृद्धिभिः ।

आमृत्योः श्रियमन्विच्छेन्न૧નાં મન્યેત દુર્લભામ્ ॥ ૧૩૭ ॥

પ્રથમ ધન માટે ઉચ્ચ કર્યા છતાં ધનસંપત્તિ મળે નહિ,
તોપણ પોતાની જાતને ધિક્કારવી નહિ; અરણ્ય સુધી ધન
મેળવવા યત્ન કરવો, પણ લક્ષ્મીને દુર્જન માનવી નહિ. ૧૩૭

સનાતનધર્મનું સ્વરૂપ

સત્યં વ્રૂયાત્પ્રિયં વ્રૂયાન્ન વ્રૂયાત્સત્યમપ્રિયમ્ ।

પ્રિયં ચ નાનૃતં વ્રૂયાદેષ ધર્મઃ સનાતનઃ ॥ ૧૩૮ ॥

સત્ય બોલવું અને તે પણ પ્રિય બોલવું; પણ અપ્રિય લાગે તેવું સત્ય બોલવું નહિ; તેમ જ પ્રિય લાગે તેવું અસત્ય કહેવું નહિ, આ સનાતન ધર્મ છે. ૧૩૮ :

નકામું વેર કર્યાં ન કરવું

મદ્રં મદ્રમિતિ વ્રૂયાદ્મદ્રમિત્યેવ વા વદેત્ ।-

શુષ્કવૈરં વિવાદં ચ ન કુર્યાત્કેનચિત્સહ ॥ ૧૩૯ ॥

ઠીક ન હોય તેને પણ ઠીક જ કહેવું અને ઠીક હોય તેને તો ઠીક જ કહેવાય, પણ દાઈની સાથે કદી ખાલી વેર કે વિવાદ કરવા નહિ. ૧૩૯

મુસાફરી માટે ખાસ

નાતિકલ્યં નાતિસાયં નાતિમધ્યંદિને સિતે ।

નાજ્ઞાતેન સમં ગચ્છેન્નૈકો ન ઘૃષ્ણૈઃ સહ ॥ ૧૪૦ ॥

ખૂબ વહેલી સવારે, ખૂબ મોટી સાંજે, ખરે બપોરે, અજાણ્યા સાથે તેમ જ શત્રુની સાથે એકલા મુસાફરી કરવી નહિ. ૧૪૦

કોની નિંદા ન કરવી ।

હીનાજ્ઞાનતિરિક્તાદ્જાનિવિદ્યાહીનાન્વયોધિકાન્ ।

રૂપદ્રવ્યવિદ્દીનાંથ જાતિહીનાંથ નાક્ષિપેત્ ॥ ૧૪૧ ॥

ઓછાં અંગવાળા, વધારે અંગવાળા (ખોડખાંપણવાળા),

વિધાવિનાના, હંમરમાં મોટા, રૂપરહિત, દ્રવ્યવિનાના અને
હંસપ્રી જાતિના લોકોની નિંદા કરવી નહિ. ૧૪૧

કેને ક્યારે નં અડકાય અને ન બેવાય ?

ન સ્પૃશેસ્પાણિનોચ્છિદ્યે વિપ્રો ગોત્રાદ્યપાનલાનૃ ।

ન ધાપિ પર્યેદશુચિઃ સુસ્યો જ્યોતિર્ગણાન્દિવિ ॥ ૧૪૨ ॥

પ્રાણણે ગાય, પ્રાણણ અને અગ્નિને એકા મોટે હાથ વતી
સ્પર્શ કરવો નહિ; તેમ જ અપવિત્ર હોય ત્યારે આકાશમાં
સૂર્યોદિ જ્યોતિસમૂહોને બેવા નહિ. ૧૪૨

અપવિત્ર હોઈ પૂર્વોક્તને સ્પર્શ થઈ જાય તો પ્રાપચિત

સ્પૃષ્ટૈતાનશુચિર્નિત્યમદ્ધિઃ પ્રાણાનુપસ્પૃશેત્ ।

ગાત્રાણિ ચૈવ સર્વાણિ નામિં પાણિતલેન તુ ॥ ૧૪૩ ॥

અપવિત્ર હોવા છતાં ઉપર કહેલાં ગાય, પ્રાણણ અને
અગ્નિને અડી જવાય તો તેણે (આચમન કરી) પાણીથી પ્રાણોને
તથા સર્વ ગાત્રોને અને હથેલીથી હૂંટીને નિત્ય સ્પર્શ કરવો. ૧૪૩

વગરકારણે કેને સ્પર્શ ન કરવો ?

અનાતુરઃ સ્વાનિ સ્થાનિ ન સ્પૃશેદનિમિત્તતઃ ।

રોમાણિ ચ રહસ્યાનિ સર્વાણ્યેવ વિવર્જયેત્ ॥ ૧૪૪ ॥

સ્વસ્થ દ્વિજે વગરકારણે પોતાની ઈંદ્રિયોને અને સર્વ
શુદ્ધ ભાગના વાળને સ્પર્શ કરવો નહિ. ૧૪૪

આવશ્યક કર્તવ્યો

મદ્ગલાચાર્યુક્તઃ સ્યાત્પયતાત્મા જિતેન્દ્રિયઃ ।

જપેચ જુહુયાચૈવ નિત્યમગ્નિમતન્દ્રિતઃ ॥ ૧૪૫ ॥

નિત્ય મંગળ આચારથી યુક્ત રહેવું, મનને નિયમમાં

રાખવું, ઇંદ્રિયોને વશ રાખવી, આજસ વગર ગાયત્રી જપવી
અને અગ્નિમાં હોમ કરવો. ૧૪૫

પૂર્વોક્ત કર્તવ્યેભું ર્જન

મજ્જલાચારયુક્તાનાં નિત્યં ચ પ્રયતાત્મનામ્ ।

જપતાં હ્રદતાં ચૈવ વિનિપાતો ન વિદ્યતે ॥ ૧૪૬ ॥

નિત્ય મંગળ આચારથી યુક્ત રહેનારા, મનને નિયમમાં
રાખનારા, ગાયત્રી જપનારા અને હોમ કરનારા દ્વિજોનું કદી
પતન થતું નથી. (તેઓને કાઈ ઉપદ્રવ નડતા નથી.) ૧૪૬

વેદાભ્યાસ એ જ બ્રાહ્મણનો પરમ ધર્મ

વેદમેવામ્યસેવિત્યં. યયાકાલમતન્દ્રિતઃ ।

તં હસ્યાહુઃ પરં ધર્મમુપધર્મોડ્ય ઉચ્યતે ॥ ૧૪૭ ॥

પ્રમાદરહિત રહી નિત્ય સમયાનુસાર વેદનો અભ્યાસ
કરવો; કેમકે તેને જ પંડિતો બ્રાહ્મણનો પરમ ધર્મ કહે છે; તે
વિનાનો બીજો ઉપધર્મ કહેવાય છે. ૧૪૭

વેદાભ્યાસ, પતિત્રતા, તપ અને અદ્વિસાનું ર્જન

વેદામ્યાસેન સતતં શૌચેન તપસૈવ ચ ।

અદ્રોહેણ ચ મૂતાનાં જાતિં સ્મરતિ પૌર્વિકીમ્ ॥ ૧૪૮ ॥

સતતના વેદાભ્યાસથી, બ્રાહ્મણ્યંતર શુદ્ધિથી, તપથી ને
પ્રાણીઓના અદ્રોહથી (મનુષ્યને) પૂર્વજન્મનું સ્મરણ થાય છે.

પૂર્વજન્મના સ્મરણનું ર્જન

પૌર્વિકો સંસ્મરણાતિ મૃદ્ધવામ્યસતે પુનઃ ।

મૃદ્ધામ્યાસેન ચાવસમનન્તં સુલમશ્રુતે ॥ ૧૪૯ ॥

પૂર્વજન્મનું સ્મરણ કરતો પુરુષ ફરીફરી (શ્રવણ, મનન
તથા ધ્યન વડે) બ્રહ્મનો જ અભ્યાસ કરે છે; (આત્મસાક્ષાત્કાર

પામે છે). અને એવાં અષ્ટાંક ગ્રંથાભ્યાસથી અનંત સુખ-મોક્ષ
પામે છે. ૧૪૯

પર્વના દિવસોનું કર્તવ્ય

સાવિત્રાઞ્છાન્તિદોમાંશ્વ કુર્યાત્પર્વસુ નિત્યશઃ ।

પિતૃશ્ચૈવાષ્ટકાસ્વર્ચેન્નિત્યમન્વષ્ટકાસુ ચ ॥ ૧૫૦ ॥

પર્વોના દિવસો-પૂનમ અને અમાસે; સાવિત્રી જેતી દેવતા
છે, એવા શાંતિદોમો કરવા અને અષ્ટકાઓ (દેમંત ને શિશિર-
ની વદ આઠમ)માં તેમ જ અન્વષ્ટકાઓ (અષ્ટકા પાસેની નોમ)
માં નિત્ય પિતૃઓનું પૂજન કરવું; અર્થાત્ આઠ કરવું. ૧૫૦

ભૂત વગેરે અભિચાળાથી દૂર જ ત્યાગ્ય

દૂરાદાવસયાન્મૂત્રં દૂરાદાદાવસેચનમ્ ।

ઉચ્છિષ્ટાન્નં નિવેકં ચ દૂરાદેવ સમાચરેત્ ॥ ૧૫૧ ॥

ભૂત, પગ ધોયેલું પાણી, એઠવાડ, એઠું પાણી અથવા
વીથ-એ બધું અગ્નિધરથી દૂર જ ત્યાગ્ય. ૧૫૧

દિવસના પ્રથમ ભાગે જ કરી લેવાનું કામ

મૈત્રં પ્રસાધનં જ્ઞાનં દન્તધાવનમમ્બનમ્ ।

પૂર્વાહ્નિ એવ કુર્વૈત દેવતાતાં ચ પૂજનમ્ ॥ ૧૫૨ ॥

મૈત્રભૂતનો ત્યાગ, વાળની સફાઈ, રનાન, દાતણ,
અંજન અને દેવોનું પૂજન; એ બધાં કામ દિવસના પહેલા
ભાગમાં જ કરવાં. ૧૫૨

પર્વોના દિવસે ખાસ દર્શન

દેવતાન્યમિગન્ધેતુ ધાર્મિકાંશ્વ દિવોત્તમાન્ ।

દેશાં ચૈવ રક્ષાર્થં ગુરુનેષ્વ ચ પર્વસુ ॥ ૧૫૩ ॥

પોતાની રક્ષા સારુ પવોના દિવસોમાં દેવોનાં, ધર્મનિષ્ઠ
ઉત્તમ બ્રાહ્મણોનાં, રાજાનાં તેમ જ ગુરુજનોનાં દર્શને જવું.

વૃદ્ધો પ્રત્યેનું વર્તન

ભ્રમિવાદયેદૃઢાંશ્ચ દદ્યાચૈવાસનં સ્વકમ્ ।

કૃતાક્ષલિરુપાસીત ગચ્છતઃ પૃષ્ઠતોઽન્વિયાત્ ॥ ૧૫૪ ॥

(પોતાને ત્યાં આવેલા) વૃદ્ધોને પ્રણામ કરવા, પોતાનું
આસન આપવું, બે હાથ બેડી તેમની પાસે બેસવું અને
તેઓ બથ ત્યારે તેમની પાછળ વળાવવા જવું. ૧૫૪

વૈદિક સદાચાર કાળજીથી સેવવા

શ્રુતિસ્મૃત્યુદિતં સમ્યક્નિવચ્ચં સ્વેષુ કર્મસુ ।

ધર્મમૂલં નિયંચેત સદાચારમતન્દ્રિતઃ ॥ ૧૫૫ ॥

શ્રુતિ તથા સ્મૃતિમાં કહેલા, પોતાનાં કર્મોમાં અંગરૂપે
સારી રીતે સંબંધ પામેલા અને ધર્મના કારણરૂપ એવા સદા-
ચાર આજસ વિના સેવવા. ૧૫૫

સદાચારના સેવનનું ફળ

આચારાલ્ભતે હ્યાયુરાચારાદીપ્સિતાઃ પ્રજાઃ ।

આચારાદ્દનમક્ષયમાચારો દન્યલક્ષણમ્ ॥ ૧૫૬ ॥

સદાચારથી માણસ આવરદા મેળવે છે; સદાચારથી ઘટ
પ્રજાના થાય છે; સદાચારથી અપૂટ ધન મળે છે અને
સદાચારથી અપલક્ષણોનો નાશ થાય છે. ૧૫૬

દુરાચારનું અનિષ્ટ ફળ

દુરાચારો દિ પુરુષો લોકે મવતિ નિન્દિતઃ ।

દુઃસ્વમાગી ચ સતતં વ્યાધિતોઽભ્યાયુરેવ ચ ॥ ૧૫૭ ॥

દુરાચારી પુરુષ જ લોકમાં નિંદાય છે, નિરંતર દુઃખ ભોગવે છે, રાગી રહે છે અને ઝોછી આવરદાવાળો જ થાય છે.

સદાચારી સો વર્ષ જીવે જ

सर्वलक्षणहीनोऽपि यः सदाचारवान्नरः ।

શ્રદ્ધાનોડનસૂચક શતં વર્ષાણિ જીવતિ ॥ ૧૫૮ ॥

શુભ સૂચવનારાં સર્વ લક્ષણોવિનાનો હોય, છતાં સદા-ચારી માણસ શ્રદ્ધાયુક્ત અને ઇર્ષ્યારહિત હોઈ સો વર્ષ સુધી જીવે છે. ૧૫૮

પરાધીનતા ન જ જોઈએ

यद्यत्परवशं कर्म तत्तद्यत्नेन वर्जयेन् ।

यद्यदात्मवशं तु स्यात्तत्તत्સેવેત યત્નવાન્ ॥ ૧૫૯ ॥

જે જે કામ પરવશ રહેતાં હોય, તેઓનો યત્નપૂર્વક ત્યાગ કરવો; અને જે જે કામ સ્વાધીન હોય, તે તે યત્ન-પૂર્વક કરવાં. ૧૫૯

પરાધીનતા એ દુઃખ અને સ્વાધીનતા એ સુખ

सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम् ।

एतद्विधात्समासेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥ ૧૬૦ ॥

પારકાને વશ હોય તે બધું દુઃખરૂપ છે અને પોતાને વશ હોય તે બધું સુખરૂપ છે; આ સુખદુઃખનું દૂકું લક્ષણ બાણવું. ૧૬૦

કયું કામ કરવું ને ન કરવું ?

यत्कर्म कुर्वतोऽस्य स्वात्परितोषोऽन्तरात्मनः ।

तत्प्रयत्नेन कुर्वति विपरीतं तु वर्जयेत् ॥ ૧૬૧ ॥

જે કામ કરતાં પોતાના અંતરાત્માને પૂરે સંતોષ થાય, તે પ્રયત્નપૂર્વક કરવું; તેથી બિલકુલ અસંતોષકારક હોય, તેજાં કામનો ત્યાગ કરવો. ૧૬૧

ઠાનાથી વિરુદ્ધ ન વર્તવું!

આચાર્યં ચ પ્રવક્તારં પિતરં માતરં ગુરુમ્ ।

ન હિંસ્યાદ્રાહ્ણણાન્ગાથ સર્વાશ્ચૈવ તપસ્વિનઃ ॥ ૧૬૨ ॥

(વેદબ્રાહ્મણનાગાથ સર્વાશ્ચૈવ તપસ્વિનઃ) આચાર્ય; વેદબ્યાખ્યાતા, પિતા, માતા, ગુરુ, બ્રાહ્મણ, ગાય અને તપસ્વી, એમનાથી વિરુદ્ધ વર્તન કરવું નહિ. ૧૬૨

ખાસ તબવા જેવાં

નાસ્તિક્યં વેદનિન્દાં ચ દેવતાનાં ચ કુત્સનમ્ ।

દ્વેપં દમ્ભં ચ માનં ચ ક્રોધં તૈક્ષ્ણ્યં ચ વર્જयेત્ ॥ ૧૬૩ ॥

નાસ્તિકતા, વેદની નિંદા, દેવોની નિંદા, દ્વેષ, દંભ, અભિમાન, ક્રોધ અને ક્રૂરતા—એટલાંનો ત્યાગ કરવો. ૧૬૩

ઠાઈની સામે લાઠડી ઉગામાય પણ નહિ

પરસ્ય દણ્ડં નોષચ્છેત્ક્રુદો નૈવ નિપાતयेત્ ।

અન્યથા પુત્રાન્નિષ્ણ્યાદ્વા શિષ્યયં તાઢયેત્તૌ ॥ ૧૬૪ ॥

ક્રોધે ભરાઈને ઠાઈની સામે લાઠડી ઉગામાય નહિ; તથા પુત્ર અથવા શિષ્ય સિવાય બીજાને લાઠડી મરાય જ નહિ; પણ જો પુત્ર તથા શિષ્ય અપરાધ કરે, તો તેમને શિખામણુ દેવા મારી શકાય છે. ૧૬૪

ખાજણ સામે લાઠડી ઉગામે તો નરકમાં પડે

બ્રાહ્મણાયાવગુરૈર્વ દ્વિજાતિર્વધકામ્યયા ।

શતં સ્પર્ષાણિ તામિદે નરકે પરિવર્તે ॥ ૧૬૫ ॥

જે દ્વિજવર્ણુ આઘણુને મારવાની ઇચ્છાથી માત્ર લાકડી
ઊગામે, તોપણ તે સો વર્ષ સુધી તામિસ્ત્ર નરકમાં તરડે છે.

આઘણુને તણખહું ચે ન મરાય

તાઢયિત્વા તૃષ્ણેનાપિ સંરમ્યાન્મતિપૂર્વકમ્ ।

एकविंशतिमाजांतीः पापयोनिषु जायते ॥ ૧૬૬ ॥

કોષમાં આવી જે માણસ આઘણુને ઈરાદાપૂર્વક એક
તાણખલાથી પશુ મારે, તો ચે એકવીસ જન્મ સુધી તે પાપ
યોનિમાં જન્મ્યા કરે છે. ૧૬૬

આઘણુને લોહાં કાઢે તો મહાદુઃખ

अमुच्यमानस्योत्पाद्य ब्राह्मणस्यासृगङ्गतः ।

दुःखं सुमदहामોति प्रेत्याપ्राञ्જतया नरः ॥ ૧૬૭ ॥

યુદ્ધ ન કરતા આઘણુના અંગમાંથી જે માણસ મૂર્ખતાને
લીધે લોહી કાઢે છે, તે મરણ પછી મહાદુઃખ પામે છે. ૧૬૭

शोणितं यावतः पांसुसंगृह्णाति महीतलात् ।

तावतोऽन्तश्चાન્યૈઃ શોણિતોત્પાદકોઽયતે ॥ ૧૬૮ ॥

એ આઘણુનું લોહી, પૃથ્વીતલના જટલા રજકણેને ભીંજવે
છે, તેટલાં વર્ષો સુધી તે લોહી કાઢનાર મનુષ્યને કૂતરાં, શિયાળ
વગેરે પ્રાણીઓ પરલોકમાં ખાયા કરે છે. ૧૬૮

न कदाचिद्द्विजे तस्माद्विद्वानशुभेदपि ।

न ताडयेत्तृणेनापि न गात्रात्સાવયેદસહ ॥ ૧૬૯ ॥

એમ સમજતા માણસે આઘણુની સામે કંઈ ઊગામવું
પણ નહિ, તરણાથી પણ તેને મારવો નહિ, તેમજ તેના
અંગમાંથી લોહી પણ વહાવવું નહિ. ૧૬૯

કેવો માણસ આ લોકમાં સુખી ન થાય ?

અધાર્મિકો નરો યો દિ યસ્ય ચાપ્યનૃતં ધનમ્ ।

હિંસારતથ્થ યો નિત્યં નેહાસૌ સુખમેવતે ॥ ૧૭૦ ॥

જે માણસ અધાર્મિક હોય, જેનું ધન બુઢાણાનું હોય અને જે નિત્ય હિંસામાં જ તત્પર રહેતો હોય, તે આ લોકમાં સુખ પામતો નથી. ૧૭૦

અધર્મમાં મન પણ ન લગાડાય

ન સીદન્નપિ ધર્મેણ મનોઽધર્મે નિવેશયેત્ ।

અધાર્મિકાણાં પાપાનામાણુ પશ્યન્વિપર્યયમ્ ॥ ૧૭૧ ॥

અધર્મી પાપીઓની માઠી હાલત જોતા મનુષ્યે ધર્મથી પોતે દુઃખ પામતો હોય, તોપણ અધર્મમાં મન લગાડવું નહિ.

અધર્મ તો મૂળિયાં કાપી નાખે

નાધર્મશ્ચરિતો લોકે સઘઃ ફલતિ ગૌરિવ ।

શનૈરાવર્તમાનસ્તુ કર્તુર્મૂલાનિ કૃન્તતિ ॥ ૧૭૨ ॥

જમ પૃથ્વીમાં રોપેલું બીજ તુરત જ ફળ આપતું નથી, તેમ જગતમાં આચરેલો અધર્મ પણ તેજ વખતે ફળ આપતો નથી; અથવા જમ બળદ કે ગાયને વાહનમાં જોડતાં કે દોહતાં તરત જ તે ફળ આપે છે, તેમ અધર્મ, તેને આચરતાં તરત જ ફળ આપતો નથી; પરંતુ બીજ જમ ધીરેધીરે વધીને ફાલે છે અને પછી ફળ આપે છે, તેમ અધર્મ પણ ધીરેધીરે વધીને પોતાને આચરનારનાં મૂળિયાં કાપી નાખે છે. ૧૭૨

અધર્મ જરૂર અનિષ્ટ ફળ આપે જ

યદિ નાત્મનિ પુત્રેષુ ન ચેત્સુત્રેષુ નપ્તૃષુ ।

ન ત્યેવ ત્તુ કૃનોઽધર્મઃ કર્તુર્મંવંતિ નિષ્ફલઃ ॥ ૧૭૩ ॥

કરેલો અધર્મ એ તેના કર્તાને ફળ ન આપે, તો તેના પુત્રોને આપે છે; અને પુત્રોને ન આપે તો તેના પૌત્રોને પણ આપે જ છે; પરંતુ તે નિષ્ફળ જતો જ નથી. ૧૭૩

અધર્મથી આપને વિનાશ જ થાય

! અધર્મેણૈષતે તાવત્તતો મદ્રાણિ પશ્યતિ ।

તતઃ સપત્નાજ્ઞયતિ સમૂલસ્તુ વિનશ્યતિ ॥ ૧૭૪ ॥

અધર્મ કરનારો પુરુષ ઉપદ્રવ કરાવ્ય સુખો જુએ અને શત્રુઓને જીતે; પણ છેવટે તે સમૂળો-પરિવાર સહિત નાશ પામે છે. ૧૭૪

માટે ધર્મમાં જ તત્પર રહેવું

સત્યધર્માયૈવૃત્તેષુ શૈવે ચૈવાસ્મેત્સદા ।

શિષ્યાંચ શિષ્યાદ્ધર્મેણ ગાગ્રાહૃદરસંયતઃ ॥ ૧૭૫ ॥

હમેશાં સત્ય, ધર્મ, સદાચાર અને પવિત્રતામાં તત્પર રહેવું; વાણી! હાથ અને હૃદયને સંયમમાં રાખવાં, તેમ જ શિષ્યોને ધર્મથી શિક્ષા કરવી. ૧૭૫

ધર્મસહિત-અર્થકામ તજ્યા યોગ્ય છે

પરિત્યજેદર્થકામૌ યૌ સ્યાતાં ધર્મવર્જિતૌ ।

ધર્મં ચાપ્યસુહોદરકં એકવિકુલ્લમેવ ચ ॥ ૧૭૬ ॥

જે અર્થ અને કામ ધર્મથી સહિત હોય, તેઓનો ત્યાગ કરવો; તેમ જ પરિણામે દુઃખકારી તથા લોકમાં નિંદિત એવા

! વાણીનો સંયમ એટલે સત્ય બોલવું; બાહુનો સંયમ એટલે ફાહતે ખીડા ન લિપાળવી અને હિરને સંયમ એટલે જે કંઈ મળી આવે તેનાથી ક્ષેત્રના માનવો

ધર્મનો પણ ત્યાગ કરવો.⁺ ૧૭૬

કુટેવો છોડવી જોઈએ

ન પાણિપાદચપલો ન નેત્રચપલોઽનૃજઃ ।

ન સ્યાદ્વાક્ચપલશ્ચૈવ ન પરદ્રોહકર્મધીઃ ॥ ૧૭૭ ॥

હાથપગની ચપળતા^x કરવી નહિ, આંખની ચપળતા પણ કરવી નહિ, કુટિલતા રાખવી નહિ, નકામું બોલ્યા કરવું નહિ અને બીજાનો દ્રોહ કરવાની બુદ્ધિ કે ચેષ્ટા કરવી નહિ. ૧૭૭

વડવાઓને માર્ગે જનાર દુઃખી ન થાય

યેનાસ્ય પિતરો યાતા યેન યાતાઃ પિતામહાઃ ।

તેન યાયાત્સતાં માર્ગે તેન ગચ્છન્ન રિષ્યતે ॥ ૧૭૮ ॥

જે સન્માર્ગે પોતાના પિતા અને દાદા ગયા હોય, તે જ માર્ગે માથુસે જવું; કેમકે તે માર્ગે જતાં (અધર્મ ન થતાં) તે નાશ પામતો નથી. ૧૭૮

કેની સાથે વિવાહ ન કરવો ?

ઋત્વિકપુરોહિતાચાર્યૈર્માતૃલાતિથિસંત્રિતૈઃ ।

પાલવૃદ્ધાતુર્વૈર્ધર્જાતિસંબન્ધિયાન્ધવૈઃ ॥ ૧૭૯ ॥

⁺ અષ્ટકા આદિ આદ્યમાં ગોવધ (જગદ મારી તેના માંસથી શાઈ કરવું), એ પૂર્વકાળમાં બહેન ધર્મ ગણાતો, પણ કસિપુમમાં તે નિંદનીય હોવાથી તે કરાય જ નહિ. (કુચ્છક)

^x હાથની ચપળતા એટલે ઉપયોગી ન હોય એવી વસ્તુને લેવી ને મૂકવી; પગની ચપળતા એટલે કામ ન દોતા છતાં નકામા બદાર બટક્યા કરવું; આંખની ચપળતા એટલે પારકી સ્ત્રીઓ સાથે જોવા કરવું, અને વાળીની ચપળતા એટલે નકામું અથવા લોકમાં નિંદાપાત્ર બોલ્યા કરવું; આ જાણી કુટેવો હોવાથી તે છોડવી. (કુચ્છક)

માતાપિતૃમ્યાં યામીમિર્મિત્રા પુત્રેણ માર્યયા ।

દુહિત્રા દાસવર્ગેણ વિવાદં ન સમાચરેત્ ॥ ૧૮૦ ॥

ઋત્વિજ (યાજ્ઞિક બ્રાહ્મણ), પુરોહિત (ગૌર), આચાર્ય, મામા, અતિથિ, આગ્રિત, બાળક, વૃક્ષ, રાગી, વૈદ્ય, શાતિ-
જન (પિતાપક્ષના), સંબંધી (બ્રાહ્મણ, સાથે વગેરે),
બાંધવ (મેસાગપક્ષના), માતાપિતા, બહેન, કુળવધૂ, ભાઈ,
પુત્ર, પત્ની, દીકરી અને દાસવર્ગ-એમની સાથે વિવાદ
ન કરવો. ૧૭૬, ૧૮૦

एतैर्विवादान्संत्यज्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

एमिर्जિતૈશ્વ જયતિ સર્વાલોકાનિમાનૃદી ॥ ૧૮૧ ॥

જે શૂદ્રસ્થ ઉપર બ્રહ્મણેલાં સાથે વિવાદ ત્યજે છે, તે સર્વ
પાપથી મુક્ત થાય છે અને એમને વશ કરી આ સર્વ લોકને
તે વશ કરે છે. ૧૮૧

ઉપર બ્રહ્મણેલાં સાથે વિવાદ ન કરવાનું કારણ

आचार्यो ब्रह्मलोकेशः प्राजापत्ये पिता प्रभुः ।

અતિથિસ્ત્વિન્દ્રલોકેશો દેવલોકસ્ય ચત્વિજઃ ॥ ૧૮૨ ॥

यामयोऽप्सरसां लोके वैश्वदेवस्य बान्धवाः ।

સંબન્ધિનો દાપાં લોકે વૃથિવ્યાં માતૃમાતૃલૌ ॥ ૧૮૩ ॥

आकाशेशस्तु विज्ञेया षाठ्वृद्धकृष्णातुराः ।

ધ્રાતા જ્યેષ્ઠ સમઃ પિત્રા માર્યા પુત્રઃ સ્વકો તનુઃ ॥ ૧૮૪ ॥

છાયા સ્વો દાસવર્ગશ્ચ દુહિતા કૃપણં પરમ્ ।

તસ્માદેતૈરધિક્ષિતઃ સદેતાસંજ્વરઃ સદા ॥ ૧૮૫ ॥

આચાર્ય બ્રહ્મલોકનો સ્વામી છે, પિતા પ્રજાપતિલોકનો

સ્વામી છે, અતિથિ ઇંદ્રલોકનો સ્વામી છે, ઋત્વિજ દેવલોકનો સ્વામી છે; ખડેન તથા કુળવધૂ અપ્સરાલોકની સ્વામિની છે, બાંધવો ત્રિશ્વદેવલોકના, સંખંધીઓ વરુણલોકના અને મા તથા મામા પૃથ્વીલોકનાં સ્વામી છે. બાળક, વૃદ્ધ, દુર્બળ અને રાગીઓને આકાશલોકના સ્વામી જાણવા. મોટા ભાઈ પિતા તુલ્ય છે અને પત્ની તથા પુત્ર પોતાનાં જ શરીરરૂપ છે. દાસવર્ગ, એ પોતાની છાયા સમાન જ છે અને દીકરી અત્યંત દયાપાત્ર છે; આથી એ લોકો તિરસ્કાર (અથવા અપમાન) કરે, તોપણ તપ્યા વિના સાંખી લેવું. ૧૮૨-૧૮૫

બહુ દાન લેવું નહિ

પ્રતિગ્રહસમયોઽપિ પ્રસન્નં તત્ર વર્જયેત્ ।

પ્રતિગ્રહેણ હ્રસ્વાશુ ગ્રાહ્યં તેજઃ પ્રશામ્યતિ ॥ ૧૮૬ ॥

દાન લેવાને સમય અથવા અધિકારી હોવા છતાં દાનનો અતિ પ્રસંગ ન રાખવો; અર્થાત્ વારંવાર બહુ દાન લેવું નહિ; ટૂંકાં એમ વારંવાર બહુ દાન લેવાથી શ્રાક્ષણનું શ્રક્ષતેજ તરત શમી જાય છે. (નાશ પામે છે.) ૧૮૬

ન દ્રવ્યાણામવિજ્ઞાય વિધિં ધર્મ્ય પ્રતિગ્રહે ।

પ્રાજ્ઞઃ પ્રતિગ્રહં કુર્યાદવસીદન્નપિ ક્ષુધા ॥ ૧૮૭ ॥

દ્રવ્યનું દાન લેવા વિધેની ધાર્મિક વિધિ જાણ્યા વિના બુદ્ધિમાન શ્રાક્ષણે પોતે ભૂખે પીડાતો હોય તોપણ દાન ન લેવું. ૧૮૭

મહા અધમ દાન

દિરણ્યમૂમિમશ્ચં ગામત્રં વાસસ્તિલાનૃતમ્ ।

પ્રતિગૃહ્ણન્નવિદ્વાંસ્તુ મસ્મીમવતિ દાસ્વત્ ॥ ૧૮૮ ॥

તે (દાન લેતી વેળા અને લીધા પછી જપવાના મંત્રોદિ) નહિ જાણનારો જે અજ્ઞાની બ્રાહ્મણ સોનું, ભૂમિ, ઘોડો, ગાય, અન્ન, વસ્ત્ર, તલ અને ધીનું દાન લે છે, તે લાકડાની જેમ (બળીને) ખાખ થઈ જાય છે. ૧૮૮

હિરણ્યમાપુરજ્ઞં ચ મૂર્ગોશ્વાપ્યોષતસ્તનુમ્ ।

શ્વશ્વક્ષુસ્ત્વચં વાસો ઘૃતં તેજસ્તિલાઃ પ્રજાઃ ॥ ૧૮૯ ॥

સોનું અને અન્ન આયુષને; ભૂમિ અને ગાય શરીરને; ઘોડો આંખને, વસ્ત્ર આમડીને, ધી તેજને અને તલ પ્રજાને બાળી નાખે છે. ૧૮૯

દાન લઈ બ્રાહ્મણ દૂબે છે

અતપાસ્ત્વનધીયાનઃ પ્રતિગ્રહરુચિર્દિજઃ ।

અમ્મસ્યશ્મણ્ણવેનેવ સહ તેનૈવ મજ્જતિ ॥ ૧૯૦ ॥

જે બ્રાહ્મણ તપથી અને અધ્યયનથી રહિત હોવા છતાં દાન લેવાની રુચિત્રાણે હોય, તે (દાનરૂપી) પથ્થરની હોડી સાથેજ (નરકરૂપી) પાણીમાં દૂબે છે. ૧૯૦

અજ્ઞાનીએ તો દાન લેતાં ડરવું

તસ્માદવિદ્વાન્નિમિયાદસ્માત્તસ્માત્પ્રતિગ્રહાત્ ।

સ્વલ્પકેનાપ્યવિદ્વાન્દિ પક્કે ગૌરિવ સીદતિ ॥ ૧૯૧ ॥

તેથી (દાન લેતી વેળાની અને લીધા પછીની વિધિ) નહિ જાણનારા બ્રાહ્મણે દાન લેનાથી ડરવું; ગાય જેમ કાદવમાં ખૂંચી ડૂબી દુઃખી થાય છે, તેમ તે અવિદ્વાન થોડા દાનથી પણ (નરકમાં) દુઃખી થાય છે. ૧૯૧

કેવા બ્રાહ્મણને દાન ન દેવું ?

ન વાર્યપિ પ્રયચ્છેત્તુ વૈદાલવ્રતિકે દ્વિજે ।

ન વક્રવ્રતિકે વિપ્રે નાવેદવિદિ ધર્મવિત્ ॥ ૧૯૨ ॥

બિલાડા જેવી તથા બગલા જેવી વૃત્તિ રાખનારા, તેમ જ વેદ નહિ જાણનારા બ્રાહ્મણને ધર્મવેત્તાએ પાણી પણ ન આપવું.

કુપાને દાન બન્નેને હાનિકારક

ત્રિષ્વપ્પેતેષુ દત્તં હિ ત્રિધિનાપ્યર્જિતં ધનમ્ ।

દાતુર્મવત્યનર્યાય પરત્રાદાતુરેવ ચ ॥ ૧૯૩ ॥

ધનને ન્યાયવિધિથી મેળવેલું હોય, તોપણ જો એ (ઉપર જણાવેલ) ત્રણ પ્રકારના બ્રાહ્મણને તે આપ્યું હોય, તો તે પરલોકમાં દાતાને તેમ જ લેનારને અનર્થકારી થાય છે. ૧૯૩

યયા પ્લવેનૌપલેન નિમજ્જત્યુદકે તરન્ ।

તયા નિમજ્જતોઽપસ્તાદજ્ઞૌ દાતૃપ્રતીચ્છકૌ ॥ ૧૯૪ ॥

પૃથ્વરની હાડીથી તરનારો જમ પાણીમાં ડૂબે છે, તેમ મૂખ દેનાર અને મૂખ લેનાર-બન્ને નીચે તરકમાં પડે છે.

બિલાડા જેવી વૃત્તિવાળો કાણ ?

ધર્મધ્વજી સદા લુબ્ધશ્છદ્ધિકો લોકદમ્મકઃ ।

વૈદાલવ્રતિકો જ્ઞેયો દિંભઃ સર્વામિસંધકઃ ॥ ૧૯૫ ॥

જો ધર્મની ધજા રાખનારો (દોંગી), સદાય લોભિયો, ડાળપાણુ(કપટી), લોકને હેતરનારો, હિંસાખોર અને બધાની ખોટી નિંજા કરનારો હોય, તેને બિલાડાની વૃત્તિવાળો જાણવો.

બિલાડાનું વ્રત

[યસ્ય ધર્મધ્વજો નિત્યં સુરધ્વજ इवોच्छ्रितઃ ।

પ્રચ્છન્નાનિ ચ પાપાનિ વૈદાલં નામ તદ્વ્રતમ્ ॥

દેવની ધમની પેટે જના ધર્મની ધમ નિત્ય જીયે (માત્ર દેખાવની) ફરક છે અને જનાં પાપ છૂપાં હોય છે, તેનું નામ ખિસાડાનું વ્રત કહેવાય છે.]

અગત્યા જેની વૃત્તિવાળો બ્રાહ્મણ

અધોદષ્ટિર્નૈવકૃતિકઃ સ્વાયંસાધનતત્પરઃ ।

શઠો મિષ્ટ્યાચિનીતસ્ય ઘકવ્રતચરો દ્વિજઃ ॥ ૧૯૬ ॥

જે બ્રાહ્મણ નજર નીચે રાખે છે, ધાતકી અથવા કૂર હોય છે, સ્વાયં સાધનામાં તત્પર તથા લુચ્ચો હોય અને જુદો વિનયી હોય છે, તે અગત્યા જેવી વૃત્તિ રાખનારો ગણાય છે. ૧૯૬

અગત્યત્તિ અને ખિસાડાવૃત્તિથી બ્રાહ્મણો નરકમાં પડે

યે ઘકવ્રતિનો વિપ્રા યે ચ માર્જારલિઙ્ગિનઃ ।

તે પતત્યન્ધતામિસ્રે તેન પાપેન કર્મણા ॥ ૧૯૭ ॥

જે બ્રાહ્મણો અગત્યાની તથા ખિસાડાની વૃત્તિવાળા હોય છે, તેઓ તે પાપકર્મને લીધે અન્ધતામિસ્ર નરકમાં પડે છે. ૧૯૭

પાપ કરી વ્રત ન કરાય

ન ધર્મસ્યાપદેશેન પાપં કૃત્વા વ્રતં ચરેત્ ।

વ્રતેન પાપં પ્રચ્છાઘ્ય કુર્વન્ધીશ્વરદમ્મનમ્ ॥ ૧૯૮ ॥

શ્લીઝો તથા શ્વેત્રોને ઠગનારે વ્રત વડે પાપને લાંકી, પાપ

કર્યા પછી ધર્મના બહાને વ્રત ન કર્યું. ૧૯૮

પ્રેત્સેહ ચેદશા વિપ્રા ગર્હન્ટે વ્રજવાદિયિઃ ।

છમ્મનાચરિતં યચ્ચ વ્રતં રક્ષાંસિ ગચ્છતિ ॥ ૧૯૯ ॥

બ્રહ્મવાદીઓ એવા બ્રાહ્મણોને આ લોકમાં તેમ જ પર-લોકમાં નિંદ છે અને તેમણે કપટથી જે વ્રત કયું હોય છે,

તે રાક્ષસોને પહોંચે છે. ૧૯૯

ખોટા વેપ લાઈ આજીવિકા ન કરાય

અલિપ્તી લિપ્તિવેપેણ યો વૃત્તિમુપજીવતિ ।

સ લિપ્તિનાં હરત્યેનસ્તિર્યગ્યોનોૌ ચ જાયતે ॥ ૨૦૦ ॥

જે અલ્પચારી ન હોવા છતાં, અલ્પચારીના વેપથી આજીવિકા કરે છે, તે એ અલ્પચારીઓનાં પાપોને વહોરી લે છે અને પંશુપક્ષીની ચોનિમાં જન્મે છે. ૨૦૦

પારકાં જળાશયોમાં નાહવું નહિ

પરકીયનિપાનેષુ ન સ્નાયાચ્ચ કદાચન ।

નિપાનકર્તુઃ સ્નાત્વા તુ દુષ્કૃતાંશેન લિપ્યતે ॥૨૦૧॥

પારકાં જળાશયોમાં ઠંદી નાહવું નહિ; કેમકે એમાં નાહવાથી તે (જળાશય) બંધાવનારનાં પાપોનો (ચોથો) ભાગ તે સ્નાન કરનારને લાગે છે.* ૨૦૧

[સત્તોદૃત્ય તતઃ પિણ્ડાન્ કામં સ્નાયાચ્ચ પશ્ચવા ।

ઉદપાનાસ્સ્વયંગ્રાહાત્ ઘટિઃસ્નાત્વા ન દુષ્યતિ ॥

છતાં જો નાહવું જ પડે, તો તેમાંથી પાંચ ટે સાત કચરાના

* અર્થાત્ કુદરતી નદી વગેરેમાં જ સ્નાન કરવું જોઈએ. કાર્ધએ બંધાવેલાં જળાશયોમાં સ્નાન કરવા માટે યાગવદ્ધેય કહે છે : 'પચ પિણ્ડાનનુદ્યત્ય ॥ સ્નાયાન્ પરવાણિ । ઉદ્યત્ય ચતુરઃ પિણ્ડાન્ પાલ્લવે સ્નાનમાચરેત્ । સ્નાત્વા ચ તર્યેદ્ દેવાન્ પિતૃર્ધૈવ વિશેષતઃ -કચરાના પાંચ પિંડ બદાર કાઢી નાખ્યા સિવાય પારકાં જળાશયોમાં નાહવું નહિ; છેવટે ચાર પિંડો પણ બદાર કાઢી નાખ્યા પછી જ પારકાં જળાશયમાં સ્નાન કરવું અને સ્નાન કરી પછી દેવાનું તથા પિતૃઓનું તપનું અર્ચન કરવું.' (કુલ્લક)

પિંડો બહાર કાઢી નાખવા અને જાતે જ પાણી બહાર કાઢી નાહવું. એ રીતે નાહવાથી દોષ લાગતો નથી.]

પારકાં વાહન વગેરે વપરાય નહિ

યાનશ્યાસનાન્યસ્ય કૂપોદાનગૃહાણિ ચ ।

અદત્તાન્યુપમુજ્જાન ઇનસઃ સ્યાતુરીયમાક્ ॥ ૨૦૨ ॥

વાહન, શય્યા, આસન, ફૂલો, બગીચો અને ઘર-એ તેમના ધણીના આધ્યા વિના ભોગવનારને મૂળ ધણીના પાપનો થાયો ભાગ ભોગવવો પડે છે. ૨૦૨

નદી વગેરે સ્વાભાવિક જળાશયોમાં નાહવું

નદીષુ દેવસ્નાતેષુ તટામેષુ સરઃસુ ચ ।

સ્નાનં સમાચરેન્નિત્યં ગર્તપ્રસ્તવણેષુ ચ ॥ ૨૦૩ ॥

નદીઓ, દેવનિભિત્તાનાં જળાશયો, તળાવો, સરોવરો, ધરાઓ અને ઝરણાંમાં નિત્ય સ્નાન કરવું. ૨૦૩

યમોતું સેવન જરૂરી છે

યમાન્સેવેત સતતં ન નિત્યં નિયમાન્બુધઃ ।

યમાન્પતલકુર્વાણો નિયમાન્કેવલાન્મજન્ ॥ ૨૦૪ ॥

વિદ્વાને નિરંતર યમોને સેવના; પણ ક્ષવળ નિયમોને નિત્ય ન સેવવા; ક્રમિક ક્ષવળ નિયમોને જ સેવનારો જો યમોને પાળે નહિ, તો (પાપમાં) પડે છે* ૨૦૪

* નિયમોના પાલન કરતાં યમોતું પાલન વધારે જરૂરી છે, એમ આ શ્લોકમાં સૂચવ્યું છે, પણ નિયમો ન જ પાળવા, એવો નિષેધ કયો નથી; એટલે કદાચ સ્નાનાદિ સમસ્ત નિયમોનો ત્યાગ કરવો પડે, તોપણ અહિંસાદિ યમોનો ત્યાગ કદી ન કરવો. (વલ્લભ)

દશ યમો

[આનૃશંસ્યં ક્ષમા સત્યમહિંસા દમમસ્પૃહા ।

ધ્યાનં પ્રસાદો માધુર્યમાર્જવં ચ યમા દશ ॥

હયા, ક્ષમા, સત્ય, અહિંસા, ઇન્દ્રિયદમન, નિઃસ્પૃહતા, ધ્યાન, પ્રસન્નતા, મધુરતા અને સરળતા—એ દશ યમો છે.]

અથવા પાંચ યમો

[અહિંસા સત્યવચનં વ્રહ્મચર્યમકલ્કતા ।

અસ્તેયમિતિ પञ્ચૈતે યમાશ્વોપવ્રતાનિ ચ ॥

અહિંસા, સત્ય વચન, બ્રહ્મચર્ય, નિષ્કપટપણ્ય અને ચોરી ન કરવી—આ પાંચ યમો અને ઉપવ્રતો છે.]

દશ નિયમો

[શૌચમિજ્યાતપોદાનં સ્વાધ્યાયોપસ્યનિગ્રહઃ ।

વ્રતોપવાસૌ મૌનં ચ જ્ઞાનં ચ નિયમા દશ ॥

શૌચ (ખડારની તથા અંદરની પવિત્રતા), યજ્ઞયાગ, તપ, દાન, સ્વાધ્યાય, ગુણેન્દ્રિયનો સંયમ, વ્રત, ઉપવાસ, મૌન અને સ્નાન—આ દશ નિયમો છે.]

અથવા પાંચ નિયમો

[અક્રોધો ગુરુશુશ્રૂષા શૌચમાહારલાઘવમ્ ।

અપ્રમાદઃ નિયમા પञ્ચૈવોપવ્રતાનિ ચ ॥

અક્રોધ, ગુરુસેવા, શૌચ, અદ્યાહાર અને અપ્રમાદ—એ પાંચ નિયમો અને ઉપવ્રતો છે.]

આજ્ઞાને ક્યાં ન જમવું ?

નાશોત્ત્રિયતે યજ્ઞે ગ્રામયાજિકૃતે તથા ।

દ્વિયા હીમેન ચ દુતે મુચીત માણ્ણઃ કચિત્ ॥ ૨૦૫ ॥

॥ ११८ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

1. Ե. ԽԵԽԵՅԻԼԵ ԽԵԽԵՑԻ ԽԵԽԵԽԵՅԻԼԵ

॥ ०१८ ॥ ए ह्येतेषां ह्येषां ह्येषां ह्येषां

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 84

॥ १०६ ॥ गणेशाय नमः । श्रीगणेशाय नमः ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ २०८ ॥ ह हृदयस्य इति ह श्रुतमिह

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

କଠଟି ଗିଳିଲା ଏ ସ୍ୱର୍ଗରାଜ୍ୟର ବିଶାଳ ନିଗାହ ପଡ଼ିଲା

[illegible]

ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਮੇਰੇ ਪਿਛੇ-ਪਿਛੇ ਹੋਏ ਪਾਏ 'ਤੇ

॥ १०८ ॥ : प्रथमः च त्रिंशत् च सप्ततिसहस्र

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

ከሕገ ስልጣን ስለሚገኝ ስለሆነ ስለሚታወቅ

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 84

306 'የኢትዮጵያ የፍትሕ ሚኒስቴር' የፍትሕ ሚኒስቴር

ଉତ୍ତରାଞ୍ଚଳ ଶିକ୍ଷା ମନ୍ତ୍ରଣାଳୟ ପ୍ରତି ଉପରୋକ୍ତ ବିବରଣୀ ସହିତ ଆବେଦନ କରାଯାଇଛି ।

[illegible]

॥ ३०६ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

[illegible]

ከዚህ ዓመት ጀምሮ የሚከተሉት

137 विद्या ॥ १६३ ॥ १६४ ॥ १६५ ॥ १६६ ॥ १६७ ॥ १६८ ॥ १६९ ॥

১৮৭৩ খ্রিঃ ২৯শে জানুয়ারী

ચિકિત્સકસ્ય મૃગયોઃ કૂરસ્યોચ્છિષ્ટમોજિનઃ ।

ઉગ્રાન્નં સૂતિકાન્નં ચ પર્યાચાન્તમનિર્દશમ્ ॥ ૨૧૨ ॥

અનર્ચિતં વૃથામાંસમવીરાયાશ્ચ યોપિતઃ ।

દ્વિષદન્નં નગર્યન્નં પતિતાન્નમવક્ષુતમ્ ॥ ૨૧૩ ॥

પિશુનાનૃતિનોશ્ચાન્નં ક્રતુવિક્રયિણસ્તયા ।

શૈલૂષતુષ્મવાયાન્નં કૃતમ્નસ્યાન્નમેવ ચ ॥ ૨૧૪ ॥

કર્મારસ્ય નિપાદસ્ય રજ્ઞાવતારકસ્ય ચ ।

સુવર્ણકર્તુર્વેળસ્ય શસ્ત્રવિક્રયિણસ્તયા ॥ ૨૧૫ ॥

શ્વતાં શૌણ્ડિકાનાં ચ ચૈલનિર્ણેજકસ્ય ચ ।

રજ્જકસ્ય નૃશંસસ્ય યસ્ય ચોપપતિર્ગૃહે ॥ ૨૧૬ ॥

મૃષ્યન્તિ યે ચોપપતિં સ્ત્રીજિતાનાં ચ સર્વશઃ ।

અનિર્દેશં ચ પ્રેતાન્નમતુષ્ટિકરમેવ ચ ॥ ૨૧૭ ॥

ગર્ભહત્યારાએ બેયેલું, રજસ્વલાએ અભડાવેલું, પક્ષીએ
બોટેલું, ફતરાએ અડકેલું, ગાયે સૂધેલું, 'જ કાઈ જમનારે'
એમ ખાસ ઘોષણા કરી આપેલું, આખા સમૂહની માલિકી-
નું, વેશ્યાનું, વિદ્વાનોએ નિંદેલું, ચોરનું, ગવૈયાનું, સુતારનું,
બ્યાજખોરનું, દીક્ષિતનું, કંજૂસનું, બેડીમાં બંધાયેલાનું,
શાપિતનું, નપુંસકનું, બ્યભિચારિણી સ્ત્રીનું, દાંભિકનું,
ખટાઈ ગયેલું, વાસી થયેલું, શદ્રનું છાંડેલું, વેધનું,
મૃગાદિ મારનાર શિકારીનું, ઘાતગ્રીનું એકું જમનારનું,
ઉત્ર(શદ્ર સ્ત્રીમાં ક્ષત્રિયથી ઉત્પન્ન થયેલા)નું, સુવાવડી
માટેનું, પંગતમાં કાઈ આચમન કરી જાડી ગયા પછીનું,
સૂત્રીનું, સત્કારવિનાનું, દેવાદિને નહિ અર્પેલા માંસનું,

વૈધનું અન્ન પરુ જેવું છે, વ્યભિચારિણી સ્ત્રીનું અન્ન વીર્ય જેવું, વ્યાજખાઉનું અન્ન વિષ્ટા જેવું અને શસ્ત્ર વેચનારનું અન્ન મળ જેવું છે. ૨૨૦

य एतेऽन्ये त्वमोज्यान्नाः क्रमशः परिकीर्तिताः ।

तेषां त्वगस्थિरोમાणि वदन्त्यन्नं मनीषिणः ॥ २२१ ॥

આ અને ખીજાં જે ક્રમસર કહ્યાં છે, તે અલક્ષ્ય અન્નોને પાંડિતો આમડી, હાડકાં અને રૂંવાડાં જેવાં કહે છે.

[अमृतं घ्राक्षणस्यान्नं क्षत्रियान्नं पयःस्मृतम् ।

वैद्यान्नमन्नमित्याहुः शूद्रस्य रुधिरं स्मृतम् ॥

પ્રાક્ષણનું અન્ન અમૃતરૂપ છે, ક્ષત્રિયનું દૂધરૂપ છે, વૈદ્યનું અન્નરૂપ છે અને શૂદ્રનું લોહીરૂપ છે, એમ વિદ્વાનો, કહે છે.]

न भवा जेषु भवाय तो प्रापक्षित

मुत्तवातोऽन्यतमस्यान्नममत्या क्षपणं ग्रहम् ।

मत्या मुत्तवाचरेत्कृच्छ्रं रेतोविष्मूत्रमेव च ॥ २२२ ॥

ઉપર જણાવેલામાંથી કોઈનું પણ અન્ન અજાણતાં ખાઈ જવાય, તો તણ દિવસનો ઉપવાસ કરવો; પણ તેમનું ઘરાદાપૂર્વક ખાધું હોય તથા વીર્ય, વિષ્ટા અને મૂત્ર ખવાયાં હોય, તો કૃચ્છ્રમત કરવું. ૨૨૨

शूद्रं रुधिरं अन्नं न भवाय

नायाच्छूद्रस्य पक्वान्नं विद्वानश्राद्धिनो द्विजः ।

आददीताममेवास्मादवृत्तावेकरात्रिकम् ॥ २२३ ॥

વિદ્વાન પ્રાક્ષણે શ્રાદ્ધાદિ પાંચ યજ્ઞરહિત શૂદ્રનું રાંધ્યું

અન્ન ન જમવું; પણ ખાવાનું બીજું અન્ન ન હોય, તો તેની પાસેથી માત્ર એક રાત જોગું કાચું અન્ન જ લેવું. ૨૨૩

અહણુ સમયે ન ખવાય

[ચન્દ્રસૂર્યગ્રહે નાઘાદઘાતસ્નાત્વા તુ મુક્તયોઃ ।

અમુક્તયોરગતયોરઘાતૈર્વ પેરઽહનિ ॥

ચંદ્ર અને સૂર્યના અહણુના કાળે ન જમવું, પણ અહણુ છૂટ્યા પછી રનાત કરી જમવું; પરંતુ અહણુ છૂટ્યું ન હોય અને સૂર્ય કે ચંદ્ર અસ્ત પામી ગયા હોય, તો બીજા જ દિવસે જમવું.]

કેબૂસ અને બ્યાજખાઉ સરખા

શ્રોત્રિયસ્ય કદર્યસ્ય વદાન્યસ્ય ચ વાર્ધુષેઃ ।

મીમાંસિત્સ્વોમયં દેવાઃ સમપન્નમકલ્પયન્ ॥ ૨૨૪ ॥

વેદ મણેલો છતાં લોભી અને દાતા છતાં બ્યાજખાઉ એ બંનેનાં અંજને દેવોએ વિચાર કરી સમાન ગણ્યા છે. ૨૨૪

છતાં તે બંનેમાં અદાણુ સારો

તાન્પ્રજાપતિરાહૈત્ય મા કૃષ્ણં વિષમં સમમ્ ।

શ્રદ્ધાપૂર્ણં વદાન્યસ્ય હતમશ્રદ્ધયેતરત્ ॥ ૨૨૫ ॥

બ્રહ્મા તે દેવો પાસે આવી ગોણ્યા, કે 'તમે નહિ સરખાને સરખા ન કરો; દાતા છતાં બ્યાજખાઉનું અન્ન અદાથી પવિત્ર થાય છે, પણ બીજું-શ્રોત્રિય છતાં કૃષ્ણનું અન્ન અશ્રદ્ધાથી અધમ બને છે.' ૨૨૫

સર્વ કર્મ અદાથી કરવું

શ્રદ્ધયેષ્ટં ચ પૂર્ણં ચ નિલયં કુર્યાદિતન્દ્રિતઃ ।

શ્રદ્ધાકૃતે હ્રદયે તે મવતઃ સ્વાગતૈર્ધનૈઃ ॥ ૨૨૬ ॥

યજ્ઞાદિ ક્રિયા અને જલાશયાદિ બંધાવવાં વગેરે કર્મો આજસ છોડી નિત્ય શ્રદ્ધાથી કરવાં; કેમકે સન્માર્ગે આવેલા દ્રવ્યથી શ્રદ્ધાપૂર્વક તે કરાય છે, તો અશય થાય છે—મોક્ષ આપે છે. ૨૨૬

દાનધર્મ સેવ્યા કરવો.

દાનધર્મ નિષેવેત નિત્યમૈષ્ટિકપૌર્તિકમ્ ।

પરિતુષ્ટેન માત્રેણ પાત્રમાસાદ્ય શક્તિઃ ॥ ૨૨૭ ॥

ગૃહસ્થે સત્પાત્ર મેળવી પ્રસન્ન ચિત્તે યજ્ઞાદિ ઇષ્ટ કર્મ અને જલાશયાદિ પૂર્ત કર્મોરૂપ દાનધર્મ નિત્ય યથાશક્તિ સેવવો. ૨૨૭.

સુપાત્ર છતાં દાન માટે અયોગ્ય

[પાત્રમૂતો હિ યો વિપ્રઃ પ્રતિગૃહ્ય પ્રતિગ્રહમ્ ।

અસત્સુ વિનિયુક્તોત તસ્મૈ દેયં ન કિચ્ચન ॥

જે વ્રાહ્મણ સુપાત્ર હોવા છતાં દાન લઈને તે કુપાત્રને આપતો હોય, તો તેને કશું આપવું નહિ.]

સંધરો કરનાર પણ દાન માટે અયોગ્ય

[સચ્ચયં કુરુતે યસ્તુ પ્રતિગૃહ્ય સમન્તતઃ ।

ધર્માયં નોપયુક્તે ચ ન તં તસ્કરમર્ચયેત્ ॥

ચારે તરફથી દાન લઈ જે સંધરો કરતો હોય, પણ ધર્મ માટે તેનો ઉપયોગ કરતો ન હોય, તે ચારને (દાન આપી) સત્કારવો નહિ.]

દાન કરનાર તરી બધા

યત્કિંચિદપિ દાતવ્યં યાચિતેનાનસૂચયા ।

ઉત્પત્સ્યતે હિ તત્પાત્રં યત્તારયતિ સર્વતઃ ॥ ૨૨૮ ॥

ઢાઈ યાચના કરે, તો ઈર્ષ્યા વિના તેને કંઈક પણ આપવું
જ; કેમકે એમાંથી ઢાઈક એવો સુપાત્ર નીકળી આવશે, કે જે
તે ઢાતાને સર્થ નરકાદિથી તારે છે. ૨૨૮

જુહાંજુહાં દાનનાં રૂળ

વારિદસ્તૃતિમાપ્નોતિ સુખમક્ષયમન્નદઃ ।

તિલપ્રદઃ પ્રજામિષ્ટાં દીપદમ્બુરુત્તમમ્ ॥ ૨૨૯ ॥

મૂમિદો મૂમિમાપ્નોતિ દીર્ઘમાયુર્હિરણ્યદઃ ।

ગૃહ્દોઝ્વ્યાણિ વેશ્માણિ રૂપ્યદો રૂપમુંત્તમમ્ ॥ ૨૩૦ ॥

જળ આપનારો તૃપ્તિ પામે છે, અન્ન આપનારો અક્ષય
સુખ મેળવે છે, તલ આપનારો ઇચ્છિત સંતતિ પામે છે,
દીવો આપનારો ઉત્તમ આંખ પામે છે, જમીન દેનારો
જમીન મેળવે છે, સોનું દેનારો લાંબું આયુષ્ય મેળવે છે,
ધર દેનારો શ્રેષ્ઠ ધરો મેળવે છે અને રૂપું દેનારો ઉત્તમ
રૂપ મેળવે છે. ૨૨૯, ૨૩૦

વાસોદયન્દ્રસાલોક્યમશિસાલોક્યમશ્વદઃ ।

અનરુદઃ ત્રિયં પુષ્પાં ગૌદો ગ્રાસ્ય વિષ્ટમ્ ॥ ૨૩૧ ॥

વસુ દેનારો અંદ્રલોક પામે છે, ઘોડો આપનારો
અશ્વિનીકુમારના લોકમાં જાય છે, બગીચો આપનારો પૃથ્વળ
સક્તી મેળવે છે અને ગાય આપનારો ગુરૂલોક પામે છે.

યાનશ્ચ્યાવ્રદો માર્યામૈશ્વર્યમમયપ્રદઃ ।

ધાન્યદઃ શાશ્વતં સૌલ્યં શ્વદો મલકાર્ણિતામ્ ॥ ૨૩૨ ॥

વાહન અને પથારી આપનારો પત્ની પામે છે, અમલ
દેનારો એશ્વર્ય મેળવે છે, ધાન્ય આપનારો કાપતી સુખ

મેળવે છે અને વેદાધ્યયનરૂપી દાન દેનારો—વેદ ભણાવનાર
બ્રહ્મલોક પામે છે. ૨૩૨

વેદનું દાન સર્વથા અધિક

સર્વેષામેવ દાનાનાં બ્રહ્મદાનં વિશિષ્યતે ।

ધાર્યન્નગોમહીવાસસ્તિલકાશ્વનસર્પિષામ્ ॥ ૨૩૩ ॥

જળ, અન્ન, ગાય, પૃથ્વી, વસ્ત્ર, તલ, સોનું અને ધી—એ
સર્વ દાનો કરતાં (વેદ ભણાવવારૂપ) વેદનું દાન વિશેષ છે. ૨૩૩

જેવો ભાવ તેવું દાનફળ

येन येन तु भावेन यद्यद्वानं प्रयच्छति ।

तत्तत्तेनैव भावेन प्राप्नोति प्रतिपूजितः ॥ ૨૩૪ ॥

દાતા જે જે ભાવથી જે જે દાન આપે છે, તે તે ભાવ
પ્રમાણે તે તે દાનનું ફળ (ખીજ જન્મમાં) પોતે સત્કાર
પામીને મેળવે છે. ૨૩૪

સત્કારપૂર્વક દાન લેવું ને દેવું

योऽर्चितं प्रतिगृह्णाति ददात्यर्चितमेव च ।

તાણુમૌ ગચ્છતઃ સ્વર્ગં નરકં તુ વિપર્યયે ॥ ૨૩૫ ॥

જે સત્કારપૂર્વક દાન લે છે અને સત્કારપૂર્વક જ દાન
આપે છે, તે બંને સ્વર્ગમાં જાય છે; પણ એથી ઊલટું
કરનારા નરકે જાય છે. ૨૩૫

ખાસ લક્ષ્યમાં લેવા જેવું

न विस्मयेत तपसा वदेदिष्टा च नानृतम् ।

નાતોઽપ્યપવદેદ્વિગ્રાજ દત્ત્વા પરિકીર્તયેત્ ॥ ૨૩૬ ॥

તપ કરી ‘અહો ! આણું કઠિન તપ મેં કર્યું !’ એમ
વિસ્મય ન કરવો, યજ્ઞ કરી જૂઠું ન બોલવું, પીડા પામ્યા છતાં

બ્રાહ્મણની નિંદા ન કરવી અને દાન આપી 'મેં અમુકને અમુક દીધું' એમ દાઈ આગળ કહી ન દેખાડવું. ૨૩૬

यज्ञोऽनृतेन क्षरति तपः क्षरति विस्मयात् ।

આયુર્વિપ્રાપ્તવાદેન દાનં ચ પરિકીર્તનાત્ ॥ ૨૩૭ ॥

કેમકે અસત્ય બોલવાથી યજ્ઞ અર્થ જાય છે, વિરમય કરવાથી તપ ખરી જાય છે, બ્રાહ્મણની નિંદા કરવાથી આવરદા નાશ પામે છે અને દાઈ આગળ કહી દેખાડવાથી દાન નિષ્ફળ થાય છે. ૨૩૭

ધર્મસંગ્રહની ખાસ ૧૩૨

धर्म शैलः संचितुयाद्वल्मीकमिव पुत्तिकाः ।

પરલોકસહાયાર્થ સર્વમૂતાન્યપીડયન્ ॥ ૨૩૮ ॥

શ્રીડીઆ જેમ કણકણ કરી ઢગ કરે છે, તેમ પરલોકમાં સહાયતા મેળવવા સારુ, દાઈ પણ પ્રાણીને પીડ્યા વિના, ધીમેધીમે ધર્મસંગ્રહ કરવો. ૨૩૮

જેવળ ધર્મ જ સહાય કરે છે

नामुत्र हि सहायार्थं पिता माता च तिष्ठतः ।

ન પુત્રદારા ન જ્ઞાતિર્ધર્મસ્તિષ્ઠતિ કેવલઃ ॥ ૨૩૯ ॥

પિતા, માતા, પુત્ર, પત્ની, જ્ઞાતિજન-એમાંનું દાઈ પણ પરલોકમાં સહાય કરવા જીતું રહેતું નથી; એક ધર્મ જ જીવે રહે છે. ૨૩૯

જા એલો જ નધુ બોલવે છે

एकः प्रजापते अन्तुरेक एव प्रतीयते ।

एकोऽनुमुदक्ते सुकृत्तमेक एव च दुःकृतम् ॥ ૨૪૦ ॥

જીવ એકલો જ જન્મે છે, એકલો જ મરે છે, એકલો જ
પુણ્ય લોગવે છે અને એકલો જ પાપ લોગવે છે. ૨૪૦

ધર્મ સિવાય કશું સાથે નથી આવતું

મૃતં શરીરમુત્સૃજ્ય કાષ્ઠલોષ્ઠસમં ક્ષિતૌ ।

વિમુક્તા બાન્ધવા યાન્તિ ધર્મસ્તમનુગચ્છતિ ॥ ૨૪૧ ॥

લાકડા અને માટીના ઢેફા જેવા મરેલા શરીરને લોથે
નાખી કઈ સંબંધીઓ મોં ફેરવી જતા રહે છે; એક ધર્મ જ
તે જીવની પાછળ જાય છે. ૨૪૧

ધર્મથી નરક તરી જવાય

તસ્માદ્ધર્મ સહાયાર્થં નિત્યં સંચિનુયાચ્છનૈઃ ।

ધર્મેણ હિ સહાયેન તમસ્તરતિ દુસ્તરમ્ ॥ ૨૪૨ ॥

તેથી સહાય સારુ નિત્ય ધીમેધીમે ધર્મનો જ સંચક
કરવો; કારણકે ધર્મની સહાયથી જ માણસ તરવું મુશ્કેલ
એવું નરક તરી જાય છે. ૨૪૨

ધર્મ જ બ્રહ્મને પમાડે

ધર્મપ્રધાનં પુરુષં તપસા હૃતકિલ્બિષમ્ ।

પરલોકં નયત્યાશુ માસ્વન્તં સ્વશરીરિણમ્ ॥ ૨૪૩ ॥

ધર્મપરાયણ અને જેનાં પાપ તપથી નાશ પામ્યાં હોય
એવા તેજસ્વી (ધર્મનિષ્ઠ) પુરુષને ધર્મ જ તત્કાળ બ્રહ્મરૂપ પર-
લોકમાં પહોંચાડી દે છે.* ૨૪૩

* આવું જ બીજે સ્થળે પણ કહ્યું છે : 'નહિ વેદાઃ સ્વધીતાસ્તુ
સાસ્ત્રાણિ વિવિધાનિ ચ । તત્ર ગચ્છન્તિ યત્રાસ્ય ધમ્ એકોઽનુગચ્છતિ -
સારી રીતે વેદોત્તુ અધ્યયન કર્યું હોય અને જાતજાતનાં સાસ્ત્રો ભણાવ્યાં

ઉત્તમ લોકો સાથે જ સંબંધ રાખવો

ઉત્તમૈરુત્તમૈર્નિલં સંબંધાનાચરેત્સદ્ ।

નિનીપુઃ કુલમુત્કર્ષમધમાનધર્માસ્ત્યજેત્ ॥ ૨૪૪ ॥

કુલની ઉન્નતિ ઇચ્છતા માણસે નિત્ય ઉત્તમઉત્તમ લોકો સાથે જ સંબંધો, રાખવા અને અધમઅધમ સાથેના સંબંધો છોડવા. ૨૪૪

જેવો સંગ તેવી અસર

ઉત્તમાનુત્તમાન્ગચ્છન્દીનાન્દીનાંશ્વ વર્જયન્ ।

પ્રાક્ષણઃ શ્રેષ્ઠતામેતિ પ્રત્યવાયેન શૂદ્રતામ્ ॥ ૨૪૫ ॥

ઉત્તમઉત્તમ લોકો સાથે સંગ કરનારો અને હલકાહલકાનો ત્યાગ કરનારો પ્રાક્ષણ શ્રેષ્ઠતા પામે છે; પણ આથી જીલ્લડ પત્યાથી શૂદ્રપણ પામે છે. ૨૪૫

સ્વર્ગને ઇચ્છે છે

દુઃકારી મૃદુદન્તિઃ ક્રૂરાચારૈરસંવસન્ ।

અદિંસો દમદાનામ્યાં જયેત્સ્વર્ગ તથામતઃ ॥ ૨૪૬ ॥

દૃઢ નિઘ્રપવાળો, ઠામળ, ઈંદ્રિયોને વશ રાખનાર, ક્રૂર આચારવાળાઓની સાથે સંગ નહિ કરનાર અને અદિંસા પાળનાર નૃતનિષ્ઠ માણસ એ ઈંદ્રિયનિગ્રહ અને દાનથી સ્વર્ગને જીતે છે. ૨૪૬

કઈ વસ્તુ નધેગી સેવાન ?

સ્પોદકં મૂલફલમભ્યમ્બુષતં ચ યત્ ।

સર્વતઃ પ્રતિગૃહ્ણીયાન્મધ્વયામયદક્ષિણામ્ ॥ ૨૪૭ ॥

હોપ, પશુ મર્યા પછી તેઓ કાઈ પણ જીવની પાછળ નતાં નથી; એટલે ધર્મ જ તેની પાછળ પરમેશ્વરના અર્પ છે. (કુન્દુક)

ઇંધણાં, પાણી, મૂળ, ફળ, અન્ન, મંથ અને અભયદક્ષિણા
એ સામેથી (વગરમાગ્યે) આવી મળે તો સૌ પાસેથી લઈ લેવાં

પાપીની ભિક્ષા પણ કઈ લેવાય ?

આદ્યતામ્યુષતાં મિક્ષાં-પુરસ્તાદપ્રચોદિતામ્ ।

મેને પ્રજાપતિગ્રોહ્યામપિ દુષ્કૃતકર્મેણઃ ॥ ૨૪૮ ॥

(વગરમાગ્યે) આગળથી કદાચ વિના જ સામી આવી
પડેલી (સોનું, ઠાચું અને વગેરે) ભિક્ષા પાપકર્મીની હોય
તોપણ તે લેવી, એમ પ્રજાપતિ માને છે. ૨૪૮

એવી ભિક્ષા ન લે તે મહાપાપી

નાશ્રન્તિ પિતરસ્તસ્ય દશ વર્ષાણિ પચ્ચ ચ ।

ન ચ હૃદ્યં વહ્ન્યમિર્યસ્તામમ્યવમન્યતે ॥ ૨૪૯ ॥

એવી ભિક્ષાનો જ અનાદર કરે છે, તેના પિતૃઓ પંદર
વર્ષ મુધી તેનું શ્રાદ્ધ જમતા નથી અને અગ્નિ તેનાં હૃદય
(હેવાને પહોંચાડવા) લેતો નથી. ૨૪૯

કાની ભિક્ષા ન લેવી !

[ચિકિત્સકકૃતઘ્નાનાં શિલ્પકર્તુશ્ચ વાર્ધુષેઃ ।

પણ્ડસ્ય કુલટાયાશ્ચ ઉષ્ણતામપિ વર્જયેત્ ॥

પેશ, કૃતમ્બી, કારીગીરી કરનાર, વ્યાજખાહિ, નપુસંક
તેમ જ વ્યભિચારિણી સ્ત્રી તરફથી ભિક્ષા સામી (ધેર) આવે,
તોપણ તે છોડવી.]

[ન વિઘ્નમાનમેવં વૈ પ્રતિગ્રાહ્યં વિજાનતા ।

વિકલ્પ્યવિઘ્નમાને તુ ધર્મહીનઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥

‘આ અન્ન ઉપર કહેલાઓનું નથી,’ એમ ખાતરી કરી

તેને સ્વીકાર કરવો; પણ એ વૈધ વગેરેનું અન્ન નહિ હોવામાં
વિકલ્પ રાખી (ખાતરી વિના) જ લે છે, તેને ધર્મબ્રહ્મ કહ્યો છે.]

કઈ વસ્તુ લેવા માટે ના ન પ્રકાશ ?

શર્યાં ગૃહાન્કુશાન્ગન્ધાનપઃ પુષ્યં મળીન્દધિ ।

ધાના મત્સ્યાન્પયો માંસં શાકં ચૈવ ન નિર્નુદેત્ ॥ ૨૫૦ ॥

શર્યા, ધર, દહાં, સુગંધી પદાર્થો, જળ, પુષ્પ, મણિ, દહીં,
ખુંજેલું અનાજ, માછલી, દૂધ, માંસ અને શાક; આટલાંને
(કોઈ હાતા ઘેર આપવા આવે તો) પાછાં ન કાઢવાં. ૨૫૦

માતાપિતા વગેરેને પોષવા ગમે તેનું દાન લેવાય

ગુરુન્મૃત્યાંશ્ચોઙ્ગિહીર્ષન્નર્ચિષ્યન્દેવતાતિથીન્ ।

સર્વતઃ પ્રતિગૃહ્ણીયાન્ન તુ તૃપ્યેત્સ્વયં તતઃ ॥ ૨૫૧ ॥

માતાપિતા વગેરે વડીલો અને સેવકાને પોષવાની તેમ જ
અતિથિઓને સત્કારવાની ઇચ્છાવાળાએ હરકોઈ પાસેથી દાન
લેવું; પણ તેનાથી પોતે તૃપ્તિ ન કરવી. ૨૫૧

કેવળ પોતા માટે હરકોઈનું દાન લેવાય નહિ

ગુરુષુ સ્વમ્યતીતેષુ વિના વા તૈર્ગૃહે વસન્ ।

આત્મનો વૃત્તિમન્વિન્છન્ગૃહ્ણીયાત્સાધુતઃ સદા ॥ ૨૫૨ ॥

પણ એ વડીલો મરણ પામ્યાં હોય, અથવા પોતે તેમના
વિના ધરમાં રહેતો હોય, તો પોતાની આજીવિકા ઇચ્છીને
બ્રાહ્મણે, સન્નજનો પાસેથી જ સદા દાન લેવું. ૨૫૨

કોનું અન્ન ખાઈ શકાય ?

આર્થિકઃ કુલમિત્રં ચ ગોપાલો દાસનાપિતૈ ।

એતે શૂદ્રેષુ મોજ્યાન્ના યથાત્માનં નિવેદયેત્ ॥ ૨૫૩ ॥

(જે બીજા માટે ખેતી કરતો હોય તે) સાથી, પોતાના કુલનો મિત્ર, ગોવાળ, દાસ, ગાયબળે-હજમ અને જે પોતાની બતને અર્પણ કરે, એ શંદ્રોનું અન્ન પણ ખાઈ શકાય છે. ૨૫૩
છતાં એ શંદ્રોએ પોતાની ઝાળખ આપવી બેઠ્ઠાએ

यादृशोऽस्य भवेदात्मा यादृशं च चिकीर्षितम् ।

यथा चोपचरेदेनं तथात्मानं निवेदयेत् ॥ २५४ ॥

(પૂર્વોક્ત શંદ્રોમાંનો કાઈ) પોતે જેવા કુળશીલવાળો હોય, પોતાને જે કામ કરવાની ઇચ્છા હોય અને પોતે જે પ્રકારે સેવા કરવાનો હોય, તે તેણે જણાવવું બેઠ્ઠાએ. ૨૫૪

પોતાની બત છુપાવનારો મહાપાપી

योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा सत्सु मापते ।

स पापकृतमो लोके स्तेन आत्मापहारकः ॥ २५५ ॥

જે પોતે બુદ્ધ કુળ વગેરેનો હોઈ સજ્જનો આગળ પોતાને તેથી ઊંચટી જ રીતે કહે, તે આ લોકમાં અતિશય પાપી અને ચોર છે; ક્રમકે તે પોતાની બત છુપાવનારો છે. ૨૫૫

અધુ ચોરનાર કાણુ ?

वाच्यर्या नियताः सर्वे वाङ्मूला वाग्विनिःसृताः ।

तां तु यः स्तेनयेद्वाचं स सर्वस्तेयकृन्नरः ॥ २५६ ॥

સર્વ અર્થો વાણીમાં ચોક્કસ રહ્યા છે; શબ્દોનું મૂળ વાણી છે અને વાણીમાંથી તેઓ નીકળ્યા છે; માટે જે માણસ એ વાણીને ચોરે છે, તે સર્વ વસ્તુની ચોરી કરનારો છે. ૨૫૬

ધેર રહ્યા છતાં સંન્યાસ

महर्षिपितृदेवानां गत्वानृण्यं ययाविधि ।

पुत्रे सर्व समासज्य वसेन्माध्यस्थ्यमाश्रितः ॥ २५७ ॥

મહાપિંચો, પિતૃઓ અને દેવોના ઋણમાંથી વિધિ પ્રમાણે
ચુક્ત થયા પછી પુત્રને સર્વ કુટુંબજાર સોંપી મધ્યસ્થ વૃત્તિનો
આશ્રય કરી (પુત્ર, સ્ત્રી, ધર્મવગેરે ઉપર મમતા છોડી, બ્રહ્મચુદ્ધિ
કરી, બધે સમદૃષ્ટિ રાખીને ધેર) રહેવું. ૨૫૭

એકાંતિ બ્રહ્મચિંતન

एकाकी चिन्तयेन्नित्यं विचिक्ते हितमात्मनः ।

एकाकी चिन्तयानो हि परं त्रेयोऽधिगच्छति ॥ २५८ ॥

એકાંતમાં નિત્ય એકલા રહી પોતાનું હિત (જીવનું
બ્રહ્મસ્વરૂપ) વિચારવું; કેમકે એકલો રહી ચિંતન કરનારો
માણસ પરમ શ્રેય (મોક્ષ) પામે છે. ૨૫૮

એ પૂર્વોક્ત આચાર સ્નાતક બ્રાહ્મણના છે

एषोदिता गृहस्थस्य वृत्तिर्विप्रस्य शाश्वती ।

स्नातकव्रतकल्पस्य सत्त्ववृद्धिकरः शुभः ॥ २५९ ॥

ગૃહસ્થી બ્રાહ્મણની આ નિત્યની આજીવિકા કહી;
તેમ જ સત્ત્વગુણ વધારનારો સ્નાતકનો એ શુભ વ્રતવિધિ પણ
કહ્યો. ૨૫૯

એ આચારપાલનનું ફળ

अनेन विप्रो वृत्तेन वर्तयन्वेदशास्त्रवित् ।

व्यपेतकल्मषो नित्यं ब्रह्मलोके महीयते ॥ २६० ॥

વેદશાસ્ત્ર જાણનારો જે બ્રાહ્મણ એ આચાર પ્રમાણે વર્તે
છે, તે પાપરહિત થઈ નિત્ય બ્રહ્મલોકમાં પૂજાય છે. ૨૬૦

इति श्रीमानवधर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां

चतुर्थोऽध्यायः ॥

છતિ શ્રીમાનવધર્મશાસ્ત્રે ભૃગુપ્રોક્તાયાં સંહિતામાં અધ્યાય ૪થો સમાપ્ત

અધ્યાય પમો

ભૃગુને ઋષિઓનો પ્રશ્ન

શ્રુત્વૈતાનૃષયો ધર્માન્સાતકસ્ય યયોદિતાન્ ।

ઇદમ્સૂર્મહાત્માનમનલપ્રભવં ભૃગુર્મ્ ॥ ૧ ॥

બરાબર કહેવામાં આવેલા એ સનાતકના ધર્મો સાંભળી
ઋષિઓએ અગ્નિ[†]થી જન્મેલા મહાત્મા ભૃગુને આ પ્રમાણે
પૂછ્યું : ૧

ધર્મિષ્ઠ બ્રાહ્મણેનું પણ નાની ઉંમરે મરણ કેમ થાય છે ?

एवं ययौक्तं विप्राणां स्वधर्ममनुतिष्ठताम् ।

कथं मृत्युः प्रभवति वेदशास्त्रविदां प्रभो ॥ २ ॥

હે પ્રજી ! શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે સ્વધર્મ પાળનારા અને
વેદશાસ્ત્ર બ્રાહ્મણનારા બ્રાહ્મણેનું (નાની ઉંમરે) મરણ કેમ
થાય છે, ? ૨

+ જે કે પહેલા અધ્યાયમાં દશ પ્રજાપતિઓ કહ્યા છે; ત્યાં
'મૃગું નારદમેવ ચ' (૧, ૩૫) શ્લોકમાં ભૃગુની ઉત્પત્તિ પણ મનુથી જ
કહી છે, છતાં અહીં ભૃગુને 'અગ્નિથી જન્મેલા' એમ કહી સમજાવ્યું
છે, કે અમુક કાર્ષ્ણીય સંપ્રદાયમાં ભૃગુ અગ્નિથી પણ જન્મ્યા હતા.
આ સંબંધી આવી સ્તુતિ પણ મળે છે : 'તસ્ય યદ્દેતસઃ પ્રથમં દેદીપ્યતે
તદસાવાદિત્યોઽમવદ્ યદ્ દ્વિતીયમાસીદ્ મૃગુઃ'—તે(અગ્નિસ્વરૂપપરમાત્મા)ના
વીર્યના બે ભાગો થયા : તેમાંનો પહેલો ભાગ તે આ સૂર્યરૂપે અર્ધ
પ્રકાશે છે અને જે બીજો ભાગ હતો તે ભૃગુઋષિરૂપે ઉત્પન્ન થયો.
આ જ કારણથી 'અગ્નિદેતસ ઉત્પન્નતાદ્ મૃગુઃ'—પહેલા વીર્યમાંથી ઉત્પન્ન
થયા છે, તેથી તેમનું 'મૃગુ' નામ પડ્યું છે. (કુસ્તુક)

મૃગુનો ઉત્તર

૧ સ તાનુવાચ ધર્માત્મા મહર્ષિન્માનવો મૃગુઃ ।

શ્રૂયતાં યેન દોષેણ મૃત્યુર્વિપ્રજિષ્ઠાંસતિ ॥૨॥

મનુના પુત્ર ધર્માત્મા ભૃગુએ તે મહર્ષિઓને ઉત્તર આપ્યો,
૩ જે દોષને લીધે મૃત્યુ પ્રાપ્તિને લેણે છે, તે સાંભળો. ૩

નાની ઉમરે આજીવોના મરણનું કારણ

અનમ્યાસેન વેદાનામાચારસ્ય ચ વર્જનાત્ ।

આલસ્યાદન્નદોષાશ્ચ મૃત્યુર્વિપ્રજિષ્ઠાંસતિ ॥ ૪ ॥

વેદોને અભ્યાસ નહિ કરવાથી, આચાર છોડવાથી,
આળસથી અને અત્રના દોષથી મૃત્યુ પ્રાપ્તિને મારે છે. ૪

આજીવ્યાદિ તથા ખોટી મારે ખાસ અનિશ્ચ

લશુનં ગૃક્ષનં ચૈવ પલાણ્ડું કવકાનિ ચ ।

અમૃક્યાણિ દ્વિજાતીનામમેઘપ્રમવાણિ ચ ॥ ૫ ॥

લસણ, ગાજર, ડુંગળી, ખિલાડાના ટોપ, તેમ જ અપ-
વિત્રમાં પાકતો (તાંદળને વગેરે) શાક—એ દ્વિજવર્ણી મારે
અનિશ્ચ છે. ૫

લોહિતાન્વૃક્ષનિર્યાસાન્નશ્વનપ્રમવાંસ્ત્રયા ।

શેતું ગવ્યં ચ પેયૂષં પ્રયત્નેન વિવર્જयेત્ ॥ ૬ ॥

ઝાડના રાતા—રસ ગુંદર, વૃક્ષને છેદવાથી નીકળતો
રસ, વડગૂંદાં અને ગાયના દૂધની બળી, એ પણ યતનપૂર્વક

* આ સંબંધી આવી તેત્તિરીય શ્રુતિ પણ મળે છે: 'અયો

લલ્લ ય એવ લોહિતો યો વા મચનાત્રિયેપતિ તસ્ય નાત્મં કામમન્દસ્ય—ઝાડનો
જે રાતો રસ (ગુંદર) નીકળે છે અને ઝાડ કાપવાથી જે રસ નીકળે
છે, તે ખન્ને ખવાય નહિ;' એ સવાયનો ભલે ખવાય. (કુલ્લક)

ત્યજવાં. ૬

વૃથા કૃસરસંયાવં પાયસાપૂર્ણમેવ ચ ।

અનુપાકૃતમાંસાનિ દેવાન્નાનિ હવીંષિ ચ ॥ ૭ ॥

(દેવોના નિમિત્ત વિના) કેવળ પોતાને જ માટે રધિલી તલમિશ્રિત ચોખાની ખીચડી, ધી-દૂધ આદિની રાખડી, દૂધ-પાક, માલપૂડા, બલિદાન માટે ન હોય એવું માંસ, દેવો માટેનું (દેવોને ન ધરાવેલું) ઝન ઝને (હોમ કર્યા પહેલાંનાં) યજ્ઞનાં હવિષ-એ પણ ખાવાં નહિ. ૭

બનિર્દશયા ગોઃ ક્ષીરમૌષ્ઠમેકશફં તથા ।

આવિકં સંધિનીક્ષીરં વિવત્સાયાશ્વ ગોઃ પયઃ ॥ ૮ ॥

દશ વાસાની સુવાવડી ગાયનું, જાટડીનું, ઘોડી વગેરે એક ખરીવાળાં પ્રાણીનું, ઘેડીનું, ઋતુમતી* હોઈ મૈથુન માટે બળદને ઇચ્છતી તેમ જ વાછરડું મરી ગયું હોય એવી ગાયનું દૂધ છોડી દેવું. ૮

[ક્ષીરાણિ યાન્યમદ્યાણિ તદ્વિકારાશ્ને બુધઃ ।

સપ્તરાત્રં વ્રતં કુર્યાત્ પ્રયત્નેન સમાહિતઃ ॥

જે દૂધ પીવાને અયોગ્ય છે, તે તથા તેની બનાવટો જે ખાવામાં આવે, તો હાલ્લા માણસે સ્વસ્થચિત્ત થઈ સાત દિવસરાત સુધી કૃત્યવ્રત કરવું.]

* મૂળમાં આપેલા ‘સંધિની’ શબ્દનો અર્થ હારીત પણ આમ જ કરે છે : ‘સંધિની કૃષ્યન્તી તસ્યાઃ પયો ન પિવેત્ ઋતુમત્ તદ્ ભવતિ’- ઋતુવાળા હોઈ મૈથુન માટે બળદને ઇચ્છતી ગાય ‘સંધિની’ કહેવાય છે; તેવી ગાયનું દૂધ ન પીવું; કેમકે તે દૂધ ઋતુવાળું હોય છે. (કુલ્લક)

ધારણ્યાનાં ચ સર્વેષાં મૃગાણાં માહિષં વિના ।

સ્ત્રીક્ષીરં ચૈવ વર્જ્યાનિ સર્વશુક્તાનિ ચૈવ હિ ॥ ૯ ॥

જેસ સિવાયનાં બધાં જંગલી પશુઓનું દૂધ, સ્ત્રીનું દૂધ, તેમ જ ખાટા થયેલા સર્વ જળમિશ્ર (આથા વગેરે) પદાર્થો છોડી દેવા. ૯ .

ખાડું દહીં, છાશ વગેરે ખવાય

દધિ મહ્યં ચ શુક્તેષુ સર્વં ચ દધિસંમવમ્ ।

યાનિ ચૈવામિષ્યન્તે પુષ્પમૂલફલૈઃ શુભૈઃ ॥ ૧૦ ॥

ખાટા પદાર્થોમાં દહીં અને દહીંમાંથી થતી (છાશ વગેરે) બધી વસ્તુઓ તેમ જ સારાં ફૂલ, ખૂળ અને ફળ વડે જે આથા તૈયાર કર્યા હોય તે ખાઈ શકાય છે.* ૧૦

અબલય પ્રાણીઓ

ક્રત્યાદાઘ્નકુનાન્સર્વાસ્તથા ગ્રામનિવાસિનઃ ।

અનિર્દિષ્ટાંઘૈકશ્વફાંષ્ટિદ્વિમં ચ વિવર્જयेત્ ॥ ૧૧ ॥

ઠાણું માંસ ખાનારાં (ગીધ વગેરે) સર્વ પક્ષીઓ, ગામમાં રહેતાં (કપૂતર વગેરે) પક્ષીઓ, ખાવા યોગ્ય નહિ કહેલાં એક ખરીવાળાં પશુઓ અને ટિટોડો-એ છોડી દેવાં. ૧૧

કલવિક્લં પ્લવં હંસં ચક્રાહં ગ્રામકુકુદય્ ।

સારસં રજ્જુવાલં ચ દાત્યૂહં શુકસારિકે ॥ ૧૨ ॥

* બૃહસ્પતિ પશુ કહે છે : ‘કન્દમૂલફલૈઃ પુષ્પૈઃ શસ્ત્રૈઃ શુક્તાનિ વર્જयेત્ । અવિકારિ મવેદ્ મહ્યમમહ્યં તદ્વિકારકૃત્-ઉત્તમ પ્રકારનાં કંદ, ખૂળ, ફળ તથા પુષ્પો વડે જે આથા તૈયાર કર્યા હોય, તેનો ત્યાગ ન કરવો; કેમકે તે વિકાર કરનાર ન હોઈ ખાઈ શકાય છે; જે વસ્તુ વિકાર કરનારી હોય, તે જ ખાવા યોગ્ય નથી ગણાતી.’ (ઉત્કલક)

પ્રતુદાજ્જાલપાદાંશ્ચ કોયટ્ઠિનસ્રવિષ્કિરાન્ ।

નિમજ્જતશ્ચ મત્સ્યાદાન્શૌનં વલ્લૂરમેવ ચ ॥ ૧૩ ॥

ચકલો, કપૂતર, હંસ, ચકલો, ગામનો ફકડો, સારસ,
જળકાગડો, બપેયો, પોપટ, મેના, ચાંચ મારી ખાનારાં, પગે
જળીવાળાં, નખથી ખોતરી ખાનારાં અને પાણીમાં ફૂપ્પી
મારી માછલાં ખાનારાં પક્ષીઓ; તેમજ કસાઈખાનાતું અને
સૂકું માંસ અલક્ષ્ય છે. ૧૨, ૧૩

ઘકં ચૈવ યલાકાં ચ કાકોલં સ્વસ્રીટકમ્ ।

મત્સ્યાદાન્વિહ્વરાહાંશ્ચ મત્સ્યાનેવ ચ સર્વશઃ ॥ ૧૪ ॥

બગલો, બગલી, કાગડો, ખંજન, માછલાં ખાનાર
પક્ષીઓ, ભૂંડ અને સર્વ જાતનાં માછલાં અલક્ષ્ય છે. ૧૪

માછલાં ન જ ખવાય

યો यस્ય માંસમશ્નાતિ સ તન્માંસાદ ડચ્યતે ।

મત્સ્યાદઃ સર્વમાંસાદસ્રસ્માન્મત્સ્યાન્વિવર્જયેત્ ॥ ૧૫ ॥

જે માણસ જેતું માંસ ખાય છે, તે તેતું માંસ ખાનારો
કહેવાય છે; પણ જે માછલાં ખાય છે, તે તો સર્વતું માંસ
ખાનારો કહેવાય છે; તેથી માછલાં ન જ ખાવાં. ૧૫

અચુક જ માછલાં ભક્ષ્ય છે

પાઠીનરોહિતાવાઘૌ નિયુક્તૌ હ્રવ્યકવ્યયોઃ ।

રાજીવાન્સિંહતુળ્હાંશ્ચ સશત્કાંશ્ચૈવ સર્વશઃ ॥ ૧૬ ॥

પાઠીન અને રોહિત એ બે જાતનાં માછલાં જે દેવખસિ
અને પિતૃખસિમાં લેવાયેલાં હોય, તો જ ભક્ષ્ય છે; તેમજ
રાજીવ, સિંહતુંડ અને પૂરી ફરતી ચામડીવાળાં સર્વ માછલાં

ખાવા યોગ્ય છે. ૧૬

ખાસ અભક્ષ્ય

ન મક્ષયેદેકચરાનજ્ઞાતાંશ્ચ મૃગદ્વિજાન્ ।

મક્ષ્યેષ્વપિ સમુદિષ્ટાન્સર્વાન્યજ્ઞનસાંસ્તયા ॥ ૧૭ ॥

એકલાં ફરનારાં સર્પ વગેરે તથા ભક્ષ્ય કહેલાં પ્રાણીઓમાં
પણ અભણુયાં પશુપંખી અને પાંચ નખવાળાં (વાંદરાં વગેરે)
અર્ધાં પ્રાણીઓ ન ખાવાં. ૧૭

પાંચ નખવાળાં અમુક ભક્ષ્ય છે

શ્વાવિર્ધં શલ્યકં ગોધાં खड्गकूर्मशशांस्तया ।

મક્ષ્યાન્યજ્ઞનલેખાહુરનુષ્ઠાંભૈકતોદતઃ ॥ ૧૮ ॥

પાંચ નખવાળાંમાં નાનીમોટી સેદાઈ, અંદનધો, ગેડો,
કાચમો તથા સસલો, તેમજ છાંટ સિવાયનાં એક દાંતની
પંક્તિવાળાં પશુઓ ભક્ષ્ય છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે. ૧૮

અભક્ષ્ય ભક્ષણનું પ્રાયશ્ચિત્ત

छत्राकं विड्वराहं च लशुनं ग्रामकुक्कुटम् ।

पलाण्डुं मृज्जनं चैव मत्स्या जग्ध्वा पतेद्विजः ॥ ૧૯ ॥

ખિણાડીના ટોપ, બૂંડ, લસણ, ગામનો ફકડો, કૂંગળી અને
ગાજર, જાણીએઈને ખાવાથી ગ્રાહણ પતન પામે છે. (અર્થાત્
તેણે પતિતનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ). ૧૯

अमृत्यैतानि षड् जग्ध्वा कृच्छ्रं सान्त्तपनं चरेत् ।

यतिचान्द्रायणं चापि शेषेषूपवसेदहः ॥ ૨૦ ॥

એ ૭ વસ્તુઓ અજણતાં ખવાઈ હોય, તો સાન્તપન
નામનું કૃચ્છ્રવ્રત કરવું; અથવા યતિચાન્દ્રાયણ વ્રત કરવું.

એ સિવાયનાં અભક્ષ્યો ખવાઈ જાય, તો એક દિવસ ઉપવાસ કરવો. ૨૦

દરેક વર્ષમાં એક કૃત્ત્યવ્રત કરવું જ

સંવત્સરસ્યેકમપિ ચરેત્કૃત્ત્યં દ્વિજોત્તમઃ ।

અજ્ઞાતમુક્તશુદ્ધયર્થ જ્ઞાતસ્ય તુ વિશેષતઃ ॥ ૨૧ ॥

ઘાઈ અભક્ષ્ય ચીજ અજાણતાં ખવાઈ ગઈ હોય, તેથી પણ પોતાની શુદ્ધિ સારુ ઉત્તમ દ્વિજ વર્ણુ એક વર્ષની અંદર એક પણ કૃત્ત્યવ્રત તો કરવું જ જોઈએ; પણ જાણી જોઈને તે ખાધી હોય, તો તેનું ખાસ વધારે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. ૨૧

દાખલા સાથે અમુક હિંસાની છૂટ

યજ્ઞાર્યં બ્રાહ્મણૈર્વધ્યાઃ પ્રશસ્તા મૃગપક્ષિણઃ ।

મૃત્યાનાં ચૈવ ઘૃત્યર્થમગત્યો હ્યાચરત્પુરા ॥ ૨૨ ॥

બ્રાહ્મણુએ યજ્ઞ માટે તેમ જ પોતાનાં (માતાપિતા વગેરે) પોષ્યોનાં પોષણ (ખીજી રીતે ન થઈ શકે તેમ હોય તો, તે) સારુ શાસ્ત્રમાં ન નિષેધેલાં પશુપક્ષીઓ મારી શકાય; ઈમદે પૂર્વે અગસ્ત્યે એમ કયું હતું. ૨૨

યમૂર્ધ્વિ પુરોહાશા મક્ષ્યાણાં મૃગપક્ષિણામ્ ।

પુરાણેષ્ટૃષિયજ્ઞેષુ બ્રહ્મક્ષત્રસવેષુ ચ ॥ ૨૩ ॥

ઠારણુકે પ્રાચીન ઋષિઓના યજ્ઞોમાં તેમ જ બ્રાહ્મણુ અને ક્ષત્રિયોના યજ્ઞોમાં ભક્ષ્ય એવાં પશુપક્ષીઓના પુરોહાશે થતા હતા. ૨૩

અમુક વસ્તુ વાસી હોય તે પણ ખવાય

યત્કિञ્ચિત્ત્લેહસંયુક્તં મક્ષ્યં મોજ્યમગર્હિતમ્ ।

તત્પર્યુપિતમપ્યાયં હવિઃશેષં ચ યદ્ભવેત્ ॥ ૨૪ ॥

જે કંઈ (લાડુ વગેરે) ભક્ષ્ય અને (દૂધપાઠ વગેરે) ભોજ્ય સ્નેહવાળું અને વગર બગડ્યું હોઈ તે વાસી થયું હોય, તેમ જ જે હોમ કરતાં બાકી રહેલું વાસી થયું હોય, તો ય તે ખાવા યોગ્ય છે. ૨૪

ચિરસ્થિતમપિ ત્વાઘમસ્નેહાત્તં દ્વિજાતિમિઃ ।

યવગોધૂમજં સર્વં પયસશ્ચૈવ વિક્રિયા ॥ ૨૫ ॥

જવની, ઘઉંની તેમ જ દૂધની સર્વ વાનીઓ લાંબા વખતની વાસી હોય તથા સ્નેહવાળી ન હોય, તો યે દ્વિજવર્ણો તે ખાઈ શકે છે. ૨૫

પતદુક્તં દ્વિજાતીનાં મક્ષ્યામક્ષ્યમશેષતઃ ।

માંસત્યાતઃ પ્રવક્ષ્યામિ વિધિં મક્ષણવર્જને ॥ ૨૬ ॥

દ્વિજવર્ણો માટે એ સમગ્ર ભક્ષ્ય અને અભક્ષ્ય કહ્યું; હવે માંસભક્ષણ તથા માંસત્યાગ સંપૂર્ણ રીતે કહ્યું છું. ૨૬

માંસભક્ષણ ક્યારે ?

‘ પ્રોક્ષિતં મક્ષયેન્માંસં પ્રાણાણાનાં ચ કામ્યયા ।

યયાવિધિ નિયુક્તસ્તુ પ્રાણાનામેવ ચાત્યયે ॥ ૨૭ ॥

પ્રાણણે સંસ્કારશુદ્ધ માંસ ખાવું, પણ પ્રાણણોની ઇચ્છાથી (એક જ વીર) તે ખાવું, શ્રાદ્ધ અને મધુપર્કમાં વિધિ અનુસાર નિયમમાં રહીને જ તે ખાવું અને પ્રાણના સંકટમાં જ (રોગ વગેરે કારણે) તે ખાવું. ૨૭

આ સર્વ પ્રાણનું ભોજન છે.

પ્રાણસ્યાન્નમિદં સર્વં પ્રજાપતિરકલ્પયન્ ।

સ્થાવરં જઙ્ગમં ચૈવ સર્વં પ્રાણસ્ય મોજનમ્ ॥ ૨૮ ॥

પ્રજાપતિએ આ સર્વ સ્થાવરજંગમને પ્રાણના અન તરીકે બનાવ્યાં છે; એટલે સર્વ પ્રાણનું ભોજન છે. (તેથી બીજા કોઈ ઉપાયે પ્રાણધારણ ન થઈ શકે, તેવે પ્રસંગે માંસભક્ષણ કરીને પણ પ્રાણ બચાવવા.) ૨૮

પ્રાણીઓ માટે સ્વાભાવિક ભક્ષ્ય પ્રદર્શન

ચરાણામન્નમચરા દંટિણામપ્યદંટિણઃ ।

બહસ્તાશ્ચ સહસ્તાનાં શૂરાણાં ચૈવ મીત્વઃ ॥ ૨૯ ॥

જંગમ જીવોનું અન્ન સ્થાવરો છે, દાઢવાળાઓનું અન્ન દાઢવિનાના છે, હાથવાળાઓનું અન્ન હાથવિનાના છે અને શૂરાઓનું અન્ન બીકણો છે. ૨૯

વિધાતાનો સૃષ્ટિનિયમ

નાત્તા દુષ્યત્યદન્નાધાન્નાગ્નિનોઽહન્યહન્યપિ ।

ધાત્રૈવ સૃષ્ટા દ્વાદાશ્ચ ગ્નાગ્નિનોઽત્તાર એવ ચ ॥ ૩૦ ॥

ખાવાભોગ પ્રાણીઓને રોજરોજ ખાવાથી ખાનારો દોષપાત નથી; કેમકે વિધાતાએ જ ભક્ષ્ય પ્રાણીઓને અને ભક્ષકોને સંજ્યાં છે. ૩૦

દેવવિધિ અને રાક્ષસવિધિ

યજ્ઞાય જગ્ધિર્માસસ્યેત્યેવ દૈવો વિધિઃ સ્મૃતઃ ।

અતોઽન્યથા પ્રવૃત્તિસ્તુ રાક્ષસો વિધિરુન્યતે ॥ ૩૧ ॥

યજ્ઞ માટે માંસ ખાવું, એ દેવવિધિ કહ્યો છે; પણ એથી ઊલટી પ્રવૃત્તિ (કેવળ પોતાને જ પોષવાને માંસ ખાવું, એ) તો રાક્ષસવિધિ કહેવાય છે. ૩૧

કયા માંસભક્ષણમાં દોષ નથી ?

ક્રીત્વા સ્વયં વાપ્યુત્પાદ્ય પરોપકૃતમેવ વા ।

દેવાન્પિતૃૈશ્ચાર્ચયિત્વા खादन्मांसं न दुष्यति ॥ ૩૨ ॥

પોતે વેચાતું લીધેલું અથવા પોતે મેળવેલું અથવા બીજાએ લાવી આપેલું માંસ દેવો અને પિતૃઓને અર્પણ કરી (પ્રસાદીરૂપે) જે ખાય છે, તે દોષભાગી નથી. ૩૨

વિધિ વિના માંસ ન ખવડાવ

नाद्यादविधिना मांसं विधिज्ञोऽनापदि द्विजः ।

जग्ध्वा ह्यविधिना मांसं प्रेत्य तैरद्यतेऽवश्यः ॥ ૩૩ ॥

વિધિ જાણનારા દ્વિજે આપત્તિ વિના અવિધિથી માંસ ન ખાવું; કેમકે વિધિ વિના જે માંસ ખાય છે, તે અજિતેન્દ્રિયને મરણ પછી (જેનું તેણે માંસ ખાધું હોય) તે પશુઓ ખાય છે.

કારણ વિના માંસ ખાય તે મહાપાપી

न तादृशं भवत्येनो मृगहन्तुर्धनार्थिनः ।

यादृशं भवति प्रेत्य वृथा मांसानि खादतः ॥ ૩૪ ॥

ધનના કારણે પશુ મારનાર શિકારીને તેટલું પાપ લાગતું નથી, જેટલું (દેવપિતૃઓને અર્ધ્યા વિના) વૃથા માંસ ખાનારને પરલોકમાં પાપ લાગે છે. ૩૪

શાસ્ત્રીય વિધાન

नियुक्तस्तु यथान्यायं यो मांसं नास्ति मानवः ।

स प्रेत्य पशुतां याति संभवानेकविंशतिम् ॥ ૩૫ ॥

શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે (શ્રાદ્ધ કે મધુપર્કમાં) જોડાયેલો જે માણસ માંસ ખાતો નથી, તે મરણ પછી એકવીસ જન્મ સુધી પશુતા પામે છે. ૩૫

પ્રાણણ માટે ખાસ આશી

અસંસ્કૃતાન્પશૂન્મન્ત્રૈર્નાઘાદિપ્રઃ કદાચન ।

મન્ત્રૈસ્તુ સંસ્કૃતાનઘાચ્છામ્વર્તં વિધિમાસ્યિતઃ ॥ ૩૬ ॥

મંત્રો વડે સંસ્કારિત ન કરેલાં પશુઓ પ્રાણણે કદી ન ખાવાં; પણ સનાતન વિધિનો આશ્રય કરી મંત્રથી સંસ્કારિત કરેલાં જ પશુઓ ખાવાં. ૩૬

અર્થ પશુવધ ન જ કરાય

કુર્યાદ્ ઘૃતપશું સજ્ઞે ર્યાત્પિષ્ટપશું તથા ।

ન સ્વેવ તુ વૃથા હન્તું પશુમિચ્છેત્કદાચન ॥ ૩૭ ॥

જો (માંસમાં ખૂબ જ આસક્તિ હોય, તો ધીક લોટનું પશુ ખનાવવું, પણ અર્થ પશુને મારવા કદી ન જ ઇચ્છવું. ૩૭

યાવન્તિ પશુરોમાણિ તાવત્કૃત્વેહ મારણમ્ ।

વૃથાપશુમ્નઃ પ્રાપ્નોતિ પ્રેત્ય જન્મનિ જન્મનિ ॥ ૩૮ ॥

અર્થ પશુઓને માનનારે પશુનાં જટલાં કંવાડાં હોય છે, તેટલાં મોત જન્મેજન્મે (તે પશુના હાથે) પામે છે. ૩૮

યજ્ઞાર્થે પશુવધ નિર્દોષ

યજ્ઞાર્થં પશવઃ સૃષ્ટઃ સ્વયમેવ સ્વયંમુવા ।

યજ્ઞશ્ચ મૂલ્યે સર્વસ્ય તસ્માદયજ્ઞે વધોઽવધઃ ॥ ૩૯ ॥

પ્રજાઓ પોતે જ પશુઓને યજ્ઞ માટે સંન્યાયી છે; અને યજ્ઞ દરેકની સમૃદ્ધિ સારુ છે; તેથી યજ્ઞમાં કરેલો વધ એ વધ નથી. ૩૯

ઓપધ્યઃ પશવો વૃક્ષાસ્તિર્યશ્ચઃ પક્ષિણસ્તથા ।

યજ્ઞાર્થં નિધનં પ્રાપ્તાઃ પ્રાપ્નુવન્ત્યુચ્ચિત્તીઃ પુનઃ ॥ ૪૦ ॥

યજ્ઞાર્થે મૃત્યુ પામેલાં ઔષધિઓ, પશુઓ, વૃક્ષો, તિર્થંચો અને પક્ષીઓ મૃત્યુ પછી ઉત્તમ ગતિ પામે છે. ૪૦

મધુપર્કે ચ યજ્ઞે ચ પિતૃદૈવતકર્મણિ ।

અત્રૈવ પશવો હિંસ્યા નાન્યત્રેત્યબ્રવીન્મનુઃ ॥ ૪૧ ॥

મધુપર્ક, યજ્ઞ અને દેવ તથા પિતૃ સંબંધી કર્મોમાં જ પશુઓની હિંસા થઈ શકે, બીજા પ્રસંગે તે ન જ થાય, એમ મનુએ કહ્યું છે. ૪૧

एष्वर्येषु पशून्दिसेन्वेदतत्त्वार्थविद्विजः ।

आत्मानं च पशुंचैवं गमयत्युत्तमां गतिम् ॥ ४२ ॥

વેદના તત્ત્વાર્થને જાણનારે દ્વિજ જો તે યજ્ઞાર્થે માટે પશુહિંસા કરે, તો તે પોતાને અને તે પશુને ઉત્તમ ગતિ પમાડે છે. ૪૨

અવેદિક હિંસા કરાયજ નહિ

गृहे गुरावरण्ये वा निवसन्नात्मवान्द्विजः ।

नावेदविहितां हिंसामापद्यपि समाचरेत् ॥ ४३ ॥

ગૃહસ્થ, ગૃહસ્થ કે વાનપ્રસ્થ આશ્રમોમાં રહેનારા જિતેન્દ્રિય દ્વિજ આપત્તિમાં પણ વેદમાં ન કહેલી હિંસા કરતી નહિ.

વેદોક્ત હિંસા અહિંસા જ છે

या वेदविहिता हिंसा नियतास्मिंश्चराचरे ।

अहिंसामेव तां विद्याद्वેदाद्धर्मो हि निर्वमौ ॥ ४४ ॥

આ સ્થાવર-જંગમ જગતમાં જે વેદે કહેલી હિંસા નિયમિત કરાઈ છે, તેને અહિંસા જ જાણવી; કેમકે વેદથી જ ધર્મ પ્રકાશ્યો છે. ૪૪

પેતાના સુખ માટે હિંસા ન જ કરાય

યોઽહિંસકાનિ મૂતાનિ દિનસ્ત્યાત્મસુખેચ્છયા ।

સ જીવેશ્ચ મૃતશ્ચૈવ ન કચિત્સુખમેષતે ॥ ૪૫ ॥

જે પેતાના સુખની ઇચ્છાથી અહિંસક પ્રાણીઓને મારે છે, તે જીવતાં મૃત્યુલો જ છે અને તે ક્યાંયે સુખ પામતો નથી.

સર્વનું હિત ઇચ્છનારો જ સુખી થાય

યો વન્ધનવષણેશ્ચાન્પ્રાણિનાં ન ચિકીર્ષ્યતિ ।

સ સર્વસ્ય હિતપ્રેપ્સુઃ સુખમત્યન્તમશ્રુતે ॥ ૪૬ ॥

જે માણસ પ્રાણીઓને બંધન, નાશ કે ક્લેશ કરવા ઇચ્છતો નથી, તે સર્વનું હિત ઇચ્છનારો હોઈ અત્યંત સુખ પામે છે. ૪૬

અહિંસકને સર્વ સિદ્ધિ

યદ્વધાયતિ યત્કુરુતે ધૃતિં વપ્નાતિ યત્ર ચ ।

તદવામોલ્લસેન યો દિનસ્તિ ન કિંચન ॥ ૪૭ ॥

જે ઠાઈની હિંસા કરતો નથી, તે જનું ધ્યાન કરે છે, જે કર્મ કરે છે અને જ્યાં ધારણા બાધે છે, તે અનાયાસે પામે છે. ૪૭

ખરી રીતે માંસ ન જ ખવાય

નાકૃત્વા પ્રાણિનાં હિંસાં માંસમુત્પદ્યતે કચિત્ ।

ન ચ પ્રાણિવધઃ સ્વર્ગ્યસ્તસ્માન્માંસં વિવર્જયેત્ ॥ ૪૮ ॥

પ્રાણીઓની હિંસા કર્યા વિના માંસ ક્યાંય ઉત્પન્ન થતું નથી અને પ્રાણીનો વધ સ્વર્ગ આપનારો નથી; (પણ નરકનું

જ કારણ છે) માટે માંસનો ત્યાગ જ કરવો. ૪૮

માંસ ખાવાથી અટકવું જ

સમુત્પત્તિં ચ માંસસ્ય વષવન્ધૌ ચ દેહિનામ્ ।

પ્રસમીક્ષ્ય નિવર્તેત સર્વમાંસસ્ય મક્ષણાત્ ॥ ૪૯ ॥

માંસની ઉત્પત્તિ તથા પ્રાણીઓનાં વધ અને બંધન બરાબર વિચારી કરેક જાતના માંસમક્ષણથી અટકવું. ૪૯

માંસ નહિ ખાનાર લોકપ્રિય અને નીરાગી રહે

ન મક્ષયતિ યો માંસં વિધિં હિત્વા પિશાચવત્ ।

સ લોકે પ્રિયર્તા યાતિ વ્યાધિમિશ્ર ન પીડયતે ॥ ૫૦ ॥

જ વિધિ છોડીને, પિશાચની જેમ, માંસ ખાતો નથી, તે લોકમાં પ્રિય થાય છે અને રોગોથી પીડાતો નથી. ૫૦

આઠ હિંસકોની ગંજીતરી

અનુમન્તા વિશસિતા નિહન્તા કપવિક્રયી ।

સંસ્કર્તા ચોપહર્તા ચ શ્વાદકશ્ચેતિ ઘાતકાઃ ॥ ૫૧ ॥

(માંસના વિષયમાં) સલાહ આપનાર, કાપનાર, મારનાર, વેચનાર, ખરીદનાર, રાંધનાર, પીરસનાર અને માંસ ખાનાર—એમ (આઠ) હિંસક છે. ૫૧

પારકા માંસથી પોતાનું માંસ વધારવા ઇચ્છે તે ધોર પાપ

સ્વમાંસં પરમાંસેન યો વર્ધયિતુમિચ્છતિ ।

અનગ્યર્થ્ય પિતૃન્દેવાંસ્તતોઽન્યો નાસ્ત્યપુણ્યકૃત્ ॥ ૫૨ ॥

દેવો અને પિતૃઓનો સત્કાર ન કરી જ પારકાનાં માંસથી પોતાનું માંસ વધારવા ઇચ્છે છે, તેનાથી બીજો કોઈ પાપકારી નથી. ૫૨

માંસ નહિ ખાનારને સો અશ્વમેધનું ક્ષણ

વર્ષે વર્ષેઽશ્વમેધેન યો યજેત શતં સમાઃ ।

માંસાનિ ચ ન સ્વાદેઘસ્તયોઃ પુણ્યફલં સમમ્ ॥ ૫૩ ॥

જે માણસ વર્ષેવર્ષે એક અશ્વમેધ કરી સો વર્ષ સુધી
અશ્વમેધ કર્યા કરે છે અને (ખીન્ને) જે માંસ ખાતો નથી-તે
બન્નેનું પુણ્યક્ષણ સરખું છે. ૫૩

માંસના ત્યાગીની પ્રશંસા

[સદા યજતિ યજ્ઞેન સદા દાનાનિ યચ્છતિ ।

સ તપસ્વી સદા વિપ્રો યશ્ચ માંસં વિવર્જયેત્ ॥

જે બ્રાહ્મણ માંસભક્ષણ છોડે છે, તે સદા યજ્ઞથી યજન કરે
છે, સદા દાન આપે છે અને સદાય તપસ્વી છે.]

ફલમૂલાશનૈર્મૈધ્યૈર્મુન્યન્નાનાં ચ મોજનૈઃ ।

ન તત્ફલમવાપ્નોતિ ચન્માંસપરિવર્જનાત્ ॥ ૫૪ ॥

માંસ છોડવાથી જે ક્ષણ પામે છે, તે પવિત્ર ક્ષણભૂજના
આહારથી કે (સામે વગેરે) મુનિઅન્નોનાં ભોજનોથી યે
મેળવતો નથી. ૫૪

‘માંસ’ શબ્દની વ્યાખ્યાઓ

માં સ મક્ષયિતાઽમુત્ર યસ્ય માંસમિદાદ્મગ્રહમ્ ।

एतन्માંસસ્ય માંસત્વં પ્રવદન્તિ મનીષિણઃ ॥ ૫૫ ॥

હું અહીં જનું માંસ ખાઉં છું (સઃ) તે-પ્રાણી પણ (માં)
મને પરલોકમાં ખાશે, આમ વિદ્વાનો માંસનું માંસપણું
કહે છે. ૫૫

માંસ છોડવામાં જ મહાક્ષણ

ન માંસમક્ષણે દોષો ન મઘે ન ચ મૈથુને ।

પ્રવૃત્તિરેષા મૂતાનાં નિવૃત્તિસ્તુ મહાફલ્ય ॥ ૫૬ ॥

માંસલક્ષણમાં, મઘમાં ને મૈથુનમાં દોષ નથી; પ્રાણીઓની
એ પ્રવૃત્તિ છે; પણ એથી નિવૃત્તિ (અટકવું એ) જ મહાક્ષણ
આપનાર છે. ૫૬

પ્રેતશુદ્ધિ તથા દ્રવ્યશુદ્ધિ

પ્રેતશુદ્ધિં પ્રવક્ષ્યામિ દ્રવ્યશુદ્ધિં તથૈવ ચ ।

ચતુર્ણમિપિ વર્ણનાં યથાવદનુપૂર્વશઃ ॥ ૫૭ ॥

હવે ચારે વર્ણોની પ્રેતશુદ્ધિ (મરણસૂતકની શુદ્ધિ) તથા
દ્રવ્યશુદ્ધિ (જન્મસૂતકની શુદ્ધિ) અતુકમે બરાબર હું કહું છું. ૫૭

સૂતકનો નિર્ણય

દન્તજાતેऽનુજાતે ચ કૃતચૂડે ચ સંસ્થિતે ।

અશુદ્ધા બાન્ધવાઃ સર્વે સૂતકે ચ તયોચ્યતે ॥ ૫૮ ॥

જને દાંત કૂટ્યા હોય અને જને દાંત ન કૂટ્યા હોય, પણ
ચૂડાકર્મ થયું હોય, તેમ જ જને જનોઈ દીધી હોય, એવાઓનાં
મરણમાં સર્વ બાંધવો અશુદ્ધ થાય છે; વળી જન્મ થયો હોય
તો પણ તે જ પ્રમાણે અશુદ્ધ થાય છે; તેથી તેઓ સૂતકી
કહેવાય છે. ૫૮

સપિંડીઓને મરણસૂતક

દશાહં શાવમાશૌચં સપિન્ડેષુ વિધીયતે ।

અર્વાક્સંચયનાદસ્ત્રાં જ્યહમેકાદમેવ ચ ॥ ૫૯ ॥

(પ્રાણણ) સપિંડીઓમાં મરણનું સૂતક દશ દિવસનું

લાગે છે; તેમાં (સ્માર્ત અગ્નિવાણા) કેટલાકને અસ્થિસંચયન (ચાર દિવસ) સુધી, કેટલાકને ત્રણ દિવસ સુધી અને (જેણે શ્રોત અગ્નિધારણ કર્યો હોય તથા અગ્નિહોત્રી હોઈ સંપૂર્ણ વેદાધ્યયન કર્યું હોય એવા) કેટલાકને એક દિવસ સુધી સૂતક લાગે છે. (પણ જ્યોત્સ્ના અભણ હોય તેઓને દશ દિવસનું સૂતક લાગે છે.) ૫૯

સપિંડનું લક્ષણ

સપિંડતા તુ પુરુષે સમ્પન્ને વિનિવર્તતે ।

સમાનોદકમાવસ્તુ જન્મનામ્નોરવેદને ॥ ૬૦ ॥

સાતમે પુરુષે-સાતમી પેઢીએ સપિંડીપણું સમાપ્ત થાય છે; પણ સમાનોદકમાવ (મરનારને દામાંજલિ આપવાપણું) તો 'અમારા કુલમાં અમુક નામે માણસ અમુક વખતે જન્મ્યો હોતો,' એ વાત છુલોઈ જતાં બંધ થાય છે. ૬૦

મૃત્યુસૂતક પ્રમાણે જન્મસૂતક

યથેદં શાવમાશૌચં સપિંડેષુ વિધીયતે ।

જનનેડપ્યેવમેવ સ્યાન્નિપુર્ણ શુદ્ધિમિચ્છતામ્ ॥ ૬૧ ॥

સપિંડો માટે જેવું મરણસૂતકનું વિધાન છે, તેવું જ બરાબર શુદ્ધિ ઇચ્છનારા તેમને જન્મસૂતક પણ લાગે છે. ૬૧

સૂતકમાં ખાસ જાળવવાનું

[ઉમયત્ર દશાહાનિ કુલસ્યાગ્રં ન મુજ્યતે ।

દાનં પ્રતિગ્રહો યજ્ઞઃ સ્વાધ્યાયશ્ચ નિવર્તતે ॥

એ બન્ને પ્રસંગે સૂતકી કુટુંબનું અગ્ર દશ દિવસ સુધી ખત્રાય નહિ; તેમ જ સૂતકીએ દાન લેવું નહિ, દાન આપવું નહિ,

યજ્ઞ કરવો નહિ અને વેદનો સ્વાધ્યાય પણ કરવો નહિ.]

મરણસૂતક તથા જન્મસૂતક કેને !

સર્વેષાં શાવમાશૌચં માતાપિત્રોસ્તુ સૂતકમ્ ।

સૂતકં માતુરેવ સ્યાદુપસ્પૃશ્ય પિતા શુચિઃ ॥ ૬૨ ॥

મરણસૂતક સર્વ દુદ્ધબીજીએને લાગે છે; પણ જન્મસૂતક તો માતાપિતાને જ હોય છે; તેમાં ચે ખરું સૂતક માતાને જ હોય છે, પિતા તો સ્નાન કરી શુદ્ધ થાય છે.* ૬૨

[સત્રધર્મપ્રવૃત્તસ્ય દાનધર્મફલૈર્ણિઃ ।

• ત્રેતાધર્માપરોધાર્યમારણ્યસ્યૈતદુચ્યતે ॥

(લાંબા કાળ સુધીના) યજ્ઞરૂપ ધર્મકાર્યમાં લાગેલા, દાન અને ધર્મના ફળની ઇચ્છા રાખનારા, તેમ જ ત્રીજા આશ્રમના ધર્મપાલન માટે વાનપ્રસ્થ બનેલા માટે પણ આ સૂતક કહ્યું છે.]

વીર્યપાતની અશુદ્ધિ

નિરસ્ય ત્તુ પુમાન્શુક્રમુપસ્પૃશ્યૈવ શુદ્ધયતિ ।

ઐજિકાદમિસંવન્ધાદનુરુઘ્ન્યાદયં જ્યહમ્ ॥ ૬૩ ॥

પુરુષ વીર્યપાત કરી સ્નાન કરે તો શુદ્ધ થાય છે, પણ બીજી સ્ત્રીમાં પુત્ર ઉત્પન્ન કરે, તો (એ સ્ત્રીને બાળક જન્મે ત્યારે) તેણે ત્રણ દિવસનું જન્મસૂતક પાળવું. ૬૩

* સંવર્તે આનું સ્પષ્ટીકરણ કયું છે : ‘જાતે પુત્રે પિતુઃ સ્નાનં સર્વૈલં ॥ વિધીયતે । માતા શુદ્ધયેદશાદૈવ સ્નાનાતુ સ્પર્શનં પિતુઃ-પુત્ર જન્મે ત્યારે પિતાએ કપડાં સહિત સ્નાન કરવું જોઈએ; તે પછી માતાને દશ દિવસનું એ જન્મસૂતક લાગે; પણ પિતા તો સ્નાનથી જ શુદ્ધ થાય છે.’ (કુલ્લુક)

જન્મસૂતક

[જનનેડપ્યેવમેવ સ્યાન્માતાપિત્રોસ્તુ સૂતકમ્ ।

સૂતકં માતુરેવ સ્યાદુપસ્પૃશ્ય પિતા શુચિઃ ॥

..(પોતાનેત્યાં બાળકજન્મે ત્યારે એજ રીતે) માતપિતાને જ સૂતક લાગે છે; તેમાં ય સૂતક તો માતાને જ હોય છે, પિતા તો સ્નાન કરી શુદ્ધ થાય છે.]

મુડદાને અડનાનું સૂતક

અહા ચૈકેન રાત્ર્યા ચ ત્રિરાત્રૈરેવ ચ ત્રિભિઃ ।

શવસ્પૃશો વિશુદ્ધયન્તિ ત્ર્યહાદુદકદાયિનઃ ॥ ૬૪ ॥

મુડદાને અડનારો (સપિંડ) દશ દિવસે શુદ્ધ થાય છે અને તેને ઉદ્દકદાન કરનારો (સાત પેઢી ઉપરના)ઓ ત્રણ દહાડે પવિત્ર થાય છે. ૬૪

ગુરુના મરણનું સૂતક

ગુરોઃ પ્રેતસ્ય શિષ્યસ્તુ પિતૃમેઘં સમાચરન્ ।

પ્રેતહારૈઃ સમં તત્ર દશરાત્રેણ શુદ્ધયતિ ॥ ૬૫ ॥

મરણ પામેલા ગુરુનું અંત્યેષ્ઠિ કર્મ કરે, તો શિષ્ય (એ ગુરુનું) શબ લઈ જનારા ખાંધિયાઓની જેમ દશ રાતે શુદ્ધ થાય છે. ૬૫

ગર્ભસાવની તથા રજસ્વલાની શુદ્ધિ

રાત્રિમિર્માસતુલ્યામિર્ગર્મસ્રાવે વિશુદ્ધયતિ ।

રજસ્પુરતે સાઘ્વી સ્નાનેન સ્ત્રી રજસ્વલા ॥ ૬૬ ॥

ગર્ભસ્રાવ થઈ ગયે, તો જેટલા મહિનાનો ગર્ભ હોય, તેટલી રાત વીત્યે સ્ત્રી શુદ્ધ થાય છે; અને રજસ્વલા સ્ત્રી રજ

અટકે તે દિવસે સ્નાન કરના વડે શુદ્ધ થાય છે. ૬૬

બાળકોનાં મરણનું સૂતક

નૃણામકૃતચૂડાનાં વિશુદ્ધિનૈશિકી સ્મૃતા ।

નિર્વૃત્તચૂડકાનાં તુ ત્રિરાત્રાચ્છુદ્ધિરિષ્યતે ॥ ૬૭ ॥

(બાળકોના ઉતરાવવાનું) ચૂડાકર્મ થયું ન હોય તેવાં બાળકોનાં મરણમાં એક રાત્રિદિવસે શુદ્ધિ થાય છે; પણ ચૂડાકર્મ થયું હોય તેવાં બાળકોનાં મરણમાં ત્રણ રાત્રે શુદ્ધિ મનાય છે.

સંસ્કારરહિતના તથા કન્યાના મરણનું સૂતક

[પ્રાક્સંસ્કારપ્રમીતાનાં વર્ણાનામવિશેષતઃ ।

ત્રિરાત્રાત્ર મવેચ્છુદ્ધિઃ કન્યાસ્વહો વિધીયતે ॥

હરેકાઈ વર્ણના માણસો સંસ્કાર થયા પહેલાં મરી જાય, તો ત્રણ રાત્રે શુદ્ધ થાય છે; આમાં કન્યા મરી જાય તો એક રાત્રે શુદ્ધિ થવાનું વિધાન છે.]

બાળકોનાં મરણસૂતકમાં વિશેષતા

[અદન્તજન્મનઃ સઘ બાચૂડાચૈશિકી સ્મૃતા ।

ત્રિરાત્રમાવૃતાદેશાદશરાત્રમતઃ પરમ્ ॥

હાંત કૂટ્યા પહેલાં બાળક મરી જાય, તો માત્ર સ્નાનથી શુદ્ધિ થાય છે; ચૂડાકર્મ પહેલાંના સંસ્કાર પામેલું બાળક મરી જાય, તો એક રાતનું સૂતક કહ્યું છે; ચૂડાકર્મ થયા પછી બાળક મરી જાય, તો ત્રણ રાતનું સૂતક લાગે છે અને એ પછીના સંસ્કારો જોને થયા હોય તે મરી જાય, તો દશ રાતનું સૂતક લાગે છે.]

[પરપૂર્વાસુ માર્યાસુ પુત્રેષુ પ્રકૃતેષુ ચ ।

માતામહે ત્રિરાત્રં તુ એકાદં ત્વસપિન્ડતઃ ॥

પરસ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન કરેલો પુત્ર મરણ પામે અથવા માનેા બાપ મરી જાય, ત્યારે ત્રણ રાતનું સૂતક લાગે છે; પણ અસપિંડનું સૂતક એક જ રાતનું હોય છે.]

એ વર્ષ યથા પડેલાં મરેલા બાળકને દાટવું

ऊनद्विवार्षिकं प्रेतं निदध्युर्वान्धवा बहिः ।

अलंकृत्य शुचौ मूमावस्थिषञ्चयनादते ॥ ૬૮ ॥

એ વર્ષથી નાના મરેલા બાળકને તેનાં સગાંએ શણગારી ગામ બહાર લઈ જઈ અસ્થિ-સંચયન કર્યા વિના જ પવિત્ર જમીનમાં દાટવું. ૬૮

તેના બાળકનું મરણસૂતક

नास्य कार्योऽग्निसंस्कारो न च कार्योदकक्रिया ।

अरण्ये काष्ठवत्त्यक्त्वा क्षपेयुरुपहमेव च ॥ ૬૯ ॥

તેના અગ્નિસંસ્કાર ન કરવો અને તેની ઉદ્ધક્રિયા યે ન કરવી; પણ તેને લાકડાંની જમ જંગલમાં (દાટી) મૂકી દેવું અને ત્રણ દિવસ તેનું સૂતક પાળવું. ૬૯

ત્રણ વર્ષથી નાના મરેલા સંબંધી

नात्रिवर्षस्य कर्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया ।

जातदन्तस्य वा कुर्युर्नाग्निं वापि कृते सति ॥ ૭૦ ॥

ત્રણ વર્ષથી નાના મરેલા બાળકને બાંધવોએ જલદાન ન કરવું; અથવા દાંત આવ્યા હોય કે નામકરણ થયું હોય તેના મરેલા બાળકની ઉદ્ધક્રિયા ભણે ગાય. (અને અગ્નિસંસ્કાર કરવો હોય તોપણ થઈ શકે.) ૭૦

સહાધ્યાયીના મરણનું તથા સમાનોદ્ધનું જન્મસૂતક

સમ્રાજ્યચારિણ્યેકાદમતીતે ક્ષપણં સ્મૃતમ્ ।

જન્મન્યેકોદકાનાં તુ ત્રિરાત્રાન્શુદ્ધિરિષ્યતે ॥ ૭૧ ॥

સહાધ્યાયી મરી જાય, તો એક રાતનું સૂતક કહ્યું છે. સમાનોદ્ધકને ત્યાં પુત્રજન્મ થાય, તો ત્રણ રાતથી શુદ્ધિ માની છે. (ત્રણ રાતનું સૂતક પાળવું.) ૭૧

નદિ પરણેલી સ્ત્રીનું મરણસૂતક

સ્ત્રીણામસંસ્કૃતાનાં તુ ત્ર્યદાન્શુદ્ધયન્તિ વાન્ધવાઃ ।

યયોક્તેનૈવ કલ્પેન શુદ્ધયન્તિ તુ સનામયઃ ॥ ૭૨ ॥

વિવાહસંસ્કાર ન પામેલી સ્ત્રી મરી જાય, તો તેના (પતિ આદિ) સંબંધીઓ ત્રણ રાત પછી શુદ્ધ થાય છે; અને તે જ પ્રમાણે કહેલા વિધિથી તેના પિતૃપક્ષના (પિતા આદિ) સંબંધીઓ શુદ્ધ થાય છે. + ૭૨

+ આ વિષય આદિપુરાણમાં વધારે સ્પષ્ટ છે :

‘આજન્મનસ્તુ પૂરન્તે યત્ર કન્યા વિપચ્ચતે ।

સયઃ શૌર્ચં ભવેત્ તત્ર સર્વવર્ણેષુ નિત્યશઃ ॥

તતો વાન્ધવાનર્ચન્તે યાવદેકાદમૈવ હિ ।

અતઃ પરં પ્રવૃદ્ધાનાં ત્રિરાત્રમિતિ નિશ્ચયઃ ॥

વાન્ધવાને ॥ કૃતે તત્ર ક્ષેયં ચોમયતૃત્યદમ્ ।

પિતૃવંસસ્ય ચ તત્રો દત્તાન્તં મતુરેવ હિ ।

સ્વજાત્યુક્તમશૌચે સ્થાન્યૂતકે સૂતકેડપિ ચ ॥’-

જન્મથી માંડી આજમુવાળા ઉતરાવવા સુધીમાં જો કન્યા મરી જાય, તો તરત દેવળ સ્નાનથી જ શુદ્ધિ થાય છે-એમ સર્વ વર્ણોમાં દેવળ સ્નાન સિવાય સૂતક લાગતું નથી; પછી-આજમુવાળા બીતરી જાય તે પછી છેક વાન્ધવા (દેવળ સગાઈ) થાય, ત્યાં સુધીમાં જો

મરણસૂતકમાં પાળવાના નિયમો

અક્ષારલવણાન્નાઃ સ્યુર્નિમલ્લેયુશ્ચ તે જ્યહમ્ ।

માંસાશનં ચ નાશ્રીયુઃ શયીરંશ્ચ પૃથક્ ક્ષિતૌ ॥ ૭૩ ॥

આ મરણસૂતકમાં મીઠાવાળું ખારું અન્ન ન ખાવું,
ત્રણ દિવસ નદી આદિમાં સ્નાન કરવું, માંસભોજન ન કરવું
અને જમીન ઉપર (એકલા) અલગ સુવું. ૭૩

પરદેશમાં મરણ થાય તો ?

સન્નિધાવેપ વૈ કલ્પઃ શાવાશૌચસ્ય કીર્તિતઃ ।

અસન્નિધાવયં જ્ઞેયો વિધિઃ સંવન્ધિમાન્ધવૈઃ ॥ ૭૪ ॥

મરણસમયે જ્યાં પાસે હોય એવાં જો માટે જ મરણ-
સૂતકનો આ (પૂર્વોક્ત) વિધિ કહ્યો છે; પણ જ્યાં પાસે ન
હોય તેવા સપિંડીઓ તેમ જ સંબંધીઓ માટે આ નીચેનો
વિધિ જાણવો. ૭૪

વિગતં તુ વિદેશસ્થં ગૃણ્યાદ્યો દ્યનિર્દેશમ્ ।

યચ્છેયં દશરાત્રસ્ય તાવદેવાશુચિર્મવેત્ ॥ ૭૫ ॥

પરદેશમાં મરી ગયેલા કોઈને તેના મરણના દશ દિવસની

કન્યા મરી જાય તો, એક જ દિવસનું સૂતક લાગે, પણ તે પછી મોટી
યર્ષ ગયેલી કન્યા મરી જાય તો ત્રણ દિવસનું સૂતક લાગે, એવો
નિશ્ચય છે; એમ વાઙ્માન યર્ષ ગયા પછી કન્યાનું મરણ થાય તો
પિતૃપદ તથા તેનાં સાસરિયાં પદ-ગન્નેને ત્રણ દિવસનું સૂતક લાગે;
એટલે કે કન્યાના પિતાને તથા તેના વરને ત્રણ દિવસનું સૂતક સમ-
જનું; પણ કન્યાદાન યર્ષ જાય એટલે વિવાહમરકાર યર્ષ ગયા
પછી તો તેના વરના પદને જ તેનું સૂતક લાગે; કેમકે તે પરજોશી
કન્યાના મરણમાં તો એના વરના પદની જ તેને ગણીને તેનું સૂતક
તેના સાસરિયાંના પદને જ દોષ (કુન્દક)

અંદર જે સાંભળે, તે તેના સંબંધીને દશ દિવસમાં જટલા દિવસ બાકી રહ્યા હોય; તેટલા જ દિવસનું સૂતક લાગે. ૭૫]

[માસત્રયે ત્રિરાત્રં સ્યાત્ ષષ્ઠમાસે પશ્ચિમી તથા ।

અહસ્તુ નવમાદર્વાર્ગુર્ધ્વ સ્થાનેન શુદ્ધયતિ ॥

એ (પરદેશમાં) મર્યાની ખખર ત્રણ મહિને પડે તો ત્રણ રાતનું, છ મહિને પડે તો દોઢ દિવસનું અને નવ મહિને પડે તો એક દિવસનું સૂતક પાળવું; એ પછી ખખર પડે, તો માત્ર સ્નાનથી શુદ્ધ થાય છે.]

અતિક્રાન્તે દશાદે ચ ત્રિરાત્રમશુચિર્મવેત્ ।

સંવત્સરે વ્યતીતે તુ સ્પૃષ્ટૈવાપો વિશુદ્ધયતિ ॥ ૭૬ ॥

દશ દહાડા વીત્યા પછી ખખર પડે, તો ત્રણ રાતનું સૂતક લાગે; ત્રણ એ પરદેશમાં નરેલાની નર્મ સ્ત્રીએ ખખર પડે, તો પાણીથી માત્ર સ્નાન કર્યેજ શુદ્ધ થાય છે. ૭૬

નિર્દશં જ્ઞાતિમરણં શ્રુત્વા પુત્રસ્ય જન્મ ઘ ।

સવાસા જલમાપ્તુલ્ય શુદ્ધો મવતિ માનવઃ ॥ ૭૭ ॥

સંબંધીના મરણની અથવા પુત્રજન્મની ખખર દશ દિવસ વીત્યે પડે, તો વસ્ર સહિત સ્નાન કરવાથી માણસ શુદ્ધ થાય છે. ૭૭

બાલે દેશાન્તરસ્થે ચ પૃથક્ષિષ્ણ્વે ચ સંસ્યિતે ।

સવાસા જલમાપ્તુલ્ય સઘ એવ વિશુદ્ધયતિ ॥ ૭૮ ॥

પરદેશમાં રહેનાર સપિંડી બાળકનું તથા અક્ષપિંડી સંબંધીનું મરણ થાય, તો વસ્ર સાથે જળસ્નાન કરવાથી તરત જ શુદ્ધ થાય છે. ૭૮

ઉપરાઉપરી મરે કે જન્મે તો ?

અન્તર્દશાદે સ્યાતાં ચેત્પુનર્મરણજન્મની ।

તાવત્સ્યાદશુચિર્વિપ્રો યાવત્તત્સ્યાદનિર્દશમ્ ॥ ૭૯ ॥

(એક સપિંડીના) મરણના દશ દહાડામાં બીજો મરે, અથવા એકના જન્મના દશ વાસામાં બીજો જન્મે, તો બ્રાહ્મણ પહેલા સૂતકના દશ દિવસ જ સૂતકી રહે. (બીજું સૂતક ન લાગે.) ૭૯

આચાર્યનું તેના પુત્રનું તથા પત્નીનું સૂતક

ત્રિરાત્રમાહુરાશૌચમાચાર્યે સંસ્થિતે સતિ ।

તસ્ય પુત્રે ચ પત્ન્યાં ચ દિવારાત્રમિતિ સ્થિતિઃ ॥ ૮૦ ॥

આચાર્ય મરણ પામે તો ત્રણ રાત્રિનું સૂતક (વિક્ષાનો) કહે છે; અને તેમનો પુત્ર અને પત્ની મરણ પામે, તો એક રાત્રિદિવસ સૂતક પાળવું, એવી શાસ્ત્રમર્યાદા છે. ૮૦

શ્રોત્રિય, મામે, શિષ્ય, ઋત્વિજ અને બાંધવનું મરણસૂતક

શ્રોત્રિયે તૂપસંપન્ને ત્રિરાત્રમશુચિર્ભવેત્ ।

માતુલે પક્ષિર્ણી રાત્રિં શિષ્યત્વિગ્વાન્ધવેષુ ચ ॥ ૮૧ ॥

પાડોશમાં રહેનારો શ્રોત્રિય મરણ પામે, તો ત્રણ રાત્રિનું સૂતક લાગે; મામે, શિષ્ય, ઋત્વિજ અને બાંધવ મરે, તો દોઢ દિવસનું સૂતક લાગે. ૮૧

ચેતાનો રાત્ર મરી જાય તો ?

પ્રેતે રાજનિ સજ્યોતિર્યસ્ય સ્યાદ્વિષયે સ્થિતઃ ।

અશ્રોત્રિયે ત્વહઃ કૃત્સ્લમનૂચાને તથા ગુરૌ ॥ ૮૨ ॥

જેના દેશમાં બ્રાહ્મણાદિ રહેલા હોય, તે સજ્જ મરી જતાં,

દિવસે સૂર્યાસ્ત સુધી અને રાત્રે સૂર્યોદય સુધી સૂતક પાળવું.
અશ્રોત્રિય પાડોશીનું તેમજ વેદ સિવાય બીજું ભણાવનાર
શુરનું મરણ થાય તો એક આખો દિવસ સૂતક રહે. ૮૨

ચારે વર્ષો માટે સૂતકનિશ્ચય

શુદ્ધચેદ્વિપ્રો દશાદેન દ્વાદશાદેન મૂમિપઃ ।

વૈદયઃ પચ્ચદશાદેન શુદ્રો માસેન શુદ્ધવતિ ॥ ૮૩ ॥

બ્રાહ્મણ દશ દિવસે, ક્ષત્રિય બાર દિવસે, વૈશ્ય પંદર દિવસે
અને શૂદ્ર એક માસે (જન્મ-મરણના) સૂતકથી શુદ્ધ થાય છે.

[ક્ષત્રવિદ્શુદ્રદાયાદાઃ સ્યુષ્ઠેદ્વિપ્રસ્ય ચાન્વવાઃ ।

તેપામાશૌચં વિપ્રસ્ય દશાદ્વાચ્છુદ્ધિરિષ્યતે ॥

ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો અને શૂદ્રો જો બ્રાહ્મણના સપિંડી બાંધવો
હોય, તો તે બ્રાહ્મણને તેમનું દશ દિવસનું સૂતક લાગે છે-દશ
દિવસ પછી તેવી તેની શુદ્ધિ થાય છે.]

[રાજન્યવૈદયયોશ્ચૈવ હીનયોનિષુ વન્ધુષુ ।

સ્વમેવ શૌચં કુર્વીત વિશુદ્ધયર્થમિતિ સ્થિતિઃ ॥

એ જ રીતે ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને હલકી જાતિના બંધુઓ
જો હોય, તો તેમનાં મરણ વખતે તેમણે શુદ્ધિ સાર પોતપોતાની
જાતિ અનુસાર જ સૂતક પાળવું, એવી શાસ્ત્રમર્યાદા છે.]

[વિપ્રઃ શુદ્ધચેદશાદેન જન્મહાનૌ સ્વયોનિષુ ।

પઙ્મિસ્તિમિરયૈકેન ક્ષત્રવિદ્શુદ્રયોનિષુ ॥

પોતાની જાતના સપિંડીઓનાં જન્મ-મરણ વખતે
બ્રાહ્મણ દશ દિવસે શુદ્ધ થાય છે; પણ ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર
જાતના પોતાના બાંધવોનાં જન્મમરણ થાય, તો અનુક્રમે ૭,

ત્રણ અને એક દિવસે શુદ્ધ થાય છે.]

[સર્વે ચોત્તમવર્ણાસ્તુ શૌચં કુર્યુસ્તન્દ્રિતાઃ ।

તદ્વર્ણં વિધિદષ્ટેન સ્વં તુ શૌચં સ્વયોનિષુ ॥

ઉત્તમ વર્ણના દરેક આળસરહિત રહી પોતાનાથી ઊતરતી તે તે જાતિનું (પૂર્વોક્ત) પ્રમાણે સૂતક પાળવું; અને પોતાની જાતિવાળાનું સૂતક પોતાની જાતિ પ્રમાણે પાળવું. (ક્ષત્રિયે વૈશ્યનું ૭ દિવસ અને શૂદ્રનું ત્રણ દિવસ તથા વૈશ્યે શૂદ્રનું ૭ દિવસ સૂતક રાખવું.)]

સૂતકના દહાડા વધાર્યે ન જવા

ન વર્ધયેદઘાદાનિ પ્રત્યૂહેન્નાગ્નિષુ ક્રિયાઃ ।

ન ચ તત્કર્મ કુર્વાણઃ સનામ્યોડપ્યશુચિર્મંવેત્ ॥ ૮૪ ॥

મરણસૂતકના દિવસે વધાર્યે જવા નહિ; અને (એમ કરી) અગ્નિ વિધેની હોમક્રિયાઓમાં વિધ્ન કરવું નહિ; કેમકે અગ્નિહોત્રી તે તે કર્મ કરનારો સપિંડી હોવા છતાં સૂતકી થતો નથી. ૮૪

અસ્પૃશ્યને સ્પર્શ કરી સ્નાન કરવું

દિવાકીર્તિમુદકયાં ચ પતિતં સૂતિકાં તથા ।

શર્વં તત્સ્પૃષ્ટિનં ચૈવ સ્પૃષ્ટ્વા જ્ઞાનેન શુદ્ધયતિ ॥ ૮૫ ॥

ચાંડાળ, રજસ્વલા સ્ત્રી, પતિત, સુવાવડી અને મુઝ્ઝાને સ્પર્શ કરી તેમ જ એ સૌને અડનારનો સ્પર્શ કરી સ્નાન વડે માણસ શુદ્ધ થાય છે. ૮૫

અપવિત્રનું દર્શન કરી આ મંત્રજાપ કરવો

આચમ્ય પ્રયતો નિત્યં જપેદશુચિદર્શને ।

સૌરાત્મન્ત્રાન્યયોત્સાહં પાવમાનીશ્ચ શક્તિઃ ॥ ૮૬ ॥

(આંડાળ વગેરે) અપવિત્રોનું દર્શન થતાં, માણસે સાવ-
ધાન થઈ આચમન કરી, શક્તિ અને ઉત્સાહ પ્રમાણે
'ઉદુત્યં જાતવેદસં' આદિ સૂર્યમંત્રો તથા 'સ્વાદિષ્ટ્યા' આદિ
પવમાને મંત્રો નિત્ય જપવા. ૮૬

હાડકાંને અડી જવાય તો ?

નારં સ્પૃષ્ઠાસ્ય સ્નેહં જ્ઞાત્વા વિપ્રો વિશુદ્ધયતિ ।

આચમ્યૈવ તુ નિઃસ્નેહં ગામાલમ્યાર્કમીક્ષ્ય વા ॥ ૮૭ ॥

સ્નેહવાળાં-ભીનાં માણસનાં હાડકાંને અડી જવાય, તો
પ્રાણણુ રનાન કરી શુદ્ધ થાય છે; પણ સ્નેહ વગરનાં-સુખાં
હાડકાંને અડકી જવાય તો આચમન કરી અથવા ગાયનેા
સ્પર્શ અથવા સૂર્યનાં દર્શન કરી તે શુદ્ધ થાય છે. ૮૭

પ્રણયારી ઉદક્રિયા ન કરી શકે

આદિષ્ઠી નોદકં કુર્યાદાવ્રતસ્ય સમાપનાત્ ।

સમાપ્તે તૂદકં કૃત્વા ત્રિરાત્રેણૈવ શુદ્ધયતિ ॥ ૮૮ ॥

પ્રણયારીએ પ્રણયર્થવ્રતની સમાપ્તિ સુધી ઉદક્રિયા
(પિંડશ્રાદ્ધ આદિ પ્રેતક્રિયા) કરવી નહિ; પણ વ્રતસમાપ્તિ
પછી ઉદક્રિયા કરી ત્રણ રાત્રિનું સૂતક પાળીને જ શુદ્ધ થઈ
શકે છે. ૮૮

કોની ઉદક્રિયા ન કરવી ?

વૃથા સંસ્કરજાતાનાં પ્રવજ્યાસુ ચ તિષ્ઠતામ્ ।

આત્મનસ્ત્યાગિનાં ચૈવ નિવર્તેતોદકક્રિયા ॥ ૮૯ ॥

સ્વધર્મ ત્યજનારા, વર્ણસંકરો, સંન્યાસમાં રહેલા અને
આપધાત કરનારાઓને (ઉદેશી મરણ પછી) જળદાન

આપવું નહિ. ૮૯

પાપણ્ડમાશ્રિતાનાં ચ ચરન્તીનાં ચ કામતઃ ।

ગર્ભમર્તૃદ્રુહાં ચૈવ સુરાપીનાં ચ યોષિતામ્ ॥ ૯૦ ॥

તેમ જ પાપાંડનો આશ્રય કરનારા પુરુષોની અને
સ્વચ્છંદે આલનારી, ગર્ભનો તથા પતિનો દ્રોહ કરનારી અને
૬૩ પીનારી સ્ત્રીઓની પણ ઉદ્દક્ષિયા કરવી નહિ. ૯૦

બ્રહ્મચારી પણ આચાર્ય વગેરેનો અભિદાહ કરી શકે
બાચાર્ય સ્વમુપાધ્યાયં પિતરં માતરં ગુરુમ્ ।

નિર્દલ્ય તુ વ્રતી પ્રેતાન્ન વ્રતેન વિયુજ્યતે ॥ ૯૧ ॥

મરેણા પોતાના આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, પિતા, માતા અને
ગુરુનો અભિદાહ કરી બ્રહ્મચારી વ્રતબ્રહ્મ થતો નથી. ૯૧

મરેણાને દ્યૈ દરવાજે કાઢવો ?

દક્ષિણેન મૃતં શૂદ્રં પુરદ્વારેણ નિર્હરેત્ ।

પશ્ચિમોત્તરપૂર્વેસ્તુ યયાયોગં દ્વિજન્મનઃ ॥ ૯૨ ॥

મરેણા શૂદ્રને નગરના દક્ષિણ દરવાજેથી બહાર કાઢવો
અને વૈશ્ય, ક્ષત્રિય તેમ જ બ્રાહ્મણ—એ દ્વિજાતિઓનાં શબને
અનુક્રમે પશ્ચિમ, ઉત્તર તથા પૂર્વના દરવાજેથી બહાર કાઢવાં.

સૂતક કોને ન લાગે ?

ન રાજામયદોષોઽસ્તિ વ્રતિનાં ન ચ સત્રિણામ્ ।

એન્દ્રં સ્થાનમુપાસીના બ્રહ્મમૂતા હિ તે સદા ॥ ૯૩ ॥

રાજાને, બ્રહ્મચારીઓને અને યજ્ઞ કરનારાઓને સૂતક

* આ સંબંધી વિષય કહે છે : ‘ અસૌચં ન રાજાં રાજકર્મણિ,
ન વ્રતિનાં વ્રતે ન સત્રિણાં સત્રે ’— રાજાઓ પોતાના રાજ્યને લગતાં
કામેમાં રાષ્ટ્રાયા હોય, લોકોના બ્યવહારનું નિરીક્ષણ કરતા હોય અથવા

લાગતું નથી; કેમકે રાજ્યો ઈંદ્રસ્થાને રહેલા છે અને બીજા
જે સદા બ્રહ્મરૂપ (હોઈ સદા શુદ્ધ) છે. ૯૩

રાજની તત્કાળ સૂતકશુદ્ધિમાં કારણ

રાજો માહારિકેં સ્થાને સઘઃશૌચં વિધીયતે ।

પ્રજાનાં પરિક્ષાર્યમાસનં ચાત્ર કારણમ્ ॥ ૯૪ ॥

મહાન આત્માને લગતા રાજ્યપદ નામના સ્થાન ઉપર
રહેલા રાજને તરત જ સૂતકશુદ્ધિનું વિધાન છે; કેમકે આમાં
પ્રજાના રક્ષણ માટેનું રાજ્યાસન એ કારણ છે. ૯૪

અમુકનું મરણસૂતક ન લાગે

હિંચાહવહતાનાં ચ વિદ્યુતા પાર્થિવેન ચ ।

ગોપ્રાણ્ણસ્ય ચૈવાર્થે यस્ય ચેન્છતિ પાર્થિવઃ ॥ ૯૫ ॥

રાજાધિનાના યુદ્ધમાં માર્યા ગયેલા, વીજળીથી મરી
ગયેલા, રાજ્યે મારી નાખેલા; તેમ જ ગાય અને બ્રાહ્મણ માટે
મરેલાનું સૂતક લાગતું નથી; વળી રાજ જને મરે છે, તે પણ
સૂતકથી મુક્ત થાય છે. ૯૫

રાજ લોકપાત્રોની મૃતિ છે

સૌમાગન્યર્કાનિભેન્દ્રાણાં વિષ્ણુપ્ત્યોર્યમસ્ય ચ ।

મૃત્તાનાં લોકપાત્રાનાં વપુર્ધારયતે નૃપઃ ॥ ૯૬ ॥

ચંદ્ર, અગ્નિ, સૂર્ય, પવન, ઈંદ્ર, કુબેર, વરુણ અને યમ;
એ આઠ લોકપાત્રોનાં શરીર રાજ ધારણ કરે છે. ૯૬

શાંતિદોષ આદિ ક્રિયાઓમાં લાગ્યા હોય, ત્યારે તેમ જ બ્રહ્મચારીઓ
બ્રહ્મચર્યમતના પાતનરૂપ કર્મમાં હોય ત્યારે; તેમ જ ચતુરૂપ કર્મ કરતી
વેળા પદમાં જેઓ જોડાયેલા હોય, ત્યારે તેમને સૂતક લાગે નહિ. '(કન્દુર)

તેથી રાજને સૂતક ન લાગે

લોકેશાધિષ્ઠિતો રાજા નાસ્યાશૌચં વિધીયતે ।

શૌચાશૌચં હિ મર્त्याનાં લોકેશ્વરમવાપ્યયમ્ ॥ ૯૭ ॥

લોકપાલો રાજના શરીરમાં વસેલા હોવાથી એને માટે સૂતકનું વિધાન નથી; કારણકે શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિ લોકપાલોથી બીપજે છે તથા નાશ પામે છે; તેથી એ માણસો માટે છે.

યુદ્ધમાં મરેલાનું સૂતક ન લાગે

ઉઘતૈરાહવે શસ્ત્રૈઃ ક્ષત્રવર્મહતસ્ય ચ ।

સઘઃ સંતિષ્ઠતે યજ્ઞસ્તયાશૌચમિતિ સ્થિતિઃ ॥ ૯૮ ॥

જે માણસ યુદ્ધમાં ઉગામેલાં શસ્ત્રો વડે ક્ષત્રિયના ધર્મથી મર્યાદા હોય, તેને તરત (જ્યોતિષ્ઠોમ) યજ્ઞનું પ્રાર્થનું મળે છે; તેમ જ તેનું સૂતક પણ તરત જ સમાપ્ત થાય છે, એવી શાસ્ત્રમર્યાદા છે. ૯૮

પ્રેતક્રિયા કરનારની શુદ્ધિ

વિપ્રઃ શુદ્ધયત્યપઃ સ્પૃષ્ટ્વા ક્ષત્રિયો વાહનાયુધમ્ ।

વૈશ્યઃ પ્રંતોદં રશ્મીન્વા યષ્ટિં શૂદ્રઃ કૃતક્રિયઃ ॥ ૯૯ ॥

પ્રેતક્રિયા કરી હોય એવો વ્રાહ્મણ જળનો સ્પર્શ કરીને, ક્ષત્રિય વાહન અને આયુધનો સ્પર્શ કરી, વૈશ્ય આયુધ કે રાશનો સ્પર્શ કરી અને શૂદ્ર લાકડીનો સ્પર્શ કરી શુદ્ધ થાય છે. ૯૯

સપિંડી ન હોય તેમના સૂતકનો નિર્ણય

एतद्वोऽभिहितं शौचं सपिण्डेषु द्विजोत्तमाः ।

असपिण्डेषु सर्वेषु प्रेतशुद्धिं निवोषत ॥ ૧૦૦ ॥

હે ઉત્તમ બ્રાહ્મણો ! સપિંડીઓ માટે આ મરણસૂતકની શુદ્ધિ તમને કહી; હવે સર્વ અસપિંડીઓ માટે મરણસૂતકની શુદ્ધિ તમે સાંભળો. ૧૦૦

અસપિન્ડં દ્વિજં પ્રેતં વિપ્રો નિર્દૃશ્ય વન્ધુવત્ ।

વિશુદ્ધયતિ ત્રિરાત્રેણ માતુરાસાંઞ્ચ વાન્ધવાન્ ॥ ૧૦૧ ॥

અસપિંડી બ્રાહ્મણની પોતાના બંધુની જેમ પ્રેતક્રિયા કરીને; તેમજ માતા તરફનાં સગાંની તેવી ક્રિયા કરીને બ્રાહ્મણ ત્રણ રાત્રિ પછી શુદ્ધ થાય છે. ૧૦૧

સૂતકીનું અન્ન ખાય તો ?

યથક્ષમત્તિ તેષાં તુ દશહેનૈવ શુદ્ધયતિ ।

બનદક્ષક્ષમહૈનૈવ ન ચેત્તસ્મિન્ગૃહે વસેત્ ॥ ૧૦૨ ॥

એ સૂતકીનું જે અન્ન ખાય છે, તે દશ દિવસેજ શુદ્ધ થાય છે; પણ તેમના પરમાં જે રહે નહિ અને તેનું અન્ન ખાય નહિ, તો તે એક જ દિવસે શુદ્ધ થાય છે. ૧૦૨

મુઠાંની પાછળ જનારની શુદ્ધિ

અનુગમ્યેચ્છયા પ્રેતં જ્ઞાતિમજ્ઞાતિમેવ ચ ।

જ્ઞાત્વા સર્વૈઃ સ્પૃષ્ટ્વામિં ધૃતં પ્રાપ્ય વિશુદ્ધયતિ ॥ ૧૦૩ ॥

જ્ઞાતિનાં કે પરજ્ઞાતિનાં કોઈ મુઠાંની પાછળ ઇચ્છાથી જઈને માણસ વસ સહિત સ્નાન કર્યા પછી અગ્નિને સ્પર્શ કરી તથા ધીનું પ્રાશન કરી શુદ્ધ થાય છે. ૧૦૩

મરેલા બ્રાહ્મણને યદ્ર પાસે ન ઉપગાવે

ન વિપ્રં સ્વેષુ તિષ્ઠત્સુ મૃતં શૂદ્રેણ નાયયેત્ ।

અસ્વર્ગ્યા હ્યાદુતિઃ સા સ્યાન્શૂદ્રસંસ્પર્શદૂષિતા ॥ ૧૦૪ ॥

પોતાની જ્ઞાતિના માણસો હોય, ત્યાંસુધી મરેલા બ્રાહ્મણને શૂદ્રની પાસે ઉપકાવવો નહિ; કેમકે શૂદ્રના સ્પર્શથી દૂષિત થયેલા તે (શબની) આહુતિ સ્વર્ગને અટકાવનારી થાય છે. ૧૦૪

પ્રાણીની શુદ્ધિ કરનારાં ૧૨ છે

જ્ઞાનં તપોઽગ્નિરાદ્યારો મૃન્મનો વાયુપાણનમ્ ।

વાયુઃ કર્માર્કકાલૌ ચં શુદ્ધેઃ કર્તૃણિ દેહિનામ્ ॥ ૧૦૫ ॥

જ્ઞાન, તપ, અગ્નિ, આહાર, માટી, મન, જળ, લીંપણ, વાયુ, યજ્ઞકર્મ, સૂર્ય અને કાળ, એ (૧૨) પ્રાણીઓને શુદ્ધ કરનારાં છે. ૧૦૫

ધનશુદ્ધિ સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે

સર્વેષામેવ શૌચાનામર્થશૌચં પરં સ્મૃતમ્ ।

યોઽર્થે શુચિર્હિ સ શુચિર્ન મૃદારિશુચિઃ શુચિઃ ॥ ૧૦૬ ॥

સર્વ પ્રકારની શુદ્ધિઓમાં ધનશુદ્ધિને શ્રેષ્ઠ કહી છે. જ માણસ ધનના સંબંધમાં શુદ્ધ છે, તેજ શુદ્ધ છે; માટી અને પાણીથી શુદ્ધ થયેલો શુદ્ધ નથી. (અર્થાત્ ન્યાયપૂર્વક મેળવેલા ધનની પવિત્રતા, સર્વ કરતાં અધિક છે; તે પવિત્રતા ન હોય તો બધું બ્યર્થ છે.) ૧૦૬

શરીરશુદ્ધિનું પ્રકરણ

ક્ષાન્ત્યા શુદ્ધયન્તિ વિદ્વાંસો દાનેનાકાર્યકારિણઃ ।

પ્રચ્છન્નપાપા જપ્થેન તપસા વેદવિત્તમાઃ ॥ ૧૦૭ ॥

વિદ્વાનો ક્ષમાથી, અકાર્ય કરનારા દાનથી, છાનાં પાપ કરનારા જપથી અને વેદ બાળનારાઓમાં ઉત્તમ એવા પુરુષો તપથી શુદ્ધ થાય છે. ૧૦૭

મૃત્યૌયૈઃ શુદ્ધયતે શોષ્યં નંદી વેગેન શુદ્ધયતિ ।

રજસાં સ્ત્રી મનોદુષ્ટા સંન્યાસેન દ્વિજોત્તમઃ ॥ ૧૦૮ ॥

અશુદ્ધ વસ્તુ માટી અને પાણીથી શુદ્ધ થાય છે; નદી (પ્રવાહના) વેગથી શુદ્ધ થાય છે; મન વડે દૂષિત થયેલી સ્ત્રી સંન્યાસીનથી અને ઉત્તમ બ્રાહ્મણ સંન્યાસથી શુદ્ધ થાય છે. ૧૦૮

અદ્વિર્ગાત્રાણિ શુદ્ધયન્તિ મનઃ સત્યેન શુદ્ધયતિ ।

વિદ્યાતપોઘ્યાં મૃતાત્મા બુદ્ધિર્જ્ઞાનેન શુદ્ધયતિ ॥ ૧૦૯ ॥

શરીરના અવયવો પાણીથી શુદ્ધ થાય છે, મન સત્યથી શુદ્ધ થાય છે; જીવાત્મા વિદ્યા ને તપથી શુદ્ધ થાય છે અને બુદ્ધિ (બ્રહ્મના) જ્ઞાનથી શુદ્ધ થાય છે. ૧૦૯

દ્રવ્યશુદ્ધિનું પ્રકરણ

एष शौचस्य षः प्रोक्तः शारीरस्य विनिर्णयः ।

नानाविधानां द्रव्याणां शुद्धेः दृણुत निर्णयम् ॥ ११० ॥

શરીર સંબંધી શુદ્ધિનો આ નિર્ણય તમને ઠણો; હવે અનેક જાતનાં દ્રવ્યોની શુદ્ધિનો નિર્ણય તમે સાંભળો. ૧૧૦

तैजसानां मणीनां च सर्वस्वाश्ममपस्य च ।

मस्मनाद्भिर्मृदा चैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः ॥ १११ ॥

સોનું વગેરે તેજસ્વી પદાર્થોની, મણિઓની અને સ્વર્ગ-જાતના પદાર્થોની શુદ્ધિ વિદ્વાનોએ રાખ, પાણી અને માટી-થી જ ઠણી છે. ૧૧૧

निर्लेपं काञ्चनं माण्डमद्भिरेव विशुद्धयति ।

अञ्जमश्ममपं चैव राजतं चानुषङ्कृतम् ॥ ११२ ॥

(એહું વગેરે) લેપ લાગ્યા વિનાનાં અને ડાઘરામણ

વિનાનાં સોનાનાં, રાંખ આદિનાં, પથ્થરનાં, તેમ જ રૂપાનાં
વાસણે પાણીથી જ શુદ્ધ થાય છે. ૧૧૨

અપામગ્નેશ્વ સંયોગાદ્યેનૈવ રૌપ્યં ચ નિર્વમ્ભૌ ।

તસ્માત્તયોઃ સ્વયોન્યૈવ નિર્ણેકો ગુણવત્તરઃ ॥ ૧૧૩ ॥

સોનું અને રૂપું પાણી તથા અગ્નિના સંયોગથી ઊપજ્યાં
છે; તેથી તેની શુદ્ધિ એનું પોતાનું મૂળ કારણ—અગ્નિ અને
પાણીથી જ કરવી, તે વધારે ઉત્તમ છે. ૧૧૩

તામ્રાપઃકાંસ્પરૈસ્થાનાં ત્રણુઃ સીસકસ્ય ચ ।

શૌચં યયાર્દ કર્તવ્યં ક્ષારામ્લોદકવારિમિઃ ॥ ૧૧૪ ॥

તાંબ્રાનાં, લોહનાં, કાંસાનાં, પિત્તળનાં, જસતનાં અને
સીસાનાં વાસણોને રાખ, ખટાશ અને પાણીથી ઘટ્ટી રીતે
શુદ્ધ કરવાં.* ૧૧૪

દ્રવાણાં ચૈવ સર્વેષાં શુદ્ધિરુત્પવનં સ્મૃતમ્ ।

પ્રોક્ષણં સંહતાનાં ચ દારવાણાં ચ તક્ષણમ્ ॥ ૧૧૫ ॥

(ધી, તેલ વગેરે) સર્વ પ્રવાહીઓ (કાગડા કે ઘીડા
વગેરેથી અશુદ્ધ થયાં હોય તો-) ને (હાંની બે સળીઓ વડે)
હલાવવાથી શુદ્ધ થાય છે; પથારી વગેરે જથ્થાને જળના પ્રોક્ષણ-
થી અને લાકડાની ચીજને હોલવાથી શુદ્ધ કરાય છે. ૧૧૫

+ આ સંબંધી—‘અંગસ્તા’ હેમરોપ્યાયઃકર્તવ્યં શુદ્ધપતિ મસ્મના ।
અમ્લૈસ્તામ્રં ચ રૈત્થં ચ પુનઃ પાત્રેન મૃષ્મયમ્—સોનું, રૂપું અને લોહું
પાણીથી; ટાંસું રાખથી; તાંબુ તથા જસત અને સીસું ખટાઈથી
શુદ્ધ થાય છે; પણ માટીનું વાસણ વગેરે તો ફરી અગ્નિમાં તપાવવા
વડે જ શુદ્ધ થાય છે.’ એમ બૃહસ્પતિ વગેરેનાં વચનથી વિશેષતા
બાબતી. (કુલ્લક)

માર્જનં યજ્ઞપાત્રાણાં પાણિના યજ્ઞકર્મણિ ।

ચમસાનાં પ્રદાણાં ચ શુદ્ધિઃ પ્રક્ષાલનેન તુ ॥ ૧૧૬ ॥

યજ્ઞકાર્ય માં યજ્ઞનાં પાત્રો હાથે માંજવાથી તથા ચમસ અને
અહો—એ યજ્ઞપાત્રો (પાણીથી) ધોવાથી શુદ્ધ થાય છે. ૧૧૬

ચરૂણાં શુક્લશુભાણાં ચ શુદ્ધિરુષ્ણેન વારિણા ।

સ્પયશૂર્પશકટાનાં ચ મુસલોલૂલસ્ય ચ ॥ ૧૧૭ ॥

ચરુ, એક, સ્ત્રુવ, રશ્ય^x સૂપડું, ગાડું, સાંધેલું અને ખાંડણી-
આ, એની ઊના પાણીથી શુદ્ધિ થાય છે. ૧૧૭

અદ્વિસ્તુ પ્રોક્ષણં શૌચં વહ્નનાં ધાન્યવાસસામ્ ।

પ્રક્ષાલનેન ત્વત્પાનામદ્વિઃ શૌચં વિધીયતે ॥ ૧૧૮ ॥

ધાન્ય અને વસોના (એક માણસથી ન ઊપડે તેટલા)
મોટા જથ્થાને પાણી વડે પ્રોક્ષણ કરવાથી શુદ્ધ કરાય છે પણ
તે થોડાં હોય તો તેઓને પાણીથી ધોઈને જ શુદ્ધ કરાય છે.

ચૈલવચ્ચર્મણાં શુદ્ધિર્વેદલાનાં તથૈવ ચ ।

શાકમૂલફલાનાં ચ ધાન્યવચ્છુદ્ધિરિવ્યતે ॥ ૧૧૯ ॥

ચામડાની તથા વાંસની ચીજોની શુદ્ધિ વસ્ત્રોની વિધિએ
થાય અને શાક, મૂળ, તેમ જ ફળને ધાન્યની વિધિએ શુદ્ધ
કરાય છે. ૧૧૯

કૌશેયાવિકયોરૂપૈઃ કુતપાનામરિષ્ટકૈઃ ।

શ્રીફલૈરંશુષ્ઠાનાં ક્ષૌમાણાં ગૌરસર્પૈઃ ॥ ૧૨૦ ॥

રેશમનાં અને ઊનનાં વસ્ત્રોને ખારાથી, નેપાળદેશની
શાકને અરીડાંથી, ઝીણાં વસ્ત્રોને બીજાંથી અને શણિયાંને

સફેદ સરસવના લોટથી શુદ્ધ કરાય છે. ૧૨૦

ક્ષૌમવચ્છઙ્ગમૃજ્જાણામસ્થિદન્તમયસ્ય ચ ।

શુદ્ધિર્વિજાનતા કાર્યા ગોમૂત્રેણોદકેન વા ॥ ૧૨૧ ॥

વિદ્વાન પુરુષે શંખ, શિંગડાં, હાડકાં અને હાથીદાંતની બનાવટાને શણિયાંની પેઠે શુદ્ધ કરવી; અથવા ગોમૂત્ર કે પાણીથી તેમની શુદ્ધિ કરવી. ૧૨૧

પ્રોક્ષણાત્તૃણકાઘં ચ પ્પલલં ચૈવ શુદ્ધયતિ ।

સાર્જનોપાલ્લનૈર્વૈશ્વમ પુનઃ પાકેન મૃન્મયમ્ ॥ ૧૨૨ ॥

ખડ, લાકડું અને ફેાતરાં વગેરેનું ભૂસું કે પરાળ બળના પ્રોક્ષણથી શુદ્ધ થાય છે; પાળવા અને લીંપવાથી ધરશુદ્ધ થાય છે; અને માટીનાં વાસણ વગેરે અગ્નિમાં ફરી પકવ્યાથી પવિત્ર થાય છે. ૧૨૨

મઘૈર્મૂઘૈઃ પુરીષૈર્વૌ ણીવનૈઃ પૃથ્થગોણિતૈઃ ।

સંસ્પૃષ્ટં નૈવ શુદ્ધયેત પુનઃપાકેન મૃન્મયમ્ ॥ ૧૨૩ ॥

પરંતુ માટીનું વાસણ જો દારૂ, પેશાબ, વિષા, થૂંક, પર અને લોહીથી બગડ્યું હોય, તો અગ્નિમાં ફરી પકવ્યાથી પણ તે શુદ્ધ થતું નથી. ૧૨૩

સંમાર્જનોપાલ્લનેન સૈકેનોલ્લેખનેન ચ ।

ગવાં ચ પરિવાસેન મૂમિઃ શુદ્ધયતિ પશ્ચમિઃ ॥ ૧૨૪ ॥

વાળઝૂડ, લીંપણ, પાણીનો છંટકાવ, ખેડવેખેડ અને ગાયોનો એક રાત્રિદિવસનો વાસો—એ પાંચ પ્રકારે જમીન શુદ્ધ થાય છે. ૧૨૪

પક્ષિજર્થં ગવાઘ્રાતમવધૂતમવક્ષુતમ ।

દૂષિતં કેશકીટૈશ્ચ મૃતપ્રક્ષેપેણ શુદ્ધયતિ ॥ ૧૨૫ ॥

જે વસ્તુને (કાગડો, ગીધ વગેરે સિંચાયનાં ભક્ષ્ય) પક્ષીએ
એઠી કરી હોય, ગાયે સૂંધી હોય, હેસે ચડી હોય; જેના ઉપર
છીંક થઈ હોય અને જે વાળ તથા છીડા વગેરેથી ખરાબ થઈ
હોય, તે માટી નાખ્યે શુદ્ધ થાય છે. ૧૨૫

યાવન્નાપૈત્યમેધ્યાક્તાદ્રન્ધો લેપશ્ચ તત્કૃતઃ ।

તાવન્મૃદ્ધારિ ચાદેયં સર્વાસુ દ્રવ્યશુદ્ધિષુ ॥ ૧૨૬ ॥

અપવિત્રના લેપવાળી વસ્તુમાંથી જ્યાંસુધી તેને લાગેલા
ગંધ અને લેપ જાય નહિ, ત્યાંસુધી તે સર્વ વસ્તુઓની શુદ્ધિ.
માટે પાણી અને માટીનો ઉપયોગ કર્યા જ કરવો. ૧૨૬

ત્રીણિ દેવાઃ પવિત્રાણિ ત્રાક્ષણાતામકલ્પયન્ ।

ઘટ્ટમાદ્વિનિર્નિક્તં ચચ વાચા પ્રગસ્યતે ॥ ૧૨૭ ॥

દેવોએ બ્રાહ્મણો માટે આ ત્રણ વસ્તુઓ પવિત્ર કહી છે :
જે વસ્તુને અપવિત્ર થયેલી નજરે ન દીઠી હોય, જેને અપવિત્ર
થયાની શંકાથી પાણીથી ધોઈ હોય અને જેની પવિત્રતા
માટે બ્રાહ્મણે (આ પવિત્ર થાઓ, એમ) પાણીથી પ્રશંસા
કરી હોય. ૧૨૭

આપઃ શુદ્ધા મૂમિગતા ચૈતૃષ્ઠ્યં યાસુ ગોર્મવેત્ ।

ઘવ્યાસાશ્વેદમેધ્યેન ગન્ધવર્ણરસાન્વિતાઃ ॥ ૧૨૮ ॥

જેમાં એક ગાય તરસ છિપાવી શકે એટલું જે પાણી જમીન
ભેર રહેલું હોય, જે અપવિત્ર વસ્તુથી વ્યાપેલું ન હોય અને જે
ગંધ, વર્ણ તથા રસથી યુક્ત હોય તે તે પાણી પવિત્ર છે. ૧૨૮

જે કાયમ શુદ્ધ અણુય છે તે

નિત્યં શુદ્ધઃ કારુહસ્તઃ પળ્યે યચ્ચ પ્રસારિતમ્ ।

મદ્યચારિગતં મૈદ્યં નિત્યં મેધ્યમિતિ સ્થિતિઃ ॥ ૧૨૯ ॥

(મોળી વગેરે) કારીગરનો હાથ, ખજરમાં (રાંધ્યા વગરનું) જે કાંઈ વેચવા મૂક્યું હોય તે અને પ્રસારીને મળેલી ભિક્ષા કાયમ પવિત્ર છે, એવી શાસ્ત્રમર્યાદા છે. ૧૨૯

નિત્યમાસ્યં શુચિ સ્ત્રીणां શકુનિઃ ફલપાતને ।

પ્રસ્રવે ચ શુચિર્વત્સઃ શ્વા મૃગગ્રહણે શુચિઃ ॥ ૧૩૦ ॥

સ્ત્રીઓનું મુખ કાયમ પવિત્ર છે; અને કૂળ પાડતી વખતે પક્ષી, દોહતી વખતે વાછરડું અને મૃગ પકડતી વેળા કૂતરો શુદ્ધ છે. ૧૩૦

ઋમિર્હૃતસ્ય યન્માંસં શુચિ તન્મનુરમ્ભવીત્ ।

ઋગ્વાદ્વિદ્ય હૃતસ્યાન્યૈશ્વળડાલૈશ્ચ દસ્યુમિઃ ॥ ૧૩૧ ॥

કૂતરાએ મારેલાં (મૃગ વગેરે)નું માંસ, તેમ જ માંસાહારી પશુપક્ષીઓએ અને ચંડાળ તથા ચોર વગેરેએ મારેલાંનું માંસ (શ્રાદ્ધ તથા અતિથિલોભન આદિમાં જ) શુદ્ધ છે, એમ મનુએ કહ્યું છે. ૧૩૧

[શુચિરગ્નિઃ શુચિર્વાયુઃ પ્રવૃત્તો હિ ચદ્વિશ્વરઃ ।

જલં શુચિ વિવિક્તસ્થં પન્થાઃ સંચરણે શુચિઃ ॥

અગ્નિ, બહાર ફરતો વાયુ, એકાંતમાં રહેલું પાણી અને સરિયામ રસ્તો—એ પવિત્ર છે.]

ऊर्ध्वं नाभेर्यानि स्वानि तानि मेघ्यानि सर्वशः ।

यान्यधस्तान्यमेघ्यानि देहाच्चैव मलाश्रयुताः ॥ ૧૩૨ ॥

નાભિની ઉપરનાં જ ઇંદ્રિયોનાં છિદ્રો છે; તે સર્વ પવિત્ર છે; પણ જ ઇંદ્રિયોનાં છિદ્રો નાભિની નીચેનાં છે તે અને દેહમાંથી પડેલા મળો અપવિત્ર છે. ૧૩૨

મક્ષિકા વિપ્રુષ્ણલાયા ગૌરથઃ સૂર્યરત્નમયઃ ।

રજો મૂર્વાયુરગ્નિશ્ચ સ્પર્શે મેઘ્યાનિ નિર્દિશેત્ ॥ ૧૩૩ ॥

માંખી, થૂંકના ઝીણા છોટા, (પતિતાદિનો) આછાયો અને ગાય, ઘોડો, સૂર્યનાં કિરણ, ધૂળ, જમીન, વાયુ અને અગ્નિ, એટલાંને અંડાલનો સ્પર્શ થયો હોય છતાં શુદ્ધ જાણવાં. ૧૩૩

મળશુદ્ધિ માટે પૂરતાં પાણી ને માટીની જરૂર

વિષ્મૂત્રોત્સર્ગશુદ્ધયર્થ મૃદ્યાર્પાદેયમર્યવત્ ।

દૈહિકાનાં મલનાં ચ શુદ્ધિષુ દ્વાદશસ્વપિ ॥ ૧૩૪ ॥

વિષ્ઠા અને મૂત્રના લાગ પછી શુદ્ધિ સાર માટી અને પાણી પૂરતાં લેવાં જોઈએ; તેમ જ શરીરનાં બાર મળોની શુદ્ધિ સાર પણ જટલું જોઈએ તેટલું પાણી તથા માટી વાપરવાં. ૧૩૪

માણસના ૧૨ મેલ

વસા શુક્રમસ્યજ્ઞા મૂત્રવિદ્ઘ્રાણકર્ણવિદ્ઘ્રા ।

શ્લેષ્માશ્રુ દૃપિકા સ્વેદો દ્વાદશંતે નૃણાં મલાઃ ॥ ૧૩૫ ॥

ચરખી, વીર્ય, લોહી, મજ્જા, મૂત્ર, વિષ્ઠા, નાકનો મેલ, કાનનો મેલ, કંઠ, આંસુ, ઝીપડા અને પરસેવો; એ બાર મનુષ્યના મેલ છે. ૧૩૫

શુદ્ધિ માટે ક્યાં કેટલીતાર માટી લગાડવી?

एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दद्या ।

उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमर्मीपसदा ॥ ૧૩૬ ॥

(મળમૂત તત્ત્વા પછી) શુદ્ધિ ઇચ્છનારે પેશાબની જગ્યાએ એકવાર, ગુદાએ ત્રણ વાર, કાબા હાથે દશવાર અને બન્ને હાથે સાતવાર માત્રી લગાવવી. ૧૩૬

ચારે આથગોનું શૌચ

एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।

त्रिगुणं स्थावनस्थानां यतीनां तु चतुर्गुणम् ॥ ૧૩૭ ॥

આ શુદ્ધિ ગૃહસ્થો માટે કહી છે; બ્રહ્મચારીએ એથી બમણી, વાનપ્રસ્થીએ એથી ત્રણગણી અને સંન્યાસીઓએ એથી ચારગણી શુદ્ધિ કરવી. ૧૩૭

મળમૂત તત્ત્વા પછીનું ખાસ

कृत्या मूत्रं पुरीषं वा स्नान्याचान्त उपस्पृશેत् ।

वेदमध्येष्यमाणश्च अन्नमश્નંश्च सर्वदा ॥ ૧૩૮ ॥

પેશાબ કરીને કે ગ્રાહે જઈ આવીને આયમન કર્યા પછી નાભિ ઉપરની ઇંદ્રિયોને સ્પર્શ કરવો; અને વેદ બાણવો હોય કે અન્ન જૂમણું હોય, ત્યાં પછી સદા એમ જ કરવું. ૧૩૮

ઉપરની જ બાગતમાં વિશેષ

त्रिराचामेदपः पूर्वं द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम् ।

शरीरं शौचमिच्छन्दि स्त्री शूद्रस्तु सकृत्सकृत् ॥ ૧૩૯ ॥

શરીરની શુદ્ધિ ઇચ્છનારે પહેલાં ત્રણવાર પાણીનું આયમન કરવું અને પછી બે વાર મોં લણવું; સ્ત્રી અને શૂદ્રે તો તે એક એક વાર જ કરવું. ૧૩૯

શૂદ્રો માટે ખાસ આગ્રહ

शूद्राणां मासिकं कार्यं चपनं न्यायवर्तिनाम् ।

वैश्यघञ्छौचकल्पश्च द्विजोच्छिष्टं च मोजनम् ॥ ૧૪૦ ॥

ન્યાય પ્રમાણે વર્તતા શૂદ્રોએ મહિનેમહિને હજમત કરાવવી, વૈશ્યની જેમ સૂતકવિધિ પાળવેા અને બ્રાહ્મણ જમી રક્ષા પછીનું ખાટી રહેલું જમવું. ૧૪૦

શાથી એહું ન ગણાય?

નોચ્છિદ્ધં કુર્વતે મુલ્યા વિપ્રોડક્કે પતન્તિ યાઃ ।

ન હમશ્ચૈનિ ગતાન્યાસ્યે ન દન્તાન્તરધિષ્ઠિતમ્ ॥ ૧૪૧ ॥

મેાંમાંથી થંકના જે ગ્રીણા છાંટા શરીર પર પડે છે તે, તેમ જ મેાંમાં-ગયેલી ખૂંચ અને દાંતની કાટમાં રહી ગયેલું અન્ન એડવાડ નથી કરતાં. ૧૪૧

કયા પ્રાણીનું શું પવિત્ર ?

[અજાશ્વં મુલતો મેઘ્યં ગાવો મેઘ્યાશ્ચ ષ્ઠતઃ ।

બ્રાહ્મણાઃ પાદતો મેઘ્યાઃ સ્ત્રિયો મેઘ્યાશ્ચ સર્વતઃ ॥

બકરું અને ઘોડેા મુખથી, ગાય પૂંઠથી, બ્રાહ્મણેા પગથી અને સ્ત્રીએા સર્વ અંગેથી પવિત્ર છે.]

[ગૌરમેઘ્યા મુલ્હે પ્રોક્તા અજા મેઘ્યા તતઃ સ્મૃતા ।

ગોઃ પુરીપં ચ મૂત્રં ચ મેઘ્યમિત્યબ્રવીન્મનુઃ ॥

ગાય મોઢે અપવિત્ર છે, પણ બકરી મોઢે પવિત્ર કહેવાઈ છે. ગાયનાં છાણ અને મૂત્ર પવિત્ર છે, એમ મનુએ કહ્યું છે.]

આયમન કરાવનારના પગ પર પડેલા છાંટા અશુદ્ધ નથી

સ્પૃશન્તિ વિન્દવઃ પાદૌ ય.આચામયતઃ પરાન્ ।

મૌમિકૈસ્તો સમા જ્ઞેયા ન તૈરાપ્રયતો મવેન્ ॥ ૧૪૨ ॥

બીજાએાને આયમન કરાવનારના પગ પર જે છાંટા પડે, તેમને ભૂમિ ઉપરનાં જળ સમાન જાણવા; તે છાંટાએાથી આયમન કરાવનારેા અશુદ્ધ થતો નથી. ૧૪૨

દાંતમાં ભરાઈ રહેયું અશુદ્ધ નથી

[દન્તવદન્તલગ્નેષુ જિહ્વાસ્પર્શેષુ ચેન્નં તુ ।

પરિચ્યુતેષુ તત્સ્થાનાન્નિગ્નિષ્તેવ તચ્છુચિઃ ॥

દાંતમાં ભરાઈ રહેલા અગ્નને બે જામ અડધી ન હોય, તો તેને દાંતના બેયું પવિત્ર સમજવું; તેથી તે અગ્ન તે સ્થાનેથી ખરી પડે, ત્યારે તેને ગળી જનારો પવિત્ર જ રહે છે.]

આચમનથી જ શુદ્ધિ

ઉચ્છિષ્ટેન તુ સંસ્પૃષ્ટો દ્રવ્યહસ્તઃ કથંચન ।

અનિધાયૈવ તદ્દ્રવ્યમાચાન્તઃ શુચિતામિયાત્ ॥ ૧૪૨ ॥

હાથમાં કાઈ પદાર્થ હોય અને કાઈ રીતે એકી બીજનો સ્પર્શ થઈ જાય, તો તે પદાર્થને હેડે મૂક્યા વિના જ આચમન કરી પવિત્રતા મેળવી શકાય છે. ૧૪૩

બિલ્લી, ગાડા, બોબન અને મૈથુન પછીની શુદ્ધિ

યાન્તો વિરિક્તઃ સ્નાત્વા તુ ઘૃતપ્રાશનમાચરેત્ ।

આચામેદેવ શુક્ત્વાર્ચ સ્નાનં મૈથુનિનઃ સ્મૃતમ્ ॥ ૧૪૪ ॥

બિલ્લી કે ગાડા થયા પછી નાહીને ધી યાદી લેવું; બોબન જમ્યા પછી આચમન જ કરવું અને (ઋતુમતી પાત્રી સાથે) મૈથુન કરનારને (શુદ્ધિ) માટે સ્નાન કરવાનું કહ્યું છે. ૧૪૪

ખાસ મૈથુન માટેની શુદ્ધિ

[અનૃતૌ તુ મૃદા શૌચં કાર્યં મૂત્રપુરીષવત્ ।

ઋતૌ તુ ગર્ભસંક્રિત્વાત્સ્નાનં મૈથુનિનઃ સ્મૃતમ્ ॥

ઋતુકાલે વિના મૈથુન કર્યું હોય, ત્યારે મળમૂત્રના ત્યાગની જેમ માટીથી શુદ્ધિ કરવી; પણ ઋતુકાલે મૈથુન કરનારે ગર્ભ રહેવાની શંકાથી સ્નાન કરવાનું કહ્યું છે.]

વેદ-સ્વાધ્યાય કરનાર માટે શુદ્ધિ

સુપ્ત્વા ક્ષુત્વા ચં શુક્ત્વા ચ નિષ્ઠીવ્યોવત્વાનૃતાનિ ચ ।

પીત્વાપોઽધ્યેવ્યમાણશ્ચ આચામેત્રયતોઽપિ સન્ ॥ ૧૪૫ ॥

(નિત્યતું) વેદાધ્યયન કરવા ઇચ્છનારે પોતે પવિત્ર હોય

તો યે નિદ્રા કર્યા પછી, છીંક આઈને, જમીને, ધૂંધીને, જૂહું
બોલ્યા પછી અને પાણી પીધા પછી આયમન કરવું. ૧૪૫

શ્રીઓના ધર્મ

एष शौचविधिः कृत्स्नो द्रव्यशुद्धिस्तथैव च ।

उक्तो यः सर्ववर्णानां स्त्रीणां धर्माच्चिवोधत ॥ ૧૪૬ ॥

સર્વ વર્ણો માટે પવિત્રતાની આ વિધિ અને પદાર્થોની

શુદ્ધિ તમને સંપૂર્ણ કહી; હવે શ્રીઓના ધર્મો સાંભળો. ૧૪૬

શ્રીએ સ્વતંત્રતાથી કાઈ કાર્ય ન કરવું

बालया वा युवत्या वा वृद्धया वापि योपिता ।

न स्वातन्त्र्येण कर्तव्यं किंचित्कार्यं गृहेष्वपि ॥ ૧૪૭ ॥

બાળા હોય, જુવાન હોય કે ધરડી હોય, તોપણ શ્રીએ

ધરમાં કાઈ કાર્ય સ્વાધીનતાએ ન કરવું. ૧૪૭

શ્રીએ સ્વતંત્ર ન રહેવું

बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत्पाणिग्राहस्य यौवने ।

पुत्राणां भर्तरि प्रेते न भजेत्स्त्री स्वतन्त्रताम् ॥ ૧૪૮ ॥

શ્રીએ બાળપણમાં પિતાને વશ રહેવું, જુવાનીમાં પતિને

વશ રહેવું અને પતિ મરી બચ ત્યારે પુત્રોને વશ રહેવું; પણ

સ્વતંત્રતા સેવવી નહિ. ૧૪૮

‡ આ સંબંધી નારદ પણ્ય કહે છે : 'તન્મપિગ્નેષુ વાસત્તુ

પિતૃશ્ચઃ પ્રભુઃ શ્રિયાઃ । પસન્નયાવસ્થાને તુ રાજા મર્તાન્ક્રિયા મતઃ -સાસરિયા

શ્રીએ પિતા, પતિ કે પુત્રોથી અલગ ન થવું

પિત્રા મત્રા સુતૈર્વાપિ ત્રેચ્છેદિરદમાત્મનઃ ।

एषां हि विरहेण स्त्री गर्भे कुर्यादुमे कुले ॥ ૧૪૯ ॥

શ્રીએ પિતા, ધણી કે પુત્રોથી પોતે અલગ થવા ઇચ્છવું નહિ; કેમકે એમનાથી અલગ થવાને લીધે સ્ત્રી બંને કુળોને નિંદાપાત્ર કરે છે. ૧૪૯

શ્રીનું ખાસ કર્તવ્ય

सदा प्रहृष्टया भाव्यं गृहकार्येषु दक्षया ।

सुसंस्कृतोपસ્करया व्यये चामुक्तहस्तया ॥ ૧૫૦ ॥

શ્રીએ સદા આનંદી રહેવું, ઘરકામોમાં કુશળ રહેવું, રામ-રચીલાં સાદસુદૃ રાખવાં, અને ખર્ચમાં છૂટા હાથ રાખવો નહિ.

પતિની સેવા કરવી

यस्मै दद्यात्पिता त्वेनां भ्राता वानुमते पितुः ।

तं शुश्रूषેत् जीवन्तं संस्थितं च न लङ्घयेत् ॥ ૧૫૧ ॥

પિતા જને તેનું દાન કરે અથવા પિતાની સંમતિથી ભાઈ જને દાન આપે, તેની તેણે તેના જીવતાં મુધી સેવા કરવી અને તેના મરણ પછી પણ તેનું ઉલ્લંઘન કરવું નહિ. (અર્થાત્ વ્યભિચાર કરવો નહિ; તેનું શ્રાદ્ધતર્પણ વગેરે કરવાં અને તેનાં પારલૌકિક કાર્ય ખંડિત ન કરવાં.) ૧૫૧

પક્ષનાં દોષ ન રહ્યાં હોય, ત્યારે પિયરના પક્ષનાં અને સાચવે; પણ તે જને પક્ષમાં દોષ હયાત ન હોય, તો રાખ એ (વિધવા). શ્રીનું બરણપોષણ કરી, તેને સાચવે. (કુલ્લક)

હીના વિવાહ એટલે શું ?

મજ્જલાયે સ્વસ્ત્યયનં યજ્ઞશ્રાસાં પ્રજાપતેઃ ।

પ્રયુજ્યતે વિવાહેષુ પ્રદાનં સ્વામ્યકારણમ્ ॥ ૧૫૨ ॥

વિવાહોમાં શાંતિમંત્રનો પાઠ અને પ્રજાપતિનો જે યજ્ઞ

કરાય છે, તે એ હીના મંગળ માટે છે અને એનું જે પ્રદાન

કરાય છે, તે પતિની માલિકીનું કારણ અને છે. ૧૫૨

પતિ જ હીને સુખ દેનાર છે

અનૃતાશૃતુકાલે ચ મન્ત્રસંસ્કારકૃત્પતિઃ ।

સુખસ્ય નિત્યં દાતેહ પરલોકે ચ યોષિતઃ ॥ ૧૫૩ ॥

મંત્રપૂર્વક વિવાહસંસ્કાર કરનાર પતિ હીને જતુ-

કાળમાં અને જતુકાળ સિવાયના સમયે આ લોકમાં તથા

પરલોકમાં પણ નિત્ય સુખ દેનાર છે. ૧૫૩

મને તેવો પતિ હીને દેવ જેવો

વિશીલઃ કામવૃત્તો વા ગુણૈર્વા પરિવર્જિતઃ ।

ઉપચર્યઃ સ્ત્રિયા સાધ્વ્યા સતતં દેવવત્પતિઃ ॥ ૧૫૪ ॥

પતિ સદાચારવિનાનો અથવા પરસ્ત્રીમાં કામાસક્ત હોય

અથવા વિધા વગેરે ગુણોથી રહિત હોય, તોપણ સારી સ્ત્રીએ

તેની દેવની જેમ નિરંતર સેવા કરવી પડે. ૧૫૪

હ્યાં પતિ ત્યા પતિવ્રતા

[દાનપ્રમૃત્તિ યા તુ સ્પાદ્યાવદાયુઃ પતિવ્રતા ।

મર્ત્વલોકં ન ત્પજતિ યથેગારુન્ધરી તથા ॥

હન્યાદાનથી માંડી છેક આવરદાના અંત સુધી જે પતિ-

વ્રતા રહે છે, તે અરુન્ધરીની જેમ પતિના લોકને ત્યજતી નથી.]

પતિસેવાથી શ્રી સ્વર્ગમાં પૂજાય

નાસ્તિ સ્ત્રીણાં પૃથગ્યજ્ઞો ન વ્રતં નાપ્યુપોષિતમ્ ।

પતિં શુશ્રૂષતે યેન તેન સ્વર્ગે મહીયતે ॥ ૧૫૫ ॥

શ્રીઓ માટે જુદો યજ્ઞ નથી, જુદું વ્રત નથી કે ઉપવાસ નથી; કારણકે તે પતિની સેવા કરે છે, તેથી (એ સેવાને લીધે જ) તે સ્વર્ગમાં પૂજાય છે. ૧૫૫

પતિ જીવતાં શ્રીએ કંઈ કરવાનું નથી

[પત્યૌ જીવતિ યા તુ સ્ત્રી ઉપવાસં વ્રતં ચરેત્ ।

આયુષ્યં હરતે મર્તુર્નરકં ચૈવ ગચ્છતિ ॥

પતિના જીવતાં જ શ્રી ઉપવાસકે વ્રત કરે છે, તે પતિની આવરદા હરે છે અને પોતે નરકમાં જાય છે.]

સારી શ્રી પતિનું અપ્રિય ન કરે

પાણિગ્રાહસ્ય સાઘ્વી સ્ત્રી જીવતો વા મૃતસ્ય વા ।

પતિલોકમમીપ્સન્તી નાચરેત્કિંચિદપ્રિયમ્ ॥ ૧૫૬ ॥

પતિલોકને મેળવવા ઇચ્છતી હિતમ શ્રીએ જીવતા કે મરેલા પતિનું કંઈ અપ્રિય કરવું નહિ. ૧૫૬

પતિમતા પરપુરુષનું નામ પણ ન લે

કામં તુ ક્ષપયેદેહં પુષ્પમૂલફલૈઃ શુભૈઃ ।

ન તુ નામાપિ મૃદૂણીયાત્પત્યૌ પ્રેતે વસ્ય તુ ॥ ૧૫૭ ॥

પતિ મરી જાય ત્યારે પત્નીએ પવિત્ર ફૂલ, મુળ અને ફળોથી ભલે દેહ ગાળવી (જનન વિતાવવું), પણ પરપુરુષનું (વ્યભિચારનું, બુદ્ધિથી) નામ સુધ્ધાં ન લેવું. ૧૫૭

વિધવાએ મરણુ પર્યંત બ્રહ્મચર્ય પાળવું

આસીતામરણાત્કાન્તા નિયતા વ્રહ્મચારિણી ।

યો ધર્મં એકપત્નીનાં કાઢ્હન્તી તમનુત્તમમ્ ॥૧૫૮॥

પતિમતાનેા સર્વોત્તમ ધર્મ ઇચ્છતી (વિધવા) સ્ત્રીએ

મરણુપર્યંત ક્ષમાયુક્ત, નિયમપરાયણ અને બ્રહ્મચારિણી રહેવું. ૧૫૮

બ્રહ્મચર્યનેા મહિમા

અનેકાનિ સદસ્રાણિ કુમારબ્રહ્મચારિણામ્ ।

દિવં ગતાનિ વિપ્રાણામકૃત્વા કુલસંતતિમ્ ॥ ૧૫૯ ॥

અનેક હજારે બ્રાહ્મબ્રહ્મચારી બ્રાહ્મણો કુલસંતતિ ઉત્પન્ન

કર્ધા વિના (બ્રહ્મચર્ય પાળીને જ) સ્વર્ગમાં ગયા છે. ૧૫૯

મૃતે મર્તરિ સાધ્વી સ્ત્રી વ્રહ્મચર્યે વ્યવસ્થિતા ।

સ્વર્ગં ગચ્છત્યપુત્રાપિ યથા તે વ્રહ્મચારિણઃ ॥ ૧૬૦ ॥

પતિ મરી જાય ત્યારે જ ઉત્તમ સ્ત્રી બ્રહ્મચર્યમાં પરાયણ

રહે છે, તે પુત્રવાળી ન હોવા છતાં ઉપર જણાવેલા બ્રહ્મચારી-ઓની પેઠે સ્વર્ગમાં જાય છે. ૧૬૦

વ્યભિચારિણી સ્ત્રી ઉભયબ્રહ્મ થાય

અપત્યલોમાઘા તુ સ્ત્રી મર્તારિમતિવર્તતે ।

સેદ નિન્દામવામોતિ પતિલોકાચ હીયતે ॥ ૧૬૧ ॥

પણ જ સ્ત્રી સંતાનના લોભથી સ્વામીનું ઉદ્ધાપન કરે છે

વ્યભિચાર સેવે છે), તે આ લોકમાં નિંદા પામે છે અને પતિના લોભથી બ્રહ્મ થાય છે. ૧૬૧

પતિવ્રતાનો બીજો પતિ ન હોય

નાન્યોત્પન્ના પ્રજાસ્તીહ ન ચાપ્યન્યપરિગ્રહે ।

ન દ્વિતીયથ સાધ્વીનાં કચિદ્વર્તોપદિશ્યતે ॥ ૧૬૨ ॥

(પતિ સિવાય) બીજા પુરુષે ઉત્પન્ન કરેલી પ્રજા, તે સ્ત્રીની (શાસ્ત્રીય) પ્રજા નથી; તેમ ઉત્પન્ન કરનાર પુરુષની પણ તે પ્રજા નથી; સાધ્વી પતિવ્રતાઓ માટે ક્યાંય બીજા પતિનો ઉપદેશ કરાયો નથી. (એટલે પતિવ્રતા નાતરું પણ ન કરે.) ૧૬૨

વ્યભિચારિણી સ્ત્રી 'પરપૂર્વા' કહેવાય

પતિં હિત્વાષકૃદં સ્વમુત્કૃદં યા નિપેવતે ।

નિઘૈવ સા મવેલ્લોકે પરપૂર્વેતિ ચોચ્યતે ॥ ૧૬૩ ॥

પોતાના જીતરતા પતિને છોડી જ સ્ત્રી અહિચાતા પરપુરુષને સેવે છે, તે લોકમાં નિંદાપાત્ર થાય; અને તે 'પરપૂર્વા' [પર પૂર્વથ પતિઃ યસ્યાઃ સા-બીજો અને પહેલાનો (બે) પતિ જેના હોય તે-એ ધણીની બાયડી] કહેવાય. ૧૬૩

વ્યભિચારનું ૩જ

વ્યભિચારાત્તુ મર્તુઃ સ્ત્રી લોકે પ્રાપ્નોતિ નિન્ધતામ્ ।

મૃગાલયોનિ પ્રાપ્નોતિ પાપરોગૈથ પીડ્યતે ॥ ૧૬૪ ॥

સ્વામીનો ત્યાગ કરી વ્યભિચાર સેવનાથી સ્ત્રી લોકમાં નિંદા પામે છે અને (ક્ષય, ઠાઠ આદિ) પાપી રોગોથી પીડાય છે તેમ જ મરણ પછી શિયાળની યોનિમાં જન્મે છે. ૧૬૪

પતિવ્રતા 'સાધ્વી' કહેવાય

પતિં યા નામિચરતિ મનોવાગ્દેહસંયતા ।

સા મર્તુલોકમાપ્નોતિ સદ્ધિઃ સાધ્વીતિ ચોચ્યતે ॥ ૧૬૫ ॥

મન, વાણી અને દેહથી સંયમ રાખનારી જે સ્ત્રી પતિનું
ઉદ્વેગન કરતી નથી, તે પતિલોક પામે છે અને સત્પુરુષો
તેને 'સાધ્વી' કહે છે. ૧૬૫

પતિવ્રતાના સહવર્તનનું ફળ

अनेन नारी वृत्तेन मनोवाग्देहसंयता ।

इहाश्रयां कीर्तिमामोति पतिलोकं परत्र च ॥ १६६ ॥

મન, વાણી અને દેહથી સંયમ રાખનારી સ્ત્રી આ સહ-
વર્તનને લીધે આ લોકમાં ઉત્તમ કીર્તિ અને મંરણ પછી પતિ-
લોક પામે છે. ૧૬૬

પતિવ્રતાના અભિસંસ્કારનો વિધિ

एवंवृत्तां सवर्णा स्त्रां द्विजातिः पूर्वमारिणीम् ।

दाहयेदग्निहोत्रेण यज्ञपात्रैश्च धर्मवित् ॥ १६७ ॥

એવા સહવર્તનવાળી પોતાની જાતિની પત્ની જે પોતાની
પહેલાં મરી જાય, તેા ધર્મ જાણનારા બ્રાહ્મણે; તેના અગ્નિહોત્રના
અગ્નિથી યજ્ઞનાં પાત્રો સાથે દાહ કરવો. ૧૬૭

પત્નીના મરણ પછી પુરુષ ભ્રમ કરી શકે

भार्यायै पूर्वमारिण्यै दत्त्वाग्नीनन्त्यकर्मणि ।

पुनर्दारिक्रियां कुर्यात्पुनराधानमेव च ॥ १६८ ॥

પ્રથમ મરી ગયેલી પત્નીની અંત્યક્રિયામાં (એમ અગ્નિ-
હોત્રનો) અગ્નિ આપી દીધા પછી (પુરુષે) ફરી ભ્રમ કરવું અને
ફરી અગ્નિહોત્ર ધારણ કરવું. ૧૬૮

આપુરનો બીજો ભાગ મૃદરથાત્રમમાં

अनेन विधिना नित्यं पञ्चयज्ञान् द्वापयेत् ।

द्वितीयमापुषो मागं कृतदारो गृहे बसेत् ॥ १६९ ॥

એ વિધિએ નિત્ય પાંચ મહાયજ્ઞો અર્ચનું રાખવા અને પત્નીનો સ્વીકાર કરીને આયુષના બીજા ભાગ સુધી ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેવું. ૧૬૯

इति श्रीमानवधर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां
पञ्चमोऽध्यायः ॥

ઇતિ શ્રીમાનવધર્મશાસ્ત્રે ભૃગુપ્રોક્તાયાં સંહિતામાં અધ્યાય પાંચે સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૪ો

વાનપ્રસ્થ આશ્રમ

एवं गृहाश्रमे स्थित्वा विधिवत्स्नातको द्विजः ।

वने वसेत्तु नियतो यथावद्वિजितेन्द्रियः ॥ ૧ ॥

સ્નાતક બ્રાહ્મણે એમ વિધિપૂર્વક ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહ્યા પછી નિયમપરાયણ તથા જિતેન્દ્રિય રહી વિધિ પ્રમાણે વનમાં વાસ કરવો. ૧

વાનપ્રસ્થ ધર્મ

[अतः परं प्रवक्ष्यामि धर्मं वैखानसाश्रमम् ।

वन्यमूलफलानां च विधिं ग्रहणमोक्षणे ॥

હવે પછી હું વાનપ્રસ્થાશ્રમના ધર્મ તથા વનનાં વૃક્ષામૂળ ફળોનાં ન લેવાં, તેનો વિધિ કહું છું.]

વાનપ્રસ્થ આશ્રમ ક્યારે ?

गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः ।

अपत्यस्यैव चापत्यं तदाण्यं समाश्रयेत् ॥ ૨ ॥

ગૃહસ્થ (પોતાના શરીર પર) જ્યારે કરચળીઓ જુએ,

અને માથાના ત્રાણ ઘોળા થયેલા હોયે અને દીકરાને ઘેર દીકરા
ફેલે, ત્યારે તેણે વનનો આશ્રય લેવો. ૨

વાનપ્રસ્થની પત્નીનું શું?

સંત્યજ્ય ગ્રામ્યમાહારં સર્વં ચૈવ પરિચ્છદમ્ ।

પુત્રેષુ માર્યાં નિશ્ચિપ્ય વનં ગચ્છેત્સહૈવ વા ॥ ૩ ॥

ગામનાં ભોજન (ડાંગર, જવ વગેરે)નો આહાર તથા સર્વ
પરિવાર રાચરચીલું વગેરે ત્યજી પત્નીને (તેની ઇચ્છા હોય
તો) સાથે જ રાખવી અથવા (તેની ઇચ્છા ન હોય તો) પુત્રોને
સોંપી વનમાં જવું. ૩

વનમાં જિતેન્દ્રિય રહેવું

અગ્નિદ્વોત્રં સમાદાય ગૃહં ચાગ્નિપરિચ્છદમ્ ।

ગ્રામાદરણ્યં નિઃસૃત્ય નિવસેન્નિયતેન્દ્રિયઃ ॥ ૪ ॥

ઘરનું અગ્નિદેવ તથા તે અગ્નિની સામગ્રી સાથે લઈ તેણે
ગામમાંથી નીકળી વનમાં જવું ને ત્યાં જિતેન્દ્રિય રહી વસવું. ૪

વનમાં પાંચ મહાયજ્ઞો કરવા

મુન્યન્નૈર્વિવિધૈર્મેઘ્યૈઃ શાકમૂલફલેન વા ।

एतानेव महायज्ञान्निर्वपेद्विधिपूर्वकम् ॥ ५ ॥

(સામે વગેરે) જાતજાતનાં પવિત્ર યુનિઅન્નોથી, શાકાથી,
ખૂજોથી અથવા ફૂજોથી તેણે વિધિપૂર્વક (આગળ કદા) તેજ
પાંચ મહાયજ્ઞો કરવા. ૫

વાનપ્રસ્થનાં આસ કરાવે

वसीत चर्म चीरं वा सायं स्नायात्प्रगे तथा ।

जटाश्च विभृषान्नित्यं दमश्रुलोमनखानि च ॥ ६ ॥

તેણે (મૃગ વગેરેનું) આમકું કે ઝાડની છાલનાં વસો પહેરવાં; સવારે ને સાંજે સ્નાન કરવું અને જટા, મૂછ, દાઢી વાળ તથા નખ સહ રાખવા. ૬

यद्भक्ष्यं स्यात्ततो दद्याद्बलिं मित्रां च शक्तितः ।

अमूलफलमिक्षामिर्चयेदाश्रमागतान् ॥ ७ ॥

પોતાનું જે ખાવાનું હોય, તેમાંથી શક્તિ અનુસાર (વૈશ્વદેવ તથા નિત્યશ્રાદ્ધના) બલિ અને ભિક્ષા આપવાં; તેમ જ પોતાના આશ્રમમાં આવેલાઓને પાણી, મૂળ અને ફળની ભિક્ષાથી સત્કારવા. ૭

स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्यादान्तो मैत्रः समाहितः ।

दाता नित्यमनादाता सर्वभूतानुकम्पकः ॥ ८ ॥

તેણે નિત્ય સ્વાધ્યાય કરવામાં તત્પર રહેવું; ઇંદ્રિયો પર ઠાપ્યુ રાખવો, દરેક તરફ મિત્રભાવે વર્તવું અને સ્વસ્થચિત્ત રહેવું; નિત્ય દાન આપવું, કાઈનું દાન ન લેવું અને પ્રાણી-માત્ર ઉપર ક્રયા રાખવી. ૮

वैतानिकं च जुहुयादग्निहोत्रं यथाविधि ।

दर्शमस्कन्दयन्पर्व પોર્ણમાસં च योगतः ॥ ९ ॥

વળી તેણે વિધિપૂર્વક વૈતાનિક (ગાહપત્યના કુંડમાં રહેલા અગ્નિને આહવનીય તેમ જ દક્ષિણાગ્નિના કુંડમાં લાવવા, તે વિતાને કહેવાય છે; અને તેને લગતું કર્મ તે વૈતાનિક) અગ્નિહોત્ર હોમવું અને પૂનમ તથા અમાસના પર્વોને (એમના ઝામ) ન જવા દઈ બરાબર તેના સમયે (કરવાની) ઇદિઓ પણ કરવી. ૯

ઋક્ષેષ્ઠ્યાગ્રયણં ચૈવ ચાતુર્માસ્યાનિ ચાહરેત્ ।

તુરાયણં ચ ક્રમશો દાક્ષસ્યાયનમેવ ચ ॥ ૧૦ ॥

નક્ષત્ર ઇષ્ટિ, આગ્રયણ (નવધાન્ય ઇષ્ટિ) તેમ જ ચાતુર્માસ્ય,
તુરાયણ અને દાક્ષાયણ; એ શ્રીત ઈર્ષો પણ તેણે અનુક્રમે કરવાં.

વાસન્તશારદૈર્મેઘ્યર્મુન્યર્ચૈઃ સ્વયમાહૃતૈઃ ।

પુરોહાશાંશ્વરૂંથૈવ વિધિવન્નિર્વપેત્પૃથક્ ॥ ૧૧ ॥

વસંતઋતુ તથા શરદઋતુમાં થયેલાં પવિત્ર મુનિઅનોને
પોતે જાતે જ લાવી, તે વડે (તે તે યજ્ઞો માટે) વિધિપૂર્વક જુદા-
જુદા પુરોહાશો તથા અરચ્યો કરવા. ૧૧

દેવતામ્બસ્તુ તદ્ભૂત્વા વન્યં મેઘ્યતરં હવિઃ ।

શૈષમાત્મનિ યુજીત લવણં ચ સ્વયં કૃતમ્ ॥ ૧૨ ॥

વતનાં પવિત્ર હોમદ્રવ્યો દેવો માટે હોમી પોતે તેથી
વધેશે બાકીનો ભાગ ખાવો અને તેમાં જાતે તૈયાર કરેલું લણ
વાપરવું. ૧૨

સ્યલઙ્ગીદકગાકાનિ પુષ્પમૂલફલાનિ ચ ।

મેઘ્યશૃલોક્તવાન્યઘાત્સ્નેહાંશ્ચ ફલસંમવાન્ ॥ ૧૩ ॥

જમીન અને જળમાં થતાં શાકો, પવિત્ર વૃક્ષોમાં થતાં ફલ,
ખૂણ અને ફળો, તેમ જ ફળમાંથી થતાં તેલો તેણે ખાવાં. ૧૩

વાનપ્રરથે આ નીચે બતાવેલા પદાર્થો ત્યાગવા

વર્જયેન્મધુ માંસં ચ મૌમાનિ કવકાનિ ચ ।

મૃસ્તુર્ણં શિષુકં ચૈવ શ્લેષ્માતરુફલાનિ ચ ॥ ૧૪ ॥

મધ, માંસ, બિલાડીના પ્રસિદ્ધ દોષ, ગજજીભી, સરગવો
અને સ્ત્રીફળાં હૃદયુક્ત ગૂંદાનાં ફળોનો તેણે ત્યાગ કરવો. ૧૪

ત્યજેદાધ્યુજે માસિ મુન્યન્નં પૂર્વસંચિતમ્ ।

જીર્ણાનિ ચૈવ વાસાંસિ શકમૂલફલાનિ ચ ॥ ૧૫ ॥

પહેલાંનાં સંધરી રાખેલાં (સામે વગેરે) મુનિઅત્રોને
આસો માસમાં ત્યજી દેવાં; તેમ જ જીર્ણ વસ્ત્રો, શાકો, મૂલો
અને ફળોનો પણ ત્યાગ કરવો. ૧૫

ન ફાલકૃષ્ટમશ્વીયાદુત્સૃષ્ટમપિ કેનચિત્ ।

ન ગ્રામજાતાન્યાર્તોઽપિ મૂલાનિ ચ ફલાનિ ચ ॥ ૧૬ ॥

આસ નાખી ખેડેલું અન્ન તેના કાઈ માસિક રહેવા ઈ
જતું કર્યું હોય, તે પણ ન ખાવું; તેમ જ પોતે પીડિત હોય
તોપણ ગામમાં થયેલાં મૂળિયાં અને ફળો ન ખાવાં. ૧૬

વાનપ્રસ્થે મૃતું અન્ન ખાવું?

અગ્નિપ્રકાશનો વા સ્યાત્કાલપકશ્યુગેવ વા ।

અન્નકુટ્ટો ભવેદ્વાપિ દન્તોલ્લુપ્તલિકોઽપિ વા ॥ ૧૭ ॥

અગ્નિથી પકવેલું ખાવું, અથવા ચોખ્ખા કાળે એની મેળે
પકિલું ખાવું, અથવા પથ્થર ઉપર ફેટેલું (કાચું જ) ખાવું,
અથવા હાંત વડે જ ફેતારાં કે છાસ ઉતારેલું ચાવી ખાવું. ૧૭

અનાજનો કેટલો સંધરો તે કરી શકે

સદ્યઃપ્રક્ષાલકો વા સ્યાન્માસસંચયિકોઽપિ વા ।

પન્માસનિચયો વા સ્યાત્સમાનિચય એવ વા ॥ ૧૮ ॥

એક ટંક જોગો, એક માસ જોગો, છ માસ જોગો કે એક
વરસ જોગો અન્નનો સંધરો વાનપ્રસ્થે કરવો. ૧૮

તેના બોજનનો સમય

નક્તં ચાન્નં સમશ્વીયાદિવા વાહત્ય શક્તિતઃ ।

ચતુર્થકાલિકો વા સ્યાત્સ્યાદ્વાપ્યષ્ટમકાલિકઃ ॥ ૧૯ ॥

યથાશક્તિ અન્નં લાવી તેણે રાતે કે દિવસે એકવાર ભોજન કરવું; અથવા ચોથે કાળે કે આઠમે કાળે જમવું.⁺ ૧૯

અથવા તેણે આંદ્રાયણ વ્રતો કર્યા કરવાં

ચાન્દ્રાયણવિધાનૈર્વા શુભકૃષ્ણો ચ વર્તયેત્ ।

પદ્માન્તયોર્વાપ્યશ્રીયાદ્યવાગું કથિતાં સકૃત્ ॥ ૨૦ ॥

અથવા સુદ અને વદમા (૧૧મા અધ્યાયના ૨૧૬મા શ્લોક-માં જણાવેલા) આંદ્રાયણ વ્રતોના વિધાનથી વર્તવું; અથવા બન્ને પખવાડિયાના અતે એકવાર ઉકાળેલી (જવની) રાખ લેવી. ૨૦

પાંદડાં, તથા ફળ લેવાનો વિધિ

[યતઃ પશ્ચં સમાદયાન્ન તતઃ પુષ્પમાહરેત્ ।

યતઃ પુષ્પં સમાદયાન્ન તતઃ ફલમાહરેત્ ॥

ન્યાંથી પાંદડાં લે ત્યાંથી તેણે ફૂલ ન લેવાં; અને ન્યાંથી ફૂલ લે ત્યાંથી ફળ ન લેવાં.]

અથવા ફૂલ, મૂળ કે ફળ ખાઈ શકવું

પુષ્પમૂલફલૈર્વાપિ કેવલૈર્વર્તયેત્સદા ।

કાલપકૈઃ સ્વયંક્ષીર્ણૈર્વિશ્વાનસમંતં સ્થિતઃ ॥ ૨૧ ॥

અથવા વાનપ્રસ્થમતર્મા રહેલા તેણે કેવળ સમયે પાકતાં,

+ આરી આજ્ઞા છે, કે 'સાયં શતમંતુષ્પાળામશને કેવરિમિતમ્'—

સાંજે અથવા સવારે (એકવાર) મનુષ્યોનું ભોજન દેવોએ નિમીજ થયું છે.' એ નિપમાનુસાર દરરોજ માણસે એક જ વાર સાંજે કે સવારે ભોજન કરવું; તે પ્રમાણે વાનપ્રસ્થે પણ કરવું; અથવા ચોથે કાળે એટલે એક દિવસે ઉપવાસ કરી બીજે દિવસે સાંજે જમવું; અથવા આઠમે કાળે—એટલે ત્રણ દિવસ ઉપવાસ કરી ચોથે દિવસે સાંજે જમવું. (કલ્પરુ)

પોતાની મેળે ખરી પડેલાં કૂલ, મૂળ અને કુળથી જ સદા રહેવું.

અવરંબર વગેરેના નિયમ

ભૂમૌ વિપરિવર્તેત તિષ્ઠેદ્રા ગ્રપદૈર્દિનમ્ ।

સ્થાનાસનામ્યાં વિહરેત્સવનેષ્વપયંનપઃ ॥ ૨૨ ॥

(આવશ્યક સ્નાન, ભોજન વગેરેના સમય વિના કંઈ પાથર્થા વિનાની ઠવળ) જમીન ઉપર આમતેમ જવું-આવવું, અથવા ક્વિસભર પગેના ફેલાં ઉપર જિભા રહેવું, અથવા પોતાના સ્થાન અને આસન ઉપરથી વિહાર કર્યા કરવો (ઐટલે કે થોડીવાર બેસી રહી વળી જિભા યવું અને આમતેમ ફેલાં કરવું) અને સવારે, ખપોરે તથા સાંજે સ્નાન કરવું. ૨૨

તપવિધાન

ગ્રીષ્મે પચ્ચતપાસ્તુ સ્યાદ્વર્ષાસ્વધ્રાવકાશિકઃ ।

આર્દ્રઘાંસાસ્તુ હેમન્તે ક્રમઘ્નો વર્ધયંસ્તપઃ ॥ ૨૩ ॥

ઉનાળામાં (આર બાબુ અગ્નિ અને પાંચમે મૂર્ધ, એમ) પાંચ અગ્નિ તાપવા, ચોમાસામાં વરસતા વરસાદ નીચે બેસવું અને શિયાળામાં શીતે વસ્ત્રે રહેવું; એમ ક્રમપૂર્વક તપ વધારતા રહેવું. ૨૩

ત્રિકાળ સ્નાન, તર્પણ અને તપથી દેહશોષણ

ઉપસ્મૃશંસ્ત્રિપવનં પિતૃન્દેવાંથ તર્પયેત્ ।

તપશ્ચરંધ્રોગ્રતરં શોષયેદ્દેહમાત્મનઃ ॥ ૨૪ ॥

ત્રણ કાળ સ્નાન કરવું, દેવો તથા પિતૃઓનું તર્પણ કરવું અને અતિ ઉચ્ચ તપ તપી પોતાના દેહને શોષવો. ૨૪

અમુક સમય વાનપ્રસ્થ રજા પછી

અગ્રીનાત્મનિ વૈતાનાન્સમારોપ્ય યદ્યાવિધિ ।

અનમિરનિકેતાઃ સ્યાન્મુનિર્મૂલફલાશનઃ ॥ ૨૫ ॥

(એમ છ મહિનાથી વધારે વાનપ્રસ્થ રજા પછી) તેણે પોતાના આત્મા વિશે વિધિ પ્રમાણે વિતાન અગ્નિએ સ્થાપી દેવા અને અગ્નિ તથા ધરથી રહિત થવું, મૌનવ્રત ધરવું અને મૂલક્ષ્ણનો આહાર રાખવો. ૨૫

અપ્રયત્નઃ મુર્ચાર્યેષુ મ્લચ્ચારી ઘરાશયઃ ।

દારણ્યમ્મમર્ધવ વૃક્ષમૂલનિકેતનઃ ॥ ૨૬ ॥

તેણે સુખ ખાટે પ્રયત્ન ન કરવો, બ્રહ્મચારી રહેવું, બુધિ પર શયન, ધર વગેરે રહેઠાણો પર મમતા ઊડવી અને ઝાડના મૂળ તળે પાસો રાખવો. ૨૬

નિશા ઉપર ડાહ્ય

તાપસેષ્વેવ વિપ્રેષુ યાત્રિકં મૈથમાદરેત્ ।

ગૃહમેષિષુ ચાન્યેષુ દ્વિજેષુ વનવાસિષુ ॥ ૨૭ ॥

(ક્ષત્રુમૂળ ન દોષ તો) તાપસ (વાનપ્રસ્થ) બ્રાહ્મણે અથવા બીજા વનવાસી શૂદ્રથી બ્રાહ્મણે પાસેથી તેણે પ્રાણ ટકવા પૂરતી નિશા લાવવી. ૨૭

આઠ કેજિયા ને નિશા ખાતો

ગ્રામાદાદૃત્ય વાશીયાદર્ષી ગ્રામાન્વને ઘમન્ ।

પતિગૃહ્ય પુટંનેર વાણિના ચક્લેન વા ॥ ૨૮ ॥

અથવા (તેઓ પણ ન દોષ તો, એ) વનવાસીએ ગામ-માંથી નિશા લાવીને દાગ કે પાંદડાં અથવા ડાહિયાંના ઠકડા

૫૩ તેમાંથી આઠ ઠાળિયા લઈ ખાવા. ૨૮

ઉપનિષદોનો અભ્યાસ રાખવો

एताश्चान्याश्च सेवेत दीक्षा विप्रोः वने वसन् ।

વિવિધાશ્ચૌપનિષદીરાત્મસંસિદ્ધયે શ્રુતીઃ ॥ ૨૯ ॥

વનમાં વસતા બ્રાહ્મણે આ અને બીજા નિયમો સેવવા અને આત્મસિદ્ધિ માટે જુદીજુદી ઉપનિષદોની શ્રુતિઓનો અભ્યાસ રાખવો. ૨૯

ઉપનિષદોના અભ્યાસનું ફળ

ऋषिभिर्माह्वयैव गृहस्थैरेव सेविताः ।

વિદ્યાતપોવિદ્યુદ્ધયર્થં શરીરસ્ય ચ શુદ્ધયે ॥ ૩૦ ॥

વિદ્યા અને તપની વૃદ્ધિ માટે તેમ જ શરીરની શુદ્ધિ સારુ ઋષિઓએ અને શુદ્ધસ્થ બ્રાહ્મણોએ તે શ્રુતિઓ જ સેવી છે. ૩૦

ન મટે તેવો દેહ રોગ થાય તો

अपराजितां वास्थाय ब्रजेद्दिशमजिह्मगः ।

આનિપાતાન્છરીરસ્ય યુક્તો વાર્યનિલાક્ષનઃ ॥ ૩૧ ॥

અથવા (અસાધ્ય રોગ વગેરે થાય તો) તેણે જળ અને વાયુનો આહાર રાખી, નિયમપરાયણ રહી, સીધા ને સીધા શરીર ૫૩ લાંબુથી ઈશાન ખૂણામાં ચાલ્યા જવું. ૩૧

એમ શરીર પાડનાર બ્રહ્મલોકમાં પૂજાય

आसां महर्षिचर्याणां त्यक्त्वान्यतमया तनुम् ।

વીતશોકમયો વિપ્રો મલ્લલોકે મહીયતે ॥ ૩૨ ॥

મહર્ષિઓના આ આચારમાંથી ગમે તે એક ૫૩ ને

(વાનપ્રસ્થ) બ્રાહ્મણ શરીર તજે છે, તે શોક અને ભયથી
દેહિત થઈ બ્રહ્મલોકમાં પૂજાય છે. ૩૨

આયુષના ચોથા ભાગે સંન્યાસ

વનેષુ ચ વિદ્યત્યેવ તૃતીયં ભાગમાયુષઃ ।

ચતુર્થમાયુષો ભાગં ત્યક્ત્વા સજ્જાન્પરિવ્રજેત્ ॥ ૩૩ ॥

એમ આયુષનો ત્રીજો ભાગ વનમાં ગાળ્યા પછી આયુષનો

ચોથો ભાગ (સર્વનો) સંગ લઈ સંન્યાસ લેવો. ૩૩

- સંન્યાસ નું રૂળ

આશ્રમાદાશ્રમં ગત્વા હૃત્તહોમો જિતેન્દ્રિયઃ ।

મિક્ષાવલિપરિશ્રાન્તઃ પ્રવ્રજન્પ્રેત્ય ઘર્ષતે ॥ ૩૪ ॥

(અનુક્રમે એક) એકથી બીજા (બીજા) આશ્રમમાં ગયેલો,

હોમહવન કરી ચૂકેલો, જિતેન્દ્રિય રહેલો અને મિક્ષા તથા

બલિના (લાંબા ઠાળના) સેવન) થી થકેલો તે વાનપ્રસ્થી સંન્યાસી

થાય તો મરણ પછી મોક્ષરૂપ વૃદ્ધિ પામે છે. ૩૪

સંન્યાસનો અધિકાર કયારે ?

ઋણાનિ ત્રીણ્યપાકૃત્ય મનો મોક્ષે નિવેશયેત્ ।

અનપાકૃત્ય મોક્ષં તુ સેવમાનો ઘ્રજત્યઘઃ ॥ ૩૫ ॥

(દેવ, ઋષિ અને પિતૃનાં) ત્રણ ઋણ (દેવાં) દૂર કર્યા

પછી મનને મોક્ષના અંગરૂપ સંન્યાસમાં લગાડવું; પણ એ

ઋણ દૂર કર્યા વિના જ મોક્ષ (સંન્યાસ) સેવે છે, તે નરકમાં

જાય છે. ૩૫

ત્રણ ઋણ

અધીત્ય વિધિવદ્દેદાન્પુત્રાંશ્ચોત્પાદ ધર્મતઃ ।

શ્વપ્તા ચ શક્તિતો યજ્ઞર્મનો મોક્ષે નિવેશયેત્ ॥ ૩૬ ॥

વિધિપૂર્વકં વેદાધ્યયન કરી, ધર્મપૂર્વકં પુત્રો ઉત્પન્ન કરી અને શક્તિપૂર્વકં યજ્ઞાદિ કરીને (એમ ઋષિ, પિતૃ તથા દેવોનું દેવું પતાવી) મનને મોક્ષ(અંગરૂપ સંન્યાસ)માં લગાડવું. ૩૬

ત્રણ ત્રણ ન પતાવે તો નરકે જાય

અનર્થીત્ય દ્વિજો વેદાનુત્પાદ તથા સુતાન્ ।

અનિદ્વા ચૈવ યજ્ઞેષ્વ મોક્ષમિચ્છન્નજત્યધઃ ॥ ૩૭ ॥

જે બ્રાહ્મણ વેદાધ્યયન કર્યા વિના, પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા વિના અને યજ્ઞો વડે દેવાને પૂજ્યા વિના મોક્ષ ઇચ્છે છે, તે નરકમાં જાય છે. ૩૭

સંન્યાસવિધિ

પ્રાજાપત્યાં નિરુપ્યેદિ સર્વવેદસદક્ષિણામ્ ।

આરમ્ભ્યગ્રીન્સંમારોપ્ય બ્રાહ્મણઃ પ્રવ્રજેદ્ગૃહાત્ ॥ ૩૮ ॥

(પણુવેદના ઉપાખ્યાન અંતમાં કહેલી) સર્વસ્વની દક્ષિણા-વાળી પ્રાજાપત્ય ઇદિ કરી અગ્નિહોત્રના અગ્નિઓને આત્મા-માં* સ્થાપી ઇદિ બ્રાહ્મણે ધરમાંથી નીકળી સંન્યાસ લેવો. ૩૮

÷ “જાયમાનો વૈ પ્રાજાપતિમિત્તંગૈર્કમ્પવાજાયતે-યજ્ઞેન દેવેભ્યઃ, પ્રજપા વિનુભ્યઃ, સ્વાપ્માયેન ઋષિભ્યઃ—(તૈત્તિ. સં. ૬, ૩, ૧૦) બ્રાહ્મણ જન્મે છે, ત્યારે ત્રણ ત્રણ (કરણ) સાથે દેવાદાર તરીકે જન્મે છેઃ યજ્ઞો કરવા એ દેવોનું ત્રણ, પ્રજા ઉત્પન્ન કરવી તે પિતૃઓનું ત્રણ અને વેદ-સ્વાખ્યાય કર્યા કરવો-એ દેવોનું ત્રણ (દેવું) તેના પર હોય છે.” એમ શ્રુતિવાક્યને જ અર્થ કહે છે. (કુલ્લક)

* આ સંજ્ઞાથી જાણાવશ્રુતિ આમ કહે છેઃ ‘જ્ઞાતૃચર્યં સમાપ્ય પૃથી મહેત્વદ્દી મૃત્વા વની મહેત્વ, વની મૃત્વા પ્રવ્રજેત્ ।’ હવે ત્યાં જ્ઞાતૃચર્ય-

સંન્યાસી તેજોમય લોકમાં જાય

યો દત્ત્વા સર્વભૂતેભ્યઃ અવ્રજત્યભયં શૃણાત્ ।

તસ્ય તેજોમયા લોકા ભવન્તિ બ્રહ્મવાદિનઃ ॥ ૩૯ ॥

જે પુરુષ સર્વ પ્રાણીઓને અભય આપી ઘેરથી નીકળી સંન્યાસદીક્ષા લે છે, તે બ્રહ્મવાદીને તેજોમય (હિરણ્યગર્ભ વગેરેના) લોક પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૯

સંન્યાસી નિર્ભય થાય

યસ્માદણ્વર્ષિં ભૂતાનાં દ્વિજાદ્યોત્પદ્યતે ભયમ્ ।

તસ્ય દેહાદિમુક્તસ્ય ભયં નાસ્તિ કુતશ્ચન ॥ ૪૦ ॥

જે (સંન્યાસી થયેલા) બ્રાહ્મણથી પ્રાણીઓને લગાર પણ ભય થતો નથી, તે દેહથી મુક્ત થયેલા બ્રાહ્મણને પરલોકમાં ઠાઈનાથી ભય થતો નથી. ૪૦

નિરપ્રહ ચર્ધ સંન્યાસ લેવો

આગારાદભિનિષ્ક્રાન્તઃ પવિત્રોપચિતો મુનિઃ ।

સમુપોઢેષુ કામેષુ નિરપેક્ષઃ પરિવ્રજેત્ ॥ ૪૧ ॥

ધરમાંથી નીકળેલા, (હંડ આદિ) પવિત્ર વસ્તુઓથી યુક્ત અને મૌનવ્રતવાળા બ્રાહ્મણે સારી રીતે પ્રાપ્ત થયેલા હરકોઈ ભોગો પર નિઃસ્પૃહ ચર્ધ સંન્યાસ લેવો. ૪૧

દેવ વ્રવજેત્, શૃદ્ધા વ્રવજેત્ - બ્રહ્મચર્યશ્રમ પૂરો પાળી શૃદ્ધશ્રમી થયા પછી વાનવ્રથાશ્રમી થવું, અને વાનવ્રથાશ્રમી થયા પછી સંન્યાસ લેવો; અથવા બીજી રીતે-બ્રહ્મચર્યશ્રમમાંથી, શૃદ્ધશ્રમમાંથી કે વાનવ્રથાશ્રમમાંથી સીધા સંન્યાસી થવું. (કુલ્લક)

તેણે એકલા જ રહ્યું

एक एव चरेन्नित्यं सिद्धयर्थमसहायवान् ।

સિદ્ધિમેકસ્ય સંપશ્યન્ન જહાતિ ન હીયતે ॥ ૪૨ ॥

એકલાને જ મોક્ષસિદ્ધિ મળે છે, એમ વિચારી તેણે સિદ્ધિ માટે એકલા જ અને સહાયરહિત વિચર્યું; કેમકે તેથી કંઈ છોડતો નથી અને કાંઈથી છોડાતો ચે નથી. ૪૨

સંન્યાસીના ધર્મો

अनग्निरनिकेतः स्याद्ग्राममन्नार्थमाश्रयेत् ।

ઉપેક્ષકોઽસદ્કુસુકો મુનિર્ભવસમાહિતઃ ॥ ૪૩ ॥

તે અગ્નિરહિત રહે, ધરવિનાનો રહે અને (રાતહાડો વનમાં રહી) ઉવળ (ભિક્ષાના) અન્ન માટે જ ગ્રામમાં જાય; (શરીરમાં રોગ વગેરે થાય તો ચે તેની) ઉપેક્ષા કરે, સ્થિરબુદ્ધિ રહે, મૌનવ્રત ધરે અને ભાવપૂર્વક બ્રહ્મધ્યાનમાં એકતાન રહે. ૪૩

મુક્તાનું લક્ષણ

कपालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता ।

સમતા ચૈવ સર્વસ્મિન્નેતન્મુક્તસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૪૪ ॥

ભિક્ષાપાત્રો, ઝાડનાં મૂળો, ધાળળી, બાડાં જીર્ણ (લંગોટ ને કંદનીરૂપ) વસ્ત્રો, સહાયરહિતપણું, તેમ જ સર્વ ઉપર સમ (બ્રહ્મ) બુદ્ધિ, એ મુક્તનાં લક્ષણ છે. ૪૪

नामिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम् ।

કાલમેવ પ્રતીક્ષેત નિર્દેશં મૃતકો યથા ॥ ૪૫ ॥

તે મરણને પસંદ ન કરે અને જીવતર પણ ન ઝંખે; પરંતુ સેવક જેમ આજ્ઞાની રાહ જુએ, તેમ કાલની જ વાટ જુએ. ૪૫

[ગ્રીમાન્દૈમન્તિકાન્માસાનઘૌ મિશ્રુર્વિચક્રમેત્ ।

દયાર્થં સર્વભૂતાનાં વર્ષાસ્વેકત્ર સંવસેત્ ॥

સંન્યાસીએ ગ્રીષ્મ અને હેમંતઋતુઓના આઠ મહિના બહાર ફરવું અને સર્વ પ્રાણી પરની ઇચ્છા ખાતર ચોમાસામાં એક સ્થાને રહેવું.]

[નામ્નર્યં હિ વ્રજેન્માર્ગં નાદૃષ્ટાં ભૂમિમાક્રમેત્ ।

પરિપૂતાભિરદ્ધિસ્તુ કાર્યં કુર્ષોત નિત્યશઃ ॥

સૂર્ય વિનાના (અંધારિયા) રસ્તા પર ન ચાલવું, ન જોયેલી જમીન ઉપર ચગલાં ન ચૂકવાં અને નિત્ય પવિત્ર જગથી (સ્નાનાદિ) કાર્ય કરવાં.]

સંન્યાસી ક્ષી વાણી બોલે ?

[સત્યાં યાચમર્હિસ્યાં ચ વદેદનપકારિણીમ્ ।

કલ્કાપેતામપરુષામનૃશંસામપૈશુનામ્ ॥

વળી તેણે સત્ય અને અહિંસાથી યુક્ત તેમ જ અપહાર, કપટ, ઠઠોરતા, કૂરતા અને નિંદાથી રહિત વાણી બોલવી.]

સંન્યાસીના સદાચાર

દૃષ્ટિપૂતં ન્યસેત્પાદં વસ્ત્રપૂતં જલં પિવેત્ ।

સત્યપૂતાં વદેદ્વાચં મનઃપૂતં સમાચરેત્ ॥ ૪૬ ॥

(સંન્યાસી) દૃષ્ટિથી પવિત્ર (જોયેલું) ડાઘલું મૂકે, વસ્ત્રથી

ગાળેલું પાણી પીએ, સત્યથી પવિત્ર થયેલી વાણી બોલે અને

મનથી શુદ્ધ આચરણ કરે. ૪૬

અતિવાદાંસ્તિતિથેત નાવમન્યેત કચ્ચન ।

ન ચૈમં દેહમાશ્રિત્ય વૈરં કુર્ષોત કેનચિત્ ॥ ૪૭ ॥

(ખીજતોના) બહુવાદ સાંખી લે, ઢાઈનું અપમાન ન કરે અને આ દેહને (મમતાથી) વળગી રહી ઢાઈની સાથે વેર ન કરે. ૪૭

ક્રુધ્યન્તં ન પ્રતિક્રુધ્યેદાક્રુષ્ટઃ કુશલં વદેત્ ।

સપ્તદ્વારાવક્રીર્ણાં ચ ન વાચમનૃતાં વદેત્ ॥ ૪૮ ॥

ક્રોધ કરનારની સામે ક્રોધ ન કરે, ઢાઈ નિંદા કરે કે ગાળો દે તો યે તેની સામે સારું બોલે અને પાંચ ઇન્દ્રિયો, મન તથા બુદ્ધિ, એ સાત વિષયોમાં દ્રેલાયેલી⁺ અસત્ય વાણી ન બોલે. (પણ કેવળ બ્રહ્મના વિષયવાળી વાણી જ બોલે.) ૪૮

અધ્યાત્મરતિરાસીનો નિસ્પેક્ષો નિરામિયઃ ।

આત્મનૈવ સહાયેન સુસ્વાર્થી વિચરેદિહ ॥ ૪૯ ॥

(સંન્યાસીએ) બ્રહ્મધ્યાનમાં પરાયણ રહેવું, યોગાસનમાં સ્થિર રહેવું, અપેક્ષારહિત (નિઃસ્પૃહ) રહેવું, વિષયોની અભિલાષાથી રહિત થવું અને કેવળ યોતાના શરીરની સહાયથી જ ભોક્ષસ્થુષ્પ મેળવવા ઇચ્છા રાખી આ સંસારમાં વિચરવું. ૪૯

કેવી ભિક્ષા સંન્યાસી ન લે !

ન ચોત્પાતનિમિત્તામ્યાં ન નક્ષત્રાક્ષવિઘ્નયા ।

નાનુશાસનવાદામ્યાં મિશ્તાં લિપ્સેત કર્હિચિત્ ॥ ૫૦ ॥

(ભૂકંપ વગેરે) ઉત્પાતો અને (આંખ ફરકવી વગેરે) નિમિત્તોનાં કૃળ કહીને; નક્ષત્રવિધા તથા (હસ્તરેખા વગેરે)

+ ઇન્દ્રિયો આદિ સાતેના વિષયો તત્ત્વદષ્ટિએ ખોટા છે, તેથી તે વિષયોના સંબંધવાળી વાણી પણ અસત્ય-ખોટી જ ગણાય, એ અભિપ્રાય અહીં સૂચ્યો છે. (કુલ્લક)

અંગવિધાનો આશ્રય કરીને અથવા શાસ્ત્રના વિવાદ કરીને
શિક્ષા મેળવવાની ઇચ્છા તેણે કરી ન રાખવી. ૫૦

કેવા ઘેર ભિક્ષા માટે ન જવું ?

ન તાપસૈર્ગ્રાહ્યૈર્વા વયોમિરપિ વા શ્વમિઃ ।

આકીર્ણ મિશુર્કૈર્વાન્યૈરાગારમુપસંવ્રજેત્ ॥ ૫૧ ॥

વાનપ્રસ્થો કે બ્રાહ્મણો; અથવા પંખીઓ, કૂતરાં કે ખીજ
મિશુઠાથી ઘેરાયેલા ઘેર ભિક્ષા માટે તેણે જવું નહિ. ૫૧

કેવી સ્થિતિમાં વિચરવું ?

હૃસ્તકેશનત્વશ્મશ્નુઃ પાત્રી દણ્ડી કુસુમ્ભવાન્ ।

વિચરેન્નિયતો નિત્યં સર્વભૂતાન્યપીઢયન્ ॥ ૫૨ ॥

માથાના, દાદીના અને મૂછના વાળ મૂંડાવી નાખી;
હાથમાં ભિક્ષાપાત્ર, દંડ તથા કમંડલુ રાખી, નિયમયુક્ત રહી,
સર્વ પ્રાણીઓને પીડા કર્યા વિના તેણે નિત્ય વિચરવું. ૫૨

સંન્યાસીનાં પાત્રો

અતૈજસાનિ પાત્રાણિ તસ્ય સ્યુર્નિર્વ્રેણાનિ ચ ।

તેપામદ્ધિઃ સ્મૃતં શૌચં ચમસાનામિદાશ્વરે ॥ ૫૩ ॥

અલાલું દારૂપાત્રં ચ મૃન્મયં વૈદલં તથા ।

एतानि यत्तिपात्राणि मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥ ૫૪ ॥

સંન્યાસીનાં વાસણો સુવર્ણ આદિ ચક્રચકિત ધાતુઓનાં*
ન હોય; તેમ જ તે કાણાં કે ભાંગેલાં-ફૂટેલાં ચે ન હોય. ચક્ષનાં

* આ સંબંધી યમ કહે છે : 'સુવર્ણરૂપપાત્રેષુ તામ્રકાંસ્યામણેષુ
ચ । ગૃહ્ણન્ મિશ્રાં ॥ ધર્મોઽસ્તિ ગૃહીત્વા નરકં પ્રવેત્-સેનાનાં, રૂપાનાં,
તાંબાનાં, કાંસાનાં કે લોહું, પિત્તળ વગેરેનાં વાસણોમાં જે સંન્યાસી
ભિક્ષા લે-તો તે યોના ધર્મથી વિરુદ્ધ હોઈ નરકમાં જાય છે.' (કુસ્થક)

ચમસ આદિ પાત્રોની જમ તેનાં પાત્રોની શુદ્ધિ પણ પાણીથી જ કહી છે; એ યતિનાં પાત્રો તૂટકાનાં, લાકડાનાં, માટીનાં તેમ જ વાંસના કુકડાનાં હોય, એમ સ્વાયંભુવ મનુએ કહ્યું છે. ૫૩, ૫૪

એક જ વાર તે થોડી ભિક્ષા ખાય

एककालं चरेद्भिक्षं न प्रसज्येत विस्तरे ।

મૈત્રે પ્રસક્તો હિ યતિર્વિષયેષ્વપિ સજ્જતિ ॥ ૫૫ ॥

સંન્યાસીએ એક જ વાર ભિક્ષા ખાવી; અને તેમાં પણ ખૂબ વિસ્તાર કરવા આસક્ત થવું નહિ; કેમકે ખૂબ ભિક્ષા- (ખાવા) માં આસક્ત થનારે સંન્યાસી (શ્રી આદિ) વિષયો- માં પણ આસક્ત થાય છે. ૫૫

ભિક્ષા લેવા ક્યારે જવું ?

विधूमे सन्नमुसले व्यङ्ग्यारे भुक्तवज्जने ।

શુભે શરાવસંપાતે ભિક્ષાં નિત્યં યતિશ્ચરેત્ ॥ ૫૬ ॥

(રસોઈનો) ધુમાડો બંધ થયો હોય, સાંથેલાનું ખાંડવું બંધ થયું હોય, (ચૂલાના) અંગારા ઠરી ગયા હોય, સૌ ભાણસો જમી રહ્યાં હોય અને લોજનનાં વાસણો મંજઈને ઠેકાણે મુકાઈ ગયાં હોય, ત્યારે સંન્યાસીએ નિત્ય ભિક્ષા માટે વિચરવું.* ૫૬

* અર્થાત્ દિવસનાં ત્રણ મુહૂર્ત બાકી રહ્યાં હોય, લગભગ સાંજ થવા આવી હોય, ત્યારે સંન્યાસીએ ભિક્ષા લેવા નીકળવું. યાનુવદ્ધ્ય પણ આમ જ કહે છે : ' અપ્રમત્તધરેદ્ મૈત્રં સાયાહનેનામિસંખિતઃ-લગભગ, સાંજે, અમુક રથજે ભિક્ષા લેવા જવું છે, એવો સંકલ્પ કયો વિના પ્રમાદ છોડી-સંભાળ રાખી, સંન્યાસીએ ભિક્ષા માટે ફરવું. (કુલ્લક)

ભિક્ષા મળે, ન મળે, તો હર્ષ-એક ન કરે

અલાભે ન વિપાદી સ્યાહ્યાભે ચૈવ ન હર્ષયેત્ ।

પ્રાણયાત્રિકમાત્રઃ સ્યાન્માત્રાસદ્ધાદિનિર્ગતઃ ॥ ૫૭ ॥

ભિક્ષા ન મળે તો તેણે એક ન કરવો; ભિક્ષા મળે તો હર્ષ ન કરવો; માત્ર પ્રાણ ટકે તે પૂરતી જ ભિક્ષા લેવી અને ઠંડ, કમંડળ આદિ પોતાનાં ખાસ સાધનો ઉપર પણ આસક્તિ ન રાખવી. ૫૭

પૂજાપૂર્વકની ભિક્ષા ન લેવી

અભિપૂજિતલામાંસ્તુ જુગુપ્સેતૈવ સર્વથઃ ।

અભિપૂજિતલામૈશ્વ યતિર્મુક્તોઽપિ વચ્યતે ॥ ૫૮ ॥

પૂજાસત્કારથી મળેલી ભિક્ષા સર્વ કાળે નિંદાપાત્ર ગણવી; (અને તે ન લેવી;) કેમકે પૂજા-સત્કારપૂર્વક મળેલા લાભોના કારણે સંન્યાસી મુક્ત થયા જવો હોય, તોપણ સંસારમાં બંધાય છે. ૫૮

ઇન્દ્રિયોને વશ રાખવી

અલ્પાન્નામ્યવહારેણ રહઃસ્થાનાસનેન ચ ।

દિયમાણાનિ વિષયૈરિન્દ્રિયાણિ નિવર્તયેત્ ॥ ૫૯ ॥

અલ્પ અન્નનો આહાર કરીને, તેમ જ એકાંતસ્થાનમાં રહીને, તેણે વિષયોથી તણાતી ઇન્દ્રિયોને (વશ રાખી) રાકવી. ૫૯

મોક્ષ મળેની યોગ્યતા યાચી ?

ઇન્દ્રિયાણાં નિરોધેન રાગદ્વેષક્ષયેણ ચ ।

અહિંસયા ચ ભૂતાનામમૃતત્વાય કલ્પતે ॥ ૬૦ ॥

ઇન્દ્રિયોના સંયમથી, રાગદ્વેષના નાશથી અને પ્રાણીમાત્રની અહિંસા પાળવાથી સંન્યાસી મોક્ષ માટે યોગ્ય થાય છે. ૬૦

સંસારના સ્વરૂપનો તેણે વિચાર કરવો.

અવેક્ષેત ગતીર્નૃણાં કર્મદોષસમુદ્ભવાઃ ।

નિરયે ચૈવ પતનં યાતનાથ યમક્ષયે ॥ ૬૧ ॥

વિપ્રયોગં પ્રિયૈથૈવ સંયોગં ચ તથાઽપ્રિયૈઃ ।

જરયા ચાભિમવનં વ્યાધિમિથ્રોપપીડનમ્ ॥ ૬૨ ॥

કર્મના દોષોથી થતી માણુસોની ગતિઓનો, નરકમાં તેમના પડવાનો, યમલોકમાં મળતાં દુઃખોનો, પ્રિયજનોનાં વિયોગનો, અપ્રિય પ્રાણી-પદાર્થના સમાગમનો, ધડપણના આક્રમણનો અને વ્યાધિઓથી થતી પીડાનો તેણે વિચાર કરવો.

દેહાદુત્ક્રમણં ચાસ્માત્પુનર્ગર્ભે ચ સંભવમ્ ।

યોનિકોટિસહસ્રેષુ સૃતીશ્ચાસ્યાન્તરાત્મનઃ ॥ ૬૩ ॥

વળી અંતરાત્મા આ દેહમાંથી નીકળે છે, ફરી ગર્ભમાં આવે છે અને હજારો તથા કરોડો યોનિઓમાં આવ-જા કરે છે, તેનો પણ વિચાર કરવો. ૬૩

અર્ધર્મપ્રમવં ચૈવ દુઃસ્વયોગં શરીરિણામ્ ।

ધર્માર્થપ્રમવં ચૈવ સુખસંયોગમક્ષયમ્ ॥ ૬૪ ॥

વળી પ્રાણીઓને દુઃખનો જ સંબંધ થાય છે, તે અર્ધર્મના કારણે થાય છે; અને તેમને સુખનો જ અક્ષય સંબંધ થાય છે, તે ધર્મના કારણે થતા (બ્રહ્મસાક્ષાત્કારરૂપ) અર્થને લીધે થાય છે, તે પણ વિચારવું. ૬૪

સૂક્ષ્મતાં ચાન્વેક્ષેત યોગેન પરમાત્મનઃ ।

દેહેષુ ચ સમુત્પત્તિમુત્તમેષ્વધમેષુ ચ ॥ ૬૫ ॥

તેમ જ યોગ વડે પરમાત્માની સૂક્ષ્મતા જોયા કરવી અને

ઉત્તમ તથા અધમ દેહોમાં થતા (જીવેના) જન્મનો પણ વિચાર કરવો. ૬૫

સમદષ્ટિ એ જ ધર્મ

દૂષિતોઽપિ ચરેદ્ધર્મ યત્ર તત્રાશ્રમે રતઃ ।

સમઃ સર્વેષુ ભૂતેષુ ન લિઙ્ગં ધર્મકારણમ્ ॥ ૬૬ ॥

હરેકાઈ આશ્રમમાં રહેલો મનુષ્ય તે તે આશ્રમના આચારથી દૂષિત થયો હોય, તોપણ સર્વ પ્રાણી ઉપર સમદષ્ટિ રાખી તેણે ધર્મનું આચરણ કરવું; કોઈ બહારનું ચિહ્ન ધર્મનું કારણ નથી. ૬૬

સાચા ધર્મ વિના ઉપશ્લેષ નહીં

ફલં કતકવૃક્ષસ્ય યદ્યપ્યમ્બુપ્રસાદકમ્ ।

ન નામગ્રહણાદેવ તસ્ય વારિ ગ્રસીદતિ ॥ ૬૭ ॥

નિર્મળીના વૃક્ષનું ફળ એ કે પાણીને નિર્મળ કરનારું છે, તોપણ તેનું માત્ર નામ લીધાથી પાણી નિર્મળ થઈ જતું નથી. (એ રીતે ઉપલક્ષ્ય ચિહ્નના ધર્મનાં કારણ નથી, પણ શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે ધર્મ આચરવો જોઈએ.) ૬૭

જીવેની રક્ષાની કાળજી

સંરક્ષણાર્થં જન્તુનાં સત્રાવહનિ વા સદા ।

શરીરસ્પાત્યયે ચૈવ સમીક્ષ્ય વસુધાં ચરેત્ ॥ ૬૮ ॥

શરીરને ખીડા થતી હોય, તોપણ તેણે જીવેની રક્ષા સાર રાત્રે અને દિવસે હંમેશાં બેઈબેઈને પૃથ્વી ઉપર ચાલવું. ૬૮

અમણતાં થતી હંસાની શુદ્ધિ માટે શું?

અદ્વા રાત્ર્યા ચ યાજ્ઞન્તુન્દિનસ્ત્યજ્ઞાનતો યતિઃ ।

તેયાં સ્નાત્વા વિશુદ્ધયર્થે પ્રાણાયામાન્યહાચરેત્ ॥ ૬૯ ॥

સંન્યાસી રાત્રે અને દિવસે અજાણતાં જીવેાની જે હિંસા કરે છે, તેની શુદ્ધિ માટે તેણે સ્નાન કરી (રોજ) છ પ્રાણાયામ કરવા. ૬૯

પ્રાણાયામ શ્રેષ્ઠ તપ છે

પ્રાણાયામા બ્રાહ્મણસ્ય ત્રયોઽપિ વિધિવત્કૃતાઃ ।

વ્યાહૃતિપ્રણવૈર્મુક્તા વિજ્ઞેયં પરમં તપઃ ॥ ૭૦ ॥

(સાત) વ્યાહૃતિઓ અને (દશ) પ્રણવો સાથે (ગાયત્રીથી) વિધિપૂર્વક (પૂરક, કુંભક અને રેચક વડે)* કરેલા ત્રણ પ્રાણાયામોને બ્રાહ્મણનું શ્રેષ્ઠ તપ જાણવું. ૭૦

પ્રાણાયામથી દોષોનો નાશ

દહન્તે બ્માયમાનાનાં ધાતૂનાં હિ યથા મલાઃ ।

તથેન્દ્રિયાણાં દહન્તે દોષાઃ પ્રાણસ્ય નિગ્રહાત્ ॥ ૭૧ ॥

(સોનું વગેરે) ધાતુઓના મળ, જેમ (કુલ્હીમાં) અગ્નિ વડે તે ધાતુઓને તપાવતાં બળી જાય છે, તેમ ઇન્દ્રિયોના દોષો પ્રાણના નિગ્રહથી બળી જાય છે.* ૭૧

* યોગી યાગવલ્ક્ય કહે છે : ‘નાસિકોત્કૃષ્ટ ઉચ્છ્વાસો ધ્માતઃ પૂરક ઉચ્યતે । કુમ્ભકો નિશ્વલ્ચ્વાસો મુચ્યમાનસ્તુ રેચકઃ—નાસિકા દ્વારા જાયે ખેંચેલો ધમેલો શ્વાસ તે ‘પૂરક’; એ શ્વાસને અંદર સ્થિર કરી રાખી રાખવો તે કુંભક; અને તે રાખી રાખેલા શ્વાસને (ધીમેધીમે) મૂકવો—બહાર કાઢવો, તે રેચક કહેવાય છે.’ (આમ અનુક્રમે પૂરક, કુંભક તથા રેચક કરવો; તે એક પ્રાણાયામ થાય છે; એવા ત્રણ પ્રાણાયામો અવશ્ય કરવા જ જોઈએ. (કુલ્હક)

* અર્થાત્ રાગદ્વેષ વગેરે મનના દોષો અને વિષયોમાં તત્પર થવું—એ ચક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયોના દોષો પ્રાણાયામથી બળી જાય છે.

પ્રાણાયામૈર્દહેદોપાન્ધારણામિશ્ર કિલ્બિપમ્ ।

પ્રત્યાહારેણ સંસર્ગાન્ધ્યાનેનાનીશ્વરાન્ગુણાન્ ॥ ૭૨ ॥

પ્રાણાયામોથી દોષોને, ધારણાથી પાપને, પ્રત્યાહારથી

(વિષયો સાથેના) સંબંધોને અને ધ્યાનથી ક્રોધાદિ અનીશ્વર

ગુણોને બાળવા. ૭૨

અંતરાત્માની ગતિ જાણવી

ઉચ્ચાધરેષુ ભૂતેષુ દુર્જેયામકૃતાત્મભિઃ ।

ધ્યાનયોગેન સંપચ્ચેદ્ગતિમસ્યાન્તરાત્મનઃ ॥ ૭૩ ॥

આ જીવાત્મા ઉચ્ચનીચ પ્રાણીઓની યોનિમાં જન્મ

પામી રહ્યો છે; એ તેની ગતિ (શાસ્ત્રોથી) અસંસ્કારી

અંતઃકરણવાળા જીવો જાણતા નથી; તેથી (પૂર્વોક્ત) ધ્યાનયોગ

વડે તે ગતિને સારી રીતે જાણવી. (તાત્પર્ય આ છે, કે અવિદ્યાથી

કરાતાં કામ્યકર્મો તથા શાસ્ત્રનિષિદ્ધ કર્મોને લીધે જીવની તે

ગતિ થાય છે, એમ જાણી બ્રહ્મજ્ઞાનમાં સ્થિતિ કરવી.) ૭૩

જ્ઞાન-અજ્ઞાનનું રૂપ

સમ્યગ્દર્શનસંપન્નઃ કર્મભિર્ન નિચ્છદ્યતે ।

દર્શનેન વિહીનસ્તુ સંસારં પ્રતિપદ્યતે ॥ ૭૪ ॥

સત્યનો સાક્ષાત્કાર થવારૂપ બ્રહ્મદર્શન પામેલો માણસ

પ્રાણાયામ કરવાથી વિષયોનું ચિંતન દૂર થતાં તે દોષો પણ નાશ

પામે છે. (કુલ્લક)

÷ ‘મહં વ્રજ્યાસ્મિ-હું પરમાત્મા છું’-એવો સખતીય અનુભવનો

પ્રવાહ ચાલુ રાખવો, તે બ્રહ્મજ્ઞાન છે; એ ધ્યાન દ્વારા ક્રોધ, લોભ,

અદેખાદિ-વગેરે ગુણો, કે જે પરમાત્માના નથી, તેઓને દૂર

કરવા. (કુલ્લક)

નિઃસ્પૃહ થાય છે, ત્યારે આ લોકમાં તેમ જ પરલોકમાં તે સનાતન-અવિનાશી સુખ પામે છે. ૮૦

અનેન વિધિના સર્વાસ્ત્યક્ત્વા સજ્જાન્છનૈઃ શ્વનૈઃ ।

સર્વદ્વન્દ્વચિનિર્મુક્તો ब्रह्मण्येवावતિष्ठते ॥ ૮૧ ॥

આ વિધિએ ધીમેધીમે સર્વ સંજોને છોડી, (રાગદ્વેષાદિ) સમગ્ર જોડકાંથી મુક્ત થયેલો તે (સંન્યાસી) બ્રહ્મમાં જ સ્થિતિ કરે છે. ૮૧

આત્મા નહિ જાણનારની ધ્યાનક્રિયા બ્યર્થ .

ધ્યાનિકં સર્વમેવૈતદ્વદેતદભિશદ્ધિતમ્ ।

ન હ્યનધ્યાત્મવિત્કથિત્ક્રિયાફલમુપાશ્રુતે ॥ ૮૨ ॥

આ જે કશું તે બધું ધ્યાનથી જ સાધ્ય છે; કેમકે આત્માને નહિ જાણનારો કોઈ (પણ) એ (ધ્યાનરૂપ) ક્રિયાનું ફળ (મોક્ષ) પામતો નથી. ૮૨

વેદના જપનો ઉપદેશ

અધિયજ્ઞં ब्रह्म जपेदाधिदैविकमेव च ।

आध्यात्मिकं च सततं वेदान्ताभिहितं च यत् ॥ ૮૩ ॥

યજ્ઞવિષયક વેદનો, દેવતાવિષયક વેદનો તથા વેદાંતરૂપે કહેલા આધ્યાત્મિક વેદભાગનો નિરંતર જપ કરવો.† ૮૩

† શ્રુતિ પણ આમ જ કહે છે : ‘સમેતં વેદાનુચ્ચનેન બ્રાહ્મણા વિવિદિયન્તિ—(મૂલદા. ૪-૪-૨૨)—વેદના અધ્યયનથી અને નિત્યના તેના સ્વાધ્યાયથી બ્રાહ્મણો એ પરમાત્માને જાણવા પ્રયત્ન કરે છે.’ તેમ જ ‘સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ—(તૈત્તિરીય. ૨-૧-૧) બ્રહ્મ સત્યસ્વરૂપ, જ્ઞાન-સ્વરૂપ તથા અનંત છે’—ઇત્યાદિ બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરતા વેદભાગનો પણ સર્વકાળે જપ કરવો. (કુલ્લક)

વેદ જ સાચું શરણ

ઇદં શરણમજ્ઞાનામિદમેવ વિજાનતામ્ ।

ઇદમન્વિચ્છતાં સ્વર્ગમિદમાનન્ત્યમિચ્છતામ્ ॥ ૮૪ ॥

અજ્ઞાનીઓનું, વિજ્ઞાનીઓનું, સ્વર્ગ ઇચ્છનારાઓનું અને
મોક્ષાભિલાષીઓનું શરણ આ વેદ જ છે. (કર્મકે વેદનો માત્ર
પાઠ કરાય, તેપણ તે પાપોનો નાશ કરે છે.) ૮૪

વિધિસરના સંન્યાસનું ૬૭

अनेन क्रमयोगेन परिग्रजति यो द्विजः ।

स विधूयेद् पाप्मानं परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ૮૫ ॥

જે દ્વિજ આ (પૂર્વોક્ત) કર્મયોગવડે સંન્યાસ સ્વીકારે છે,
આ લોકમાં પાપનો ત્યાગ કરી પરબ્રહ્મને પામે છે. ૮૫

કુટીચર સંન્યાસીઓનો કર્મયોગ

एष धर्मोऽनुशिष्टो यो यतीनां नियतात्मनाम् ।

वेदसंन्यासिकानां तु कर्मयोगं निबोधत ॥ ૮૬ ॥

નિયમપરાયણ મનવાળા (ચારે) સંન્યાસીઓનો આ
(સાધારણ) ધર્મ તમને ઠણો; હવે વેદસંન્યાસીઓનો
(કુટીચર સંન્યાસીઓનો) કર્મયોગ તમે સાંભળો. ૮૬

કર્મોથી બંધાતો નથી; પણ એ સાક્ષાત્કારથી જે રહિત છે, તે સંસાર પામે છે. ૭૪

પરમપદ પામવાના સાધન

અહિંસાચેન્દ્રિયાસક્લેષૈર્વૈદિકૈશ્ચૈવ કર્મભિઃ ।

તપસશ્ચરણૈશ્ચોગ્રૈઃ સાધયન્તીહ તત્પદમ્ ॥ ૭૫ ॥

અહિંસા, ઇન્દ્રિયોમાં અનાસક્તિ, (કામ્યકર્મ સિવાયનાં) વૈદિક (નિત્યનાં) કર્મો અને ઉગ્ર તપશ્ચર્યા વડે મનુષ્યે આ લોકમાં તે પ્રથમ પદ પામી શકે છે. ૭૫

શરીર પરનું અભિમાન છોડવું

અસ્થિસ્પૂર્ણં સ્વાયુયુતં માંસશોણિતલેપનમ્ ।

ચર્માવનદ્વં દુર્ગન્ધિ પૂર્ણં મૂત્રપૂરીપયોઃ ॥ ૭૬ ॥

જરાશોકસમાવિષ્ટં રોગાયતનમાતુરમ્ ।

રજસ્વલમનિત્યં ચ ભૂતાવાસમિમં ત્યજેત્ ॥ ૭૭ ॥

હાડકાંડીપી યાંભલાવાળું, નસોડીપી દોરડીઓવાળું, માંસ ને લોહીના લીં પડવાળું, આમડાથી મટેલું, મળમૂત્રની ગંદકીથી ભરેલું, ઘડપણ ને શોકથી ઘેરોયેલું, રોગેનું ધર, ભૂખ વગેરેની વેદનાવાળું, રજોગુણી, નાશવંત અને પાંચ મહાભૂતોના રહેઠાણરૂપ આ શરીરનો (મોહ) ત્યાગ કરવો. ૭૬, ૭૭

÷ અહિંસા સાક્ષાત્કાર જેને થયો હોય, તે કર્મોથી બંધાતો નથી; એટલે કે તેનાં હરકોઈ કર્મ તેને ફરી જન્મ આપવા સમર્થ થતાં નથી; કેમકે પૂર્વજન્મમાં મેળવી રાખેલા તેના પ્રવૃત્તિપાપરૂપી કર્મો તેના અહિંસાથી નાશ પામે છે; પણ જેને અહિંસા સાક્ષાત્કાર ન થયો હોય, તેને તો જન્મરણ ચાલુ જ રહે છે. (કુલ્લક)

દેહાભિમાન છટે તેા સંસાર છટે

† નદીકૂલં યથા વૃક્ષો વૃક્ષં ધા શંકુનિર્યથા ।

તથા ત્યજન્નિમં દેહં કૃચ્છ્રાદ્ ગ્રાહાદ્વિમુચ્યતે ॥ ૭૮ ॥

વૃક્ષ જેમ નદીનો કિનારો છોડે છે અને પાંખી જેમ વૃક્ષ છોડે છે, તેમ આ દેહનો (મોહ) જે ત્યાગ કરે છે, તે દુઃખમય સંસારરૂપી કથી છૂટે છે. ૭૮

ધ્યાનયોગ વડે બ્રહ્મપ્રાપ્તિ

પ્રિયેષુ સ્વેષુ સુકૃતમપ્રિયેષુ ચ દુષ્કૃતમ્ ।

વિસૃજ્ય ધ્યાનયોગેન બ્રહ્મામ્યેતિ સનાતનમ્ ॥ ૭૯ ॥

બ્રહ્મજ્ઞાની પોતાનાં પ્રિય-હિતકારીઓમાં પુણ્યને અને

અપ્રિય-અહિતકારીઓમાં પાપને છોડી દઈ (પૂર્વોક્ત) ધ્યાનયોગ

વડે સનાતન બ્રહ્મને પામે છે. † ૭૯

નિઃસ્પૃહને જ સનાતન સુખ મળે

યદા માયેન ભવતિ સર્વભાવેષુ નિઃસ્પૃહઃ ।

તદા સુખમવાપ્નોતિ પ્રેત્ય શ્વેદ્નંચ શાશ્વતમ્ ॥ ૮૦ ॥

(સંન્યાસી) જ્યારે સર્વ વિષયો વિષે અંતઃકરણપૂર્વક

† આમ જ શ્રુતિ પણ કહે છે : 'તસ્ય પુના વાયુપયન્તિ સુહૃદઃ

સાપુતૃત્યાં દ્વિપન્તઃ પાપહૃત્યામ્—ને જ્ઞાનીના પુત્રો તેના (જ્ઞાનનો) ભાગ

મેળવે છે, તેના મિત્રો તેનાં પુણ્ય મેળવે છે અને તેના શત્રુઓ તેનાં

પાપ મેળવે છે.' વળી બીજી શ્રુતિ પણ આમ જ કહે છે : 'તત્

સુદૃતદુષ્ટતે વિધુનુતે, તસ્ય પ્રિયાઘાતયઃ સુકૃતમુપયન્ત્યપ્રિયા દુષ્કૃતમ્—(જ્ઞાનીનું)

તે જ્ઞાન (તેના) પુણ્યપાપને-દૂર કરે છે; (તે આ રીતે—) તેના પ્રિય-

સંબંધીઓ તેનું પુણ્ય મેળવી લે છે અને તેના અપ્રિય-શત્રુઓ તેનું

પાપ મેળવી લે છે.' (કુલ્લક)

ચારે આશ્રમોનું મૂળ ગૃહસ્થ

બ્રહ્મચારી ગૃહસ્થ વાનપ્રસ્થો યતિસ્તથા ।

एते गृहस्थप्रभवाश्चत्वारः पृथगाश्रमाः ॥ ८७ ॥

બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસી, એ ચારે જુદાજુદા આશ્રમો ગૃહસ્થાશ્રમથી જ ઉત્પન્ન થયા છે. ૮૭

સર્વ આશ્રમના સેવનથી પરમ ગતિ

सर्वेऽपि क्रमशस्त्वेते यथाशास्त्रं निपेविताः ।

यथोक्तकारिणं विप्रं नयन्ति परमां गतिम् ॥ ८८ ॥

આ સર્વ આશ્રમો શાસ્ત્ર અનુસાર અનુક્રમે જો સેવ્યા હોય (અથવા તેઓમાંના ત્રણ, બે કે એક ગુણ સેવ્યા હોય), તો શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે સેવનારા બ્રાહ્મણને તેઓ પરમગતિએ પહોંચાડે છે. ૮૮

બધા કરતા ગૃહસ્થ શ્રેષ્ઠ

सर्वेषामपि चैतेषां वेदस्मृतिविधानतः ।

गृहस्थ उच्यते श्रेष्ठः स त्रीनेतान्विभर्ति हि ॥ ८९ ॥

વેદ અને સ્મૃતિના વિધાનથી ગૃહસ્થાશ્રમ આ બધાઓમાં શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે; કેમકે તે ત્રણેનું પોષણ કરે છે. ૮૯

બધા આશ્રમો ગૃહસ્થના આધારે

यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम् ।

तथैवाश्रमिणः सव गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ॥ ९० ॥

જમ સર્વ નદો અને નદીઓ સાગરમાં ઘરાખર સ્થિતિ પામે છે, તેમ સર્વ આશ્રમીઓ ગૃહસ્થમાં સારી રીતે સ્થિતિ પામે છે. ૯૦

ચારે આશ્રમીએનો સામાન્ય ધર્મ

ચતુર્ભિરપિ ચૈવૈતૈર્નિત્યમાથમિભિર્દિજૈઃ ।

દશલક્ષણકો ધર્મઃ સેવિતવ્યઃ પ્રયત્નતઃ ॥ ૯૧ ॥

આ ચારે આશ્રમના દ્વિજવર્ણોએ નિત્ય દશ લક્ષણવાળો ધર્મ પ્રયત્નથી સેવવો જોઈએ. ૯૧

ધર્મનાં દશ લક્ષણો

ધૃતિઃ ક્ષમા દમોઽસ્તેયં શૌચમિન્દ્રિયનિગ્રહઃ ।

ધીર્વિદ્યા સત્યમક્રોધો દશકં ધર્મલક્ષણનૃ ॥ ૯૨ ॥

ધૃતિ, ૧ ક્ષમા, ૨ દમ, ૩ અસ્તેય, ૪ શૌચ, ૫ ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, ૬ બુદ્ધિ, ૭ વિદ્યા, ૮ સત્ય અને આક્રોધ ૧૦, એ દશ ધર્મનાં લક્ષણ છે. ૯૨

એ ધર્મના પાલનનું ફળ

દશ લક્ષણાનિ ધર્મસ્ય યે વિગ્રાઃ સમધીપતે ।

અધીત્ય ચાનુવર્તન્તે તે યાન્તિ પરમાં ગતિમ્ ॥ ૯૩ ॥

જે ગ્રાહણો ધર્મનાં એ દશ લક્ષણોને સારી રીતે બણે

૧ ધૃતિ એટલે સંતોષ; ૨ ક્ષમા એટલે ખીજાએ અપકાર કર્યો હોય છતાં તેનો અપકાર ન કરવો, ૩ દમ એટલે મન કિપરનો કાબૂ 'મનસો દમન દમ' 'શીતાતપાદિદ્વન્દ્વસહિષ્ણતા દમ' - ૮૧૬-૮૧૭. વગેરે જોડકા સહન કરવા, તે દમ કહેવાય છે; ૪ અસ્તેય એટલે અન્યાયથી પારકું ધન લેવું નહિ તે, ૫ શૌચ એટલે માટી તથા પાણીથી શરીરની સફાઈ રાખવી તે, ૬ ઇન્દ્રિયનિગ્રહ એટલે આખા વગેરે ઈન્દ્રિયોને કાબૂમાં રાખવી તે, ૭ બુદ્ધિ એટલે શાસ્ત્ર વગેરેના તત્ત્વનું જ્ઞાન; ૮ વિદ્યા એટલે આત્માનું જ્ઞાન, ૯ સત્ય એટલે સાચું સંપૂર્ણ જ્ઞાન; ૧૦ આક્રોધ એટલે ક્રોધનું કારણ હોય છતાં ક્રોધને ન થરા દેવો તે; આમ દશ પ્રકારનું ધર્મનું સ્વરૂપ છે (કુલ્લુક)

(અથવા જાણે) છે અને તેને લાણી (જાણી) બરાબર તેનું પાલન કરે છે, તેઓ પરમ ગતિ મોક્ષ પામે છે. ૯૩

વેદાન્તશ્રવણ પછી સંન્યાસ

દશલક્ષણકં ધર્મમનુતિષ્ઠન્સમાહિતઃ ।

વેદાન્તં વિધિવચ્છ્રુત્વા સંન્યસેદનૃણો દ્વિજઃ ॥ ૯૪ ॥

દ્વિજવર્ણુ દશ લક્ષણવાળા ધર્મનું સાવધાન ચિત્તે પાલન કરતા રહી વેદાન્તનું વિધિપૂર્વક શ્રવણ કરી, (તથા) જાણથી રહિત થયા પછી સંન્યાસ લેવો. ૯૪

કુટીચર સંન્યાસીનો ખાસ ધર્મ

સંન્યસ્ય સર્વકર્માણિ કર્મદોષાનપાનુદન્ ।

નિયતો વેદમમ્યસ્ય પુત્રૈશ્ચર્યે સુખં વસેત્ ॥ ૯૫ ॥

(અગ્નિહોત્રાદિ) સર્વ કર્મોનો ત્યાગ કરી, કર્મના દોષોનો નાશ કરી, નિયમપરાયણ રહી અને વેદાભ્યાસ કરીને તેણે પુત્રના ઐશ્વર્યમાં (પુત્રને ઘેર જ તેણે આપેલાં અન્નવસ્ત્રાની નિશ્ચિંત બની) સુખપૂર્વક રહેવું. ૯૫

સંન્યાસી પણ વેદનો ત્યાગ ન કરે

[સંન્યસેત્સર્વકર્માણિ વેદમેકં ન સંન્યસેત્ ।

વેદસંન્યાસતઃ શૂદ્રસ્તસ્માદ્વેદં ન સંન્યસેત્ ॥

સર્વ કર્મોનો ત્યાગ કરવો, પણ એક વેદનો ત્યાગ ન કરવો; વેદનો ત્યાગ કરવાથી શૂદ્ર થઈ જવાય છે, તેથી વેદનો ત્યાગ કરવો નહિ.]

સંન્યાસથી પાપનો નાશ અને પરમગતિ

एवं संन्यस्य कर्माणि स्वकार्यपरमोऽस्पृहः ।

સંન્યાસેનાપહત્યૈનઃ પ્રાપ્નોતિ પરમાં ગતિમ્ ॥ ૯૬ ॥

એમ કર્મોનો ત્યાગ કરી (આત્મસાક્ષાત્કાર કરવારૂપ) પોતાના કાર્યમાં પરાયણ રહેનારો અને સ્પૃહાવગરનો થયેલો પુરુષ સંન્યાસથી પાપોનો નાશ કરી પરમ ગતિ-મોક્ષ પામે છે. ૮૬

રાજધર્મ કહેવાની પ્રતિષ્ઠા

एष घोऽभिहितो धर्मो ब्राह्मणस्य चतुर्विधः ।

पुण्योऽक्षयफलः प्रेत्य राज्ञां धर्मं निबोधत ॥ ९७ ॥

પરલોકમાં અક્ષય ફળ આપવાવાળો બ્રાહ્મણનો આ પવિત્ર (બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ તથા સંન્યાસી થવા રૂપ) ચાર પ્રકારનો ધર્મ તમને કહ્યો; હવે રાજાનો આ ધર્મ તમે સંભળો. ૯૭

इति श्रीमानवधर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां
षष्ठोऽध्यायः ।

ઇતિ શ્રીમાનવધર્મશાસ્ત્રે બૃગુપ્રોક્તિ સંહિતામાં અધ્યાય ૬ઠ્ઠો સમાપ્ત

અધ્યાય ૭મો

રાજના ધર્મો

राजधर्मप्रवक्ष्यामि यथावृत्तो भवेन्नृपः ।

संमवश्य यथा तस्य सिद्धिश्च परमा यथा ॥ १ ॥

હવે હું રાજના ધર્મો કહું છું; તેમ જ રાજાને ત્રા આચરણ-વાળો હોવો જોઈએ, જે પ્રકારે તેની ઉત્પત્તિ થઈ છે અને જે પ્રકારે તેને પરમ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, તે પણ હું કહું છું. ૧

લોકરક્ષણ-એ રાજનું કર્તવ્ય

ब्राह्मं प्रोक्तेन संस्कारं क्षत्रियेण यथाविधि ।

सर्वस्यास्य यथान्यायं कर्तव्यं परिरक्षणम् ॥ २ ॥

વિધિં પ્રમાણે જનોઈનો સંસ્કાર પામેલાં ક્ષત્રિયે ન્યાય-
પૂર્વક આ સર્વ લોકનું બરાબર રક્ષણ કરવું. ૨

સર્વની રક્ષા માટે પ્રભુએ રાજાને સન્ન્યો છે

અરાજકે હિ લોકેઽસ્મિન્સર્વતો વિદ્રુતે મયાત્ ।

રક્ષાર્થમસ્ય સર્વસ્ય રાજાનમસૃજત્પ્રમુઃ ॥ ૩ ॥

કેમકે રાજાવિનાનો આ લોક આપાસના ભયથી નાસ-
ભાગ કરવા લાગ્યો, ત્યારે પ્રભુએ એ સર્વની રક્ષા માટે રાજાને
સન્ન્યો છે. ૩

રાજા દેવાંશી છે

इन्द्रानिलयमार्काणामग्रेष्ठ वरुणस्य च ।

चन्द्रवित्तेशयोश्चैव मात्रा निर्द्वन्द्वशाश्वतीः ॥ ૪ ॥

ઇન્દ્ર, વાયુ, યમ, સૂર્ય, અગ્નિ, વરુણ, ચંદ્ર અને કુબેરના
સનાતન (અંશોને) આકર્ષી પ્રભુએ રાજાને સન્ન્યો છે. ૪-

રાજા સર્વ કરતાં અધિષ્ઠાતા છે

यस्मादेषां सुरेन्द्राणां माश्राम्यो निर्मितो नृपः ।

तस्मादભિમવત્સેષ સર્વમૂતાનિ તૈજસા ॥ ૫ ॥

એમ ઇન્દ્રાદિ દેવોના એ અંશોથી રાજા સન્ન્યો છે; તેથી
તે પોતાના તેજ વડે સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર પ્રભાવ પાડે છે. ૫

तपत्यादित्यवचैष चक्षूंषि च मनांसि च ।

ન ચૈનં મુવિ શક્નોતિ કથિદપ્યભિવીક્ષિતુમ્ ॥ ૬ ॥

÷ અહીં સૂચ્યું છે, કે ક્ષત્રિય જ રાજાનો અધિકારી છે.
તેનાં સર્વ કર્મોમાં પ્રમુખ રક્ષણ, એ જ એક કર્મ છે. આદિ, વૈશ્ય જ
કે શૂદ્ર પણ જે આપત્તિમાં આવી પડ્યો હોય તે 'જીવેત ક્ષત્રિયધર્મેન-
ક્ષત્રિય કર્મથી પણ તેણે છવું' એમ કહેવાશે. (કુલ્લક)

તે (સર્વનાં) મનને તથા આંખને સૂર્યની જમ તપાવે છે; એથી પૃથ્વી પર ઠાઈ પણ તેની સામે જોવા સમર્થ થતું નથી. ૬
રાજા આઠ લોકપાલેશ્વર છે.

સોડમિર્મવતિ વાયુઃ સોડર્કઃ સોમઃ સ ધર્મરાટ્ ।

સ કુપેરઃ સ વસ્તુઃ સ મહેન્દ્રઃ પ્રમાવતઃ ॥ ૭ ॥

પ્રભાવ વડે તે અગ્નિરૂપ, વાયુરૂપ, સૂર્યરૂપ, ચંદ્રરૂપ
યમરૂપ, કુપેરરૂપ, વસ્તુરૂપ અને મહેન્દ્રરૂપ થાય છે. ૭

બાળક રાજાનું પણ અપમાન કરવું નહિ

ધાલોડપિ નાવમન્તવ્યો મનુષ્ય ઇતિ મૂર્ખિણઃ ।

મહતી દેવતા ઘોષા નરરૂપેણ તિષ્ઠતિ ॥ ૮ ॥

રાજા બાળક હોય, તોપણ તેનું અપમાન કરવું નહિ;
કેમકે એ મનુષ્યના રૂપમાં મહાન દેવતા જ છે. ૮

રાજારૂપ અગ્નિ આખું કુળ બાળા નામે

एकमेव दहत्यग्निर्नरं दुरुपसर्पिणम् ।

कुलं दहति राजाग्निः सपशुद्रव्यसंचयम् ॥ ९ ॥

અગ્નિ તો અસાવધપણાથી પાસે આવનાર એકને જ
બાળે છે; ત્યારે રાજારૂપી અગ્નિ તો પશુ અને ધનના સંગ્રહ
સાથે આખા કુળને બાળે છે. ૯

રાજા અનેક સ્વયં પારે છે

कार्यं सोऽवेक्ष्य शक्तिं च देशकालौ च तत्त्वतः ।

कुस्ते धर्मसिद्ध्यर्थं विस्वरूपं पुनः पुनः ॥ १० ॥

કાર્ય, શક્તિ અને દેશકાળનો સાચો વિચાર કરી ધર્મની
સિદ્ધિ માટે વારંવાર અનેક રૂપો તે ધારણ કરે છે. ૧૦

રાજા સર્વ તેજમય છે

यस्य प्रसादे पद्मा श्रीर्विजयश्च पराक्रमे ।

मृत्युश्च वसति क्रोधे सर्वतेजोमयो हि सः ॥ ११ ॥

જેની પ્રસન્નતા થતાં લક્ષ્મી મળે છે, જેના પરાક્રમમાં વિજય રહે છે અને જેના ક્રોધમાં મૃત્યુ વસે છે, તે રાજા ખરેખર, સર્વ તેજથી યુક્ત છે. ૧૧

રાજાનો દ્વેષ કરનાર નાશ પામે

तं यस्तु द्वेष्टि संमोहात्स विनश्यत्यसंशयम् ।

तस्य द्वाशु विनाशाय राजा प्रकुर्वते मनः ॥ १२ ॥

મૂઠતાથી જે રાજાનો દ્વેષ કરે છે, તે અવશ્ય નાશ પામે છે; કેમકે રાજા તેનો તત્કાળ નાશ કરવા મનમાં વિચાર કરે છે. ૧૨

तस्माद्धर्मं यमिष्टेषु स व्यवस्येन्नराधिपः ।

अनिष्टं चाप्यनिष्टेषु तं धर्मं न विचालयेत् ॥ १३ ॥

તેથી રાજા પોતે ઇચ્છેલામાં જે ધર્મની વ્યવસ્થા કરે, તથા પોતે નહિ ઇચ્છેલા વિષયમાં જે નિર્ણય આપે, તે ધર્મ નિર્ણયનું ઉલ્લંઘન કરવું નહિ. ૧૩

રાજાને ડંડની મોટાઈ

तस्यार्थे सर्वभूतानां गोप्तारं धर्ममात्मजम् ।

ब्रह्मतेजोमयं दण्डमसृजत्पूर्वमीश्वरः ॥ १४ ॥

તે રાજાના પ્રયોજનની સિદ્ધિ માટે ઈશ્વર-અધ્યાત્મે સર્વ પ્રાણીઓનું રક્ષણ કરનાર અને બ્રહ્મતેજથી પૂર્ણ ધર્મરૂપ(પોતાના) પુત્ર એવા ડંડને પ્રથમ સર્જ્યો છે. ૧૪

तस्य सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।

मयान्नोगाय कल्पन्ते स्वधर्मान्न चलन्ति च ॥ १५ ॥

તે દંડના ભયથી જંગમ અને સ્થાવર સર્વ જીવો ભોગ-
ભોગવી શકે છે અને ચોતાના ધર્મથી ચલિત થતા નથી. ૧૫

રાજદંડના ઉપયોગ માટે રાજાને સૂચના

તં દેશકાલૌ શક્તિં ચ વિદ્યાં ચાવેક્ષ્ય તત્ત્વતઃ ।

યયાર્હતઃ સંપ્રણયેન્નરેષ્વન્યાયવર્તિષુ ॥ ૧૬ ॥

રાજાએ દેશ, કાળ, શક્તિ અને વિદ્યાની બરાબર તપાસ
કર્યા પછી અન્યાયથી વર્તનારા માણસો વિષે તે દંડનો યથા-
યોગ્ય ઉપયોગ કરવો. ૧૬

બરી રીતે રાજદંડ જ રાજા

સ રાજા પુરુષો દણ્ડઃ સ નેતા શાસિતા ચ સઃ ।

ચતુર્ણામાશ્રમાણાં ચ ધર્મસ્ય પ્રતિભૂઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૭ ॥

તે દંડ જ રાજા છે, તે જ પુરુષ છે, તે જ નેતા છે, તે જ
શાસનકર્તા છે; અને તે દંડને જ આરે આશ્રમેના ધર્મનો
સાક્ષી કહ્યો છે. ૧૭

રાજદંડ એ જ ધર્મ

દણ્ડઃ શાસ્તિ પ્રજાઃ સર્વા દણ્ડ એવામિરક્ષતિ ।

દણ્ડઃ સુષ્ટેષુ જાગર્તિ દણ્ડં ધર્મં વિદુર્બુધાઃ ॥ ૧૮ ॥

દંડ જ સર્વ પ્રજાનું શાસન કરે છે, દંડ જ સૌનું ચોપાસ
રક્ષાય કરે છે; અને બધાં સમજી ગયા હોય ત્યારે દંડ જ બચે
છે; માટે પાંડિતો દંડને જ ધર્મરૂપ બચે છે. ૧૮

એ દંડના સદુપયોગ તથા જરૂરુપયોગ વિશે

સમીક્ષ્ય સ ધૃતઃ સમ્યક્સર્વા રક્ષયતિ પ્રજાઃ ।

અસમીક્ષ્ય પ્રણીતસ્તુ વિનાશયતિ સર્વતઃ ॥ ૧૯ ॥

ખરાખર તપાસ કરી યથાયોગ્ય ચોજલો તે દંડ સર્વ પ્રજાઓને રાજી રાખે છે; પણ તપાસ કર્યા વિના વગરવિચારે વાપરેલો તે દંડ સર્વનો નાશ કરે છે. ૧૯

રાજા શિક્ષાપાત્રને શિક્ષા ન કરે તો અનર્થ

यदि न प्रणयेद्राजा दण्डं दण्ड्येष्वतन्द्रितः ।

શૂલે મત્સ્યાનિવાપક્ષ્યન્દુર્યલાન્બલવત્તરાઃ ॥ ૨૦ ॥

જો રાજા શિક્ષા કરવા યોગ્ય માણસોને શિક્ષા ન કરે, તો જામ (મચ્છીમાર) શૂળી ઉપર માછલાંને વીંધી નાખે છે, તેમ બળવાન માણસો દુર્બળોને મારી નાખે. ૨૦

अघातकाकः पुरोडाशं श्वा च लिङ्गाद्धविस्तया ।

स्वाम्यं च न स्यात्कस्मिंश्चित्प्रवर्तेताधरोत्तरम् ॥ ૨૧ ॥

(જો રાજા શિક્ષા ન કરે તો) કાગડો પુરોડાશ ખાઈ જાય, કૂતરો દેવખલિ આટી જાય, ક્યાંય કોઈની માલિકી ન રહે અને નીચ લોકો જિયાની તથા જિયા-લોકો નીચાની પ્રવૃત્તિ કરવા મંડી પડે. ૨૧

દંડના ભયથી જ બધા ખરાખર વર્તે છે

सर्वो दण्डजितो लोको दुर्लभो हि शुचिर्नरः ।

दण्डस्य हि मयात्सर्वं जगद्भोगाय कल्पते ॥ ૨૨ ॥

બધા લોક દંડથી જ વશ રહે છે; કેમકે સ્વભાવથી પવિત્ર એવો માણસ દુર્લભ છે. દંડના ભયથી જ આખું જગત (પોતા-પોતાના) ભોગ ભોગવવા સમર્થ થાય છે. ૨૨

देवदानवगन्धर्वा रक्षांसि पतंगोरगाः ।

તેડપિ મોગાય કલ્પન્તે દણ્ડેનૈવ નિષીઢિતાઃ ॥ ૨૩ ॥

દેવો, દાનવો, ગંધર્વો, રાક્ષસો, પક્ષીઓ અને સર્પો પણ
હથી જ દષ્ટાઈને પોતપોતાના ભોગ ભોગવી શકે છે. ૨૩

હંડના દુરુપયોગનાં માહાં ૬૪

દુષ્યેયુઃ સર્વવર્ણાશ્ચ મિથેન્સર્વસેતવઃ ।

સર્વલોકપ્રકોપશ્ચ મવેદ્દણ્ડસ્ય વિપ્રમાતૃ ॥ ૨૪ ॥

હંડના દુરુપયોગથી સર્વ વર્ણો દૂષિત થાય, સર્વ શાસ્ત્ર-
નિયમો તૂટી પડે અને સર્વ લોકમાં ખળભળાટ ઝળે. ૨૪

યત્ર ક્ષમામો લોહિતાક્ષો દણ્ડચરતિ પાપહ્વા ।

પ્રજાસ્તત્ર ન મુહ્યન્તિ નેતા ચેતસાધુ પશ્યતિ ॥ ૨૫ ॥

જ્યાં પાપનો નાશ કરનારો, રયામવર્ણવાળો અને લાસ
આંખોવાળો હંડ ધૂમે છે અને જ્યાં હંડ કરનારો ખરાબર
તપાસ રાખે છે (એટલે યથાયોગ્ય શિક્ષા કરી જાયું), ત્યાં પ્રજા
મૂંઝાતી નથી. ૨૫

એ હંડ કરનાર રાજા કેવો બેઈએ ।

તસ્યાદ્દુઃ સંપ્રણેતારં રાજાનં સત્યવાદિનમ્ ।

સમીક્ષ્યકારિણં પ્રાજ્ઞં ધર્મકામાર્યકોવિદમ્ ॥ ૨૬ ॥

તે હંડનો ઉપયોગ કરનારો રાજા સત્યવાદી, વિચારપૂર્વક
કામ કરનારો, બુદ્ધિમાન અને ધર્મ, અર્થ તથા કામને સારી
રીતે જાણનારો હોવો બેઈએ, એમ વિદ્વાનો કહે છે. ૨૬

હંડથી રાજાની શક્તિ અને નાશ

તં રાજા પ્રણયન્સમ્યક્ ત્રિવર્ગેણામિવર્ધતે ।

કામાદમા વિષયઃ છુદ્ધો દણ્ડેનૈવ નિહન્યતે ॥ ૨૭ ॥

રાજા તે હંડનો ખરાબર ઉપયોગ કરે, તો ધર્મ, અર્થ

અને કામ એ ત્રણેથી વૃદ્ધિ પામે છે; પણ એ રાજ નીચ, વિષયાસક્ત અને અન્યાયી હોય, તો તે વિપરીત વર્તનારે શરૂ દંડથી જ માર્યો જાય છે. ૨૭

दण्डो हि सुमहत्तेजो दुर्धरश्चाकृतात्मभिः ।

धर्माद्विचलितं हन्ति नृपमेव सयान्धवम् ॥ २८ ॥

ક્રોધક દંડ એ અતિશય મોટું તેજ છે; (શાસ્ત્રીય) સંસ્કાર વિનાના (રાજ)ઓ વડે તેને ધારણ કરવો મુશ્કેલ છે; એથી જ (એ દંડ) ધર્મથી ભ્રષ્ટ થયેલા રાજાનો જ તેના સર્ગાસંબંધીઓ સાથે નાશ કરે છે. ૨૮

એ રવાજની દંડ શું કરે છે ?

ततो दुर्गं च राष्ट्रं च लोकं च सचराचरम् ।

अन्तरिक्षगतांश्च મુનીન્દેવાંશ્ચ પીડયેત્ ॥ २९ ॥

તેથી (અન્યાયી દંડ) દુર્ગને, રાષ્ટ્રને, સચરાચર લોકને, અંતરિક્ષમાં રહેલા મુનિઓને તેમ જ દેવાને પણ પીડે છે. ૨૯

કેવો રાજા ન્યાયી દંડ નથી કરી શકતો ?

सोऽसहायेन मूढेन लुब्धेनाकृतशुद्धिना ।

न शक्यो न्यायतो नेतुं सक्तेन विषयेषु च ॥ ३० ॥

જે રાજા સહાયવિનાનો, મૂઠ, લોભિયો, અસંસ્કારી બુદ્ધિવાળો અને વિષયોમાં આસક્ત હોય છે, તે ન્યાયપૂર્વક દંડ કરી શકતો નથી. ૩૦

અને કેવો રાજા ન્યાયી દંડ કરી શકે છે ?

शुचिना सत्यसन्धेन यथाशस्त्रानुसारिणा ।

प्रणेतुं शक्यते दण्डः सुसहायेन धीमता ॥ ३१ ॥

જે રાજા પવિત્ર, સત્યપ્રતિજ્ઞાવાળો, શાસ્ત્રાનુસાર વર્તનારો,
(મંત્રી આદિ) ઉત્તમ સહાયકોવાળો અને બુદ્ધિમાન હોય છે,
તે જ ન્યાયપૂર્વક દંડ કરી શકે છે. ૩૧

રાજાને શિખામણ

સ્ત્રાણે ન્યાયવૃત્તઃ સ્યાન્નશ્વદળ્લભ શત્રુણુ ।

સુહૃસ્વજિહ્વાઃ સિંગ્ધેષુ બ્રાહ્મણેષુ ક્ષમાન્વિતઃ ॥ ૩૨ ॥

રાજાએ પોતાના દેશમાં ન્યાયથી વર્તવું, શત્રુઓને તીક્ષ્ણ
શિક્ષા કરવી; સનેહી મિત્રો વિષે કપટ ન કરવું અને બ્રાહ્મણો
વિષે ક્ષમાયુક્ત રહેવું. ૩૨

સહાચારી રાજાનો યશ્વિસ્તાર

एवंवृत्तस्य नृपतेः शिलोच्छेनापि जीवतः ।

विस्तीर्यते यशो लोके तैलपिन्दुरिवाम्मसि ॥ ૩૩ ॥

એમ (સહાચારી) વર્તનારો રાજા (કાઈ વેળા ખાનનો
ખૂટી પડતાં) શિલોછત્તિથી જીવતો હોય, તોપણ તેનો યશ
પાણીમાં તેલના ટીપાંની જેમ લોકમાં ફેલાય છે. ૩૩

દુરાચારી રાજા યશસ્વી ન બને

अतस्तु विपरीतस्य नृपतेरजितात्मनः ।

संक्षिप्यते यशो लोके घृतपिन्दुरिवाम्मसि ॥ ૩૪ ॥

પણ એથી જીવદુર્ વર્તનાર અને ત્રિષયને વશ ચિત્તવાળા
રાજાનો યશ, જેમ ધીનું ટીપું પાણીમાં સંઘાચાર્ય જાય છે, તેમ
લોકમાં સંક્ષિપ્ત—ટૂંકો થાય છે. ૩૪

રાજા સર્વનું રક્ષણ કરનાર હોય

स्वे स्वे धर्मे निविष्टानां सर्वेषामनुपूर्वशः ।

वर्णानामाश्रमाणां च राजा सृष्टेर्भिरक्षिता ॥ ૩૫ ॥

અનુક્રમે પોતપોતાના ધર્મમાં રહેનારા સર્વ વર્ણોનું તથા
આશ્રમેનું ચોપાસથી રક્ષણ કરનાર તરીકે રાજ સર્જાયો છે. ૩

રાજનાં કર્તવ્ય

તેન યયત્સમૃત્યેન કર્તવ્યં રક્ષતા પ્રજાઃ ।

તત્તદ્વોઽહં પ્રવક્ષ્યામિ યંયાવદનુર્વશઃ ॥ ૩૬ ॥

પ્રજાઓનું રક્ષણ કરતા રાજાએ પોતાના (પ્રધાન વગેરે)
સેવકોની સાથે રહી જ જ કરવું જોઈએ, તે તે હું બરાબર
અનુક્રમે તમને કહું છું. ૩૬

રાજાએ વિદ્વાન વૃદ્ધ બ્રાહ્મણો સેવવા

બ્રાહ્મણાન્વયુપાસીત પ્રાતરુત્થાય પાર્થિવઃ ।

ત્રૈવિઘ્નવૃદ્ધાન્વિદુષસ્તિષ્ઠેત્તેષાં ચ શાસને ॥ ૩૭ ॥

સવારમાં બેઠીને રાજાએ ત્રણ વેદોના જ્ઞાનથી વૃદ્ધ ગણાતા
વિદ્વાન બ્રાહ્મણોની સેવા કરવી અને તેમની આજ્ઞામાં રહેવું.

વૃદ્ધાંશ્ચ નિત્યં સેવેત વિપ્રાન્વેદવિદઃ શુચીન્ ।

વૃદ્ધસેવી હિ સતતં રક્ષોઽધિરપિ પૂજ્યતે ॥ ૩૮ ॥

રાજાએ વૃદ્ધ, વેદ બાણનાર અને પવિત્ર બ્રાહ્મણોની નિત્ય
સેવા કરવી; કારણકે (એવા) વૃદ્ધોની સેવા કરનારને રાક્ષસો
પણ નિરંતર પૂજે છે. ૩૮

વિનયવાળો રાજા નાશ ન પામે

તેમ્યોઽધિગન્ધેદ્વિનયં વિનીતાત્માપિ નિત્યશઃ ।

વિનીતાત્મા હિ નૃપતિર્ન વિનયતિ કદ્દિંચિત્ ॥ ૩૯ ॥

પોતે (સંસ્કારી હોઈ) વિનયવાળો હોય, તોપણ રાજાએ
તે વૃદ્ધ પાસેથી નિત્ય વધારે વિનય મેળવવો; કદાચ વિનયી

રાજા કદી નાશ પામતો નથી. ૩૬

અવિનય તથા વિનયનું ફળ

પ્રહ્લોડવિનયાન્નષ્ટા રાજાનઃ સપરિચ્છદાઃ ।

વનસ્થા અપિ રાજ્યાનિ વિનયાસ્પતિપેદિરે ॥ ૪૦ ॥

અવિનયથી ઘણા રાજાઓ પરિવાર સાથે નાશ પામ્યા છે;
જ્યારે વિનયથી વનમાં રહેલા પણ રાજાઓ પામ્યા છે. ૪૦

અવિનયથી નાશ પામેલાના દાખલા

થેનો વિનયોડવિનયાન્નહુપશ્ચૈવ પાર્થિવઃ ।

સુદાઃ પૈજવનશ્ચૈવ સુમુખો નિમિરેવ ચ ॥ ૪૧ ॥

થેન, નહુપ રાજા, પિશ્વવનનો પુત્ર સુદાસ, સુમુખ અને
નિમિ; એ રાજાઓ અવિનયથી જ નાશ પામ્યા હતા. ૪૧

વિનયથી રાજ્ય વગેરે પામેલાના દાખલા

પૃથુસ્તુ વિનયાદ્રાજ્યં પ્રાપ્તવાન્મનુરેવ ચ ।

કુબેરશ્ચ ધનૈશ્ચર્યં બ્રાહ્મણ્યં ચૈવ ગાધિજઃ ॥ ૪૨ ॥

જ્યારે વિનયને લીધે પૃથુ અને મનુ રાજ્ય પામ્યા હતા;
અને કુબેરે ધનપતિપણું તથા વિદ્યામિત્રે બ્રાહ્મણપણું મેળવ્યું
હતું. ૪૨

રાજા માટે વેદો વગેરેનો અભ્યાસ જરૂરી

ત્રિવિદ્યેભ્યસ્પર્યાં વિદ્યાં દળ્ઢનીતિ ચ શાશ્વર્તીમ્ ।

આન્વીક્ષિકીં ચાત્મવિદ્યાં વાર્તાસ્મ્ભાંચ લોકતઃ ॥ ૪૩ ॥

રાજાએ ત્રણ વેદોના જાણનાર પાસેથી ત્રણ વેદોનું અધ્યયન
કરવું, સનાતન હંડનીતિ સીખવી, તર્કવિદ્યા જાણવી, ત્રણવિદ્યા
મેળવવી અને લોકો પાસેથી ખેતી તથા વેપાર વગેરેની

વ્યવહાર વિધા બાણવી. ૪૩

રાજા જિતેન્દ્રિય હોવો જ નેહાં એ

इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्वानिष्ठम् ।

જિતેન્દ્રિયો હિ શક્તોતિ વશે સ્યાપયિતું પ્રજાઃ ॥ ૪૪ ॥

રાજાએ રાતદિવસ ઇન્દ્રિયોને જીતવા યત્ન કરવો; કેમકે

જિતેન્દ્રિય રાજા જ પ્રજાઓને વશમાં રાખી શકે છે. ૪૪

તેણે વ્યસનો છોડવાં

दश कामसमुत्थानि तथाष्टौ क्रोधजानि च ।

વ્યસનાનિ દુસ્તાનિ પ્રપત્નેન વિવર્જयेत् ॥ ૪૫ ॥

કામથી ઉત્પન્ન થતાં દશ અને ક્રોધથી ઉત્પન્ન થતાં આઠ

દુષ્ટ પરિણામવાળાં વ્યસનોને (રાજાએ) પ્રયત્નથી છોડવાં. ૪૫

વ્યસનોથી ખરાબી

कामजेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु महीपतिः ।

વિયુજ્યતેર્ધર્મ્યાં ક્રોધજેષ્વાત્મનૈવ તુ ॥ ૪૬ ॥

જ રાજા કામથી ઉત્પન્ન થતાં વ્યસનોમાં આસક્ત થાય

છે, તે ધર્મ અને અર્થથી બ્રહ્મ થાય છે; અને જ ક્રોધથી ઉત્પન્ન થતાં વ્યસનોમાં આસક્ત થાય છે, તે જીવથી બચ છે. ૪૬

કામથી થતાં દશ વ્યસનો

मृगयाश्चो दिवास्वप्नः पश्चादः स्त्रियो मदः ।

તૌર્યત્રિકં વૃષાઢ્યા ચ કામજો દશકો ગણઃ ॥ ૪૭ ॥

શિકાર, જીગાર, દિવસે જાગ, કૂચલી, સ્ત્રીઓમાં આસક્તિ,

મદપાન, નાચ, ગાન, વાદન તેમ જ વ્યર્થ રમકડું; એ દશ કામથી થતાં વ્યસનો છે. ૪૭

ક્રોધથી થતાં આઠ વ્યસનો

પૈશુન્યં સાહસં દ્રોહઃ ક્રોધોઽપિ ગણોઽષ્ટકઃ ।

વાન્દ્વજં ચ પારુષ્યં ક્રોધજોઽપિ ગણોઽષ્ટકઃ ॥ ૪૮ ॥

ચાંડીચૂગલી, સાહસકાર્ય, દ્રોહ, ઈર્ષ્યા, (ખીજ ઉપર ખોટા) દોષારોપ, ખીજની વસ્તુ પડાવી લેવી, લેણું ન આપવું અને કઠોર વાણી તથા મારામારીથી થતી કઠોરતા; એ આઠ ક્રોધથી કીપજતાં વ્યસનો છે. ૪૮

એ વ્યસનોનું મૂળ લોભ

દ્વયોરપ્તેતયોર્મૂલં ચં સર્વે કવયો વિદુઃ ।

તં યત્નેન જયેલ્લોભં તજ્ઞાવેતાવુમૌ ગણૌ ॥ ૪૯ ॥

સર્વ પંડિતો આ બે (વ્યસનોના) સમૂહોના મૂળરૂપે લોભને જાણે છે, માટે તે લોભને પ્રયાત્નથી છૂતવે; કેમકે એ લોભથી જ તે બે વ્યસનોનાં જૂથો કીપજે છે. ૪૯

કામનાં વ્યસનોમાં ચાર તો મહા ભયંકર છે

પાનમક્ષાઃ સ્ત્રિયશ્ચૈવ મૃગયા ચ યથાક્રમસ્ ।

પતત્કષ્ટતમં વિદ્યાધતુષ્કં કામજે ગણે ॥ ૫૦ ॥

દશ પ્રકારનાં કામથી થતાં જૂથમાં મહિષપાન, જીગાર, (અતિશય) સ્ત્રીસંગ અને શિકાર; એ ચાર અનુક્રમે વધારે દુઃખકારી છે. ૫૦

ક્રોધનાં વ્યસનોમાં ત્રણ વધારે ખરાબ છે

દ્વન્દ્વસ્ય પાતનં ચૈવ વાકપારુષ્યાર્થદૂષણે ।

ક્રોધજેઽપિ ગણે વિદ્યાત્કલ્પમેતત્રિકં સદા ॥ ૫૧ ॥

(અયોગ્ય) દંડ દેવો, કઠોર વાણી અને પારખી વસ્તુ પડાવી

લેવી; એ ત્રણ ક્રોધથી ઉત્પન્ન થતાં વ્યસનોના જૂથમાં સદા
અત્યંત કષ્ટરૂપ છે. ૫૧

પૂર્વોક્ત સાતમાં વિશેષતા

સપ્તકસ્યાસ્ય વર્ગસ્ય સર્વત્રૈવાનુપદ્વિજાઃ ।

પૂર્વં પૂર્વં ગુરુતરં વિદ્યાદ્વ્યસનપ્રાત્મવાન્ ॥ ૫૨ ॥

(મહિરાપાન વગેરે ચાર અને અથોગ્ય દંડ વગેરે ત્રણ, એમ) એ સાત વ્યસનો દરેક રાજામાં (લગભગ) લાગુ જ રહેનારાં છે અને તેમાં પહેલુંપહેલું વ્યસન પછીપછીના વ્યસન કરતાં વધારે કષ્ટદાયક હોય છે, એમ ઉત્તમ રાજાએ જાણવું.

મોત કરતાં થે વ્યસન ખરાબ

વ્યસનસ્ય ચ મૃત્યોથ વ્યસનં કષ્ટમુચ્યતે ।

વ્યસન્યધોઽધો વ્રજતિ સ્વર્ગાત્યવ્યસની મૃતઃ ॥ ૫૩ ॥

વ્યસન અને મૃત્યુ એ બેમાં વ્યસન વધારે દુઃખદાયી કહેવાય છે; કેમકે વ્યસની માણસ નીચેનીચે (ધણાં) નરકમાં પડ્યા કરે છે; જ્યારે વ્યસનવિનાનો માણસ (પુણ્યાત્મા હોઈ) મરીને સ્વર્ગમાં જાય છે. ૫૩

રાજાએ સાત કે આઠ મંત્રીઓ રાખવા

મૌલાઞ્છાસ્ત્રવિદઃ ગૂર્ણલ્લબ્ધલક્ષાન્કુલોદ્ગતાન્ ।

સચિવાન્સપ્ત ચાષ્ટૌ વા પ્રકુર્વીત પરીક્ષિતાન્ ॥ ૫૪ ॥

રાજાએ વંશપરંપરાથી સેવા કરનારા, શાસ્ત્રોને જાણનારા, શરવીર, ધાર્યું નિશાન પાડે એવા આયુધકુશળ, શુદ્ધ કુળમાં જન્મેલા અને પરીક્ષા કરેલા એવા સાત કે આઠ મંત્રીઓ નીમવા. ૫૪

મંત્રીઓની સહાય જરૂરી

અપિ યત્સુકરં કર્મ તદપ્યેકેન દુષ્કરમ્ ।

વિશેષતોઽસહાયેન કિંતુ રાજ્યં મહોદયમ્ ॥ ૫૫ ॥

જે કામ સહેલું હોય તે પણ એકલાએ કરવું મુશ્કેલ હોય છે; તો મહાકુળવાળું રાજ્ય તો સંહાય વિના એકલાએ ચલાવવું, એ વધારે મુશ્કેલ કેમ ન હોય ? ૫૫

મંત્રીઓ સાથે મંત્રણા

તૈઃ સાર્થં ચિન્તયેન્નિત્યં સામાન્યં સંધિવિગ્રહમ્ ।

સ્થાનં સમુદયં શુભિં લબ્ધપ્રશમનાનિ ચ ॥ ૫૬ ॥

સામાન્ય સંધિવિગ્રહ, સ્થાન, સમુદય, શુભિ અને લબ્ધ-પ્રશમન-એ વિષે તે મંત્રીઓ સાથે નિત્ય વિચાર કરવો. ૫૬

કાર્યનિધાનની રીતિ

તેષાં સ્વં સ્વમભિપ્રાયમુપલમ્ય પૃથક્ પૃથક્ ।

સમસ્તાનાં ચ કાર્યેષુ વિદધ્યાદ્ધિતમાત્મનઃ ॥ ૫૭ ॥

† સ્થાન ચાર પ્રકારનું છે : દંડ, ઠાણ, પુર અને રાષ્ટ્ર; એમાં દંડ એટલે હાથી, ઘોડા, રથ વગેરેનું પોષણ તથા રક્ષણ કરવું તે; ઠાણમાં હીરા, મોતી, સોનું, રૂપું વગેરેની આવકગણવટ તથા ન્યાયખાતામાં જાગૃતિ એ બાબતો છે; પુર વિશે આ પુસ્તકમાં જ વિવરણ આવશે; રાષ્ટ્રના રક્ષણમાં જળાશયો, જળપ્રવાહો તથા પશુઓ વગેરેનું સંરક્ષણ તથા નહેરુ વગેરે છે; સમુદય એટલે ખેતીવાડી, શિલ્પકળા વગેરે ધન ઉત્પન્ન કરનારા વ્યવહારો; શુભિ એટલે પેલાની અને દેશની રક્ષા. લબ્ધપ્રશમન એટલે મેળવેલા શત્રુરાજ્યને પ્રીતિ અને પ્રતાપથી પ્રસન્ન રાખવું; સ્થાન, સમુદય, શુભિ અને લબ્ધપ્રશમન, એ ચારના આ પણ બીજા અર્થો અનુક્રમે છે : પોતાની જગ્યાએ રહેવું, ચમકી, સગવડ રાખના આશયે રહી આત્મરક્ષણ કરવું અને મેળેથી વસ્તુઓની સંપાદનમાં વહેંચણી કરવી.

હરેકાર્થ કાર્યમાં પ્રથમ તે દરેક મંત્રીના પોતપોતાના જુદાજુદા અભિપ્રાયો લઈને બધાનો એકઠો અભિપ્રાય લેવો અને તે પછી પોતાનું જે હિત(કર) હોય તે કાર્ય કરવું. ૫૭

છ ગુણવાળી મંત્રણા

સર્વેષાં તુ વિશિષ્ટેન વ્રાહ્મણેન વિપશ્રિતા ।

મન્ત્રયેત્પરમં મન્ત્રં રાજા પાહ્નુગુણ્યસંયુતમ્ ॥ ૫૮ ॥

રાજાએ સર્વ મંત્રીઓમાં ઉત્તમ વિદ્વાન બ્રાહ્મણ (મંત્રી) સાથે (સંધિ, વિચાર, યાન, આસન, દ્વેષ અને આશ્રય-એ) છ ગુણવાળી શ્રેષ્ઠ મંત્રણા કરવી. ૫૮

ઉત્તમ મંત્રી પર વિશ્વાસપૂર્વકનો કાર્યારંભ

નિત્યં તસ્મિન્સમાશ્વસ્તઃ સર્વકાર્યાણિ નિઃશ્ચિપેત્ ।

તૈન સાર્થં વિનિશ્ચિત્ય તતઃ કર્મ સમારભેત્ ॥ ૫૯ ॥

નિત્ય તેના પર વિશ્વાસ રાખી બધાં કાર્યો તેના ઉપર મૂકવાં અને તેની સાથે નિર્ણય કર્યા પછી કાર્ય આરંભવું. ૫૯

ખીજ પછુ મંત્રીઓ રાખવા

અન્યાનપિ પ્રકુર્વૈત્, શુચીન્પ્રાજ્ઞાનવસ્થિતાન્ ।

સમ્યગર્થસમાહર્તૃનમાત્યાન્સુપરીક્ષિતાન્ ॥ ૬૦ ॥

ખીજ પછુ પવિત્ર, બુદ્ધિમાન, ઠરેક્ષ, સારી રીતે ધન લાવી આપનાર અને બરાબર પરીક્ષા કરેલા મંત્રીઓ નીમવા. ૬૦

પોતાના દરેક કાર્ય માટે કેવા માણસો રાખવા?

નિર્વર્તતાસ્ય યાવદ્ભિરિતિકર્તવ્યતા નૃભિઃ ।

તાવતોઽતન્દ્રિતાન્દક્ષાન્પ્રકુર્વૈત્ વિચક્ષણાન્ ॥ ૬૧ ॥

જેટલા માણસોથી પોતાનું કાર્ય થઈ શકે એમ હોય, તેટલા આજસરહિત, ચતુર અને હોંશિયાર માણસોને તેણે નીમવા. ૬૧

તૈષામર્થે નિયુક્તીત શૂરાન્દધાન્કુલોદ્ભતાન્ ।

શુચીનાકરકર્માન્તે મીરુન્નન્તર્નિવેશને ॥ ૬૨ ॥

તેઓમાંના શૂરવીર, ચતુર, કુળવાન અને ચોખ્ખા માણસો-
ને ધનનાં ઉત્પત્તિસ્થાન સોનું વગેરેની ખાણો પર તથા ધાન્યા-
દિનાં સંગ્રહસ્થાનો પર નીમવા અને બીકણોને અંતર્વાસ
(ભોજનગૃહ, શયનગૃહ તથા રાણીવાસ)માં નીમવા. ૬૨

દૂત કેવો રાખવો ?

દૂતં ચૈવ પ્રકુર્વોત્ત સર્વશાસ્ત્રવિશારદમ્ ।

શક્તિત્રાકારચેષ્ટણં શુચિ દક્ષં કુલોદ્ભવમ્ ॥ ૬૩ ॥

સર્વ શાસ્ત્રો જાણનારો; અભિપ્રાય, હાવભાવ તથા ચેષ્ટા
સમજનારો; પવિત્ર, ચતુર અને કુળવાનને દૂત બનાવવો. ૬૩

અનુરક્તઃ શુચિર્દક્ષઃ સ્મૃતિમાન્દેશકાલવિત્ ।

વપુષ્માન્વીતમીર્વાર્મમી દૂતો રાજઃ પ્રશસ્યતે ॥ ૬૪ ॥

રાજાનો જે દૂત પ્રેમાળ, પવિત્ર, ડાહ્યો, સ્મરણશક્તિવાળો,
દેશકાળ જાણનારો, સુંદર બાંધાવાળો, નિર્ભય અને બોલવામાં
હોશિયાર હોય, તે વખણાય છે. ૬૪

ખગ્નનો વખારવા કેવા માણસો રાખવા ?

[સંધિવિગ્રહકાલજ્ઞાન્સમર્થાનાયતિદ્વમાન્ ।

પરૈરહાર્યાન્શુદ્ધાંશ્વ ધર્મતઃકામતોર્ઝયતઃ ॥

સમાહર્તુ પ્રકુર્વોત્ત સર્વશાસ્ત્રવિશ્રિતઃ ।

કુલીનાન્ વૃત્તિસંપન્નાન્નિપુણાન્કોશવૃદ્ધયે ॥

સંધિવિગ્રહનો વખત જાણનારો, સમર્થ, સારા ભવિષ્ય
માટેની યોગ્યતાવાળો, બીજાઓથી દૂટે નહિ એવો; ધૃમ, અર્થ

અને કામની દૃષ્ટિએ ચોખ્ખા, સર્વ શાસ્ત્રોમાં વિદ્વાન, કુળ-
વાન, (ધરની) આજીવિકાવાળા અને હોંશિયાર એવા માણસો
ખજનો વધારવા માટે ધન ખેંચી લાવવા નીમવા.]

આવકબચકનો હિસાબ રાખનારા કેવા જોઈએ ?

[આયઞ્વયસ્ય કુશલો ગણિતજ્ઞાનલોહુપાન્ ।

નિયોજ્યેદ્વર્મનિષ્ઠાન્સમ્યકાર્યાર્થચિન્તકાન્ ॥

કુશળ, ગણિત જાણનારા, લોહુપતાવિનાના, ધર્મનિષ્ઠ
અને કામના પ્રયોજનને સારી રીતે વિચારનારા માણસોને
આવકબચકના (હિસાબના) કાર્યમાં નીમવા.]

ખહારના ને અંદરના માણસો કેવા જોઈએ ?

[કર્મણિ ચાતિકુશલો લિપિજ્ઞાનાયતિશ્ચમાન્ ।

સર્વવિશ્વાસિનઃ સત્યાન્ સર્વકાર્યેષુ નિશ્ચિતાન્ ॥

અકૃતાશાસ્તથા મર્તુઃ કાલજ્ઞાંશ્ચ પ્રસંગિનઃ ।

કાર્યકામોપધાશુદ્ધાન્ શાંભ્યામ્યંતરચારિણઃ ॥

કામ કરવામાં ધણ જ હોંશિયાર, જુદીજુદી લિપિઓ
જાણનારા, લવિષ્ઠ માટે સમર્થ, સૌના જણસાને લાયક, સાચા,
સર્વ કામોમાં નિશ્ચયવાળા, સ્વામી તરફની કશી આશા નહિ
કરનારા, સમય જાણનારા, પ્રસંગ જોનારા અને કાર્ય તેમ જ
કામની પરીક્ષામાં શુદ્ધ એવા માણસોને ખહારનાં અને ઘરની
અંદરનાં કામો ઉપર મૂકવા.]

રાજ્યનાં કયાં અંગો કેને સ્વાધીન હોય ?

અમાત્યે દણ્ડ આયત્તો દણ્ડે વૈનયિકી ક્રિયા ।

નૃપતૌ કોશરાષ્ટ્રે ચ દુતે સંધિવિપર્યયૌ ॥ ૬૫ ॥

હંડ (હાંથી, ઘોડા, રથ અને પાયદળ) પ્રધાનને સ્વાધીન,
મિત્ર સીખવનારી ક્રિયા હંડને સ્વાધીન, ખળને તથા દેશ
રાજાને સ્વાધીન અને સંધિવિગ્રહ દૂતને સ્વાધીન રખાય છે. ૬૫
દૂતની જવાબદારી

દૂત एव हि संघत्ते भिनत्येव च संहतान् ।

દૂતસ્તત્કુલ્તે કર્મ મિષન્તે યેન માનવાઃ ॥ ૬૬ ॥ -

દૂત જ વિખૂટા પડેલાઓને મેળવી આપે છે અને એકઠા
મળેલાઓને ફેાડે છે; દૂત જ એવું કામ કરે છે, જેથી માથુસો
ફૂટે છે. ૬૬

स विषादस्य कृत्येषु निगूढेक्षितचेष्टितैः ।

આકારમિજ્જિતં ચેષ્ટાં મૃત્યુષુ ચ ચિકીર્ષિતમ્ ॥ ૬૭ ॥ ✓

શત્રુરાજનાં કાર્યોમાં તેમ જ નોકરચાકરો વિષે, એ શત્રુ-
રાજાએ જે કરવા ધાયું હોય, તેને તેમના શુભ આકાર, અભિ-
પ્રાય અને ચેષ્ટાઓ વડે આકાર, અભિપ્રાય તથા ચેષ્ટાને દૂત
જાણી લે. ૬૭

દૂત દ્વારા બધું જાણી રાજાએ સાવધ રહેવું

बुद्ध्वा च सर्वं तत्त्वेन परराजचिकीर्षितम् ।

તથા પ્રયત્નમાતિષ્ઠેયથાત્માનં ન ખીડયેત્ ॥ ૬૮ ॥ ✓

(એમ થોડું દૂત દ્વારા) શત્રુરાજાએ જે કરવા ધાયું
હોય, તેને બરાબર જાણી લઈ, રાજાએ, તે શત્રુ પોતાને હરાત
ન કરે, એવો પ્રયત્ન કરવો. ૬૮

રાજાએ કેવા દેશમાં રહેવું ?

जाङ्गलं सस्यसंपन्नमार्यप्रायमनाविलम् ।

રમ્યમાનતસામન્તં સ્વાજીવ્યં દેશમાવસેત્ ॥ ૬૯ ॥

રાજ્યે જ્યાં ખૂબ ધાન્ય થતું હોય, જ્યાં મોટેભાગે
આર્યો રહેતા હોય, જે રોગાદિથી રહિત હોય, જે મનોહર
હોય, જેમાં સામંતો નમતા રહેતા હોય અને જ્યાં ખેતી
અને વેપાર સારાં આદતો હોઈ આજીવિકા થઈ શકે તેમ હોય,
એવા જંગલ દેશ (જ્યાં પાસપાણી ઓછાં ને પવન-તડકા
વધારે હોય એવા દેશ)માં વાસ કરવો. ૬૯

રાજધાનીનું શહેર કેવું વસાવવું ?

ધન્વદુર્ગ મહીદુર્ગમન્દુર્ગ વાર્ષમેવ વા ।

નૃદુર્ગ ગિરિદુર્ગ વા સમાશ્રિત્ય વસેત્પુરમ્ ॥ ૭૦ ॥

ત્યાં ધન્વદુર્ગ, મહીદુર્ગ, વૃક્ષદુર્ગ, મનુષ્યદુર્ગ અથવા
ગિરિદુર્ગનો આશ્રય લઈ (રાજધાનીનું) નગર વસાવવું.* ૭૦

ગિરિદુર્ગની શ્રેષ્ઠતા

સર્વેણ તુ પ્રયત્નેન ગિરિદુર્ગ સમાશ્રયેત્ ।

एषां हि बाहुगुण्येन गिरिदुर्गं विशिष्यते ॥ ७१ ॥

પણ હરકાઈ પ્રયત્ન કરી ગિરિદુર્ગનો (વાસ) આશ્રય
કરવો; કેમકે એ દુર્ગોમાં ગિરિદુર્ગ પોતાના અનેક ગુણોને લીધે

* ચારે બાજુએ દૃઢ માર્ગ સુધી જે પ્રદેશ જળરહિત હોય તે
ધન્વદુર્ગ કહેવાય છે. જે કિલો પથ્થર કે છંદનો બનાવેલો હોય,
ખાર હાથ જોડે હોય, ખૂબ વિસ્તારવાળો હોય, જેમાં નગર શહેર
હરીફરી શકાય એવું હોય અને જેમાં જાળિયાં હોય, તે મહીદુર્ગ
કહેવાય છે. જેની ચારે બાજુ જીંડ પાણી હોય, તે જળદુર્ગ છે;
અને જોળન સુધી જોડે કરતી ઝાડોની ઝાડી હોય તે વૃક્ષદુર્ગ છે.
હાથી, ઘોડા આદિનું સૈન્ય જેની રક્ષા માટે ચોતરફ જીભ રખાવું
હોય, તે મનુષ્યદુર્ગ છે; અને જેના ઉપર ખૂબ મુસ્લેલીથી ચડી શકાય
છે તથા જે પવનોની વચ્ચે હોય છે, તેને ગિરિદુર્ગ કહે છે.

સૌ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. ૭૧

★

■ દુર્ગોમાં વસતાં પ્રાણી

ત્રીણ્યાદ્યાન્યાશ્રિતાસ્તેષાં મૃગગર્તાશ્રયાંઽપ્સરાઃ ।

ત્રીણ્યુત્તરાણિ ક્રમશઃ પુવજ્ઞમનરામરાઃ ॥ ૭૨ ॥

પ્રથમના ધનુદુર્ગ, મહીદુર્ગ અને જળદુર્ગ, એ ત્રણ દુર્ગોમાં અનુક્રમે મૃગો, જાંદરો અને જળચરો રહે છે; અને તે પછીના ત્રણમાં અનુક્રમે વાંદરાં, મનુષ્યો અને દેવો રહે છે. ૭૨

કિલ્લાના આશ્રયની જરૂર

યથા દુર્ગાશ્રિતાનેતાઓપહિસન્તિ શત્રવઃ ।

તથાસ્યો ન હિસન્તિ નૃપં દુર્ગસમાશ્રિતમ્ ॥ ૭૩ ॥

જેમ કિલ્લાને આશ્રયે રહેલાં એ પ્રાણીઓને તેના શત્રુઓ

મારી શક્તા નથી; તેમ દુર્ગને આશ્રયે રહેલા રાજાને પણ તેના શત્રુઓ મારી શક્તા નથી. ૭૩

एकः शतं योधयति प्राकारस्थो धनुर्धरः ।

શતં દશસદસ્રાણિ તસ્માદુર્ગં વિધીયતે ॥ ૭૪ ॥

કિલ્લામાં રહેલો એક જ ધનુર્ધારી ચોદ્ધો સો ચોદ્ધાઓ

સામે અને સો ધનુર્ધારીઓ ૬૨૧ હજાર ચોદ્ધાઓ સામે લડી શકે છે, તેથી કિલ્લો ખાસ કરવામાં આવે છે. ૭૪

મનુષ્યદુર્ગ પણ જરૂરી

[मन्दरस्यापि शिखरं निर्मानुप्यं न शक्यते ।

મનુષ્યદુર્ગ દુર્ગાણાં મનુઃ સ્વાયંમુવોઽબ્રવીત્ ॥

મંદરાચલનું શિખર પણ જે માણસવિનાનું હોય, તે વખણાવું નથી, તેથી દુર્ગોમાં મનુષ્યદુર્ગ (પણ) શ્રેષ્ઠ છે, એમ

સ્નાયંભુવ મનુષ્યે કલ્યું છે.]

કિલ્લો કેવો હોય ?

તત્સ્પાદાયુધસંપન્નં ધનધાન્યેન વાહનૈઃ ।

દ્રાહ્મણૈઃ શિલ્પિભિર્યન્ત્રૈર્યવસેનોદકેન ચ ॥ ૭૫ ॥

તે દુર્ગા (કિલ્લો) આયુધો, ધનધાન્ય, વાહનો, બ્રાહ્મણો, શિલ્પીઓ, યંત્રો, ધાસ અને પાણીથી ભરપૂર હોવો જોઈએ. ૭૫

એવા કિલ્લાની વચ્ચે રાજાનું ઘર હોય

તસ્ય મધ્યે સુપર્યાસિં કારયેદ્ગૃહમાત્મનઃ ।

ગુપ્તં સર્વતુકં શુભ્રં જલવૃક્ષસમન્વિતમ્ ॥ ૭૬ ॥ ૦

તે દુર્ગાની વચ્ચે પોતાનું ઘર રાજાએ કરાવવું; તે બધી રીતે પરિપૂર્ણ, ચોતરફથી સુરક્ષિત, સર્વ ઋતુઓમાં સુખકારી અને જળ તથા વૃક્ષથી યુક્ત હોય. ૭૬

કેવી કન્યા રાજાએ પરણવી ?

તદધ્યાસ્યોદ્વહેન્નાર્યાં સવર્ણાં લક્ષણાન્વિતામ્ ।

કુલે મહત્તિ સંભૂતાં હૃદ્યાં રૂપગુણાન્વિતામ્ ॥ ૭૭ ॥

તે ધરમાં રહ્યા પછી પોતાની જાતની, શુભ લક્ષણવાળી, મોટા કુળમાં જન્મેલી, મનોહર અને રૂપ તથા ગુણવાળી કન્યા રાજાએ પરણવી. ૭૭

રાજાએ પુરોહિત રાખવો

પુરોહિર્તે ચ કુર્વોત વૃણુયાદેવ ચર્ત્વિજમ્ ।

તેડસ્ય ગૃહ્યાણિ કર્માણિ કુર્યુર્વેતાનિકાનિ ચ ॥ ૭૮ ॥

રાજાએ પુરોહિત કરવો અને યાજ્ઞિક બ્રાહ્મણોનું વરણ અવશ્ય કરવું; જેથી તેઓ રાજાનાં (વૈદિક) ગૃહકર્મો તથા વિતાનાશ્ચિ સંબંધી હોમાદિ કાર્યો કરે. ૭૮

જાતજાતના યજ્ઞો કરવા

યજેત રાજા ક્રતુમિર્વિવિધૈરામદક્ષિણૈઃ ।

ધર્માર્થે ચૈવ વિપ્રેભ્યો દદ્યાન્નોગાન્ધનાનિ ચ ॥ ૭૯ ॥

રાજાએ પુષ્કળ દક્ષિણાવાળા જાતજાતના યજ્ઞોથી (પરમાત્માનું) યજન કરવું અને ધર્મ માટે વ્રાહ્મણોને ભોગ્ય વસ્તુઓ તેમ જ ધનના દાન દેવાં. ૭૯

કરવેરા તથા વર્તન વિશે

સાંવત્સરિકમાસૈશ્વ રાષ્ટ્રાદાહસ્યેદ્રલિમ્ ।

સ્વાચ્છાન્નાયપરો લોકે વર્તેત પિતૃવન્નૃપ ॥ ૮૦ ॥

પોતાના હિતેષ્ઠુ માણસો દ્વારા તેણે દેશમાંથી વાર્ષિક

કરકી બસિ ઉધરાવવો, લોકમાં શાસ્ત્રાનુસાર વર્તવું અને

પ્રજા પ્રત્યે પિતાની જેમ વર્તવું. ૮૦

તેણે વિદ્વાન અધ્યક્ષો નીમવા

અધ્યક્ષાન્યવિધાન્કુર્યાત્તત્ર તત્ર વિપશ્રિતઃ ।

તેઽસ્ય સર્વાણ્યવેક્ષેરશ્રુણાં કાર્યાણિ કુર્વતામ્ ॥ ૮૧ ॥

રાજાએ તે તે કાર્યોમાં જુદાજુદા વિદ્વાન લોકોને અધ્યક્ષો

નીમવા. તેઓ રાજાનું કાર્ય કરનારા માણસોનાં સર્વ કાર્યોની

તપાસ રાખે. ૮૧

રાજાઓનો અક્ષય ભંડાર કવો ।

આવૃત્તાનાં ગુરુકુલાદિગ્રાણાં પૂજકો મયેત્ ।

નૃપાણામધયો હોષ નિધિર્બ્રાહ્મોઽમિધીયતે ॥ ૮૨ ॥

રાજાએ ગુરુકુલથી (વેદાધ્યયન કરી ઘેર) આવેલા વ્રાહ્મણો-

નું (પત્ર-ધાન્યાદિ દ્વારા) પૂજન કરવું; દેમડે રાજાઓનો અક્ષય

ભંડાર એ ઠહેવાય છે. ૮૨

ન તં સ્તેના ન ચામિત્રા હરન્તિ ન ચ નશ્યતિ ।

તસ્માદ્રાજા નિધાતવ્યો બ્રાહ્મણેષ્વંશયો નિધિઃ ॥ ૮૩ ॥

તે ભંડારને ચોરો ચોરતા નથી, શત્રુઓ તેનાં નાશ કરતા નથી અને એ ભંડાર કદી નાશ પામતો નથી; આથી રાજાએ બ્રાહ્મણોને વિશે અક્ષયનિધિ સ્થાપવો; અર્થાત્ તેઓને ધનધાન્યાદિ દેવું. ૮૩

બ્રાહ્મણને આપેલા દાનનું મહત્ત્વ

ત સ્કન્દતે ન વ્યથતે ન વિનશ્યતિ કર્હિચિત્ ।

વરિષ્ઠમમિહોત્ત્રેભ્યો બ્રાહ્મણસ્ય મુખે હુતમ્ ॥ ૮૪ ॥

બ્રાહ્મણના મુખમાં હોમેલું (ભોજનાદિ) કદી સ્પર્શિત થતું નથી, કદી સુકાઈ જતું નથી અને કદી નાશ પામતું નથી; તેથી એ અગ્નિહોત્રો કરતાં (પણ) શ્રેષ્ઠ છે. ૮૪

સમમબ્રાહ્મણે દાનં દ્વિગુણં બ્રાહ્મણબ્રુવે ।

પ્રાધીતે શતસાહસ્રમનન્તં વેદપારગે ॥ ૮૫ ॥

બ્રાહ્મણ સિવાયનાને આપેલું દાન (આપવા યોગ્ય વસ્તુના દાનનું જે ક્ષણ હોય છે, તેના) સમાન ક્ષણ આપે છે, બ્રાહ્મણને આપેલું દાન લાખગણું ક્ષણ આપે છે અને વેદમાં પારંગત બ્રાહ્મણને આપેલું દાન અનંતગણું ક્ષણ આપે છે. ૮૫

પાત્ર તથા શ્રદ્ધા પ્રમાણે દાનક્ષણ

પાત્રસ્ય હિ વિશેષેણ શ્રદ્ધાધાનતયૈવ ચ ।

અલ્પં વા વહુ વા ગ્રેત્ય દાનસ્યાવાપ્યતે ફલમ્ ॥ ૮૬ ॥

પાત્રની વિશેષતા તથા શ્રદ્ધાને અનુસરીને જ થોડું કે ઘણું દાનનું ક્ષણ પરલોકમાં મેળવાય છે. ૮૬

બ્રાહ્મણને દાન એ જ શ્રેષ્ઠ રાજધર્મ

[એવ એવ પરો ધર્મઃ કૃત્સ્નો રાજ ઉદાહૃતઃ ।

જિત્વા ધનાનિ સંગ્રામાદ્ દ્વિજેમ્યઃ પ્રતિષાદયેત્ ॥

સંગ્રામમાંથી ધન જીતી બ્રાહ્મણોને તે આપી દેજું, એ જ રાજને સંપૂર્ણ શ્રેષ્ઠ ધર્મ કહેવાયો છે.]

દાન જ ધર્મમાધન

[દેશકાલવિધાનેન દ્રવ્યં તદ્વાસમન્વિતમ્ ।

પાત્રે પ્રદીયતે યત્તુ તદ્ધર્મસ્ય પ્રસાધનમ્ ॥

દેશ અને કાળના વિધાન પ્રમાણે શ્રદ્ધા સહિત જે દ્રવ્ય સુપાત્રને અપાય છે, તે ધર્મનું શ્રેષ્ઠ સાધન છે.]

રાજાએ સંગ્રામથી પાછા ન હોવું

સમોત્તમાધર્મે રાજા ત્વાહૃતઃ પાલયન્પ્રજાઃ ।

ન નિવર્તેત્ સંગ્રામાત્ક્ષાત્રં ધર્મમનુરગરન્ ॥ ૮૭ ॥

સમાન, ઉત્તમ કે અધમ શત્રુએ યુદ્ધ માટે આહવાન કર્યું હોય, ત્યારે પ્રજાનું રક્ષણ કરવા રાજાએ ક્ષાત્રધર્મ ત્યાં કરી સંગ્રામથી પાછા ન હોવું. ૮૭

રાજાનું પરમ કલ્યાણ સાધા ?

સંગ્રામેષ્વનિવર્તિત્વં પ્રજાનાં ચૈવ પાલનમ્ ।

શુશ્રૂષા માહાજાનાં ચ રાણાં શ્રેયસ્કરં વરમ્ ॥ ૮૮ ॥

યુદ્ધમાં પાછા ન હોવું, પ્રજાઓનું રક્ષણ કરવું અને બ્રાહ્મણોની સેવા કરવી, એ રાજાઓનું પરમ કલ્યાણ કરનાર છે. ૮૮

પીડ ન જતાવી વૃદ્ધ કરનારા સ્વર્ગે ગયા

આહવેષુ મિથોઽન્યોન્યં જિજ્ઞાંમન્તો મહીક્ષિતઃ ।

ગૃધ્રપમાનાઃ પરં શ્રુતયા સ્વર્ગં યાન્ત્યવગદ્મુત્તમાઃ ॥ ૮૯ ॥

યુદ્ધમાં એકબીજાને સામસામા મારવા ઇચ્છતા રાજાઓ
પીઠ ખતાવ્યા વિના પરમ શક્તિથી બે યુદ્ધ કરે, તો સ્વર્ગે અથ ધર્મે
યોદ્ધાઓને ધર્મ

ન કૂટૈરાયુર્ધૈર્ન્યાયુધ્યમાનો રણે રિપૂન્ ।

ન કર્ણિભિર્નાપિ દિગ્ધૈર્નાગ્નિજ્વલિતતેજનૈઃ ॥ ૯૦ ॥

યુદ્ધ કરતા યોદ્ધાએ છાનાં હથિયારોથી તેમ જ શરીરમાં
પેઠા પછી પાછાં નીકળી શકે નહિ એવાં, ઝેર પાથેલાં અને
અગ્નિમાં તપાવી ધારદાર કરેલાં શસ્ત્રોથી શત્રુઓને મારવા નહિ.

ન ચ હન્યાત્સ્થિલારૂઢં ન ક્લીષં ન કૃતાઙ્ગલિમ્ ।

ન મુક્તકેશં નાસીનં ન તવાસ્મીતિ વાદિનમ્ ॥ ૯૧ ॥

(પોતે રથ ઉપર બેઠો હોય તો) જે જમીન ઉપર હોય,
જે નપુંસક હોય, જે હાથ બેઠી બિભો હોય, જે છટા વાળવાળો
હોય, જે બેઠો હોય અને જે 'હું તમારો છું' એમ કહેતો હોય
એવા શત્રુને મારવો નહિ. ૯૧

ન સુપ્તં ન વિસન્નાહં ન નમ્રં ન નિરાયુધમ્ ।

નાયુધ્યમાનં પશ્યન્તં ન પરેણ સમાગતમ્ ॥ ૯૨ ॥

અતેજાને ન મરાય, બપ્તરથગરનાને ન મરાય, નાગાને
ન મરાય, હથિયારરહિતને ન મરાય, યુદ્ધ ન કરનારને ન મરાય,
યુદ્ધ બેનારાને ન મરાય તેમ જ બીજાની સાથે લડી રહેલાને
ન મારવો. ૯૨

નાયુધ્યવ્યસનપ્રાપ્તં નાતં નાતિપરિહતમ્ ।

ન મીતં ન પરાવૃત્તં સતાં ધર્મમનુસ્મસ્ ॥ ૯૩ ॥

સત્પુરુષોના ધર્મને યાદ રાખતો રાજા હથિયારની લીડમાં

આવેલાને ન મારે, દુષ્પિયારાને ન મારે, બેહુદ જખમી થયેલાને
ન મારે, ડરેલાને ન મારે અને પીઠ બતાવનારને પણ ન મારે.

યુદ્ધમાં નાસેલો યોદ્ધો માર્યો જાય તો ?

यस्तु भीतः परावृत्तः संग्रामे हन्यते परः ।

मर्तुर्यદુष्કृतं किञ्चित्तत्सर्वं प्रतिपद्यते ॥ ૧૪ ॥

ભયભીત થયેલો અને પૂઠ ફેરવી પાછો ફરેલો જ યોદ્ધો
યુદ્ધમાં શત્રુઓથી માર્યો જાય, તો તેને તેના સ્વામી-રાજાનું જ
કંઈ પાપ હોય છે, તે બધું લાગે છે. ૬૪

યુદ્ધમાં નાસેલો પુણ્ય શુભાને

यथास्य सुकृतं किञ्चिदमुन्नार्यमुपार्जितम् ।

भर्ता तत्सर्वमादत्ते परावृत्तहतस्य तु ॥ ૧૫ ॥

યુદ્ધમાં નાસેલા અને મરાયેલા યોદ્ધાએ પરલોક માટે
(પોતાના જીવનમાં) જ કંઈ (પુણ્ય મેળવ્યું) હોય, તે બધું
તેનો રાજા લઈ લે છે. ૬૫

યુદ્ધમાં જે વસ્તુ જે જીતે તે તેની

स्थाश्च हस्तिनं छत्रं धनं धान्यं पशुनिस्त्रयः ।

सर्वद्रव्याणि कुप्यं च यो यजयति तस्य तत् ॥ ૧૬ ॥

સ્થ, ઘોડા, હાથી, છત્ર, ધન, ધાન્ય, પશુઓ, સ્ત્રીઓ, સર્વ
પદાર્થો અને સોનારૂપા સંવાયની ધાતુઓ (યુદ્ધમાં) જ જીતે
છે, તેનાં તે થાય છે. ૬૬

પણ ઉત્તમ વસ્તુઓ તો રાજાની જ

राज्ञश्च दद्युरुद्धारमित्येषा वैदિકी श्रुतिः ।

राज्ञा च सर्वयोधेभ्यो दातव्यमपृथग्जितम् ॥ ૧૭ ॥

જીતમાં મળેલી સુવર્ણાદિ ઉત્તમ વસ્તુઓ તો રાજાને આપવી,
એમ વેદની* શ્રુતિ કહે છે; અને રાજાએ પણ (અધાએ મળીને)
જીતેલી વસ્તુઓ સર્વ યોદ્ધાઓને (જિતું જીતું પરાક્રમ, તે
પ્રમાણે) વહેંચી આપવી. ૯૭

રાજાએ નામમાત્રથી સતોપ રાખવો.

[મૃત્યેભ્યો વિમજેદર્યાન્નૈકઃ સર્વહરો ભવેત્ ।

નામમાત્રેણ તુષ્યેત છત્રેણ ચ મહીપતિઃ ॥

રાજાએ તે વસ્તુઓ સેવકાને વહેંચી દેવી, પણ પોતે જ
બધી ન લઈ લેવી; તેણે તો નામમાત્રથી તથા છત્રથી સતોપ
રાખવો.]

પૂર્વોક્ત શુદ્ધધર્મથી બ્રહ્મ ન થવું

एषोऽनुपस्कृतः प्रोक्तो योऽधर्मः सनातनः ।

अस्माद्धर्मान्न च्यवेત क्षत्रियो मन्त्रणे सिद्ध ॥ ९८ ॥

યોદ્ધાનો આ શુદ્ધ સનાતનધર્મ કહ્યો; રથમાં શત્રુઓને
મારતા ક્ષત્રિયે એ ધર્મથી બ્રહ્મ ન થવું. ૯૮

વધી અપેક્ષા થતી રાજાએ સુપાત્રોને આપી દેવું.

अलङ्घ्यं चैव लिप्सेत लङ्घ्यं रक्षेत्रयत्नतः ।

रक्षितं वर्धयेच्चैव पृढं पात्रेषु निःक्षिपेत् ॥ ९९ ॥

(ભૂમિ, રત્ન આદિ) જે મળ્યું ન હોય તે મેળવવાની ઇચ્છા રાખવી; જે મેળવ્યું હોય તેની રક્ષા કરવી; રક્ષેલા ધનની વૃદ્ધિ કરવી અને (વંધી ગયેલા) ધનનું સત્પાત્રોને દાન કરી દેવું. ૯૯

આજ્ઞા ન રહી ઉચ્ચ ચાલુ રાખવો

एतच्चतुर्विधं विद्यात्पुरुषार्थप्रयोजनम् ।

अस्य नित्यमनुष्ठानं सम्यक्कुर्यादतन्द्रितः ॥ १०० ॥

રાજ્યે પોતાના પુરુષાર્થનું, આ ચાર પ્રકારનું પ્રયોજન બાલુવું અને નિત્ય સાવધાન રહી એનું સારી રીતે આચરણ કરવું. ૧૦૦

પુરુષાર્થનાં ચાર પ્રયોજન

अलब्धमिच्छेदण्डेन लब्धं रक्षेदवेक्षया ।

रक्षितं वर्धयेद्दृढ्या वृद्धं पात्रेषु निःक्षिपेत् ॥ १०१ ॥

(ધન આદિ) જે ન મળ્યું હોય, તેને દંડથી મેળવવા ઇચ્છવું, મેળેલાનું તપાસથી રક્ષણ કરવું, રક્ષેલાને વેપાર આદિથી વધારવું અને વધી ગયેલા ધનનું સત્પાત્રોને દાન કરી દેવું. ૧૦૧

રાખનાં નિત્ય કર્તવ્યો

नित्यमुद्यतदण्डः स्यान्नित्यं विवृतपौरुषः ।

नित्यं संवृतसर्वार्थो नित्यं छिद्रानुसार्यरेः ॥ १०२ ॥

નિત્ય હગામેલો દંડ તૈયાર રાખવો, નિત્ય પુરુષાર્થ ત્રિકટાવધો, નિત્ય સર્વ પ્રયોજનો ગુપ્ત રાખવાં અને નિત્ય શત્રુનાં છિદ્ર શોધતા રહેવું. ૧૦૨

સર્વને દંડથી વશ રાખવાં

નિત્યમુદ્યતદણ્ડસ્ય કૃત્સણુદ્વિજતે જગત્ ।

તસ્માત્સર્વાણિ ભૂતાનિ દણ્ડેનૈવ પ્રસાધયેત્ ॥ ૧૦૩ ॥

દંડને તૈયાર રાખનારા રાજાથી આણું જગત હમેશાં ખીતું
રહે છે; તેથી સર્વ પ્રાણીઓને દંડથી જ વશ રાખવાં. ૧૦૩

નિષ્કપટ વર્તન રાખવું

અમાયયૈવ વર્તેત ન કથञ्चન માયયા ।

યુદ્ધયેતારિપ્રયુક્તાં ચ માયાં નિત્યં સ્વસંયુતઃ ॥ ૧૦૪ ॥

રાજાએ (મંત્રી આદિ) સાથે નિષ્કપટપણે વર્તવું, પણ
દાઈ રીતે કપટભાવે ન વર્તવું; વળી તેણે શત્રુઓએ ચોળવું
કપટ જણી લેવું અને પોતાનું હમેશાં ગુપ્ત રાખવું. ૧૦૪

શત્રુનાં છિદ્ર જાળવવાં, પણ તે પોતાનાં ન જાળે

નાસ્ય છિદ્રં પરો વિષાદિષાઞ્છિદ્રં પરસ્ય તુ ।

ગૃહેત્કુર્મ્મ ક્વાઙ્ગાનિ રક્ષેદ્દિવરમાત્મનઃ ॥ ૧૦૫ ॥

શત્રુ પોતાનું છિદ્ર ન જાળે, પણ પોતે શત્રુનું છિદ્ર જાણી
લેવું; કાચખાની જેમ એણે પોતાનાં અંગો સંપાવવાં અને
પોતાનાં છિદ્ર દાંકવાં. ૧૦૫

ખાસ વિશ્વાસ ધાર્ઢીને ન કરાવ

[ન વિશ્વસેદ્વિશ્વસ્તે વિશ્વસ્તે નાતિવિશ્વસેત્ ।

વિશ્વાસાદ્યમુત્પન્નં મૃલાન્યપિ નિકૃન્તતિ ॥

વિશ્વાસ નહિ પામેલાનો વિશ્વાસ ન કરવો અને વિશ્વાસ
પામેલાનો પણ અતિ વિશ્વાસ ન કરવો; ઢબડે વિશ્વાસથી હતપત્ર
ચમેલો બમ મુજિયાં મુઢાં કાપી નાખે છે.]

બગલો, સિંહ, વરુ અને સસલા જેવું વર્તન

યકવચિન્તયેદર્થાન્સિદ્ધવચ્ચ પરાકમેત્ ।

યુકવચ્ચાવલુમ્પેત શશવચ્ચ વિનિષ્પતેત્ ॥ ૧૦૬ ॥

રાજાએ બગલાની જેમ (શત્રુના દેશો લઈ લેવા વગેરે) વિષયોનું ચિંતન કરવું, સિંહની જેમ પરાક્રમ કરવું, વરુની જેમ જાનો છાપો મારવો અને સસલાની જેમ સટકી જવું. ૧૦૬

વિરોધીઓને સામાદિ ઉપાયોથી વશ કરવા.

एवं विजयमानस्य येऽस्य स्युः परिपन्थिनः ।

तानानयेद्वશं सर्वान्सामादिमिरूपक्रमैः ॥ १०७ ॥

એમ વિજય પામતા એ રાજાના જે વિજય-વિરોધીઓ હોય, તે સર્વને સામ આદિ ઉપાયોથી વશ કરવા. ૧૦૭

જેઓ ત્રણને ન માઠે તેઓ સામે હંડ

यदि ते तु न तिष्ठेयुरुपायैः प्रथमैस्त्रिभिः ।

दण्डेनैव પ્રસહૈતાંશ્ચનકૈર્વશમાનયેત્ ॥ ૧૦૮ ॥

સામ, દાન અને ભેદ એ પ્રથમના ત્રણ ઉપાયોથી જો તેઓ (વિરોધ કરતા) ન અટકે, તો રાજાએ બળપૂર્વક હંડથી જ ધીમેધીમે તેઓને વશ કરવા. ૧૦૮

ચાર ઉપાયોમાં સામ તથા હંડ ઉત્તમ

सामादीनामुपायानां चतुर्णामपि पण्डिताः ।

સામદણ્ડૌ પ્રશંસન્તિ નિત્યં સામ્રામિકૃદ્વયે ॥ ૧૦૯ ॥

દેશની આબાદી માટે સામ આદિ ચાર ઉપાયોમાં સામ અને હંડને પંડિતો નિત્ય વખાણે છે. ૧૦૯

દેશના રક્ષણ માટે શત્રુઓનો નાશ કરવો જ

યથોદ્ધરતિ નિર્દાતા કક્ષં ધાન્યં ચ રક્ષતિ ।

તથા રક્ષેન્નૃપો રાષ્ટ્રં હન્યાચ્ચ પરિપન્થિનઃ ॥ ૧૧૦ ॥

જમ ખેતરોમાં ધાન્યકર્યરો ઉખેડી નાખનાર ખેડૂત ધાન્ય વગેરે ઉખેડી કાઢે છે અને ધાન્યનું રક્ષણ કરે છે, તેમ રાજાએ પણ શત્રુઓનો નાશ કરવો અને દેશનું રક્ષણ કરવું. ૧૧૦

પ્રજાને પીડે તે તરત મરે

મોહાદ્રાજા સ્વરાષ્ટ્રં યઃ કર્પયત્યનવેક્ષયા ।

સોઽચિરાદ્ભયતે રાજ્યાઝીયિતાઃ સયાન્ધવઃ ॥ ૧૧૧ ॥

જ રાજા મૂર્ખાઈથી પોતાની પ્રજાને વગરવિચારે પીડે છે, તે દુઃક વખતમાં કુટુંબ સાથે રાજ્યથી તથા જીવિતથી ભ્રષ્ટ થાય છે. ૧૧૧

દેશને પીડવાથી નાશ થાય

શરીરકર્પણાત્પ્રાણાઃ ક્ષીયન્તે પ્રાણિનાં યથા ।

તથા રાજ્યામપિ પ્રાણાઃ ક્ષીયન્તે રાષ્ટ્રકર્પણાત્ ॥ ૧૧૨ ॥

જમ શરીરને મુઠવવાથી પ્રાણીઓના પ્રાણ નાશ પામે છે, તેમ દેશને પીડવાથી રાજાના પ્રાણ પણ નાશ પામે છે. ૧૧૨

દેશની રક્ષા કરે તો મુખથી વધે

રાષ્ટ્રસ્ય સંગ્રહે નિત્યં વિધાનમિદમાચરેત્ ।

સુસંગૃહીતરાષ્ટ્રો હિ પાર્થિવઃ સુસ્તમેષતે ॥ ૧૧૩ ॥

રાષ્ટ્રની રક્ષણ માટે રાજાએ નિત્ય એ (ઉપર કહેલી) વિધિ આચરવી; કેમકે જનું રાજ્ય સુરક્ષિત હોય, તે રાજા મુખથી વધે છે. (આખાદી પામે છે.) ૧૧૩

રાજ્યના રક્ષણ માટેનાં થાણાં

દ્વયોસ્ત્રયાણાં પञ्ચાનાં મધ્યે ગુરુમમધિષ્ઠિતમ્ ।

તથા ગ્રામશતાનાં ચ કુર્યાદ્રાષ્ટ્રસ્ય સંગ્રહમ્ ॥ ૧૧૪ ॥

એ, ત્રણ, પાંચ અને સો ગામોની વચ્ચે થાણું રાખી
રાજ્યનું રક્ષણ કરવું. ૧૧૪

જુદાજુદા અધિપતિ નીમવા

ગ્રામસ્યાધિપતિં કુર્યાદશગ્રામપતિં તથા ।

વિંશતીશં શતેશં ચ સહસ્રપતિમેવ ચ ॥ ૧૧૫ ॥

એક ગામનો, દશ ગામનો, વીસ ગામનો, સો ગામનો
અને હજાર ગામનો (એક-એક) અધિપતિ નીમવો. ૧૧૫

તે તે અધિપતિનાં કામ

ગ્રામદોષાન્સમુત્પન્નાન્યામિકઃ શનકૈઃ સ્વયમ્ ।

શંસેદ્ ગ્રામદશેશાય દશેશો વિંશતીશિને ॥ ૧૧૬ ॥

વિંશતીશસ્તુ તત્સર્વં શતેશાય નિવેદયેત્ ।

શંસેદ્ ગ્રામશતેશસ્તુ સહસ્રપતયે સ્વયમ્ ॥ ૧૧૭ ॥

(એક) ગામના અધિપતિએ (પોતાના) ગામમાં થયેલા
દોષો પોતે (ન અટકાવી શકે તો) શુભ રીતે દશ ગામના
અધિપતિને જણાવવો; દશ ગામના અધિપતિએ તેની ખબર
વીસ ગામના અધિપતિને આપવી; વીસ ગામના અધિપતિએ
તે બધી ખબર સો ગામના અધિપતિને જણાવવી અને સો
ગામના અધિપતિએ જાતે તે હજાર ગામના અધિપતિને
જણાવવી. ૧૧૬, ૧૧૭

એક ગામના અધિકારીની આજીવિકા

યાનિ રાજપ્રદેયાનિ પ્રત્યહં ગ્રામવાસિભિઃ ।

અન્નપાનેન્ધનાદીનિ ગ્રામિકસ્તાન્યવાપ્નુયાત્ ॥ ૧૧૮ ॥

ગ્રામવાસીઓએ ખાન, પાન, ઇંધણું વગેરે જે કંઈ વસ્તુઓ દરરોજ રાજને (તેના દૈનિક કરૂપે) આપવાની હોય છે, તે વસ્તુઓ (એક) ગામનો અધિકારી (પોતાની આજીવિકા માટે) મેળવે. ૧૧૮

દશ, વીસ, સો અને હજાર ગામના અધિકારીની આજીવિકા

દશી કુલં તુ ભુઝીત વિંશી પચ્ચ કુલાનિ ચ ।

ગ્રામં ગ્રામશતાધ્યક્ષઃ સહસ્રાધિપતિઃ પુરમ્ ॥ ૧૧૯ ॥

દશ ગામનો અધિપતિ (પોતાના નિર્વાહ માટે) એક કુલ (એટલે છ બળદોનું એક હળ અને એવા બે હળથી ખેડાય એટલી જમીન પોતાની આજીવિકા માટે) ભોગવે, વીસ ગામનો અધિપતિ પાંચ કુલો જ ભોગવે, સો ગામનો અધિપતિ એક ગામ ભોગવે અને હજાર ગામનો અધિકારી એક નગર ભોગવે. ૧૧૯

તે અધિકારીઓ પર દેખરેખ રાખનાર મંત્રી

તેષાં ગ્રામ્યાણિ કાર્યાણિ પૃથક્કાર્યાણિ ચંચ હિ ।

રાજોજ્ઞયઃ સચિવઃ સ્થિગ્ધસ્તાનિ પથ્યેદત્તન્દ્રિતઃ ॥ ૧૨૦ ॥

એ અધિકારીઓનાં ગામ સંબંધી તેમ જ બીજાં જે અલગ કાર્યો હોય, તેને રાજનો બીજો રનેદપાત્ર મંત્રી સાવધાનીથી તપાસે. ૧૨૦

દરેક શહેરમાં એકએક હુચ્ચ અમલદાર, જોઈએ
નગરે નગરે ચૈકં કુર્યાત્સર્વાર્થચિન્તકમ્ ।

ઉચ્ચેસ્થાનં ઘોરરૂપં નક્ષત્રાણામિવ ગ્રહમ્ ॥ ૧૨૧ ॥

રાજ્યએ દરેક નગરમાં સર્વ કાર્યોની તપાસ રાખનાર
એકએક અધિકારી રાખવો; તે હુચ્ચ કુલનો, સેના વગેરે પરના
અધિકારથી હુચ્ચ અને નક્ષત્રોમાં શુક જવો તેજસ્વી હોય. ૧૨૧
પૂર્વોક્ત અમલદારનું કામ

સ તાનનુપરિક્રામેત્સર્વાનેવ સદા સ્વયમ્ ।

તેષાં શૂત્રં પરિણયેત્સમ્યગ્રાષ્ટ્રેષુ તંચરૈઃ ॥ ૧૨૨ ॥

તે અધિકારી ગામના તે સર્વ અધિકારીની પોતે જાતે
પાછળથી તપાસ રાખે અને પોતાના જસૂસો દ્વારા દેશો
માંહેના તેમનાં વર્તનની જાણ મેળવે. ૧૨૨

હુચ્ચા અધિકારીઓથી પ્રજાના રક્ષણની જરૂર
રાજો હિ રક્ષાધિકૃતાઃ પરસ્વાદાયિનઃ શઠાઃ ।

મૃત્યા મૃચન્તિ પ્રાયેણ તેમ્યો રક્ષેદિમાઃ પ્રજાઃ ॥ ૧૨૩ ॥

દેમકે રક્ષાના અધિકારે નિભાયેલા રાજાના તે અધિકારીઓ
લગભગ પારકું ધન પડાવી લેનારા હુચ્ચા હોય છે; ખારે તેઓ-
થી પ્રજાનું રક્ષણ કરવું. ૧૨૩

લાંચિવાઓને દેશપારની શિક્ષા
યે કાર્યિક્રેમ્યોર્ઘ્યમેવ ગૃહ્નીયુઃ પાપચેત્સઃ ।

તેષાં સર્વસ્વમાદાય રાજા કુર્યત્પિત્રાસનમ્ ॥ ૧૨૪ ॥

જ પાપી ચિત્તવાળાઓ કાર્યોથી (મુકદમાવાળા)ઓ
પાસેથી પૈસાની લાંચ લે, તેમનું રાજ્યે સર્વસ્વ લઈ લેવું અને
તેમને દેશપાર કરવા. ૧૨૪

અમુક-અમુકને રાજિંદી આજીવિકા આપવી

રાજા કર્મસુ યુક્તાનાં સ્ત્રીणां પ્રેમ્યજનસ્ય ચ ।

પ્રત્યહં કલ્પયેદ્વત્તિ સ્થાનં કર્માનુરૂપતઃ ॥ ૧૨૫ ॥

કામમાં રોકેલી સ્ત્રીઓને તેમજ સેવકાને તે તે કામ અને સ્થાનને અનુસરી રાજિંદી આજીવિકા બાંધી આપવી. ૧૨૫

કાને કેટલો પગાર આપવો ?

પણો દેયોડવકુલસ્ય પહલ્કુલસ્ય વેતનમ્ ।

પાળ્માસિકસ્તથાચ્છાંદો ધાન્યદ્રોણસ્તુ માસિકઃ ॥ ૧૨૬ ॥

(વાળખૂડ કરનારા અને પાણી ભરનારા જેવા) હલકા સેવકને રાજ એક પણનો પગાર, મહિનેમહિને એક દ્રોણ* અનાજ અને છ છ મહિને એક જોડ કપડાં આપવાં; ભારે કામ કરનાર મોટા સેવકને રાજ છ પણનો પગાર, મહિનેમહિને છ દ્રોણ અનાજ અને છ છ મહિને છ જોડ કપડાં આપવાં. ૧૨૬

વેપારી પાસેથી કર લેવાની રીત

ક્રયવિક્રયમધ્વાનં ભક્તં ચ સપરિવ્યયમ્ ।

યોગક્ષેમં ચ સંગ્રેહ્ય વણિજો દાપયેત્કરાન્ ॥ ૧૨૭ ॥

ખરીદી, વેચાણ, માર્ગવ્યવહાર, ભાડુંબંધનું, રક્ષાનો ખર્ચ અને નફો એ બધું જોઈજીને વેપારી પાસેથી કર લેવો. ૧૨૭

■ પણ=એક આયોન સિલ્કો

* દ્રોણનું કોટક નીચે મુજબ છે : ૮ મૂડી=૧ કૂંચી; ૮ કૂંચી=

૧ પુષ્કસ; ૪ પુષ્કસ=૧ આહક અને ૪ આહક=૧ દ્રોણ; આમ,

૧૦૨૪ મૂડી=૧ દ્રોણ.

લોડોં પર કર નાખવાની -પદ્ધતિ

યથા ફલેન યુજ્યેત રાજા કર્તા ચ કર્મણામ્ ।

તથાવેક્ષ્ય નૃપો રાષ્ટ્રે કલ્પયેત્સતતં કરાન્ ॥ ૧૨૮ ॥

જ રીતે રાજા અને ખેતી વગેરે કામ કરનારને પોતા-
પોતાનાં કામનું ફળ મળે, તે રીતે સદા વિચાર કરી રાજાએ
રાજ્ય ઉપર કર નાખવો. ૧૨૮

વાર્ષિક કર બહુ જ થોડો લેવો

યથાલ્પાલ્પમદન્ત્યાયં વાર્યોઽકોવંત્સપદ્પદાઃ ।

તથાલ્પાલ્પો ગ્રહીતવ્યો રાષ્ટ્રાદ્રાજ્ઞાદિકઃ કરઃ ॥ ૧૨૯ ॥

જમ જળો લોહીને, વાછરડું દૂધને અને ભમરે મધને

થોડામાં થોડું પીએ છે, તેમ રાજાએ પણ દેશ પાસેથી થોડો-
થોડો વાર્ષિક કર લેવો. ૧૨૯

રામાંથી કેટલો ભાગ રાખવો ?

યજ્ઞાશસ્ત્રાગ આદેયો રાજા પશુહિરણ્યયોઃ ।

ધાન્યાન્નામદ્દમો માગઃ પશ્વો દ્વાદશ એવ ા ॥ ૧૩૦ ॥

પશુ અને સોનાના નફામાંથી રાજાએ પચાસમે ભાગ

લેવો અને અનાજ વગેરેના નફામાંથી છઠો, આઠમે ઠે બારમે

ભાગ લેવો. ૧૩૦

આદદીતાય વહ્માગં દ્રુમાંસમધુસર્પિણામ્ ।

ગન્ધીપધિરસાનાં ચ પુષ્પમૂલફલસ્ય ચ ॥ ૧૩૧ ॥

પત્રશાકતૃણાનાં ચ ચર્મણાં વૈદલસ્ય ચ ।

મૃન્મયાનાં ચ માળ્ડાનાં સર્વસ્યાશ્મમયસ્ય ચ ॥ ૧૩૨ ॥

વૃક્ષ, માંસ, મધ, ઘી, સુગંધી દ્રવ્યો, ઔષધિ, રસ, ફૂલ,

મૂળ, ફળ, પાંદડાં, શાક, ઘાસ, આમડાં, વાંસની બનાવટો અને માટીનાં તથા પથ્થરનાં સર્વ વાસણોમાંથી રાજ્યે છઠ્ઠો ભાગ લેવો. ૧૩૧, ૧૩૨

વેદ બળેલા આદ્ય પાસેથી કર ન જ લેવાય

મિયમાણોડપ્યાદદીત ન રાજા શ્રોત્રિયાત્કરમ્ ।

ન ચ ક્ષુધાસ્ય સંસીદેચ્છોત્રિયો વિષયે વસન્ ॥ ૧૩૩ ॥

ધન વિના પોતે ભરી જતો હોય, તો એ રાજ્યે વેદ બળેલા શ્રોત્રિય આદ્ય પાસેથી કર લેવો નહિ; તેમ જ તેના રાજ્યમાં વસતો શ્રોત્રિય બુખથી પીડાવો ન જોઈએ. ૧૩૩

જે રાજ્યમાં શ્રોત્રિય પીડાય તેના તરત નાશ

યસ્ય રાજસ્તુ વિષયે શ્રોત્રિયઃ સીદતિ ક્ષુધા ।

તસ્યાપિ તત્ક્ષુધા રાષ્ટ્રમચિરેણૈવ સીદતિ ॥ ૧૩૪ ॥

જે રાજના રાજ્યમાં શ્રોત્રિય આદ્ય બુખથી રિખાય છે, તે રાજનું રાજ્ય તરત જ બુખમરાથી નાશ પામે છે. ૧૩૪

શ્રોત્રિયની આશ્વિકા બાંધી ઈશ્વર રક્ષ કરવી

શ્રુતવૃત્તે વિદિત્વાસ્ય વૃત્તિં ધર્મ્યાં પ્રકલ્પયેત્ ।

સંરક્ષેત્સર્વતથૈનં પિતા પુત્રમિવોરસમ્ ॥ ૧૩૫ ॥

એ આદ્યનું શાસ્ત્રજ્ઞાન અને સદાચરણ બધી સઠ રાજ્યે અને ધર્મોદા આશ્વિકા કરાવી દેવી; અને પિતા જેમ પોતાના સગા પુત્રનું રક્ષણ કરે છે, તેમ રાજ્યે તેનું સર્વ રીતે રક્ષણ કરવું. ૧૩૫

શ્રોત્રિયના ધર્મોચરણથી રાજની આગાદી

સંરક્ષમાણો રાજા યં કુરુતે ધર્મમન્વહમ્ ।

તેનાસુર્વધતે રાજો દ્રવિણં રાષ્ટ્રમેવ ચ ॥ ૧૩૬ ॥

રાજાથી રક્ષા કરાતો એ બ્રાહ્મણ રાજા ને ધર્મ આપે છે,
જોનાથી રાજાનું આયુષ્ય, ધન ને રાજ્ય વૃદ્ધિ પામે છે. ૧૩૬

ગરીબો પાસેથી એક વર્ષ ચોડા કર લેવો

यत्किंचिदपि वर्षस्य दापयेत्करसंज्ञितम् ।

व्यवहारेण जीवन्तं राजा राष्ट्रे पृथग्जनम् ॥ ૧૩૭ ॥

શાકપાન વહેંચી રાજા ચલાવતા રાજ્યના સામાન્ય
માણસ પાસેથી પણ રાજાએ ચોડા ન વાર્ષિક કર લેવો. ૧૩૭

કારીગરો-મજૂરો પગેરનું શું ?

काहकाञ्चित्पिनश्चैव शूद्रांश्चारमोपजीविनः ।

एकैकं कारयेत्कर्म मासि मासि महीपतिः ॥ ૧૩૮ ॥

કારીગરો, શિલ્પીઓ અને શ્રમજીવી શૂદ્રોની પાસે
રાજાએ મહિનેમહિને એકએક દિવસ કામ કરાવવું. ૧૩૮

પોતાનાં કે પારકાં મૂળ ન ઉખેડવાં

नोच्छिन्नादात्मनो मूलं परेषां चातितृष्णया ।

उच्छिन्दन्द्वात्मनो मूलमात्मानं तांश्च पीडयेत् ॥ ૧૩૯ ॥

રાજાએ અતિ તૃષ્ણાથી પોતાનું કે પારકાંનું મૂળ ન
ઉખેડવું; કેમકે પોતાનું મૂળ ઉખેડતો રાજા પોતાને અને
પારકાને પીડે છે. ૧૩૯

+ અહીં આ આશય છે : પ્રજા ઉપરના સ્નેહથી રાજા કોઈની
પાસેથી પણ કોઈ જાતનો કરવેરા ન લે, તો પોતે પોતાનું જ મૂળ
ઉખેડે છે; તેમ જ અતિશય લોભથી લોકો પાસેથી મુકળ પ્રમાણમાં
કરવેરા લે, તો સમસ્ત પ્રજાનાં મૂળ તે ઉખેડી રહ્યો છે. (કુલ્લુક)

રાજાએ કામળ ને કઠોર પણ થવું

તીક્ષ્ણશ્ચૈવ મૃદુશ્ચ સ્યાત્કાર્યં વીક્ષ્ય મહીપતિઃ ।

તીક્ષ્ણશ્ચૈવ મૃદુશ્ચૈવ રાજા મવતિ સંમતઃ ॥ ૧૪૦ ॥

કાર્ય જોઈને રાજાએ કામળ અને કઠોર પણ થવું;
(યોગ્ય સમયે) કામળ અને કઠોર થનારો રાજા સર્વને માન્ય
થાય છે. ૧૪૦

મુખ્ય પ્રધાન રાજાના આસને કપારે ?

અમાલ્યમુલ્કયં ધર્મજ્ઞં પ્રાજ્ઞં દાન્તં કુલોદ્ગતમ્ ।

સ્થાપયેદાસને તસ્મિન્નિલ્લઃ કાર્યેક્ષણે નૃણામ્ ॥ ૧૪૧ ॥

પ્રજાનાં કાર્યો તપાસવામાં રાજા થાકે, ત્યારે તેણે ધર્મ
જાણનાર, વિશેષ જાણકાર, જિતેન્દ્રિય અને કુળવાન એવા મુખ્ય
મંત્રીને તે આસને સ્થાપવો. ૧૪૧

પ્રજાસ્પર્શની કાળજી

एवं सर्वं विषायेदमितिकर्तव्यमात्मनः ।

યુક્તશ્ચૈવાપ્રમત્તશ્ચ પરિરક્ષેદિમાઃ પ્રજાઃ ॥ ૧૪૨ ॥

એમ ધોતાનું આ સર્વ કર્તવ્ય કરી રાજાએ પ્રમાદરહિત
અને કાર્યપરાયણ રહી, આ પ્રજાઓનું રક્ષણ કરવું. ૧૪૨

કેવો રાજા જીવતાં મરેલો ગણાય ?

વિક્રોશન્ત્યો यस्य राष्ट्राद्ध्ययन्ते दस्युभिः प्रजाः ।

સંપશ્યતઃ સમૃત્યસ્ય મૃતઃ સ ન તુ જીવતિ ॥ ૧૪૩ ॥

સેવકો સહિત ધોતાના દેખતાં જેના રાજ્યમાં ચોરડાકુઓ
ઠકળતી પ્રજાને હરી જાય, તે રાજાને મરેલો જ ગણવો; એવો
રાજા જીવે છે, એમ ગણાય જ નહિ. ૧૪૩

પ્રજારક્ષણ એ જ ક્ષત્રિયનો ધર્મ છે

ક્ષત્રિયસ્ય પरो धर्मः प्रजानामेव पालनम् ।

निर्दिष्टफलमोक्ता हि राजा धर्मेण युज्यते ॥ ૧૪૪ ॥

પ્રજાઓનું પાલન એ જ ક્ષત્રિયનો પરમધર્મ છે; કારણ કે શાસ્ત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે (કર વગેરે) કૃણ ભોગવનાર રાજા ધર્મ સાથે જોડાય છે. ૧૪૪

સભાપ્રવેશ પહેલાંનું કર્તવ્ય

उत्थाय पश्चिमे यामे कृतशौचः समाहितः ।

हुताग्निर्महाक्षणांश्चार्य्यं प्रविशेत्स शुभां समाम् ॥ ૧૪૫ ॥

રાજાએ રાત્રિને પાછલે પહોરે ઊઠવું, શૌચથી પરવારવું, સ્વસ્થચિત્ત થવું, અગ્નિમાં હોમ કરવો, બ્રાહ્મણનો સત્કાર કરવો અને પછી ઉત્તમ રાજસભામાં પ્રવેશ કરવો. ૧૪૫

સભાપ્રવેશ પછીનું કાર્ય

तत्र स्थितः प्रजाः सर्वाः प्रतिनन्द्य विसर्जयेत् ।

विसृज्य च प्रजाः सर्वा मन्त्रयेत्सह मन्त्रिभिः ॥ ૧૪૬ ॥

સભામાં બેસી રાજાએ સર્વ પ્રજાઓને આનંદથી સત્કારી વિદાય આપવી; અને વિદાય કર્યા પછી મંત્રીઓ સાથે મંત્રણા કરવી. ૧૪૬

મંત્રણા શુભ હોવી જોઈએ

गिरिपृष्ठं समारुह्य प्रासादं वा रहोगतः ।

वरण्ये निःशलोके वा मन्त्रयेदविभाक्तिः ॥ ૧૪૭ ॥

પર્વત ઉપર કે મહેલમાં બેસીને અથવા એકાંત જગ્યામાં કે ઝાડઝાંખરાં વિનાના જંગલમાં ડાઈ નબળાં જોમ મંત્રણા કરવી.

શુભ મંત્રણાનું ફળ

યસ્ય મન્ત્રં ન જાનન્તિ સમાગમ્ય પૃથગ્જનાઃ ।

સ કૃત્ત્વાં પૃથિવીં મુદ્ધુક્તે કોશહીનોઽપિ પાર્થિવઃ ॥ ૧૪૮ ॥

સાધારણ માણસો (એકઠા મળી) જની મંત્રણાને જાણી શકતા નથી, તે રાજનો ખજનો ખૂટી પડ્યો હોય, તોપણ તે સમગ્ર પૃથ્વી ભોગવે છે. ૧૪૮

મંત્રણા વખતે ખાસ દૂર કરવા જેવા

જહમૂકાન્વપધિરાંસ્તૈર્યગ્યોનાન્વયોતિગાન્ ।

સ્ત્રીસ્તેન્દ્રધ્યાધિતવ્યજ્ઞાન્મન્ત્રકાલેઽપસારયેત્ ॥ ૧૪૯ ॥

પુદ્ધિવગરના, મૂંગા, આંધળા, બહેરા, પોપટ વગેરે પંખી-ઓ, અતિવૃદ્ધો, સ્ત્રીઓ, રવેચ્છો, રોગીઓ અને જાઓ શરીરે ખોડ-ખાંપણવાળા હોય, તેઓને મંત્રણા વખતે દૂર કરવા. ૧૪૯

મિન્દન્ત્યવમતા મન્ત્રં તૈર્યગ્યોનાસ્તયૈવ ચ ।

સ્ત્રિયશ્ચૈવ વિશેષેણ તસ્માત્તપ્રાદતો મવેત્ ॥ ૧૫૦ ॥

ઠારણકે એ લોકો ન્યારે અપમાન પામે ત્યારે મંત્રણાને ભેદ પુછી કરી દે છે; તેમ જ પોપટ વગેરે પંખીઓ અને સ્ત્રીઓ પણ મંત્રનો ભેદ પુછી કરી નાખે છે; આથી તેવા સમયે તેમને દૂર કરવામાં કાળજી રાખવી. ૧૫૦

ધર્મ, અર્થ અને કામનું ચિંતન

મર્ષ્યંદિનેઽર્ધરાત્રે વા વિશ્રાન્તો વિગતક્લમઃ ।

ચિન્તયેદ્ધર્મકામાર્થાન્સાર્થં તૈરેક એવ વા ॥ ૧૫૧ ॥

બપોરે અથવા અરધી રાત્રે વિશ્રાંતિ લઈ, થાક હટારીને રાત્રીએ તે મંત્રીઓ સાથે અથવા એકલા ધર્મ, અર્થ અને

કામનું ચિંતન કરવું. ૧૫૧

ખાસ વિચારવાનો આજ્ઞો

પરસ્પરવિરુદ્ધનાં તેષાં ચ સમુપાર્જનમ્ ।

કન્યાનાં સંપ્રદાનં ચ કુમારણાં ચ રક્ષણમ્ ॥ ૧૫૨ ॥

પરસ્પર વિરુદ્ધ જવા (જણાતા) તે ધર્માદિનો વિરોધ ટાળી તેમને ઉપાર્જન કરવાનો, કન્યાઓને પરણાવવાનો, તેમ જ કુમારોને (શિક્ષણરૂપ) રક્ષણ આપવાનો તેણે વિચાર કરવો. ૧૫૨

દૂતસંપ્રેષણં ચૈવ કાર્યણેયં તયૈવ ચ ।

અન્તાપુરપ્રચારં ચ પ્રણિવીનાં ચ ચેષ્ટિતમ્ ॥ ૧૫૩ ॥

દૂતો મોકલવા વિષે, ખાફો રહેલાં કામો વિષે, રાણી-જ્વામની હિલચાલ વિષે, તેમ જ શત્રુ રાજ્યો તરફ મોકલેલા અસૂસોની ચેષ્ટા અણુવાની તેણે કાળજી રાખવી. ૧૫૩

કૃત્સ્નં ચાદ્યવિધં કર્મ પશ્ચવર્ગ ચ તત્ત્વતઃ ।

અનુરાગાપરાગૌ ચ પ્રચારં મળ્ડલસ્ય ચ ॥ ૧૫૪ ॥

વળી તેણે આઠ* પ્રકારનું કર્મ સંપૂર્ણ વિચારવું અને પાંચ*

* આ આઠ કર્મોના ત્રણ પ્રકાર છે : (૧) યોગ્ય કાર્યોનો આરંભ, આરંભેલાં કાર્યોને ચાલુ રાખવાં, તેમનો વિસ્તાર કરવો અને તેમનાં ફળ મેળવવાં; એ ચાર ઉપરાંત સામ, દાન, દંડ અને ભેદ; (૨) વેપાર, પૂલ ખાંધવા, કિલ્લાઓ કરવા, દુગ્ધોની મરામત કરવી, હાથીખાનાં કરવાં, ખાણો ખોદાવવી, બિજ્જડ જગામાં વસવાટ અને જંગલોમાં શુકામ; અને (૩) વૈશ્ય વજેરે પાસેથી કર, નોકરોને પમાર, દુધોનો ત્યાગ, બારે ખર્ચનો અટકાવ, ફાગટ પ્રવૃત્તિ બંધ કરવી, ધર્મકર્મની તપાસ, દંડ અને પ્રાયશ્ચિત.

* પાંચ વર્ગો આ પ્રમાણે છે : કાપટિક (કપટથી ખીજાઓનાં

વર્ગોત્તો બરાબર વિચાર કરવો; તેમ જ મંત્રીઓની પ્રીતિ-
અપ્રીતિ અને રાજમંડળની હકીકત જાણવી. ૧૫૪

જમસોની યોજના

[વને વનેચરાઃ કાર્યાઃ શ્રમણાટવિકાદયઃ ।

પરપ્રવૃત્તિજ્ઞાનાર્થં શીપ્રાચારપરંપરાઃ ॥

પરસ્ય ચૈતે ષોદ્ધવ્યાસ્તાદયૈરેવ તાદૃશાઃ ।

ચારસત્ત્વારિણઃ સંસ્થાઃ શઠાશ્વાગૃહસંજ્ઞિતાઃ ॥

૪૮ સમાચાર મેળવી શકે એવા વનમાં ફરનારા સાધુને
તથા રખડુ વગેરે લોકોને શત્રુની પ્રવૃત્તિ જાણવા વનમાં રાખવા;
વળી જહેરમાં લુચ્ચાર્થ કરતા, છૂપા જસૂસો તરીકે ફરતા અથવા
થાણું નાખી રહેતા શત્રુના દૂતોને તેવા જ પોતાના દૂતો
મારફત જાણવા.]

ચાર મૂળ રાજપ્રકૃતિ

મધ્યમસ્ય પ્રચારં ચ વિજિગીષોષ્ય ચેષ્ટિત્મ્ ।

ઉદાસીનપ્રચારં ચ શુષ્કોશ્વૈવ પ્રયત્નતઃ ॥ ૧૫૫ ॥

મધ્યમ⁺ રાજના પ્રચારને, શત્રુની ધમ્મચાલાના *રાજના

રહસ્ય જાણી લેનારો, સાહસિક, ચતુર અને સજીબે તરત આવેલો
(વિદ્યાર્થી); ઉદારચિત્ત (સંન્યસ્તઆશ્રમ છોડી ધર્મ સંતંધમાં દોષ
પામેલો છતાં રાજ્યખસત એવો સદ સંન્યાસી); મૃદુપતિ (આજીવિકા
મોટે ખીજ રાજ્યમાંથી આવીને વસેલો ખેડૂત); વૈદેહિક (રાજનું
ધન સર્થ વેપાર કરનારો ખીજ રાજ્યનો વેપારી) અને તાપસ
(આજીવિકા ધમ્મનો વેપારી તપસ્વી).

+ મધ્યમ રાજ્ય તે આ છે: જે રાજ્ય શત્રુને શત્રુવા ધમ્મનો
દોષ, તેની જાળીનના સીમાડે જ જેનું રાજ્ય દોષ, અંદરઅંદર મનેષા

ઉઘમને, ઉઘાસીન રાજના પ્રચારને તેમ જ શત્રુ રાજના પ્રચારને કાળજીથી જાણવા. ૧૫૫

આઠ સાખા-પ્રકૃતિ

एताः प्रकृतयो मूलं मण्डलस्य समासतः ।

અષ્ટૌ ચાન્યાઃ સમાખ્યાતા દ્વાદશૈવ તુ તાઃ સ્મૃતાઃ ॥૧૫૬॥

(ઉપર જણાવેલી) આ આઠ (રાજઓની) પ્રકૃતિઓ, દૂઠકર્મા (ખીજાં પ્રધાનો વગેરેના) મંડળનું મૂળ છે; અને ખીજી આઠ પ્રકૃતિ કહી છે; તે સાથે તે કુલ બાર ગણાય છે. ૧૫૬

ખીજા બે રાજને મદદ કરવા જે સમર્થ હોય અને નહિ મળેલા ખીજા બે રાજઓને શિક્ષા કરવા જે સમર્થ હોય (તેવા રાજ, જે જે ખીજા બેની વચ્ચે નરહી ભવાદી કરી શકે તેવા હોય.)

* જીતની ઇચ્છાવાળો રાજ 'વિનિગીપુ' કહેવાય છે; તે શુદ્ધિ તથા હિતસાહના યુક્તથી પ્રધાનમંડળ તથા પ્રજામંડળ ઉપર પોતાનો કાબૂ ધરાવતો હોય છે.

÷ જે રાજ ઉપર જણાવેલા વિનિગીપુ તથા મધ્યમ રાજઓ અંદરઅંદર જો મળી ગયા હોય, તો તેઓને મદદ કરવા સમર્થ હોય અથવા જો ન મળેલા હોય તો તેઓને શિક્ષા કરવા સમર્થ હોય, તે 'ઉઘાસીન' કહેવાય છે. (કુલ્લુક)

* રાજમંડળની બાર પ્રકૃતિઓ નીચે પ્રમાણે છે :

- (૧) વિનિગીપુ (પ્રજાની હિતતિવાળો, હિતસાહી અને વિજયશીલ),
- (૨) અરિ (શત્રુ), (૩) અરિસેવિત (શત્રુ જોને અનુકૂળ વર્તે તે),
- (૪) અરિમિત્ર (શત્રુનો મિત્ર), (૫) પાષ્વિર્માહ (વિનિગીપુ રાજ ચઢાઈ કરે તે વખતે જોનો ચઢી આવવાનો સંભવ હોય એવો રાજ),
- (૬) પાષ્વિર્માહાસાર (પાષ્વિર્માહના રાજ્ય પછીના દેશનો રાજ),
- (૭) વિનિગીપુનો મિત્ર, (૮) વિનિગીપુના મિત્રનો મિત્ર, (૯) આફંદ (પાષ્વિર્માહના પછીના રાજ્યનો રાજ), (૧૦) આફંદાસાર (પાષ્વિર્માહાસારના પછીના રાજ્યનો રાજ), (૧૧) મધ્યમ

પાંચ દ્રવ્ય-પ્રકૃતિ

અમાત્યરાષ્ટ્રદુર્ગાર્યદળહાલ્યાઃ પચ્ચ ચાપરાઃ ।

પ્રત્યેકં કથિતા હેતાઃ સંક્ષેપેણ દ્વિસસતિઃ ॥ ૧૫૭ ॥

અમાત્ય, રાષ્ટ્ર, દુર્ગ, કાશ અને દંડ; એ બીજી પાંચ (દ્રવ્ય) પ્રકૃતિ પણ છે; (ઉપરની બાર પ્રકૃતિ) અને એ હરેકની આ પાંચ પ્રકૃતિ (એકંદર સાઠ હોઈ ઉપરની બાર સાથે મળી) સંક્ષેપમાં બોતેર કહી છે. ૧૫૭

શત્રુ, મિત્ર અને ઉદાસીન રાજા

અનન્તરમરિં વિઘાદરિસેવિનમેવ ચ ।

ઔરનન્તરં મિત્રમુદાસીનં તયોઃ પરમ્ ॥ ૧૫૮ ॥

સીમાડા ઉપર રહેતા રાજાને શત્રુ બાણુવો, શત્રુને સેવનાર રાજા પણ શત્રુ બાણુવો, શત્રુના સીમાડા ઉપર રહેનાર રાજામિત્ર બાણુવો અને એ બેયથી અળગો રહેનાર ઉદાસીન બાણુવો. ૧૫૮

ઉદાસીન; વિજિગીપુ અને મધ્યમ

[વિપ્રકૃષ્ટેધ્વન્યઘૃત ઉદાસીનો પલાન્વિતઃ ।

વિજિગીપુર્મંડલાર્યો યસ્મિન્મેયઃ સ મધ્યમઃ ॥

બાર રાજમંડળમાં ભાગ ન લેનારો રાજા ઉદાસીન છે, બાળવાન રાજા વિજિગીપુ છે અને રાજમંડળનો જે નિગ્રહ

(વિજિગીપુ અને અરિ, એ બે જુદાજુદા હોય તો તેમને કબજે કરવામાં અથવા મેળવવામાં સમર્થ અને તે બે એકઠા હોય તો તેમ કરવામાં અસમર્થ એવો રાજા), અને (૧૨) ઉદાસીન (વિજિગીપુ, અરિ અને મધ્યમ રાજાઓ એકઠા થયા ન હોય તો તેમનો નિગ્રહ અને અનુમદ કરવાને સમર્થ હોય, પણ તે એકઠા થયા હોય તો તેમ કરવા અસમર્થ હોય એવો રાજા).

તથા અનુગ્રહ કરી શકે છે તે મધ્યમ છે.]

શત્રુ વગેરેને વશ કરવાના ઉપાયો

તાન્સર્વાનમિસંદધ્યાત્સામાદિભિસ્પક્રમૈઃ ।

વ્યસ્તૈશ્ચૈવ સમસ્તૈશ્ચ પૌસ્પેણ નયેન ચ ॥ ૧૫૯ ॥

આ સર્વ શત્રુ આદિ રાજાઓને સામ આદિ સામટા ઉપાયોથી કે છૂટાછૂટા ઉપાયથી, પુરુષાર્થથી અને રાજનીતિથી વશ કરવો. ૧૫૯

૭ ગુણો

સંધિં ચ વિગ્રહં ચૈવ યાનમાસનમેવ ચ ।

દ્વૈધીમાવં સંશ્રયં ચ ષડ્ગુણાંશ્ચિન્તયેત્સદા ॥ ૧૬૦ ॥

સંધિ, વિગ્રહ, યાન (શત્રુ ઉપર ચડાઈ), આસન (કિલ્લામાં બસાઈ રહેવું), દ્વૈધીલાવ (સેનાના બે ભાગ કરવા) અને સંશ્રય (બીજા સમર્થનો આશ્રય), એ ૭ ગુણોનો રાજાએ હમેશાં વિચાર કરવો. ૧૬૦

કાર્ય પ્રમાણે તે ગુણોનો ઉપયોગ

આસનં ચૈવ યાનં ચ સંધિં વિગ્રહમેવ ચ ।

કાર્ય વીક્ષ્ય પ્રયુજીત દ્વૈધં સંશ્રયમેવ ચ ॥ ૧૬૧ ॥

(પોતાની વૃદ્ધિ અને શત્રુની હાનિરૂપ) કાર્યો જોઈને આસન, યાન, સંધિ, વિગ્રહ, દ્વૈધીલાવ અને સંશ્રયનો પ્રયોગ કરવો

છે ગુણોના બે બે પ્રકાર

સંધિં તુ દ્વિવિધં વિઘાટ્રાજા વિગ્રહમેવ ચ ।

ઉમે યાનાસને ચૈવ દ્વિવિધઃ સંશ્રયઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૬૨ ॥

* આ સંજોગો કહ્યું છે : 'સામદંડો પ્રશંસન્તિ નિયં રાત્રમિદ્રયં । રાત્ર્યની આખાની માટે સામ તથા દંડ એ બે જ વખણાય છે.' (કુલ્લક)

સંધિ, વિગ્રહ, યાન, આસન, દ્વેધીલાવ અને સંશ્રય; એ
દરેકને રાજ્યે બધ્યે પ્રકારનાં બણવાં. ૧૬૨

બે પ્રકારની સંધિ

સમાનયાનકર્મા ચ વિપરીતસ્તયૈવ ચ ।

તદાત્વાયતિસંયુક્તઃ સંધિર્જ્ઞેયો દ્વિલક્ષણઃ ॥ ૧૬૩ ॥

તાત્કાલિક કે ભવિષ્યના કૃણવાળી સંધિ બે પ્રકારની
બણવી: એક સમાનયાનકર્મા (જેમાં મિત્ર રાજ્યોની સાથે
મળીને બીજા એક ઉપર ચડાઈ કરવાની હોય); અને બીજી
તેથી જાણદી અસમાનયાનકર્મા (જેમાં એક મિત્ર રાજ્યે
અન્ય રાજ્ય ઉપર અને બીજાએ બીજા રાજ્ય ઉપર ચડાઈ લઈ
જવાની હોય). ૧૬૩

વિગ્રહના બે પ્રકાર

સ્વયંકૃતશ્ચ કાર્યાર્યમકાલે કાલ એવ વા ।

મિત્રસ્ય ચૈવાપકૃતે દ્વિવિધો વિગ્રહઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૬૪ ॥

વિગ્રહ બે પ્રકારનો. કહ્યો છે: યોગ્ય કે અયોગ્ય વખતે
પોતાના વિજયરૂપ પ્રયોજન માટે જાતે જ વિગ્રહ કરવો તે
પહેલો વિગ્રહ; અને (બીજા રાજ્યે પોતાના) મિત્ર રાજ્યનું
ખૂન કરવામાં આવતાં (મિત્રની રક્ષા માટે) વિગ્રહ માંડવામાં
આવે, તે બીજો વિગ્રહ. ૧૬૪

બે પ્રકારનું યાન

एकाकिनश्चात्ययिके कार्ये प्राप्ते यदृच्छया ।

संहतस्य च मित्रेण द्विविधं यानमुच्यते ॥ १६५ ॥

યાન (ચડાઈ) બે પ્રકારનું કહ્યું છે: એક તો અકસ્માત

શત્રુ દુઃખ વગેરેમાં આવી પડે ત્યારે પોતે જો શક્તિમાન હોય તે જોઈલાએ ચડાઈ કરવી તે; અને બીજું પોતે જો અશક્ત હોય તો મિત્ર સાથે મળીને ચડાઈ લઈ જવી તે. ૧૬૫

જે પ્રકારનું આસન

ક્ષીણસ્ય ચૈવ ક્રમશઃ દૈવાત્પૂર્વકૃતેન વા ।

મિત્રસ્ય ચાનુરોધેન દ્વિવિધં સ્મૃતમાસનમ્ ॥ ૧૬૬ ॥

દેવથી કે પૂર્વકર્મના કારણે નબળા થયેલા રાજાએ ચૂપ-આપ બેસી રહેવું તે એક પ્રકાર; અને મિત્રને અનુસરી (તેનું કામ નહિ બગાડી દેવા) છાના બેસી રહેવું તે બીજો પ્રકાર; એમ બે જાતનાં આસન કહ્યાં છે. ૧૬૬

જે પ્રકારનો દ્વિધીભાવ

ઘલસ્ય સ્વામિનશ્ચૈવ સ્થિતિઃ કાર્યાર્થસિદ્ધયે ।

દ્વિવિધં કીર્ત્યંતે દ્વૈધં ષાઙ્ગુણ્યગુણવેદિમિઃ ॥ ૧૬૭ ॥

કાર્ય અને હેતુની સિદ્ધિ માટે રાજાએ (શત્રુનો ઉપદ્રવ શમાવના સારુ) થોડી સેનાને અમુક જગ્યાએ રાખવી; અને બાકીના થોડા સૈન્ય સાથે પોતે અમુક રક્ષિત ભાગમાં રહેવું; એમ દ્વિધીભાવને છ ગુણના ગુણ બાણનારાઓ જે પ્રકારનો કહે છે. ૧૬૭

જે પ્રકારનો સંશ્રય

અર્થસંપાદનાર્થ ચ પીઢચમાનસ્ય શત્રુમિઃ ।

સાધુષુ વ્યવેશાર્થ દ્વિવિધઃ સંશ્રયઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૬૮ ॥

શત્રુઓથી પીડાઈ રહેલો રાજા પોતાનો હેતુ સિદ્ધ કરવા બીજા બળવાન રાજાનો આશ્રય કરે તે; અને પોતાનો ખરાબ થશે, એવી શંકાથી ('આ રાજાએ અમુક મહાબળવાન રાજાનો

આશ્રય કર્યો છે' એવી) સારા લોકોમાં જાહેરાત કરવા બીજા રાજાનો આશ્રય લેવો; એમ એ જાતનો સંશ્રય કહ્યો છે. ૧૬૪ સંધિ ક્યારે?

યદાવગચ્છેદાયત્યામાધિક્યં ધ્રુવમાત્મનઃ ।

તદાસ્વે ચાલ્પિકાં પીઠાં તદા સંધિં સમાશ્રયેત્ ॥ ૧૬૫ ॥

ભવિષ્યમાં એ પોતાની અધિકતા નહીં જણાય; અને તે વખતે તાત્કાલિક એ એણું નુકસાન હાગે, તો સંધિનો આશ્રય લેવો. ૧૬૬

વિગ્રહ ક્યારે ?

યદા પ્રહૃષ્ઠ મન્યેત સર્વાસ્તુ પ્રકૃતીર્મૃશમ્ ।

અસ્યુચ્છિન્નં તથાસ્માન્ તદા કુર્વીત વિગ્રહમ્ ॥ ૧૭૦ ॥

જ્યારે પોતાનું મંત્રી આદિ સર્વ પ્રકૃતિ-મંડળ અત્યંત પ્રસન્ન હાગે અને પોતાને અત્યંત ઉન્નત થયેલો માને, ત્યારે રાજાએ વિગ્રહ કરવો. ૧૭૦

શત્રુ સામે અઘાઈ ક્યારે ?

યદા મન્યેત માથેન દૃષ્ટં પુષ્ટં ષલં સ્વકમ્ ।

પરસ્ય વિપરીતં ચ તદા યાયાદ્રિપું પ્રતિ ॥ ૧૭૧ ॥

જ્યારે પોતાના સૈન્યને (ધનાદિ) ભાવથી દૃઢપ્રુષ્ટ બાણે અને શત્રુના સૈન્યને તેથી જિત્કું બાણે, ત્યારે રાજાએ શત્રુની સામે અઘાઈ કરવી. ૧૭૧

આસન ક્યારે ?

યદા તુ સ્યાત્પરિક્ષીણો વાહનેન પટેન ચ ।

તદાસીતં પ્રયત્નેન શનકૈઃ સાન્ત્વયત્તરીન્ ॥ ૧૭૨ ॥

જ્યારે પોતે વાહન અને સૈન્યમાં નબળો હોય, ત્યારે શત્રુઓને પ્રયત્નપૂર્વક ધીમેધીમે શાંત રાખી રાજ્યે બેસી રહેવું.

દ્વિધીભાવ ક્યારે ?

મન્યેતારિં યદા રાજા સર્વથા ષલવત્તરમ્ ।

તદા દ્વિધા ષલં કૃત્વા સાધયેત્કાર્યમાત્મનઃ ॥ ૧૭૩ ॥

જ્યારે શત્રુને સર્વ પ્રકારે વધારે બળવાન બને, ત્યારે રાજ્યે પોતાના સૈન્યના બે ભાગ કરી દ્વિધીભાવથી પોતાનું કાર્ય સાધી લેવું. ૧૭૩

બળવાનનો આશ્રય ક્યારે કરવો ?

યદા પરચલાતાં તુ ગમનીયતમો મથેત્ ।

તદા તુ સંઘયેરિક્ષપ્રં ધાર્મિકં ષલિનં ત્રુપમ્ ॥ ૧૭૪ ॥

જ્યારે શત્રુનાં સૈન્યો પોતાને અત્યંત તાબે કરી લેશે એમ લાગે, ત્યારે રાજ્યે તરત જ બીજા ધાર્મિક અને બળવાન રાજાનો આશ્રય કરવો. ૧૭૪

એ બળવાન રાજા કેવો હોવો જોઈએ ?

નિમ્નહં પ્રકૃતીનાં ચ કુર્યાદ્યોડરિષલસ્ય ચ ।

ઉપસેવેત તં નિત્યં સર્વયત્નૈર્ગુરું યથા ॥ ૧૭૫ ॥

જે રાજા મંત્રી આદિ પ્રકૃતિને અને શત્રુના સૈન્યને બરાબરી શકે એવો હોય, તેવા (એ બળવાન) રાજાની (શરણે ગયેલા રાજ્યે) નિત્ય ગુરુની જેમ સર્વ પ્રયત્ને સેવા કરવી. ૧૭૫

એમાંય દોષ નહીય તો શુદ્ધ

યદિ તત્રાપિ સંપચ્યેદોષં સંઘયકારિતમ્ ।

સુયુદ્ધમેવ તત્રાપિ નિર્વિશદ્ધઃ સમાચરેત્ ॥ ૧૭૬ ॥

આશ્રય કરવાથી એમાં પણ એ દોષ દેખાય, તો નિઃશંક થઈ (પોતાની) તે દુર્બળ સ્થિતિકાળે પણ ઉત્તમ યુદ્ધ કરવું. ૧૭

ખાસ રાજનીતિ

સર્વોપાયૈસ્તયા કુર્યાન્નીતિજ્ઞઃ પૃથિવીપતિઃ ।

યથાસ્યામ્યાધિકાં ન સ્યુર્મિત્રોદાસીનશત્રવઃ ॥ ૧૭૭ ॥

નીતિ જાણનાર રાજાએ સર્વ ઉપાયોથી એવું કાર્ય કરવું, કે જેથી તેના મિત્રો, ઉદાસીનો અને શત્રુઓ પોતાથી અધિક ન થઈ જાય. ૧૭૭

આયતિં સર્વકાર્યાણાં તદાસ્વં ચ વિચારયેત્ ।

અતીતાનાં ચ સર્વેષાં ગુણદોષૌ ચ તત્ત્વતઃ ॥ ૧૭૮ ॥

સર્વ કાર્યોના ભવિષ્યકાળનું પરિણામ અને વર્તમાન કાળનો રાજાએ વિચાર કરવો; તેમ જ ભૂતકાળનાં સર્વ કાર્યોના શુભદોષો ખરાખરા તપાસવા. ૧૭૮

આયત્યાં ગુણદોષજ્ઞસ્તદાસ્ત્વે શિપ્રનિશ્ચયઃ ।

અતીતે કાર્યમેપજ્ઞઃ શત્રુમિર્નામિમૂયતે ॥ ૧૭૯ ॥

કેમકે ભવિષ્યકાળના (કાર્યોના) શુભદોષો જાણનારો, વર્તમાનકાળના કાર્યમાં તત્કાળ નિર્ણય કરનારો અને ભૂતકાળનાં કાર્યોના બાકી રહેલા ભાગને સમજનારો રાજા શત્રુઓથી પરાજય પામતો નથી. ૧૭૯

દ્વંદ્વ નીતિ

યયૈનં નામિસંદધ્યુર્મિત્રોદાસીનશત્રવઃ ।

તયા સર્વં સંવિદ્ધ્યદેપ સામાસિકો નયઃ ॥ ૧૮૦ ॥

મિત્રો, ઉદાસીનો અને શત્રુઓ પોતાને જે રીતે પીડી શકે

નહિ, તે રીતે રાજ્યે સધળા ઉપાય કરવા. આ દૂંટી નીતિ છે.

ચઢાઈની રીત

યદા તુ યાનમાતિષ્ઠેદરિપુરં પ્રતિ પ્રમુઃ ।

તદાનેન વિધાનેન યાયાદરિપુરં શનૈઃ ॥ ૧૮૧ ॥

રાજ્યે અ્યારે શત્રુના દેશ ઉપર ચઢાઈ કરવી હોય, ત્યારે આ(નીચેના) ઉપાયોથી ધીમેધીમે શત્રુના નગર તરફ જવું. ૧૮૧

ચઢાઈનો સમય

માર્ગશીર્ષે શુભે માસિ યાયાદ્યાત્રાં મહીપતિઃ ।

ફાલ્ગુનં વાય ચૈત્રં વા માસૌ પ્રતિ યયાચલમ્ ॥ ૧૮૨ ॥

રાજ્યે પોતાના સૈન્યબળ પ્રમાણે શુભ માગશર માસમાં અથવા ફાલ્ગુ માસમાં અથવા ચૈત્ર માસમાં શત્રુ ઉપર ચઢાઈ કરવી. ૧૮૨

અન્યેષ્વપિ તુ કાલેષુ યદા પદ્યેદ્ધુવં જયમ્ ।

તદા યાયાદિગૃહૈવ વ્યસને ચોરિયતે સ્પિઃ ॥ ૧૮૩ ॥

જો પોતાનો વિજય ચોક્કસ દેખાતો હોય અને શત્રુને સંકટ બાંધું થયું હોય, તો ઉપર જણાવેલા સિવાયના બીજા સમયે પણ તેણે ચઢાઈ કરી જવી. ૧૮૩

આટલું કર્યો પછી શત્રુનગર તરફ જવું

કૃત્વા વિધાનં મૂલે તુ યાત્રિકં ચ યયાવિધિ ।

ઉપગૃહ્યાસ્પદં ચૈવ ચારાન્સમ્યગ્વિધાય ચ ॥ ૧૮૪ ॥

સંશોધ્ય ત્રિવિધં માર્ગં ષડ્વિધં ચ બલં સ્વકમ્ ।

સાંપરાયિકકલ્પેન યાયાદરિપુરં શનૈઃ ॥ ૧૮૫ ॥

પોતાના મૂળરૂપ રાજધાનીમાં વ્યવસ્થા કરીને, યુદ્ધયાત્રા

માટેનાં સર્વ સાધનો વિધિપૂર્વક મેળવીને, શત્રુનાં સ્થાન-તેના
સેવક પક્ષના લોકોને વશ કરી, પોતાના ગુપ્ત દૂતો બરાબર
ગોઠવીને, તથા જાતના (પોતાના જાંગલ, આનૂપ અને આટવિક)
માર્ગોને બરાબર શોધી-સાફ કરી, તેમ જ છ પ્રકારનાં પોતાનાં
સૈન્યને બરાબર સજ્જ કરીને રાજ્યે ધીમેધીમે સંગ્રામની
વિધિ પ્રમાણે શત્રુનગર તરફ જવું. ૧૮૪, ૧૮૫

કાનાથી ખાસ સાવધ રહેવું !

શત્રુસેવિનિ મિત્રે ચ ગૃહે યુક્તતરો મન્વેત્ ।

ગતપ્રત્યાગતે ચૈવ સ હિ કષ્ટતરો રિપુઃ ॥ ૧૮૬ ॥

છૂપી રીતે શત્રુ સેવનારા (પોતાના) મિત્રને વિષે, તેમ જ
એકવાર નીકળી ફરી આવેલા પોતાના આકર વિષે ખાસ
સાવધ રહેવું; કેમકે તે મોટા કષ્ટરૂપ (વશ કરવાને અતિશય
મુશ્કેલ) શત્રુ છે. ૧૮૬

અદાર્ઠના બૂહો

દળ્ઢવ્યૂદ્ધેન તન્માર્ગં યાયાતુ શકટેન વા ।

વરાહમકરામ્યાં વા સૂન્યા વા ગરુડેન વા ॥ ૧૮૭ ॥

(અદાર્ઠ ધૂરંછતા) તે રાજ્યે દંડના, શકટના, વરાહના,
મકરના, સૂચીના કે ગરુડના આકારે બૂહો રચી તે માર્ગે
ચાલવું. ૧૮૭

રાજ્યે પદ્મચૂડમાં રહેવું

યતશ્ચ મયમાશ્લેષ્ણતો વિસ્તારયેદ્વલ્લભ્ ।

પદ્મેન ચૈવ વ્યૂદ્ધેન નિવિશેત સદા સ્વયમ્ ॥ ૧૮૮ ॥

જે દિશામાંથી ભયની શંકા આવે, તે જ દિશામાં જ

સેનાનો વિસ્તાર કરવો અને રાજ્યે પોતે હુમલા પાડનાર
બૃહદ્ભાં રહેવું. ૧૮૮

યુદ્ધની દિશા

સેનાપતિવલાધ્યક્ષૌ સર્વદિષ્ણુ નિવેશયેત્ ।

યતશ્ચ મયમાશક્તેત્રાર્ચી તાં કલ્પયેદિશમ્ ॥ ૧૮૯ ॥

સર્વ દિશાઓમાં સેનાપતિ અને સેનાધ્યક્ષોને ગોઠવી દેવા;
અને જ દિશાઓથી ભયની શંકા હોય, તે દિશાને પૂર્વ (મોખરા-
ની) દિશા ઠહપવી. ૧૮૯

ચોતરફ લશ્કરી થાણાં ગોઠવવાં

ગુત્તમાંશ્ચ સ્થાપયેદાસાન્કૃતસંજ્ઞાન્સમન્તતઃ ।

સ્થાને યુદ્ધે ચ કુશલાનમીરૂનવિકારિણઃ ॥ ૧૯૦ ॥

સ્થાનમાં અને યુદ્ધમાં કુશળ, નિર્ભય, અડગ તથા વિશ્વાસુ
લશ્કરી થાણાં સંકેત આપીને ચારેબાજુ ગોઠવવાં. ૧૯૦

સૂચીબૃહદ તથા વજ્રબૃહદથી યુદ્ધ

સંહતાન્યોધયેદલ્પાન્કામં વિસ્તારયેદ્બહુન્ ।

સૂચ્યા વજ્રેણ ચૈવૈતાન્બૃહ્દેન વ્યૂહ યોષયેત્ ॥ ૧૯૧ ॥

પોતાના સૈનિકો થોડા હોય, તો તેમને વિસ્તારવા અને
તેમને સૂચીબૃહદ તથા વજ્રબૃહદમાં ગોઠવી યુદ્ધ કરાવવું. ૧૯૧

કયા પ્રદેશમાં કયા સાધને યુદ્ધ?

સ્પન્દનાશ્ચૈઃ સમે યુદ્ધયેદનૂપે નૌદિપૈસ્તથા ।

વૃક્ષગુલ્માવૃતે ચાપૈરસિચર્માયુધૈઃ સ્થલે ॥ ૧૯૨ ॥

સપાટ જમીન પર રથ અને ઘોડાઓથી લડવું, અનૂપ
(પાણીવાળા) પ્રદેશમાં નૌકા અને હાથીઓથી લડવું; ઝાડ-

ગ્રાંખરાંવાળા ભાગમાં બાણોથી લડવું અને (ખાડા, કાંકરા ને
પથરાવિનાની) જમીન પર તલવાર, ઢાલ તથા (માલા વગેરે)
હથિયારોથી લડવું. ૧૯૨

કેવા માણસો મોખરે ?

કુરુક્ષેત્રાંશ્ચ મત્સ્યાંશ્ચ પન્થાલગ્ધારસેનજાન્ ।

દીર્ઘાલ્લયુંશ્ચૈવ નરાનગ્રાનીકેષુ યોજયેત્ ॥ ૧૯૩ ॥

કુરુક્ષેત્ર, મત્સ્ય, પંચાલ અને શૂરસેન દેશોમાં જન્મેલા
લાંબા અને ટૂંકા માણસોને સેનાના મોખરે રાખવા. ૧૯૩

પોતાના યોદ્ધાની પણ ખારીક તપાસ

પ્રદર્ષયેદ્રલં વ્યૂહ તાંશ્ચ સમ્યક્પરીક્ષયેત્ ।

ચેષ્ટાશ્ચૈવ વિજાનીયાદરીન્યોઘયતામપિ ॥ ૧૯૪ ॥

સેનાને વ્યૂહમાં ગોઠવી યોદ્ધાઓને ઉત્સાહ આપવો,
તેમની ખરાબર પરીક્ષા કરવી અને શત્રુઓ સાથે લડી રહેલા
હોય છતાં તે યોદ્ધાઓની ચેષ્ટાઓ બાલવી. ૧૯૪

શત્રુને ઘેરી લઈ શું કરવું ?

ઉપરુઘ્યારિમાસીત રાષ્ટ્રં ચાસ્યોપપીડયેત્ ।

દૂપયેચાસ્ય સતતં યવસાન્નોદકેન્ધનમ્ ॥ ૧૯૫ ॥

શત્રુને ચોતરફથી ઘેરી લઈ પડી રહેવું, એના દેશને ખેદાન-
ખેદાન કરવો અને એનાં ધાસ, અનાજ, પાણી તેમ જ ઇંધણ
હમેશાં ખરાબ કરવાં. ૧૯૫

મિત્રોએ તડાગાનિ પ્રાકારપરિહાસ્તયા ।

સમવસ્કન્દયેર્ઘનં રાત્રી વિત્રાસયેત્તયા ॥ ૧૯૬ ॥

તેનાં જળાશયો, કિલ્લા અને ખાઈઓ તોડી નાખવું
તેના પર અણધાર્યો આક્રમણ કરવાં તેમજ રાત્રે (નોખતો,

રણશિંગાં વગેરે વગડાવી) તેને ત્રાસ આપવો. ૧૯૬

उपजप्यानुपजपेद्धुद्धयेतैव च तत्कृतम् ।

યુક્તે ચ દેવે યુદ્ધયેત જયમેષ્વરપેતમીઃ ॥ ૧૯૭ ॥

શત્રુના કૂટી શકે એવા માણસોને ફેડવા અને તેમની પાસેથી શત્રુની ચોખના બહુી લેવી; તે પછી અહદશા વગેરેથી શુભ ફળવાળું દેવ અનુકૂળ હોય, ત્યારે નિર્ભય થઈ જય ઇચ્છનાર રાજાએ યુદ્ધ કરવું. ૧૯૭

ખતી શકે ત્યાંસુધી યુદ્ધ ન જ કરવું

साम्ना 'दानेन' भेदेन समस्तैरयवा पृथक् ।

વિજેતું પ્રયતેતારીજ યુદ્ધેન કદાચન ॥ ૧૯૮ ॥ ✓

રાજાએ સામ, દાન અને લેદ, એ ત્રણેનો એકીસાથે અથવા અલગઅલગ પ્રયોગ કરી શત્રુઓને જીતવા પ્રયત્ન કરવો;

પણ (એકદમ) યુદ્ધથી જીતવા પ્રયત્ન કરવો નાહ. ૧૯૮

अनित्यो विजयो यस्माद्दृश्यते युद्धयमानयोः ।

પરાજયશ્ચ સંગ્રામે તસ્માદ્યુદ્ધં વિવર્જયેત્ ॥ ૧૯૯ ॥

કેમકે લડી રહેલા બંને રાજાઓનો વિજય અને પરાજય અચોક્કસ દેખાય છે, તેથી યુદ્ધ છોડી જ દેવું. ૧૯૯

વિના જીતે જ યુદ્ધ કરવું

त्रयाणामप्युपायानां पूर्वोक्तानामसंभवे ।

તયા યુદ્ધયેત સંપન્નો વિજયેત રિપ્યન્યા ॥ ૨૦૦ ॥

પણ ઉપર કહેલા ત્રણે ઉપાયો જો નિષ્ફળબય, તો રાજાએ જે રીતે શત્રુઓને જીતી શકાય, એ રીતે બરાબર તૈયાર થઈને યુદ્ધ કરવું. ૨૦૦

વિજ્ય પછીનું કર્તવ્ય

જિત્વા સંપૂજયેદેવાન્બ્રાહ્મણાંચૈવ ધાર્મિકાન્ ।

પ્રદદ્યાત્પરિહારાંચ સ્થાપયેદમયાનિ ચ ॥ ૨૦૧ ॥

જિત્યા પછી રાજ્યે (જીતેલા દેશના) દેવો અને ધાર્મિક બ્રાહ્મણોનું* પૂજન કરવું, (જીતેલી પ્રજાને) અમુક ખતપત્રો અથવા કરવેરામાં છૂટછાટ આપવી અને (સૌને) અભય આપ્યાની જાહેરાત કરવી. ૨૦૧

જીતેલા રાજ્ય પર તેના વારસને સ્થાપવો

સર્વેષાં તુ વિદિત્વૈષાં સમાસેન ચિકીર્ષિતમ્ ।

સ્થાપયેત્તત્ર તદ્વંશ્યં કુર્યાચ સમયક્રિયામ્ ॥ ૨૦૨ ॥

(જિતાયેલા શત્રુરાજ તથા તેના મંત્રી આદિ) એ સૌના અભિપ્રાયને ટૂંકમાં જાણી લઈ ત્યાં તે (માર્ગો ગયેલા) રાજના, ઘાઈ વંશજને (ગાદીએ) સ્થાપવો; તેમ જ તેની સાથે (અમુક) શરતો કરવી. ૨૦૨

એ રાજનો પોતે સત્કાર કરવો

પ્રમાણાનિ ચ કુર્વાત તેષાં ધર્મ્યાન્યથોદિતાન્ ।

રત્નૈશ્ચ પૂજયેદેનં પ્રધાનપુરુષૈઃ સહ ॥ ૨૦૩ ॥

(દેશધર્મરૂપે) શાસ્ત્રમાં માન્ય કરેલા તેમના ધાર્મિક આચારોને પ્રમાણરૂપ કરવા અને (રાજ્ય પર) અભિષેક પમેલા એ રાજનો મુખ્ય પુરુષો સાથે સ્નોથી સત્કાર કરવો. ૨૦૩

* યાજ્ઞવલ્કય આ સંબંધી કહે છે : 'જાતઃ પરતરો ધર્મો નૃપાણાં ચદ્વરણાર્જિતમ્ । વિપ્રેભ્યો દીયંતે દ્રવ્યં પ્રજામ્યથામયં સદા ॥ રાજ્યો ૨૫-સંગ્રામમાં જે દ્રવ્ય જીતે, તેનું બ્રાહ્મણોને દાન કરી દે; અને જિતાયેલા દેશની પ્રજાએને અભય આપે; એનાથી શ્રેષ્ઠ બીજો કોઈ ધર્મ નથી.'

લેવું-દેવું સમયે શામે

આદાનમપ્રિયકરં દાનં ચ પ્રિયકારકમ્ ।

અમીપ્સિતાનામર્થાનાં કાલે યુક્તં પ્રશસ્યતે ॥ ૨૦૪ ॥

જો કે કોઈ પાસેથી તેની ઘટ વસ્તુઓ લઈ લેવી, એ અપ્રિયકારી છે; અને તે આપવી એ પ્રિયકારી છે; તોપણ યોગ્ય કાળે તે લેવું-આપવું વખણાય છે. ૨૦૪

માનવી વિધાન જરૂરી છે

सर्वं कर्मेदमायतनं विधाने दैवमानुषे ।

तयोर्दैवमचिन्त्यं तु मानुषे विद्यते क्रिया ॥ ૨૦૫ ॥

આ સર્વ કર્મ (પૂર્વજન્મનાં પુણ્યપ્રાપ્તિ) દેવી વિધાન અને માનવી વિધાન (વ્યાપાર) ને આધીન છે; પણ તેમાં દેવી વિધાન વિચારવું અશક્ય છે, (પરંતુ માનુષી વિધાન વિચારી શકાય છે,) તેથી માનવી વિધાનમાં ક્રિયા હોઈ શકે છે. (એટલે મનુષ્યાના વ્યાપાર દ્વારા જ કાર્યસિદ્ધિ માટે યતન કરવો જોઈએ.) ૨૦૫

પુરુષાર્થથી જ કાર્યસિદ્ધિ

[दैवेन विधिनाऽयुक्तं मानुष्यं यत्प्रवर्तते ।

परिक्षेपेन महता तदर्थस्य समाधकम् ॥

દેવની વિધિ-અનુકૂળતાથી યુક્ત ન હોવા, છતાં જ માનુષી પુરુષાર્થ ચાલુ થાય છે, તે મહાક્ષેપે પણ કાર્યની સિદ્ધિ કરાવી આપે છે.]

પુરુષાર્થ વિના કાર્યસિદ્ધિ ન થાય

[संयुक्तस्यापि दैवेन पुरुषकारेण वर्जितम् ।

विना पुरुषकारेण फलं क्षेत्रं न यच्छति ॥

દેવની અનુકૂળતા હોવા છતાં જ પુરુષાર્થથી રહિત હોય,
તે ક્ષેત્ર પુરુષાર્થ વિના ક્ષણ આપતું નથી.]

[ચંદ્રાર્કાદ્યા ગ્રહા વાયુરગ્નિરાપસ્તયૈવ ચં ।

इह दैवेन साध्यन्ते पौरुषेण प्रयत्नतः ॥

ચંદ્ર, સૂર્ય આદિ ગ્રહો, વાયુ, અગ્નિ તેમ જ જળ; એ બધાં
પ્રયત્નથી દેવ અને પુરુષાર્થ દ્વારા આ લોકમાં સાધ્ય થાય છે.]

सह वापि प्रजेद्युक्तः संधिं कृत्वा प्रयत्नतः ।

मित्रं हिरण्यं मूर्ध्नि वा संपश्यंस्त्रिविधं फलम् ॥ २०६ ॥

રાજાએ શત્રુ સાથે યુદ્ધ કરવું; અથવા તે શત્રુ મિત્ર બને
અને સોનું તથા જમીન આપે, તો એ ત્રણ પ્રકારનું યુદ્ધયાત્રાનું
ક્ષણ જોઈ તેની સાથે પ્રયત્નપૂર્વક સંધિ કરી પાછા આવવું. ૨૦૬

पार्श्विग्राहं च संप्रेक्ष्य तथाकन्दं च मण्डले ।

मित्रादयाप्यमित्राद्वा यात्रાफलમવાप्नुयात् ॥ २०७ ॥

વિજયેચ્છુ રાજાએ રાજમંડળમાંના પાર્શ્વગ્રાહ તથા
આકંઠ, એ બે રાજાઓ તરફ ધ્યાન રાખી શત્રુ કે મિત્ર થયેલા
રાજા પાસેથી પણ ચઢાઈ કંડાનું ક્ષણ મેળવી લેવું. ૨૦૭

રાજાને મિત્રરાજાની ખાસ જરૂર

हिरण्यमूर्धिसंप्राप्त्या पार्थिवो न तयैषते ।

यथा मित्रं ध्रुवं लब्ध्वा कृशमप्यायतिक्षमम् ॥ २०८ ॥

સોનું અને જમીન મેળવી રાજા, તેવી વૃદ્ધિ પામતો
નથી, કે જેવી (હમણાં) દુર્બળ હોવા છતાં અવિધ્યમર્ષ
આબાદીવાળા સ્થિર મિત્રને મેળવી તે વૃદ્ધિ પામે છે. ૨૦૮

કેવો મિત્ર વખાણવા લાખક છે ?

ધર્મજ્ઞં ચ કૃતજ્ઞં ચ તુષ્ટપ્રકૃતિમેવ ચ ।

અનુરક્તં સ્થિરાશ્મ્મં લઘુમિત્રં પ્રશસ્યતે ॥ ૨૦૯ ॥

ધર્મ જાણનાર, કરેલો ઉપકાર યાદ રાખનાર, જેનું પ્રધાન મંડળ અને પ્રજામંડળ સંતુષ્ટ હોય, જે પ્રેમી હોય અને જનો આરામ સ્થિર હોય, એવો નાનો મિત્ર પણ વખણાય છે. ૨૦૯

કેવો શત્રુ કહસાધ્ય છે ?

પ્રાજ્ઞં કુલીનં શૂરં ચ દક્ષં દાતાશ્મેવ ચ ।

કૃતજ્ઞં ધૃતિમન્તં ચ કષ્ટમાહુરરિં શુધાઃ ॥ ૨૧૦ ॥

વિદ્વાન, કુળવાન, શૂરો, ચતુર, દાતા, કરેલો ઉપકાર યાદ રાખનાર અને ધીરજવાળો શત્રુ કહસાધ્ય છે, એમ પંડિતો કહે છે. ૨૧૦

ઉદાસીન રાજની ગુણસામગ્રી

આર્યતા પુરુષજ્ઞાનં શૌર્યં કરુણવેદિતા ।

સ્થૈરલક્ષ્યં ચ સતતમુદાસીનગુણોદયઃ ॥ ૨૧૧ ॥

સન્મનતા, પુરુષપરીક્ષા, શૂરવીરતા, દયાળુતા અને ઉદાસીન અતિશય દાતાપણું, એ ઉદાસીન રાજની ગુણસામગ્રી છે. ૨૧૧

આત્મરક્ષણ ન મુખ્ય મળ્યું

ક્ષેમ્યાં સસ્યપ્રદાં નિત્યં વશુવૃદ્ધિકરીમપિ ।

પરિત્યજેન્નૃપો મૂર્ધ્નિમાત્માર્થમવિચારયન્ ॥ ૨૧૨ ॥

જો એટલે એવા શત્રુ સાથે તો સંધિ જ કરવી.

÷ માટે એવા ઉદાસીન રાજનો આશ્રય કરી હરોઈ શત્રુ સાથે લડી સમાપ્ત છે.

રાજ્યે કલ્યાણકારી, ધાન્યદાયી અને નિત્ય પશુની વૃદ્ધિ કરનારી એવી પણ જંગીન વિચાર કર્યા વિના પોતાની રક્ષા માટે ત્યજી દેવી. ૨૧૨

આપદર્થ ધનં રક્ષેદ્દાતાન્ રક્ષેદ્ધનૈરપિ ।

આત્માનં સતતં રક્ષેદ્દારૈરપિ ધનૈરપિ ॥ ૨૧૩ ॥

આપત્તિ (ફર કરવા) માટે ધનની રક્ષા કરવી; ધનથી પણ પત્નીની રક્ષા કરવી અને ધન તેમ જ પત્નીથી પણ હુમેશાં પોતાની રક્ષા કરવી. ૨૧૩

સામટી આપત્તિઓ. સાથે સર્વ ઉપાયો

સહ સર્વાઃ સમુત્પન્નાઃ પ્રસમીક્ષ્યાપદો મૃશમ્ ।

સંયુક્તાંશ્વ વિયુક્તાંશ્વ સર્વોપાયાન્સજેદ્ધુઃ ॥ ૨૧૪ ॥

શાસ્ત્રવેદો રાજ્યે બધી આપત્તિઓને એકસામટી જથ્થામત્રે ઊપજોડી જોઈ ને, સામટી કે છૂટાછવાયા સર્વ ઉપાયો કરવા. (પણ ગભરાઈ જવું નહિ.) ૨૧૪

કાર્યસિદ્ધિ માટે ત્રણેના આશ્રય

ઉપેતારમુપેયં ચ સર્વોપાયાંશ્વ કૃત્સનઃ ।

એતત્રયં સમાશ્રિત્ય પ્રયતેતાર્યસિદ્ધયે ॥ ૨૧૫ ॥

રાજ્યે ઉપાય કરનારા પોતાનો, ઉપાયયોગ્ય વસ્તુનો અને સામ આદિ સર્વ ઉપાયોનો—એમ ત્રણેનો સંપૂર્ણ આશ્રય કરી કાર્યસિદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરવો. ૨૧૫

રાજ્યનો ભોજનસમય

एवं सर्वमिदं राजा सह संमन्त्र्य मन्त्रिभिः ।

ध्यायम्याप्नुत्य मध्याह्ने भोक्तुमन्तःपुरं विशेत् ॥ ૨૧૬ ॥

રાજાએ મંત્રીઓ સાથે એમ આ સર્વની મંત્રણા કર્યા પછી કસરત કરવી અને પછી સ્નાન કરી બપોરે જમવા માટે અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરવો. ૨૧૬

રાજાની ભોજનવિધિ.

તત્રાત્મમૂલૈઃ કાલઐરહાયૈઃ પરિચારકૈઃ ।

સુપરીક્ષિતમન્નાષમદાન્મન્ત્રૈર્વિવાપહૈઃ ॥ ૨૧૭ ॥

ત્યાં (જઈને) રાજાએ પોતાના જવા, સમયને જાણનારા અને ફોફ્યા ફૂટે નહિ એવા (રસોધયા) સેવકોએ રાંધેલું અને સારી રીતે પરીક્ષા કરેલું અન્ન, વિષનાશક મંત્રોચ્ચાર-પૂર્વક જમવું. ૨૧૭

ઝેરથી સાવધ રહેવું

વિષઐરગદૈશ્ચાસ્ય સર્વદ્રવ્યાણિ યોજયેત્ ।

વિયમાનિ ચ રત્નાનિ નિયતો ધારયેત્સદા ॥ ૨૧૮ ॥

રાજાના ભોજનના સર્વ પદાર્થોમાં વિષનાશક ઔષધિઓ નાખવી અને રાજાએ નિયમપૂર્વક સદા વિષનાશક રત્નો ધારણ કરવાં. ૨૧૮

ભોજન પખતે ઓઝો રાજાની સેવા કરે

પરીક્ષિતાઃ સ્ત્રિયઞ્ચૈનં વ્યજનોદકધૂપનૈઃ ।

વેષામરણસંશુદ્ધાઃ સ્પૃશેયુઃ સુસમાદ્રિતાઃ ॥ ૨૧૯ ॥

પરીક્ષા કરેલી, વસ્ત્ર અને આભૂષણવડે અતિશય શુદ્ધ

* ચોર પક્ષીને બતાવવાથી રાધેશા અન્ન માહેના ઝેરની પરીક્ષા કરાય છે; કેમકે ઝેરવાળું અન્ન દેખતાં જ ચોર પક્ષીની આંખ લાલ થઈ જાય છે.

અને ઘણી જ સાવધ મનવાળી સ્ત્રીઓ પાંખો, પાણી તેમ જ
સુગંધી ધૂપથી એ રાજની સેવા કરે. ૨૧૯

एवं प्रयत्नं कुर्वीत यानशय्यासनाशने ।

સ્થાને પ્રસાધને ચૈવ સર્વાલંકારકેષુ ચ ॥ ૨૨૦ ॥

વાહને, શય્યા, આસન, ભોજન, સ્નાન, શણગાર તેમ જ
સર્વ અલંકારો વિષે પણ રાજ્યે એમ (પરીક્ષા કરવા
પ્રયત્ન કરવો. ૨૨૦

ભોજન પછીનું કાર્ય

भुक्तवान्विहरेच्चैव स्त्रीमिरन्तापुरे सह ।

વિહૃત્ય તુ યયાકાલં પુનઃ કાર્યાણિ ચિન્તયેત્ ॥ ૨૨૧ ॥

જમ્યા પછી રાજ્યે રાણીવાસમાં સ્ત્રીઓ સાથે વિહાર
કરવો; પણ ફરી સમય પ્રમાણે પોતાનાં કાર્યો વિચારવાં. ૨૨૧

अलंकृतश्च संपश्येदायुधीयं पुनर्जनम् ।

વાહનાનિ ચ સર્વાણિ શસ્ત્રાણ્યમરણાનિ ચ ॥ ૨૨૨ ॥

પછી રાજ્યે અલંકાર ધારણ કરી આયુધધારી યોદ્ધાઓને,
સર્વ વાહનોને, શસ્ત્રોને અને આભૂષણોને તપાસવાં. ૨૨૨

સાંજે સંધ્યા ક્યો પછી

संध्यां चोपास्य शृणुयादन्तर्वेश्मनि शस्त्रभृत् ।

રહસ્યાસ્ત્રાપિનાં ચૈવ પ્રણિધીનાં ચ ચોષ્ટિતમ્ ॥ ૨૨૩ ॥

પછી (સાંજે) સંધ્યોપાસના કરી રાજ્યે મહેલની અંદર
જઈ, શસ્ત્ર ધારણ કરી, ખાનગી ખજારો લાવનારા દૂતોનાં
તેમ જ એલચીઓનાં કામે સાંમળવાં. ૨૨૩

ભોજન માટે રાણીવાસમાં

ગત્વા કક્ષાન્તરં ત્વન્યત્સમનુજ્ઞાપ્ય તં જનમ્ ।

પ્રવિશેદ્ધોજનાયં ચ સ્ત્રીવૃત્તોઽન્તઃપુરં પુનઃ ॥ ૨૨૪ ॥

પછી તે દૂતને તથા એલચીને જવાની આજ્ઞા આપી, તેણે બીજા ખંડમાં જવું અને (ત્યાંથી) સ્ત્રીઓની સાથે રહી ફરી ભોજન માટે રાણીવાસમાં પ્રવેશ કરવો. ૨૨૪

જન્મ પછી નિદ્રા લઈ યોગ્ય સમયે ઊઠવું

તત્ર મુક્ત્વા પુનઃ કિંચિત્સૂર્યઘોષૈઃ પ્રદર્શિતઃ ।

સંવિશેતુ યયાકાલમુત્તિષ્ઠેચ ગતક્લમઃ ॥ ૨૨૫ ॥

ત્યાં રાત્રીએ ફરી થોડુંક જમી લઈ વાજિંત્રોના નાદથી

આનંદિત થઈ તેણે યોગ્ય સમયે ઊઠી જવું અને વિશ્રામ લઈ યોગ્ય વખતે ઊઠવું. ૨૨૫

અસ્વાસ્થ્ય સિવાય રાત્રીએ પોતે રાત્રીકાર્ય કરવાં

एतद्विधानमातिष्ठेदरोगः पृथिवीपतिः ।

અસ્વસ્થઃ સર્વમેતન્તુ મૃત્યુષુ વિનિયોજયેત્ ॥ ૨૨૬ ॥

નીશાંગી રાત્રીએ એમ જાતે આ (પ્રત્યક્ષણ વગેરે)

કાર્ય કરવાં; પણ પોતે જો અવસ્થ હોય, તો તેણે તે સર્વ કાર્યો સેવકાને સોંપવાં. ૨૨૬

इति श्रीमानवधर्मशास्त्रे मृगश्रोक्तायां संहितायां सप्तमोऽध्यायः ॥

ઈતિ શ્રીમાનવધર્મશાસ્ત્રે મૃગશ્રુતિ સંહિતાયા અધ્યાય ૭મે સમાપ્ત

અધ્યાય ૮મો

વ્યવહાર તપાસવા રાજ્યએ સભામાં જવું

વ્યવહારાન્દિદ્ધુસ્તુ બ્રાહ્મણૈઃ સહ પાર્શ્વિવઃ ।

મન્ત્રજૈર્મન્ત્રિભિશ્ચૈવ વિનીતઃ પ્રવિશેત્સભામ્ ॥ ૧ ॥

વ્યવહાર* જેવા ઇચ્છતા રાજ્યએ બ્રાહ્મણો તથા મસલત
કરી જાણનારા મંત્રીઓ સાથે* વિનયયુક્ત થઈ સભા-
(રાજસભા-અદાલત-કોર્ટ)માં પ્રવેશ કરવો. ૧

સભામાં ઠી* રીતે ધણે તપાસવાં ?

તત્રાસીનઃ સ્થિતો વાપિ પાણિમુદમ્ય દક્ષિણમ્ ।

વિનીતવેષામરણઃ પશ્યેત્કાર્યાણિ કાર્યિણામ્ ॥ ૨ ॥

ત્યાં વિનીત વેષાલં ઠારવાળા તેણે જમણે હાથ ઊંચો રાખી*

* અહીં 'વ્યવહાર' શબ્દ ખાસ નોંધપાત્ર છે. એના અનેક
અર્થો થાય છે. દાખલા તરીકે દાવો, ન્યાય, નિર્ણય વગેરે. એક અર્થ
આવો છે વાદીપ્રતિવાદી જે પોતપોતાના પક્ષે રજૂ કરે, તેને અંગે જે
સદેહ ઊભો થાય, તેને દૂર કરનારો વિચાર. સરખાવો. કાલ્યાણનનો
અર્થ: 'વિ નાનાર્થેડય સદેહે હરણ દાર ડચ્ચતે। નાનાસદેહદરણાદ્વહાર ઇતિ
સ્મૃત ॥ 'વ્યવહાર' શબ્દમાં ત્રણ શબ્દો છે: 'વિ' 'અવ' 'હાર' ।
'વિ-ગ્રુદાગ્રુદા, અવ-સદેહો, હાર-દૂર કરવા' તે વ્યવહાર કહેવાય છે.
આમ અનેક સદેહો દૂર કરવા, એવી વ્યવહાર શબ્દનો અર્થ છે. (કુલ્લક)

* વાણી, હાથ, પગ વગેરેની ચપલતા છોડી ઉદ્ધતાઈ વિના
રાજ્યએ ન્યાયસભા-કોર્ટ-કચેરીમાં પ્રવેશ કરવો; કેમકે રાજ્ય જે
ઉદ્ધત થઈ કોર્ટમાં દાખલ થાય, તો વાદી-પ્રતિવાદીઓની બુદ્ધિ
(ક્ષોભ પામી) બરાબર કામ ન કરે અને તેથી જેમનેમ બોલાઈ
જવાથી ખરી યામતનો નિર્ણય ન થઈ શકે. (કુલ્લક)

બેઠાંબેઠાં કે જામાંજામાં કાર્યો (પક્ષકારોના ધના) તપાસનાં. ૨
પ્રત્યદં દેશદૃષ્ટૈશ્ચ શાસ્ત્રદૃષ્ટૈશ્ચ હેતુમિઃ ।

અષ્ટાદશસુ માર્ગેષુ નિવદ્ધાનિ પૃથક્પૃથક્ ॥ ૩ ॥

અદ્વાર ખાખતોમાં પડતાં એ કાર્યો (દાવાઓ) રોજ દેશ-
વ્યવહાર અને શાસ્ત્રવ્યવહારના હેતુઓ દ્વારા અલગઅલગ
તપાસનાં. ૩

વિવાદનાં એ સ્થાન

[હિંસાં યઃ કુરુતે કચ્ચિદેયં યા ન પ્રપચ્છતિ ।

સ્થાને તે દ્વે વિવાદસ્ય મિમ્નોઽષ્ટાદશધા પુનઃ ॥

(જે હિંસા કરે છે, અથવા જે દેહું આપતો નથી, તે એ
વિવાદ (દાવા)નાં સ્થાન છે; વળી એ વિવાદ અદ્વાર જાતનો છે.)

અદ્વાર જાતનાં વ્યવહાર

તેષામાદ્યમૃણાદાનં નિશ્લેષોઽસ્વામિવિક્રયઃ ।

સંભૂયં ચ સમુત્થાનં દત્તસ્થાનપર્કમ્ ચ ॥ ૪ ॥

ધેતનસ્યૈવ ચાદાનં સંવિદશ્ચ વ્યતિક્રમઃ ।

ક્રયવિક્રયાનુશયો વિવાદઃ સ્વામિપાલયોઃ ॥ ૫ ॥

સીમાવિદધર્મશ્ચ પારુષ્યે દણ્ડવાચિકે ।

સ્તેયં ચ સાહસં ચૈવ સ્ત્રીસંગ્રહણમેવ ચ ॥ ૬ ॥

સ્ત્રીપુંઘર્મો વિભાગશ્ચ દૂતમાહ્વય એવ ચ ।

પદાન્યષ્ટાદશૈતાનિ વ્યવહારં સ્થિંતાવિહ ॥ ૭ ॥

તેઓમાં પહેલું દેહું ન આપવું, તે પછી ધરાણે મૂકવું,

આપે તે માલિક ન હોવા છતાં પારશી વસ્તુ વેચવી, ભાગિયો

વેપાર કરવો, આપેલું દાન પાછું ખૂંટવી લેવું, ઠરાવેલા પગાર

ક રોજી ન આપવી, કરેલો કરાર તોડવો, ખરીદીવેચાણમાં
કંજિયો થવો, ઢોરના માલિક અને ઢોર પાળનાર વચ્ચે ટંટે,
સીમનો ઝગડો, ગાળાગાળી અને મારપીટ, ચોરી, જોરજબ-
રાઈ, પારકી સી લઈ લેવી, સ્ત્રીપુરુષના ધર્મની વ્યવસ્થા,
મિલકતની વહેંચણી, જુગાર અને અમુક હોડ પૂર્વક પશુપક્ષી
લકાવવાં, એ અઢાર બાળતો માણસોના દાવા-કંજિયાનાં
કારણ છે. ૪-૭

ધર્મ દ્વારા ન્યાય આપવો

एषु स्थानेषु भूयिष्ठं विवादं चरतां नृणाम् ।

ધર્મે શાશ્વતમાશ્રિત્ય કુર્યાત્કાર્યવિનિર્ણયમ્ ॥ ૮ ॥

લગભગ આ કારણો ઉપર વિવાદ કરતા માણસોનાં
કાર્યો (દાવાઓ) નો નિર્ણય; રાજાએ અનાદિ પરંપરાથી આલતા
સનાતન ધર્મનો આશ્રય લઈ કરવો: ૮

પોતાથી ન થઈ શકે તો વિદ્વાન બ્રાહ્મણ નીમવો

यदा स्वयं न कुर्यात् नृपतिः कार्यदर्शनम् ।

તદા નિયુક્ત્યાદિદ્વાસં બ્રાહ્મણં કાર્યદર્શને ॥ ૯ ॥

(દ્વાઈ કારણથી) રાજા પોતે એ કામની તપાસ ન કરી
શકે, તો તેણે એ કામની તપાસ માટે વિદ્વાન બ્રાહ્મણ નીમવો. ૯

તે બ્રાહ્મણે ત્રણ સભ્યો સાથે રાખવા

सौष्ठ्य कार्याणि संपश्येत्सम्यैरेव त्रिभिर्वृतः ।

સમામેવ પ્રવિશ્યામ્યામાસીનઃ સ્થિત એવ ચા ॥ ૧૦ ॥

તે વિદ્વાને ત્રણ સભ્યોની સાથે જ હિતમ રાજસભામાં
જઈ બેઠાગેઠાં કે જામાંજામાં જ તે કાર્યો સારી રીતે તપાસવાં.

એ સભાને બ્રહ્માની સભા કહે છે

૪૧' યસ્મિન્દેશે નિષીદન્તિ વિપ્રા વેદવિદસ્રયઃ ।

રાજ્યાધિકૃતો વિદ્વાન્ન્રહ્મણસ્તાં સમાં વિદુઃ ॥ ૧૧ ॥

જે સ્થાને (તથા) વેદ જાણનારા તથા બ્રાહ્મણો તેમ જ રાજ્યને નીમેલો વિદ્વાન બ્રાહ્મણ બેસે છે, તેને પાંડિતો (ચાર મોઢાવાળા) બ્રહ્માની સભા કહે છે. ૧૧

એ સભામાં અધર્મ ધૂસરો ન બેઠે એ

ધર્મો વિદ્વસ્ત્વધર્મેણ સમાં યત્રોપતિષ્ઠતે ।

શુભ્યં चास्य न कुन्तन्ति विद्वास्तत्र समासदः ॥ ૧૨ ॥

જે સભામાં અધર્મથી ધર્મ વીધાઈ જાય, ત્યાં સભાસદો પણ અધર્મથી વીધાઈ જઈ ધર્મને ભોંકાયેલી રૂળ જશે. અધર્મ દૂર કરી શકતા નથી. ૧૨

સભાપ્રવેશ સામાન્ય નથી

समां वा न प्रवेष्टव्यं वक्तव्यं वा समञ्जसम् ।

अब्रुवन्विब्रुवन्वापि नरो भवति किल्बिषी ॥ ૧૩ ॥

અથવા (પાંડિતે) સભામાં જવું જ નહિ; અને બે જવું તો સત્ય જ કહેવું, કંઈકે (સભામાં ગયા પછી) ચૂપ રહેવાથી કે બૂકું બોલવાથી મનુષ્ય પાપી થાય છે. ૧૩

ધર્મ તથા સત્યના નાશથી સભાસદોનો નાશ

यत्र धर्मो ह्यधर्मेण सत्यं यत्रानृतेन च ।

हन्पते प्रेक्षमाणानां हतास्तत्र समासदः ॥ ૧૪ ॥

જે સભામાં સર્વના દેખતા, અધર્મથી ધર્મનો અને અસત્યથી સત્યનો નાશ કરાય છે, તે સભામાં (એ પાપથી)

સભાસદો માર્યા જાય છે. ૧૪

ધર્મનો નાશ ન કરવો

ધર્મ એવ હંતો હન્તિ ધર્મો રક્ષંતિ રક્ષિતઃ ।

તસ્માદ્ધર્મો ન હન્તવ્યો મા નો ધર્મો હંતોઽવધીત ॥ ૧૫ ॥

હણાયેલો ધર્મ જ હણે છે અને રક્ષાયેલો ધર્મ રક્ષા જ કરે છે; તેથી હણાયેલો ધર્મ આપણો નાશ ન કરે, તે માટે ધર્મને ન હણવો. ૧૫

ધર્મનો નાશ કરનાર જ શદ્ર છે

‘વૃષો’ હિ મગવાન્ધર્મસ્તસ્ય યઃ કુસ્તે હ્યલમ્ ।

વૃષલં તં વિદુર્દેવાસ્તસ્માદ્ધર્મં ન લોપયેત્ ॥ ૧૬ ॥

ભગવાન ધર્મ જ ‘વૃષ’ કહેવાય છે; જે માણસ એ ‘વૃષ’નો નિષેધ અથવા નાશ કરે છે, તેને દેવો ‘વૃષસ’ અર્થાત્ શદ્ર કહે છે; માટે ધર્મનો નાશ કરવો નહિ. ૧૬

ધર્મ એક જ સાચો મિત્ર

एक एव सुहृद्धर्मो निघनेऽप्यनुयाति यः ।

शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यद्वि गच्छति ॥ ૧૭ ॥

એક ધર્મ જ મિત્ર છે, જે મરણકાળે પણ પાછળ આવે છે; કારણકે બીજું બધું તો શરીરની સાથે જ નાશ પામે છે. ૧૭

અધર્મ ચાર ભાગે વહેંચાય છે

पादोऽधर्मस्य कर्तारिं पादः साक्षिणमृच्छति ।

पादः समासदः सर्वान्पादो राजानमृच्छति ॥ ૧૮ ॥

અધર્મનો એક ભાગ તેના કરનારને, બીજો ભાગ તેને નજરે જોનારને, ત્રીજો ભાગ સભાસદોને અને ચોથો ભાગ

રાજને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૮

પાપ તેના કરનારને નથી જ હોયતું

રાજા ભવત્યનેનાસ્તુ મુચ્યન્તે ચ સમાસદઃ ।

एनो गच्छति कर्तारं निन्दाहो यत्र निन्दते ॥ १९ ॥

પણ જ સમામાં (ખરાબર ન્યાય થતાં) નિંદાપાત્ર નિંદાય છે, ત્યાં રાજ અને સમાસદો પાપરહિત થાય છે અને પાપ તેના કરનારને જ લાગે છે. ૧૯

ન્યાયાધીશ કોણ હોઈ શકે ?

जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्याद्ब्राह्मणब्रुवः ।

धर्मप्रवक्ता नृपतेर्न तु शूद्रः कथंचन ॥ २० ॥

માત્ર પોતાની જાતિથી જ જીવનારો (બ્રાહ્મણકર્મથી રહિત) અથવા માત્ર કહેવાનો જ એવો* બ્રાહ્મણ પણ રાજનેા ધર્મપ્રવક્તા (ન્યાયાધીશ) થઈ શકે; પરંતુ શૂદ્ર તો કોઈ રીતે ન જ થઈ શકે. ૨૦

+ ખરી રીતે તો વિદ્વાન અને યોગ્ય બ્રાહ્મણ જ રાજનેા ન્યાયાધીશ થઈ શકે, છતાં એવો યોગ્ય બ્રાહ્મણ ન મળે, તો માત્ર બ્રાહ્મણ જાતિનો પણ કર્મથી રહિત છતાં ન્યાયાધીશપણું કરી શકે એવો ન્યાયાધીશ થઈ શકે છે, પરંતુ શૂદ્ર ધાર્મિક કે બ્યવહારકુશળ હોવા છતાં તે ન્યાયાધીશ ન જ થઈ શકે; પરંતુ તેવી યોગ્યતાવાળા બ્રાહ્મણ ન જ મળે તો યોગ્યતા ધરાવનાર ક્ષત્રિય કે વૈશ્ય પણ ન્યાયાધીશ થઈ શકે છે. કાત્યાયને લખ્યું છે, કે 'યત્ર વિગ્રો ન વિદ્વાન્ સ્યાત્ ક્ષત્રિય તત્ર' યોગ્યેત્ત્વં વૈશ્ય વા ધર્મશાસ્ત્રં શૂદ્ર યત્નેન વર્જયેત્ ॥ ત્યાં વિદ્વાન બ્રાહ્મણ ન મળી શકે, ત્યાં ધર્મશાસ્ત્ર જાણનાર ક્ષત્રિય કે વૈશ્યને ન્યાયાધીશ તરીકે નીમવો; પણ શૂદ્રને કોઈ પણ હિસાબે ન્યાયાધીશ જનાવવો ન જોઈએ.' (કુલ્લક)

શદ્ર જો ન્યાયાધીશ અને તો દેશનો નાશ

यस्य शद्रस्तु कुर्वते राज्ञो धर्मविवेचनम् ।

तस्य सीदति तद्राष्ट्रं पङ्के गौस्वि पश्यतः ॥ ૨૧ ॥

જે રાજનું ધર્મવિવેચન (ન્યાયનિર્ણય) શદ્ર કરે છે, તે રાજનો દેશ તેના જોતાં જ નાશ પામે છે. ૨૧

કેવું રાજ્ય નાશ પામે ?

यद्राष्ट्रं शद्रभूयिष्ठं-नास्तिकाक्रान्तमद्विजम् ।

विनश्यत्याशु तत्कृत्स्नं दुर्मिक्षव्याधिपीडितम् ॥ ૨૨ ॥

જે રાજ્યમાં શદ્રો ધણા હોય, જે નાસ્તિકોથી હાયાયું હોય અને જેમાં (બ્રાહ્મણાદિ) દ્વિજવર્ણો ન હોય, તે સમગ્ર રાજ્ય દુઃકાળ અને વ્યાધિથી પીડાઈ તત્કાલ નાશ પામે છે.* ૨૨

દાર્પદર્શનનો આરંભ

धर्मासनमधिष्ठाय संवीताङ्गः समाहितः ।

प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्यदर्शनमारमेत् ॥ ૨૩ ॥

ધર્માસન ઉપર બેસી, સર્વ અંગોને હાંપી, સ્વસ્થચિત્તે લોકપાલોને પ્રણામ કરી રાજ્યે કામોની તપાસ આરંભવી. ૨૩

* ૪૨૨થી 'આનો પ્રાસ્તાવિતિઃ ગમ્યગાદિત્યમુપતિષ્ઠતે । આદિ-ત્પાત્રાણંતં યદિતુંષ્ટેરમં તતઃ પ્રજાઃ ॥ (મૈત્રાયણ્યુપનિષદ-૬-૩૭) અગ્નિમાં હોમેથી આદૃતિએ બરાબર સૂર્યમંડળમાં પડેલો છે, સૂર્ય-મંડળમાંથી (એ આદૃતિએના પ્રભાવે) વરસાદ થાય છે, વરસાદથી અનાજ પેદા થાય છે અને અનાજથી પ્રજા જીવે છે' એટલે (નાસ્તિકોના રાજ્યમાં) વજુવાગ વગેરે સાંતિકાર્યો બંધ પડી જતાં વરસાદ નહિ થવાથી દુઃકાળ, રોગ વગેરે ઉપદ્રવો ફાટી નીકળે છે, જેથી આખા રાજ્યનો નાશ થાય છે. (કુચ્છક)

શ્રીગોની તપાસ

અર્થાનર્થાવુમૌ બુદ્ધા ધર્માધર્મૌ ચ કેવલૌ ।

વર્ણક્રમેણ સર્વાણિ પश्यેત્કાર્યાણિ કાર્યિણામ્ ॥ ૨૪ ॥

અર્થ અને અનર્થ જાણી, તેમ જ કેવળ ધર્મ અને અધર્મ વિચારીને, વર્ણના ક્રમથી તેણે- કાર્યાર્થી (દાવાવાળા) નાં સર્વ કામો તપાસવાં. ૨૪

દરેકના મનના બાંધો જાણવાનો સાધનો

વાદૌર્વિભાવયેલ્લિઙ્ગૈર્ભાવમન્તર્ગતં નૃણામ્ ।

સ્વરવર્ણેઙ્ગિતાકારૈશ્ચક્ષુષા ચેષ્ટિતેન ચ ॥ ૨૫ ॥

અવાજ, રંગ, નીચે બેસું વગેરે ચેષ્ટાઓ, આકાર, આંખ તેમ જ હાથ અક્ષાંખવા વગેરે ચાળાથી અને બહારનાં ચિહ્નો ઉપરથી તેણે માણસોની અંદરના બાવ જાણી લેવા. ૨૫

આકારૈરિઙ્ગિતૈર્ગત્યા ચેષ્ટયા ભાપિતેન ચ ।

નેત્રવક્રાવિકારૈશ્ચ ગૃહ્યતેઽન્તર્ગતં મનઃ ॥ ૨૬ ॥

કેમકે રોમાંચ આદિ આકારોથી, નીચી નજર કરવી વગેરે ચેષ્ટાથી, હાલચાલથી, ચાળાથી, બોલવાથી અને આંખ તથા મોંના ફેરફારોથી મનનો ભાવ જણાવ છે. ૨૬

અનાથ બાળકની મિલકતનું રક્ષણ

વાલદાયાદિકં રિચ્થં તાવદ્રાજાનુપાલયેત્ ।

યાવત્સ સ્યાત્સમાવૃત્તો યાવચ્ચાતીતશૈશવઃ ॥ ૨૭ ॥

(અનાથ) બાળકની વારસા આદિની મિલકતનું રાખવું ત્યાંસુધી રક્ષણ કરવું, કે ન્યાંસુધી તે બાલ્યાવસ્થા બાળંગી જાય અને સમાવર્તન સંસ્કાર પામી એક. ૨૭

સ્રીધનની રક્ષા

વશાઽપુત્રાસુ ચૈવં સ્યાદ્રક્ષણં નિષ્કુલાસુ ચ ।

પતિવ્રતાસુ ચ સ્ત્રીષુ વિધવાસ્વાતુરાસુ ચ ॥ ૨૮ ॥

વાંઝણી, પુત્રવિનાની, દુટ્ટુંબીઓવિનાની, પતિવ્રતા, વિધવા અને રાંગી સ્ત્રીઓના ધનની રક્ષા પણ એ રીતે (અનાય) બાળકના ધનની જેમ કરવી. ૨૮

પતિત સ્ત્રીઓની પણ રક્ષા

[એવમેવ વિધિઃ કુર્યાદ્યોપિત્તુ પતિતાસ્વપિ ।

વસ્ત્રાન્નપાનં દ્રેયં ચ વસેયુઃ શૃદ્ધાન્તિકે ॥

પતિત થયેલી સ્ત્રીઓ વિધે પણ એ જ રીતે કરવું અને તેમને વસ્ત્ર તથા અન્નપાન આપવાં; વાળી એ સ્ત્રીઓએ (પતિના) ધરની બાબતમાં જ વસવું.]

સ્રીધન હાર્થ લેનારાને ઘોરીની સજા

જીવન્તીનાં તુ તાસાં યે તદ્ધરેયુઃ સ્વચાન્ધવાઃ ।

તાઽઽહિષ્યાચૌરદણ્ડેન ધાર્મિકઃ પૃથિવીપતિઃ ॥ ૨૯ ॥

તે સ્ત્રીઓના જીવતાં જ તેમનાં હાર્થ સમાવહાસાં તેમની મિલકત હાર્થ લે, તો તેમને ધાર્મિક રાખએ ઘોરીની શિક્ષા પ્રમાણે સજા કરવી. ૨૯

નધણિયાતી મિલકતનું રક્ષણ

પ્રણત્સ્વામિકં રિક્ત્યં રાજા ઝ્યદ્રં નિધાપયેદ્ ।

અર્વાક્ ઝ્યદ્રાદ્ધરેત્સ્વામી પરેણ નૃપતિર્દરેદ્ ॥ ૩૦ ॥

જે મિલકતનો ધણી બણાતો ન હોય, તે મિલકતને રાખએ ત્રણ વર્ષ સુધી સુરક્ષિત રાખવી; એ ત્રણ વર્ષમાં

તેના ધણીનો પત્તો લાગે, તો તે તેને આપી દેવી; અને પત્તો ન મળે, તો ત્રણ વર્ષ પછી પોતે લઈ લેવી. ૩૦

દાવાદારની પૂરતી તપાસ

મમેદમિત્તિ યો જ્ઞયાત્સોઽનુયોજ્યો યથાવિધિ ।

સંવાદ્ય રૂપસંખ્યાદીન્સ્વામી તદ્દ્રવ્યમર્હતિ ॥ ૩૧ ॥

જો કોઈ કહે, કે 'આ મિલકત મારી છે' તો તેને રાજ્યે વિધિપૂર્વક પૂછપરછ કરવી; મિલકતની વસ્તુનાં ૩૫, સંખ્યા વગેરેની તેની પાસે ખાતરી કરાવ્યા પછી જ તેના ધણી તે દ્રવ્યને (લેવા) યોગ્ય થઈ શકે છે. ૩૧

ખોટો દાવો કરનારને શિક્ષા

અવેદયોનો નણ્યસ્ય દેશં કાલં ચ તત્ત્વતઃ ।

વર્ણં રૂપં પ્રમાણં ચ તત્સમં દણ્ડમર્હતિ ॥ ૩૨ ॥

પણ જો દાવાદાર એ ગૂમ થયેલી વસ્તુનાં રંગ, ૩૫ અને પ્રમાણને તેમ જ તેના દેશકાળને બરાબર પુરવાર ન કરી શકે, તો એનો તે વસ્તુની કિંમત બટકો કાંડ કરવો પડે છે. ૩૨

કાઈની ખોવાયેલી-સાચવેલી વસ્તુમાં રાખનો હિસ્સો

આદર્શતાથ પદ્માર્ગં પ્રણટાધિગતાસૃપઃ ।

દશમં દ્વાદશં વાપિ સર્તા ધર્મમનુસ્મરન્ ॥ ૩૩ ॥

ખોવાયેલી જ વસ્તુ રાજ પાસે આવે, તેમાંથી સત્પુરુષોના ધર્મને જાણનારો રાજ (તેના રક્ષણાદિ નિમિત્તે) તેમાંથી છઠો, દશમો કે બારમો ભાગ લે. ૩૩

કાઈનું ખોવાયેલું, રાજના રક્ષણ તથા લૂંટી લેનારા ચોરાને સજા

પ્રણટાધિગતં દ્રવ્યં તિષ્ઠેદ્યુક્તૈરધિષ્ઠિતમ્ ।

યાંસ્તન્ન ચૌરાન્શ્ચક્રીયાચાન્તાજેમેન ઘાતયેત્ ॥ ૩૪ ॥

ખોવાયેલું જે દ્રવ્ય રાજા પાસે આવ્યું હોય, તે પહેરે-
ગીરોના રક્ષણ તો રહેવું જોઈએ; ત્યાંથી જે ચોરો તેને લેઈ
જાય, તેમને રાજાએ હાથીથી મારી નાખવા. ૩૪

દાર્દ્રને મળેલા ખજાનામાં રાજાનો હિસ્સો

મમાયમિતિ યો ત્રૂયાન્નિધિં સત્યેન માનવઃ ।

તસ્યાદદીત પદ્મભાગં રાજા દ્વાદશમેવ વા ॥ ૩૫ ॥

જે માણસ સત્યપૂર્વક કહે, કે 'આ (મળેલો) ધનભંડાર
મારો છે', તેમાંથી રાજાએ તેનો છઠો કે બારમો ભાગ જ લેવો.
(અને બાકીનો તેને આપી દેવો.) ૩૫

જૂઠું બોલનારનો દંડ

અનૃતં તુ વદન્દણ્યઃ સ્વચિત્તસ્પાંશમષ્ટમમ્ ।

તસ્યેવ વા નિધાનસ્ય સંખ્યાયાલ્પીયસીં કલામ્ ॥ ૩૬ ॥

પણ જે કોઈ જડેજૂઠું એ પ્રમાણે કહે, તો તેની
મિલકતમાંથી આઠમા ભાગનો અથવા તે ભંડારનો જ અતિ-
શય થોડો ભાગ ગણી સર્થ તેટલો તેનો દંડ કરવો. ૩૬

વિદ્વાન બ્રાહ્મણને મળેલો ખજાનો તેનો જ

વિદ્વાંસ્તુ બ્રાહ્મણો દૃષ્ટ્વા પૂર્વોપનિહિતં નિધિમ્ ।

અશેષતોઽપ્યાદદીત સર્વસ્યાધિપતિર્હિ સઃ ॥ ૩૭ ॥

વિદ્વાન બ્રાહ્મણને પહેલાં દોષોએ દાટેલો ધનભંડાર જો
જડી આવે, તો તેણે નં બધો ય લઈ લેવો; કેમકે બ્રાહ્મણ સર્વ-
ધનનો સ્વામી છે. ૩૭

રાજાને મળેલા ખજાના સંબંધી

યં તુ પश्यેન્નિધિં રાજા પુરાણં નિહિતં ક્ષિતૌ ।

તસ્માદ્દિજેમ્યો દત્ત્વાર્ધમર્ધં કોર્શે પ્રવેશયેત્ ॥ ૩૮ ॥

પણ જમીનમાં દટાયેલો પુરાણો ધનભંડાર જો રાજાને મળી આવે, તો તે ભંડારમાંથી અર્ધો ભાગ તેણે બ્રાહ્મણોને આપવો અને બાકીનો અર્ધો ભાગ (પોતાના) ખજાનામાં લઈ જવો. ૩૮

રાજાનો અર્ધભાગ કેમ ?

નિધીનાં તુ પુરાણાનાં ધાતૂનામેવ ચ ક્ષિતૌ ।

અર્ધમાગ્રક્ષણાદ્રાજા ભૂમેરધિપતિર્હિ સઃ ॥ ૩૯ ॥

ભૂમિમાંના પુરાણો ધનભંડારો અને ધાતુઓના અર્ધો ભાગનો રાજા હકદાર છે; કેમકે ભૂમિનું રક્ષણ કરવાથી તે તેનો અધિપતિ છે. ૩૯

ચોરાએ ચોરેલું રાજથી ન લેવાય

દાતવ્યં સર્વવર્ણેભ્યો રાજા ચૌરૈર્હૃતં ધનમ્ ।

રાજા તદુપયુજાનશ્ચૌરસ્યામોતિ કિલ્બિપમ્ ॥ ૪૦ ॥

ચોરાએ ચોરેલું ધન રાજાએ (તેના તેના માલિક) સૌ

હરકોઈને મળે, તો તેનો માલિક રાજા છે, પણ તે ખજાનો બ્રાહ્મણને મળે, તો તેનો માલિક બ્રાહ્મણ જ છે, રાજા નહિ. ' યાદુવલ્કયનો પણ એ જ મત છે : ' રાજા સત્ત્વા નિધિં દત્ત્વાદ્ દિજેમ્યોર્ધર્ધં દિજઃ પુનઃ । વિદ્વાનશોષમાદયાત્ત સર્વેસ્ય પ્રસુર્યતઃ - (હરકોઈને મળેલો ખજાનો) રાજાએ લઈ લેવો, પણ તેમાંથી અર્ધો ખજાનો તેણે બ્રાહ્મણોને આપી દેવો; પરંતુ વિદ્વાન બ્રાહ્મણને ખજાનો મળી આવે, તો તેનો માલિક એ બ્રાહ્મણ જ અણુાય છે; (રાજા નહિ) કેમકે વિદ્વાન બ્રાહ્મણ સર્વ વસ્તુનો માલિક છે. ' (કુલ્લક)

વર્ણુનિ પાણું આપવું; ચોરોએ ચોરેલું રાજથી ન લેવાય; કારણકે રાજ તે ધનનો એ ઉપયોગ કરે, તો તેને ચોરનું પાંચ ભાગે છે. ૪૦

રાજએ ધર્મો તપાસી નિર્ણય આપવો

જાતિજાનપદાન્ધર્માન્ઞ્રેણીધર્માન્થ ધર્મવિત્ ।

સમીક્ષ્ય કુલધર્માન્થ સ્વધર્મ પ્રતિપાદયેત્ ॥ ૪૧ ॥

જાતિધર્મો, દેશધર્મો, શ્રેણીધર્મો તથા કુલધર્મોને બરાબર જાણીને ધર્મ જણનાર રાજએ ન્યાયનિર્ણય કરવો. ૪૧

પોતપોતાનાં કર્મો કરનારા લોકપ્રિય થાય

સ્વાનિ કર્માણિ કુર્વાણા દૂરે સન્તોઽપિ માનવાઃ ।

પ્રિયા ભવન્તિ લોકસ્ય સ્વે સ્વે કર્મણ્યવસ્થિતાઃ ॥ ૪૨ ॥

પોતાના ધર્મોને આચરતા અને પોતપોતાનાં નિત્યકર્મો કરતા માણસો દૂર હોય તોપણ લોકોને પ્રિય થાય છે. ૪૨

રાજ અને તેના અધિકારીઓની ખાસ દરજ

નોત્પાદયેત્સ્વયં કાર્યં રાજા નાપ્યસ્ય પૂર્યઃ ।

ન ચ પ્રાપિતમન્યેન ગ્રસેદર્થં કથંચન ॥ ૪૩ ॥

રાજએ પોતે અને તેના અધિકારીએ પણ દાઈ ખટલો (ધનના લોભ વગેરે કારણે) ઊભો કરવો નહિ; તેમજ બીજાએ માડેલો દાવો (ધન આદિના લોભથી) દાઈ રીતે

+ આ વાત કાત્યાયન પણ જણાવે છે : 'ન રાજા તુ વશિત્વેન ઘનલોભેન વા પુનઃ । સ્વયં કર્માણિ કુર્વોત નરણ્યામવિવાદિનામ્ ॥ પોતે જાતે વાદવિવાદ અથવા દાવાઓ નહિ કરતા લોકોમાં, રાજએ કોઈનિ વય ધર્મ અથવા ધનના લોભથી પોતે જાતે વાદવિવાદ કે દાવા ઊભા કરવા નહિ.' (કુન્દુક)

માંડી વાળવો નહિ. ૪૩

ધર્મનું રહસ્ય શોધી કાઢવું

યથા નયત્યસુવર્ણમૃગસ્ય મૃગયુઃ પદમ્ ।

નયેત્તથાન્નુમાનેન ધર્મસ્ય નૃપતિઃ પદમ્ ॥ ૪૪ ॥

જેમ શિકારી પડેલાં લોહીનાં દીપા ઉપરથી (શરૂ થી પોતે મારેલા) મૃગનું સ્થાન શોધી કાઢે છે, તેમ રાજાએ અનુમાનથી ધર્મનું રહસ્ય (ન્યાયનિર્ણય) તારવી કાઢવું. ૪૪

દાવાઓની તપાસ કયા માર્ગે ?

સત્યમર્થં ચ સંપદ્યેદાત્માનમથ સાક્ષિણઃ ।

દેશં રૂપં ચ કાલં ચ વ્યવહારવિધૌ સ્થિત્વ ॥ ૪૫ ॥

દાવાની તપાસમાં બેઠેલા રાજાએ સત્ય જોવું, (ધનાદિ)

અર્થ જોવો, (સાચો કે સલો અપાશે, તો પોતાને સ્વર્ગોદિ ફળ

મળશે, એમ) પોતાનો વિચાર કરવો, સાક્ષીઓ તપાસવા

તેમ જ દેશ, (દાવાનું) સ્વરૂપ અને સમયનો વિચાર કરવો. ૪૫

સદ્વિરાચરિતં યત્સ્યાદ્ધાર્મિકૈશ્ચ દ્વિજાતિમિઃ ।

તદેશકુલજાતીનામવિરુદ્ધં પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૪૬ ॥

સત્પુરુષોએ તથા ધર્મનિષ્ઠ બ્રાહ્મણોએ જે આચરણ કર્યું

હોય, તેને દેશ, કુળ અને જાતિથી અવિરુદ્ધ જાણવું. (અને

તેને અનુસરી કે સલો આપવો.) ૪૬

લેણદેણના દાવા વિશે

અધમર્ણાર્થસિદ્ધયર્થમુત્તમર્ણેન ચોદિતઃ ।

દાપયેદ્ધનિકસ્યાર્થમધમર્ણાદ્વિમાવિતમ્ ॥ ૪૭ ॥

કરજદાર પાસેથી ધન વસૂલ કરવા લેણદારે દાવો

માંડ્યો હોય, તો તે લેણુદારનું સાખિત થયેલું લેણું દેવાદાર પાસેથી તેને અપાવવું. ૪૭

લેણુદારનું લેણું વસૂલ કરાવવાના ઉપાયો

યૈર્ઘૈરૂપાયૈર્યં સ્વં પ્રાપ્નુયાદુત્તમર્ણિકઃ ।

તૈસ્તૈરૂપાયૈઃ સંગૃહ્ય દાપયેદધર્મર્ણિકમ્ ॥ ૪૮ ॥

લેણુદાર જે ઉપાયોથી પોતાનું ધન મેળવી શકે એમ હોય, તે ઉપાયો વડે રાજાએ તેને દેવાદાર પાસેથી તે અપાવવું. ૪૮

ધર્મેણ વ્યવહારેણ છલેનાચરિત્તેન ચ ।

પ્રયુક્તં સાધયેદર્થં પશ્ચમેન ત્રલેન ચ ॥ ૪૯ ॥

ધર્મ, વ્યવહાર, છળ, લાંધણુ વગેરે દબાણુ અને પાંચમું બળ, એ ઉપાય વડે લેણુદારનું લેણું વસૂલ કરાવવું. ૪૯

યઃ સ્વયં સાધયેદર્થમુત્તમર્ણોઽધર્મર્ણિકાત્ ।

ન સ રાજાઽભિયોક્તવ્યઃ સ્વકં સંસાધયન્ધનમ્ ॥ ૫૦ ॥

જે લેણુદાર પોતે જ દેવાદાર પાસેથી પોતાનું લેણું ધન મેળવી લે; તો તેનું પોતાનું ધન મેળવી લેનારા એ લેણુદારને રાજાએ શિક્ષે નહિ. ૫૦

દેવાદાર છટકી બવા ધારે તો ?

અર્થેઽપ્યયમાર્ગેન તુ કરણેન વિમાવિતમ્ ।

દાપયેદ્દનિકસ્યાર્યં દણ્ડલેશં ચ શક્તિઃ ॥ ૫૧ ॥

પણ લેણા વિષે દેવાદાર ના પાડે અને તપાસથી લેણું સાખિત થાય, તો લેણુદારને તેનું લેણું અપાવવું અને દેવાદારનો તેની શક્તિ અનુસાર થોડો દંડ પણ કરવો. ૫૧

જે કાઈ પુરાવો ન મળે તો !

[યત્ર ન સ્પાત્કૃતં યત્ર કરણં ચ ન વિઘટે ।

ન ચોપલમ્ભપૂર્વોક્તસ્તત્ર દેવી ક્રિયા મહેત્ ॥

ન્યાં કંઈ લખાણ કરાવું ન હોય અને કાઈ પુરાવો કે
હસ્તાવેજ ન હોય, ત્યાં ઉપર કહેલી તપાસ ન કરતાં દેવી
ક્રિયા જ (ધાર્મિક પુસ્તક તથા સોગંદ અથવા ધીનો દીવો
ઉપકાવો વગેરે) કરવી.]

દેવાદાર નામુકર જાય તો !

અપહ્રવેઽધમર્ણસ્ય દેહીત્યુક્તસ્ય સંસદિ ।

અમિયોક્તા દિશેદેશ્યં કરણં વાઙ્મ્યદુદિશેત્ ॥ ૫૨ ॥

'આપી દે' એમ ન્યાયસભામાં કહેવા છતાં દેવાદાર દેણું
છુપાવે, તો લેણદાર વાઙ્મ્યે સાક્ષીઓ અથવા બીજાં ખત વગેરે
પુરાવા રજૂ કરવા. ૫૨

કેવા માણસો દારા દારી જાય !

અદેશ્યં યથા દિશતિ નિર્દિશ્યાપહ્નુતે ચ યઃ ।

યથાધરોત્તરાર્થાન્વિગીતાભાવબુદ્ધયતે ॥ ૫૩ ॥

અપદિશ્યાપદેશ્યં ચ પુનર્યસ્ત્વપધાવતિ ।

સમ્યક્પ્રણિહિતં ચાર્થં શ્રુતઃ સન્નામિનન્દતિ ॥ ૫૪ ॥

અસંમાણ્યે સાક્ષિમિથ્ય દેશે સંમાપતે મિથઃ ।

નિરુચ્યમાનં પ્રશ્નં ચ નેજ્જેઘ્ઘાપિ નિષ્પતેત્ ॥ ૫૫ ॥

બ્રૂહીત્યુક્તશ્ચ ન બ્રૂયાદુક્તં ચ ન વિમાવયેત્ ।

ન ચ પૂર્વાપરં વિદ્યાત્તસ્માદર્થોત્સ હીયતે ॥ ૫૬ ॥

જે કેકાણાવિનાના (ખોટા) સાક્ષીપુરાવા આપે, જે સાક્ષી-

ક્ષત્રિય, વૈશ્ય કે શૂદ્રોને વાદી ને સાક્ષી તરીકે બોલાવે; તો તેઓ સાક્ષીપણામાં યોગ્ય ગણાય છે, પણ આપત્તિરહિત તે (લેણદ્રેશુ-ના) પ્રસંગોમાં હરકાઈ માણસો સાક્ષી થઈ શકે નહિ. (મારાંમારી વગેરે આપત્તિના પ્રસંગોમાં હરકાઈ સાક્ષી થઈ શકે છે.) ૬૨

આત્માઃ સર્વેષુ વર્ણેષુ કાર્યાઃ કાર્યેષુ સાક્ષિણઃ ।

સર્વધર્મવિદોઽલુબ્ધા વિપરીતાંસ્તુ વર્જયેત્ ॥ ૬૩ ॥

સર્વ વર્ણોમાં જન્મે સાચું બોલનારા હોય, સર્વ ધર્મોને જાણનારા હોય. અને લોભરહિત હોય, તેમને જ દાવાઓમાં સાક્ષીઓ કરવા, એથી વિપરીત ગુણવાળાઓને તો છોડી જ દેવા.

દેવા સાક્ષી ન કરવા ?

નાર્થસંબન્ધિનો નાત્તા ન સહાયા ન વૈરિણઃ ।

ન દૃષ્ટદોષાઃ કર્તવ્યા ન વ્યાધ્યાર્તા ન દૂષિતાઃ ॥ ૬૪ ॥

લેણામાં જમતો સંબંધ હોય, જન્મે સ્નેહીસંબંધી હોય, સહાયક હોય, વેરી હોય, જમણે બૂઠી સાક્ષી પૂરી હોય, જન્મે રોગથી પીડાયેલા હોય, તેમજ જન્મે દૂષિત થયેલા હોય, તેમને સાક્ષી કરવા નહિ. ૬૪

ન સાક્ષી નૃપતિઃ કાર્યો ન કારુકકુશીલવૌ ।

ન શ્રોત્રિયો ન લિઙ્ગસ્થો ન સંજ્ઞેભ્યો વિર્નિર્ગતઃ ॥ ૬૫ ॥

રાજા, ઠારીગર, નટ વગેરે ધંધાદારીઓ, શ્રોત્રિય, બ્રહ્મચારી અને સંગરહિત સંન્યાસી—એમને સાક્ષી કરવા નહિ. ૬૫

નાઘ્યધીનો ન વક્તવ્યો ન દસ્યુર્ન વિકર્મકૃત્ ।

ન વૃદ્ધો ન શિશુર્નૈકો નાન્ત્યો ન વિકલેન્દ્રિયઃ ॥ ૬૬ ॥

અત્યંત પરતંત્ર દાસ વગેરે, નિંદાપાત્ર, ચોરડાકુ, અવળાં

કામો કરનાર, વૃદ્ધ, બાળક, ચંડાળ અને અપંગને સાક્ષી કરવા નહિ. ૬૬

નાર્તો ન મત્તો નોન્મત્તો ન ક્ષુત્તૃષ્ણોપવીરિતઃ ।

ન અમાર્તો ન કામાર્તો ન ક્રુદ્ધો નાપિ તસ્કરઃ ॥ ૬૭ ॥

દુઃખી, નશામાં પડેલો, હનુમત્ (માંડો) થયેલો, મૂખ-
તરસથી પીડાયેલો, શ્રમથી થાકેલો, કામથી પીડાયેલો, ક્રોધે
ભરાયેલો અને ચોર, એ પણ સાક્ષી ન થઈ શકે. ૬૭

જાતિ અનુસાર સાક્ષી

સ્ત્રીणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्युर्द्विजानां सदृशा द्विजाः ।

શૂદ્રાશ્ચ સન્તઃ શૂદ્રાણામન્ત્યાનામન્ત્યયોનયઃ ॥ ૬૮ ॥

સ્ત્રીઓની સાક્ષી સ્ત્રીઓ પૂરે, દ્વિજોની સાક્ષી દ્વિજો આપે,
શૂદ્રોની સાક્ષી શૂદ્રો પૂરે અને ચંડાળોની સાક્ષી ચંડાળો આપે.

હરકોઈ જાણકાર સાક્ષી ક્યારે ?

અનુમાવિ તુ યઃ કશ્ચિત્કુર્યાત્સાક્ષ્યં વિવાદિનામ્ ।

અન્તર્વેશ્મન્યરણ્યે વા શરીરસ્યાપિ ચાત્યયે ॥ ૬૯ ॥

ધરની અંદર, જંગલમાં કે શરીરના ધાતના સંબંધમાં જ
કોઈ જાણકાર હોય, તે વાદીપ્રતિવાદીઓનો સાક્ષી થઈ શકે છે.
(પણ લેણુદેણુની બાબતમાં હરકોઈ સાક્ષી થઈ શકે નહિ.) ૬૯

સ્ત્રી વગેરે પણ સાક્ષી થઈ શકે

સ્ત્રિયાઽપ્યસંભવે કાર્યે ઘાતેન સ્થવિરેણ વા ।

શિષ્યેણ મન્યુના વાપિ દાસેન મૃતકેન વા ॥ ૭૦ ॥

એનો અસંભવ હોય, તો સ્ત્રી, બાળક, વૃદ્ધ, શિષ્ય,
કુટુંબી, દાસ અને ચાકર પણ સાક્ષી થઈ શકે. ૭૦

કામો કરનાર, વૃદ્ધ, બાળક, ચંડાળ અને અપંગને સાક્ષી કરેલા નહિ. ૬૬ .

નાર્તો ન મત્તો નોન્મત્તો ન ક્ષુતૃષ્ણોપર્પીઢિતઃ ।

ન શ્રમાર્તો ન કામાર્તો ન ક્રુદ્ધો નાપિ તસ્કરઃ ॥ ૬૭ ॥

દુઃખી, નશામાં પડેલો, ઉન્મત્ત (માડો) થયેલો, ભૂખ-
તરસથી પીડાયેલો, શ્રમથી થાડેલો, કામથી પીડાયેલો, ક્રોધે
ભરાયેલો અને ગોર, એ પણ સાક્ષી ન થઈ શકે. ૬૭

નાતિ અતુસાર સાક્ષી

સ્ત્રીणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्युर्द्विजानां सदृशा द्विजाः ।

शूद्राश्च सन्तः शूद्राणामन्त्यानामन्त्ययोनयः ॥ ૬૮ ॥

સ્ત્રીઓની સાક્ષી સ્ત્રીઓ પૂરે, દ્વિજોની સાક્ષી દ્વિજો આપે,
શૂદ્રોની સાક્ષી શૂદ્રો પૂરે અને ચંડાળોની સાક્ષી ચંડાળો આપે.

હરકોઈ બહુકાર સાક્ષી મ્પારે ।

अनुभावि तु यः कथित्कुर्यात्साक्ष्यं विवादिनाम् ।

अन्तर्वेश्मन्यरण्ये वा शरीरस्यापि चात्यये ॥ ૬૯ ॥

ધરની અંદર, જંગલમાં કે શરીરના ઘાતના સંબંધમાં જે
કોઈ બહુકાર દોય, તે વાદીપ્રતિવાદીઓનો સાક્ષી થઈ શકે છે.
(પણ લેણદેણની બાબતમાં હરકોઈ સાક્ષી થઈ શકે નહિ.) ૬૯

ઓ વગેરે પણ સાક્ષી થઈ શકે

स्त्रियाऽप्यसंभवे कार्यं बालेन स्वविरेण वा ।

शिष्येण बन्धुना वापि दासेन भृतकेन वा ॥ ૭૦ ॥

એનો અસંભવ દોય, તો સ્ત્રી, બાળક, વૃદ્ધ, શિષ્ય,
કુટુંબી, કાસ અને ચાકર પણ સાક્ષી થઈ શકે. ૭૦

બાળક વગેરેની વાણી તપાસવી.

બાલવૃદ્ધાતુરાણાં ચ સાક્ષ્યેષુ વદતાં મૃષા ।

જાનીયાદસ્થિરાં વાચમુત્તિસ્ત્તમનસાં તથા ॥ ૭૧ ॥

બાળક, વૃદ્ધ, રોગી અને ચંચળ ચિત્તવાળાઓ, સાક્ષી-
પણામાં જો બૂઠું બોલી નાખે, તો રાજ્યે તેમની વાણીને
અસ્થિર જાણી લેવી. ૭૧

અમુક બાબતોમાં સાક્ષીઓની પરીક્ષા બિનજરૂરી

સાહસેષુ ચ સર્વેષુ સ્તેયસંગ્રહણેષુ ચ ।

વાગ્દણ્ડયોશ્ચ પારુષ્યે ન પરીક્ષેત સાક્ષિણઃ ॥ ૭૨ ॥

સાહસકાર્ય, ચોરી, છિનાણું, ગાળાગાળી અને ભારા-
ભારી; એવી સર્વ બાબતોમાં સાક્ષીઓની પરીક્ષા ના કરવી. ૭૨

કેમું સાક્ષીપણું માન્ય કરવું ?

બહુત્વં પરિગૃહ્ણીયાત્સાક્ષિદ્વૈધે નરાધિપઃ ।

સમેષુ તુ ગુણોત્કૃષ્ટાન્ ગુણિદ્વૈધે દ્વિજોત્તમાન્ ॥ ૭૩ ॥

(જો ય પક્ષના) સાક્ષીઓમાં પરસ્પર વિરોધ હોય, તો
ધણા સાક્ષીઓનું કહેવું રાજ્યે માન્ય કરવું; બધા સાક્ષીઓ
વિરુદ્ધ વાત જણાવે, તો રાજ્યે ગુણવાન સાક્ષીઓની વાત
સ્વીકારવી; પણ ગુણવાન સાક્ષીઓમાં જે જે મત જણાય, ત્યારે
તેણે ઉત્તમ દ્વિજોની સાક્ષી માન્ય રાખવી. ૭૩

સાક્ષીએ સાચું કહેવું

સમક્ષદર્શનાત્સાક્ષ્યં શ્રવણાચૈવ સિદ્ધયતિ ।

તત્ર સત્યં બ્રુવન્સાક્ષી ધર્માર્થમ્યાં ન હીયતે ॥ ૭૪ ॥

(દેખવાનું) નજરોનજર દેખવાથી અને (સાંભળવાનું)

કાનોકાંન સાંભળવાથી સાક્ષીપણું સિદ્ધ થાય છે (કરી શકાય છે). તેમાં સત્ય બોલનારો સાક્ષી ધર્મ અને અર્થથી બ્રહ્મ થતો નથી. ૭૪

સાક્ષી 'મૂઠ્ઠા' બોલે તો નરકે જાય

સાક્ષી દૃષ્ટશ્રુતાદન્યદ્વિમુવચાર્યસંસદિ ।

અવાહનરક્મમ્થેતિ પ્રેત્ય સ્વર્ગાચ હીયતે ॥ ૭૫ ॥

જે સાક્ષી પોતે બેયું હોય અને સાંભળ્યું હોય તેથી બિલકુલ આર્યસભામાં કહે છે, તે મરણ પછી જીવે માથે નરકમાં જાય છે અને મર્યા પછી સ્વર્ગથી બ્રહ્મ થાય છે. ૭૫

બેવા-સાંભળના પ્રમાણે સાક્ષી કહે

યત્રાનિવદ્ધોઽપીક્ષેત મૃણુયાદ્વાપિ કિંચન ।

દૃષ્ટસ્તત્રાપિ તદ્ભૂયાચથાદૃષ્ટં યથાશ્રુતમ્ ॥ ૭૬ ॥

સાક્ષી તરીકે નહિ બંધાયેલો માણસ પણ એ (ક્ષેત્રકેલે ક' મારામારી વગેરે) બાબતમાં બે કંઈ જોઈ શકે કે સાંભળી શકે, તો એને પૂછવામાં આવતાં એણે પણ પોતે જબું જોઈ કે સાંભળ્યું હોય તેવું જ કહેવું. ૭૬

સાક્ષી લોભી ન હોવો જોઈએ

एकोऽलुब्धस्तु साक्षी स्याद्ब्रह्मचः शुच्योऽपि न स्त्रियः ।

स्त्रीशुद्धेरस्थित्वाત્તુ દોષૈથાન્યેઽપિ યે વૃતાઃ ॥ ૭૭ ॥

એક પણ લોભવિનાનો સાક્ષી બસ-પૂરતો થાય; પણ સ્ત્રીબુદ્ધિની અસ્થિરતાને લીધે અનેક પવિત્ર સ્ત્રીઓ પણ સાક્ષી પૂરીકે પૂરતી ન ગણાય; તેમ જ બીજાઓ, જે (ચોરી આદિ) દોષોથી ઘેરાયેલા હોય છે, તેઓ પણ સાક્ષી તરીકે પૂરતા

ગણાતા નથી. ૭૭

સાક્ષીઓનું સ્વાભાવિક વચન માન્ય

સ્વભાવેનૈવ યદ્બ્રૂપુસ્તદ્ગ્રાહ્યં વ્યાવહારિકમ્ ।

અતો યદન્યદ્વિબ્રૂયુર્ધર્માર્થે તદપાર્થકમ્ ॥ ૭૮ ॥

સાક્ષીઓ જે સ્વાભાવિક કહે, તે દાવાને અંગે માન્ય કરવું; પણ તે (કાંઈ કારણથી) જે અવળસવળ બોલે, તેને ન્યાય માટે નકામું બણવું. ૭૮

ન્યાયાધીશે સાક્ષીઓને સાંત્વનપૂર્વક પૂછવું

સમાન્તઃ સાક્ષિણઃ પ્રાપ્તાનર્થિપ્રત્યર્થિસંનિધૌ ।

પ્રાહ્વિવાકોઽનુયુજીત વિધિના તેન સાન્ત્વયન્ ॥ ૭૯ ॥

વાદીપ્રતિવાદીઓની સમક્ષ સમામાં આવેલા સાક્ષીઓને ન્યાયાધીશે નીચેની વિધિથી સાંત્વનપૂર્વક પૂછવું. ૭૯

સાચું કહેજો, તમે સાક્ષી છો.

યદ્દ્વયોરનયોર્વેત્થ કાર્યેઽસ્મિન્ન્યેષિતં મિથઃ ।

તદ્ બ્રૂત સર્વં સત્યેન યુષ્માકં હ્યત્ર સાક્ષિતા ॥ ૮૦ ॥

આ (વાદીપ્રતિવાદી) ના કામમાં એ બંનેનું જે કંઈ પરસ્પર ચેષ્ટિત થયું છે, તેને તમે બણો છો; માટે તમે તે બધું સત્યપૂર્વક કહેજો; કેમકે એમાં તમારું સાક્ષીપણું છે. ૮૦

સત્યવાણી બ્રહ્મા વડે પૂનર્ધ છે

સત્યં સાક્ષ્યે બ્રુવન્સાક્ષી લોકાનામોતિ પુષ્કલાન્ ।

इह चानुत्તमाં कीर्तिं वागेषा ब्रह्मણ्જिता ॥ ૮૧ ॥

જે સાક્ષી સાક્ષીપણામાં સત્ય બોલે છે, તે ઘણા ઉત્તમ લોકોને પામે છે અને આ લોકમાં સર્વોત્કૃષ્ટ કીર્તિ મેળવે છે;

મોટે આ સત્યવાણી પ્રજ્ઞા વડે પૂઝઈ છે. ૮૧

જાહે! સાક્ષી સો જન્મો સુધી બંધાય

સાક્ષ્યેન્નૃતં વદન્યાશૈર્વદ્યતે વાસ્ત્વૈર્મૃશમ્ ।

વિવશઃ શતમાજાતીસ્તસ્માત્સાક્ષ્યં વંદેદૃતમ્ ॥ ૮૨ ॥

સાક્ષીપણામાં જે અસત્ય બોલે છે, તે વંચણના પાશોથી અતિશય બંધાય છે અને સો જન્મો સુધી પરાધીન થાય છે; આથી સાક્ષીપણામાં સત્ય જ કરેલું. ૮૨

ધર્મોમાં સત્ય ઉત્તમ છે

[વ્રાહ્મણો વૈ મનુષ્યાણામાદિત્યસ્તેજસાં દિવિ ।

શિતો વા સર્વગાત્રાણાં ધર્મોણાં સત્યમુત્તમમ્ ॥

આકાશ માંહેના તેજસ્વી પદાર્થોમાં જેમ સૂર્ય શ્રેષ્ઠ છે,

મનુષ્યોમાં જેમ વ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ છે, સર્વ અંગોમાં જેમ મસ્તક શ્રેષ્ઠ છે, તેમ ધર્મોમાં સત્ય શ્રેષ્ઠ છે.]

સત્ય જ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે

[નાસ્તિ સત્યાત્પરો ધર્મો નાનૃતાત્પાતકં પરમ્ ।

સાક્ષિધર્મે વિશેષેણ તસ્માત્સત્યં વિશિષ્યતે ॥

સત્યથી શ્રેષ્ઠ કોઈ ધર્મ નથી, અસત્યથી મોટું કોઈ પાપ

નથી અને સાક્ષીના ધર્મમાં તો સત્ય અતિશય શ્રેષ્ઠ છે.]

સત્ય સ્વર્ગની સીડી છે

[એક एवाद्वितीयं तु પ્રવુચ્ચાવબુદ્ધ્યતે ।

સત્યં સ્વર્ગસ્ય સોપાનં પારાવારસ્ય નૌસ્તિ ॥

'પ્રજ્ઞ એક જ અદ્વિતીય છે' એમ (ખાલી) બોલતો માણસ

પ્રજ્ઞને જાણી શકતો નથી. (પણ તેને જાણવા જે યત્ન કરે છે,

તે જ પ્રલ્લભ્ય છે.) મહાસાગરમાં નાવ જમ (તરવાની) સીડી છે, તેમ સત્ય સ્વર્ગે જવાની સીડી છે. (તેથી સત્ય જોલનાર જ સ્વર્ગે જઈ શકે છે.)]

માટે સાક્ષીએ સત્ય જ જોલવું જોઈએ

સત્યેન પૂયતે સાક્ષી ધર્મઃ સત્યેન વર્ધતે ।

તસ્માત્સત્યં હિ વક્તવ્યં સર્વવર્ણેષુ સાક્ષિભિઃ ॥ ૮૩ ॥

સત્યથી સાક્ષી પવિત્ર થાય છે અને સત્યથી ધર્મ વધે છે;

તેથી સર્વ વર્ણો વિષે સાક્ષીઓએ સત્ય જ જોલવું. ૮૩

તું સાક્ષી હોઈ આત્માને અવગણીશ મા

આત્મૈવ હ્યાત્મનઃ સાક્ષી ગતિરાત્મા તથાત્મનઃ ।

માવમંસ્થાઃ સ્વમાત્માનં નૃણાં સાક્ષિણમુત્તમમ્ ॥ ૮૪ ॥

પોતે જ પોતાનો સાક્ષી છે અને પોતે જ પોતાની ગતિ

છે; માટે માણસોના સાક્ષી પોતાના ઉત્તમ આત્માને

અવગણીશ મા. ૮૪

અંતર્યામી બધું દેખે છે

મન્યન્તે વૈ પાપકૃતો નઃકશ્ચિત્પશ્યતીતિ નઃ ।

તાંસ્તુ દેવાઃ પ્રપશ્યન્તિ સ્વસ્યૈવાન્તરપૂરુષઃ ॥ ૮૫ ॥

પાપ કરનારાઓ માને છે કે ‘અમને કંઈ જોતું નથી;’

પણ દેવો અને તેમનો પોતાનો જ અંતર્યામી આત્મા (બધું)

જુએ જ છે. ૮૫

૧૩ બધું દેખે છે

ધૌર્ધ્મિરાપો હૃદયં ચન્દ્રાર્કાગ્રિયમાનિલાઃ ।

રાત્રિઃ સંધ્યે ચ ધર્મશ્ચ વૃત્તજ્ઞાઃ સર્વદેહિનામ્ ॥ ૮૬ ॥

આકાશ, ભૂમિ, જળ, હૃદય, ચંદ્ર, સૂર્ય, અગ્નિ, યમ,

વાયુ, રાત્રિ, જે સંધ્યાઓ, તેમ જ ધર્મ—એ સર્વ પ્રાણીઓનાં
વર્તન બળે છે. ૮૬

સાક્ષીપણું પૂછવાની વિધિ

દેવબ્રાહ્મણસાંનિધ્યે સાક્ષ્યં પૃચ્છેદ્દતં દ્વિજાન્ ।

ઉદહ્મુસ્વાન્પ્રાહ્મુસ્વાન્વા પૂર્વાદ્દિ વૈ શુચિઃ શુચીન્ ॥ ૮૭ ॥

દિવસના પહેલા ભાગમાં શુદ્ધ થઈ (ન્યાયાધીશે) દેવ

અને બ્રાહ્મણની સમક્ષ, ઉત્તર કે પૂર્વ તરફ મોં રાખી રહેલા

(ત્રણે) પવિત્ર દ્વિજવર્ણોને સત્ય સાક્ષીપણું (આ રીતે) પૂછવું. ૮૭

મૂઠ્ઠીતિ બ્રાહ્મણં પૃચ્છેત્સત્યં મૂઠ્ઠીતિ પાર્થિવમ્ ।

મોઘીજકાશ્ચૈર્નવૈશ્યં શૂદ્રં સર્વેસ્તુ પાતકૈઃ ॥ ૮૮ ॥

બ્રાહ્મણને ‘ઠહો’ એમ કહી પૂછવું, ક્ષત્રિયને ‘સાચું કહો’

એમ કહી પૂછવું; વૈશ્યને માથ, અનાજ અને સોનાની ચોરીનું

પાપ બતાવી પૂછવું અને શૂદ્રોને સર્વ પાપો બતાવી પૂછવું. ૮૮

જૂઠું બોલનારને પાપો લોભાની પ્રાપ્તિ

બ્રહ્મણો યે સ્મૃતા લોકા યે ચ સ્ત્રીચાલયાત્તિનઃ ।

મિત્રદ્રુહઃ કૃતપ્રસ્ય તે તે સ્યુર્મુવતો મૃષા ॥ ૮૯ ॥

જે જે લોક પ્રજાહત્યારા, સ્ત્રીહત્યારા, બાલહત્યારા, મિત્ર-

દ્રોહી અને કૃતપ્રી માટે કહ્યા છે, તે તે લોક જૂઠું બોલનારને

મળે છે. ૮૯

જૂઠું બોલે, તેનું પુણ્ય કૃતરાને બળ

જન્મપ્રમૃતિ યત્કિંચિત્પુણ્યં મદ્ર ત્વયા કૃતમ્ ।

તત્તે સર્વં શુનો ગચ્છેદ્દિ ત્રૂયાસ્ત્વમન્યથા ॥ ૯૦ ॥

બહા ભાઈ! જન્મથી માંડી તેં જે કંઈ પુણ્ય કર્યું હશે,

તે બધું જો તું જૂઠું બોલશે, તો કૃતરાને જશે. ૯૦

પરમાત્મા હૃદયમાં જ છે

एकोऽहमस्मीत्यात्मानं यच्चं कल्याण मन्यसे ।

नित्यं स्थितस्ते हृदये पुण्यपापेक्षिता मुनिः ॥ ૧૧ ॥

ભલા ભાઈ ! તું માને છે, કે 'હું એકલો જ અવાત્મા રૂપે છું;' પણ (એમ તું ન માન; કારણકે) તારા હૃદયમાં પુણ્યપાપ જોનારો આ પરમાત્મા નિત્ય રહ્યો છે. ૯૧

ગંગા કે કુરુક્ષેત્રની યાત્રા જરૂરી નથી

यमो वैवस्वतो देवो यस्तवैष हृदि स्थितः ।

तेन चेदधिवादस्ते मा गङ्गां मा कुरुन्गमः ॥ ૧૨ ॥

જે વૈવસ્વત યમદેવ (પરમાત્મા) તારા હૃદયમાં જ રહ્યા છે; તેમની સાથે તારે (સત્ય બોલવા વિષે) જો વિવાદ ન હોય, તો તો તું ગંગાએ ન જઈશ અને કુરુક્ષેત્રમાં પણ ન જઈશ. ૯૨

જૂઠો સાક્ષી બિખારી બને

नम्रो मुण्डः कपालेन भिक्षार्थी क्षुत्पिपासितः ।

अन्धः शत्रुकुलं गच्छेद्यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ॥ ૧૩ ॥

જે જૂઠી સાક્ષી આપે છે, તે નાગો, બોડકા, બૂખ્યો, તરસ્યો અને આંધળો થઈ, ખરખર લઈ, શત્રુને ઘેર ભીખ માગવા બંધ છે (રજાળતો બિખારી થઈ બંધ છે). ૯૩

ખોટો સાક્ષી નરકે જાય

अवाकूशिरास्तमस्यन्दे किल्बिषी नरकं व्रजेत् ।

यः प्रश्नं वितथं ब्रूयात्पृष्टः सन् धर्मनिधये ॥ ૧૪ ॥

ન્યાયના નિર્ણય વિષે પુછાય, ત્યારે જ સાક્ષી પ્રશ્નનો જવાબ ખોટો આપે છે, તે પાપિયો લોકે માથે અંધારિયા નરકમાં પડે છે. ૯૪

જૂડો સાક્ષી કાંટાવાળાં માછલાં ખાય

અન્ધો મત્સ્પાનિવાશ્રાતિ સ નરઃ કણ્ઠકૈઃ સહ ।

યો માપતેઽર્થવૈકલ્યમગ્રત્યક્ષં સમાં ગતઃ ॥ ૯૫ ॥

ન્યાયસભામાં જઈ, જે ગોટાળાભર્યા અર્થવાણું જુઠાણું
કહે છે, તે માણસ આંધળાની જેમ કાંટાઓ સાથે માછલાં
ખાય છે. ૯૫

સાચું બોલનાર જેવો એક બીજો દર્શ નથી.

यस्य विद्वान् हि वदतः क्षेत्रज्ञो नामिशङ्कते ।

तस्मान्न देवाः श्रेयांसं लोकेऽन्यं पुरुषं विदुः ॥ ९६ ॥

જે બોલનારાનો વિદ્વાન (સર્વજ્ઞ) અંતર્યામી આત્મા આ
(સાચું બોલશે કે જૂઠું ?) એવી શંકા કરતો નથી, તે પુરુષ કરતાં
ક્ષીબ્ધ કોઈને દેવો, આ લોકમાં ચડિયાતો માનતા નથી. ૯૬

જૂડો સાક્ષી પોતાનાં સગાંઓને પણ નરકમાં પાડે

यावतो बान्धवान्यस्मिन्हन्ति साक्ष्येऽनृतं वदन् ।

तावतः संख्यया तस्मिञ्छृणु सौम્યાનુपूर्वशः ॥ ९७ ॥

હે સૌમ્ય ! જે સાક્ષીપણામાં અસત્ય બોલનારો માણસ
પોતાના જટલા બાંધવોને નરકમાં પાડે છે, તેટલાની સંખ્યા
તું અનુક્રમે સંભળ. ૯૭

જૂડો સાક્ષી સર્વબ્રહ્મ બને

[एवं संबन्धनात्तस्मान्मुच्यते नियतावृतः ।

पशुन्गोश्चपुरुषाणां हिरण्यं भूर्यथाक्रमम् ॥

એમ પશુ, ગાય, ઘોડા, પુરુષ, સોનું અને ભૂમિના
સંબંધમાં જડું બોલવાથી માણસ તે તે પદાર્થોથી કાયમ
યુક્ત હોય, તોપણ તેથી બ્રહ્મ થાય છે.]

કયું અસત્ય બોલી કેટલાને નરકમાં નાખે ?

પશ્ચ પશ્વનૃતે હન્તિ દશ હન્તિ ગવાનૃતે ।

શતમથ્વાનૃતે હન્તિ સદસં પુરુષાનૃતે ॥ ૯૮ ॥

પશુ સંબંધી અસત્ય બોલી પાંચ બાંધવોને, ગાય સંબંધી અસત્ય બોલી દશ બાંધવોને, ઘોડા સંબંધી અસત્ય બોલી સો બાંધવોને અને પુરુષ સંબંધી અસત્ય બોલી હજાર બાંધવોને તે નરકમાં નાખે છે. ૯૮

હન્તિ જાતાનજાતાંશ્ચ હિરણ્યાથઽનૃતં વદન્ ।

સર્વં ભૂમ્યનૃતે હન્તિ મા સ્મ ભૂમ્યનૃતં વદીઃ ॥ ૯૯ ॥

સોના માટે અસત્ય બોલનારો જન્મેલા અને ન જન્મેલા બાંધવોને નરકમાં પાડે છે અને જમીન માટે અસત્ય કહેનારો સર્વ પ્રાણીઓને નરકમાં પાડે છે; તેથી જમીન માટે તું અસત્ય ન બોલીશ. ૯૯

અપ્સુ ભૂમિવદિત્યાહુઃ સ્ત્રીणां भोगे च मैथुने ।

अब्जेषु चैव रत्नेषु सर्वेष्वस्ममयेषु च ॥ ૧૦૦ ॥

જળાશયો વિષે, સ્ત્રીઓના લોગ-મૈથુન વિષે, મોતી વગેરે વિષે, રત્નો વિષે, તેમ જ સર્વ પથ્થરના પદાર્થો વિષે, બૂઠી સાક્ષી આપનારને જમીન માટેના અસત્ય જવો દોષ લાગે છે; એમ ઋષિઓ કહે છે. ૧૦૦

[पशुवत्क्षौद्रघृतयोर्यानिषु च तथाऽश्ववत् ।

गोवद्रजतवस्त्रेषु धान्ये ब्राह्मणवद्विधिः ॥

મધ અને ધીના સંબંધમાં બૂઠું બોલનારને પશુને લગતું, વાહનો સંબંધમાં બૂઠું બોલનારને ઘોડાને લગતું, ચાંદી અને

વચ્ચના સંબંધમાં જૂઠું બોલનારને ગાયને લગતું અને ધાન્યના
સંબંધમાં જૂઠું બોલનારને ગ્રાહણને લગતું પાપ લાગે છે.]

જેવું સાંભળ્યું કે જેવું હોય તેવું કહેજે

एतान्दोषानवेक्ष्य त्वं सर्वाननृतभाषणे ।

यथाश्रुतं यथादृष्टं सर्वमेवाज્ઞસા વદ ॥ ૧૦૧ ॥

અસત્ય બોલવામાં રહેલા એ સર્વ દોષો જોઈને તેં જેવું
જેવું કે સાંભળ્યું હોય, તેવું બધું તું સાચું કહેજે. ૧૦૧

આવા હલકેટ ગ્રાહણો શ્રદ્ધ જેવા

गोरक्षकान्वाणिजिकांस्तथा कारुकुशीलवान् ।

प्रेष्यान्વાર્धુषિકાંશ્ચૈવ વિપ્રાન્શૂદ્રવદાચરેત્ ॥ ૧૦૨ ॥

ઠોર ચારનારા, વેપાર કરનારા, ઠાસીગરો, ગવૈયા, નટ આદિ-
ધંધા કરનારા, ચાકરો અને વ્યાજ લેવાનો ધંધો ચલાવતા
ગ્રાહણો તરફ રાજાએ શ્રદ્ધના જેવો આચાર રાખવો. (અર્થાત્
એવું હલકું જીવન જીવતા ગ્રાહણો સાક્ષીપણામાં ઊભા થાય,
તો તેમને શ્રદ્ધ ખેડે પૂછવું.) ૧૦૨

[येष्पतीताः स्वधर्मेभ्यः परपिण्डोपजीविनः ।

द्विजत्वमभिकाङ्क्षन्ति तांश्च शुद्रान्निवाचरेत् ॥

વળી જેઓ પોતાના ધર્મથી અટક થયા હોય અને પારકું
અન્ન ખાઈ જીવતા હોય છતાં ગ્રાહણપણું ઇચ્છે, તેમના તરફ
પણ રાજાએ શ્રદ્ધના જેવો વર્તોવ કરવો.]

ધર્મના કારણે અસત્ય બોલાવ

तद्वदन् धर्मतोऽर्थेषु ज्ञानब्रप्यन्यथा नरः ।

न स्वार्थिष्वते लोकादर्थो वाचं वदन्ति ताम् ॥ ૧૦૩ ॥

દાવાની બાબતમાં જાણતો હોય, છતાં જ માણસ (દયા વગેરે) ધર્મના કારણે જાલદું કે અસત્ય બોલે, તે સ્વર્ગલોકથી શ્રદ્ધ થતો નથી; ઋષિઓ તે વાણીને દેવી કહે છે. ૧૦૩

અહિંસા માટેનું અસત્ય સત્યથી વધે

શુદ્રવિદુક્ષત્રવિપ્રાણાં યત્તર્તોક્તૌ ભવેદ્વધઃ ।

તત્ર વક્તવ્યમનૃતં તદ્ધિ સત્યાદ્વિશિષ્યતે ॥ ૧૦૪ ॥

સત્ય બોલવાથી જ્યાં શુદ્ર, વૈશ્ય, ક્ષત્રિય કે બ્રાહ્મણનો વધ થાય એમ હોય, ત્યાં અસત્ય બોલે બોલવું; કેમકે તે અસત્ય સત્ય કરતાં ઉત્તમ છે.* ૧૦૪

છતાં એ અસત્યનું આ પ્રાયશ્ચિત્ત છે જ

વાગ્દેવસ્યૈશ્વ ચરુમિર્યજેરંસ્તે સરસ્વતીમ્ ।

અનૃતસ્યૈનસસ્તસ્ય કુર્વાણા નિષ્કૃતિં પરામ્ ॥ ૧૦૫ ॥

તેવા અસત્યના પાપનું ઉત્તમ પ્રાયશ્ચિત્ત કરનારે વાણી-દેવતાને ઉદ્દેશી ચરુઓ બનાવી તેના વડે સરસ્વતીનું યજ્ઞન કરવું જોઈએ. ૧૦૫

* ખૂણ કે મરુછત વગેરેના કારણે અધર્મ થઈ ગયો હોય અને તેથી બ્રાહ્મણ વગેરે ચારો જાતા હોય, તે જ વખતે આ અસત્ય બોલવાની છૂટ સમજવાની છે; આ સંજોગી ઓળખ પણ આમ કહે છે : 'નાનૃતાદને દાંષો યજ્ઞયને ચેત્તુરર્ધાને ન્નુ પાર્ષાયનો જોયનમ્ - જ્યાં અસત્ય બોલવાથી જ કેઈનું જીવન બચી જતું હોય, ત્યાં જુદું બોલવામાં દોષ નથી; પણ એ જીવન પોર પાપીનું જગતું હોયું ન જ જોઈએ; અર્થાત્ પોર પાપી માણસનું જીવન બચાવવા ખાતર જુદું બોલાવ જ નહિ.' (કુલ્લક)

કૂષ્માણ્ડૈર્વાપિ જુહુયાદ્ઘૃતમગ્રી યથાવિધિ ।

ઉદિત્યૃચા વા વારુપ્યા ઝૃચેનાદ્ઘૃતેન વા ॥ ૧૦૬ ॥

અથવા કૂષ્માંડમંત્રો (યદેવા દેવદેહનમ્ ઇત્યાદિ) વડે

અગ્નિમાં, વિધિ પ્રમાણે ધીનો હોમ કરવો; અથવા વરુણદેવના

‘ઉદુત્તમં વરુણપાશં’ એ મંત્ર વડે કે ‘આપો હિમ્નઃ’ આદિ જળ-

દેવતાની ત્રણ ઋચાઓ વડે અગ્નિમાં હોમ કરવો. ૧૦૬

સાક્ષી પણ કયારે હંડાય?

ત્રિપક્ષાદમુવન્સાક્ષ્યમૃણાદિષુ નરોઽગદઃ ।

તદ્દર્શં પ્રામુપાત્સર્વં દશવન્ધં ચ સર્વતઃ ॥ ૧૦૭ ॥

યસ્ય દૃશ્યેત સસાદાદુક્તવાક્યસ્ય સાક્ષિણઃ ।

રોગોઽગ્નિર્જ્ઞાતિમરણમૃણં દાપ્યો દમં ચ સઃ ॥ ૧૦૮ ॥

લેણદેણના દાવાઓમાં કરજદારનો સાક્ષી નીરોગી હોય,

છતાં જો ત્રણ પખવાડિયાં સુધી સાક્ષીપણું ન આપે, તો લેણની

બધી રકમ લેણદાર મળે ને તે લેણની રકમનો દશમે

ભાગ રાખને (તે સાક્ષી) હંડ આપે. સાક્ષીપણું આપી ગયેલા

સાક્ષીને જો સાત દિવસમાં રોગ, આગ કે સંબંધીનું મરણ

આવી પડેલું જણાય, તો રાખએ કરજદાર પાસેથી લેણદારને

તેનું લેણું અપાવવું અને તે સાક્ષીનો હંડ કરવો. ૧૦૭, ૧૦૮

સાક્ષીઓ ન હોય તેમાં સોગંદ

અસાક્ષિકેષુ ત્વર્થેષુ મિથો વિવદમાનયોઃ ।

અવિન્દંસ્તત્તતઃ સત્યં શપથેનાપિ લગ્મયેત્ ॥ ૧૦૯ ॥

જો દાવાઓમાં પરસ્પર ત્રિવાદ કરનારાઓના સાક્ષીઓ ન

હોય અને ખરું-સત્ય જણી શકાતું ન હોય, તેમાં સોગંદ

આપીને પણ સત્ય જણવું. ૧૦૯

વસિષ્ઠે પણ સોગંદ લીધા હતા

મહર્ષિમિથ્ર દેવૈશ્ચ કાર્યાર્થં શપથાઃ કૃતાઃ ।

વસિષ્ઠશ્ચાપિ શપથં શેષે પૈજવને નૃપે ॥ ૧૧૦ ॥

દેવો અને મહર્ષિઓએ પણ સંદેહવાળી બાબતોના નિર્ણય માટે સોગંદ લીધા હતા અને વસિષ્ઠે પણ પિંજવનના પુત્ર સુદાસરાજની આગળ સોગંદ લીધા હતા.* ૧૧૦

ખોટા સોગંદ લેનારો નાશ પામે

ન વૃથા શપથં કુર્યાપ્સ્વરૂપેડપ્યર્થે નરો બુધઃ ।

વૃથા હિ શપથં કુર્વન્નેત્ય ચેહ ચ નશ્યતિ ॥ ૧૧૧ ॥

ડાહ્યા માણસે નાની બાબતમાં પણ ખોટા સોગંદ ન લેવા; કેમકે ખોટા સોગંદ લેનારો માણસ આ લોક ને પરલોકમાં નાશ પામે છે. ૧૧૧

અમુક બાબતોમાં ખોટા સોગંદ લે, તો એ પાપ ન લાગે
કામિનીષુ વિવાહેષુ ગર્વાં મક્ષ્યે તથેન્ધને ।

બ્રાહ્મણામ્યુપપત્તૌ ચ શપથે નાસ્તિ પાતકમ્ ॥ ૧૧૨ ॥

કામિનીઓ સાથેના વિવાહો માટે, વિવાહો વિષે, ગાયો કંઈ ખાઈ ગઈ હોય ત્યારે તેમ જ યજ્ઞનાં ઇંધણાં સંબંધી અને બ્રાહ્મણની રક્ષા માટે ધન વગેરે કંઈ લીધું હોય, તેવા પ્રસંગે (ખોટા) સોગંદ લેવામાં પાપ નથી. ૧૧૨

* 'આ વસિષ્ઠ મારા સો પુત્રો ખાઈ ગયો છે' એવું વિશ્વામિત્રે વસિષ્ઠ ઉપર બંધારે હત્યાનું આગ્રહ કર્યું. ત્યારે વસિષ્ઠે પોતાની નિર્દોષતા બહેર દેશ સુદાસરાજની પાસે સોગંદ લીધા હતા. (કુન્દદ)

સોમંદવિધિ

સત્યેન શાપયેદ્વિગ્રં ક્ષત્રિયં વાહનાયુધૈઃ ।

ગોવીજકાશ્વનૈર્વૈશ્યં શૂદ્રં સર્વૈસ્તુ પાતકૈઃ ॥ ૧૧૩ ॥

બ્રાહ્મણને સત્યના, ક્ષત્રિયને વાહન અને આયુધના,
વૈશ્યને ગાય, ધાન્ય તેમજ સુવર્ણના અને શૂદ્રને સર્વ પાપોના
સોગંદ લેવડાવવા. ૧૧૩

આર્મિં વાહાસ્યેદેનમપ્તુ ચૈનં નિમજ્જયેત્ ।

પુત્રદારસ્ય વાપ્તેનં શિર્સસિ સ્પર્શયેત્પૃથક્ ॥ ૧૧૪ ॥

અથવા એની પાસે દેવતા ઉપડાવવો અથવા એને પાણીમાં
ડુબાડી લેવડાવવી અથવા એની પત્ની કે પુત્રના માથા પર
જુદોજુદો હાથ મુકાવવો. ૧૧૪

સોગંદમાં ઢાને શુદ્ધ બણવો ?

યમિદ્વો ન દહત્યગ્નિરાપો નોન્મજ્જયન્તિ ચ ।

ન ચાર્તિમૃચ્છતિ ક્ષિપ્રં સ જ્ઞેયઃ ક્ષયથે શુચિઃ ॥ ૧૧૫ ॥

જને ધમધમતો દેવતા બાળે નહિ, જને પાણી ડુબાડી
દે નહિ અને જ તત્કાળ મોટી પીડા ન પામે, તેને સોગંદમાં
શુદ્ધ બણવો. ૧૧૫

સાચા સોગંદમાં વત્સશ્વપિ અગ્નિથી બળ્યા ન હતા

વત્સસ્ય હ્યમિશસ્તસ્ય પુરા આત્રા યવીયસા ।

નાગ્નિર્દદાહ રોમાપિ સત્યેન જગતઃ સ્પશ્નઃ ॥ ૧૧૬ ॥

પૂર્વે વત્સશ્વધિને તેના (ઓરમાન) નાનાભાઈએ દોષ
લગાડ્યો હતો (કે તું શૂદ્ર છે, બ્રાહ્મણ નથી, ત્યારે 'મારા પરનો
આ દોષ ખોટો છે' એમ સાબિત કરી આપવા તેમણે અગ્નિમાં

પ્રવેશ કર્યો હતો), ત્યારે સત્યના કારણે જગતનું બધું જાણનાર
જસૂસ સરખા અગ્નિએ તેનું રૂંવાડું પણ ખાળ્યું ન હતું. ૧૧૬

ખોટા સાક્ષીવાળા દાવા ફરી ચલાવવા

યસ્મિન્યસ્મિન્વિવાદે તુ કૌટસાક્ષ્યં કૃતં ભવેત્ ।

તત્તત્કાર્યં નિવર્તેત કૃતં ચાપ્યકૃતં ભવેત્ ॥ ૧૧૭ ॥

જે જે દાવાના કાર્યમાં ખોટી સાક્ષી અપાયેલી હોય, તે
તે કાર્ય ફરી ચલાવવું અને તેમાં જે થયેલું હોય તેને ન થયેલું
ગણવું. ૧૧૭

ખોટી સાક્ષીનાં કારણે

લોભાન્મોહાન્ન્યાન્મૈત્રાત્કામાત્ક્રોધાત્તયૈવ ચ ।

અજ્ઞાનાદ્વાલભાવાચ સાક્ષ્યં વિતથમુચ્યતે ॥ ૧૧૮ ॥

લોભ, મોહ, ભય, મિત્રતા, કામ, ક્રોધ, અજ્ઞાન અને
ખાળપણને લીધે (ભૂખાઈથી) ખોટી સાક્ષી અપાય છે. ૧૧૮

ખોટી સાક્ષીના કારણે અનુસાર હંડ

एषामन्यतमे स्थाने यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ।

तस्य दण्डविशेषास्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥ ૧૧૯ ॥

આમાંથી ગમે તે કારણે જે જૂઠી સાક્ષી પૂરે, તેના કયા
ખાસ હંડ કરાય, તે હું અનુક્રમે કહું છું: ૧૧૯

लोमात्सहस्रं दण्ड्यस्तु मोहात्पूर्वं तु साहसम् ।

भयाद्द्वौ मध्यमौ दण्डौ मैत्रात्पूर्वं चतुर्गुणम् ॥ ૧૨૦ ॥

લોભને લીધે એક હજાર (ચાલુ અધ્યાયના ૧૩૬માં
શ્લોકમાં જતાવેલ) પણનો હંડ થાય; મોહને લીધે (આગળ
કહેવાશે તે) પ્રથમ સાહસનો, ભયને લીધે બે મધ્યમ સાહસનો
અને મિત્રતાને લીધે પ્રથમ સાહસનો ત્રણગણો હંડ થાય. ૧૨૦

કામાદ્યગુણં પૂર્વ ક્રોધાત્ત્રિગુણં પરમ્ ।

અજ્ઞાનાદ્દ્વે શતે પૂર્ણે વાલ્કિયાચ્છતમેવ તુ ॥ ૧૨૧ ॥

(સ્ત્રીસંભોગ૩૫) કામને કારણે પ્રથમ સાહસથી દશગણો,
ક્રોધને કારણે મધ્યમ સાહસથી ત્રણગણો, અજ્ઞાનને કારણે બસે
પણને અને મૂર્ખાઈના કારણે સો પણનેો હંડ કરવો. ૧૨૧

एतानाहुः कौटसाक्ष्ये प्रोक्तान्दण्डान्मनीषिभिः ।

धर्मस्याव्यभिचारार्थमधर्मनियमाय च ॥ ૧૨૨ ॥

ધર્મની જળવણી માટે અને અધર્મ અટકાવવા માટે
વિદ્વાનોએ (એકવારની) સાક્ષી સંબંધી આ હંડો કહ્યા છે. ૧૨૨

વારંવાર ખોટી સાક્ષી આપનારને સજ

कौटसाक्ष्यं तु कुर्वाणांस्त्रीन्वर्णान्धार्मिको नृपः ।

प्रवासयेदण्डयित्वा ब्राह्मणं तु विवासयेत् ॥ ૧૨૩ ॥

(વારંવાર) ખોટી સાક્ષી પૂરનાર (બ્રાહ્મણ સિવાયના)
તણ વણોનાને ધાર્મિક રાજાએ (હપર કદા પ્રમાણે) હંડ કરી
દેશવટો આપવો; પણ બ્રાહ્મણને (ધનનો હંડ કર્યા વિના) માત્ર
દેશનિકાલ કરવો. ૧૨૩

તણ વણો જ હંડપાત્ર છે, બ્રાહ્મણ નહિ

दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायंभुवोऽत्रवीत् ।

त्रिषु वर्णेषु यानि स्युरक्षतो ब्राह्मणो व्रजेत् ॥ ૧૨૪ ॥

મનુએ હંડનાં ૧૦ દશ સ્થાનો કહ્યાં છે, તે બ્રાહ્મણ સિવાય
તણ વણો માટે છે; બ્રાહ્મણ તો (ખોટો અપરાધી હોય તોપણ
શરીરે ધન પહેંચાડ્યા સિવાય તેના ધન સાથે) દેશનિકાલ જ
કરાય. ૧૨૪

સમ્મનાં દશ સ્થાને।

ઉપસ્થમુદરં જિહ્વા હસ્તૌ પાદૌ ચ પञ્ચમમ્ ।

ચક્ષુર્નાસા ચ કર્ણૌ ચ ધનં દેહસ્તથૈવ ચ ॥ ૧૨૫ ॥

(ગુદ્ધ ઇન્દ્રિય) ઉપસ્થ, પેટ, જીભ, બે હાથ, બે પગ, એ પાંચ; તેમ જ બે આંખ, નાક, બે કાન, ધનસંપત્તિ અને શરીર, એમ શિક્ષાનાં દશ સ્થાને। છે. ૧૨૫

ખરાખર વિચાર કર્યા પછી સત્ત્વ કરવી

અનુબન્ધં પરિજ્ઞાય દેશકાલૌ ચ તત્ત્વતઃ ।

સારાપરાધૌ ચાલોક્ય દણ્ડં દણ્ડયેષુ પાતયેત્ ॥ ૧૨૬ ॥

વારંવારના અપરાધો, તેમના દેશકાલ, અપરાધીની સહનશક્તિ તેમ જ અપરાધ; એ બધાનો ખરાખર વિચાર કર્યા પછી રાજાએ શિક્ષાપાત્રોને શિક્ષા કરવી. ૧૨૬

અન્યાયી સત્ત્વ ન કરાય

અધર્મદણ્ડનં લોકે યશોમં કીર્તિનાશનમ્ ।

અસ્વર્ગ્યં ચ પરત્રાપિ તસ્માત્તત્પરિવર્જયેત્ ॥ ૧૨૭ ॥

અધર્મથી સત્ત્વ કરતાં આ લોકમાં યશ અને કીર્તિનો નાશ થાય છે; તેમ જ પરલોકમાં સ્વર્ગથી વ્રજ થવાય છે; માટે અન્યાયી સત્ત્વ ન કરવી. ૧૨૭

અદણ્ડ્યાન્દણ્ડયન્સાઞ્ઞા દણ્ડ્યાંશ્રવાપ્પદણ્ડયન્ ।

અયશો મહદામોતિ નરકં ચૈવ ગચ્છતિ ॥ ૧૨૮ ॥

જો રાજા શિક્ષાપાત્ર ન હોય એવાને શિક્ષા કરે છે અને શિક્ષાપાત્રને શિક્ષા કરતો નથી, તે મોટા અપયશ પામે છે અને નરકમાં જાય છે. ૧૨૮

સજ્જાનો કમ

વાગ્દણ્ડં પ્રથમં કુર્યાદ્વિગ્દણ્ડં તદનન્તરમ્ ।

તૃતીયં ધનદણ્ડં તુ વધદણ્ડમતઃ પરમ્ ॥ ૧૨૯ ॥

પ્રથમ વાણીથી સજ્જ કરવી, પછી વિઠ્ઠાલથી સજ્જ કરવી,
એ પછી ધનનો દંડ કરવો અને છેલ્લે માર મારવાનો દંડ કરવો.

એ ચારે સજ્જ સાથે ક્યારે કરાય ?

વધેનાપિ યદા ત્વેતાન્નિગ્રહીતું ન શક્નુયાત્ ।

તદૈષુ સર્વમપ્યેતત્પ્રયુઝીત ચતુષ્ઠયમ્ ॥ ૧૩૦ ॥

શારીરિક દંડથી પણ જો તે અપરાધીઓને કબજા ન કરી
શકાય, તો તેમને વિષે ઉપરની ચારે સજ્જાઓ સાથે પ્રયોગ
કરવો. ૧૩૦

અવહાર વગનો

લોકસંવ્યવહારાર્થે યાઃ સંજ્ઞાઃ પ્રથિતા શ્રુતિ ।

તામ્નરૂપ્યસુવર્ણાનાં તાઃ પ્રવક્ષ્યામ્યશેષતઃ ॥ ૧૩૧ ॥

લોકના પહેવાર માટે જગતમાં તાંબાનાં, રૂપાનાં અને
સોનાનાં જે વગનો અથવા નાણાંનાં પ્રસિદ્ધ છે, તે બધાં હું
હહું છું. ૧૩૧

ત્રસરેણું માપ

જાલાન્તરગતે માનૌ યત્કક્ષ્મં દશ્યતે રજઃ ।

પ્રથમં તત્પ્રમાણાનાં ત્રસરેણું પ્રવક્ષતે ॥ ૧૩૨ ॥

જાળિયામાં પડેલાં સૂર્યનાં કિરણોમાં જે સૂક્ષ્મ રજ દેખાય
છે, તેને વગનોમાં પહેલું વગન ત્રસરેણું કહે છે. ૧૩૨

લીખ અને સરસવતું માપ

ત્રસરેણ્યોઽદ્યૌ વિદ્વેયા લિક્ષૈકાં પરિમાણતઃ ।

તા રાજસર્પપસ્તિસ્ત્રસ્તે ત્રયો ગૌરસર્પપઃ ॥ ૧૩૩ ॥

આઠ ત્રસરેણ્યુઓને વજનમાં એક લિક્ષા (લીખ) જાણવી;
એ ત્રણ લિક્ષાનો એક રાજસર્પપ (સરસવનો દાણો) અને
ત્રણ રાજસર્પપનો એક ગૌરસર્પપ (સફેદ સરસવ) બને છે. ૧૩૩
જવ, રતી, માસો અને સુવર્ણનું માપ

સર્પપાઃ પદ્મ યવો મધ્યસ્ત્રિયવં ત્વેકકૃષ્ણલમ્ ।

પશ્ચકૃષ્ણલકો માપસ્તે સુવર્ણસ્તુ પોઢશ ॥ ૧૩૪ ॥

છ સરસવનો એક મધ્યમ યવ થાય છે; ત્રણ યવની એક
કૃષ્ણલ (રતી) થાય છે; પાંચ રતીનો એક માપ (માસો) થાય
છ અને સોળ માસાનું એક સુવર્ણ થાય છે. ૧૩૪

પલ, ધરણ અને રૌપ્યમાપકનું માપ

પલં સુવર્ણાથત્વારઃ પલାନિ ધરણં દશ ।

દ્વે કૃષ્ણલં સમધૃતે વિદ્વેયો રૌપ્યમાપકઃ ॥ ૧૩૫ ॥

ચાર સુવર્ણનો એક પલ થાય, દશ પલનો એક ધરણ
થાય અને બે કૃષ્ણલ એકઠી થતાં એક રૌપ્યમાપક (ચાંદીનો
માસો) જાણવો. ૧૩૫

પુરાણ અને કાર્પાપણનું માપ

તે પોઢશ સ્યાદ્દર્શનં પુરાણથૈવ રાજતઃ ।

કાર્પાપણસ્તુ વિદ્વેયસ્તાગ્રિકઃ કાર્પિકઃ પણઃ ॥ ૧૩૬ ॥

એ સોળ માસાનો ચાંદીનો એક ધરણ કે પુરાણ થાય;
તાંબાના કાર્પિક પણને કાર્પાપણ જાણવો. (પલનો ચોથો ભાગ
તે આ કાર્પાપણ અથવા પણ છે.) ૧૩૬

શતમાન તથા નિષ્ક્રુ માપ

ધરણાનિ દશ જ્ઞેયઃ શતમાનસ્તુ રાજતઃ ।

ચતુઃસૌવર્ણિકો નિષ્કો વિજ્ઞેયસ્તુ પ્રમાણતઃ ॥ ૧૩૭ ॥

ચાંદીનાં દશ ધરણને એક શતમાન બાણુવો અને ચાર
સુવર્ણનો એક નિષ્ક બાણુવો. ૧૩૭

સાહસ નામે માપ

પણાનાં દ્વે શતે સાર્ધે પ્રથમઃ સાહસઃ સ્મૃતઃ ।

મધ્યમઃ પચ્ચ વિજ્ઞેયઃ સહસ્રં ત્વેવ ચોત્તમઃ ॥ ૧૩૮ ॥

બસોપચાસ પણનો પ્રથમ સાહસ કહેવાય છે, પાંચસો
પણનો મધ્યમ સાહસ બાણુવો અને હજાર પણનો ઉત્તમ સાહસ
કહેવાય છે. ૧૩૮

દેવાદારનો દંડ

ઋણે દેયે પ્રતિજ્ઞાતે પશ્ચકં શતમર્હતિ ।

અપહ્નવે તત્ત્વદ્વિગુણં તન્મનોરનુશાસનમ્ ॥ ૧૩૯ ॥

(જે કોઈ માંદેવાદાર) દેવું આપવા કબૂલ કરે તો એ દેવા-
દાર પાંચ ટકા દંડને યોગ્ય ગણાય છે, પણ તે છુપાવે અને
દેવું સાબિત થાય, તો તેનો બમણો દંડ થાય, એવી મનુની
આજ્ઞા છે. ૧૩૯

વાજબી વ્યાજ

વસિષ્ઠવિહિતાં વૃદ્ધિ સુજેદ્વિત્તવિવર્ધિનીમ્ ।

અર્ણાતિમાગં ગૃહ્ણીયાન્માસાદ્યર્ધુષિકઃ શતે ॥ ૧૪૦ ॥

વ્યાજ લઈ ધીરધાર કરનારો માણસ, (પોતે ધીરેલી મૂઝીમાં
જ વધારો કરના) મહર્ષિ વસિષ્ઠે ડરાવેલી વ્યાજની રકમ વ્યાજ
તરીકે લઈ શકે; એટલે કે, વ્યાજ લેનારો દર માસે દર સેંકડે

એંશીમે ભાગ (સવા ટકા) વ્યાજ લઈ શકે. ૧૪૦

દ્વિકં શતં વા ગૃહ્ણીયાત્સતાં ધર્મમનુસ્મરન્ ।

દ્વિકં શતં હિ ગૃહ્ણાનો ન ભવત્યર્થકિલ્વિપી ॥ ૧૪૧ ॥

અથવા સજ્જનોના ધર્મને યાદ રાખી સેંકડે બે ટકા પણ વ્યાજ લઈ શકે; કેમકે સેંકડે બે ટકા લેનારો નાણાંની ખાખતમાં પાપી થતો નથી. ૧૪૧

દ્વિકં ત્રિકં ચતુષ્કં ચ પચ્ચકં ચ શતં સમમ્ ।

માસસ્ય વૃદ્ધિ ગૃહ્ણીયાદ્ગર્નાનામનુપૂર્વશઃ ॥ ૧૪૨ ॥

બ્રાહ્મણ વગેરે ચાર વર્ણોનું અનુક્રમે બે ટકા, ત્રણ ટકા, ચાર ટકા અને પાંચ ટકા દર સેંકડે દર મહિને વ્યાજ લેવાય. * ૧૪૨

કંઈ ગીરા લઈ વ્યાજ ન લેવાય

ન ત્વેવાધૌ સોપકારે કૌસીદીં વૃદ્ધિમાપ્નુયાત્ ।

ન ચાધેઃ કાલસંરોધાન્નિસર્ગોઽસ્તિ ન વિક્રયઃ ॥ ૧૪૩ ॥

નાણાંના અવેળમાં ધરેણાં, જમીન વગેરે કંઈ વસ્તુ લેણુદારને ત્યાં જો ગીરા મુકાઈ હોય, તો લેણુદાર હેણુદાર પાસેથી વ્યાજનો વધારો મેળવી ન શકે; તેમજ (કરાવેલી મુદત કરતાં)

* શ્લોક ૧૪૦થી ૧૪૨ સુધીમાં વ્યાજની જે વાત લખી છે, તે વાચકને સહેલમાં નાખે એવી છે. આમાંથી તાત્પર્ય આ નીકળે છે, કે શાહુકાર જે દર મહિને દર સેંકડે સવા ટકા વ્યાજ લેવા છતાં પોતાની આજીવિકા ચલાવી ન શકે, તો તેણે દર મહિને દર સેંકડે બે ટકા વ્યાજ લેવું. યાગવલ્કય આ સંબંધમાં જણાવે છે: 'અર્જુનિમાયો વૃદ્ધિઃ સ્યાન્માસિ માસિ સવન્ધકે । વર્ણક્રમાચ્છતં દ્વિત્રિચતુ-
'સ્વક્ષ્મન્યુયા ॥' એટલે અવેળવાળા રકમોમાં દર મહિને દર સેંકડે સવા ટકા વ્યાજ લેવાય; પણ વગરઅવેળની રકમોમાં બ્રાહ્મણ આદિ વર્ણોની કંઈકે અનુક્રમે બે, ત્રણ, ચાર અને પાંચ ટકા વ્યાજ લેવાય. (કુલ્લુક)

વધારે મુદત થઈ જાય, તોપણ તે લેણુદાર ગીરો આવેલી તે વસ્તુ ઠાઈને આપી શકે નહિ, તેમ વેચી પણ શકે નહિ. ૧૪૩

ગીરો મુકાયેલું જળથી ન ભોજવાય

ન મોક્તવ્યો વલાદાધિર્મુહાનો વૃદ્ધિમુત્સજેત્ ।

મૂલ્યેન તોયયેચૈનમાધિસ્તેનોજ્યથા ભવેત્ ॥ ૧૪૪ ॥

ગીરો આવેલી વસ્તુને લેણુદાર જળાત્કારે ભોગવી ન શકે; છતાં તે ભોગવે, તો તેણે વ્યાજ છોડી દેવું. એવા ભોગવટાથી તે ગીરવી વસ્તુ જગડી ગઈ હોય, તો લેણુદાર દેવાદારને એની કિંમત આપી સંતોષ પમાડવો; નહિ તો તે લેણુદાર ચાર ડર છે. ૧૪૪

ગીરો કે વાપણની મુદત આજ્ઞત

આધિશ્રોપનિધિશ્રોભૌ ન કાલાત્પયમર્હતઃ ।

અવહાર્યૌ ભવેતાં તૌ દીર્ઘકાલમવસ્થિતૌ ॥ ૧૪૫ ॥

ગીરવી મિલકતને તેમ જ સોંપેલી વાપણને મુદતનો આધ લાગતો નથી. એ બંને વસ્તુ રાખનારને ત્યાં તે લાંબી મુદત રહે, તોપણ મૂળ ધણી માગે, ત્યારે તેને તે સોંપી દેવી જોઈએ.

ગીરો મુકાયેલાં પ્રાણીઓ આજ્ઞત

સંપ્રીત્યા મુજ્યમાનાનિ ન નશ્યન્તિ કદાચન ।

ધેનુરુપ્તૌ વહનશ્ચો યથ દમ્યઃ ત્રયુજ્યતે ॥ ૧૪૬ ॥

ગાય, ઊંટ, સવારી કરતો ઘોડો અને જૂનઢ વગેરે પ્રાણી જો ગીરો મુક્યાં હોય અને પ્રીતિથી વાપરનાં દીધાં હોય, તેથી તેઓ ગીરો મૂકનાર મૂળધણીની માલિકીનાં મટી જતાં નથી. (અર્થાત્ તેઓ પર તેમના મૂળ માલિકની માલિકી રહે જ છે.) ૧૪૬

દશ વર્ષનો ભોગવટો થાય તો માલિકી ૨૬

યત્કિન્નિદશ વર્ષાણિ સન્નિધૌ પ્રેક્ષતે ઘની ।

શ્રુજ્યમાનં પરૈસ્તૂર્ણાં ન સ તદ્દ્રવ્યમર્હતિ ॥ ૧૪૭ ॥

માલિકના દેખતાં અને તેની હાજરીમાં (પ્રાણી સિવાય)

તેની વસ્તુને બીજાઓ જે દશ વર્ષ સુધી ભોગવ્યા કરે અને માલિક એ વિશે ચૂપ રહે, તો માલિક તે વસ્તુ પાછી મેળવવા અધિકારી રહેતો નથી. ૧૪૭

અજડઐવદપોગણ્ડો વિષયે चास्य श्रुज्यते ।

મમં તદ્વ્યવહારેણ મોક્તા તદ્દ્રવ્યમર્હતિ ॥ ૧૪૮ ॥

ધણી ગાંડો અથવા (સોળ વર્ષથી નાનો) સગીર ન હોય

અને બીજે માણસ જે તેની મિલકતને તેના દેખતાં જ ઉપર મુજબ દશ વર્ષ સુધી ભોગવે, તો તે મિલકત ઉપર એ ધણીની માલિકી ૨૬ થાય છે અને ભોગવટો કરનાર તેના હકદાર થાય છે. ૧૪૮

પણ આ વસ્તુઓ તેની માલિકીની ન મટે

आधिः सीमा-बालधनं निक्षेपोपनिधिः स्त्रियः

રાજસ્વં શ્રોત્રિયસ્વં ચ ન મોગેન ગ્રણ્યતિ ॥ ૧૪૯ ॥

ગીરવી મૂકલી મિલકત, સીમા, બાળકનું ધન, ધરણ્યા

આદિની અનામત અથવા સીલબંધ થાપણ, દાસી વગેરે સ્ત્રીઓ, રાજધન અને ગ્રાહણધનનો ભોગવટો થાય, તોપણ તે ઉપરની તેના મૂળ માલિકની માલિકી નાશ પામતી નથી. ૧૪૯

[यद्विनागममत्यन्तं भुक्तं पूर्वैस्त्रिभिर्भवेत् ।

ન તચ્છક્ષમપાદર્તું ક્રમાત્રિપુરુષાગતમ્ ॥

દાઈ મિલકતનું લેખ કે લખાણ ન હોય, છતાં ત્રણ પેઢીથી તે ભોગવાતી આવી હોય, તો તે, ત્રણ પેઢીના પુરુષોથી ઊતરેલી આવેલી હોવાથી (રાજ વડે) લઈ શકાતી નથી.]

માલિકની રજા વિના ગીરા વસ્તુ ભોગવે તો ?

યઃ સ્વામિનાઽનુજ્ઞાતમાર્થિં મુક્તેઽવિચક્ષણઃ ।

તેનાર્થદૃદ્ધિર્મોક્તવ્યા તસ્ય ભોગસ્ય નિષ્કૃતિઃ ॥ ૧૫૦ ॥

જે મૂળ માણસ મિલકતના માલિકની રજા વિના તેની ધરાણે મુકાયેલી ચીજ ભોગવે, તો તેણે ભોગવટાના પ્રાયશ્ચિત્ત બદલ અધુઃ વ્યાજ છોડી દેવું. ૧૫૦

મૂળ રકમથી એવડું વ્યાજ ક્યારે ?

કુસીદૃદ્ધિર્દૈર્ગુણ્યં નાત્યેતિ સઠ્ઠદાહતા ।

ધાન્યે સદે લવે યાદ્યે નાતિક્રામતિ પશ્ચતામ્ ॥ ૧૫૧ ॥

એકસામટું વ્યાજ લેવામાં આવે, તો તે વ્યાજ મૂળ રકમથી બમણા કરતાં વધારે હોવું ન જોઈએ; તેમ જ ધાન્ય, ફળ, ઊત અને વાહનો, એ મૂળ સાથે પાંચગણા કરતાં વધારે ન લઈ શકાય. ૧૫૧

વધારેમાં વધારે પાંચ ટકા વ્યાજ લેવાય

કૃતાનુસારાદધિકા વ્યત્તિસ્તિક્તા ન સિદ્ધયતિ ।

કુસીદપધમાદુસ્તં પશ્ચકં શતમર્હતિ ॥ ૧૫૨ ॥

કરાવ્યા ત્રિધિ પ્રમાણેના વ્યાજ કરતાં વધુ એવું શાસ્ત્રબાદ્ય વ્યાજ ન લઈ શકાય; પાંડિનો તેને અધમ માર્ગ કહે છે. બહુ બહુ તો, દર માસે દર સેંકડે પાંચ ટકા વ્યાજ ચોગ્ય ગણાય.

અમુક વ્યાજે ન જ લેવાં

નાતિસાંવત્સરીં વૃદ્ધિ ન ચાદૃષ્ટાં પુનર્હરેત્ ।

ચક્રવૃદ્ધિઃ કાલવૃદ્ધિઃ કારિતા કાયિકા ચ યા ॥ ૧૫૩ ॥

વ્યાજને એક વર્ષથી વધુ ચડવા ન દેવું; તેમ જ શાસ્ત્રની વિરુદ્ધ પણ વ્યાજ ન લેવું; વળી ચક્રવૃદ્ધિ (વ્યાજનું વ્યાજ), કાલવૃદ્ધિ (મુદતે વધતું શરતી વ્યાજ), કારિતાવૃદ્ધિ (દેણદારે ગરજના માર્યા કપૂલેલું વ્યાજ), કાયિકાવૃદ્ધિ (કાયાથી કામ કરાવવારૂ વ્યાજ), એ વ્યાજે પણ લેવાં નહિ. ૧૫૩

દેવાદાર દેવું ભરવા અશક્ત થાય તો ?

[અથ શક્તિવિહીનઃ સ્યાદ્ ઋણી કાલવિપર્યયાત્ ।

✓ પ્રેક્ષ્યશ્ચ તમૃણં દાપ્યઃ કાલે દેશે યથોદયમ્ ॥

સમય પસંદાવાથી દેવાદાર જે દેવું આપવા અશક્ત થાય તો દેશકાળ ફરતાં એનો ઉદય થાય એ જોતા રહી તેની પાસે તે દેવું ભરાવવું.]

ઋણં દાતુમશક્તો યઃ કર્તુમિચ્છેત્પુનઃ ક્રિયામ્ ।

ત દત્ત્વા નિર્જિતાં વૃદ્ધિં કરણં પરિવર્તયેત્ ॥ ૧૫૪ ॥

જ દેવું આપવા અશક્ત હોય અને લેખકરાર કરવા ઇચ્છતો હોય, તે ચડેલું વ્યાજ આપી લખાણ ફેરવી શકે. ૧૫૪

/ અદર્શયિત્વા તત્રૈવ હિરણ્યં પરિવર્તયેત્ ।

યાવતી સંભવેદ્વૃદ્ધિસ્તાવેતીં દાતુમર્હતિ ॥ ૧૫૫ ॥

ચડેલું વ્યાજ આપ્યા વિના પણ તે લખાણ ફેરવી શકે. જટલું વ્યાજ ચડ્યું હોય, તેટલું તેણે આપવું જોઈએ. (એજ નવા ખાતામાં એ વ્યાજ ચઢાવી આપે.) ૧૫૫

વાહનભાડા જાગત

ચક્રવૃદ્ધિ સમારૂઢો દેશકાલવ્યવસ્થિતઃ ।

અતિક્રામન્દેશકાલૌ ન તત્ફલમવાપ્નયાત્ ॥ ૧૫૬ ॥

જે અમુક સ્થળે અને અમુક વખતે ગાડાં વગેરેથી અમુક માલ પહોંચાડી દેવા વાહનભાડું ઠરાવે અને પછી તે જગ્યાએ તે જ સમયે માલ પહોંચાડી ન શકે, તો તે ધણીને ઠરાવેલું પૂરું વાહનભાડું ન મળે. ૧૫૬

સમુદ્રપાનકુશલા દેશકાલાર્થદર્શિનઃ ।

સ્થાપયન્તિ તુ યાં વૃદ્ધિ સા તદ્રાધિગમં પ્રતિ ॥ ૧૫૭ ॥

જળસ્થળની યાત્રામાં કુશળ અને દેશ તથા ઠાળને અનુસરી ધનલાભ જાણનારા વેપારીઓ જે ભાડું અથવા વ્યાજ સ્વીકારે, તે તેમાં પ્રમાણરૂપ ગણાય. ૧૫૭

જામીન ધણેલાની જવાબદારી

યો यस્ય પ્રતિભૂસ્તિષ્ઠેદર્શનાયેહ માનવઃ ।

અદર્શયન્સ તં તસ્ય પ્રયચ્છેત્સ્વધનાદણમ્ ॥ ૧૫૮ ॥

જે માણસ જે દેવાદારને હાજર કરવા જામીન થાય, તે જો તેને હાજર ન કરી શકે, તો તેણે પોતાના ધનમાંથી લેણદારનું લેણું ચૂકવી આપવું. ૧૫૮

ધિતાનું કયું દેવું પુત્ર ન ભરે ?

પ્રાતિમાવ્યં વૃથાદાનમાધિકં સૌરિકં ચ યત્ ।

દણ્ડશુલ્કાવશેષં ચ ન પુત્રો દાતુમર્હતિ ॥ ૧૫૯ ॥

જામીનગીરી પેટેનું ધન, અમરતું કરેલું દાન, જુગાર

નિમિત્તે દેણું, મધપાન નિમિત્તે દેવું, તેમ જ દંડભરણાની અને

જકાત વગેરેની ખાટી રહેલી રકમ આપવા (પિતાના મૃત્યુ પછી) પુત્ર બંધાયેલો નથી. ૧૫૮

પિતાનું ક્યું દેવું પુત્રે ભરવું ?

દર્શનપ્રાપ્તિભાવ્યે તુ વિધિઃ સ્યાત્પૂર્વચોદિતઃ ।

દાનપ્રતિભુવિ મ્રેતે દાયાદાનપિ દાપયેત્ ॥ ૧૬૦ ॥

ઉપર કહેલો વિધિ દેણદારને હાજર કરવા જમીન થયેલા માટે જ છે; પણ દેવું અપાવવા જે જમીન થયો હોય, તે જો ભરણ પામે, તો તે દેવાની રકમ તેના વારસો પાસેથી પણ અપાવવી. ૧૬૦

જમીન ગુજરી જાય તો ?

અદાતરિ પુનર્દાતા વિજ્ઞાતપ્રકૃતાવૃણમ્ ।

પથાત્પ્રતિભુવિ મ્રેતે પરીપ્સેત્કેન હેતુના ॥ ૧૬૧ ॥

દેવાદાર દેવું આપે નહિ અને લેણદેણની ખરી વાત જાણનારો જમીન ગુજરી જાય, તો લેણદારે પાછળથી કયા કારણે લેણું મેળવવા ઇચ્છવું ? ૧૬૧

નિરાદિષ્ઠધનથેતુ પ્રતિભૂઃ સ્યાદલંબનઃ ।

સ્વધનાદેવ તદ્દયાત્રિરાદિષ્ઠ ઇતિ સ્થિતિઃ ॥ ૧૬૨ ॥

જો એ જમીન પાસે દેવાદારે જમીનગીરી પેટ કંઈ ધન સોંપ્યું હોય અને જમીન પાસે જો આપવા જોગ ધન હોય, તો એ જમીનના પુત્રે પોતાના ધનમાંથી તે દેવું ભરપાઈ કરી આપવું, એવી શાસ્ત્રમર્યાદા છે. ૧૬૨

અમુક સાથે કરેલા લેણદેણનો વ્યવહાર ફોક જાય

મતોન્મત્તાર્તાધ્યધીનૈર્વાલિન સ્થવિરેણ વા ।

અસંવદ્ધકૃતઐવ વ્યવહારો ન સિદ્ધયતિ ॥ ૧૬૩ ॥

નશાખોર, ગાંડા, દુષ્પિયારા, પરતંત્ર, ખાળક, વૃદ્ધ તેમ જ અસ્વતંત્ર સાથે કરેલો (લેણદેણનો) વ્યવહાર સાચો ન કરે.

સત્યા ન માપા મવતિ યદ્યપિ સ્યાત્પ્રતિષ્ઠિતા ।

વહિથેન્નાપ્યતે ધર્માન્નિયતાઘ્વાવહારિકાત્ ॥ ૧૬૪ ॥

એવો વ્યવહાર ખરાબર લખાઈ ને પાકો થયો હોય, છતાં જો તે નિશ્ચિત ધર્મવ્યવહારથી બહાર જતો હોય, તો તેનો કરાર કે લેખ સાચો ન ગણાય. ૧૬૪

કેવો કાવો રાજાએ રહ કરેલો ?

યોગાધમનવિક્રીતં યોગદાનપ્રતિગ્રહમ્ ।

યત્ર વાપ્યુષધિં યદ્યેત્તત્સર્વં ચિન્નિવર્તયેત્ ॥ ૧૬૫ ॥

કાઈ વસ્તુ કપટથી ગીરો મૂકી હોય, વેચી હોય, દાનમાં આપી હોય, દાનમાં લીધી હોય અથવા જમાં કપટ દેખાતું હોય, તે વસ્તુનો કાવો રાજાએ રહ કરેલો. ૧૬૫

વારસદારોએ ખાસ ભરવાનું કરજ

મહોક્તા યદિ નષ્ટઃ સ્યાત્કુટુમ્બાર્થે કૃતો વ્યયઃ ।

દાતવ્યં વાન્ધવૈસ્તત્સ્યાત્પ્રવિમત્કૈરપિ સ્વતઃ ॥ ૧૬૬ ॥

કરજ કરનારો જો મરી જાય અને એ ખર્ચ જો કુટુંબ માટે કરાયું હોય, તો બાઈભાંડુઓ અલગ થઈ ગયા હોય તોપણ તેમણે તે કરજ ભરી દેવું જોઈએ. ૧૬૬

નોકરનો કયો વ્યવહાર માલિકે માન્ય રાખેલો ?

કુટુમ્બાર્થેઽધ્યધીનોઽપિ વ્યવહારં સમાચરેત્ ।

સ્વદેશે વા વિદેશે વા તં જ્યાયાન્ન વિચાલયેત્ ॥ ૧૬૭ ॥

પોતાને અધીન નોકર પણ સ્વદેશમાં કે પરદેશમાં સ્વામીના

કુટુંબ માટે જે વ્યવહાર કરે, તે સ્વામીએ ઉઠાપવો નહિ.
(કપૂલ રાખવો.) ૧૬૭

બળથી કરાવેલું બધું બ્યર્થ⁺

बलादत्तं बलाद्भुक्तं बलाद्यच्चापि लेखितम् ।

सर्वान्विलकृतानर्थानिकृतान्मनुरब्रवीत् ॥ १६८ ॥

બળાત્કારે આપેલું, બળાત્કારે ભોગવેલું, બળાત્કારે લખાવી
લીધેલું અને બળાત્કારે કરાવેલું હરકાઈ કામ ન કર્યા જેવું-
બ્યર્થ સમજવું, એમ મનુએ કહ્યું છે. ૧૬૮

त्रयः परार्थे क्लिश्यन्ति साक्षिणः प्रतिभूः कुलम् ।

चत्वारस्तूपचीयन्ते विप्र आढ्यो वणिङ्मृगः ॥ १६९ ॥

સાક્ષી, જમીન અને પંચ અથવા લવાઈ; એ ત્રણ પારકા
માટે ક્લેશ અનુભવે છે;⁺ ત્યારે બ્રાહ્મણ, ધનાઢ્ય લેણુદાર, વેપારી
અને રાજા, એ ચાર બીજાઓથી ધનવૃદ્ધિ પામે છે.* ૧૬૯

રાજાએ ન લેવાનું લેવાય નહિ અને લેવા જેવું છોડાય નહિ

अनादेयं नाददीत परिक्षीणोऽपि पार्थिवः ।

न चादेयं समृद्धोऽपि सूक्ष्ममप्यर्थमुत्सृजेत् ॥ १७० ॥

રાજા નિર્ધન હોય તોપણ તેણે ન લેવાય તેવું-અણુધટ્ટું
ધન લેવું નહિ, તેમ જ સમૃદ્ધ હોય છતાં લેવાય એવી ઘટતી
નજીવી વસ્તુ પણ છોડવી નહિ. ૧૭૦

+ માટે તેઓ પાસે બળજબરીથી સાક્ષીપણું, જમીનગીરી તથા
વ્યવહારની તપાસ ન કરી શકાય.

x માટે બ્રાહ્મણે દાતા પાસે, લેણુદારે દેવાદાર પાસે, વેપારીએ,
ખરીદનાર પાસે અને રાજાએ દાવા માંડનારા પાસે બળથી કંઈ ન
કરાવવું. (કુલ્લક)

દેવા રાજને પ્રજાઓ અનુસરે ?

કામક્રોધૌ તુ સંયમ્ય યોર્ધ્યાન્ધર્મેણ પश्यति ।

પ્રજાસ્તમનુવર્તન્તે સમુદ્રમિવ સિન્ધવઃ ॥ ૧૭૫ ॥

પણ જે રાજ કામ ને ક્રોધ કાપ્યુમાં રાખી ધર્મ-પૂર્વક કાર્યો સંભાળે છે, તેને નદીઓ જેમ સાગરને અનુસરે છે, તેમ પ્રજાઓ અનુસરે છે. ૧૭૫

રાજાનો વહાલો દેવાદાર ખોટી ફરિયાદ કરે તો ?

યઃ સાધયન્તં છન્દેન વેદયેદ્વનિકં નૃપે ।

સ રાજા તચ્ચતુર્ભાગં દાપ્યસ્તસ્ય ચ તદ્વનમ્ ॥ ૧૭૬ ॥

કરજદાર માણસ રાજાનો વહાલો હોઈ (રાજ આગળ ખોટું) જણાવે, કે લેણદાર બળજબરીથી લેણું વસૂલ કરે છે, તો રાજાએ લેણદારને તેનું લેણું અપાવવું અને કરજદારનો તે રકમના ચોથા ભાગનો દંડ કરવો. ૧૭૬

દેવું ભરપાઈ કરવાનો છેલ્લો મામું

કર્મણાપિ સમં કુર્યાદ્વનિકાયાધર્મણિકઃ ।

સમોઽવકુળજાતિસ્તુ દદ્યાચ્છ્રેયાંસ્તુ તચ્છનૈઃ ॥ ૧૭૭ ॥

દેણદાર લેણદારની જાતનો કે તેનાથી જીતરતી જાતનો હોય (અને દેવું ભરપાઈ કરવાનું નાણું તેની પાસે ન હોય) તો તેણે કામ કરીને પણ લેણદારને (ઠરાવ પ્રમાણે) નાણું ચૂકવી આપવું; પણ તે જો લેણદારથી જિંચી જાતનો હોય, તો તેણે તે ધીમેધીમે ભરપાઈ કરવું. ૧૭૭

અનેન વિધિના રાજા મિથો વિવદતાં નૃણામ્ ।

સાક્ષિપ્રત્યયસિદ્ધાનિ કાર્યાણિ સમતાં નયેત્ ॥ ૧૭૮ ॥

જે રીતે રાજાએ પરસ્પર વિવાદ કરતા માણસોની સાક્ષી-

પુરાવાથી સિદ્ધ થયેલી બાબતોનો નિર્ણય આપવો. ૧૭૮

યાપણ બાબત

કુલજે વૃત્તસંપન્ને ધર્મજ્ઞે સત્યવાદિનિ ।

મહાપક્ષે ધનિન્યાર્યે નિક્ષેપં નિક્ષેપેદ્વિધઃ ॥ ૧૭૯ ॥

કુળવાન, સદાચારસંપન્ન, ધર્મજ્ઞ, સત્યવાદી, કુટુંબકબીલા-
વાળા અને ધનાઢ્ય એવા સન્નતનને ત્યાં હાથા માણસે
યાપણ મૂકવી. ૧૭૯

યાપણ જેમ મુશાય તેમ લેવાય

યો યથા નિક્ષેપેદ્વસ્તે યમર્યં યસ્ય માનવઃ ।

સ તથૈવ ગ્રહીતવ્યો યથા દાયસ્તથા ગ્રહઃ ॥ ૧૮૦ ॥

જે માણસ જેના હાથમાં જે રીતે જે યાપણ મૂકે, તેણે
તેજ રીતે તે યાપણ પાછી લેવી; કેમકે જેમ અપાય તેમજ લેવાય.

યાપણ રાખનાર માથા છતાં તે ન આપે તો ?

યો નિક્ષેપં યાચ્યમાનો નિક્ષેપ્તુર્ન પ્રયચ્છતિ ।

સ યાચ્યઃ પ્રાદૂર્વિવાકૈન તન્નિક્ષેપ્તુરસંનિધૌ ॥ ૧૮૧ ॥

યાપણ મૂકનાર યાપણ પાછી માગે, ત્યારે યાપણ લેનાર
જે તે પાછી ન આપે, તો ન્યાયાધીશે તે યાપણ મૂકનારની
ગેરહાજરીમાં યાપણ લેનાર પાસે માગણી કરવી. ૧૮૧

યાપણ મૂકનારનો કેઈ સાક્ષી ન હોય તો ?

સાક્ષ્યમાયે પ્રણિધિર્નિર્વયોરૂપસમન્વિતૈઃ ।

અપદેશૈથ સંન્યસ્ય દિરણ્યં તસ્ય તત્તતઃ ॥ ૧૮૨ ॥

યાપણ મૂકનારનો જે કોઈ સાક્ષી ન હોય, તો યાપણ
લેનારને ત્યાં રાખજે અમુક બહાને ઉંમર તથા રૂપવાળા દૂતો

દ્વારા પોતાનું સોનું સારી રીતે થાપણ મુકાવવું.* ૧૮૨

સ યદિ પ્રતિષ્ઠેત યથાન્યસ્તં યથાકૃતમ્ ।

ન તત્ર વિઘટે કિંચિદત્પરૈરમિયુજ્યતે ॥ ૧૮૩ ॥

તે જો એ થાપણ મૂકેલું સોનું જ રીતે અને જ સ્થિતિમાં
સોંપાયું હોય તે જ રીતે તે જ સ્થિતિમાં (દૂતોને) પાછું આપે,
તો બીજાઓ આના ઉપર (ખોટા) આરોપ મૂકે છે, તેમાં કંઈ
જ સાચું નથી, એમ જણવું. ૧૮૩

તેષાં ન દદ્યાદિ તુ તદ્વિરણ્યં યથાવિધિ ।

ઉભૌ નિગૃહ્ય દાપ્યઃ સ્યાદિતિ ધર્મસ્ય ધારણા ॥ ૧૮૪ ॥

પણ જો તે તેમને તે સોનું ખરાબર વિધિ પ્રમાણે ન આપે,
તો તે બંને થાપણો કબજે કરી તેની તેને અપાવવી, આવું
ધર્મનિર્ણય છે. ૧૮૪

થાપણ તેના મૂકનારને જ અપાય

નિક્ષેપોપનિધી નિત્યં ન દેયૌ પ્રત્યનન્તરે ।

નશ્યતો વિનિષાતે તાવનિષાતે ત્વનાશિનૌ ॥ ૧૮૫ ॥

નિક્ષેપ (ગણીને ખુલ્લી મૂકેલી થાપણ) અને ઉપનિધિ
(સીલબંધ મૂકેલી થાપણ), એ બેય થાપણો જો મૂકનાર
જીવતો હોય, તો તેના વારસને કદી પાછી ન આપવી; કુમક
તે મરી જાય, તો થાપણો નાશ પામે છે; અને જીવતો રહે તો
તે અવિનાશી રહે છે.* ૧૮૫

* અને પછી તે જ દૂતો દ્વારા તે સોનું એ થાપણ દેનાર પાસે
ન્યાયાધારી મંગાવવું. (કુચ્છક)

* થાપણ લઈ જનાર વારસ બંને મરી ન જાય, પણ તેની

થાપણ મૂકનારો મરી ગયા પછી

૧. સ્વયમેવ તુ યો દશાન્મૃતસ્ય પ્રત્યનન્તરે ।

ન સ રાજા નિયોક્તવ્યો ન નિષ્કેપ્તુથ વન્ધુભિઃ ॥ ૧૮૬ ॥

થાપણ રાખનારો જો પોતાની મેળે જ મરનાર-થાપણ મૂકનારના વારસને તે થાપણ પાછી આપે, તો રાજાએ તેમ જ થાપણ મૂકનારના સગાઓએ તેના હપર 'આથી પણ બીજું વધારે તારે ત્યાં મુકાયું છે' એવો આક્ષેપ કરવો નહિ. ૧૮૬

થાપણ પાછી લેવાની રીત

અચ્છલેનૈવ ચાન્વિચ્છેત્તમર્થે પ્રીતિપૂર્વકમ્ ।

વિચાર્ય તસ્ય વા વૃત્તં સામૈવ પરિસાધયેત્ ॥ ૧૮૭ ॥

તે થાપણની મિલકત (સંબંધી જો બ્રાંતિ થાય તો યે) મિલકતભાવે પ્રીતિપૂર્વક જ (તપાસ કરી) મેળવવા ઇચ્છવી, (પણ એકદમ સોગંદ વગેરે ન આપવા) અથવા થાપણ રાખનારના સદાચારનો વિચાર કરી મુલેહસંપત્તી જ તે (તપાસી) મેળવવી. ૧૮૭

નિષ્કેપેષ્વેષ્ટુ સર્વેષુ વિધિઃ સ્વાત્પરિસાધને ।

સમુદ્રે નાપ્તુયાત્કિન્ચિદિ તસ્માન્ન સંહરેત્ ॥ ૧૮૮ ॥

સર્વ થાપણો (સીલવિનાની) પાછી મેળવવા સંબંધી આ (પૂર્વોક્ત) વિધિ છે, પણ સીલબંધ થાપણમાંથી જો કંઈ

દાનત નગરતાં એ થાપણ તેના મૂળ ધણીને તે આપે જ નહિ, તો એ થાપણ નાશ પામતી નથી; એટલે મૂળ ધણીની તે મારેની આગણી એમની એમ જોઈ રહે છે, એવો ભાવ છે; અર્થાત્ મૂલી થાપણ તેના મૂકનાર સિવાય બીજા કોઈ-તેના વારસ વગેરેને ન આપતી, તે જ મોગ્ય છે. (કુન્દક)

કાઢી ન લેવાયું હોય, તો તે વિષે કંઈ દોષ ન અપાય. ૧૮૮

ચોર વગેરે દ્વારા થાપણ નાશ પામે તો ?

चौरैर्द्वैतं जलेनोदमग्निना दग्धमेव वा ।

ન દવાયદિ તસ્માત્સ ન સંહરતિ કિંચન ॥ ૧૮૯ ॥

જે થાપણને ચોરો ચોરી ગયા હોય, પાણી તાણી ગયું હોય અથવા આગે બાળી નાખી હોય, પણ તેના રાખનારે જો એમાંથી કંઈ પણ લીધું ન હોય, તો તે થાપણ એને આખરે ભરી આપવાની ન હોય. ૧૮૯

થાપણ ઓળવનાર તથા તેનો ખોટો દાવો કરનાર માટે

निक्षेपस्यापहर्तारमनिक्षेप्तारमेव च ।

सर्वैरुपायैरन्विच्छेच्छपथैश्चैव वैदिकैः ॥ ૧૯૦ ॥

થાપણ દબાવી એસનારને તેમ જ તેનો ખોટો દાવો કરનારને (સામ આદિ) સર્વ ઉપાયોથી અને (અગ્નિ ઉપડાવવો વગેરે) વૈદિક સોગંદોથી તપાસવા. ૧૯૦

यो निक्षेपं नार्पयति यश्चानिधिष्य याचते ।

तावुभौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ वा तत्समं दमम् ॥ ૧૯૧ ॥

જે થાપણ આપે નહિ અને જે તેને મૂક્યા વિના (ખોટી) માગણી કરે, તે બંનેને ચોરની જેમ શિક્ષા કરવી અથવા તેમનો થાપણ જેટલો દંડ કરવો. ૧૯૧

निक्षेपस्यापहर्तारं तत्समं दापयेद्दमम् ।

तथोपनिधिहर्तारमविशेषेण पार्थिवः ॥ ૧૯૨ ॥

ખુદ્દી થાપણ ઓળવનારનો તથા સીધબંધ થાપણ પચાવો પાડનારનો રાજ્યે તે મિલકતની કિંમત જેટલો દંડ કરવો.

કપટથી પારકું ધન પડાવનારને સગ

ઉપધામિથ યઃ કશ્ચિત્પરદ્રવ્યં હરેન્નરઃ ।

સસહાયઃ સ હન્તવ્યઃ પ્રકાશં વિવિધૈર્વૈઃ ॥ ૧૯૩ ॥

જે માણસનું છળપ્રપંચો કરી પારકું ધન પડાવે છે, તેને તેના સહાયકો સાથે જાહેરમાં વિવિધ પ્રકારના મારથી મારવો.

યાપણુ જેટલી હોય તેટલી જ ગણાય

નિશ્લેષો યઃ કૃતો યેન યાવાંધ કુલસંનિધૌ ।

તાવાનેવ સ વિશ્લેષો વિમુવન્દણ્ડમર્હતિ ॥ ૧૯૪ ॥

જેણે સાક્ષીની હાજરીમાં જેટલી યાપણુ મૂકી હોય, તેટલી જ તે કબૂલ રખાય; એમાં કંઈ બોલનારો શિક્ષાપાત્ર છે. ૧૯૪

યાપણુ જેમ મૂકી હોય તેમ અપાય

મિથો દાયઃ કૃતો યેન ગૃહીતો મિથ એવ વા ।

મિથ એવ પ્રદાતવ્યો યથા દાયસ્તથા ગ્રહઃ ॥ ૧૯૫ ॥

જે યાપણુ એકાંતમાં મૂકી હોય અને જે એકાંતમાં સ્વીકારી હોય, તે એકાંતમાં જ પાછી સોંપાય; જેમ અપાય તેમ જ લેવાય. ૧૯૫

યાપણુ રાખનારને રાખએ ખોટી રીતે કેરલ કરવો નહિ

નિધિસ્તસ્ય ધનસ્યેવં પ્રીત્યોપનિહિતસ્ય ચ ।

રાજા વિનિર્ણયં કુર્યાદધિષ્ઠવ્યાસધારિણ્ય ॥ ૧૯૬ ॥

યાપણુ મૂકેલું ખુલ્લું ધન, સીલબંધ યાપણુ અને પ્રેમથી અમુક વખત વાપરવા) આપેલા ધન સંબંધી રાખએ એવો

તારા પર રાખ ગુસ્સે થયો છે, મારે જો તું અને અમુક રકમ આપે, તો હું તને ખચાવું, વગેરે ખેડું કરી માર્ગ કરશે વગેરે.

માલનો મૂળ ધણી ખરીદનાર પાસેથી તે માલ (અર્ધા કિંમતે) પાછો મેળવી શકે.† ૨૦૨

વસ્તુઓ વેચવા સંબંધી

નાન્યદન્યેન સંસૃષ્ટરૂપં વિક્રયમર્હતિ ।

ન ચાસારં ન ચ ન્યૂનં ન દૂરેણ તિરોહિતમ્ ॥ ૨૦૩ ॥

એક ચીજને બીજી (બળતી) ચીજ સાથે સેળસેળ કરી

વેચવી નહિ; ખરાબ વસ્તુને સારી કહી વેચવી નહિ; આછા વજનની, ખરીદનારથી દૂર-પરોક્ષ રહેલી તથા સ્નેહ વગેરેના કારણે જેતું સાચું સ્વરૂપ છુપાવ્યું હોય એવી વસ્તુઓ પણ વેચવી નહિ. ૨૦૩

સારી કન્યાને બદલે ખરાબ કન્યા ઠાઈ પરણાવે તો ?

અન્યાં ચેદર્શયિત્વાઽન્યા વોદુઃ કન્યા પ્રદીપતે ।

ઉમે તે 'एकशुल्केन बहेदित्यग्रवीन्मनुः ॥ २०४ ॥

+ આ સંબંધી બૃહસ્પતિનો પણ આવો જ મત છે: 'वजि-
स्वीयीपरिणतं विज्ञातं राजपूरुषैः । अविज्ञाताभ्याम् कीतं दिक्तेता यत्र वा मृतः ॥
स्वामी दत्त्वाऽर्धमूल्यं तु प्रशूणीयात् स्वकं धनम् । अर्धं द्वयोरपहतं तत्र
त्वाद म्यवहारतः ॥ (ઠાઈની બેચાવેલી) જે વસ્તુ વેપારીઓની
બજારમાં વેચાવા આવી હોય અને તે (જેને જડી હોય, તેણે)
અગમ્યપણે વેચનાર પાસેથી ઠાઈથી વેચાતી લેવાઈ હોય, પણ તે
વસ્તુ અમુક ઠાઈની માલિકીની છે, એમ પાછળથી રાજપુરુષોના
બજારમાં આવ્યું હોય અને તેનો વેચનારો જો મરી ગયો હોય
(અથવા પરોક્ષી ઠાઈ પરોક્ષમાં જતો રહ્યો હોય,) તે પોતાની
વસ્તુને એનો મૂળ માલિક તે જોઈ કિંમતે ઠાઈએ વેચાણ રાખી
હોય, તેનાથી અર્ધા કિંમત તો (ખરીદનાર)ને આપી પોતે પાછી
લઈ શકે છે; એટલે બજારદરદિએ તે ખરીદનારનું તથા મૂળ ધણીનું
અર્ધ-અર્ધ ધન જતા છે.' (કુલ્લુક)

(પ્રથમ) એક કન્યા (સારી) બતાવી બીજી (ખરાબ) કન્યા આપવામાં આવે, તો પરણનારો એક જ મૂલે બન્ને કન્યાઓને પરણી શકે, એમ મનુએ કહ્યું છે. (એટલે એક કન્યા મારે જે ધન આપવાનું હરાવ્યું હોય, તે જ ધનથી બીજી કન્યાને પણ વર પરણી શકે.) ૨૦૪

નોન્મત્તાયા ન કુષ્ટિન્યા ન ચ યા સ્પૃષ્ટમૈથુના ।

પૂર્વ દોષાનભિર્યાપ્ય પ્રદાતા દણ્ડમર્હતિ ॥ ૨૦૫ ॥

ગાંડી, ઠાઠવાળી અને મૈથુન પામી ચૂકેલી કન્યાના દોષો પ્રથમ જણાવીને જે તેનું દાન કરે છે, તે ઠાતા દંડને પાત્ર નથી. (પણ તે દોષો પ્રથમ જણાવ્યા વિના જે તેવી દોષવાળી કન્યા પરણાવી દે, તે તો શિક્ષાપાત્ર કરે જ છે.) ૨૦૫

ઋત્વિજની દક્ષિણા સંબંધી

ઋત્વિગ્યદિ ધૃતો યદ્દે સ્વકર્મ પરિહાપયેત્ ।

તસ્ય કર્માનુરૂપેણ દેયોઽશ્વઃ સંદ્ધ કર્તૃભિઃ ॥ ૨૦૬ ॥

યજ્ઞકર્મમાં વરણ પામેલો ઋત્વિજ (માંદગી વગેરેના કારણે) જે પોતાનું કર્મ છોડી દે, તો તેની સાથે કામ કરનારા બીજા ઋત્વિજોએ તેને પણ તેના કામ પ્રમાણે દક્ષિણાનો ભાગ આપવો જોઈએ. ૨૦૬

દક્ષિણાસુ ચ દક્ષાસુ સ્વકર્મ પરિહાપયન્ ।

કૃત્તમેવ લમેતાંશમન્યેનૈવ ચ કારયેત્ ॥ ૨૦૭ ॥

(દક્ષિણા સમયે) દક્ષિણા અપાઈ ગઈ હોય, ત્યારે (રોગ વગેરેના કારણે) ઋત્વિજ જે પોતાનું (અધૂરું) કામ છોડી દે, તો તેને પૂરો દક્ષિણાભાગ મળે; તેમ જ તેનું બાકી રહેલું યજ્ઞકાર્ય

નિર્ણય આપવો, કે જે અનામત રાખનારને નુકસાનકારક ન હોય. ૧૯૬

ધણીની રજા વિના પારકા માલ વેચી નાખનાર વિશે

વિક્રીર્ણિતે પરસ્ય સ્વં યોડ્સ્વામી સ્વામ્યસંમતઃ ।

ન તં નયેત સાક્ષ્યં તુ સ્તેનમસ્તેનમાનિનમ્ ॥ ૧૯૭ ॥

પારકી ચીજનો પોતે માલિક ન હોય, છતાં જે તેના મૂળ માલિકની રજા વિના જ તે ચીજ વેચી નાખે તે ચાર જ છે; છતાં પોતાને શાહુકાર માનનારા એ ચારને રાજાએ (કાઈ) સાક્ષીકામમાં ન લેવો. ૧૯૭

અવહાર્યો ભવેચ્ચૈવ સાન્વયઃ પદ્મતં દમમ્ ।

નિરન્વયોડ્ગવસરઃ ગ્રાતઃ સ્વાચ્છીરકિલ્વિપમ્ ॥ ૧૯૮ ॥

એમ તફડાવી પારકી ચીજ વેચી નાખનારો એ મૂળ માલિકના કુળનો સગોસંબંધી હોય, તો તેનો છસો પણનો દંડ કરવો; પણ એ તેનો તેવો સગોસંબંધી ન હોય, તેમ જ લેલું-વેચલું વગેરે કાઈ જાતનો પણ તે ધન હેપર તેનો કંઈ હક ન હોય, તો તેને ચારીનો અપરાધી ગણવો. (એટલે તેને ચાર જેવી જ સજા કરવી.) ૧૯૮

માલિક ન હોય તેનું આપ્યું-વેચ્યું ગણાય નહિ

અસ્વામિના કૃતો યસ્તુ દાયો વિક્રય એવ વા ।

અકૃતઃ સ તુ વિજ્ઞેયો વ્યવહારે યથા સ્થિતિઃ ॥ ૧૯૯ ॥

માલિક ન હોય એવા મનુષ્યે જે આપ્યું-વેચ્યું હોય, તે અપાપ્યું-વેચાપ્યું નથી, એમ જાણવું; કેમકે વ્યવહારમાં જેવી-મર્યાદા છે, તે પ્રમાણે તે કરાયેલું હોવું નથી. ૧૯૯

[અનેન વિધિના શાસ્ત્રા કુર્વન્નસ્વામિવિક્રયમ્ ।

અજ્ઞાનાજ્ઞાનપૂર્વન્તુ ચૌસ્વદ્દમર્હતિ ॥

માલિગ્રી ન હોય છતાં જે અજ્ઞાતાં એવું વેચાણ કરે, તે ઉપરની વિધિએ શિક્ષાપાત્ર થાય છે; પણ જે એ વેચાણ જાણીનેઈ ને કરે તો તે ચોરના જેવી સજાને પાત્ર થાય છે.]

ભોગવદો માલિગ્રી માટે પ્રમાણ ન ગણાય

સંભોગો દરવતે યત્ર ન દૃશ્યેતાગમઃ ક્વચિત્ ।

આગમઃ કારણં તત્ર ન સંભોગ इति स्थितिः ॥ ૨૦૦ ॥

જ્યાં (કોઈ વસ્તુનો) ભોગવદો જણાતો હોય, પણ તે આખાતું કારણરૂપ પ્રમાણ ન જણાતું હોય, ત્યાં તે ભોગવદો પ્રમાણરૂપ ન ગણાય, પણ કારણ જ પ્રમાણરૂપ ગણાય, એવી સ્થાપના થઈ છે. ૨૦૦

જહેરમાં વેચાણ લીધેલું શુદ્ધ ગણાય

વિક્રયાદ્યો ધનં કિંચિદ્ગૃહ્નીયાત્કુલસંનિધૌ ।

ક્રયેણ સ વિશુદ્ધં હિ ન્યાયતો લભતે ધનમ્ ॥ ૨૦૧ ॥

જે માણસ ખજારમાં વેપારીઓની સમક્ષ કંઈ ધન-વસ્તુ વેચાણ લે, તે માણસ ખરીદીના કારણે તે શુદ્ધ જ ધન-વસ્તુ ન્યાયથી પ્રાપ્ત કરે છે. ૨૦૧

અથ મૂલમનાદ્યાયં પ્રકાશકયશોધિતઃ ।

અદ્વંડયો મુચ્યતે રાજા નાટિકો લભતે ધનમ્ ॥ ૨૦૨ ॥

(કોઈનો જે માલ ચોરાયેલો ન હોય, પણ ખોનાયો હોય તેને) ખરીદનાર જે જહેરમાં તે ખરીદાતું સાબિત કરી આપે, તો રાજાએ તેને દંડપાત્ર નહિ ગણતાં છોડી દેવો; પછી ભલે તે ખરીદનારો વેચનાર પૂછીને રજા ન કરી શકે. એ ખોનાયેલા

ખીજ પાસે કરાવી લેવું. ૨૦૭

પ્રત્યંગ દક્ષિણાઓ ઢાલે લેવી ?

યસ્મિન્કર્મણિ યાસ્તુ સ્યુરુક્તાઃ પ્રત્યજ્ઞદક્ષિણાઃ ।

■ એવ તા આદદીત મજેરન્સર્વ એવ વા ॥ ૨૦૮ ॥

જ કર્મોમાં પ્રત્યેક અંગ વિષે જ દક્ષિણાઓ કહી છે; તે દક્ષિણાઓ કર્મ કરાવનારા ઋત્વિજ લેવી કે સૌએ વહેંચી લેવી !

ઉપરના સંસપ્ત સમાધાન

રથં હરેત વાધ્વર્યુર્મૈત્રાધાને ચ વાજિનમ્ ।

હોતા વાપિ હરેદશ્વમુદ્ગાતા ચાપ્યનઃ ક્રયે ॥ ૨૦૯ ॥

આધાનકર્મમાં અધ્વર્યુ રથ લે, ધ્રુવા ઘોડો લે, હોતા પણ ઘોડો લે અને ઉદ્ગાતા સોમની ખરીદી માટેનું ગાડું લે. ૨૦૯

સોળ ઋત્વિજોના દક્ષિણા-વિભાગ

સર્વપામર્ધિનો મુખ્યાસ્તર્ધેનાર્ધિનોઽપરે ।

તૃતીયિનસ્તૃતીયાંશશ્ચતુર્થોશ્ચ પાદિનઃ ॥ ૨૧૦ ॥

(સોળ ઋત્વિજોમાંના હોતા, અધ્વર્યુ, ધ્રુવા અને ઉદ્ગાતા એ ચાર) મુખ્ય ઋત્વિજો સર્વ દક્ષિણાઓના અર્ધા ભાગના અધિકારી છે; ખીજ (ચાર-મૈત્રાવરુણ, પ્રાતપ્રસ્થાતા, આશ્વિણ-અહંસી અને પ્રસ્થોતા) એ પ્રથમના ચારની અર્ધા દક્ષિણાના હકદાર છે; ત્રીજ (ચાર-અચ્છવાક, નેષ્ઠા, આશ્વીઘ્ર અને પ્રતિહર્તા) એ પ્રથમના ચારની ત્રીજ ભાગની દક્ષિણાના હકદાર છે; અને ચોથા (ચાર-આવસ્તુતૃ, ઉન્નેતા, પોતા અને સુગ્રહણુય) એ પ્રથમના ચારની ચોથા ભાગની દક્ષિણાના હકદાર છે. (આમ કુલ સોળ ઋત્વિજો થાય; તેમાં પ્રથમના ચારને ૪૮

ગાયોની દક્ષિણા મળે; એટલે ૬૫ આ પ્રમાણે આવે : ૪૮,
૧૨, ૧૬, ૧૨=૧૦૦) ૨૧૦

સાથે કામ કરનારાઓએ તે રીતે જ ભાગ લેવા

સંભૂય સ્વાનિ કર્માણિ કુર્વન્નિરિદ્ધિ માનવૈઃ ।

અનેન ચિધિયોગેન કર્તવ્યાંઞ્ચપ્રકલ્પના ॥ ૨૧૧ ॥

આ લોકમાં સાથે મળી પોતાનાં કામ કરનારા માણસોએ,
આ વિધિયોગ (એટલે પૂર્વોક્ત દક્ષિણાના વિભાગ) પ્રમાણે
(પોતપોતાનાં વિજ્ઞાન અને કામનાં પ્રમાણમાં મહેનતાણના)
ભાગ કલ્પવા. ૨૧૧

ધર્મોદા આપેલા ધન સંબંધી

૧. ધર્માર્થે યેન દત્તં સ્યાત્કસ્મૈચિદાચત્તે ધનમ્ ।

પથાન્ન ન તથા તત્સ્યાન્ન દેવં તસ્ય તદ્ભવેત્ ॥ ૨૧૨ ॥

કોઈએ કોઈ યાચકને ધર્મક્રિયા માટે કંઈ ધન આપ્યું
હોય (અથવા આપવા કહ્યું હોય) અને પછીથી તે યાચક તે
ધર્મક્રિયા કરે નહિ, તો આપેલું કે આપવા કહેલું તે ધન
તે યાચકનું થાય નહિ. ૨૧૨

યદિ સંસાધયેત્તત્તુ દર્પાછોભેન વા પુનઃ ।

રાજ્ઞા દાપ્યઃ સુવર્ણં સ્પાત્તસ્યસ્તેયસ્ય નિષ્કૃતિઃ ॥ ૨૧૩ ॥

છતાં તે યાચક ગર્વથી કે લોભથી એ તે ધન પાછું ન
આપે અથવા દાવો નોંધાવે, તો રાજાએ તે ચોરીના પાપની
દૃષ્ટિ માટે તેના એક સુવર્ણ દંડ કરવો. (અને તેણે ધર્મોદા
લીધેલું ધન તેના આપનારને પાછું અપાવવું.) ૨૧૩

નોકરોના પગાર સંબંધી

દત્તસ્યૈવોદિતા ધર્મ્યાં યથાવદનપ્રક્રિયા ।

અતઃ કુર્વ્યં પ્રવક્ષ્યામિ વેતનસ્યાનપ્રક્રિયામ્ ॥ ૨૧૪ ॥

આપેલું (અથવા આપવા કબૂલેલું) ધન ન આપવા સંબંધી એ ધર્મયુક્ત ન્યાય બરાબર કહ્યો; હવે પછી પગાર ન આપવા સંબંધી હું કહું છું. ૨૧૪

નોકર સાંજે હોય છતાં તેનું કામ ન કરે તો ?

મૃતો નાર્તો ન કુર્યાદ્યો દર્પાત્કર્મ યથોદિતમ્ ।

સ દણ્ડયઃ કૃષ્ણાલાન્યદૌ ન દેયં ચાસ્ય વેતનમ્ ॥ ૨૧૫ ॥

માદો ન હોય છતાં જ નોકર ગર્વથી તેને કહ્યા પ્રમાણેનું કામ ન કરે, તો તેનો આઠ રતી દંડ કરવો અને તેનો પગાર ન આપવો. ૨૧૫

માદો નોકરને તો પગાર મળવો જ જોઈએ

આર્તસ્તુ કુર્યાત્સ્વસ્થઃ સન્યથાભાષિતમાદિતઃ ।

સ દીર્ઘસ્યાપિ કાલસ્ય તદ્દ્યમેતૈવ વેતનમ્ ॥ ૨૧૬ ॥

પણ તે જો માદો પડે અને સાંજે યથા પછી પ્રથમ કબૂલ્યા પ્રમાણે કામ કરે, તો તે પોતાના લાંબા કાળનો પણ ચડતો પગાર મેળવી શકે. ૨૧૬

દાંડાર્થ કરે તે નોકરને કંઈ ન અપાય

યથોક્તમાર્તઃ સુસ્થો વા યસ્તત્કર્મ ન કારયેત્ ।

ન તસ્ય વેતનં દેયમલ્પોનસ્યાપિ કર્મણઃ ॥ ૨૧૭ ॥

પણ જો માદો કે સાંજે હોઈ તેનું કરાવેલું કામ ન કરે અથવા ન કરાવે, તેને જ કામ તેણે કરેલું થોડું બાકી રહ્યું હોય તેનો પણ પગાર ન અપાય. ૨૧૭

પ્રતિજ્ઞાભંગ સંબંધી

एष धर्मोऽखिलेनोक्तो वेतनादानकर्मणः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि धर्मं समयमेदिनाम् ॥ २१८ ॥

પગાર ન આપવા બાબતનો આ સમગ્ર ધર્મ કહ્યો; હવે પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરનારા સંબંધી ધર્મ કહીશ. ૨૧૮

કરાર તોડનારને દેશનિકાલની સજા

यो ग्रामदेशसङ्गानां कृत्वा सत्येन संविदम् ।

विसंवदेशरो लोभात्तं राष्ट्राद्विप्रवासयेत् ॥ २१९ ॥

જે માણસ ગામ, દેશ અને સંઘના (કાઈ) સંકેતને (અથવા કરારને) સત્ય વગેરેના સોગંદપૂર્વક કબૂલ્યા પછી લોભને લીધે જે ફરી બંધ, તે માણસને રાજ્યે દેશનિકાલ કરવો. ૨૧૯

અથવા તેને કેદની કે દંડની સજા

निगृह्य दापयेच्चैनं समयव्यभिचारिणम् ।

चतुःसुवर्णान्पणिष्काञ्छतमानं च राजतम् ॥ २२० ॥

અથવા એ કરાર તોડનારાને કેદ કરવો અને તેનો ચાર સુવર્ણ, છ નિષ્ક અને ચાંદીના એક શતમાનનો છૂટક કે સામટો દંડ કરવો. ૨૨૦

एतदण्डविधिं कुर्याद्द्वાર्मिकः पृथिवीपतिः ।

ग्रामजातिसमूहेषु समयव्यभिचारिणाम् ॥ २२१ ॥

ગામ અને બાતિસમૂહોમાં જેઓ પ્રતિજ્ઞાભંગ કરનારા હોય, તેમનો ધાર્મિક રાજ્યે એ પ્રમાણે એ દંડ કરવો. ૨૨૧

અરીદેશી ખસુને ૨૬ કરવા વિશે નિર્ણય

क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिदस्येहानुशयो भवेत् ।

सोऽन्तर्दशहाचद्रव्यं दद्याच्चैवाददीत च ॥ २२२ ॥

કાઈ વસ્તુ ખરીદીને કે વેચીને જને આ લોકમાં કંઈ
પસ્તાવો થાય, તે દશ દિવસની અંદર તે વસ્તુ પાછી આપી
શકે કે પાછી લઈ શકે. ૨૨૨

પરેણ તુ દદ્યાહસ્ય ન દદ્યાન્નાપિ દાપયેત્ ।

આદદાનો દદચૈવ રાજ્ઞા દણ્ડયઃ શત્તાનિ પટ્ ॥ ૨૨૩ ॥

પણ દશ દિવસ પછી તે પાછી ન અપાય કે પાછી ન
લેવાય; છતાં તેમ કાઈ આપે કે લે, તો રાજાએ તેનો છસો
પણ દંડ કરવો. ૨૨૩

દોષગ્રાણી કન્યાના દાન વિષે દંડ

યસ્તુ દોષવર્તી કન્યામનારુયાય પ્રયચ્છતિ ।

તસ્ય કુર્યાન્નૃપો દણ્ડં સ્વયં વણ્ણવતિ પણાન્ ॥ ૨૨૪ ॥

જે માણસ કન્યાની ખોડખાંપણ કદાચ વિના જ તેનું દાન
કરે, તેનો રાજાએ જાતે છત્તુ પણ દંડ કરવો. ૨૨૪

કન્યાને પણ જે અકન્યા કહે તેનો દંડ

અકન્યેતિ તુ યઃ કન્યાં વ્રૂપાદુદ્વેપેણ મોનવઃ ।

સ શતં પ્રાપ્નુયાદ્દણ્ડં તસ્યા દોષમદર્શયન્ ॥ ૨૨૫ ॥

જે માણસ દ્વેષથી કાઈ કન્યાને પણ તે અકન્યા (ક્ષત-
ચાનિ) છે, એમ કહે અને તે કન્યાનો દોષ ન બતાવી શકે,
તેનો રાજાએ સો પણ દંડ કરવો. ૨૨૫

ઉપર બતાવેલા દંડનું કારણ

પાણિગ્રહણિકા મન્તાઃ કન્યાસ્વેવ પ્રતિષ્ઠિતાઃ ।

નાકન્યાસુ કચિન્નૃણાં લુપ્તધર્મક્રિયા હિ તાઃ ॥ ૨૨૬ ॥

મનુષ્યોના પાણિગ્રહણ સંબંધી. ('અર્ચમર્જનું દેવં કન્યા અગ્નિ-મયક્ષત' ઇત્યાદિ) મંત્રો, અક્ષતયોનિ કન્યાઓના વિષયમાં જ સ્થાપિત છે; પણ ક્ષતયોનિ અકન્યાઓ વિષે તે ક્યારેય લાગુ પડતા નથી; * કેમકે તે અકન્યાઓની ધર્મક્રિયાઓ તો નાશ જ

* આ નિષેધથી, જે કન્યા ક્ષતયોનિ (પુરુષસંભોગવાળી) થઈ ચૂકી હોય, તેના સંબંધી વિવાહના મંત્રોચ્ચારપૂર્વક હોમક્રિયા વગેરે કંઈ થઈ શકે જ નહિ, એમ નથી સમજવાનું; કેમકે મનુ, પોતે જ હમા અધ્યાયના ૧૭૨, ૧૭૩મા શ્લોકમાં જે ક્ષતયોનિ થઈ ચૂકેલી હોય તેનો પણ વિવાહસંસ્કાર જણાવે છે. દેવલ તો, 'ગાન્ધર્વેષુ વિવાહેષુ પુનર્વાહિકો વિધિઃ કતંવ્યથ ત્રિભિર્વર્ણઃ સમયેનાત્રિ-સાક્ષિકઃ ॥ ત્રણે વર્ણોના લોકોએ ગાંધર્વવિવાહોમાં, સંકેત પ્રમાણે અગ્નિની સાક્ષીએ ફરી વિવાહવિધિ કરવો' એમ કહી ગાંધર્વ વિવાહોમાં (ક્ષતયોનિ થઈ ચૂકેલી માટે પણ) હોમ-મંત્રો વગેરે પૂર્વકનો વિવાહવિધિ જણાવ્યો છે; અને ગાંધર્વવિવાહમાં (લક્ષ-વિધિ પહેલાં જ) પુરુષ સાથેનો કન્યાનો સંભોગ થઈ ચૂક્યો જ હોય છે, એ વિવાહને મનુએ ક્ષતિયોના સંબંધમાં જ હિતમ ધર્મરૂપ ગણ્યો છે; માટે આ શ્લોકમાં જે આ ક્ષતયોનિના વિવાહને જે અધર્મરૂપ કહ્યો છે, તે સામાન્ય-વિશેષ ન્યાયને અનુસરી ખીજા વિષયમાં કહેલ છે. (અર્થાત્ જે સ્ત્રી, કન્યા અવસ્થામાં જે પુરુષના સમાગમથી ક્ષતયોનિ થઈ હોય, તે જ પુરુષ સાથે લક્ષ કરવા તૈયાર થઈ હોય, તો તે કન્યાનો વિવાહ રીતસર વિવાહ સંબંધી મંત્રોચ્ચાર પૂર્વક હોમાદિ ક્રિયા સાથે થઈ શકે છે, પણ જે આ કન્યા અવસ્થામાં જે પુરુષના સમાગમથી ક્ષતયોનિ થઈ હોય, તે સિવાયના ખીજા પુરુષ સાથે જે વિવાહ કરવા તૈયાર થાય, તો તે વિવાહ રીતસરનો ગણાય નહિ અને તેમાં વિવાહ સંબંધી મંત્રોચ્ચારપૂર્વકનો હોમાદિ વિધિ કદી ચાલ જ નહિ-એવો જ ક્ષતયોનિનો વિવાહ, અહીં અધર્મરૂપ જણાવ્યો છે.) (કુલ્લક)

પામી ચૂટી છે(અકન્યાઓનો વિવાહ ધાર્મિક ગણાતો જ નથી.)

વિવાહવિધિમાં સાતમે પગલે કન્યા પત્ની થઈ ચૂકે છે

પાણિગ્રહણિકા મન્ત્રા નિયતં દારુલક્ષણમ્ ।

તેષાં નિષ્ઠા તુ વિજ્ઞેયા વિદ્વાંઙ્ગઃ સપ્તમે પદે ॥ ૨૨૭ ॥

પાણિગ્રહણના મંત્રો કન્યામાં પત્નીનું લક્ષણ ચોક્કસ કરનારા છે; પણ વિદ્વાનોએ તેમની પૂરી સિદ્ધિ, સપ્તપદીના સાતમે પગલે બાણવી. ૨૨૭

એ વિધિએ ધર્મમાર્ગે સ્થાપન

યસ્મિન્યસ્મિન્કૃતે કાર્યે યસ્યેહાનુશ્ચયો ભવેત્ ।

તમનેન વિધાનેન ધર્મે પથિ નિવેશયેત્ ॥ ૨૨૮ ॥

જ જે કાર્ય કર્યા પછી જને તે તે સંબંધી પરતાવો-થાય, તેને રાજ્યએ એ વિધિએ ધર્મમાર્ગે ચૂકવો. ૨૨૮

પશુ સંબંધી વિવાદનિર્ણય

પશુષુ સ્વામિનાં ચૈવ પાલાનાં ચ વ્યતિક્રમે ।

વિવાદં સંપ્રવક્ષ્યામિ યથાવદ્ધર્મતત્ત્વતઃ ॥ ૨૨૯ ॥

પશુઓના સંબંધમાં તેમના માલિકો અને પાળનારા વચ્ચે ઠરાવ વૂટે, ત્યારે ધર્મના તત્ત્વપૂર્વક તેની જે રીતે ખરાબર પતાવટ થાય, તે હું સારી રીતે કહું છું. ૨૨૯

* એટલે જે માણસ કન્યા હોય તેને પણ ખોટી રીતે અકન્યા કહે અને ખોટી રીતે વિવાહવિધિથી બદલ કરવા પ્રયત્ન કરે તેને ગુનેગાર સમજી રાજ્યએ ઘિપરના શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે દંડવો જ લેઈએ ને ? (કુલ્લક)

પશુઓ માટેની જવાબદારી

દિવા વક્તવ્યતા પાલે સત્રૌ સ્વામિનિ તદ્દશ્હે ।

યોગક્ષેમેઽન્યથા ચેત્તુ પાલો વક્તવ્યતામિયાત્ ॥ ૨૩૦ ॥

પશુઓના સંબંધમાં દિવસે રખેવાળની જવાબદારી રહે છે અને રાત્રે ધણીના ઘરમાં તે ધણીની રહે; પણ એથી ઊલટું— રાત્રે પણ જો રખેવાળને પશુઓ સોંપાતાં હોય તો પશુના યોગક્ષેમના સંબંધમાં (જો કંઈ વિપરીત થાય, તો) તેની જવાબદારી રખેવાળને માથે જાય. ૨૩૦

ગોવાળનો પગાર

ગોપઃ ક્ષીરમૃતો યસ્તુ સ દુદ્ધાદયતો ધરામ્ ।

ગોસ્વામ્યનુમતે મૃત્યઃ સા સ્યાત્પાલેઽમૃતે મૃતિઃ ॥ ૨૩૧ ॥

જો ગોવાળ પગારપેટે દૂધથી યોષાતો હોય, તે ગાયોના સ્ત્રામીની સંમતિથી દશ ગાયોમાંથી એક સારી ગાય ઢાહી શકે; બિનપગાર ગોવાળનો એ પગાર ગણાય. ૨૩૧

ગોવાર્ધ ગમેલું વગેરે પશુ ગોવાળ આપે

નદં વિનદં કૃમિભિઃ શ્વહર્ત વિપમે મૃતમ્ ।

હીનં પુરુષકારેણ પ્રદદ્યાત્પાલ એવ તુ ॥ ૨૩૨ ॥

ઢોર ગૂંમ થાય, ઢીડાઓથી ખવાઈ જાય, તેને કૂતરાં કરડી ખાય, ખાડા વગેરેમાં પડી તે મરી જાય અથવા ગોવાળિયાના પુરુષાર્થના અભાવે નાશ પામે, તો ગોવાળે જ (તેના બદલામાં બીજું) ઢોર આપવું જોઈ એ. ૨૩૨

ગોરાગેલું પશુ ગોવાળ ન આપે

વિષુષ્ય તુ હૃતં ચૌરૈર્ન પાલો દાતુમર્હતિ ।

યદિ દેશે ચ કાલે ચ સ્વામિનઃ સ્વસ્ય શંસતિ ॥ ૨૩૩ ॥

પણ (ધણા જોરદાર) ચારે શોરખંડાર કરી પશુને હરી
જાય, તો ગોવાળે તે બદલ બીજું આપવાનું ન હોય; પરંતુ આ
શરતે, કે તે સ્થાને અને તે જ સમયે તે પોતાના સ્વામીને તે
વાત જો કહી બતાવે તો. ૨૩૩

પશુ મરી જાય તે પછી

कर्णौ चर्म च बालांश्च वस्तिं ह्यायुं च रोचनाम् ।

पशुषु स्वामिनां दद्यान्मृतेष्वङ्गानि दर्शयेत् ॥ २३४ ॥

પશુ મરી જાય, ત્યારે ગોવાળિયાએ તેનાં ચિહ્નો, સ્વામીને
બતાવવાં અને તેને પશુનાં કાન, આમડું, વાળ, બસ્તિભાગ,
સ્નાયુ તથા રોચના આપી દેવાં. ૨૩૪

જંગમમાં પશુઓને વરુઓ મારી નાખે તો રખેવાળને દોષ

अजाविके तु संरुद्धे वृकैः पाले त्वनायति ।

यां प्रसह्य वृको हन्यात्पाले तत्किल्बिषं भवेत् ॥ २३५ ॥

(ટાં ચરતાં) ઘેટાંબંકરાંને વરુઓ ઘેરી લે, ત્યારે રખેવાળ
તેને છોડાવવા ન જાય અને વરુઓ તે ઘેટાંબંકરાંને બળજબરી-
થી મારી નાખે, તો તેને દોષ રખેવાળને લાગે. ૨૩૫

રખેવાળને દોષ ક્યારે ન ગણાય ?

तासां चेदवरुद्धानां चरन्तीनां मिथो वने ।

यामुत्प्लुत्य वृको हन्यान्न पालस्तत्र किल्बिषी ॥ २३६ ॥

પણ તે ઘેટાંબંકરાં વનમાં રખેવાળે રાષ્ટ્રી નિયમિત રાખેલાં
એકઠાં થઈને ચરતાં હોય, ત્યારે જો વરુ છલંગ મારી (તેમાંના
એકાદને) મારીફાડી નાખે, તો તે બદલ રખેવાળ દોષિત
ન ગણાય. ૨૩૬

પશુઓને ચરવા માટે ફેટલી જમીન રાખવી ?

ધનુઃશતં પરીહારો ગ્રામસ્ય સ્યાત્સમન્તતઃ ।

શમ્યાપાતાસ્રયો વાપિ ત્રિગુણો નગરસ્ય તુ ॥ ૨૩૭ ॥

ગામડાંની ચારેબાજુ સો ધનુષ (ચારસો હાથ) જટલી અથવા તો ત્રણ વાર ફેંદેલી લાકડી જટલી દૂર જાય, તેટલી જમીન ઢોરને ચરવા માટે ડાઈ જાતના વાવેતરવિનાની રાખવી; પણ શહેરની ચોપાસ એ ગોચરની જમીન ઉપર કહી તેથી ત્રણગણી રાખવી. ૨૩૭

એ જમીનમાં ચરવાની પશુઓને છૂટ

તન્નાપરિવૃત્તં ધાન્યં વિહિંસ્યુઃ પશવો यदि ।

ન તત્ર પ્રણયેદ્દૃઢં નૃપતિઃ પશુરક્ષિણામ્ ॥ ૨૩૮ ॥

એ જમીનમાં વાડ વિના ખુલ્લા વાવેલા ધાન્યને એ પશુઓ ખાઈ જાય, તો રાજાએ તે માટે ઢોરના રખવાળોને દંડ ન કરવો. ૨૩૮

ત્યાંનું ખેતર વાડવાળું કરવું

વૃત્તિં તત્ર પ્રકુર્વીત યામુષ્ઠો ન વિલોકયેત્ ।

છિદ્રં ચ વારયેત્સર્વં શ્વસૂકરમુખાનુગમ્ ॥ ૨૩૯ ॥

તે ખેતરને એવી વાડ કરવી, કે જને છાંટ પણ જોઈ શકે નહિ; તેનું જ દાઈ છીંકું ફૂતરાં અને ભૂંડનાં મોં જમાં આવી શકે એવું હોય, તે સર્વ પુરાવી દેવું જોઈએ. ૨૩૯

વાડવાળાં ખેતરમાં પશુઓને ખેસતાં રાકી રહ્યા

પયિ ક્ષેત્રે પરિવૃત્તે ગ્રામાન્તીયેડયવા પુનઃ ।

સપાલઃ શતદૃષ્ટ્વાર્હો વિપાત્રન્વારયેત્પશુર્ ॥ ૨૪૦ ॥

રસ્તા ઉપરનાં અથવા ગામની પાસેનાં વાડવાળાં ખેતરમાં ઢોર રંજડ કરે, ત્યારે એ ઢોર જો રખેવાળની સાથે હોય, તો રખેવાળનો સો પણ દંડ કરવો; પણ ઢોર જો રખેવાળવિનાનાં હોય, તો તેમને માત્ર હાંડી કાઢવાં. ૨૪૦

પશુ મારેની જમીન સિવાયનાં ખેતરો માટે

ક્ષેત્રેષ્વન્યેષુ તુ પશુઃ સપાદં પળમર્હતિ ।

સર્વત્ર તુ સદો દેયઃ ક્ષેત્રિકસ્યેતિ ધારણા ॥ ૨૪૧ ॥

પરંતુ જો ઢોર એથી બીજાં ખેતરોમાં નુકસાન કરે, તો રખેવાળનો સવા પણ દંડ કરવો; પરંતુ ખેતરના માલિકને હરકોઈ ખેતરમાં નુકસાની ભરી જ આપવી જોઈએ, એવો ઠરાવ છે. ૨૪૧

કેવાં પશુ દંડપાત્ર નથી ?

અનિર્દેશાહાં ગાં સૂતાં વૃપાન્દેવપશુંસ્તથા ।

સપાલાન્વા વિપાલાન્વા ન દણ્ડધાન્મનુરબ્રવીત્ ॥ ૨૪૨ ॥

દશ દહાડામાં વિચાયેલી ગાય, સાંઢિયો તેમ જ દેવને અપાં-યેલાં પશુઓ, રખેવાળ સાથે હોય કે રખેવાળ વિના હોય અને કંઈ રંજડ કરે, છતાં તે દંડપાત્ર નથી, એમ મનુએ કહ્યું છે.

ખેતરના માલિકને સજા ક્યારે ?

ક્ષેત્રિયસ્યાત્યયે દણ્ડો માગાદશગુણો ભવેત્ ।

તતોર્ધદણ્ડો મૃત્યાનામજ્ઞાનાત્ક્ષેત્રિકસ્ય તુ ॥ ૨૪૩ ॥

ખેતરના માલિકનાં પોતાનાં પશુઓ ધાન્ય ખાઈ જાય અથવા અયોગ્ય કાળે વાવણી-વગેરે તેની ગફલતથી તેના પાકને નુકસાન થાય, તો સજાભાગને થયેલી નુકસાનીથી દશગણી

રકમનો તેનો હંડ કરવો; પણ ખેતરના ધણીના નોકરોના
અજ્ઞાનથી નુકસાન થયું હોય, તો ઉપરની રકમથી અધી
રકમનો હંડ કરવો. ૨૪૩

‘एतद्विधानमातिष्ठेद्धार्मिकः पृथिवीपतिः ।

स्वामિनां च पशूनां च पालानां च व्यतिक्रમે ॥ ૨૪૪ ॥

ધણી, ઘેર અને રખેવાળોના અપરાધો હોય, ત્યારે ધાર્મિક
રાજાએ (ઉપર જણાવેલું) એ કર્તવ્ય આચરવું. ૨૪૪

सीमाजनो निर्वृध

सीमां प्रति समुत्पन्ने विवादे ग्रामयोर्द्वयोः ।

ज्वेष्टे मासि नयेत्सीमां सुप्रकाशेषु सेतुषु ॥ ૨૪૫ ॥

એ ગામના સીમાડા સંબંધી વિવાદ જિલો ચાલ, ત્યારે જઠ
મહિનામાં પાળ વગેરે ચિહ્નો સારી રીતે ખુલ્લાં હોય, તે
વખતે સીમા નક્કી કરવી. ૨૪૫

सीमाडा भाटेनां जाड

सीमावृक्षांश्च कुर्वीत न्यग्रोधाश्वत्थकिंशुकान् ।

शात्मलीन् शालतालान्श्च क्षीरिणश्चैव पादपान् ॥ ૨૪૬ ॥

गुल्मान्वेणूंश्च विविधाञ्छमीवल्लीस्यलानि च ।

शरान्कुञ्जकगुल्मान्श्च तथा सीमा न नश्यति ॥ ૨૪૭ ॥

વડ, પીપળો, ખાખરો, શીમળો, સાગ, તાડ, દૂધવાળાં
ઝાડ, ગુરુછાદાર વૃક્ષો, વિવિધ વાંસો, ખીજડી, વેણા, દીંબા,
બાણો અને કુખ્જકનાં ઝાંખરાં રોપાવવાં (અને હદ ઠેરવવી);
એથી સીમા નાશ ન પામે. ૨૪૬, ૨૪૭

સીમાડાની સાંધ ઉપર તળાવો વગેરે

તડાગાન્યુદપાનાનિ વાપ્યઃ પ્રસ્રવણાનિ ચ ।

સીમાસંધિષુ કાર્યાણિ દેવતાયતનાનિ ચ ॥ ૨૪૮ ॥

તળાવ, કૂવા, વાવો, ઝરાણું અને દેવસ્થાનો સીમાડાના સંધિભાગ ઉપર બાંધવાં. ૨૪૮

શુભ સામાચિહ્નો

ઉપચ્છન્નાનિ ચાન્યાનિ સીમાલિજ્ઞાનિ કારયેત્ ।

સીમાજ્ઞાને નૃણાં વીક્ષ્યં નિત્યં લોકે વિપર્યયમ્ ॥ ૨૪૯ ॥

સીમાના જ્ઞાન બાબતમાં લોકમાં નિત્ય ફેરફારી હોય છે, એ જોઈ રાખવો ખીજાં શુભ સામાચિહ્નો ઠરાવવાં. ૨૪૯

અશ્મનોડસીનિ ગોવાલાંસ્તુષાન્મસ્મ કપાલિકાઃ ।

કરીષમિષ્ટકાઙ્ગારાચ્છર્કરા વાલુકાસ્તથા ॥ ૨૫૦ ॥

યાનિ ચૈવંપ્રકારાણિ કાલાદ્મૂર્મિર્ન મક્ષયેત્ ।

તાનિ સંધિષુ સીમાયામપ્રકાશાનિ કારયેત્ ॥ ૨૫૧ ॥

પથરા, હાડકાં, ગાયના વાળ, કુસકા, રાખ, ઠીંકરાં, અડાયાં, ઇંટો, કોયલા, પથ્થરની કપચી અને રેતી; એ અને એવી બીજી વસ્તુઓ, કે જમને લાંબે ગાળે પણ જમીન બાઈ ન જાય, તેમને સીમાના સંધિભાગો ઉપર છૂપી રીતે રખાવવી. ૨૫૦, ૨૫૧

સીમા નક્કી કરવાના તથા ઉપાય

एतैर्लिङ्गैर्नयेत्सीमां राजा विवदमानयोः ।

पूर्वभुक्त्या च सततमुदकस्यागमेन च ॥ ૨૫૨ ॥

જે ગામના લોકો સીમ અંગે વિવાદ કરતા હોય, ત્યારે
૧ રાત્રીએ એ ચિહ્નો ઉપરથી, પ્રથમના ભોગવટા ઉપરથી, તેમ જ
પાણી આવવાના માર્ગ ઉપરથી સીમા નક્કી કરવી. ૨૫૨

ઉલ્લે સાક્ષીઓથી સીમાનિર્ણય

યદિ સંગ્રય એવ સ્વાહિક્ષાનામપિ દર્શને ।

• સાક્ષિપ્રત્યય એવ સ્વાત્સીમાવાદવિનિર્ણયઃ ॥ ૨૫૩ ॥

નિશાનીઓ જોયા છતાં જો સંશય રહે, તો સાક્ષીઓની
ખાતરી ઉપરથી જ સીમાના વિવાદનો નિર્ણય થાય. ૨૫૩

ગ્રામીયકુલનાં ચ સમક્ષં સીમ્નિ સાક્ષિણઃ ।

પ્રવૃત્તયાઃ સીમલિક્ષાનિ તયોશ્ચેવ વિવાદિનોઃ ॥ ૨૫૪ ॥

સીમા સંબંધી તે વિવાદીઓ અને ગામના કુળવાન પંચો
સમક્ષ સાક્ષીઓને સીમાચિહ્નો પૂછવાં. ૨૫૪

તે વૃદ્ધાસ્તુ યથા પ્રૂઘુઃ સમસ્તાઃ સીમ્નિ નિશ્ચયમ્ ।

નિબધ્નીયાત્તથા સીમાં સર્વાસ્તાંશ્ચેવ તામતઃ ॥ ૨૫૫ ॥

પુછાયેલા તે બધા સાક્ષીઓ જે રીતે સીમાને નિર્ણય
આપે, તે રીતે સીમા બાંધવી અને તેમનાં નામ નોંધી લેવાં.

એ સાક્ષીઓની સોગંદવિધિ

શિરોમિસ્તે ગૃહીત્વોર્વી સગ્વિળો રક્તવાસસઃ ।

સુકૃતૈઃ શાપિતાઃ સ્વૈસ્ત્વૈર્નયેયુસ્તે સમજસમ્ ॥ ૨૫૬ ॥

માળા ધારણ કરેલા અને લાલ વસ્ત્ર પહેરેલા તે સાક્ષી-
ઓએ માથે માટીનાં ઢેકાં લઈ પોતપોતાનાં પુણ્યના સોગંદ
બાઈ બરાબર સીમાનિર્ણય આપવો. ૨૫૬

જોડી સાક્ષી આપે તો દંડ

યયોક્તેન નયન્તસ્તે પૂયન્તે સત્યસાક્ષિણઃ ।

વિપરીતં નયન્તસ્તુ દાપ્યાઃ સ્યુર્દિશતં દમમ્ ॥ ૨૫૭ ॥

શાસ્ત્રોક્ત રીતે નિર્ણય કરનારા તે સાચા સાક્ષીઓ પાપ-
રહિત રહે છે; પણ એથી ઊંચુ કહેનારા (જોડા) સાક્ષીઓ
બસો પણના દંડને યોગ્ય યાય છે. ૨૫૭

સાક્ષીઓ પણ ન હોય તો ?

સાક્ષ્યમાત્રે તુ ચત્વારો ગ્રામાઃ સામન્તવાસિનઃ ।

સીમાવિનિર્ણયં કુર્યુઃ પ્રયતા રાજસંનિધૌ ॥ ૨૫૮ ॥

સાક્ષીઓ પણ ન હોય તો ચોપાસનાં ગામેમાં રહેનારા
ચાર આગેવાનો રાજની હાજરીમાં પ્રયત્નપૂર્વક સીમાનો
નિર્ણય કરે. ૨૫૮

આગેવાનો પણ ન મળે તો ?

સામન્તાનામભાવે તુ મૌલનાં સીક્ષિ સાક્ષિણામ્ ।

इमानप्यनुयुज्जीत पुरुषान्वनगोचरान् ॥ २५९ ॥

व्याघ्रादल्लकुनिकान्गोपान्कैवर्त्तान्मूलखानकान् ।

व्यालग्राहानुच्छवृत्तीनन्यांश्च वनचारिणः ॥ २६० ॥

ચોપાસના એ આગેવાનો જ્યાં સીમા વિશે અસલથી
જાણકાર હોય, એવા માણસો ન મળે, તો વનમાં ફરનારા
આ નીચેના માણસોને પણ સાક્ષીમાં લેવા: પારદીઓ, પક્ષી
મારી જીવનારા, ગોવાળિયા, માછીમારો, મૂળિયા ઉપેડી
આજીવિકા કરનારા, સર્પ પકડનારા, ઉંછવૃત્તિથી જીવનારા
અને બીજા જંગલી લોકો. ૨૫૯, ૨૬૦

તેમના કહેવા પ્રમાણે સીમાનિર્ણય

તે ષ્ટાસ્તુ યથા મૂયુઃ સીમાસંધિષુ લક્ષણમ્ ।

તત્તથા સ્થાપયેદ્રાજા ધર્મેણ ગ્રામયોર્દ્વયોઃ ॥ ૨૬૧ ॥

પૂછવામાં આવેલા તેઓ સીમાસંધિ વિષે જે લક્ષણ કહે, તે પ્રમાણે રાજાએ ન્યાયપૂર્વક જે ગામો વચ્ચેની સીમા સ્થાપવી. ૨૬૧

એતર વગેરેની હદનો નિર્ણય

ક્ષેત્રકૂપતઢાગાનામારામસ્ય ગૃહસ્ય ચ ।

સામન્તપ્રત્યયો જ્ઞેયઃ સીમાસેતુવિનિર્ણયઃ ॥ ૨૬૨ ॥

એતર, કૂપા, તળાવ, ખગીયા અને ધરની સીમાનો નિર્ણય, પાસે રહેનારાઓની સાક્ષી ઉપરથી કરવો. ૨૬૨

પાસે રહેનારા જૂઠું ખેતરે તો તેમનો હંડ

સામન્તાથ્વેન્મૃષા મૂયુઃ સેતૌ વિવદતાં નૃણામ્ ।

સર્વે પૃથક્પૃથગ્દણ્ડયા રાજા મધ્યમસાહસમ્ ॥ ૨૬૩ ॥

સીમાડાનાં ચિહ્ન વિષે લોકો વિવાદ કરે, ત્યારે સીમાની પાસે રહેનારાઓ જે ખોટી જીખાની આપે, તો તે હરેકનો રાજાએ અલગ-અલગ મધ્યમ સાહસનો (પાંચસો પણ) દંડ કરવો. ૨૬૩

દમદાટીથી ધર વગેરે પડાવી લેનારનો દંડ

ગૃહે તઢાગમારામં ક્ષેત્રં વા મીપયા હરન્ ।

શતાનિ પચ દણ્ડયઃ સ્યાદજ્ઞાનાદ્દિશ્વતો દમઃ ॥ ૨૬૪ ॥

જે માણસ ખીક ખતાવીને ધર, તળાવ, બાગ કે એતરનો પડાવી લે, તેનો પાંચસો પણનો દંડ કરવો; પણ તે અજ્ઞાનથી

તેમ કરે, તો તેનો રાજ્યે ખસે પણનો હંડ, કરવો. ૨૬૪
સીમાડાની સાગિતી ન મળે તો રાજ્યે પોતે ફેંસલો આપવો.

सीमायामविषद्यायां स्वयं राजैव धर्मवित् ।

प्रदिशेद्भूमिमेतेषामुपकारादिति स्थितिः ॥ २६५ ॥

સીમા સંબંધી ખાતરીલાયક પ્રમાણ ન મળે, તો ધર્મજ્ઞ
રાજ્યે પોતે જ એ વાદીપ્રતિવાદીઓના ઉપકાર માટે તેમની
જમીન નક્કી કરી આપવી; એવી ધર્મમર્યાદા છે. ૨૬૫

સીમાના પાંચ પ્રકાર

[ધ્વજિની મત્સિની ચૈત્ર નિધાની ભયવર્જિતા ।

રાજશાસનનીતા ચ સીમા પંચવિધા સ્મૃતા ॥

ધ્વજિની, મત્સિની, નિધાની, ભયવર્જિતા અને રાજ-
શાસનનીતા, એ પાંચ પ્રકારની સીમા કહી છે.⁺]

एषोऽखिलेनाभिहितो धर्मः सीमाविनिर्णये ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वाक्पारुष्यविनिर्णयम् ॥ २६६ ॥

સીમા સંબંધી નિર્ણય વિષે એ ધર્મ સંપૂર્ણ કહ્યો; હવે
વાક્પારુષ્ય (ગાળાગાળી) સંબંધી નિર્ણય કહીશ. ૨૬૬

ગાળાગાળી માટેના હંડ

शतं मादृणमाकुदय क्षत्रियो दण्डमर्हति ।

वैश्योऽप्यर्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हति ॥ २६७ ॥

દાનિય એ ગ્રાહણને ગાળ આપે, તો તેનો સો પણ હંડ

+ ખાતરીની-જેના ઉપર ધમ બોલી કરી દેાય; મત્સિની-જેના
ઉપર માઠડું લટકાવ્યું દેાય; નિધાની-જેમાં છૂપી નિશાની દાટી
દેાય; ભયવર્જિતા-જેના ઉપર નદી અને પર્વત વગેરે દેાય; અને
રાજશાસનનીતા-જેનો રાજ્યે નિર્ણય કર્યો દેાય.

ધટે; વૈશ્ય જે આઘણુને ગાળ આપે, તો તેનો દોઢસો કે બસો પણુ દંડ થાય; પણ શૂદ્ર આઘણુને ગાળ આપે, તો તેને મારની શિક્ષા થાય. ૨૬૭

પચાશદ્વાસણો દણ્ડયઃ ક્ષત્રિયસ્યામિશંસને ।

વૈશ્યે સ્યાદર્ધપચાશચ્છૂદ્રે દ્વાદશકો દમઃ ॥ ૨૬૮ ॥

આઘણુ જે ક્ષત્રિયને ગાળ દે તો તેનો પચાસ પણુ; વૈશ્યને ગાળ દે તો તેનો પચીસ પણુ અને શૂદ્રને ગાળ દે તો તેનો બાર પણુ દંડ થાય. ૨૬૮

સમવર્ણે દ્વિજાતીનાં દ્વાદશૈવ વ્યતિક્રમે ।

વાદેષ્વવચનીયેષુ તદેવ દ્વિગુણં મવેત્ ॥ ૨૬૯ ॥

દ્વિજવર્ણોર્માનો કાઈ માણસ તેની પોતાની જ બતવાળાને ગાળ દે, તો તેનો બાર પણુ દંડ કરાય; પણુ તે જે ભૂંડી ગાળો દે, તો આ જ દંડ બેવડો થાય. ૨૬૯

[વિપ્રક્ષત્રિયવત્કાર્યો દણ્ડો રાજન્યવૈશ્યયોઃ ।

વૈશ્યક્ષત્રિયયોઃ શૂદ્રે વિપ્રે યઃ ક્ષત્રવશૂદ્રયોઃ ॥

ક્ષત્રિય વૈશ્યને ગાળ દે, તો તેનો આઘણુ ક્ષત્રિયને ગાળ દે ત્યારે જ દંડ થાય, તે (પચાસ પણુનો) દંડ કરવો; વૈશ્ય ક્ષત્રિયને ગાળ દે, તો તેનો ક્ષત્રિય આઘણુને ગાળ દે ત્યારે જ દંડ થાય તે (સો પણુનો) દંડ કરવો; ક્ષત્રિય કે વૈશ્ય શૂદ્રને ગાળ દે, તો તેનો આઘણુ શૂદ્રને ગાળ દે ત્યારે જ દંડ થાય તે (બાર પણુનો) દંડ કરવો; અને શૂદ્ર ક્ષત્રિય કે વૈશ્યને ગાળ દે, તો તેનો શૂદ્ર આઘણુને ગાળ દે ત્યારે જ દંડ થાય તે (મારની સજા) કરવો.]

एकजातिर्द्विजातींस्तु वाचा दारुणया क्षिपन् ।

जिह्वायाः प्राप्नुयान्छेदं जघन्यप्रभवो हि सः ॥ २७० ॥

પણ જે શૂદ્ર દ્વિજવર્ણનાને ભયંકર ગાળો ભાંડે, તે જીભના છેદની શિક્ષા પામે કેમકે તે હલકી જાતનો છે. ૨૭૦

नामजातिग्रहं त्वेषामभिद्रोहेण कुर्वतः ।

निक्षेप्योऽयोमयःशङ्कुर्व्वलन्नास्ये दशङ्गुलः ॥ २७१ ॥

જે શૂદ્ર એ દ્વિજવર્ણનાં નામ અને જાતિ ઉચ્ચારી એમને ભાંડે તો એના મોંમાં દસ આંગળનો લોઢાનો ધગધગતો સળિયો ધુસાડી દેવો. ૨૭૧

શૂદ્ર ગર્વથી બ્રાહ્મણને ધર્મોપદેશ કરે તો ?

धर्मोपदेशं दुर्वेण विप्राणामस्य कुर्वतः ।

तप्तमासेचयेत्તैલं વક્ત્રે શ્રોત્રે ચ પાર્થિવઃ ॥ ૨૭૨ ॥

કોઈ શૂદ્ર જે ગર્વથી બ્રાહ્મણને ધર્મોપદેશ કરે, તો રાજાએ તેના મોંમાં અને કાનમાં તપાવેલું તૈલ ખજાખજાતું તેલ રેડાવવું. ૨૭૨

ગર્વથી ખોટા આક્ષેપ કરનારનો દંડ,

श्रुतं देशं च जातिं च कर्म शरीरमेव च ।

वितयेन ब्रुवन्दर्पावाप्यः स्याद्द्विशतं दमम् ॥ २७३ ॥

જે કોઈ ગર્વથી બીજાનાં વેદજ્ઞાન, દેશ, જાતિ અને શરીરનાં સંસ્કારરૂપ કર્મ વિષે (આક્ષેપો કરી) બૂઠું બોલે, તેનો ખસો પણ દંડ કરવો. ૨૭૩

સામા ખોડ પણ ગહેરમાં કરેનારનો દંડ

काणं वाप्यथवा स्वस्वमन्यं वापि तथाविधम् ।

तप्येनापि ब्रुवन्दाप्यो दण्डं कार्पाषणावरम् ॥ २७४ ॥

જે કોઈ બીજને કાણો, લંગડો કે એવી બીજ ખોડવાળો
(નહેરમાં) કહે અને જે એ સાચું હોય, તોપણ તેનો
ઓછામાં ઓછો એક કાર્પાપણનો હંડ કરવો. ૨૭૪

गुरु तथा मातापिता वज्रेणु अपमान करना नो हं

मातरं पितरं जायां प्रातरं तनयं गुरुम् ।

आक्षारयच्छतं दाप्यः पन्यानं चादद्गुरोः ॥ २७५ ॥

મા, બાપ, પત્ની, ભાઈ, પુત્ર અને ગુરુ-એમને ગાળ
દેનારનો તેમ જ ગુરુને ભાગ ન આપનારનો સો પણ હંડ કરવો.

आक्षयुष्टि वल्लो अंदरोअंदर गाणागाणी करे तो ?

ब्राह्मणक्षत्रियार्थां तु दण्डः कार्यो विज्ञानता ।

ब्राह्मणे साहसः पूर्वः क्षत्रिये त्वेव मध्यमः ॥ २७६ ॥

બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય અંદરેઅંદર ગાળાગાળી કરે, તો
સમજી રાખ્યે બ્રાહ્મણનો પૂર્વસાહસ (અઢીસો પણ) અને
ક્ષત્રિયનો મધ્યમસાહસ (પાંચસો પણ) હંડ કરવો. ૨૭૬

विदूशद्वयोरेवमेव स्वजातिं प्रति तत्त्वतः ।

छेदवर्जं प्रणयनं दण्डसेति विनिश्चयः ॥ २७७ ॥

એ જ પ્રભાણે વૈશ્ય અને શૂદ્ર પોતપોતાની જાતવાળાને
સામાસામી ગાળ દે, તો તેમનો જીજના છેદ સિવાયનો હંડ
કરવો, એવો નિર્ણય છે. (એટલે વૈશ્યનો અઢીસો પણ અને
શૂદ્રનો પાંચસો પણ હંડ થાય.) ૨૭૭

वटलेवाने वटलेवो અને ચોરને ચોર પણ ન કહેવાય

[पतितं पतितेत्युक्त्वा चौरं चौरैति वा पुनः ।

वचनात्तुल्यदोषः स्यान्मिथ्या द्विर्दोषतां व्रजेत् ॥

પતિતને પતિત કહેનારનો અને ચોરને ચોર કહેનારનો તેના
જો વચનથી ઉપર જણાવેલા જોવો જ દોષ ગણવો; (એટલે-ઉપર
પ્રમાણે જ દંડ કરવો;) પણ તે જો ખોટોખોટું જ કહે, તો ઉપર
જણાવેલ કરતાં બેવડો દોષ તેને લાગે. (તેથી તેનો બમણો
દંડ કરવો.)]

મારામારીનો નિર્ણય

एष दण्डविधिः प्रोक्तो वाक्पारुष्यस्य तत्त्वतः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि दण्डपारुष्यनिर्णयम् ॥ ૨૭૮ ॥

ગાળાગાળી મારેનો આ તત્ત્વદષ્ટિથી—જોવો છે તેવો જ દંડ-
વિધિ કહ્યો; હવે મારામારી બાબતનો દંડનિર્ણય કહીશ. ૨૭૮

અંમહેદની આગ

येन केनचिदश्वेन हिंस्याच्चैष्टमन्त्यजः ।

छेत्तव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनुशासनम् ॥ ૨૭૯ ॥

જો અંત્યજ પોતાના ગમે તે અવયવથી શ્રેષ્ઠ પુરુષને મારે,
તો રાત્રએ તેનો તે અવયવ છેદી નાંખાવો, એવી મનુની
આજ્ઞા છે. ૨૭૯

पाणिमुद्यम्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हति ।

पादेन प्रहरन्कोपात्पादच्छेदनमर्हति ॥ ૨૮૦ ॥

તે હાથ કે લાકડી ઉગામી મારે, તો રાત્રએ તેના હાથ
કપાવી નાખવો ધટે; તે ક્રોધ કરી પગપડે પ્રહાર કરે, તો તેના
પગ કપાવી નાખવા યોગ્ય છે. ૨૮૦

ઉચ્ચ વર્ણવાળાની સાથે હલો. એકઆસને બેસી ન થો
સદાસનમમિપ્રેષુરુઃકૃષ્ટ્યાપકૃષ્ટજઃ ।

કઠ્યાં કૃતાઢી નિર્વાસ્યઃ સ્થિત્ત્વં વાડસ્યાવકર્તયેત્ ॥ ૨૮૧ ॥

હલકા વર્ણનો માણસ જો ઉચ્ચ વર્ણના માણસ સાથે
(અભિમાનથી) એક આસને બેસવા ચાહે, તો તેને કેડ ઉપર
હાથ દઈ દેશનિકાલ કરવો. અથવા તેના ફૂલા કતરાવી નાખવા.

હલો! ઉચ્ચ વર્ણ પર થૂંક, મૂતરે કે પાદે તો!

અવનિષ્ઠીવર્તો દર્પદ્વાવોષ્ઠૌ છેદયેન્નૃપઃ ।

અવમૂચયતો મેદૂમવશર્ષયતો ગુદમ્ ॥ ૨૮૨ ॥

નીચ વર્ણનો મનુષ્ય અહંકારથી ઉચ્ચ વર્ણના ઉપર થૂંક,
મૂતરે કે પાદે, તો સજાએ અનુક્રમે તેના બંને હોઠ, તેનું કિંગ
કે ગુદા કપાવી નાખવાં. ૨૮૨

કયા અપરાધે હાથ કપાવી નાખવા?

કેષેષુ પૃક્લતો હસ્તૌ છેદયેદવિચારયન્ ।

પાદયોર્દાઢિકાયાં ચ ગ્રીવાયાં વૃષણેષુ ચ ॥ ૨૮૩ ॥

હલકી જાતિનો મનુષ્ય ઉચ્ચ જાતિના મનુષ્યના વાળ,
પગ, હાઠી, ગરદન કે વૃષણ પકડે, તો વિનાવિચારે તેના બે ય
હાથ કાપી નખાવવા. ૨૮૩

હંડની સજા કયારે?

સ્વભેદકઃ શતં દણ્ઢ્યૌ હૈહિતસ્ય ચ દર્શકઃ ।

માંસમેતા જ્ઞ યણિષ્કાન્નવાસ્યસ્ત્વસ્થિભેદકઃ ॥ ૨૮૪ ॥

સમાન વર્ણવાળાની ચામડી ચીરનારનો તથા તેને લોહી
કાઢનારનો સો પણ અને તેનું માંસ પીંધનારનો છાનિષ્ક હંડ
કરવો; અને તેનાં હાડકાં ભાંગનારને દેશનિકાલ કરવો. ૨૮૪

વનસ્પતિઓનો નાશ કરે તો દંડનિષ્ઠ

વનસ્પતીનાં સર્વેષામુપમૌગં યયા યથા ।

તથા તથા દમઃ કાર્યો હિંસાયામિતિ ધારણા ॥ ૨૮૫ ॥

સર્વ વનસ્પતિઓનો જવોજવો ઉત્તમ, મધ્યમ, આદિ ઉપલોગ થતો હોય, તે તે પ્રમાણે એ વનસ્પતિઓનો નાશકરે ત્યારે (એ ઉપલોગના પ્રમાણમાં ઉત્તમ, સાદસ, આદિ). દંડ કરવો, એવી ન્યાયમર્યાદા છે.^x ૨૮૫

માણસો કે પશુઓને ઈજા કરનારનો દંડ

મનુષ્યાણાં પશુનાં ચ દુઃખાય પ્રદ્ધતે સતિ ।

યયા યયા મહદ્દુઃખં દણ્ડં કુર્યાત્તથા તયા ॥ ૨૮૬ ॥

મનુષ્યોને અને પશુઓને દુઃખ કરવા માટે જો માર માર્યો હોય, ત્યારે જવુંજવું મહાદુઃખ ઉપજાવ્યું હોય તેવોતેવો દંડ કરવો. ૨૮૬

ઈજા કરનારે ઈજા પામનારને ખર્ચ ભરપાઈ કરવો

અક્લાવપીડનાયાં ચ વ્રણશોણિતયોસ્તયા ।

સમુરયાનવ્યયં દાપ્યઃ સર્વદણ્ડમયાપિ વા ॥ ૨૮૭ ॥

કોઈ મનુષ્ય કોઈના હાથપગ આદિ અંગોને પીડે, તેને જખમ કરે અથવા લોહી કાઢે, તો રાજાએ તે (ઈજા પામનાર) સાજો થાય, ત્યાંસુધીનો ખર્ચ તે મારનાર પાસેથી અપાવવો અથવા તેના (ધનદંડ, શરીરદંડ વગેરે) સર્વ જાતના દંડ કરવા. ૨૮૭

^x આવો જ વિષ્ણુનો અભિપ્રાય છે : ‘જે વૃક્ષનો ઉપયોગ રૂબાઈ થતો હોય, તેને કાપનારનો ઉત્તમ સાદસ; જેનો ઉપયોગ પુષ્પોથી થતો હોય, તેને કાપનારનો મધ્યમ સાદસ; વેણા, મુઝા કે વેણીઓને જે કાપી નાખે તેનો સો કાર્ણપણ અને ધાસને જે કાપી નાખે, તેનો એક કાર્ણપણ દંડ કરવો.’ અહીં કાર્ણપણ સજ્જનો અર્થ મનુષ્યે જે કર્યો છે, તે જ ‘પણ’ સમજવાનો છે. (મુદ્દક)

કાર્ધના માલને કાર્ધ નુકસાન કરે તો ?

દ્રવ્યાણિ દિંસ્યાઘો यस્ય જ્ઞાનતોઽજ્ઞાનતોઽપિ વા ।

સ તસ્યોત્પાદયેતુષ્ટિં રાજે દદ્યાચ તત્સમમ્ ॥ ૨૮૮ ॥

જે માણસ બાણતાં કે અબાણતાં જેના માલને નુકસાન કરે, તેણે માલધણી પ્રસન્ન થાય તેમ કરવું અને રાજને તે નુકસાન જેટલો દાંડ ભરવો. ૨૮૮

અમુક વસ્તુઓની નુકસાનીમાં પાંચગણો દાંડ

ચર્મચાર્મિકમાણ્ડેષુ કાષ્ઠોષ્ઠમયેષુ ચ ।

મૂલ્યાત્પચ્ચગુણો દણ્ડઃ પુષ્પમૂલકલેષુ ચ ॥ ૨૮૯ ॥

ચામડાને કે ચામડાનાં, લાકડાનાં અને માટીનાં વાસણોને તેમ જ ફૂલ, મૂળ અને ફળને નુકસાન કરનાર પાસેથી તે તે વસ્તુની કિંમતથી પાંચગણો દાંડ લેવો. ૨૮૯

વાહન તથા હાંકનાર વગેરે કપારે દાંડપાત્ર નથી ।

યાનસ્ય ચૈવ યાતુશ્ચ યાનસ્વામિન ઇવ ચ ।

દશાતિવર્તનાન્યાદુઃ શ્રેષ્ઠે દણ્ડો વિધીયતે ॥ ૨૯૦ ॥

વાહન, વાહન ચલાવનાર અને વાહનનો ધણી, એમનો નીચેનાં દશ કારણોમાં દાંડ કરાતો નથી; બાકીનામાં દાંડ કરાય.

એ દશ કારણો

છિન્નનાસ્યે મગ્નયુગે તિર્યક્પ્રતિષ્ઠાગતે ।

મક્ષમજ્જે ચ યાનસ્ય ચક્રમજ્જે તયૈવ ચ ॥ ૨૯૧ ॥

છેદને ચૈવ યન્સાળાં યોક્ત્રરશ્મ્યોસ્તયૈવ ચ ।

આક્રન્દે ચાપ્યપૈદ્યોતિ ન દણ્ડં મનુરવવીત્ ॥ ૨૯૨ ॥

નાથ તૂટી બચ, ધૂંસરી ભાંગી બચ, લાચીનીચી જમીનને લીધે વાહન તીરછાં ચાલે, કે તે અવળાં પડી બચ; વાહનનાં

પેડાં તૂટી જાય, આમડાની વાધરી કપાઈ જાય, જેતરું કે દોર-
લગામ તૂટી જાય અને 'દૂર ખસો' એમ બૂમ પાડ્યા છતાં
કોઈને ઈજા થાય, તો કોઈનો હાંડ ન થાય, એમ મનુએ કહ્યું છે.

હાંકનાર અણુધડ હોય તો માલિકનો હાંડ

यत्रावर्तते युग्यं वैगुण्यात् प्राजकस्य तु ।

तत्र स्वामी भवेदण्ड्यो हिंसायां द्विशतं दमम् ॥ ૨૯૩ ॥

પણ હાંકનારની અણુઆવડતને લીધે વાહન આડું અવળું
જતું રહે અને તુકસાન કરે, તો વાહનના ધણીનો ખસો પણ
હાંડ કરવો. ૨૯૩

હાંકનાર વગેરેનો હાંડ

प्राजकश्चेद्भवेदासः प्राजको दण्डमर्हति ।

युग्यस्याः प्राजकेऽनासि सर्वे दण्ड्याः शतं शतम् ॥ ૨૯૪ ॥

હાંકનારો જે હોશિયાર હોય, (છતાં કંઈ તુકસાન કરે)
તો હાંકનાર હાંડપાત્ર થાય; તે હોશિયાર ન હોય તો વાહનમાં
બેઠેલા હરેકનો સો સો પણ હાંડ કરવો. ૨૯૪

આ સ્થિતિમાં હાંકનારનો ખાસ હાંડ

स चेत्तु पयि संरुद्धः पशुमिवा रथेन वा ।

प्रमापयेत्प्राणभृतस्तत्र दण्डोऽविचारितः ॥ ૨૯૫ ॥

ઢોરડાંખરને લીધે કે સામે આવતા રથને કારણે તે હાંકનાર
રસ્તામાં અટકી પડ્યો હોય, છતાં વાહન આગળ ચલાવે અને
એમ કરતાં કોઈ પ્રાણીને મારી નાખે, તો રાત્રએ વિનાચિચાત્રે
તેનો નીચે પ્રમાણે હાંડ કરવો. ૨૯૫

મનુષ્યમારણે ક્ષિપ્રં ચૌરવત્કિલ્બિષં મહેત્ ।

શ્રુણમૃત્સુ મહસ્ત્વર્ષ ગોગજોટ્પદ્યાદિષુ ॥ ૨૯૬ ॥

જે માણસને મારી નાખે તો તે હાંકનારનો ચોરની પેઠે તરત અપરાધ ગણાય; (તેથી ૧૦૦૦ પણ દંડ કરવો;) પણ એમાં જે ગાય, હાથી, ઊંટ અને ઘોડો વગેરે મોટાં પ્રાણીઓ માર્યાં ગયાં હોય, તો તેથી અર્ધો દંડ (૫૦૦ પણ) કરવો. ૨૯૬

શુદ્રકાળાં પશૂનાં તુ હિંસાયાં દ્વિશતો દમઃ ।

પંચાશતુ મવેદણ્ઢઃ શુમેષુ સ્ત્રગપક્ષિષુ ॥ ૨૯૭ ॥

નાનાંનાનાં પશુઓ માર્યાં જાય, તો બસો પણ દંડ કરવો; અને સારાં મૃગો કે પક્ષીઓ માર્યાં જાય, તો પચાસ પણ દંડ કરવો. ૨૯૭

• ગર્દભાજાવિકાનાં તુ દણ્ઢઃ સ્યાત્પચ્ચમાષિકઃ ।

માવકસ્તુ મવેદણ્ઢઃ ચસૂકરત્રિપાતને ॥ ૨૯૮ ॥

ગધેડાં કે મેંદાંબકરાં માર્યાં જાય, તો પાંચ માધાનો દંડ કરવો; પણ કૂતરાં કે બૂંડ માર્યાં ગયાં હોય તો એક માધાનો દંડ કરવો. ૨૯૮

ઓ, પુત્ર વગેરેના શુનામાં શિક્ષા

માર્યા પુત્રશ્ચ દાસશ્ચ પ્રેષ્યો વ્રાતા ચ સોદરઃ ।

પ્રાપ્તાપરાધાસ્તાહ્યાઃ સ્યુ રજ્જ્વા વેણુદલેન વા ॥ ૨૯૯ ॥

પત્ની, પુત્ર, દાસ, નોકર કે નાનોભાઈ અપરાધ કરે, ત્યારે તેમને દોરડાથી અથવા વાંસની લાકડીથી મારવાં. ૨૯૯

ઉપર જણાવ્યા વિરુદ્ધ શિક્ષા કરે તેને સજા

• પૃષ્ઠતસ્તુ શરીરસ્ય નોતમાઙ્ગે કર્યંચન ।

અતોડન્યથા તુ પ્રહરન્પ્રાપ્તઃ સ્યાચૌરકિલ્બિષમ્ ॥ ૩૦૦ ॥

પણ એ માર વાંસા ઉપર મારવો; પરંતુ મસ્તક આદિ
ઉત્તમ અંગ ઉપર કદી મારવો નહિ; એથી લેણી રીતે પ્રહાર
કરનારને ચોરની પેઠે સજા થાય. ૩૦૦

ચોરને શિક્ષા કરવાનો નિર્ણય

एषोऽखिलेनामिदितो दण्डपारुष्यनिर्णयः ।

स्तेनस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं दण्डविनिर्णये ॥ ૩૦૧ ॥

આ મારામારી સંબંધી નિર્ણય સંપૂર્ણ કહ્યો; હવે
ચોરના સંબંધી શિક્ષાનિર્ણય વિષેની વિધિ કહીશ. ૩૦૧

ચોરોને વશ કરવાથી, રાજ્યની આગાદી

परमं यत्तमातिष्ठेत्स्तेनानां निग्रहे नृपः ।

स्तेनानां निग्रहादस्य यशो राष्ट्रं च वर्धते ॥ ૩૦૨ ॥

રાજાએ ચોરોને સજા કરવામાં ખાસ યત્ન કરવો; ક્રોધે
ચોરોને સજા કરવાથી રાજાનો યશ અને રાજ વધે છે. ૩૦૨

ચોરોને સજા કરવી એ જ પ્રજાને અભયદાન

अमयस्य हि यो दाता स पूज्यः सततं नृपः ।

सत्रं हि वर्धते तस्य सदैवामयदक्षिणम् ॥ ૩૦૩ ॥

જે રાજા (પ્રજાને) અભયદાન કરે છે, તે નિરંતર પૂજ્ય છે;
તે રાજાનો અભયરૂપી દક્ષિણાવાળો યજ્ઞ હમેશાં વધે છે. ૩૦૩

પ્રજાના ધર્મઅધર્મમાં રાજાનો હોય ભાગ

सर्वतो धर्मपट्टमागो राज्ञो भवति रक्षतः ।

अधर्मादपि पट्टमागो भवत्यस्य दारक्षतः ॥ ૩૦૪ ॥

પ્રજાની રક્ષા કરતા રાજાને સર્વ પ્રજાના ધર્મનો હોય
ભાગ મળે છે અને રક્ષા નહિ કરતા રાજાને (પ્રજાના) અધર્મ-
માંથી પણ હોય ભાગ મળે છે. ૩૦૪

યદધીતે યદ્યજતે યદ્દદાતિ યદર્ચતિ ।

તસ્ય પદ્મમાગમાગ્રાજા સમ્યગ્મવતિ રક્ષણાત્ ॥ ૩૦૫ ॥

(પ્રજા) ને અધ્યયન, યજ્ઞ, દાન અને પૂજન કરે છે, તેનો છઠો ભાગ, પ્રજાનું સારી રીતે રક્ષણ કરવાથી રાજાને મળે છે.

પ્રજાપાલનથી રાજાને રાજા યજ્ઞનું ફળ

રક્ષન્ ધર્મેણ મૃતાનિ રાજા વધ્યાંધ પાતયન્ ।

યજતેઽહરદ્યજ્ઞૈઃ સદસ્રશતદક્ષિણૈઃ ॥ ૩૦૬ ॥ ૧૦૦,૦૦૦

પ્રાણીઓનું ધર્મથી પાલન કરતો અને-શિક્ષાપાત્રોને યોગ્ય શિક્ષા કરતો રાજા રાજા એક લાખ (ગાયો)ની દક્ષિણાવાળા યજ્ઞો કરે છે. (એમ સમજાવું.) ૩૦૬

પ્રજાપાલન નહિ કરતો રાજા નરકે જાય

૧ યોઽરક્ષન્ચલિમાદત્તે કરં શુલ્કં ચ પાર્યિવઃ ।

પ્રતિભાગં ચ દણ્ડં ચ સ સઘો નરકં યજેત્ ॥ ૩૦૭ ॥

જે રાજા પ્રજાનું રક્ષણ ન કરે છતાં (પ્રજાનાં) ધાન્ય વગેરેનો છઠો ભાગ, કર, દણ્ડ અને દંડ લે છે, તે તત્કાળ નરકે જાય છે. ૩૦૭

રક્ષણ ન કરનારો રાજા બધાનાં પાપ લે છે

અરક્ષિતારં રાજાનં ધલ્પિપદ્મમાગદ્દારિણમ્ ।

તમાહુઃ સર્વલોકસ્ય સમગ્રમલહારકમ્ ॥ ૩૦૮ ॥

પ્રજાનું રક્ષણ ન કરે છતાં જે રાજા ધાન્યનો છઠો ભાગ લે છે, તેને સર્વ લોકોનાં સર્વ પાપનો લેનાર કહે છે. ૩૦૮

જે રાજા અપેક્ષિત પામે

૨ અનપેક્ષિતમર્યાદં નાસ્તિકં વિપ્રતુલ્પકમ્ ।

અનપેક્ષિતારમત્તારં નૃપં વિષાદપોગતિમ્ ॥ ૩૦૯ ॥

શાસ્ત્રમર્યાદાની દરકાર નહિ રાખનારો, નાસ્તિક, પ્રજાને લૂંટનારો અને રક્ષણ ન કરે છતાં (કર વગેરે) હોદ્દયાં કબ્જી બનારો રાજા અધોગતિ પામે છે, એમ બાણવું. ૩૦૯

રાજાએ અધર્મીને ત્રણ રીતે સજા કરવી

અધાર્મિકં ત્રિમિર્ચાર્યૈર્નિગૃહ્ણીયાત્પ્રયત્નતઃ ।

નિરોધનેન વન્ધેન વિવિધેન વધેન ચ ॥ ૩૧૦ ॥

નિરોધન (કેદ), બંધ (ગેદી) અને જાતજાતના માર, એ ત્રણ ઉપાયોથી રાજાએ (ચોર આદિ) અધર્મીને પ્રયત્નથી શિક્ષા કરવી. ૩૧૦

રાજાએ સાથી રાજા પવિત્ર થાય છે ?

નિગ્રહેણ હિ પાપાનાં સાધૂનાં સદ્ગ્રહેણ ચ ।

દ્વિજાતપ ઇવેજ્યામિઃ પૂયન્તે સતતં નૃપાઃ ॥ ૩૧૧ ॥

તેમ દ્વિજાતિઓ યજ્ઞાદિથી પવિત્ર થાય છે, તેમ રાજાઓ પાપીઓને સજા કરવાથી અને સજાનો નું રક્ષણ કરવાથી નિરંતર પવિત્ર થાય છે. ૩૧૧

રાજાએ રાજા રાજા ક્ષમા આપવી ?

ક્ષન્તવ્યં પ્રમુખા નિત્યં ક્ષિપતાં કાર્મિણાં નૃણામ્ ।

ષાલ્લુદ્ધાતુરાગ્રાં ચ કુર્વતા હિતમાત્મનઃ ॥ ૩૧૨ ॥

દાવાના વાદીપ્રતિવાદી માણસો, બાળકો, વૃદ્ધો તેમ જ રાગિયાઓ કંઈ આક્ષેપ કરે, તો પોતાનું હિત ધમ્મતા રાજાએ તેમને નિત્ય ક્ષમા આપવી. ૩૧૨

એવી ક્ષમા-અણમાનું ક્ષમા

યઃ ક્ષિપ્તો મર્ષયત્યર્તસ્તેન સર્ગે મહીયતે ।

યસ્ત્વૈશ્વર્યાન્ન ક્ષમતે નરકં તેન મન્હતિ ॥ ૩૧૩ ॥

દુઃખી લોકોએ આક્ષેપ કર્યા છતાં જ રાજા તે સહન કરી લેકે, તે સ્વર્ગમાં પૂજાય છે; પણ જ રાજા (પોતાના) ઐશ્વર્યને લીધે તેઓને ક્ષમા આપતો નથી, તે નરકમાં જાય છે. ૩૧૩

ચોરે જાતે રાજા પાસે હાજર થવું

રાજા સ્તેનેન ગન્તવ્યો મુક્તકેશેન ધાવતા ।

આચક્ષાણેન તસ્તેયમેવંકર્માસ્મિ શાધિ મામ્ ॥ ૩૧૪ ॥

સ્કન્ધેનાદાય મુસલં છગુઢં વાપિ સ્વાદિરમ્ ।

શક્તિ-ચોમયતસ્તીક્ષ્ણામાયસં દણ્ડમેવ વા ॥ ૩૧૫ ॥

ભૂશળ, ખેરની લાકડી, બેધારી તીક્ષ્ણ બરછી અથવા લોખંડી ધોડો, ખાંધ ઉપર રાખી ચોરે છટાવાળે ઢોડતાં રાજા પાસે જવું અને કહેવું, કે ‘અમુક ચોરી મેં કરી છે, મને શિક્ષા કરો.’ ૩૧૪, ૩૧૫

ચોર મારથી અને બ્રાહ્મણ તપથી જ શુદ્ધ થાય

[ગૃહીત્વા મુસલં રાજા સકૃદન્યાતુ તં સ્વયમ્ ।

વથેન શુધ્યતિ સ્તેનો ગ્રાહ્યણસ્તપસૈવ વા ॥

રાજાએ પોતે તે ભૂશળ લઈ તેને એકવાર પ્રહાર કરવો;

કેમકે ચોર મારથી અને બ્રાહ્મણ તપથી જ શુદ્ધ થાય છે.]

ચોરને સજા ન કરે તો રાજાને ચોરનું પાપ લાગે

શાસનાદ્વા વિમોક્ષાદ્વા સ્તેનઃ સ્તેયાદિમુચ્યતે ।

અશાસિત્વા તુ તં રાજા સ્તેનસ્યામ્નોતિ કિલ્વિષમ્ ॥ ૩૧૬ ॥

શિક્ષા કરવાથી કે છોડી દેવાથી ચોર તે ચોરીના

પાપ)માંથી છૂટી જાય છે; પણ તે ચોરને સજા ન કરવાથી રાજા ચોરનું પાપ પામે છે. ૩૧૬

કાનાં પાપ ક્યાં ધોવાય છે ?

અન્નાદે ધૂળદ્વા માર્દ્ધિ પત્ની માર્યાપચારિણી ।

ગુરૌ શિષ્યશ્ચ યાજ્ઞશ્ચ સ્તેનો રાજનિ કિલ્વિષમ્ ॥ ૩૧૭ ॥

ગર્ભદત્તા કરનારો જેનું અન્ન ખાય છે, ત્યાં વ્યભિચારિણી પત્ની પતિમાં, શિષ્ય ગુરુમાં અને યજમાન પોતાના ગોરમાં જમ પોતાનાં પાપ ધૂએ છે, તેમ ચોર રાજાને વિષે પોતાનું પાપ ધૂએ છે.* ૩૧૭.

+ માનુવશ્ચ પણ આમજ લખે છે: ‘મૃતક્લ્પઃ પ્રહારાત્તે જીવમપિ વિશુદ્ધયતિ । (રાજાએ અપરાધની સજા તરીકે કરેલા) પ્રહારથી પીડાયેલા તે ચોર મરી જાય અથવા મૂએલા જેવો થઈ જાય ત્યારે તે ચોર મરી જાય અથવા મૂએલા જેવો થઈ જાય તો એ પોતાનાં પાપથી છૂટી જાય છે, પણ દયા વગેરેના કારણે રાજા તેને જો મારે નહિ, તો એ ચોરનું પાપ રાજાને જ લાગે છે. (કુસ્લક)

* અર્થાત્ ગર્ભદત્તા જેણે કરી હોય, તેનું એ પાપ જલ્પવામાં આવે, છતાં જો તેને અન્ન ખવડાવે તેને; પોતાની પત્ની વ્યભિચાર કરે છે, એ વાત ચોક્કસ જાણ્યા છતાં તેનો પતિ આંખ આડા કરી સહન કર્યો કરે તેને; શિષ્ય સંખ્યાવંદન-અભિદોષ વગેરે ન કરે અને ગુરુ તે વાત જાણવા છતાં સહન કરે, તે ગુરુને; અને યજમાન કોઈ યજ્ઞવિધિ ઓળંગે, તે છતાં તેને યજ્ઞ કરાવનાર-તેનો ગોર વગેરે તેનું માલવા દે અને અમુક ચોર ચોરી કરે છે, એમ જાણ્યા છતાં રાજા તે સજા ન કરે, તો તેમને તેઓના પાપનો સંખંધ થાય છે, પણ તેથી ગર્ભદત્તા કરનાર, વ્યભિચારિણી પત્ની, દુષ્ટ શિષ્ય, અરાજ યજમાન અને ચોર તો પોતપોતાનાં પાપથી છૂટતા જ નથી, એમ સમજવું. (કુન્દક)

રાજદંતો મહિમા

રાજમિઃ કૃતદણ્ડાસ્તુ કૃત્વા પાપાનિ માનવાઃ ।

નિર્મલાઃ સ્વર્ગમાયાન્તિ સન્તઃ સુકૃતિનો યથા ॥ ૩૧૮ ॥

પાપ કરીને રાજગો દ્વારા સખ પામેલા માણસો નિર્મળ થઈ પુણ્યશાળીઓની જેમ સ્વર્ગમાં જાય છે. ૩૧૮

હવા પરથી દોરડું કે ઘડો ચોરનાર અને પરજ ભાંગનારને સખ યસ્તુ રજ્જું ઘટં કૂવાદ્ધરેદ્ધિન્ધાચ યઃ પ્રપામ્ ।

સ દણ્ડં ગ્રાપ્તુયાન્માપં તે ચ તસ્મિન્સમાદરેત્ ॥ ૩૧૯ ॥

જે હવા પરથી દોરડું કે ઘડો ચોરી જાય અથવા પરજને તોડી નાખે, તેનો એક માથો દંડ કરવો અને તે દોરડું વગેરે હવા ઉપર પાછાં મુકાવવાં (અને પરજ ચાલુ કરાવવી). ૩૧૯

અનાજની ચોરી કરનારને સખ

ધાન્યં દશમ્યઃ કુમ્ભેમ્યો હરતોઽમ્યધિકં વષઃ ।

શેષેઽપ્યેકાદશગુણં દાપ્યસ્તસ્ય ચ તદ્વનમ્ ॥ ૩૨૦ ॥

દશ કુંબ+ કરતાં વધારે ધાન્યની જ ચોરી કરે, તેને બારે મારની સખ કરવી; એથી ઓછા ધાન્યની જ ચોરી કરે, તેનો ધાન્યના મૂલ્યથી અગિયારગણો દંડ કરવો અને ધણીનો તે માલ પાછો અપાવવો. ૩૨૦

સોનું વગેરે તથા કપડાં ચોરનારને સખ

તથા ધરિમમેધાનાં શતાદમ્યધિકે વષઃ ।

સુવર્ણરજતાદીનામુત્તમાનાં ચ વાસસામ્ ॥ ૩૨૧ ॥

વળી ત્રાજવે તોળવા યોગ્ય સોનું અને આંદી વગેરેની જેમ જ ઉત્તમ વસ્ત્રોની ચોરી સો પલથી વધુ વજનની હોય, તેનો પલનો એક દોળ અને વીસ દોળનો એક કુંબ.

તો ચોરનારને મારની શિક્ષા ધટે. ૩૨૧

પચાશતસ્ત્વગ્યધિકે હસ્તચ્છેદનમિષ્યતે ।

શેષે ત્વેકાદશગુણં મૂલ્યાદ્દણ્ડં પ્રકલ્પयेत् ॥ ૩૨૨ ॥

તે ચોરી પચાસ પલ કરતાં વધુ વજનની હોય, તો તે ચોરનારના હાથ કાપી નખાવવા; પણ તેથી ઓછા વજનની હોય, તો તેનો માલની કિંમતથી અગિયારગણો દંડ કરવો.

પુરુષ, સ્ત્રી તથા રત્નો ચોરનારને સજા

પુરુષાણાં કુલીનાનાં નારીણાં ચ વિશેષતઃ ।

મુખ્યાનાં ચૈવ રત્નાનાં હરણે વધમર્દતિ ॥ ૩૨૩ ॥

કુલીન પુરુષોત્તમ અને ખાસ કરી સ્ત્રીઓનું તેમ જ ઉત્તમ રત્નોનું હરણ કરનારને (અંગછેદન વગેરે) મારની શિક્ષા ધટે છે. ૩૨૩

મોટાં પશુ, સસ્ત્રો તથા ઓપધ ચોરનારને સજા

મહાપશૂનાં હરણે શસ્ત્રાણામોપધસ્ય ચ ।

કાલમાસાય કાર્યં ચ દણ્ડં રાજા પ્રકલ્પयेत् ॥ ૩૨૪ ॥

મોટાં પશુઓના, શસ્ત્રોના અને ઓપધના હરણમાં સમય તથા અપરાધ ઝેર ને રાજાએ દંડ કરવો. ૩૨૪

અર્ધો પગ કાપી નખાવવાની સજા

ગોપુ મ્રાક્ષણસંસ્થાસુ હૃરિકાયાથ મેદને ।

પશૂનાં હરણે ચૈવ સઘઃ કાર્યોઽર્ધપાદિકઃ ॥ ૩૨૫ ॥

ગ્રામજનની ગાયો ચોરવા માટે, ગાયને નાથ નાખી હળે જોડવા માટે તથા મેઢાંબકરાં વગેરે પશુઓ હરવા માટે અર્ધ-પગ કાપી નખાવવો. ૩૨૫

નીચેની આ ચીજો ચોરનારને દંડ -

સૂત્રકાર્પાસકિણ્વાનાં ગોમયસ્ય ગુહસ્ય ચ ।

દધઃ ક્ષીરસ્ય તક્તસ્ય પાનીયસ્ય તુળસ્ય ચ ॥ ૩૨૬ ॥

વેણુવૈદલમાણ્ડાનાં લવણાનાં તથૈવ ચ ।

મૃન્મયાનાં ચ હરણે મૃદો મસ્મન એવ ચ ॥ ૩૨૭ ॥

મત્સ્યાનાં પક્ષિણાં ચૈવ તૈલસ્ય ચ ઘૃતસ્ય ચ ।

માંસસ્ય મધુનથૈવ યજ્ઞાન્યસ્પશુસંમવન્ ॥ ૩૨૮ ॥

અન્યેષાં ચૈવમાદીનાં મધાન્નામોદનસ્ય ચ ।

પક્ષાન્નાનાં ચ સર્વેષાં તન્મૂલ્યાદ્વિગુણો દમઃ ॥ ૩૨૯ ॥

દોરા, ઠપાસ, કેડનાં બીજ, છાણુ, ગોળ, હડી, દૂધ, છાશ, પીણું, પાસ, વાંસના ટોપણા વગેરે પાત્રો, મીઠું, માટીનાં વાંસણો, માટી, રાખ, માછલાં, પંખીઓ, તેલ, ઘી, માંસ, મધ, પશુમાં થતી શિંગડાં વગેરે ચીજો, બાર જાતનાં મધો, રાંધેલા ખાત, તેમ જ સર્વ પ્રકારનાં પકવાનો વગેરેની ચોરી કરનારને તે તે ચીજની કિંમતથી બમણો દંડ કરવો. ૩૨૬-૩૨૯

પુષ્પો વગેરે ચોરનારને દંડ

પુષ્પેષુ હરિતે ધાન્યે ગુલ્મવહ્નીનગેષુ ચ ।

અન્યેષ્વપરિપ્તેષુ દણ્ડઃ સ્યાત્પચકૃષ્ણઃ ॥ ૩૩૦ ॥

ફૂલો, લીલાં ધાન્ય, ગ્રુચ્છા, વેલીઓ, વૃક્ષો અને સાદુ-સૂકું કરી તૈયાર ન કરેલાં બીજાં ધાન્યોની ચોરી કરનારને પાંચ કૃષ્ણણનો દંડ કરવો. ૩૩૦

સાક કરેલું ધાન્ય વગેરે ચોરનારને દંડ

પરિપ્તેષુ ધાન્યેષુ શાકમૂલફલેષુ ચ ।

નિરન્વયે શતં દણ્ડઃ સાન્વયેર્ધશતં દમઃ ॥ ૩૩૧ ॥

સાફ કરેલાં ધાન્ય, શાક, મૂળ અને ફળ સંબંધી ચોરી કરનાર જે માલધંણીનો સંબંધી હોય, તો તેનો પચાસ પશુ અને સંબંધી ન હોય તો સો પશુનો દંડ કરવો. ૩૩૧

સાહસ-ચોરીની વ્યાખ્યા

स्यात्साहसं त्वन्वयवत्प्रसमं कर्म यत्कृतम् ।

નિરન્વયં મવેત્સ્તેયં હત્વાઽપચ્યયતે ચ યત્ ॥ ૩૩૨ ॥

ધણીની નજર આગળ જે કામ બળજબરીથી કરવામાં આવે, તે સાહસ ગણાય; અને જે તેની નજર બહાર તફાવવામાં આવે, તે ચોરી ગણાય. ૩૩૨

અગ્નિની ચોરી કરનારનો દંડ . . .

यस्त्वेतान्युપकलृप्तानि द्रव्याणि स्तेनयेन्नरः ।

તમાઘં દણ્ડયેદ્રાજા યમ્યાગ્નિં ચોરયેદ્ગૃહાત્ ॥ ૩૩૩ ॥

જે માણસ (દોરા વગેરે) આ ઉપર કહેલી તૈયાર વસ્તુઓને તેમ જ ધરમાંથી અગ્નિને ચોરી બળ, તેનો રાજાએ પ્રથમ સાહસનો દંડ કરવો. ૩૩૩

જે જે અંગથી યુનો તે તે અંગનું છેલ્લ

येन येन यथाऽङ्गेन स्तेनो नृषु विचेष्टते ।

તત્તદેવ હરેત્તસ્ય પ્રત્યાદેશાય પાર્થિવઃ ॥ ૩૩૪ ॥

ચોર પોતાનાં જે જે અંગ વડે માણસોમાં ચોરી વગેરે યુનો કરે, તેનાં તે તે અંગોને રાજાએ ફરી તેવો યુનો અટકાવવા માટે હરી લેવાં. ૩૩૪

शिक्षापात्र पिता वज्रेण पक्ष राज्ञ शिक्षा કરે

પિતાઽડ્ઢાર્યઃ સુદન્માતા માર્યા પુત્રઃ પુરોહિતઃ ।

નાદણ્ઢઘો નામ રાજ્ઞોઽસ્તિ યઃ સ્વધર્મે ન તિષ્ઠતિ ॥ ૩૩૫ ॥

પિતા, આચાર્ય, મિત્ર, ભાતા, પત્ની, પુત્ર અને પુરોહિત
પ્રભુ જે સ્વધર્મમાં ન રહે, તે તેમને પણ સજા શિક્ષા કરી
શકે છે. ૩૩૫

રાજા યુનો કરે તે તે બીજાઓ કરતાં હજારગણો શિક્ષાપાત્ર
કાર્પાષણં મહેદ્ગ્ધો યત્રાન્યઃ પ્રાકૃતો જનઃ ।

તત્ર રાજા મહેદ્ગ્ધઃ સદસ્યમિતિ ધારણા ॥ ૩૩૬ ॥

જે અપરાધ માટે બીજો સામાન્ય માણસ એક કાર્પા-
પણનો હંડપાત્ર થાય, તે જ અપરાધ માટે રાજા પોતે એક
હજારનો હંડપાત્ર થાય, એવી શાસ્ત્રમર્યાદા છે. ૩૩૬

હવે વસ્તુ અનુક્રમે અધિક અપરાધી

અષ્ટાપાર્થં તુ શૂદ્રસ્ય સ્ત્રેયે મરતિ કિલ્બિપમ્ ।

ષોડશૈવ તુ વૈશ્યસ્ય દ્વાવિંશત્ક્રત્રિયસ્ય ચ ॥ ૩૩૭ ॥

બ્રાહ્મણસ્ય ચતુઃપટ્ટિઃ પૂર્ણં વાપિ શતં મયેત્ ।

દ્વિગુણા વા ચતુઃપટ્ટિસ્તદોપગુણવિદિ સઃ ॥ ૩૩૮ ॥

ચોરીમાં તેના ગુણદોષ બાબતનાર શૂદ્રને આઠગણું, વૈશ્યને
સોળગણું અને ક્રત્રિયને બત્રીસગણું પાપ લાગે છે; પણ બ્રાહ્મણ
તેના ગુણદોષને (ખાસ) બાબતનાર છે, એટલે તેને ચોસઠગણું,
પૂરું સોગણું કે એકસોઅઠાવીશગણું પાપ લાગે છે. ૩૩૭, ૩૩૮

હવે વસ્તુ લેવામાં ચોરી ન ગણાય ।

વાનસ્પત્યં મૂલફલં દાર્વગન્યથં તથૈવ ચ ।

તૂળં ચ ગોમ્પો પ્રાઘાર્થમસ્ત્રેયમનુરમ્ભવીત્ ॥ ૩૩૯ ॥

વનસ્પતિનાં મૂળ, ફળ, અગ્નિ માટેનાં લાકડાં અને ગાયને

'ખાયા સારુ ધાસ લેવું', એમાં ચોરી નથી, (અધર્મ પણ નથી)

એમ મનુએ કહ્યું છે. ૩૩૯

ચોરને યજ્ઞાદિ કરાવી તેની પાસેથી ધન લેનાર બ્રાહ્મણ પશુ ચોર
 | યોડદત્તાદાયિનો હસ્તાલિપ્સેત વ્રાહ્મણો ધનમ્ ।
 યાજનાધ્યાપનેનાપિ યથા સ્તેનસ્તથૈવ સઃ ॥ ૩૪૦ ॥
 જે બ્રાહ્મણ ચોરને યજ્ઞ અને વેદાધ્યયન કરાવી તેની
 પાસેથી ધન મેળવવા ઇચ્છે છે, તે ચોર જેવો જ છે. (માટે તેને
 ચોર જેવી જ સજા થાય.) ૩૪૦

કયો દ્વિજ શિક્ષાપાત્ર નથી ?

દ્વિજોડધ્વગઃ ક્ષીણવૃત્તિર્દાવિદ્ધૂ દ્વે ચ મૂલકે ।
 આદદાનઃ પરક્ષેત્રાન્ન દણ્ડં દાતુમર્હતિ ॥ ૩૪૧ ॥
 ઘટેમાર્ગુ દ્વિજજાતિ એ બાતું ખૂટી ગયું હોય, તેથી પારકા
 ખેતરમાંથી શેલડીના બે સાંકા તથા બે મૂળા તે લે, તો તેનો
 દંડ કરવો ન ઘટે. ૩૪૧

નીચે બતાવેલ આ ચોર જેવો જ ગુનેગાર થાય
 અસંદિતાનાં સંદાતા સંદિતાનાં ચ મોક્ષકઃ ।
 દાસાશ્વરથહર્તા ચ પ્રાસઃ સ્યાચ્ચોરકિલ્વિપમ્ ॥ ૩૪૨ ॥
 જે માણસ બીજનાં છૂટાં પશુઓ (ગર્વથી) બાંધી લે અને
 બાંધેલાંને છોડી મૂકે; તેમ જ દાસ, ઘોડા તથા રથને જે હરી લે,
 તે ચોર જેવો અપરાધી થાય. ૩૪૨

ચોરને વશ રાખનાર રાજા યશસ્વી અને સુખી થાય
 અનેન વિધિના રાજા કુર્વાણઃ સ્તેનનિગ્રહમ્ ।
 યશોડસ્મિન્પ્રાપ્ત્યાલ્લોકે પ્રેત્ય ચાનુત્તમં સુખમ્ ॥ ૩૪૩ ॥
 એ રીતે જે રાજા ચોરને વશ રાખે છે, તે આ લોકમાં
 યશ પામે છે અને પરલોકમાં પરમ ઉત્તમ સુખ મેળવે છે. ૩૪૩

લૂંટકાટ કરનારને રાજાએ લગારે ન સાંખવો.

ऐन्द्रं स्यात्तमभिप्रेत्सुर्यश्चाक्षयमव्ययम् ।

નોપેક્ષેત ક્ષણમપિ રાજા સાહસિકં નરમ્ ॥ ૩૪૪ ॥

છેંદ્રના સ્થાનને અને અખૂટ અવિનાશી પ્રયાતિ પામવા ઇચ્છતા રાજાએ (લૂંટ વગેરે) સાહસકર્મ કરનાર માણસને એક ક્ષણ પણ ન સાંખવો. ૩૪૪

લૂંટકાટ કરનાર મહાપાપી

वाग्दुष्टात्तस्कराच्चैव दण्डेनैव च हिंसितः ।

સાહસસ્ય નરઃ કર્તા વિઙ્ગેયઃ પાપકૃત્તમઃ ॥ ૩૪૫ ॥

ગાળ આપનાર, ચોરી કરનાર અને લાઠીથી માર મારનાર કરતાં પણ સાહસકર્મી-લૂંટારા માણસને વિશેષ પાપ કરનારો સમજવો. ૩૪૫

લૂંટારાને સાંખનાર રાજા તરત નાશ પામે

साहसे वर्तमानं तु यो मर्षयति पार्थिवः ।

સ વિનાશં વ્રજત્યાશુ વિદ્વેષં ચાધિગચ્છતિ ॥ ૩૪૬ ॥

જો રાજા સાહસ -લૂંટકાટકરનારાને સાંખ્યા કરે છે, તે તત્કાળ નાશ પામે છે અને (પ્રજાની) અપ્રીતિ પામે છે. ૩૪૬

લૂંટારાને કોઈ પણ કારણે ન છોડવા

न मित्रकारणाद्वाजा विपुलाद्वा घनागमात् ।

સમુત્સજેત્સાહસિકાન્સર્વભૂતમયાવદાન્ ॥ ૩૪૭ ॥

પ્રાણીમાત્રને ભય આપનારા સાહસિકને-લૂંટારાઓને રાજાએ મિત્રતાને લીધે કે પ્રબળ ધનની આવકના કારણે પણ કદી છોડવા નહિ. ૩૪૭

ત્રણે દિગ્ગેએ શસ્ત્ર કપારે ધારણ કરતાં ?

શસ્ત્રં દિજાતિમિર્ગાદ્યં ધર્મો યત્રોપરુદ્ધયતે ।

દિજાતીનાં ચ વર્ણનાં વિષ્ણવે કાલકારિતે ॥ ૩૪૮ ॥

આત્મનશ્ચ પરિત્રાણે દક્ષિણાનાં ચ સંગેરે ।

સ્ત્રીવિગ્રામ્યુપપત્તૌ ચ મન્વર્મેણ ન દુષ્યતિ ॥ ૩૪૯ ॥

જ્યારે ધર્મમાં અટકાયત થતી હોય અને કાળના કારણે (નાસ્તિકોનું રાજ્ય થતાં) જ્યારે બ્રાહ્મણ આદિ વર્ણ (તથા આશ્રમના ધર્મ) સંબંધી વિનાશ જાગે, ત્યારે ત્રણે દિગ્ગેએ શસ્ત્ર ધારણ કરવાં; તેમ જ પોતાની રક્ષા માટે, યજ્ઞની દક્ષિણાના (રક્ષણ) માટેના યુદ્ધ પ્રસંગે તથા સ્ત્રીઓ અને બ્રાહ્મણો ઉપરના સંકટ સમયે (વહાર કરવા જે ધર્મયુદ્ધ થાય તેમાં) હિંસા કરતા દિગ્ગેએ દોષ લાગતો નથી. ૩૪૮, ૩૪૯

હરકોઈ આતતાપીને મારી જ નાખવો

શુરં ત્રા પાલવૃદ્ધૌ વા બ્રાહ્મણં વા મહુશ્રુતમ્ ।

આતતાપિનમાયાન્તં હન્યાદેવાવિચારયન્ ॥ ૩૫૦ ॥

શુર, બ્રાહ્મણ, વૃદ્ધ અને બહુશ્રુત બ્રાહ્મણ; એમાંનો (પણ) જે કોઈ આતતાપી થઈ મારવા થડી આવે (અને પોતાની રક્ષાનો કોઈ ઉપાય જ ન હોય) તો વિનાવિચારે તેને મારી જ નાખવા.* ૩૫૦

* આથી જ શુક્રાચાર્ય કહે છે : ‘શ્લોકસમ્પ્રદાયિને હતા ન હોય : શસ્ત્રધારી-આતતાપી માણસ, જે મારવા ધસી આવે, તો તેને મારવાથી દોષ લાગતો નથી.’ કાલ્યાણન પણ મનુના આ વચનને જ ૨૫૪ કહે છે : ‘મત્સ્યાદિનિ વેગક્રુદ્ધે તત્ત્વાધ્યાયવન્મતઃ । રથમ્ભય તુ નૈવ ક્ષત્ત્વ કાં દંત્રે વશં નૃપઃ’ ॥ આતતાપી થઈ મારવા

આતતાયી કેણુ ?

[અગ્નિદો ગરદથૈવ શુભપાણિર્ધનાપદઃ ।

ક્ષેત્રદારહરથૈવ ષડેતે દ્વાતતાયિનઃ ॥

આગ લગાડનારો, ઝેર દેનારો, હાથમાં હથિયાર લઈ મારવા ધસી આવતો, ધન. લૂંટી લેતો, ખેતર તફાવનારો અને સ્ત્રીહરણ કરનારો—એ છ આતતાયીઓ છે.]

ત્રીએના આ પશુ આતતાયી મધુપ

[ઉઘતાસિર્વિષામિમ્યાં શાપોઘતકસ્તયા ।

આયર્વણેન હન્તા ચ વિશુનશ્વાપિ રત્નિ ॥

માર્ચારિક્યાપહારી ચ રન્ધ્રાન્વેષણતત્પરઃ ।

एवमाद्यान्विजानीयात् सर्वानेवाતतायिनः ॥

હગામેલી તલવારવાળો, ઝેર આપતો, આગ લગાડતો, શાપ આપવા (તૈયાર થઈ) હાથ ઊંચો કરનારો, અથર્વવેદના અભિયારમંત્રથી મારનારો, રાત્ર પાસે ચાડી ખાનારો, પાત્નીનું હરણ કરનારો, મિલકત હરી જનારો અને છિદ્રો શોધવામાં તત્પર રહેનારો—એ સૌને આતતાયી બોલવા.]

આતતાયીને મારવામાં દોષ નથી

નાતતાયિવધે દોષો હન્તુર્મવતિ કચ્ચન ।

प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमुच्छति ॥ ૩૫૧ ॥

છૂપી કે ખુલ્લી રીતે મારવા તૈયાર થયેલા આતતાયીનો

નાશ કરવામાં હણનારને કંઈ દોષ લાગતો નથી; કેમકે એકનો

ધસી આવતો માણસ કદાચ તપ, સ્વાધ્યાય-વિદ્યા કે ઉંમરે મોટાં હોય, તોપણ તેનો વધ કરવાથી નાનાને પણ પાપ લાગતું નથી. (શુદ્ધક)

ક્રોધ ખીજના ક્રોધને વધારે છે. ૩૫૧

પરસ્ત્રીધંપટોને સખ

પરદારામિમર્શેષુ પ્રવૃત્તાન્નમહીપતિઃ ।

ઉદ્વેજનકરૈર્દષ્ટૈરિહ્નિવિત્ત્વિત્વા પ્રવાસયેત્ ॥ ૩૫૨ ॥

પરસ્ત્રી સાથે સંભોગ માટે તત્પર થયેલા પુરુષોને રાજાએ ઉદ્વેગ કરાવે એવી શિક્ષા કરી નાક, કાન આદિ કપાવી (નિશાનીવાળા કરી) દેશનિકાલ કરવા. ૩૫૨

વ્યભિચાર એ સર્વવિનાશક અધર્મ છે

તત્સમુત્થો હિ લોકસ્ય જાયંતે વર્ણસંકરઃ ।

યેન મૂલહરોઽધર્મઃ સર્વનાશાય કલ્પતે ॥ ૩૫૩ ॥

કારણે વ્યભિચારથી ઉત્પન્ન થયેલી લોકની પ્રજા વર્ણ-સંકર થાય છે; અને જેથી જગતના મૂળનો નાશ કરનારો અધર્મ સર્વનો નાશ કરી નાખે છે. ૩૫૩

વ્યભિચારી પુરુષ પરસ્ત્રી સાથે એકાંત કરે તો તે દંડ

પરસ્ય પત્ન્યા પુરુષઃ સંભાષાં યોજયન્નહઃ ।

પૂર્વમાક્ષારિતો દોષૈઃ પ્રાપ્નુયાત્પૂર્વસાહવમ્ ॥ ૩૫૪ ॥

અગાઉના વ્યભિચારાદિ દોષોથી દૂષિત થયેલો દાઈ પુરુષ (યોગ્ય કારણ વિના) પારકાની પત્ની સાથે એકાંતમાં વાત-ચીત કરે, તો તેનો પ્રથમ સાહસ દંડ કરવો. ૩૫૪

નિર્દોષ પુરુષ કારણને લીધે એમ વાત કરે તો અપરાધી નથી

યસ્ત્વનાક્ષારિતઃ પૂર્વમમિમાપેત કારણાત્ ।

ન દોષં પ્રાપ્નુગત્કિંચિદ્વિદ્મહિ તસ્ય વ્યતિક્રમઃ ॥ ૩૫૫ ॥

પણ જેને અગાઉ એવો દોષ લાગ્યો ન હોય, એવો પુરુષ

કોઈ કારણથી એ પ્રભાણે વાત કરે, તો તેને કંઈ દોષ ન લાગે,
તેમ જ તેનો તે અપરાધ પણ ન ગણાય. ૩૫૫

અમુક સ્થળે તો પરસ્ત્રી સાથે વાત ન જ થાય

પરસ્ત્રિયં યોડમિવદેત્તીર્થેડરણ્યે વનેડપિ વા ।

નદીનાં વાપિ સંમેદે સ સંગ્રહણમાપ્રુયાત્ ॥ ૩૫૬ ॥

જો કોઈ માણસ તીર્થ, અરણ્ય, વન કે નદીના સંગમ
આગળ પરસ્ત્રી સાથે વાતચીત કરે, તો તેને સ્ત્રીસંગ્રહણ-
(પરસ્ત્રી ભોગવ્યા)નો દોષ લાગે. ૩૫૬

નીચેનું આ બધું સ્ત્રીસંભોગ જ ગણાય

ઉપચારઃ ક્રિયા કેલિઃ સ્પર્શો મૂષણંવાસસામ્ ।

સદ્ સદ્વાપનં ચૈવ સર્વં સંગ્રહણ સ્મૃતમ્ ॥ ૩૫૭ ॥

(સ્ત્રીને) માલાચંદનાદિ હિપચારે આપવા, તેની સાથે હાસ્ય
અને આશ્વિંગન વગેરે કરવાં, તેનાં વસ્ત્રાભૂષણોને સ્પર્શ કરવો
અને તેની સાથે એક ખાટલે બેસવું, એ બધું સંગ્રહણ
(સંભોગ) કહેવાય છે. ૩૫૭

સ્ત્રિયં સ્પૃશેદ્દેશે ચઃ સ્પૃષ્ટો જ્ઞા મર્યપેત્તયા ।

પરસ્પરસ્યાનુમતે સર્વં સંગ્રહણં સ્મૃતમ્ ॥ ૩૫૮ ॥

એકબીજાની સંમતિથી પુરુષ જો સ્ત્રીનાં અને સ્ત્રી જો પુરુષ
ન અડકવા લાયક સ્થાનોને સ્પર્શ કરે, તેમ જ બંને એવા
સ્પર્શને સહી લે, તો તે બધું સંગ્રહણ (સંભોગ જ) કહેવાય છે.

પરસ્ત્રી-સંગ્રહણમા સખ

અમાહ્વણઃ સંગ્રઃણે પ્રાણાન્તે દણ્ડમર્દતિ ।

ચતુર્ણામપિ વર્ણાનાં દારા રક્ષણમાઃ સદા ॥ ૩૫૯ ॥

બ્રાહ્મણ જાતિ સિવાયનો (ઢાઈ પર) પુરુષ (એમ) સ્ત્રીસંત્ર-
હણ (સંભોગ) કરે, તો તે દેહાંતદંડની શિક્ષાને પાત્ર થાજ
છે; (કેમકે) ચારે વર્ણોની સ્ત્રીઓ હંમેશાં અતિશય રક્ષણને
યોગ્ય છે. ૩૫૯

નીચેના લોકો પરસ્ત્રી સાથે છૂટથી વાત કરી શકે

મિશ્રુકા ષન્દિનશ્ચૈવ દીક્ષિતાઃ કારવસ્તથા ।

સંમાષણં સહ સ્ત્રીમિઃ કુર્યુરપ્રતિવારિતાઃ ॥ ૩૬૦ ॥

લિશ્મુકા, ભાટચારણો, યજ્ઞમાં દીક્ષા લેનારાઓ, રસોઢયા
તથા કારીગરો પરસ્ત્રીઓ સાથે વગરરોકાયે-છૂટથી વાત કરી
શકે છે. ૩૬૦

ધણીની રાજા વિના તેની સ્ત્રી સાથે વાત ન થાય

ન સંભાષાં પરસ્ત્રીમિઃ પ્રતિપિદ્ધઃ સમાચરેત્ ।

નિપિદ્ધો માપમાણસ્તુ સુવર્ણં દણ્ડમર્હતિ ॥ ૩૬૧ ॥

જને (ધણીએ) નિષેધ કર્યો હોય, તેવાએ પરસ્ત્રી સાથે
વાતચીત કરવી નહિ; નિષેધ કર્યા છતાં તે જો વાતચીત
કરે, તો તેનો એક સુવર્ણનો દંડ કરવો થટે. ૩૬૧

નટમણેયાં વગેરેની સ્ત્રીઓ સંબંધી પૂર્વોક્ત વિધિ નથી

નૈષ ચારણદારેષુ વિધિર્નાત્મોપજીવિષુ ।

સજ્જયન્તિ હિ તે નારીર્નિગૂઢાશ્ચાયન્તિ ચ ॥ ૩૬૨ ॥

પરંતુ નાયનારો, ગાવાળજવવાવાળા તેમ જ બેરી ઉપર
પેટ બરનારા લોકોની પત્નીઓના સંબંધમાં એ નિષેધ લાગુ
પડતો નથી; કારણકે એ લોકો જાતે જ પોતાની સ્ત્રીઓને
પરપુરુષો સાથે ભેટાવે છે અને ગુપ્ત રીતે પરપુરુષોમાં ફેરવે છે.

છતાં થોડો દંડ તો કરવો જ

કિંચિદેવ તુ દાપ્યઃ સ્યાત્સંમાપાં તામિયચરન્ ।

પ્રેમ્યાસુ ચૈકમક્તાસુ રહઃ પ્રવ્રજિતાસુ ચ ॥ ૩૬૩ ॥

છતાં તેવી સ્ત્રીઓ સાથે તથા કાંઈની રખાત ઠાસી સાથે
અને વેરાગણ (સાધ્વી કે ખાવી) સાથે જ એકાંતમાં વાતચીત
કરે; તેનો કંઈક દંડ તો કરવો જ. ૩૬૩

કન્યાને બગાડનારને સજા

યોડકામાં દૂપયેત્કન્યાં સ સઘો વધમર્હતિ ।

સકામાં દૂષયંસ્તુલ્યો ન વધું પ્રાપ્તુયાચરઃ ॥ ૩૬૪ ॥

જે પુરુષ નહિ ઇચ્છતી કન્યાને બગાડે, તેને તત્કાલ
(સિંગે કપાવી) ભારી નાખવો પડે; પણ (સબતીય) પુરુષ,
ઇચ્છતી કન્યાને બગાડે; તો તેને ભારી નાખવાની સજા
ન કરાય. ૩૬૪

કન્યાને સજા

કન્યાં મજન્તીમુલ્કુદં ન કિંચિદપિ દાપયેત્ ।

જઘન્યં સેવમાર્તા તુ સંયતાં વાસયેદ્રુદ્ધે ॥ ૩૬૫ ॥

ઉચ્ચ વર્ણના પુરુષને બળતી કન્યાનો કંઈ પણ દંડ ન
કરવો, પણ હિતરતા વર્ણના પુરુષને સેવતી કન્યાને તો ધરમાં
કબજે રાખવી. ૩૬૫

ઉચ્ચ વર્ણની કન્યાને બગાડનારને વધની સિદ્ધા

ઉત્તમાં સેવમાનસ્તુ જઘન્યો વધમર્હતિ ।

શુલ્કં દદ્યાત્સેવમાનઃ સમામિચ્છેત્પિતા યદિ ॥ ૩૬૬ ॥

હસ્ટી બાતિનો પુરુષ ઉત્તમ બાતિની (ઇચ્છતી કે નહિ

ધર્યછતી) કન્યાને સેવે, તો તે भारी નાખવાને યોગ્ય છે; પણ તે પોતાની જ જાતની કન્યાને સેવે, તો તે કન્યાનો પિતા જોઈ ધર્યછે, તો તે કન્યાનું મૂલ્ય આપે (અને તેને જ પરણે). ૩૬૬

જળાતકારે આંગળાથી કન્યાને જમાડનારને સજા

अमिषह्य तु यः कन्यां कुर्यादपेण मानवः ।

तस्याशु कर्त्ये बहुल्यौ दण्डं चार्हति षट्शतम् ॥ ૩૬૭ ॥

જે માણસ જળજળરીથી અહંકારપૂર્વક કન્યાને (આંગળીથી) જમાડે, તેની બન્ને આંગળીઓ તરત જ કાપી નંખાવવી અને તેનો છસો પણ દંડ કરવો. ૩૬૭

જળાતકાર વિના જમાડનારનો દંડ

सकामां दूषयंस्तुल्यो नाङ्गलिच्छेदमाप्नुयात् ।

द्विशतं तु दमं दाप्यः प्रसन्नविनिवृत्तये ॥ ૩૬૮ ॥

જે સજાતીય પુરુષ કામેચ્છાત્રાળી કન્યાને (આંગળીથી) જમાડે, તેને આંગળીઓ કપાવવાની શિક્ષા ન કરવી, પણ (તેની) અસાસક્તિ (અટકાવવા માટે) તેનો બસો પણ દંડ કરવો. ૩૬૮

કન્યા જ કન્યાને આંગળાથી જમાડે તો !

कन्यैव कन्यां या कुर्यात्तस्याः स्याद्द्विशतो दमः ।

शुक्लं च द्विगुणं दद्याच्छिफाधैवाप्नुयादश ॥ ૩૬૯ ॥

જે કન્યા જ બીજી કન્યાને (આંગળીથી) જમાડે, તેનો બસો પણ દંડ કરવો; ઉપરાંત દ્વિગુણ કરાગેલી કન્યાના પિતાને તેણે જમણું મૂલ્ય આપવું અને દ્વિગુણ કરનારીને દસ આબખાનો માર મારવો. ૩૬૯

જે કાઈ સ્ત્રી એ રીતે કન્યાને બગાડે તે ?

યા તુ કન્યાં પ્રકુર્યાત્સ્ત્રી સા સઘો મૌણ્ઢચમર્હતિ ।

અહુત્યોત્વ ત્વા છેદં સ્વરેણોદ્દહનં તથા ॥ ૩૭૦ ॥

પણ જે સ્ત્રી કન્યાને (આંગળીથી) દૂધિત કરે, તેનું તરત જ માથું મુંડાવી નાખવું ધટે, તેની આંગળીઓ કાપી નાખાવવી અને તેને ગધેડે બેસાડી ફેરવવી. ૩૭૦

ધણીને અંગમણીનારી સ્ત્રીને ફૂતરાંને ખવડાવી દેવી

મર્તાઈં લક્ષ્યેષા તુ સ્ત્રી જ્ઞાતિગુણર્ધિતા ।

તાં શ્વમિઃ સ્વાદેવદ્રાજા સંસ્થાને વહુસંસ્થિતે ॥ ૩૭૧ ॥

જે સ્ત્રી પોતાનાં સગાંવહાલાંના તથા સૌંદર્યાદિ ગુણોના

ધમંડને લીધે (પરપુરુષ સાથે ચાલી) પોતાના સ્વામીનો અના-

દર કરે, તેને રાબાએ ધણા માણસોના મેળાની (વચ્ચેની)

જગ્યાએ ફૂતરાંને ખવડાવી દેવી. ૩૭૧

વ્યભિચારી પુરુષને બગાડી નાખવો

પુર્માસં દાહયેસ્પાપં શયને તત્ત્ર આયસે ।

અમ્યાદધ્યુશ્ચ કાષ્ઠાનિ તત્ર દક્ષેત પાપકૃત્ ॥ ૩૭૨ ॥

(વ્યભિચારનું) પાપ કરનાર પુરુષને રાબાએ લોઠાના ધગ-

ધગતા ખાટલા ઉપર બાળી નખાવવો અને તે પાપ કરનારો

ત્યાં બાળીને ખાખ ધઈ બચ તે સારુ તેના ઉપર (તેને મારી

નાખનારા લોઠાએ) લાકડાં મૂકવાં. ૩૭૨

કેવા વ્યભિચારીનો બેવડો દંડ !

સંવત્સરાભિશસ્તસ્ય દુષ્ટસ્ય દ્વિગુણો દમઃ ।

ત્રાત્યપા સહ સંવાસે ચાણ્ડાલ્યા તાવદેવ તુ ॥ ૩૭૩ ॥

એક જ વર્ષમાં જેના પર ફરી વ્યભિચારનો આરોપ

આવે, તે દુષ્ટનો બમણો દંડ કરવો; માતૃ (શુદ્ર) જાતિની સ્ત્રી અને ચંડાળણુ સાથે સંભોગ કરનારનો પણ તેટલો જ બમણો દંડ કરવો. ૩૭૩

વ્યભિચારી શબ્દનો દંડ

શુદ્ધો ગુપ્તમગુપ્તં વા દ્વિજાતં વર્ણમાવસન્ ।

અતુષ્ઠમન્નસર્વસ્વૈર્ગુપ્તં સર્વેણ હીયતે ॥ ૩૭૪ ॥

ઠાઈ શુદ્ર દ્વિજજાતિની ઠાઈ ધણિયાતી કે નધણિયાતી સ્ત્રીને ભોગવે, તો નધણિયાતી સ્ત્રીને ભોગવ્યા બદલ તેનું સિંગ કપાવી નાખવું અને ધણિયાતી સ્ત્રીને ભોગવ્યા બદલ તેનાં સર્વ અંગો કપાવી નાખવાં તથા તેનું સર્વ ધન લઈ લેવું.

વ્યભિચારી વૈશ્ય તથા ક્ષત્રિયનો દંડ

વૈશ્યઃ સર્વસ્વદણ્ડઃ સ્યાત્સંવત્સરનિરોધતઃ ।

સહસ્ત્રં ક્ષત્રિયો દણ્ડવો મૌણ્ડઘં મૂત્રેણ ચાર્હિતિ ॥ ૩૭૫ ॥

વૈશ્ય જે ધણિયાતી ગ્રાહણુસ્ત્રી સાથે સંભોગ કરે, તો તેને એક વર્ષની જેલ આપવી; અને જે ક્ષત્રિય તે પ્રમાણે કરે, તો તેના એક હજાર પણનો દંડ કરવો અને (ગંધેડાના) મૂતર-થી તેનું માથું ઘુંડાવવું. ૩૭૫

ગ્રાહણીં યપગુપ્તાં તુ ગન્હેતાં વૈશ્યપાર્થિવી ।

વૈશ્યં પચ્ચશતં કુર્યાત્ક્ષત્રિયં તુ સહસ્રિણમ્ ॥ ૩૭૬ ॥

જે વૈશ્ય અને ક્ષત્રિય નધણિયાતી ગ્રાહણીને ભોગવે, તો વૈશ્યનો પાંચસો પણ અને ક્ષત્રિયનો એક હજાર પણ દંડ કરવો. ૩૭૬

उमावपि तु तावेव ब्राह्मण्या गुप्तया सह ।

विप्लुतौ शुद्रवदण्ड्यौ दग्धव्यौ वा कटाग्निना ॥ ૩૭૭ ॥

તે બંને એ ઠાઈ ધણિયાતી બ્રાહ્મણી સાથે સંભોગ કરે, તો તેમનો શુદ્રના જવો ફંડ કરવો અથવા તેમને કટ જાતના ધાસના અગ્નિ વડે બાળી નાખવા. ૩૭૭

વ્યભિચારો બ્રાહ્મણનો ૬૩

सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो गुप्तं विप्रां बलाव्रजन् ।

सतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादिच्छन्त्या सह संगतः ॥ ૩૭૮ ॥

એ ઠાઈબ્રાહ્મણ રક્ષિત (ધણિયાતી) બ્રાહ્મણીને બળાત્કારે ભોગવે, તો તેનો એક હજાર પચ્ચ ફંડ કરવો; પચ્ચ બે તે બ્રાહ્મણીની ધમ્મહાથી તેનો તે સમાગમ કરે, તો તેનો પાંચસો પચ્ચ ફંડ કરવો. ૩૭૮

બ્રાહ્મણ તથા બીજાઓની દેહાંત સખમા ૩૨૩

मौण्ड्यं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते ।

इतरेषां तु वर्णानां दण्डः प्राणान्तिकો भवेत् ॥ ૩૭૯ ॥

(વ્યભિચારના અપરાધમાં) બ્રાહ્મણનું માથુ મુંડી નખાવવું, એ જ એને માટે દેહાંતદંડ મળ્યાય છે, પણ બીજા વર્ણોને તો (એ અપરાધ બદલ) દેહાંતદંડની જ શિક્ષા હોય. ૩૭૯

હરઠાઈ અપરાધમાં બ્રાહ્મણને મારી ન નાખવો

न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितम् ।

राष्ट्रदेनं बहिः कुर्यात्समग्रधनमक्षतम् ॥ ૩૮૦ ॥

બ્રાહ્મણ ભલે બધાં ય પાપોમાં હોય, તોપણ તેને દેહાંતદંડની શિક્ષા ન કરવી; પરંતુ તેને તો સમગ્ર ધન સાથે

અક્ષત શરીરે દેશપારજ કરવો. ૩૮૦

બ્રાહ્મણવધ એ મોટો અધર્મ

ન બ્રાહ્મણવધાદ્ મૂયાનધર્મો વિદ્યતે ભુવિ ।

તસ્માદસ્ય વધં રાજા મનસાઽપિ ન ચિન્તયેત્ ॥ ૩૮૧ ॥

પૃથ્વી પર બ્રાહ્મણવધથી મોટો કાઈ અધર્મ નથી, તેથી રાજાએ એના વધનો મનથી પણ વિચાર કરવો નહિ ૩૮૧

ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય અમુક બ્યભિચારમાં અમુક દંડને પાત્ર .

વૈશ્યથ્વેક્ષત્રિયાં ગુપ્તાં વૈશ્યાં વા ક્ષત્રિયો વ્રજેત્ ।

યો બ્રાહ્મણ્યામગુપ્તાયાં તાવુમૌ દણ્ડમર્હતઃ ॥ ૩૮૨ ॥

વૈશ્ય જે ધણિયાતી ક્ષત્રાણીને ભોગવે અથવા ક્ષત્રિય જે ધણિયાતી વૈશ્ય સ્ત્રીને ભોગવે, તો નધણિયાતી બ્રાહ્મણીને ભોગવનારનો જેટલો દંડ થાય, તેટલો આ બેયનો પણ થાય.

બ્રાહ્મણની સજ્જમાં દરકં

[ક્ષત્રિયાં ચૈવ વૈશ્યાં ચ ગુપ્તાં તુ બ્રાહ્મણો વ્રજન્ ।

ન મૂત્રમુણ્ડઃ કર્તવ્યો દાપ્યસ્તુત્તમસાહસમ્ ॥

જે બ્રાહ્મણ ધણિયાતી ક્ષત્રિયાણી કે વૈશ્યાનો સંગ કરે, તેનું માથું ભૂતરથી ન મુંડાવવું, પણ તેનો ઉત્તમ સાહસ દંડ કરવો.]

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય જે અમુક ગતનો બ્યભિચાર કરે તો ?

સહસ્રં વ્રાહ્મણો દણ્ડં દાપ્યો ગુપ્તે તુ તે વ્રજન્ ।

શૂદ્રાયાં ક્ષત્રિયવિશ્નોઃ સાહસો વૈ મવેદમઃ ॥ ૩૮૩ ॥

ક્ષત્રિય કે વૈશ્યની ધણિયાતી સ્ત્રીને જે બ્રાહ્મણ ભોગવે, તો તેનો એક હજાર પણ દંડ કરવો; જે ક્ષત્રિય કે વૈશ્ય ધણિયાતી શૂદ્ર સ્ત્રીને ભોગવે તો તેનો પણ એક હજાર પણ દંડ થાય. ૩૮૩

વૈસ્ય તથા ક્ષત્રિયના અમુક વ્યભિચાર વિશે

ક્ષત્રિયાયામગુણાયાં વૈસ્યે પશ્ચશતં દમઃ ।

મૃદ્વેણ મૌઙ્ગ્યમિચ્છેત્તુ ક્ષત્રિયો દણ્ડમેવ વા ॥ ૩૮૪ ॥

વૈસ્ય જો નધણિયાતી ક્ષત્રિયાણીને ભોગવે તો તેનો પાંચસો પાણુ દંડ કરવો; પણ ક્ષત્રિય જો નધણિયાતી ક્ષત્રિયાણીને ભોગવે તો મૂતરથી તેનું મુંડન કરાવવું અથવા તેનો પાંચસો પાણુ દંડ જ કરવો. ૩૮૪

બ્રાહ્મણના અમુક વ્યભિચાર વિશે

અગુણે ક્ષત્રિયાવૈસ્યે શૂદ્રાં વા બ્રાહ્મણો મ્રજન્ ।

શતાનિ પચ્ચ દણ્ઢ્યઃ સ્યાત્સદ્દસં ત્વન્યજશ્ચિવમ્ ॥ ૩૮૫ ॥

બ્રાહ્મણ જો નધણિયાતી ક્ષત્રિયાણી, વૈસ્યા કે શૂદ્ર સ્ત્રીને ભોગવે તો તેનો પાંચસો પાણુ દંડ કરવો; પણ તે જો અંત્યજ સ્ત્રીને ભોગવે, તો તેનો એક હજાર પાણુ દંડ કરવો. ૩૮૫

અમુક દંડરૂપે આવેલા ધનની વ્યવસ્થા

[શૂદ્રોત્પન્નાંશપાપીયાજ્ઞ વૈ મુચ્યેત કિત્વિષાત્ ।

તેમ્યો દણ્ઢાદૃતં દ્રવ્યં ન કોશે સંપ્રવેશયેત્ ॥

ધયાજ્ઞિકં તુ તદ્રાજા દદ્યાદ્મૃતકવેતનમ્ ।

યથા દણ્ઢગતં વૈત્તં મ્રક્ષણેન્ન્યસ્તુ લભ્યયેત્ ॥

શૂદ્ર દ્વારા જાંચા વર્ણની સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલો પાપી પુરુષ

પાપમુક્ત થતો નથી; તેમની પાસેથી દંડરૂપે લીધેલું ધન જાંડારમાં લખણ ન કરવું. જેમ દંડમાં આવેલું ધન બ્રાહ્મણોને રક્ષાપત્રમાં આવે છે, તેમ ચત્રપાત્રમાં અનુપયોગી તે ધન રાજાએ નોકરચાકરાને પગાર પેટે આપી દેવું.]

કેવો રાજા ઇંદ્રલોકને ભોગવે ?

યસ્ય સ્તેનઃ પુરે નાસ્તિ નાન્યસ્ત્રીગો ન દુષ્ટવાક્ ।

ન સાહસિકદણ્ડમૌ સ રાજા શક્તલોકમાક્ ॥ ૩૮૬ ॥

જે રાજાના નગરમાં ચોર નથી, પરસ્ત્રીગામી નથી, અપશબ્દ
બોલનારો નથી, સાહસકર્મી નથી, તેમ મારામારી કરનારો
નથી, તે રાજા ઇંદ્રલોક ભોગવે છે. ૩૮૬

ઉપર જણાવેલા પાંચને વશ રાખવાથી રાજાને રૂળ
એતેપાં નિગ્રહો રાજાઃ પશ્ચાન્નાં વિષયે સ્વકે ।

સામ્રાજ્યકૃત્સજાત્યેષુ લોકે ચૈવ યશસ્કરઃ ॥ ૩૮૭ ॥

પોતાના દેશમાં એ પાંચને વશ રાખવા, તે, રાજાને પોતાના
સમાન રાજાઓમાં સામ્રાજ્ય અને લોકમાં યશ કરનાર
થાય છે. ૩૮૭

યજ્ઞમાન તથા તેના ચોર સંબંધી

ઋત્વિજં યસ્યજેઘ્યાજ્યો યાજ્યં ચર્ત્વિક્ત્યજેઘદિ ।

શક્તં કર્મણ્યદુષ્ટં ચ તયોર્દણ્ડઃ શતં શતમ્ ॥ ૩૮૮ ॥

જે યજ્ઞમાન કર્મ કરાવી શકે એવા શક્તિમાન ઋત્વિજને
છોડી દે અને જે ઋત્વિજ કર્મ કરાવવા યોગ્ય નિર્દોષ યજ્ઞમાનને
ત્યજી દે, તો તે બંનેનો સો સો પાણુ દંડ કરવો. ૩૮૮

માતાપિતા આદિના જે ત્યાગ કરે તેનો દંડ

ન માતા ન પિતા ન સ્ત્રી ન પુત્રસ્ત્યાયમર્હતિ ।

ત્યજન્નપતિતનિતાનૂરાજ્ઞા દણ્ડ્યઃ શતાનિ ષટ્ ॥ ૩૮૯ ॥

માતા, પિતા, પત્ની અને પુત્ર ત્યાગને યોગ્ય નથી. જે
(માણસ) અપતિત એવાં તેઓને ત્યજે છે, તેનો રાજાએ છસો,
પણુ દંડ કરવો. ૩૮૯

રાજાએ પોતે શાસ્ત્રીય ધર્મનિર્ણય ન આપી દેવો

આશ્રમેષુ દ્વિજાતોનાં કાર્યે વિવદતાં મિયઃ ।

ન વિમ્રુયાનૃપો ધર્મ ચિકીર્ષન્દિતમાત્મનઃ ॥ ૩૯૦ ॥

યયાર્દમેતાનમ્યર્ચ્ય બ્રાહ્મણૈઃ સહ પાર્થિવઃ ।

સાન્ત્વેન પ્રશમમ્યાદૌ સ્વધર્મ પ્રતિપાદયેત્ ॥ ૩૯૧ ॥

બ્રાહ્મણુ આદિ ત્રણે વર્ણો ગૃહસ્થાદિ આશ્રમે સંબંધી પોતાનાં કાર્યો વિષે ('શાસ્ત્રનો અર્થ આ છે, આ નથી' એવો) પરસ્પર વિવાદ કરતા હોય, ત્યારે પોતાનું હિત ધ્યેયતા રાજાએ (વચ્ચે પડી) ધર્મનિર્ણય ન કરી નાખવો; પણ (બીજા) બ્રાહ્મણોને સાથે રાખી તેમનો યોગ્ય સત્કાર કરવો; પ્રથમ તેમને સાન્ત્વન આપી શાંત પાડવા અને પછી તેમને સ્વધર્મ સમજાવવો. ૩૯૦, ૩૯૧

અમુક બ્રાહ્મણુ ભોજનમાં બે પાડોશી તો ન જ હોય.

પ્રાતિવેશ્યાનુવેશ્યૌ ચ કત્યાણે વિંશતિદ્વિજે ।

અર્હાવમોજયન્વિપ્રો દણ્ડમર્હતિ માષકમ્ ॥ ૩૯૨ ॥

મંગલ પ્રસંગે વીસ બ્રાહ્મણોને ભોજન અપાતું હોય, ત્યારે જ બ્રાહ્મણુ ધરને અડીને રહેનારા અને તેના એક ધરથી આંતરે રહેતા—એ યોગ્ય પાડોશી બ્રાહ્મણોને ન જમાડે, તેનો (રૂપાનો) એક માસો દંડ કરવો. ૩૯૨

સારા પ્રસંગે શ્રોત્રિયે શ્રોત્રિયને જમાડવો જોઈએ

શ્રોત્રિયઃ શ્રોત્રિયં સાધું મૂતિકૃત્યેષ્વમોજયન્ ।

તદન્નં દ્વિગુણં દાપ્યો દિરણ્યં ચૈવ માષકમ્ ॥ ૩૯૩ ॥

જ શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણુ ઉત્સવકાર્યોમાં ઉત્તમ શ્રોત્રિયને ન

જમાડે, તેનું ખમણું અન્ન અને એક સુવર્ણ માષો, એટલો
દંડ (રાજ્યે પેલા શ્રોત્રિયને) અપાવવો. ૩૯૩

ઢાની પાસેથી રાજ્યે કર ન લેવો ?

અન્ધો જહઃ પીઠસર્પી સસત્યા સ્થવિરશ્ચ યઃ ।

શ્રોત્રિયેષૂપકુર્વશ્ચ ન દાપ્યાઃ કેનચિત્કરમ્ ॥ ૩૯૪ ॥

આંધળો, ખહેરો, પાંગળો, સિત્તેર વર્ધનો ધરડો અને
જ શ્રોત્રિયોનો ઉપકાર કરનાર હોય, એટલા પાસેથી ઢાઈ
રાજ્યે કર ન લેવો. ૩૯૪

રાજ્યે સદા સત્કારના યોગ્ય ઢાણ ?

શ્રોત્રિયં વ્યાધિતાર્તો ચ થાલવૃદ્ધાવકિચ્ચનમ્ ।

મહાકુલીનમાર્યં ચ રાજા સંપૂજયેત્સદા ॥ ૩૯૫ ॥

શ્રોત્રિય, રોગી, દુઃખી, બાળક, વૃદ્ધ, નિર્ધન, મહાકુલીન
અને સજ્જન; એમનો રાજ્યે હિમેશાં સત્કાર કરવો. ૩૯૫

ધોખી સંખંધો

શાત્મલીફલકે છલ્લે નેનિજ્યાન્નેજકઃ શ્વૈઃ ।

ન ચ વાસાંસિ વાસોમિર્નિર્દરેત્ર ચ વાસયેત્ ॥ ૩૯૬ ॥

ધોખીએ શીમળાના લીસા પાટિયા ઉપર ધીમેધીમે
લુગડાં ધોનાં; વળી તેણે એકબીજાનાં લુગડાં અદલઅદલ કરનાં
નહિ, તેમ બીજાને પહેરવા પણ આપનાં નહિ. (છતાં એમ
તે ન વર્તે, તો રાજ્યે તેનો દંડ કરવો.) ૩૯૬

વધાર સંખંધો

તન્તુવાયો દશપલં દયાદેકપલ્લધિકમ્ ।

અતીઝ્વયા વર્તમાનો દાપ્યો દ્વાદશકં દમમ્ ॥ ૩૯૭ ॥

વણકરે દશ પલ સૂતર લઈ (ખેળ સાથે) અગિયાર પલ તે પશ્ચું આપવું; છતાં જો તેથી ઓછું આપે, તો તેનો બાર પણ દંડ કરવો. ૩૯૭

માઝ પર કેટલી જગત રાજ લઈ શકે ?

શુલ્કસ્થાનેષુ કુચલાઃ સર્વપણ્યવિચક્ષ્ણાઃ ।

કુર્પુરયં યયાપણ્યં તતો વિંશ નૃપો હરેત્ ॥ ૩૯૮ ॥

જળ અને જમીનના માર્ગે આવતાગતા માલની જગત લેવામાં કુચળ અને દરેક માલની બાબતમાં હોશિયાર એવા વેપારીઓ જે મૂલ્ય ઠરાવે, તેનો વીસમો ભાગ રાજએ હાથ અથવા જગત તરીકે લેવો. ૩૯૮

રાજએ મેનું બધું લઈ લેવું ।

રાઢ્ઢઃ પ્રહ્યાતભાણ્ડાનિ પ્રતિપિદ્ધાનિ યાનિ ચ ।

તાનિ નિર્હરતો લોભાત્સર્વદારં હરેન્નૃપઃ ॥ ૩૯૯ ॥

(હાથી, ઘોડા વગેરે) જે વસ્તુઓ રાજના પોતાના કામની જહેર થઈ હોય અને જે વસ્તુઓને પરદેશમાં મોકલવાની રાજએ ખંધી કરી હોય, તેને જે કંઈ વેપારી લોભથી પરદેશમાં મોકલી દે, તેનું સર્વસ્વ રાજએ લઈ લેવું. ૩૯૯

આઠગણો દંડ કેનો કરવો ?

શુલ્કસ્થાનં પરિહરજ્ઞકાલે ક્રયવિક્રયી ।

મિથ્યાવાદી ચ સંહ્યાને દાપ્યોઽષ્ટગુણમત્યયમ્ ॥ ૪૦૦ ॥

જે દાણનાં તાકાં (હુઆઈથી છાનાં) છોડી બચ, જે કવખતે ખેરીદી-વેચણકરે અને જે માલનો ખોટો આંકડો આપે, તેનો રાજએ માલની કિંમતથી આઠગણો દંડ કરવો. ૪૦૦

માલનાં ખરીદી-વેચાણ સંબંધી

આગમે નિર્ગમે સ્થાને તથા વૃદ્ધિશ્યાવુમૌ ।

વિચાર્યં સર્વપણ્યાનાં કારયેત્કયવિક્રયૌ ॥ ૪૦૧ ॥

માલની આયાત અને નિકાસ, તેનાં સ્થાન તેમ જ તેના નફાતોટા-એ બંને વિચારી સર્વ માલનાં ખરીદી-વેચાણ કરાવવાં. (તે એ રીતે કે જથી વેપારીઓને તથા ખરીદનારાઓને પીડા-હરકત-નુકસાન કે મુશ્કેલી ન થાય.) ૪૦૧

માલના ભાવતાલ અમુક સમયે નહીં કયો કરવા

પશ્ચરાત્રે પશ્ચરાત્રે પક્ષે પક્ષેડયવા ગતે ।

કુર્વીત ચૈર્વાં પ્રત્યક્ષમર્થસંસ્થાપનં નૃપઃ ॥ ૪૦૨ ॥

રાત્રએ પાંચ-પાંચ દિવસે કે પખવાડિયે-પખવાડિયે એ સર્વ માલના ભાવ એની કિંમત (જાણનાર) વેપારી વગેરેની હાજરીમાં ઠેરવવા. ૪૦૨

તુલ્યમાનં પ્રતીમાનં સર્વં ચ સ્યાત્સુલક્ષિતમ્ ।

ષટ્સુ ષટ્સુ ચ માસેષુ પુનરેવ પરીક્ષયેત્ ॥ ૪૦૩ ॥

તમામ કાંટા ને માપિયાં બરાબર તપાસેલાં હોવાં જોઈએ અને છ-છ મહિને તેમની ફરીફરી પરીક્ષા કરાવવી. ૪૦૩

તોડમાં જેથી નદીપાર જનારાઓ પાસેથી ચું લેવું ।

પણં યાનં તોર દાપ્યં પૌરુષોઽર્ધપણં તોરે ।

પાદં પશુલ્લ યોષિલ્લ પાદાર્ધં રિક્તકઃ પુમાન્ ॥ ૪૦૪ ॥

(નદીના સામા) પાર બિતરવા માટે ખાલી વાહનનો એક પણ, બાર સાથેના પુરુષનો અર્ધો પણ, પશુ તથા સ્ત્રીનો એક અતુર્ણોશ પણ અને બારવિનાના પુરુષનો એક અદ્વર્માશ

કુદરતી તુકસાન ખલાસીઓ ન ભરે
 एष नौपायिनामुक्तो व्यवहारस्य निर्णयः ।
 दाशपराषत्तस्तोये दैविके नास्ति निग्रहः ॥ ૪૦૯ ॥
 વહાણથી જનારાઓના બ્યવહારનો આ નિર્ણય
 તેમાં પાણીની અંદર ખલાસીઓની કસૂ થઈ હોય, તે
 તેમણે તુકસાની ભરી આપવાની હોય; પણ કુદરતી-પ
 તોફાન વગેરેથી થયેલું તુકસાન ખલાસીઓએ ભરી આ
 ન હોય. ૪૦૯

वैश्य तथा शूद्र पासे शुं करावन्तु ।
 वाणिज्यं कारयेद्वैश्यं कुसीदं कृषिमेव च ।
 पशूनां रक्षणं चैव दास्यं शूद्रं द्विजन्मनाम् ॥ ૪૧૦ ॥
 વૈશ્ય પાસે રાખએ વેપાર, બ્યાજવદું, ખેતી અને પશુ
 કરાવનાં; અને શૂદ્ર પાસે દ્વિજવર્ણોની સેવા કરાવવી. ૪૧

अमुक्तः सम्पत्तिं प्राप्नुयान् ॥ ૪૧૧ ॥
 क्षत्रियं चैव वैश्यं च ब्राह्मणो वृत्तिकर्तृत्वे ।
 विभूषादानृसंस्मૈન स्वानि कर्माणि कारयन् ॥ ૪૧૨ ॥
 ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યો એ આશ્રવિકા ચલાવવામાં દુખ
 યયા હોય, તો (શક્તિમાન) બ્રાહ્મણે દૂરપણું કર્યા વિ-
 હ્યાથી પોતાનાં કર્મો તેમની પાસે કરાવો નેમનું ભરણપોષા
 કરવું. ૪૧૧

બ્રાહ્મણ પણ દંડપાત્ર ક્યારે ?

દાસ્યં તુ કારયહોમાદ્વાણ્ણઃ સંસ્કૃતાન્દિવાન્ ।

અનિચ્છતઃ પ્રામવત્યાદ્રાજા-દણ્ડ્યઃ શત્રુનિ પદ્ ॥ ૪૧૨ ॥

જે બ્રાહ્મણ સંસ્કારી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય પાસે તેમની ઇચ્છા ન હોય છતાં પોતાના પ્રણત અથવા સામર્થ્યના જોરથી લોભને લીધે દાસકર્મ કરાવે, તેને રાજાએ છસે પણ દંડ કરવો. ૪૧૨

પદ પાસે બ્રાહ્મણ દાસકર્મ કરાવી શકે

શૂદ્રં તુ કારયેદાસ્યં ક્રીતમક્રીતમેવ વા ।

દાસ્યાયૈવ હિ સુષોઽસૌ વ્રાણ્ણસ્ય સ્વયંભુવા ॥ ૪૧૩ ॥

ખરીદલા કે ન ખરીદલા શૂદ્ર પાસે તો બ્રાહ્મણ દાસકર્મ કરાવી શકે; કેમકે સ્વયંભૂ-બ્રહ્માએ શૂદ્રને બ્રાહ્મણના દાસપણા દોષે જ સજ્યો છે. ૪૧૩

શૂદ્રનું દાસપણું સ્વાભાવિક

ન સ્વામિના નિસુષોઽપિ શૂદ્રો દાસ્યાદિમુચ્યતે ।

નિર્ગર્જં હિ તત્તસ્ય કસ્તસ્માત્તદપોહતિ ॥ ૪૧૪ ॥

(કર્મ) સ્વામીએ શૂદ્રને દાસપણામાંથી મુક્ત કર્યો હોય, તોપણ તે શૂદ્ર (બ્રાહ્મણના) દાસપણામાંથી મુક્ત થઈ શકતો નથી; કેમકે એ તેનું દાસપણું સ્વભાવસિદ્ધ છે; તેમાંથી એને કાણ હઠાવી શકે? ૪૧૪

સાત પ્રકારના દાસ

ઘજાહતો મક્તદાસો ગૃહજઃ ક્રીતદત્તિમૌ ।

પૈત્રિકો દણ્ડદાસશ્ચ સંસૈતે દાસયોનયઃ ॥ ૪૧૫ ॥

ધ્વજદત્ત (યુદ્ધમાં જીતી આણેલો), લક્ષ્મણ (ખાલ
બદલ રહેલો), ગૃહજ (ઘરની દાસીમાં જન્મેલો), વૃક્ષજ
(વેચાતો લીધેલો), દત્તિમ (કોઈએ દાનમાં આપેલો), પૈત્રિક
(પેઢીથી આકરી કરતો) અને હંડકાસ (હંડ ભરવાની આશ-
ક્તિને લીધે આકરી કરતો), એમ આ સાત કારણપૂર્વકના
દાસો છે. ૪૧૫

તથા જ નિર્ધન કહેવાય છે

માયૌ પુત્રશ્ચ દાસશ્ચ ત્રય એવાષ્ઠાઃ સ્મૃતાઃ ।

યત્તે સમધિગચ્છન્તિ તસ્ય તે તસ્ય તદ્દનમ્ ॥ ૪૧૬ ॥

પત્ની, પુત્ર અને દાસ એ ત્રણને જ અધન (ધનની માલિકી
વિનાનાં) કહ્યાં છે; કેમકે તેઓ જે ધન મેળવે છે, તે જમન
તેઓ હોય તેમનું થાય છે. ૪૧૬

આપત્તિકાળે ગ્રાહ્યણુ ચદ્વનું ધન લઈ શકે

વિસ્તૃત્વં ગ્રાહ્યણઃ સૂદ્રાદદ્રવ્યોપાદાનમાચરેત્ ।

નહિ તસ્માસ્તિ કિંચિત્સ્વં મર્તૃદાર્યવનો હિ સઃ ॥ ૪૧૭ ॥

ગ્રાહ્યણુ (આપત્તિસમયે પોતાના દાસ) સૂદ્ર પાસેથી
તેનું દ્રવ્ય કોઈ શંકા કર્યા વિના લઈ શકે; કેમકે તે સૂદ્રનું
પોતાનું કંઈ જ દ્રવ્ય નથી; એનું જે કંઈ ધન હોય તે
સ્વામીથી લઈ શકાય છે. (એટલે કે આપત્તિસમયે ગ્રાહ્યણુ
બળથી પણ સૂદ્ર પાસેથી ધન લઈ લે, નોપણુ રાજ્ય તેને શિક્ષા
ન કરી શકે.) ૪૧૭

વૈશ્ય અને શૂદ્ર પાસે તેનાં કામ રાખ્યે જ રાખે
વૈશ્યસૂદ્રૌ પ્રયત્નેન સ્વાનિ કર્માણિ કારયેત્ ।

તૌ હિ ચ્યુતૌ સ્વકર્મભ્યઃ ક્ષોભયેતામિદં જગત્ ॥ ૪૧૮ ॥

રાજાએ વેશ્યો પાસે (ખેતીવાડી, વેપાર વગેરે) તેનાં કર્મ કરાવ્યાં કરવાં અને શૂદ્રોની પાસે (સેવા વગેરે) તેનાં કર્મ કરાવ્યાં જ કરવાં; કેમકે સ્વકર્મોથી બ્રહ્મ થયેલા (અને અવળા ભાગે ધન કમાઈને મહોન્મત્ત બનેલા) તેઓ આ જગતને ખળખળાવી મૂકે છે. ૪૧૮

રાજાની પોતાની કરજ

અહન્યહન્યવેદ્યેત કર્માન્તાન્વાહનાનિ ચ ।

આયવ્યયૌ ચ નિયતાવાકરાન્કોશમેવ ચ ॥ ૪૧૯ ॥

રાજાએ રાજરાજ આરંભેલાં કામોનાં પરિણામોની, વાહનાની, નિયમિત આવકઅવકની, ખાણોની તેમ જ ભંડારોની પાસે રાખ્યા કરવી. ૪૧૯

એમ વર્તનાર રાજાની પરમ મતિ

एवं सर्वांगिमात्राज्ञा व्यवहारान्समापयन् ।

व्यपोष्य क्लिष्यं सर्वं प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ ૪૨૦ ॥

એમ આ સર્વ વ્યવહારોને સંપૂર્ણ સમાપ્ત કરતો રાજા સર્વ પાપોનો નાશ કરી પરમમતિ પામે છે. ૪૨૦

इति श्रीमानवधर्मशास्त्रे भृगुश्रौतकायां संहितायां अष्टमोऽध्यायः ॥

ઈતિ શ્રીમાનવધર્મશાસ્ત્રે ભૃગુશ્રુતિ સંહિતામાં અષ્ટમો અધ્યાયઃ ૮ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૯મો

પુરુષ તથા સ્ત્રીના ધર્મો

પુરુષસ્ય સ્ત્રિયાથૈવ ધર્મ્યે વર્ત્મનિ તિષ્ઠતોઃ ।

સંયોગે વિપ્રયોગે ચ ધર્માન્વક્ષ્યામિ શાશ્વતાન્ ॥ ૧ ॥

ધર્મ-માર્ગે રહેતો પુરુષ અને સ્ત્રી જ્યારે સાથે હોય અને
(કાંઈ કાળે) જ્યારે છૂટા પડ્યાં હોય, તે સંબંધના તેમના
સનાતન ધર્મો હું કહું છું. ૧

સ્ત્રીઓને સ્વતંત્ર થવા ન દેવી

અસ્વતન્ત્રાઃ સ્ત્રિયઃ કાર્યાઃ પુરુષૈઃ સ્વૈર્દિવાનિશ્ચમ્ ।

વિવષેષુ ચ સજ્જન્ત્યઃ સંસ્થાપ્યા આત્મનો વશે ॥ ૨ ॥

પુરુષોએ સ્ત્રીઓને રાતદિવસ સ્વતંત્ર ન કરવી;
પોતાને વશ જ રાખવી) વળી (શાસ્ત્રીય) વિષયોમાં આસક્તો
રહેતી હોય, તેવી સ્ત્રીઓને પણ પોતાને વશ જ રાખવી. ૨

સ્ત્રીનું રક્ષણ સર્વ કાળે જરૂરી

પિતા રક્ષતિ કૌમારે મર્તા રક્ષતિ યૌવને ।

રક્ષન્તિ સ્થવિરે પુત્રા ન સ્ત્રી સ્વાતન્ત્ર્યમર્હતિ ॥ ૩ ॥

સ્ત્રીને કુમારાવસ્થામાં પિતા રક્ષે, યુવાવસ્થામાં પતિ રક્ષે અને
ઘડપણમાં પુત્રો રક્ષે; (પણ કાંઈ કાળે) સ્ત્રીને સ્વતંત્રતા ન ધટે. ૩

સ્ત્રીના સંબંધમાં નિંદાપાત્ર કાણુ ?

કાલેડદ્રાતા પિતા વાન્યો વાન્યશ્ચાનુપયન્પતિઃ ।

મૃતે મર્તરિ પુત્રસ્તુ વાન્યો માતુરરક્ષિતા ॥ ૪ ॥

યોગ્યકાળે (એટલે જનુકાળ પહેલાં) વાન્યાવાન ન કરનાર ૪ ॥

પિતા, ઝંતુકાળે પત્નીગમન ન કરનાર પતિ અને ધણી મરી ગયે પછી માતાનું રક્ષણ ન કરનારો પુત્ર નિંદાપાત્ર થાય છે. ૪
હરકોઈ પ્રસંગે સ્ત્રીને સાચવવી

સૂક્ષ્મેભ્યોઽપિ પ્રસન્નેભ્યઃ સ્ત્રિયો રક્ષ્યા વિશેષતઃ ।

દ્વયોર્હિ કુલયોઃ શોકમાવદ્દેયુરરક્ષિતાઃ ॥ ૫ ॥

(દુરાચાર તરફ ધસી જાય એવા હરકોઈ) સૂક્ષ્મ પ્રસંગ-
થી પણ સ્ત્રીઓને ખાસ સાચવવી જોઈએ; (તો મોટા
પ્રસંગોએ તો કહેવું જ શું ?) કેમકે સાચવણી અથવા દેખરેખ
વિનાની (સ્વતંત્ર બનેલી) તે સ્ત્રીઓ પિયર અને સાસરું-એ
બંને કુળને સંતાપ પમાડે છે. ૫

સ્ત્રીની સાચવણીથી બધું સચવાય

[માર્યાયાં રક્ષમાણાયાં પ્રજા મવતિ રક્ષિતા ।

પ્રજાયાં રક્ષમાણાયામાત્મા મવતિ રક્ષિતાઃ ॥

સ્ત્રી સચવાય તો પ્રજા સચવાય છે; અને પ્રજા સચવાય
તો પોતે સુરક્ષિત બને છે.]

સ્ત્રીની સાચવણી એ ઉત્તમ ધર્મ

દ્વમં હિ સર્વવર્જાનાં વચ્યન્તો ધર્મયુત્તમમ્ ।

યતન્તે રક્ષિતું માર્યાં મર્તારો દુર્બલા અપિ ॥ ૬ ॥

સર્વ વર્ણો માટે આ સ્ત્રીરક્ષણરૂપી ધર્મને ઉત્તમ જોતા
પતિઓ પોતે દુર્બળ હોય, તોપણ પત્નીનું રક્ષણ કરવા કાળજી
રાખે છે. ૬

સ્ત્રીને સાચવનારો બધું સાચવી શકે

સ્વાં પ્રસૂતિં ચરિત્રં ચ કુલમાત્માનમેવ ચ ।

સ્વં ચ ધર્મં પ્રયત્નેન જાયાં રક્ષન્દિ રક્ષતિ ॥ ૭ ॥

જે પુરુષ પોતાની પત્નીને સાચવે છે, તેજ પોતાનાં સંતા-
નની, ચારિત્રની, કુળની, પંડની તેમજ ધર્મની પણ પ્રયત્નથી
રક્ષા કરી શકે છે. ૭

પિતા જ પુત્રરૂપે પત્નીમાં જન્મે છે

પતિર્માયાં સંપ્રવિચય ગર્ભો મૂલ્લેહ જાયતે ।

જાયાયાસ્તદ્ધિ જાયાસ્ત્વં યદસ્યાં જાયતે પુત્રઃ ॥ ૮ ॥

પતિ પત્નીમાં (વીર્યરૂપે) પ્રવેશી ગર્ભરૂપ (પુત્રરૂપે)
થઈ આ લોકમાં (કરી) જન્મે છે; આમ પુરુષ કરીને પત્નીમાં
જન્મે છે, તે જ બાપા(પત્ની)નું બાપાપણું છે. ૮

સારી સંતતિ માટે પણ સ્ત્રીની સાચવણી જરૂરી

યાદશં મજતે હિ સ્ત્રી સુતં સુતે તથાવિષમ્ ।

તસ્માત્પ્રજાવિશુદ્ધચર્યં સ્ત્રિયં રક્ષેત્પ્રયત્નતઃ ॥ ૯ ॥

સ્ત્રી જવા પુરુષને સેવે છે; તેવાજ પુત્રને તે જન્મ આપે
છે; તેથી પ્રજાની વિશુદ્ધિ માટે પણ સ્ત્રીને કાળજીથી સાચવવી. ૯

સ્ત્રીની સાચવણી અધરી તો છે

ન કશ્ચિદ્યોપિતઃ શક્તઃ પ્રસદ્ય પરિક્ષિતુમ્ ।

एतैरुपाययोगैस्तु शक्यास्ताः परिक्षितुम् ॥ १० ॥

કોઈ પણ માણસ બળબળારાઈથી સ્ત્રીને સાચવી ન શકે;
પરંતુ નીચેના ઉપાયો કરવાથી સ્ત્રીઓને સાચવી શકાય છે. ૧૦.

સ્ત્રીરક્ષણના ઉપાય

अर्यस्य संग्रहे चैनां व्यये चैव नियोजयेत् ।

शौचे धर्मेऽन्नपक्त्वां च पारिणाद्यस्य वेक्षणे ॥ ११ ॥

ધનના સંગ્રહમાં, તેના ખર્ચમાં, સ્નાન આદિ શીય

કાર્યમાં, પૂજા આદિ ધર્મમાં, રસોઈનાં અને ધરવખરીની સંભાળ
નજેરે-કામોમાં સ્ત્રીને જોડી રાખવી. ૧૧

સ્ત્રીઓ પોતે જ પોતાનું રક્ષણ કરી શકે છે

અરક્ષિતા મૃદે રુદ્ધાઃ પુરુષૈરાસકારિભિઃ ।

આત્માનમાત્મના યાસ્તુ રક્ષેયુસ્તાઃ સુરક્ષિતાઃ ॥ ૧૨ ॥

હિતેચ્છુ અને આજ્ઞાધીન માણસો દ્વારા ધરમાં ગોધી
રાખવાથી પણ સ્ત્રીઓ સુરક્ષિત થતી નથી; પણ જ સ્ત્રીઓ પોતે
જ પોતાને રક્ષે છે, તે જ સ્ત્રીઓ સુરક્ષિત રહી શકે છે.* ૧૨

સ્ત્રીને ખગાડનારાં છ

પાનં દુર્જનસંસર્ગઃ પત્યા ચ વિરહોડટનમ્ ।

સ્વમ્નોડન્યમેહવાસશ્ચ નારીસંદૂષણાનિ પટ્ ॥ ૧૩ ॥

મધપાન, દુર્જનની સોખત, પતિનો વિયોગ, રખડરઝળ,
ઊંધણુશીપણું અને પારકે ઘેર રહેવું; એ છ સ્ત્રીઓને
ખગાડનારાં છે. ૧૩

‘પુરુષ છે ને!’ એટલું જ સ્ત્રી જુએ

નૈતા રૂપં પરીક્ષન્તે નાસાં વયસિ સંસ્થિતિઃ ।

સુરૂપં વા વિરૂપં વા પુમાનિત્યેવ મુજ્જતે । ૧૪ ॥

(દુરાચારિણી) સ્ત્રીઓ (સુંદર) રૂપની પરીક્ષા કરતી
નથી; તેમ જ (જીવાની) વગેરે ઉંમર-માટે પણ તેમને આદર
હોતો નથી. રૂપાળો કે કદરૂપો ‘પુરુષ છે ને!’ એટલું જ જોઈને
તેઓ ભોગવે છે. ૧૪

* અર્થાત્ ધર્મ તથા અધર્મનું જ્ઞાન સ્વર્ગ તથા નરક છે,
વગેરે ઉપદેશ આપ્યા કરવો, એ જ સ્ત્રીરક્ષણનો મુખ્ય ઉપાય છે. (કુલ્લુક)

ધણી તરફ સ્ત્રીના અણુગમાનાં કારણે।

પૌશ્વલ્યાચ્છલચિત્તાચ્ચ નૈસ્રેદ્યાચ્ચ સ્વભાવતઃ ।

રક્ષિતા યત્નતોડ્વીહ મર્તૃષ્વેતા વિકુર્વતે ॥ ૧૫ ॥

બ્યભિચારીપણું; ચિત્તની અંચળતા તેમ જ સ્વાભાવિક
સ્નેહનો અભાવ, એ કારણોને લીધે સ્ત્રીઓ, કાળજીથી રક્ષાયેલી
હોય, તોપણ પોતાના પતિ વિષે અભાવ રાખે છે; ૧૫

માટે જ સ્ત્રીના રક્ષણની પુરુષે કાળજી રાખવી

एवं स्वमावं ज्ञात्वाऽऽसां प्रजापतिनिसर्गवम् ।

परमं यत्नमातिष्ठेत्पुरुषो रक्षणं प्रति ॥ १६ ॥

સ્ત્રીઓનો એવો સ્વભાવ બ્રહ્માની સૃષ્ટિ સાથે જન્મે છે,
એમ જાણી પુરુષે તેમના રક્ષણ માટે અતિશય પ્રયત્ન કરવો. ૧૬

સ્ત્રીનાં કાર્ય

शय्यासनमठंकारं कामं क्रोधमनार्जवम् ।

द्रोहमावं कुचयां च स्त्रीभ्यो मनुસ્कલ્પयत् ॥ १७ ॥

શય્યા, આસન, અણંકાર, કામ, ક્રોધ, કુટિલતા, દ્રોહભાવ
અને દુરાચાર; એ મનુષ્યે સ્ત્રીઓ માટે કલ્પ્યાં છે. (તેથી સ્ત્રીનું
રક્ષણ બહુ જરૂરી છે.) ૧૭

સ્ત્રીઓ અસત્ય જેવી અશુભ છે

नास्ति स्त्रीणां क्रिया मन्त्रैरिति धर्मो व्यवस्थितिः ।

निरिन्द्रिया एमन्वाद्य स्त्रियोऽनृतमिति स्थितिः ॥ १८ ॥

સ્ત્રીઓની વૈદિક મંત્રોથી (જાતકર્માદિ) સંસ્કારક્રિયા થઈ
શકે નહિ, એવી ધર્મશાસ્ત્રોની વ્યવસ્થા છે; તેમને શ્રુતિ અ
સ્મૃતિનો તેમ જ મંત્રોનો અધિકાર નથી; આથી તેઓ અસત્ય
જેવી અશુભ છે. (અને તેથી જ તેની સાચવણી બહુ જરૂરી છે.)

શ્રીઓના વ્યભિચારી સ્વભાવમાં ઘણી વૈદિક શ્રુતિનો પુરાવો
તથા ચ શ્રુતયો વહ્વચો નિગીતા નિગમેષ્વપિ ।

સ્વાલક્ષણ્યપરીક્ષાર્થ તાસાં શૃણુત નિષ્કૃતીઃ ॥ ૧૯ ॥

શ્રીઓના વ્યભિચારી સ્વભાવની પરીક્ષા માટે વેદોમાં પણ
અનેક શ્રુતિઓ* ગવાઈ છે, તેમાંની પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકેની શ્રુતિ-
ઓ તમે સાંભળો. ૧૯

માતાનો વ્યભિચાર બાળતા પુત્રનું વચન

‘વન્મે માતા પ્રલુલુભે વિચરન્સ્યપતિવ્રતા ।

તન્મે રેતઃ પિતા વૃક્તા મિત્યસ્યૈતન્નિદર્શનમ્ ॥ ૨૦ ॥

‘મારી માતા અપતિવ્રતા હોઈ પરપુરુષની કામનાવાળી
જે થઈ હતી, તેથી મારા પિતા તેના રજને શુદ્ધ કરે!’—આ
(વેદમંત્ર) તેનું (એટલે શ્રીના વ્યભિચારી સ્વભાવનું) ઉદાહરણ
છે. (માતાના માનસિક વ્યભિચારને બાળતા હોઈ પુત્રનું
આ વચન છે.) ૨૦

શ્રીના માનસિક વ્યભિચારમાં એ પુરાવો

ધ્યાયત્યનિષ્ઠં યત્કિંચિત્પાણિગ્રાહસ્ય ચેતસા ।

તસ્યૈવ વ્યભિચારસ્ય નિહવઃ સમ્યગુચ્યતે ॥ ૨૧ ॥

શ્રી મનથી પણ પોતાના પતિનું જે કંઈ અનિષ્ઠ (અર્થાત્
પરપુરુષનું ગમન) ચિંતવે છે, તે માનસિક વ્યભિચારનું આ
(મંત્રમાં) સારી રીતે પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું છે. ૨૧

* જેવી કે ‘ન ચૈતદ્ વિદ્યો વ્રાજાનાઃ સ્મોડ્વાજાના વા—અમે નથી
બાળતા કે અમે બાળણ છીએ કે બાળણુરહિત છીએ?’ અર્થાત્
શ્રીઓનાં મન ચંચળ હોય છે, તેથી અમે વ્યભિચારથી નન્મેશ
ખીજી જાતના તો નહિ હોઈએ! (કુલ્લક)

જેવો પતિ તેવી પત્ની બને

યાદગુણેન મર્ગાં છી સંયુજ્યેત યથાવિધિ ।

તાદગુણા સા મવતિ સમુદ્રેણેવ નિમ્નગા ॥ ૨૨ ॥

નદી જેમ સમુદ્ર સાથે સમુદ્રના જેવા ગુણવાળી (મીઠી મદી ખારી) થાય છે, તેમ સ્ત્રી જેવા ગુણવાળા પતિને પરણે છે, તેવા ગુણવાળી થાય છે. ૨૨

ઉપર્યુક્ત બાજતમાં દર્શાવે

લક્ષ્મણ વસિષ્ઠેન સંયુક્તાઽધમયોનિજા ।

શારંગી મન્દપાલેન જગમાંમ્યર્હણીયતામ્ ॥ ૨૩ ॥

નીચ જાતિમાં જન્મેલી અક્ષમાલા વસિષ્ઠ સાથે અને શારંગી મન્દપાલ સાથે લગ્નથી જોડાઈ પૂજ્યપણાને પામી હતી. ૨૩

જેવાં તે ધણાં દર્શાવે છે

એતાધ્યાન્યાથ લોકેઽસ્મિન્નપકૃષ્ટપ્રસૂતયઃ ।

ઉત્કર્ષ યોપિતઃ પ્રાપ્તાઃ સ્વૈઃ સ્વર્મેતૃગુણેઃ શુભૈઃ ॥ ૨૪ ॥

આ લોકમાં એ ને બીજી હીન જાતિમાં જન્મેલી સ્ત્રીઓ પોતપોતાના સ્વામીઓના શુભ ગુણોને લીધે ઉત્કર્ષ પામી છે.

પ્રજનના ધર્મો કરવાની પ્રતિજ્ઞા

એપોદિતા લોકયાત્રા નિત્યં છીપુંસયોઃ શુભા ।

પ્રેત્યેહ ચ સુખોદર્કાન્પ્રજાધર્માન્નિષોધત ॥ ૨૫ ॥

સ્ત્રીપુરુષનો આ નિત્યનો શુભ લોકવ્યવહાર કર્યો; હવે ૨/૧૧ લોક તથા પરલોકમાં ઉત્તમ સુખ પમાડનારા સંતતિના ધર્મો તમે સાંભળો. ૨૫

શ્રીનાં મુલુગાન : શ્રી અને લક્ષ્મી સરખાં
પ્રજનાર્થે મહામાયાઃ પૂજાર્હા શુદ્ધીસયઃ ।

શ્રિયઃ શ્રિયશ્ચ મેહેષુ ન વિશેષોઽસ્તિ કશ્ચન ॥ ૨૬ ॥

પ્રજાની ઉત્પત્તિ માટે શ્રીઓ મહાભાગ્યવાળી, પૂજાપાત્ર
અને ધરના પ્રકાશરૂપ છે; શ્રીઓ ધરમાં લક્ષ્મી છે; માટે શ્રી
અને લક્ષ્મીમાં કોઈ તફાવત નથી.† ૨૬

સાંસારિક જધી બાબત શ્રીને અધીન

ઉત્પાદનમપ્ત્યસ્ય જાતસ્ય પરિપાલનમ્ ।

પ્રત્યહં લોકયાત્રાયાઃ પ્રત્યક્ષં શ્રીનિબન્ધનમ્ ॥ ૨૭ ॥

સંતાન ઉત્પન્ન કરવું, થયેલી સંતતિને ઉછેરી મોટી કરવી
અને નિત્યનો લોકબ્યવહાર ચલાવવો, એ પ્રત્યક્ષ શ્રીઓને
અધીન છે. ૨૭

સ્વર્ગ પણ શ્રીને અધીન !

અપત્ત્યં ધર્મકાર્યાણિ શુશ્રૂષા રતિરુત્તમા ।

દારાધીનસ્તથા સ્વર્ગઃ પિતૃણામાત્મનશ્ચ હ ॥ ૨૮ ॥

સંતાન, ધર્મકાર્યો, સેવા, ઉત્તમ પ્રીતિ અને પોતાનું
તથા પિતૃઓનું સ્વર્ગ પણ શ્રીઓને અધીન છે. ૨૮

† જો કે ઉપર, શ્રીઓના રક્ષણ માટે તેમના દેવો કલા છે,
તોપણ એ દેવોને દૂર કરવાના ઉપાયો છે; તેથી એ દેવો ન મળ્યા,
એ અભિપ્રાયથી અહીં શ્રીઓને ઘણા જ ઉપકાર કરનારી, જર્મની
ઉત્પત્તિ માટેનું અતિ કલ્યાણકારક પાત્ર અને વસ્ત્રઆભૂષણ વગેરે
આપીને સન્માન કરવા યોગ્ય બતાવી છે. શ્રીઓ અને લક્ષ્મી ધરમાં
શોભા કરનારી છે, તેથી તેઓ જનમાં કોઈ તફાવત નથી; જેમ
લક્ષ્મીવિનાનું ઘર શોભતું નથી, તેમ શ્રીવિનાનું ઘર પણ શોભતું
નથી. (કુલ્લુક)

૧૧ીં શ્રી સાધ્વી કહેવાય છે ?

પતિં યા નામિચરતિ મનોવાગ્દેહસંયતા ।

સા મતૃલોકાનામ્નોતિ સદ્ધિઃ સાધ્વીતિ ચોચ્યતે ॥ ૨૯ ॥

મન, વાણી અને દેહના સંયમવાળી જે શ્રી પતિનું ઉદ્ધંધન (અથવા વિરુદ્ધ વર્તન) કરતી નથી, તે પતિલોકને પામે છે અને સત્પુરુષો તેને સાધ્વી કહે છે. ૨૯

વ્યભિચારથી શ્રી શિયાળ થાય !

વ્યભિચારાત્તુ મર્તુઃ સ્ત્રી લોકે પ્રાપ્નોતિ નિન્યતામ્ ।

શૃગાલયોર્નિ પ્રાપ્નોતિ પાપરોગૈશ્ચ પીઢચતે ॥ ૩૦ ॥

પણ જે શ્રી સ્વામીથી આડો વ્યવહાર રાખે છે, તે, આ લોકમાં નિંદા પામે છે; મરણ પછી શિયાળની થોળિમાં જન્મે છે તથા (ક્ષય, ડાઢ વગેરે) પાપી રોગોથી પીડાય છે. ૩૦

પુત્ર સંબંધી પ્રાચીન મહર્ષિઓના વિચારો

પુત્રં પ્રત્યુદિતં સદ્ધિઃ પૂર્વજૈશ્ચ મહર્ષિભિઃ ।

વિશ્વજન્યમિમં પુણ્યમુપન્યાસં નિવોષત ॥ ૩૧ ॥

સત્પુરુષોએ અને પૂર્વના મહર્ષિઓએ પુત્ર સંબંધી જે વિશ્વહિતકારી પવિત્ર વિચાર કહ્યો છે, તે તમે સાંભળો. ૩૧

પુત્ર પિતાનો મહાય છે

મર્તુઃ પુત્રં વિજાનન્તિ શ્રુતિર્દ્રષં તુ મતેરિ ।

બાહુસ્પાદકં કેચિદપરે દ્વેષિણં વિદુઃ ॥ ૩૨ ॥

દેટલાક (મુનિઓ) પુત્રને ભત્રીનો (પિતાનો) માને છે, પણ ભત્રી સંબંધી જે બાતની શ્રુતિ છે: દેટલાક પુત્રને તેના ઉત્પાદકનો (એટલે પુત્રની માતાને પોતે જે પરણ્યો ન હોય

છતાં તેમાં જણે તેને ઉત્પન્ન કર્યો હોય તેનો) માને છે; ત્યારે બ્રહ્મા (મુનિઓ) તેને જની સ્ત્રીમાં તે જન્મ્યો હોય, તેનો (ઉત્પન્ન નહિ કરનારનો) માને છે. ૩૨

શ્રી ખેતર જેવી અને પુરુષ બી જેવો

ક્ષેત્રમૂતા સ્મૃતા નારી વીજમૂતઃ સ્મૃતઃ પુમાન્ ।

ક્ષેત્રવીજસમાયોગાત્સંમવઃ સર્વદેહિનામ્ ॥ ૩૩ ॥

શ્રીને ખેતર જેવી કહી છે અને પુરુષને બી જેવો કહ્યો છે; ક્ષેત્ર-ખેતર અને બીજના સાથે જોડાવાથી સર્વ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ થાય છે. ૩૩

જ્યાં બંને સમાન ત્યાં ઉત્તમ પ્રજા

વિશિષ્ટં કુપ્રચિદ્વીજં સ્ત્રીયોનિસ્ત્રેવ કુપ્રચિત્ ।

ઉમયં તુ સર્મં યત્ર સા પ્રસૂતિઃ પ્રશસ્યતે ॥ ૩૪ ॥

દોષક સ્થળે બીજ ઉત્તમ ગણાય છે, તો ક્યાંક સ્ત્રીની યોનિરૂપ જ ક્ષેત્ર ઉત્તમ ગણાય છે; પણ જ્યાં બીજ અને ક્ષેત્ર બંને સમાન હોય છે, ત્યાં પ્રજા પ્રશંસાપાત્ર ગણાય છે. ૩૪

બીજની જ ઉત્પત્તિ

વીજાય ચૈવ યોન્યાથ વીજમુત્કૃષ્ટમુચ્યતે ।

સર્વમૂતપ્રસૂતિર્દિ વીજલક્ષણલક્ષિતા ॥ ૩૫ ॥

બીજ અને યોનિ એ એમાં બીજ ઉત્કૃષ્ટ કહેવાય છે; કારણકે પ્રાણીમાત્રની ઉત્પત્તિ બીજનાં (રૂપ, રંગ, રચના, માત્રાદિ) લક્ષણોનાથી દેખાય છે. ૩૫

જેવું બીજ તેવી તેની ઉત્પત્તિ

યાદ્યં તૂપ્યતે વીજં ક્ષેત્રે કાલોપવાદિતે ।

તાદ્યોદિતિ તત્સમિન્વોજં સ્વૈર્મ્યસિદ્ધિતં ગુણેઃ ॥ ૩૬ ॥

સમયે તૈયાર કરાયેલા ખેતરમાં જે બતનું બી વાવવામાં આવે છે, તે બતનું તે બી પોતાના ગુણો સાથે પ્રકટ થઈતો ક્ષેત્રમાં (છાડરૂપે) ઊગે છે. ૩૬

જમીનના ગુણ બીમાં નથી આવતા

इयं भूमिर्हि मृतानां शाश्वती योनिरुच्यते ।

न च योनिगुणान्कांश्चिद्वीजं पुष्यति पुष्टिषु ॥ ૩૭ ॥

આ જમીને પ્રાણીઓની સનાતન યોનિ (ઉત્પત્તિસ્થાન) કહી છે; છતાં બીજ(માંથી ઊગેલો છાડ પોતાની) પુષ્ટિપ્રદાઈ અવસ્થાઓમાં જમીનના યોનિરૂપ દાઈ ગુણને ધારણ કરતું નથી. ૩૭

એક જ ક્યારામાં વાવેલાં જુદાંજુદાં બી જુદાંજુદાં ઊગે છે

मूमावप्येककेदारे कालोत्तानि कृषीयलैः ।

नानारूपाणि जायन्ते बीजानीह स्वभावतः ॥ ૩૮ ॥

જમીનમાં પણ એક જ ક્યારામાં ખરી મોસમે ખેડૂતોએ જે જુદાંજુદાં બી વાવ્યાં હોય છે, તે પોતાતા સ્વભાવને લીધે જુદીજુદી બતનાં અહીં ઊગે છે. ૩૮

व्रीहयः शलयो मुद्गास्तिल मपास्तथा यवाः ।

ययायीजं प्ररोहन्ति लघुनानीक्षवस्तथा ॥ ૩૯ ॥

સાડી અને દાલમની ડાંગર, મગ, તલ, અડદ, જવ, લસણ અને શેરડી વગેરે પોતપોતાનાં બીજ પ્રમાણે ઊગે છે. ૩૯

વાળું હોય જુદું ને ઊગે જુદું, એમ નથી બનવું

अन्यदुष्टं जातमन्यदित्येतन्नोपपद्यते ।

उप्यते यद्धि यद्वीजं तत्तदेव प्ररोहति ॥ ૪૦ ॥

વાવ્યું હોય તે બીજું હોય અને ઊગે તે બીજું હોય-
એમ બનતું નથી; જે જે બીજ વવાય છે, તે તે જ ઊગે છે. ૪૦

માટે સમગ્ર પુરુષે પરસ્ત્રીમાં બીજ ન વાવવું

તત્રાજ્ઞેન વિનીતેન જ્ઞાનવિજ્ઞાનવેદિના ।

આયુષ્કામેન વસવ્યં ન જાતુ પરયોષિતિ ॥ ૪૧ ॥

તેથી (લાંબા) આયુષની ઇચ્છાવાળા બુદ્ધિમાન, વિનય-
વાન અને જ્ઞાનવિજ્ઞાનના અણકાર પુરુષે પરસ્ત્રીમાં કદી પણ
બીજ વાવવું નહિ. (પ્રજા ઉત્પત્તિ કરવી નહિ.) ૪૧

ઉપરની સૂચના પર વાયુએ ગાયેલી ગાથાઓ

અગ્ર ગાથા વાયુમીતાઃ કીર્તયન્તિ પુરાવિદઃ ।

યથા બીજં ન વસવ્યં પુંસા પરપરિગ્રહે ॥ ૪૨ ॥

આ બાબતમાં પુરાણવેદીઓ વાયુએ ગાયેલી ગાથાઓ કહે
છે, કે પુરુષે કદાપિ પરસ્ત્રીમાં બીજ ન રોપવું. (ગર્ભધાન
કરવું નહિ.) ૪૨

પરસ્ત્રીમાં નાખેલું બીજ નિષ્ફળ

નશ્યતીપુર્યયા વિદ્ધઃ શ્વે વિદ્ધમનુવિદ્ધયતઃ ।

તથા નશ્યતિ વૈ સ્થિતં બીજં પરપરિગ્રહે ॥ ૪૩ ॥

એક પુરુષના બાણથી વીંધાઈ ચૂકલા મૃગને બીજો તે જ
છેલમાં બાણથી ફરી વીંધે, તો તેનું બાણ જેમ નકામું બચે છે,
તેમ પરસ્ત્રીમાં નાખેલું બીજ પણ ગ્રાસિત નિષ્ફળ બચે. +૪૩

+ ૧મો ગર્ભધારણ ચર્ચા ગયા પછી એ સંતતિપદ હજી તો જે
પુરુષની એ પત્ની હોય છે, તેને જ મજનારું છે.

પૂર્વોક્ત બાળતે દશાંત

પૃથોરપીમાં પૃથિવીં માર્યાં પૂર્વવિદો વિદુઃ ।

સ્થાણુચ્છેદસ્ય કેદારમાહુઃ શલ્યવતો મૃગમ્ ॥ ૪૪ ॥

પૂર્વવેત્તાઓ આ પૃથ્વીને (અનેક રાજાઓએ ભોગવેલી છતાં) પણ પૃથુની પત્ની જણે છે; જે ખેતરને ખેડી સાફ કરે છે, તેનો જ ક્યારેક કહે છે અને જે મૃગને પ્રથમ વીધે છે, તેનું જ એ મૃગ કહે છે.* ૪૪

ભત્તા એ જ ભાર્યા

एतावानेव पुरुषो यज्ञायास्मा प्रजेति ह ।

विप्राः प्राहुस्तथा चैतद्यो भर्ता सा स्मृताङ्गना ॥ ४५ ॥

પત્ની, પોતે અને પ્રજા, એ ત્રણે મળી એક પુરુષ કહેવાય છે. વિપ્રો કહે છે, કે 'જે ભત્તા છે તે જ ભાર્યા છે.'† ૪૫

પતિની પત્ની કેમ રીતે મટે નહિ

न निष्क्रयविसर्गाभ्यां भर्तुर्मर्या विमुच्यते ।

एवं धर्मं विजानीमः प्राक्प्रजापतिनिर्मितम् ॥ ४६ ॥

* એ જ પ્રમાણે જાતે પુરુષ પ્રથમ પરપ્રયો હોય છે, એ જ તેનો સ્વામી મથાય, તેથી તેનું સંતાન પણ એ જ પુરુષનું કહેવાય છે.

† આ સ્લોકનો જે ભાવ છે, તે જ વાજસનેય બ્રાહ્મણની આ શ્રુતિમાં કહ્યો છે: 'અર્ધો હ વા એ આત્મનસ્તસ્માવજ્ઞાયાં ન વિન્દતે, નૈતાવત્ પ્રજાયતે અર્ધર્થો હિ તાવદ્ ભવતિ, અથ યદૈવ જ્ઞાયાં વિન્દતેડમ્ પ્રજાયતં તર્હિ સર્વો ભવતિ તથા ચૈતદ્વેદવિદો વિપ્રા વદન્તિ યો ભર્તા સૈવ માર્યા સ્મૃતંતિ । જન્માંસુધી પુરુષ પત્ની મેગવતો નથી, ત્યાંસુધી તે અર્ધો જ છે; તેમ જ પત્નીને મેગવ્યા પછી પણ જ્ય સુધી તેમાં પ્રજા ઉત્પન્ન કરેલો નથી ત્યાંસુધી પણ તે અર્ધુનો જ છે; માત્ર જ્યારે પત્નીને મેગવે છે, ત્યારે જ તે સપૂર્ણ થાય છે. આ કારણથી જે ભત્તા તે જ ભાર્યા કહેવાય છે.'

વેચી દેવાથી કે ત્યાગ કરવાથી પત્ની પતિની મદી જતી નથી, એમ પ્રજાપતિએ પૂર્વે નિર્માણ કરેલા ધર્મને 'અમે' જાણીએ છીએ. ‡ ૪૬

તથા વસ્તુ સંજ્ઞાનેા માટે એક જ વાર

સકૃદંશો નિપતતિ સકૃત્કન્યા પ્રદીયતે ।

સકૃદાદ દદામીતિ ત્રીણ્યેતાનિ સતાં સકૃત્ ॥ ૪૭ ॥

વારસાલાગ એક જ વાર પડે (તેમાં પાછળથી ફેરફાર ન થાય); કન્યાદાન એક જ વાર થાય (પછી એ જ કન્યાનું બીજીવાર દાન થાય નહિ) અને 'હું આપું છું' એવું વચન એક જ વાર કહેવાય. (એટલે કે એકવાર દાઈને કંઈ આપવાનું કહી ફરી ન જવાય.) સપુરુષો આ ત્રણે બાબતો એક જ વાર કરે છે. ૪૭

પરસ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન કરેલી પ્રજા પોતાની ન જ ગણાય

યથા ગોઽશ્વોઽપ્તદાસીષુ મહિષ્યજાવિકાસુ ચ ।

નોત્પાદકઃ પ્રજામાગી તથૈવાન્યાક્રનાસ્વપિ ॥ ૪૮ ॥

જમ ગાય, ઘોડી, ઊંટડી, દાસી, ભેંસ, બકરી અને ઘેટી વગેરેમાં પ્રજા ઉત્પન્ન કરનારો (બળદ, ઘોડો વગેરે) પ્રજાનો સ્વામી થતો નથી, તેમ પરસ્ત્રીમાં પ્રજા ઉત્પન્ન કરનારો (પરપુરુષ એ) પ્રજાનો ધણી ગણાતો નથી. ૪૮

‡ એટલે કે પારકા સ્ત્રીને વેચાતી સ્ત્રીને પણ પોતાની કરી હોય, તોપણ એ સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન કરેલું સંતાન એ સ્ત્રીના મૂળ સ્વામીનું જ ગણાય; પણ તેમાં સંતતિ ઉત્પન્ન કરનાર પાછળના પુરુષનું ન જ ગણાય (કુસ્ત્રુક)

પારકા ખેતરમાં વાવેલું પોતાનું ધાન્ય પણ પોતાનું નથી ગણાતું
યેઽક્ષેત્રિણો વીજવન્તઃ પરક્ષેત્રપ્રવાપિણઃ ।

તે વૈ સસ્યસ્ય જાતસ્ય ન લભન્તે ફલં ક્વચિત્ ॥ ૪૯ ॥

જેઓ ક્ષેત્રના સ્વામી ન હોય પણ ખીજના જ માલિક હોય,
તેઓ પારકાના ખેતરમાં વાવણી કરે, તો પણ જોગેલા ધાન્યનું
ફળ કદી પામતા નથી. (કેમકે ખેતર પારકું છે, તેથી તે જોગેલું
ધાન્ય પણ પારકું જ ગણાય.) ૪૯

પારકી ગાયોમાં આખલો વાછરડાં પેદા કર્યો કરે, તેમાં એને શું ?

યદન્યગોષુ વૃષભો વત્સાનાં જનયેન્છતમ્ ।

ગોમિનામેવ તે વત્સા મોઘં સ્કન્દિતમાર્ષમમ્ ॥ ૫૦ ॥

(કદી ઠાઈનો) આખલો પારકી ગાયોમાં જોડે સેંકડો
વાછરડાં પેદા કરે, તોપણ તે વાછરડાં ગાયના ધણીનાં જ
ગણાય અને એ સાંઢનું વીર્યસિંચન નિષ્ફળ બય છે. ૫૦

તમ પારકી સ્ત્રીમાં ગ્રભ હેતુન કરે, તેમાં એનું શું ?

તથૈવાક્ષેત્રિણો વીજં પરક્ષેત્રપ્રવાપિણઃ ।

કુર્વન્તિ ક્ષેત્રિણામર્થં ન વીજી લભતે ફલમ્ ॥ ૫૧ ॥

તે જ પ્રમાણે, ક્ષેત્રનો (પરચીનો) સ્વામી ન હોય એવો
જ પુરુષ જે પારકામાં ખીજની રોપણી કરે છે, તે પરક્ષેત્રના
સ્વામીનું જ કામ કરી આપે છે; ખીજનો માલિક-વાવનાર
તેનું ફળ પામતો નથી. ૫૧

ખીજ કરતાં યોનિનું ગૌરવ

ફલં ત્વનમિસંધાય ક્ષેત્રિણાં વીજિનાં તથા ।

પ્રત્યક્ષં ક્ષેત્રિણામર્થો વીજાદોર્નિર્ગરીયસી ॥ ૫૨ ॥

ક્ષેત્રવાળાઓ તથા બીજવાળાઓના કુળ સંબંધી કંઈ નિયમ નક્કરો હોય, તો પ્રત્યક્ષ (કુળ સ્પષ્ટ) રીતે ક્ષેત્ર સ્વામીનું જ ગણાય છે; કેમકે બીજ કરતાં એાનિ વિશેષ ગૌરવવાળી છે. પર ક્ષેત્રસ્વામી તથા બીજસ્વામીના સંતાન પર સમાન હક ક્યારે ?

ક્રિયામ્યુપગમાત્ત્વેતદ્વીજાર્યં યત્પ્રદીયતે ।

તસ્યેહ માગિનૌ દ્યૌઃ વીજી ક્ષેત્રિક એવ ચ ॥ ૫૩ ॥

પણ (આમાં જે સંતાન થશે, તે આપણા બેયનું ગણાશે, એમ) ક્રિયાકુળ વિષે ઠરાવ કરી બે તે ક્ષેત્રને બીજ માટે આપવામાં આવે, તો ક્ષેત્રસ્વામી અને બીજસ્વામી બંને તેના કુળના ભાગિયા ગણાય છે. ૫૩

એનું ખેતર તેનું જ બી

બોધવાતાદ્યતં વીજં યસ્ય ક્ષેત્રે પ્રોહતિ ।

ક્ષેત્રિકસ્યેવ તદ્વીજં ન વસા લભતે ફલમ્ ॥ ૫૪ ॥

પ્રવાહથી કે પવનથી તણાઈ આવેલું જે બી, જેના ખેતરમાં ઊગી આવે છે, તે એ ખેતરના ધણીનું જ થાય છે, પણ વાવનારને તેનું કુળ મળતું નથી. (તેમ જમણાથી પોતાની પત્ની બાણી પારણી સ્ત્રીમાં મેથુન કરીને ‘આ સંતાન મારું થશે’ એમ સમજે, તોપણ તે સંતાન તો પરસ્ત્રીના ધણીનું જ ગણાય.) ૫૪

આ જ ધર્મો આ સંતાનો માટે પણ છે

एष धर्मो गवाश्वस्य दास्युष्ट्राज्जाविकस्य च ।

विदंगमहिषीणां च विज्ञेयः प्रसवं प्रति ॥ ૫૫ ॥

ગાય, ઘોડી, દાસી, છાટી, બઠરી, ઘેટી, પક્ષી, ભેંસ
વગેરેની આલાદના સંબંધમાં પણ આ જ ધર્મ જણવો. ૫૫

શ્રીઓના આપદ્ધર્મ

एतद्धः सारफल्गुत्वं वीजयोन्योः प्रकीर्तितम् ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि योषितां धर्ममापदि ॥ ५६ ॥

ખીજ અને યોનિની આ મુખ્યતા અને અમુખ્યતા તમને
ઠહી; હવે શ્રીઓનો આપદ્ધર્મ હું ઠહીશ. ૫૬

भोटा तथा नानाभार्धनी पत्नीओ संबंधी

प्रातुर्ज्येष्ठस्य भार्या या गुरुपत्न्यनुजस्य सा ।

यवीयसस्तु या भार्या स्तुषा ज्येष्ठस्य सा स्मृता ॥ ५७ ॥

મોટાભાર્ધની વહુ તે નાનાભાર્ધને ગુરુપત્નીરૂપ અને
નાનાભાર્ધની વહુ તે મોટાભાર્ધને પુત્રવધૂરૂપ (મુનિઓએ)
ગણી છે. ૫૭

भोटा ३ नानो भार्ध व्याधे पतिव थाय ।

ज्येष्ठो यवीयसो भार्या यवीयान्वाऽग्रजस्त्रियम् ।

पतिवो भवतो गत्वा नियुक्तावप्यनादि ॥ ५८ ॥

આપત્કાળ ન હોય (એટલે પોતપોતાનાં સંતાન હોય)
છતાં જ મોટાભાર્ધ નાનાભાર્ધની પત્નીમાં અને જ નાનાભાર્ધ
મોટાભાર્ધની પત્નીમાં નિયોગગમન કરે છે, તે બંને પતિત
થાય છે. ૫૮

अंतान न होय तो नियोजगमन थाय

देवराद सपिण्डाद स्त्रिया सम्यङ्नियुक्तया ।

प्रजेषिताऽधिगन्तव्या संतानस्य परिषये ॥ ५९ ॥

સંતાન બિલ્લુલ ન હોય, તો પ્રજની ઇચ્છાવાળી સ્ત્રીએ
દ્વિતર કે સચિંડી સાથે વિધિપૂર્વક નિયોગગમન કરી ઇચ્છિત
પ્રજા મેળવવી. ૫૯

નિયોગ પામેલો પુરુષ એક જ પુત્ર ઉત્પન્ન કરે

વિધવાયાં નિયુક્તસ્તુ ઘૃતાક્તો વાગ્યતો નિશિ ।

एकमुत्पादयेत्पुत्रं न द्वितीयं कथंचन ॥ ६० ॥

વિધવામાં નિયોગની આજ્ઞા પામેલા પુરુષે શરીરે ધી
ચોપડવું, વાણીને સંયમમાં રાખી રાત્રે સંગ કરવો; એ રીતે
તેણે એક જ પુત્ર ઉત્પન્ન કરવો; બીજા પુત્રની ઉત્પત્તિ કરી
કરવી નહિ. ૬૦

કેટલાક આચાર્યોના મત

૧ દ્વિતીયમેકે પ્રજનં મન્યન્તે સ્ત્રીષુ તદ્વિદઃ ।

अनिर्वृतं नियोगार्थं पश्यन्तो धर्मतस्तयोः ॥ ६१ ॥

નિયોગવિધિ બાણનારા કેટલાક આચાર્યો (‘એક પુત્ર-
વાળો પુત્રરહિત જ છે’ એમ) ‘એક પુત્રથી સ્ત્રીપુરુષના નિયોગનું
પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી,’ એમ જુએ છે; તેથી તેઓ સ્ત્રીઓ
વિષે પર્મપૂર્વક બીજો પુત્ર ઉત્પન્ન કરવો, એમ માને છે. ૬૧

નિયોગ પત્ની ગયા પછી તો મૂળ વ્યવહાર

વિધવાયાં નિયોગાર્થે નિર્વૃત્તે તુ યથાવિધિ ।

गुरुव स्नुषावच वर्तेयातां परस्परम् ॥ ६२ ॥

વિધવા વિષે નિયોગનું પ્રયોજન વિધિ પ્રમાણે સિદ્ધ થઈ
ગયા પછી, તે પુરુષે તે સ્ત્રી પ્રત્યે પુત્રવધૂની જેમ અને તે સ્ત્રીએ
એ પુરુષ પ્રત્યે ગુરની જેમ પરસ્પર વર્તન રાખવું. ૬૨

નિયોગ પામેલા બે કામી બને તો પતિત થાય

નિયુક્તૌ ચૌ વિધિં દિત્વા વર્તેયાતાં તુ કામતાઃ ।

તાવુમૌ પતિતૌ સ્યાતાં સ્તુપાગગુરુત્વગૌ ॥ ૬૩ ॥

નિયોગમન કરનાર જે બે બાઈઓ, વિધિને આજંગી કામવંશ થઈ વર્તે છે, તે બંને પતિત થાય છે અને પુત્રવધૂ સાથે કે ગુરુપત્ની સાથે ગમન કરનાર જેવા પાપી થાય છે. ૬૩

નિયોગ એ ધર્મ તો નથી ન

નાન્યસ્મિન્વિધવા નારી નિયોક્તવ્યા દ્વિજાતિભિઃ ।

અન્યસ્મિન્દિ નિયુક્તાના ધર્મં હન્યુઃ સનાતનમ્ ॥ ૬૪ ॥

‘ખંરી રીતે દ્વિજાતિઓએ વિધવા સ્ત્રીના બીજ પર-પુરુષ સાથે નિયોગ ન કરાવવો જોઈએ; કારણકે પરપુરુષ સાથે નિયોગ કરાવનારાઓ, (એક પતિપણુક) સનાતન-ધર્મનો નાશ કરે છે. ૬૪

વેદમંત્રોમાં ક્યાંય નિયોગ કહ્યો નથી

નોદ્વાદિકેષુ મન્ત્રેષુ નિયોગઃ કીર્ત્યતે ક્વચિત્ ।

ન વિવાહવિધાવુક્તં વિધવાવેદનં પુનઃ ॥ ૬૫ ॥

(વેદના) વેદાદિક મંત્રોમાં ક્યાંય નિયોગ કહેવાતો નથી;

તેમજ વિવાહવિધિમાં વિધવાનું પુનર્લગ્ન પણ કહ્યું નથી. ૬૫

નિયોગ એ પશુધર્મ છે

વયં દ્વિજૈર્હિ વિદ્વઙ્ગિઃ પશુધર્મો વિગર્હિતઃ ।

મનુષ્યાણામપિ પ્રોક્તો વેને રાજ્યં પ્રજ્ઞાસતિ ॥ ૬૬ ॥

વિદ્વાન દ્વિજેએ આ(નિયોગ)ને પશુધર્મરૂપે નિંદ્યો છે;

એ પશુધર્મ તો વેનરાજ્ય રાજ્ય કરતો હતો, ત્યારે મનુષ્યોમાં

પણ કહેવાયો હતો. ૬૬

એ વર્ણસંકરતા વેનરાજ્યએ ચાહુ કરી છે

સ મહીમસ્થિલાં શુક્લનાજર્ણિપ્રવરઃ પુરા ।

વર્ણનાં સંકરં ચક્રે કામોપહતચેતનઃ ॥ ૬૭ ॥

પૂર્વે આખી પૃથ્વીને ભોગવતા તે શ્રેષ્ઠ રાજર્ણિએ કામથી
મુદ્ધચિત્ત થઈ આ વર્ણોની સંકરતા (નિયોગરૂપે) ચલાવી
હતી. ૬૭

સમજતો એ નિંદે છે.

તતઃ પ્રભૃતિ યો મોહાત્પ્રમીતપતિકાં સ્વિયમ્ ।

નિયોજયત્સપત્યાર્યં તં વિગર્હન્તિ સાધવઃ ॥ ૬૮ ॥

ત્યારથી માંડી જે પુરુષ મોહને લીધે વિધવા સ્ત્રીને સંતતિ
માટે (પરપુરુષ સાથે) નિયોગમાં યોગ્ય છે, તેને સત્પુરુષો નિંદે છે.*

* આ સંબંધી બૃહસ્પતિ જણાવે છે :

‘ ઉક્તો નિયોગો મુનિના નિષિદ્ધઃ સ્વયમેવ તુ ।

યુગ્મમાવશમ્પોઽયં કનુમન્વીર્વિધાવતઃ ॥

તરોહાન્નમ્પ્રમાયુષાઃ કૃતવ્રેતાયુગે અપઃ ।

દ્વપરે ચ કક્ષો નૃણાં શક્ષિહાનિર્હિ નિર્મિતા ॥

અનેકધા કૃતાઃ પુત્રા ઋષિમિથ પુરતનૈઃ ।

■ ઘમ્પન્તેઽધુના કર્તુ શક્તિહીનૈરિદંતનૈઃ ॥

મનુએ નિયોગ કહ્યો છે અને પાછો તેમણે પોતે જ તેનો નિષેધ
કયો છે; તેનું કારણ આ છે, કે યુગના ક્રમ પ્રમાણે (યુગ અવધાતાં)
ખીજા તે તે દરેક યુગના લોકો એ નિયોગને વિધિપૂર્વક કરી શકતા
નથી. સત્યયુગ તથા ત્રેતાયુગમાં તો માણસો તથ તથા જ્ઞાનથી
યુક્ત હોય છે; પરંતુ દ્વાપર તથા કલિયુગમાં લોકોની (એ તપ તથા
જ્ઞાનની) શક્તિ ઓછી થઈ જાય છે. પૂર્વકાળના ઋષિઓએ અનેક
પ્રકારે પુત્રો જીવ્યાં કર્યા હતા, પણ દ્વાપરના દ્વાપર તથા કલિયુગના
લોકો શક્તિવિનાના હોઈ અનેક રીતે પુત્રો કરી શકે નહિ. આમ
યુગવિશેષની વ્યવસ્થા અહીં સમજવી જોઈએ. ’ (કુલ્લક)

જેનું માત્ર વાગ્દાન કયું હોય તેવી કન્યાનો પતિ મરી જાય તો ?

યસ્યા મ્રિયેત કન્યાયા વાચા સત્યે કૃતે પતિઃ ।

તામનેન વિધાનેન નિજો વિન્દેત દેવરઃ ॥ ૬૯ ॥

જે કન્યાના દાનનો વાણીથી (માત્ર) સંકલ્પ થયો હોય, તે કન્યાનો પતિ મરી જાય, તો તેનો દિયર નીચેની આ વિધિથી તેને પરણી શકે. ૬૯

દિયર તેને પરણે

યથાવિધ્યધિગમ્યૈનાં શુક્લવસ્ત્રાં શુચિવ્રતામ્ ।

મિથો મજેતાપ્રસવાત્સકૃત્સકૃદનાવૃતૌ ॥ ૭૦ ॥

ધોળાં વસ્ત્રવાળી અને પવિત્ર વ્રતવાળી તે કન્યાને દિયરે વિધિપૂર્વક પરણીને તેને સંતાન થાય ત્યાંસુધી ઠરેક જંતુ-ઢાળે એકાંતમાં તેની સાથે એકએક વાર સંગ કરવો.⁺ ૭૦ વયનથી એકને કન્યાદાન આપ્યા પછી તે કન્યા બીજાને ન અપાય

ન દત્ત્વા કસ્યચિત્કન્યાં પુનર્દયાદિવશ્ણઃ ।

દત્ત્વા પુનઃ પ્રયચ્છન્દિ પ્રાપ્નોતિ પુરુષાનૃતમ્ ॥ ૭૧ ॥

સમજી માથુસે ઢાઈ એકને કન્યા આપીને ફરી તે કન્યા બીજા ઢાઈને આપતી નહિ; કેમકે એમ કન્યાને ફરી આપનારો પુરુષ જૂઠાણું કર્યાનો દોષ પામે છે.⁺ ૭૧

+ એમ કન્યાનો નિયોગ પ્રદાર (દરકોઈ યુગમાં) છે અને તેની સાથે પણ વિવાહનો આમદ્દ રાખીને જ (તેનો દિયર સંતતિ મારે) ગમન કરી શકે છે, છતાં તેમાં જે સંતાન ઉત્પન્ન થાય, તે તો પ્રથમ જે (મરનાર) પુરુષને તે કન્યાનું વાગ્દાન કયું હતું, તેનું જ ગણાય છે. (કુલ્લુક)

÷ ધર્મવિધિમાં સ્પષ્ટપદીકરણ જ્યાંસુધી થયું ન હોય, ત્યાંસુધી કન્યા દોઈની પત્ની થઈ જતી નથી, તેથી એવી કન્યાનું વાગ્દાન થયું

વાગ્દાનથી સ્વીકારેલી કન્યા પણ આ સ્થિતિમાં હોલી શકાય :

• વિધિવત્પ્રતિષ્ઠાઽપિ ત્યજેત્કન્યાં વિગર્હિતામ્ ।

ધ્યાધિતાં વિપ્રદુષ્ટાં વા હઘ્નના ચોષણદિતામ્ ॥ ૭૨ ॥

કન્યાને (વાગ્દાનની) વિધિપૂર્વક સ્વીકાર્યા છતાં તે જો નિંદિત, રોગી કે દૂષિત હોય અથવા હજકપટથી અપાયેલી હોય, તો તેને ત્યજી શકાય છે. * ૭૨

જેવું કન્યાદાન રોક કરી શકાય છે ?

યસ્તુ દોષવર્તી કન્યામનાહ્યાયોપપાદયેત્ ।

તસ્ય તદ્વિતયં કુર્યાત્કન્યાદાતુર્દુરાત્મનઃ ॥ ૭૩ ॥

જો માણસ પોતાની દોષવાળી કન્યાને દોષયુક્ત કદાચિના જ આપી દે છે, તે દુરાત્મા કન્યાદાતાનું જો કન્યાદાન વ્યર્થ કરી શકાય છે. (એટલે તે કન્યા તેને પાછી સોંપી દે, તો તેમાં દોષ નથી લાગતો.) ૭૩

મુસાફરી કરતા પુરુષને સ્ત્રીના

વિધાય વૃત્તિં માર્યાયાઃ પ્રવસેત્કાર્યવાદ્ધરઃ ।

અવૃત્તિકર્ષિતા હિ સ્ત્રી પ્રદુષ્યેત્સ્યતિમત્યપિ ॥ ૭૪ ॥

કાર્યવાળા માણસે પત્નીના બરણપોષણની જોગવાઈ

હોય, તોપણ જીવનને આપવામાં શો વાધો છે ? એવી ચંકાના સમાધાન તરીકે આ વચન છે. (અર્થાત્ જોનું વાગ્દાન થઈ મર્યાદા હોય તેવી કન્યા ફરી જીવનને આપાય જ નહિ.) (કુલ્લુક)

* અર્થાત્ સપ્તપદીરણ પહેલાં જો કન્યા એવી ખરાબ કે નિંદાસ્પર્શી હોય, તો તેનો ત્યાગ કરવાથી દોષ નથી લાગતો, એમ જો અહીં સૂચવ્યું છે; પરંતુ તેનો ત્યાગ જ કરી દેવો, એમ જણાવ્યું નથી. (કુલ્લુક)

ઠરીને જ પ્રવાસે જવું; કેમકે સદાચારી શ્રી પશુ આજીવિકાની સાંકડમાં આવતાં (પરપુરુષ સાથે) દૂષિત થઈ જાય છે. ૭૪

પતિ પ્રવાસે ગયા પછીનું પત્નીનું જીવન

વિધાય પ્રોપિતે વૃત્તિં જીવેન્નિયમમાસ્થિતા ।

પ્રોપિતે ત્વવિધાયૈવ જીવેન્ચિલ્લૈરગર્હિતૈઃ ॥ ૭૫ ॥

જ શ્રીનો પતિ ભરણુપોષણની જોગવાઈ ઠરીને પ્રવાસે જાય, તે શ્રીએ નિયમપરાયણ રહી જીવન જીવવું; અને જોના પતિ એવી જોગવાઈ કર્યા વિના જ પ્રવાસે જાય, તેણે (પશુ ઠાંતવું, સીંવવું, ભરવું, ગૂંથવું વગેરે) નિંદારહિત ઠારીગીરીઓ દ્વારા જીવન જીવવું. ૭૫

પરદેશ અથવા પતિની પાત્ની ક્યાંસુધી વાટ જુએ?

પ્રોપિતો ધર્મકાર્યાર્થં પ્રતીક્ષ્યોડ્દૃષ્ટૌ નરઃ સમાઃ ।

વિદ્યાર્થં પટ્ યશોડર્થં વા કામાર્થં ત્રીસ્તુ વત્સરાન્ ॥ ૭૬ ॥

પતિ જે ધર્મકાર્ય સાચું પરદેશ ગયો હોય, તો પત્નીએ આઠ વર્ષ સુધી તેની રાહ જોવી; તે જે વિદ્યા માટે કે યશ સાચું ગયો હોય, તો છ વર્ષ સુધી રાહ જોવી; પણ તે જે કામ-ભોગ સાચું પરદેશ ગયો હોય, તો પત્નીએ ત્રણ વર્ષ સુધી તેની રાહ જોવી.† ૭૬

† તે છતાં પતિ ઘેર ન આવે, તો પત્નીએ તેની પાસે જતા રહેવું. આ સંબંધી વસિષ્ઠ કહે છે : ‘ પ્રોક્તિપત્ની પચ્ચર્યાંણિ ઉપાસીત, ઋષ્યે પતિવચ્ચરં મત્સ્યજી । પરદેશ અથવા પુરણની પત્ની, પાંચ વર્ષ સુધી તેની રાહ જોતી ઘેર રહે; પણ તે પછી તેણે પતિ પાસે જતા રહેવું. (ગુરુચક્ર)

દ્રેષ કરતી પત્નીને પતિ ક્યાંસુધી સાંખે ?

● સંવત્સરં પ્રતીક્ષેત દ્વિવર્ત્તી યોવિતં પતિઃ ।

ઔર્ધ્વં સંવત્સરાત્ત્વેનાં દાયં દૃત્વા ન સંવસેત્ ॥ ૭૭ ॥

પતિએ દ્રેષ કરતી પત્નીને એક વર્ષ સુધી સહન કરવી;
એક વર્ષ પછી (પણ તે સુધરે નહિ તો) તેણે તેનાં ધરણ્યાંગાંડાં
લઈ લેવાં અને તેની સાથે સહવાસ ન કરવો. ૭૭

અપમાન કરતી પત્નીનો તણુ મહિના ત્યાગ

અતિક્રામેત્પ્રમત્તં યા મત્તં રોગોર્તમેવ વા ।

સા વ્રીન્માસાન્પરિત્યાજ્યા વિમૂષણપરિચ્છદા ॥ ૭૮ ॥

જે સ્ત્રી પ્રમાદી, નશાખોર અને રોગાતુર પતિનું ઉલ્લંઘન
(અવગણના કે અપમાન) કરે, તેનાં ધરણ્યાં અને રાચરચીલાં
છીનવી લેવાં; તેમ જ તણુ માસ સુધી તેનો ત્યાગ કરવો. ૭૮

પણ આવી પત્ની ન તબલ

ઉન્મત્તં પતિતં સ્ત્રીવમવીજં પાપરોગિણમ્ ।

ન ત્યાગોઽસ્તિ દ્વિવન્ત્યામ્ ન ચ દાયાપર્વતનમ્ ॥ ૭૯ ॥

પણ જે સ્ત્રી-ઉન્મત્ત, પતિત, નપુંસક, બીજરહિત અને
(કાંઈ વગેરે) પાપરોગી એવા પતિનો દ્રેષ અથવા અનાદર
કરે, તો તેનો ત્યાગ કરી શકાય નહિ, તેમ જ તેની મિલકત
પણ લઈ લેવાય નહિ. ૭૯

કેવી ઓ ઉપર બીજ પત્ની કરામ ?

મયપાડસાધુવૃત્તા ચ પ્રતિકૂલા ચ યા મન્વેત્ ।

વ્યાપિતા વાઽધિવેત્યા દિસાઽર્ધમાો ચ સર્વદા ॥ ૮૦ ॥

જે સ્ત્રી સદા હારદિગણ, દુરાચારિણી, આશુ પર્તનારી,

રોગિણી, મારકણી અને પૈસો ઉડાવનારી હોય, તે સ્ત્રી ઉપર પતિએ બીજી પત્ની કરવી. ૮૦

વંધ્યાઽષ્ટમેઽધિવેદ્યાઽદ્વે દશમે તુ મૃતપ્રજા ।

एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रियवादिनी ॥ ८१ ॥

ઋતુભત્તી થયા પછી જે સ્ત્રી આઠ વર્ષ સુધી વાંઝણી રહે, તેના પર પતિએ બીજી સ્ત્રી કરવી; તેમ જે સ્ત્રીની સંતાતિ જીવતી ન હોય અને જે સ્ત્રી માત્ર પુત્રીને જ જન્મ આપતી હોય, તેના સંબંધી અનુક્રમે દશ અને અગિયાર વર્ષ સુધી રાહ જોઈને બીજી સ્ત્રી કરવી, પણ જે સ્ત્રી કડવાબોલી હોય, તેના પર તો તરત જ બીજી પત્ની કરવી. ૮૧

नरी पत्नी ह्यो पक्षी जूनीनुं अपमान कही न कराय

या रोगिणी स्यात्तु हिता संपन्ना चैव शीलतः ।

साऽनुज्ञायाऽधिवेत्तव्या नावमान्या च कर्हिचित् ॥ ८२ ॥

જે સ્ત્રી રોગિણી હોય છતાં હિતકારિણી અને શીલવતી હોય, તેની સલાહ લઈને પતિએ બીજી સ્ત્રી કરવી; પણ એ જૂની પત્નીનું ક્યારેય અપમાન કરવું નહિ. ૮૨.

જૂની સ્ત્રી રિસાઈને જતી રહે તો

अधिविन्ना तु या नारी निर्गन्धद्रुपिना गृहात् ।

सा सद्यः संनिरोद्धव्या त्याज्या वा कुलसंनिधौ ॥ ८३ ॥

જે સ્ત્રીના ઉપર બીજી સ્ત્રી કરી હોય, તે (જૂની સ્ત્રી) જે રોગ કરીને ઘર બહાર નીકળી પડે, તો તેને તરત જ અટકાવવી અથવા કુટુંબીઓ સમક્ષ તેનો ત્યાગ કરવો. ૮૩

રાખએ કેવી ઓતો દંડ કરવો?

▶ પ્રતિપિદ્ધાપિ ચેઘા તુ મધમમ્યુદયેષ્વપિ ।

પ્રેક્ષાસમાજં ગચ્છેદ્વા સા દણ્ડઘા કૃષ્ણભાનિ ષટ્ ॥ ૮૪ ॥

રોઘ્યા છતાં જે સ્ત્રી ઉત્સવપ્રસંગોએ પણ મદિરાપાન કરે,
અથવા નાટકચેટક તથા લોકોનાં ટોળામાં જણે, તો (રાખએ)
તેનો છ કૃષ્ણદંડ દંડ કરવો. ૮૪

અનેક સ્ત્રીઓનો તેમની જાત પ્રમાણે આદર-સત્કાર

યદિ સ્વાધ્યાપરાશ્ચૈવ વિન્દેન્ યોષિતો દ્વિજાઃ ।

તાસાં વર્ણક્રમેષ સ્વાઙ્ગ્યૈષ્ટ્યં પૂજા ચ વેશ્મ ચ ॥ ૮૫ ॥

દ્વિજો પોતાની જાતની કે પરજાતિની જે જે સ્ત્રીઓને
પૂરણે, તે તે સ્ત્રીઓને તેમની તેમની જાતના ક્રમ પ્રમાણે મોટાઈ,
સન્માન અને ધર હોય. ૮૫

પોતાની જાતની પત્નીજ પતિસેવા અર્પિ કરી શકે

મર્તુઃ શરીશુશ્રૂષાં ધર્મકાર્યઞ્ચ નૈત્યકમ્ ।

સ્વા ચૈવ કુર્યાત્સર્વેષાં નાસ્વજાતિઃ કથંચન ॥ ૮૬ ॥

એ સૌ સ્ત્રીઓમાં સ્વામીના શરીરની સેવા તથા તેનું
નિત્યનું ધર્મકાર્ય તો પોતાની જાતની સ્ત્રીજ કરે; પરજાતિની
સ્ત્રીઓએ તે કદી ન કરવાં. ૮૬

પરજાતિની સ્ત્રી પાસે કામ કરાવનાર અંગ્રાથ

યસ્તુ તત્કારયેન્મોહાત્મજાત્યા સ્થિતવાઙ્મય્યા ।

યથા વ્રાહ્મણવાણ્ડાલઃ પૂર્વદૃષ્ટસ્તથૈવ સઃ ॥ ૮૭ ॥

પોતાની જાતની સ્ત્રી હોય છતાં જે પુરુષ મોહથી બીજી
જાતની સ્ત્રી પાસે તે કામો કરાવે, તેને પૂર્વના ઋષિઓએ જેવો

ઠલો છે, તેવો—બ્રાહ્મણીમાં શુદ્ધથી ઉત્પન્ન થયેલો ચંડાળ બણવો.

ચોખ્ખ વર મળતાં તરત કન્યાદાન કરવું.

ઉત્કૃષ્ટયામિરૂપાય વરાય સદ્વશાય ચ ।

અપ્રાપ્તામપિ તાં તસ્મૈ કન્યાં દદ્યાદયથાવિધિ ॥ ૮૮ ॥

ઉત્કૃષ્ટ, સુંદર અને ચોખ્ખ એવો વર મળી આવે, તો તેને વિધિ પ્રમાણે કન્યા આપી દેવી; પછી જલે તે કન્યા ઊંમરે ન આવી હોય. ૮૮

ઋતુકાળ પડેલાં કન્યાદાન કરવું

[પ્રયચ્છેન્નગ્નિકાં કન્યામૃતુકાલમયાન્વિતઃ ।

ઋતુમત્યાં હિ તિષ્ઠન્ત્યામેનો દાતામૃચ્છતિ ॥

ઋતુકાલના ભયવાળાએ કન્યાને તેની નણિકાવયમાં જ પરણાવી દેવી; ઠમકે તે ઋતુમતી થઈ જાય તો તેનું દાન કરનારને પાપ લાગે છે.]

ગુણરહિતને કન્યા ન દેવી

કામમામરણાત્તિષ્ઠેદ્ ગૃહે કન્યર્તુમત્યપિ ।

ન ચૈવૈનાં પ્રયચ્છેત્તુ ગુણહીનાય કર્હિચિત્ ॥ ૮૯ ॥

કન્યા ઋતુમતી થતી હોય તો એ જલે તે મરણ સુધી ઘેર રહે, પણ તેને ગુણહીન વરને કદી ન જ આપવી. ૮૯

ઋતુમતી કન્યા ત્રણ વર્ષ સુધી રાહ જુએ

ત્રીણિ વર્ષાણ્યુદીક્ષેત કુમાર્યૃતુમતી સતી ।

ઉર્ધ્વં તુ કાલાદેનસ્માદિન્દેત સદ્વ્યં પતિમ્ ॥ ૯૦ ॥

ઋતુમતી કુમારિકા ત્રણ વર્ષ સુધી રાહ જુએ. એ વખતે પછી તેણે પોતે જ લાયક વર મેળવી લેવો. ૯૦

યોગ્ય સમયે પોતાની મેળે ધર્મ કરનાર વરકન્યાને પાપ નથી

અદીપમાના મર્તારમધિગચ્છેદિ સ્વયમ્ ।

નૈનઃ કિંચિદવાપ્નોતિ ચ ચ યં સાઽધિગચ્છતિ ॥ ૧૧ ॥

(સમય થયા છતાં) કાઈને ન દેવાતી કન્યા જો પોતે જ પતિ મેળવી લે, તો તે કન્યાને તેમ જ તે જને પરણે તેને કશું પાપ લાગતું નથી. ૯૧

પોતાની મેળે વરનારી કન્યા પિતા વગેરેનાં ધરેણાં ન લે

અલંકારં નાદદીતં વિશ્યં કન્યા સ્વયંવરા ।

માતૃકં આતૃદત્તં વા સ્તેના સ્યાદિ તં હરેત્ ॥ ૧૨ ॥

(એ રીતે) ઇચ્છાવર કરનારી કન્યાએ પિતા, માતા અથવા ભાઈ તરફનાં ધરેણાં ન લેવાં; જો તે લઈ જાય તો ચોર હરે છે. (અર્થાત્ પોતાની પસંદગી પ્રમાણે વરનારી કન્યાએ પોતે વરને સ્વીકાર્યા પહેલાંનાં પિતા વગેરેનાં ધરેણાં તેમને સોંપી દેવાં.)

ઋતુમતી યતી કન્યાને સ્વીકારનારો તેનું મૂલ્ય ન આપે

પિત્રે ન દદ્યાચ્છુલ્કં તુ કન્યામૃતુમતીં હરન્ ।

સ હિ સ્વામ્યાદતિક્રમેદ્યતૂનાં પ્રતિરોધનાત્ ॥ ૧૩ ॥

ઋતુમતી કન્યાને લઈ જનારે કન્યાના પિતાને મૂલ્ય આપવું નહિ; કેમકે કન્યાના ઋતુકાલોને રોકવાથી કન્યા-ઉપરનું તે પિતાનું સ્વામીપણું જતું રહે છે. ૯૩

પુરુષે કેટલી હંમરની કન્યા પરણવી?

ત્રિંશદ્વર્ષો વહેત્કન્યાં દ્વ્યાં દ્વાદશવાર્ષિકીષ્ ।

ત્ર્યષ્ટવર્ષોઽષ્ટવર્ષા વા ધર્મે સીદતિ સત્વરા ॥ ૧૪ ॥

ત્રીસ વર્ષના પુરુષે બાર વસંતની મનગમતી કન્યા પરણવી;

અથવા ચોવીસ વર્ષનાએ આઠ વર્ષની કન્યા વરવી; અથવા
ધર્મમાં હાનિ થતી હોય, તો જલદી પરણવું.⁺ ૯૪

સદાચારી પત્નીનું પોષણ એ પતિની ફરજ
દેવદત્તાં પતિર્ભાર્યાં વિન્દતે નેચ્છયાડડત્મનઃ ।

તાં સાધ્વીં વિભૂયાન્નિલ્યં દેવાનાં પ્રિયમાચરન્ ॥ ૯૫ ॥

દેવોએ દીધેલી પત્નીને પતિ પરણે છે, સ્વેચ્છાએ પરણતો
નથી; તેથી દેવોનું પ્રિય આચરતા તેણે તે સદાચારી પત્નીનું
નિત્ય પોષણ કરવું. ૯૫

પતિ-પત્નીનું સંયુક્ત ધર્માચરણ વેદોક્ત છે
પ્રજનાર્થં સ્ત્રિયઃ સૃષ્ટાઃ સંતાનાર્થં ચ માનવાઃ ।

તસ્માદસાધારણો ધર્મઃ શ્રુતૌ પત્ન્યા સહોદિતઃ ॥ ૯૬ ॥

ગર્ભધારણ માટે સ્ત્રીઓ સંજાઈ છે અને ગર્ભધાન માટે
પુરુષો સંજાયા છે, તેથી પતિએ સાધારણ ધર્માચરણ પત્ની
સાથે કરવું, એમ વેદમાં કહ્યું છે. ૯૬

જે કન્યાનું મૂલ્ય અપાકું હોય તે સંજાંધી
કન્યાર્યાં દત્તશુલ્કાર્યાં ત્રિયેત યદિ શુલ્કદઃ ।

દેવરાય પ્રદાતવ્યા યદિ કન્યાડનુમન્યતે ॥ ૯૭ ॥

જે કન્યાનું મૂલ્ય આપ્યું હોય, તે (નહિ પરણેલી)
કન્યાનો મૂલ્ય આપનાર પતિ (પરણ્યા પહેલાં) જે મરી જાય
તે કન્યા જે સંમત હોય, તો તેના દિયરને તે આપવી. ૯૭

+ આ શ્લોકમાં પુરુષને પરણવાનો યોગ્ય કાળ જ મતાવ્યો છે,
તેવો ખાસ નિયમ જણાવ્યો નથી; એ સમયે વેદાધ્યયન સમાપ્ત થઈ
જાય અને પોતાના કરતાં લગભગ ત્રણ બાગે ઓઝી ઉંમરની કન્યા
યુવાન પુરુષને યોગ્ય ગણાય, એવું સૂચન છે. (કુલ્લક)

ખરી રીતે કન્યાનું મૂલ્ય ન લેવાય

આદદીત ન શુદ્ધોઽપિ શુલ્કં દુહિતરં દદત્ ।

શુલ્કં હિ શુદ્ધકુરુને છન્નં દુહિતૃવિક્રયમ્ ॥ ૯૮ ॥

દીકરીનું ધાન કરતા શુદ્ધે પણ દીકરીનું મૂલ્ય ન લેવું; જ
પુત્રીના પૈસા લે છે, તે છૂપી રીતે પુત્રીનું વેચાણ કરે છે. ૯૮
એકને કન્યા આપવાનું કદી બીજાને ન અપાય

एतत्तु न परे चक्रुर्नापरे जास्तु साधवः ।

यदन्यस्य प्रतिज्ञाय पुनरन्यस्य दीयते ॥ ૯૯ ॥

એકને (આપવાનું) વચન આપી બીજાને કન્યા અપાય,
એવું પૂર્વઠાળના સત્પુરુષોએ કદી કયું નથી કે હમણાંના તેઓ
કરતા નથી. ૯૯

नानुशुक्षुम जास्वेतत्पूर्वेष्वपि हि जन्मसु ।

શુલ્કસંજ્ઞેન મૂલ્યેન છન્નં દુહિતૃવિક્રયમ્ ॥ ૧૦૦ ॥

શુલ્ક નામે મૂલ્ય લઈ છાનું દીકરીનું વેચાણ થતું હોય,
એવું અમે પૂર્વજન્મોમાં પણ કદી સાંભળ્યું નથી. ૧૦૦
પતિપત્નીનો ઉત્કૃષ્ટ ધર્મ

अन्योन्यस्याव्यभीचारो भवेदाभरणान्तिकः ।

एष धर्मः समासेन ज्ञेयः स्त्रीपुंभयोः परः ॥ ૧૦૧ ॥

મરણ પર્થ ત સ્ત્રી અને પુરુષે પરસ્પર અવ્યભિચારી (તર્વ
ધર્મ, અર્થ તથા ઠામમાં સાથે જ) રહેવું, એ સ્ત્રીપુરુષનો પરમ
શ્રેષ્ઠ ધર્મ દૂઠમાં જણાવે. ૧૦૧

પતિપત્નીએ કદી વિખૂટાં ન પડવું

तया नित्यं यतेयात्तांस्त्रीपुंसौ तु कृनक्तिगौ ।

यथा नामिचेरतां तौ विद्युक्तावितरेतरम् ॥ ૧૦૨ ॥

વિવાહસંસ્કાર પામેલાં સ્ત્રીપુરુષે નિત્ય એવો યત્ન કરવો, કે નથી તેઓ બન્ને (કાઈ પણ ધર્મ, અર્થ કે કામમાં) એકબેકથી વિખૂટાં પડી ન જાય. (અર્થાત્ હરકોઈ બાળતે એકબીજાને અનુકૂળ જ રહેવું.). ૧૦૨

પિતા વગેરેની મિલકતના ભાગ

एव स्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्मो वो रतिसंहितः ।

આપદ્યપત્યપ્રાપ્તિશ્ચ દાયમાગં નિવોષત ॥ ૧૦૩ ॥

સ્ત્રીપુરુષનો આ પ્રીતિયુક્ત ધર્મ મેં તમને કહ્યો, તેમ જ આપત્કાલે સંતતિપ્રાપ્તિ વિષે પણ કહ્યું. હવે દાયમાગ વિષે તમે સાંભળો. ૧૦૩

માતાપિતાના મરણ પછી તેમની મિલકત બાઈઓ વહેંચી લે
ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च सर्वस्य भ्रातरः समम् ।

મજેરન્મૈતૃકં રિક્થમનીશાસ્તે હિ જીવતોઃ ॥ ૧૦૪ ॥

માતાપિતાના મરણ પછી બાઈઓ એકઠા મળી તેમની મિલકત સરખે ભાગે વહેંચી લે; પણ માતાપિતાનાં જીવતાં તેઓ તેમના ધનના માલિક નથી * ૧૦૪

ખરી રીતે મોટા બાઈ જ પિતાની મિલકત લઈ લે
ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात्पित्र्यं धनमशेषतः ।

શેષાસ્તમુપજીવેયુર્યથૈવ પિતરં તથા ॥ ૧૦૫ ॥

* અર્થાત્ માતાપિતાના જીવતાં તેમની મિલકત તેમની ઇચ્છા વિરુદ્ધ બાઈઓ વહેંચી લઈ શકે નહિ; કેમકે તેમના જીવતાં તેમની મિલકતમાં બાઈઓનો કોઈ હક્ક નથી, છતાં યાતુવલ્ક્ય કહે છે, તેમ- 'વિમાગં ચેત્ પિતા કુર્યાદિચ્છ્યા વિમજેત્ મુતાન્ । એ પિતા પોતે જ પોતાની મિલકતમાંથી બાઈઓના ભાગ પાડી દેવા ઇચ્છે, તો પોતાનો ઇચ્છા પ્રમાણે તે પોતાના પુત્રોને વહેંચી દઈ શકે છે.' (કુલ્લક)

મોટા પુત્ર જ પિતાનું બધું ધન લઈ લે; અને બીજા ભાઈ-એક તો, પિતાની જમ મોટાભાઈને વશ રહી આજીવિકા ચલાવે. (એમ મોટાભાઈની આજ્ઞામાં બધાએ સાથે જ રહેવું.) ૧૦૫

મોટા પુત્ર જ બધી મિલકતનો અધિકારી

ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्रीभवति मानवः ।

पितृणामनृणश्चैव स तस्मात्सर्वमर्हति ॥ १०६ ॥

મોટા પુત્રના જન્મવાથી જ મનુષ્ય પુત્રવાળો થાય છે અને તે મોટા પુત્રથી જ તે પિતૃઓના ઋણમાંથી મુક્ત થાય છે; આથી તે મોટા પુત્ર જ (પિતાનું) સર્વ ધન મેળવવાને યોગ્ય છે.*

મોટા પુત્ર ધર્મપુત્ર, બીજા કામપુત્ર

यस्मिन्नृणं सन्नयति येन चानन्त्यमश्रुते ।

स एव धर्मजः पुत्रः कामजानितरान्विदुः ॥ १०७ ॥

જ પુત્રને વિષે પિતા પોતાનું પિતૃઋણ અર્પણ કરે છે અને જ પુત્ર વડે તે મોક્ષ પામે છે, તે પુત્ર જ ધર્મથી ઉત્પન્ન થયે છે; બીજા પુત્રોને તો કામથી ઉત્પન્ન થયેલા વિદ્વાનો સમજે છે." ૧૦૭

■ 'प्रजया पितृभ्यः', 'पुत्रेण जातमात्रेण पितृणामनृणश्च सः' ।

સંતતિથી માણસ પિતૃઓના દેવામાંથી છૂટે છે અને 'પુત્ર જેવો જન્મે છે કે પુરત જ માણસ પિતૃઓનાં દેવામાંથી છૂટે છે' ઇત્યાદિ શ્રુતિઓથી મોટા પુત્ર જ પિતા વગેરેની બધી મિલકતનો અધિકારી કરે છે અને નાનાભાઈઓએ તેની સાથે યોગ્ય વર્તન રાખી (તેનું માન જાળવી) વર્તવું જોઈએ. (કુલ્લુક)

* આવેા જ અગિયારા આ શ્રુતિ પણ જણાવે છે : 'कणमस्मिन् समुपयत्यमृतत्वं च गच्छति । पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येद्येजीवितो मुख्यम् ।'

મોટાભાઈની ૬૨૪

પિતેવ પાલયેત્પુત્રાઙ્જ્યેષ્ઠો ભ્રાતૃન્યવીયસઃ ।

પુત્રવચ્ચાપિ વર્તેત્ત્રઙ્જ્યેષ્ઠ ભ્રાતરિ ધર્મતઃ ॥ ૧૦૮ ॥

મોટાભાઈએ પિતાની જેમ નાનાભાઈઓનું પાલન કરવું; અને નાનાભાઈઓએ મોટાભાઈ તરફ પોતે તેના પુત્રો હોય તેમ વર્તવું. ૧૦૮

મોટા પુત્રની પ્રશંસા

જ્યેષ્ઠઃ કુલં વર્ધયતિ વિનાશયતિ વા પુનઃ ।

જ્યેષ્ઠઃ પૂજ્યતમો લોકે જ્યેષ્ઠઃ સદ્ધિરગર્હિતઃ ॥ ૧૦૯ ॥

મોટા પુત્રજ (બરાબર વર્તે તો) કુલને વધારે છે અને તેજ (બરાબર ન વર્તે તો) કુલનો નાશ પણ કરે છે. મોટા પુત્ર જ લોકમાં પરમ પૂજ્ય હોય છે અને સત્પુરુષો તેની પ્રશંસા કરે છે. ૧૦૯

મોટા ભાઈ માતાપિતા જોવા

યો જ્યેષ્ઠો જ્યેષ્ઠવૃત્તિઃ સ્યાન્માતેવ સપિતેવ સઃ ।

અજ્યેષ્ઠવૃત્તિર્યસ્તુ સ્યાત્સ સંપૂજ્યસ્તુ વન્ધુવત્ ॥ ૧૧૦ ॥

જો મોટાભાઈ મોટાભાઈ તરીકેનું ધર્મવર્તન રાખતો હોય, તો તે માતા અને પિતા જોવા (માનને લાયક) છે; પરંતુ તે જો મોટાભાઈ તરીકેનું ધર્મવર્તન રાખતો ન હોય, તો તેને (સાધારણ) બંધુ જેટલું જ માન ધટે. ૧૧૦

જો પિતા પોતાના જન્મેલા પુત્રનું મોટું શ્રવણ જુએ છે, તો એના પર પોતાનું દેવું ઊઠી શકે છે અને પોતે મોક્ષ પામે છે. (કુલ્લુક)

ભાઈઓએ સાથે અથવા અલગ પણ રહી શકાય

• એવં સદ્ વસેયુર્વા પૃથગ્વા ધર્મકામ્યયા ।

પૃથગ્વિવર્ધતે ધર્મસ્તરમાદ્ધર્મ્યા પૃથક્ક્રિયા ॥ ૧૧૧ ॥

એમ સૌ ભાઈઓએ સાથે રહેવું અથવા ધર્મની ઇચ્છાથી જુદાજુદા રહેવું; જુદા રહેવાથી ધર્મક્રિયા વધે+ છે, તેથી જુદા રહેવું, એ ધર્મયુક્ત છે. ૧૧૧

• વધારાનો ભાગ શને કેટલો ?

જ્યેષ્ઠસ્ય વિંશ ઉદ્ધારઃ સર્વદ્રધ્યાચ ચદ્ધરમ્ ।

તતોડર્ધ મધ્યમસ્ય સ્યાત્તુરીયં તુ ચવીયસઃ ॥ ૧૧૨ ॥

મોટા પુત્રને વારસાની સર્વ મિલકતમાંથી વીસમો ભાગ વધારાનો આપવો, તેમ જ જ શ્રેષ્ઠ વસ્તુ હોય તે પણ તેને આપવી; વચલાને તેનો અર્ધ ભાગ એટલે મિલકતનો આઠી-સમો ભાગ વધારાનો આપવો; અને સૌથી નાનાને મોટાનો ચોથો ભાગ એટલે મિલકતનો એંશીમો ભાગ વધારાનો આપવો. (પછી બાકી રહેલી મિલકત બધાએ સરખે હિસ્સે વહેંચી લેવી.) ૧૧૨

જ્યેષ્ઠશ્ચૈવ કનિષ્ઠશ્ચ સંહરેતાં યયોદિતમ્ ।

યેડન્યે જ્યેષ્ઠકનિષ્ઠાભ્યાંતેષાં સ્યાન્મધ્યમં ધનમ્ ॥ ૧૧૩ ॥

+ આ વાત બૃહસ્પતિ પણ કહે છે: ‘એકપાકેન વસતાં પિતૃદેવદ્વિ-જાર્ચનમ્ । એકં ભવેદ્વિમકાનાં તદેવ સ્વાદ્ ગૃહેષ્ઠે । એક રસોડે-સાથે રહેતા ભાઈઓ, પિતૃઓનું, દેવોનું તથા આજ્ઞાઓનું પૂજન એક જ કરે છે (અલગઅલગ કરી શકે નહિ), તેથી તે જ ભાઈઓ જો અલગઅલગ રહે તો એ જ પિતૃ આસ્તિ પૂજન ધેરધેર અલગ થઈ શકે.’ (જેથી ધર્મક્રિયામાં વધારો થાય છે.) (કુલ્લક)

મોટાએ તેમ જ નાનાએ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પોતાના ભાગ લેવા; મોટા અને નાના સિવાયના બીજા જે વગેરે ભાઈઓ હોય, તેઓને (વચલાની જેમ) મધ્યમ-ચાળીસમા ભાગે ધન મળે. ૧૧૩

અધા મિલકતમાં શ્રેષ્ઠ હોય તે મોટાનું

સર્વેષાં ધનજાતાનામાદદીતાઽયમગ્રજઃ ।

યજ્ઞ સાતિશયં કિંચિદશતઃપાન્નુયાદ્દરમ્ ॥૧૧૪॥

સર્વ ધન કે મિલકતમાં જે શ્રેષ્ઠ હોય, તે મોટા પુત્ર (વધારે) લે; તેમ જ ગાય આદિ દશ પશુઓમાં જે કંઈ ઉત્તમ હોય તે પણ તે લે.* ૧૧૪

અધા ભાઈઓ સમાન શુણ્વણ હોય તો ?

ઉદ્ધારો ન દશસ્વસ્તિ સંપન્નાનાં સ્વકર્મસુ ।

યત્કિંચિદેવ દેયં તુ વ્યાયસે માનવર્ધનમ્ ॥૧૧૫॥

અધા ભાઈઓ પોતાનાં કર્મોમાં સમાન શુણ્વણા હોય, તો મોટાભાઈને આ દશ પશુઓમાંથી વધારા તરીકે ન અપાય; છતાં તેનું માન વધારનારું કંઈક તો તેને દેવું જોઈએ. ૧૧૫

બાકીની મિલકત સરખે ભાગે

एवं समुद्धृतोद्धारे समानंशान्प्रकल्पयत् ।

उद्धारेऽनुद्धृते त्वेषामियं स्यादंशकल्पना ॥૧૧૬॥

એ પ્રમાણે વધારે આપવાનો ભાગ કાઢી લીધા પછી બાકી રહેલી મિલકત સરખા ભાગે વહેંચી લેવી; પણ એ

* આ વાત-મોટા પુત્ર જો અધા કરતાં શુણ્વણ હોય અને બીજા નાના પુત્રો શુણ્વરહિત હોય તો તેને અનુસરી કહી છે.

ભાગ બુદ્ધો કાઢવામાં ન આવ્યો હોય, તો નીચે પ્રમાણે ભાગ વહેંચણી કરવી. ૧૧૬

ભાઈ-ભાગ વહેંચણી

एकाधिकं हरेज्ज्येष्ठः पुत्रोऽध्यर्षं ततोऽनुजः ।

અંશમંશં યવીયાંસં ઇતિ ધર્મો વ્યવસ્થિતઃ ॥ ૧૧૭ ॥

મોટાએ બે ભાગ લેવા, તેનાથી નાનાએ દોઢ ભાગ લેવો અને

તેથી નાનાએ એકએક ભાગ લેવો, આવી ધર્મવ્યવસ્થા છે. ૧૧૭

ભાઈએ પોતપોતાના ભાગમાંથી કુંવારી બહેનોને આપે

स्वैर्म्योऽश्वेभ्यस्तु कन्याभ्यः प्रदद्युर्भ्रातरः पृथक् ।

સ્વાત્સ્વાદંશાચ્ચતુર્ભાગં પતિતાઃ સ્યુરદિત્સવઃ ॥ ૧૧૮ ॥

ભાઈએ પોતપોતાના અલગ ભાગોમાંથી ચોથો ભાગ

પોતાની કુંવારી બહેનોને (સંસ્કારી કરવા માટે) આપે. જ

ભાઈએ પોતાના ભાગમાંથી એ ચોથો ભાગ આપવા ઇચ્છતા

નથી, તેઓ પતિત થાય છે. ૧૧૮

ભાગ ન થઈ શકે એવાં ઘેટાંખરનાં મોટાભાઈનાં

अजाविकं सैकशकं न जातु विषमं भजेत् ।

અજાવિકં તુ વિષમં જ્યેષ્ઠસ્યેવ વિધીયતે ॥ ૧૧૯ ॥

બકરાં, ઘેટાં વગેરે એક ખરીવાળાં પશુઓ કદી સરખી

સંખ્યામાં ન હોય, તો તેના ભાગ ન પાડવા, પણ તે

ભાગ ન થઈ શકે એવી સંખ્યાનાં બકરાંઘેટાં, સૌથી મોટા

ભાઈને જ આપવાં. + ૧૧૯

+ પણ તે ઘેટાંખરનાં કિંમતનું ધન અથવા તે બદલ ખીંચ
 થઈ વસ્તુ આપીને કે તે ઘેટાંખરનાં વહેંચી નાખી તેનાં નાણાં કરી
 તે સરખે ભાગે વહેંચી ન લેવાય. (કુલ્લક)

મોટાભાઈની વડુમાં નાનોભાઈ પુત્ર ઉત્પન્ન કરે તો ?

યવીયાઞ્જ્યેષ્ઠમાર્યાયાં પુત્રમુત્પાદયેદદિ ।

સમસ્તત્ર વિમાગઃ સ્યાદિતિ ધર્મો વ્યવસ્થિતઃ ॥ ૧૨૦ ॥

નાનોભાઈ એ મોટાભાઈની પત્નીમાં (નિયોગથી) પુત્ર ઉત્પન્ન કરે, તો તે પુત્રને તેને ઉત્પન્ન કરનાર કાકાના જટલો (સરખો) ભાગ મળે, એવી ધર્મમર્યાદા છે. ૧૨૦

એ પુત્રને વધારાનો ભાગ ન મળે

ઉપસર્જનં પ્રધાનસ્ય ધર્મતો નોપપદ્યતે ।

પિતા પ્રધાનં પ્રજને તસ્માદ્ધર્મેણ તં મજેત્ ॥ ૧૨૧ ॥

(એ ક્ષેત્રજ પુત્રને) પ્રધાન (મોટા પિતા) ના જટલો ભાગ ધર્મ પ્રમાણે ન ધટે; કેમકે પુત્રોત્પત્તિમાં પિતા જ મુખ્ય ગણાય છે; તેથી ક્ષેત્રજ પુત્ર ઉપર કહેલા ધર્મ પ્રમાણે જ ભાગ પામે. ૧૨૧

એ પત્નીમાં જન્મેલા પુત્રો સંબંધી

પુત્રઃ કનિષ્ઠો ઝ્યેષ્ઠાયાં કનિષ્ઠાયાં ચ પૂર્વજઃ ।

કયં તત્ર વિમાગઃ સ્યાદિતિ ચેત્સંશયો મવેત્ ॥ ૧૨૨ ॥

પ્રથમની સ્ત્રીમાં જન્મેલો પુત્ર નાનો હોય અને પછીની સ્ત્રીમાં જન્મેલો પુત્ર મોટો હોય, તો તે વખતે સંશય થાય ત્યારે ભાગ કેવી રીતે પાડવો ? ૧૨૨

માતાના વિવાહ પ્રમાણે પુત્રો મોટા-નાના

एकं वृषममुद्धारं संदरेत स पूर्वजः ।

ततोऽपरेऽज्येष्ठवृषास्तदनानां स्वमातृतः ॥ १२३ ॥

પ્રથમની પત્નીમાં જન્મેલા પુત્રે એક શ્રેષ્ઠ વળદ વધારાનો

લેવો અને તે પુત્રના તેજ માતાથી થયેલા ગ્રીજ નાનાભાઈ-
ઓએ સાધારણ બળદો લેવા. ૧૨૩

મોટીમાં જન્મેલા મોટા પુત્રનો ભાગ

જ્યેષ્ઠસ્તુ જાતો જ્યેષ્ઠાયાં હરેદ્વૃષમષોઢયાઃ ।

તતઃ સ્વમાતૃતઃ શેષા મજેરન્નિતિ ધારણા ॥ ૧૨૪ ॥

મોટી પત્નીમાં જન્મેલા મોટા પુત્રે એક બળદ અને પંદર
ગાયો લેવી; બાકીના પુત્રોએ પોતાની બે માતાના અધિકાર
પ્રમાણે મિલકતભાગ લેવા, એવો ધર્મનિર્ણય છે. ૧૨૪

સમાન જાતિની સ્ત્રીઓમાં જન્મેલા પુત્રો સંબંધી

સદશર્હીષુ જાતાનાં પુત્રાણામવિશેષતઃ ।

ન માતૃતો જ્યૈષ્ઠ્યમસ્તિ જન્મતો જ્યૈષ્ઠ્યમુચ્યતે ॥ ૧૨૫ ॥

પણ સમાન જાતિની સ્ત્રીઓમાં જન્મેલા પુત્રોની જાતિ
સમાન હોવાથી માતાના હિસાબે મોટાપણું હોતું નથી; પણ
એ મોટાપણું તો તેમના જન્મક્રમ પ્રમાણે કહેવાય છે. ૧૨૫

ઉપરની જાતના પ્રમાણ

જન્મજ્યેષ્ઠેન ચાહ્વાનં સુબ્રહ્મણ્યાસ્વપિ સ્મૃતમ્ ।

યમયોશ્વૈવ ગર્ભેષુ જન્મતો જ્યેષ્ઠતા સ્મૃતા ॥ ૧૨૬ ॥

સુબ્રહ્મણ્ય મંત્રમાં પણ જન્મથી મોટાના નામપૂર્વક
આહ્વાન કહ્યું છે. બેડકાં બાળકોમાં જ પ્રથમ જન્મે છે તે
મોટા કહેવાય છે. ૧૨૬

પુત્રવિનાનો હોય તે દીકરીના દીકરાને દીકરો કરે

અપુત્રોડનેન વિધિના સુતાં કુર્વીત પુત્રિકામ્ ।

યદપત્યં મહેદસ્યાં તન્મમ સ્યાત્સ્વષાકત્મ્ ॥ ૧૨૭ ॥

જેને પુત્ર ન હોય તેણે આ વિધિએ પોતાની પુત્રીને પુત્રિકા કરવી— 'આને વિષે જે બાળક જન્મે તે મારી શ્રાદ્ધક્રિયા ઉત્તરક્રિયા કરે.' ૧૨૭ .

[અબ્રાતૃકાં પ્રદાસ્યામિ તુમ્યં કન્યામલંકૃતામ્ ।

અસ્પાં યો જાયતે પુત્રઃ સ મે પુત્રો મેવદિતિ ॥

'બાઈવિનાની આ શણગારેલી કન્યા હું તને આપું છું; તેને વિષે જે પુત્ર જન્મે તે મારો પુત્ર થાય.']

દક્ષ પ્રજાપતિએ પોતે એમ ક્યું હતું

અનેન તુ વિધાનેન પુરા ચક્રેડય પુત્રિકાઃ ।

વિવૃદ્ધયર્થં સ્વવંશસ્ય સ્વયં દક્ષઃ પ્રજાપતિઃ ॥ ૧૨૮ ॥

પૂર્વે દક્ષ પ્રજાપતિએ પોતે પોતાના વંશની વૃદ્ધિ માટે એ વિધાન પ્રમાણે પુત્રિકાઓ કરી હતી. (અર્થાત્ દીકરીઓના દીકરાઓને પોતાના પુત્રોરૂપે સ્વીકાર્યા હતા.) ૧૨૮

દદૌ સ દશ ધર્માય કશ્યપાય ત્રયોદશ ।

સોમાય રાજ્ઞે સત્કૃત્ય પ્રીતાત્મા સસવિંશતિમ્ ॥ ૧૨૯ ॥

તેણે (પુત્રીઓના પુત્રો પોતાને આપી દેવા, એવા કરારથી) પ્રસન્નચિત્તે ધર્મને દશ, કશ્યપને તેર અને સોમરાજને સત્તાવીસ પુત્રીઓ આપી હતી. ૧૨૯

પુત્ર અને પુત્રી સરખાં

યથૈવાત્મા તથા પુત્રઃ પુત્રેણ દુહિતા સમા ।

તસ્યામાત્મનિ તિષ્ઠન્ત્યાં કથમન્યો ધનં હસેત્ ॥ ૧૩૦ ॥

જેવો પોતાનો આત્મા છે, તેવો પોતાનો પુત્ર છે; પુત્રી

(૫૭) પુત્રની સમાન છે; આમ આત્મારૂપ પુત્રી હોય. છતાં
જો ધન કેમ લઈ શકે ? ૧૩૦

માતાના મોસાળનું ધન પુત્રીનું

માતૃસ્તુ યૌતકં યત્સ્યાત્કુમારીમામ એવ સઃ ।

દૌહિત્ર એવ ચ હરેદપુત્રસ્યાસ્થિલં ધનસ્ ॥ ૧૩૧ ॥

મોસાળથી માતાને જે ધન મળ્યું હોય, તે દીકરીના જ
ભાગનું છે. દીકરીનો દીકરો જ અપુત્ર આજીવન (માતા ખાંપ) નું
સમગ્ર ધન લે. ૧૩૧

પુત્રરહિત પિતાનું ધન દીકરીના દીકરો લે

દૌહિત્રો અસ્થિલં રિક્તમપુત્રસ્ય પિતૃર્હરેત્ ।

સ એવ દયાદ દ્વૌ વિષ્ઠૌ વિત્રે માતામદ્વાય ચ ॥ ૧૩૨ ॥

એ દીકરીનો દીકરો પુત્રરહિત પિતાની ૫૭ સમગ્ર સંપત્તિ
મેળવે અને તે પિતાને તથા આજીવન એકએક પિંડ આપે. ૧૩૨

પુત્રનો પુત્ર અને દીકરીનો દીકરો સમાન

પૌત્રદૌહિત્રયોર્લોકે ન વિશેષોઽસ્તિ ધર્મતઃ ।

તયોર્હિ માતાપિતરૌ સંમૂતૌ તસ્ય દેહતઃ ॥ ૧૩૩ ॥

આ લોકમાં પુત્રનો પુત્ર અને પુત્રીનો પુત્ર, એ બેમાં ધર્મ-
નુસાર કોઈ તફાવત નથી; કેમકે તે બન્નેનાં માતાપિતા, તેના
દેહથી ઉત્પન્ન થયાં છે. ૧૩૩

પુત્રીના પુત્રને ખોળે લીધા પછી પુત્ર જન્મે તો ?

પુત્રિકાયાં કૃતાયાં તુ યદિ પુત્રોઽનુજાયતે ।

સમસ્તત્ર વિમાગઃ સ્યાજ્જ્યેષ્ઠતા નાસ્તિ હિ સ્ત્રિયાઃ ॥ ૧૩૪ ॥

પુત્રિકા કર્યા પછી (એટલે દીકરીના દીકરાને ખોળે લીધા

પછી) જો પુત્રજન્મ થાય, તો પુત્ર અને દીકરીનો દીકરો-એ બેયના સરખા ભાગ પડે; તેમાં (જન્મદાત્રી) સ્ત્રીનું મોટાપણું ન ગણાય. ૧૩૪

જો તો પુત્ર લેવા નહીં ક્યું હોય તે પુત્રી જો પુત્રરહિત મરી જાય તો

અપુત્રાયાં મૃતાયાં તુ પુત્રિકાયાં કથંચન ।

ધનં તરપુત્રિકામર્તા હરેતૈવાવિચારયન્ ॥ ૧૩૫ ॥

જો તો પુત્ર લેવા ઠરાવ્યું હોય તે-પુત્રિકા ઠરાયેલી પુત્રી, જો કદી પુત્રરહિત મરી જાય, તો તે પુત્રિકાનો સ્વામી તેનું ધન, વગરવિચારે લઈ જ લે. ૧૩૫

ગમે તેમ પણ છોકરીનો છોકરો પુત્રરહિતનો જ ગણાય

અકૃતા વા કૃતા વાપિ યં વિન્દેત્સદૃશાત્સુતમ્ ।

પૌત્રી માતામહસ્તેન દદ્યાત્ પિણ્ડં હરેદ્ધનમ્ ॥ ૧૩૬ ॥

પુત્રીને પુત્રિકા કરી હોય કે ન કરી હોય, તોપણ તે પુત્રીને સમાન જાતિના પતિથી જ પુત્ર થાય, તેથી માતામહ પૌત્રવાન ગણાય છે અને તે પુત્ર તેને પિંડ આપે તેમ જ તેનું ધન લે. ૧૩૬

પૌત્રથી સૂર્યલોક મળે

પુત્રેણ લોકાશ્રયતિ પૌત્રેણાનન્ત્યમશ્રુતે ।

અય પુત્રસ્ય પૌત્રેણ વ્રદ્ધસ્યાગ્નોતિ વિષ્ટપમ્ ॥ ૧૩૭ ॥

પુરુષ પુત્રથી સ્વર્ગલોક જીતે છે, પૌત્રથી (ત્યાં) અનંત સુખ ભોગવે છે અને પુત્રના પૌત્રથી સૂર્યલોકને પામે છે. ૧૩૭

‘પુત્ર’ શબ્દની વ્યાખ્યા

પુત્રાગ્નો નરકાવસ્માત્ત્રાયતે પિતરં સુતઃ ।

તસ્માત્પુત્ર ઇતિ પ્રોક્તઃ સ્વયમેવ સ્વયંભુવા ॥ ૧૩૮ ॥

પુત્ર પિતાને 'પુત્ર' નામના નરકથી ત્રાણ (રક્ષણ) કરે છે, તેથી સ્વયંભૂએ પોતે જ તેને 'પુત્ર' એમ કહ્યો છે. ૧૩૮

દીકરીનો દીકરો પણ દીકરાના દીકરાની જેમ તારે

પૌત્રદૌહિત્રયોલોકે વિશેષો નોપપચ્ચતે ।

દૌહિત્રોડપિ હ્યમુત્રૈનં સંતારયતિ પૌત્રવત્ ॥ ૧૩૯ ॥

લોકમાં દીકરાનો દીકરો અને દીકરીનો દીકરો-એ બેમાં કાંઈ ફરક નથી. દીકરીનો દીકરો પણ દીકરાના દીકરાની જેમ એ માતામહને પરલોકમાં તારે છે. ૧૩૯

પુત્રિકા-પુત્રનું પિંડપ્રદાન

માતુઃ પ્રથમતઃ પિણ્ડં નિર્વપેત્પુત્રિકાસુતઃ ।

દ્વિતીયં તુ પિતૃસ્તસ્યાસ્તૃતીયં તત્પિતૃઃ પિતૃઃ ॥ ૧૪૦ ॥

પુત્રિકાના પુત્રે પહેલો પિંડ માતાને આપવો, બીજો પિંડ માતામહને આપવો અને ત્રીજો પ્રમાતામહને આપવો. ૧૪૦

દત્તકપુત્ર બોળે લેનારનો જ મણામ

ઉપપન્નો ગુણૈઃ સર્વૈઃ પુત્રો यस્ય તુ દત્તિમઃ ।

સ હરેતૈવ તદ્વિકૃયં સંપ્રાપ્તોડપ્યન્યગોત્રતઃ ॥ ૧૪૧ ॥

જે દત્તકપુત્ર સર્વ ગુણોથી યુક્ત હોય, તે બીજા ગોત્રમાંથી આવ્યો હોય છતાં દત્તક લેનાર પિતાની બધી મિલકત લઈ જ શકે છે. ૧૪૧

દત્તક છોડે પોતાના મૂળ પિતાનો મટી જ નવ

ગોત્રરિકથે જનયિતુર્ન હરેદત્તિમઃ કચિત્ ।

ગોત્રરિકયાનુગઃ પિણ્ડો વ્યપૈતિ દદતઃ સ્વધા ॥ ૧૪૨ ॥

બોળે ગયેલો પુત્ર પોતાને ઉત્પન્ન કરનાર પિતાના ગોત્રને

તથા મિલકતને કદી ન લઈ શકે; ક્રમક તે જનાં ગોત્ર અને મિલકતને સ્વીકારે છે, તેને જ તે પિંડદાન કરી શકે છે. જ પિતા પુત્રને દત્તક તરીકે આપી દે છે, તેના તેની પાસેથી શ્રાદ્ધ લેવાનો અધિકાર (પણ) જતો રહે છે. ૧૪૨.

અભિચાર તથા કામવાસનાથી ચયેલા હોડરા મિલકતનો અધિકારી ન ગણાય

અનિયુક્તાસુતશ્ચૈવ પુત્રિણ્યાસશ્ચ દેવરાત્ ।

उभौ तौ नार्हतौ भागं जारजातककामजौ ॥ १४३ ॥

નિયોગ ન પામેલી સ્ત્રીનો પુત્ર તેમ જ પુત્રવાળી સ્ત્રીએ દ્વિયરથી મેળવેલો પુત્ર—એ બંને મિલકતના ભાગના અધિકારી નથી; (ક્રમક) તેમાં પહેલો જરથી જન્મે છે ને બીજો કામથી થયેલો છે. (અર્થાત્ અભિચાર તથા કામવાસનાથી તેઓ જન્મેલા હોઈ મિલકતના વારસ ન થઈ શકે.) ૧૪૩

વિધિ વિના નિયોગ પામેલી સ્ત્રીનો પુત્ર પણ મિલકતનો અધિકારી નથી

नियुक्तायामपि पुमान्नार्यं जातोऽविधानतः ।

नैवाहः पैतृकं रिक्तं पतितोत्पादितो हि सः ॥ १४४ ॥

નિયોગ પામેલી સ્ત્રીમાંયે જ પુત્ર (ધી ચોપડવું વગેરે) વિધિ વિના જન્મે હોય, તે બાપીથી મિલકતનો હકદાર નથી; ક્રમક તેને પતિત પુરુષે ઉત્પન્ન કર્યો છે. ૧૪૪

વિધિપૂર્વક નિયોગ પામેલી સ્ત્રીનો પુત્ર સમા પુત્ર જેવો

हरेत्तत्र नियुक्तायां जातः पुत्रो यथौरसः ।

क्षेत्रिकस्य तु तद्बीजं घर्मतः प्रसवश्च सः ॥ १४५ ॥

પણ વિધિપૂર્વક નિયોગ પામેલી સ્ત્રીમાં જ પુત્ર જન્મે

હોય છે, તે સગા પુત્ર સમાન છે; કારણકે તેમાં ક્ષેત્રસ્વામીનું
બીજ છે, અને તે પુત્રોત્પત્તિ ધર્મયુક્ત છે. ૧૪૫

ધનં યો વિમૃયાત્ પ્રાતુર્મૃતસ્ય સ્થિયમેવ ચ ।

સોડપત્યં પ્રાતુરુત્પાદ્ય દદ્યાત્તસ્યૈવ તદ્દનમ્ ॥ ૧૪૬ ॥

જ પુરુષ મરી ગયેલા ભાઈની સ્ત્રીનું પોષણ કરે અને
તેનું ધન સાચવે, તેણે તે સ્ત્રી વિષે નિયોગથી ભાઈનો પુત્ર ઉત્પન્ન
કરી તેને તેનું ધન આપી દેવું. ૧૪૬

નિયોગ પામેલી પણ કામવાસનાથી પુત્ર ઉત્પન્ન કરે તે બ્યર્થ છે
યા નિયુક્તાઽન્યતઃ પુત્રં દેવરાદ્વાઽપ્યવાપ્નયાત્ ।

તં કામજમરિક્ષીયં વૃયોત્પન્નં પ્રચક્ષતે ॥ ૧૪૭ ॥

જ સ્ત્રી (વડીલો દ્વારા) નિયોગની આજ્ઞા પામી હોય,
છતાં જો કામવશ થઈ દિયર કે દાઈ બીજા પુરુષથી પુત્ર મેળવે,
તો શાસ્ત્રવેત્તાઓ તે પુત્રને કામથી જન્મેલો ગણી મિલકતનો
અનધિકારી અને બ્યર્થ જન્મેલો કહે છે. ૧૪૭

અનેક જાતની સ્ત્રીઓમાં એક પતિથી જન્મેલા પુત્ર સંબંધી

एतद्विधानं विज्ञेयं विभागस्यैकयोनिषु ।

बह्वीषु चैकजातानां नानास्त्रीषु निबोधत ॥ ૧૪૮ ॥

* વિધિસર નિયોગ પામેલીનો પુત્ર પણ કામવાસનાથી જન્મેલો
ન હોય, તો જ મિલકતનો અધિકારી હરે છે. આ સંબંધી નારદ આમ
કહે છે: 'મુહાન્મુહ્યં પરિહરન્ ગાત્રેર્ગાત્રાણ્યસંસ્પૃશન્ । કુલ્લે તદવશેષે ચ
સંતાનાર્ય ન કામતઃ ૧ પોતાના કુળમાં અથવા તે કુળના અવશેષમાં
(નિયોગ પામેલી સ્ત્રી સાથે નિયોગ પામેલા પુરુષ) એ સ્ત્રીના મોઢાથી
પોતાના મોઢાને દૂર રાખી સરીરના અવશેષને પણ સ્પર્શ કર્યા વિના
કેવળ સંતાનની ઇચ્છાથી મૈથુન કરવું, પણ કામવાસનાથી નહિ. '

: એક જાતિની સ્ત્રીઓમાં એક પતિથી થયેલા પુત્રોના ભાગ વિષે આ વિધાન બાલ્યપું. હવે જુદીજુદી જાતિની અનેક સ્ત્રીઓમાં એક પતિથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રોના ભાગ વિષે તમે સાંભળો. ૧૪૮

બ્રાહ્મણની આરે વર્ણોની પત્નીઓના પુત્ર સખધી

બ્રાહ્મણસ્યાનુપૂર્વ્યેણ ચતસ્રસ્તુ યદિ સ્ત્રિયઃ ।

તાસાં પુત્રેષુ જાતેષુ વિમાગેડ્યં વિધિઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૪૯ ॥

બ્રાહ્મણને અનુક્રમે જે આરે વર્ણની સ્ત્રીઓ હોય, તે તેમને થયેલા પુત્રોના વિભાગ વિષે આ (નીચેના) વિધિ કથો છે :

બ્રાહ્મણીના પુત્રને વધારા આપવો

કીનાશો ગોવૃષો યાનમલહ્કારશ્ચ વેશ્મ ચ ।

વિપ્રસ્યૌદ્ધારિકં દેયમેકાંશશ્ચ પ્રધાનતઃ ॥ ૧૫૦ ॥

ખેડૂત, ખૂંટ, વાહન, અલંકાર, ઘર તેમજ બ્રીજ સંપત્તિ-માં જે એક ભાગ મુખ્ય હોય, તે બ્રાહ્મણીના પુત્રને વધારા તરીકે આપવો. ૧૫૦

બાકીની-મિશ્રકતના ભાગ

ત્ર્યંશં દાયાદ્ધરેદ્વિપ્રો દ્વાવંશૌ ક્ષત્રિયાસુતઃ ।

વૈશ્યાજઃ સાર્ધમેવાંશમંશં શૂદ્રાસુતો હરેત્ ॥ ૧૫૧ ॥

બ્રાહ્મણીના પુત્રે ત્રણ ભાગ, ક્ષત્રિયાણીના પુત્રે બે ભાગ, વૈશ્ય સ્ત્રીના પુત્રે દોઢ ભાગ અને શૂદ્ર સ્ત્રીના પુત્રે એક ભાગ-એમ મિલકતના ભાગ લેવા. ૧૫૧

અથવા બધી મિશ્રકતના આવા ભાગ

સર્વં વા રિક્તજાતં તદ્વશષા પરિકલ્પ્ય ચ ।

ધર્મ્યં વિમાગં કુર્વીત વિધિનાઞ્જેન ધર્મવિત્ ॥ ૧૫૨ ॥

અથવા આખી મિલકતના દેશ ભાગ કલ્પવા અને ધર્મ
બ્રાહ્મણનાર પુરુષે (નીચેની) આ વિધિએ ધર્માનુસાર ભાગો
પાડવા : ૧૫૨

ચતુરોડશાન્દરેદ્વિગ્રહીનંશાન્શત્રિયાસુતઃ ।

વૈરયાપુત્રો હરેદ્વચંશમંશં શુદ્રાસુતો હરેત્ ॥ ૧૫૩ ॥

બ્રાહ્મણીનો પુત્ર ચાર ભાગ અને ક્ષત્રિયાણીનો પુત્ર ત્રણ
ભાગ લે; વૈશ્યસ્ત્રીનો પુત્ર બે ભાગ લે અને શૂદ્રસ્ત્રીનો પુત્ર એક
ભાગ લે. ૧૫૩

યદપિ સ્યાત્તુ સપ્તપુત્રોડપ્યસપ્તપુત્રોડપિ વા મવેત્ ।

નાધિકં દશમાદ્યાન્શુદ્રાપુત્રાય ધર્મતઃ ॥ ૧૫૪ ॥

બ્રાહ્મણને દ્વિજાતિ (બ્રાહ્મણી, ક્ષત્રિયાણી અને વાણિયણી)
સ્ત્રીઓથી પુત્ર હોય કે ન હોય, તોપણ શૂદ્રસ્ત્રીના પુત્રને ધર્મ-
પૂર્વક દશમા ભાગથી વધારે ન આપાય. ૧૫૪

શૂદ્ર સ્ત્રીનો પુત્ર ખરી રીતે ભાગીદાર નથી

માત્રાણક્ષત્રિયવિશાં શુદ્રાપુત્રો ન રિક્તમાક્ ।

યદેવાસ્ય પિતા દયાત્તદેવાસ્ય ધનં મવેત્ ॥ ૧૫૫ ॥

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને શૂદ્રસ્ત્રીથી જે પુત્ર થાય, તે
મિલકતનો ભાગિયો છે જ નહિ; પિતા પોતાની ઇચ્છાથી તેને
જે આપે તે જ તેનું ધન થાય છે. ૧૫૫

સમાન જાતિના પુત્રોમાં મેટાને વધારો આપવો જ

સમવર્ણાસુ યે જાતાઃ સર્વે પુત્રા દ્વિજન્મનામ્ ।

ઉદ્ધારં જ્યાયસે દત્ત્વા મજેરન્નિતરે સમમ્ ॥ ૧૫૬ ॥

દ્વિજને સમાન જાતિની સ્ત્રીઓમાં જે પુત્રો જન્મ્યા હોય,

તે સૌએ, મોટાભાઈને અમુક ઉત્તમ ભાગ વધારા તરીકે આપી,
બાકીની મિલકત સરખે ભાગે વહેંચી લેવી. ૧૫૬

શૂદ્રના પુત્રો વિશે

શૂદ્રસ્ય તુ સર્વર્થેવ નાન્યા ભાર્યા વિધીયતે ।

તત્સાં જાતાઃ સમાંશાઃ સ્યુર્યદિ પુત્રશતં ભવેત્ ॥ ૧૫૭ ॥

શૂદ્રને તો પોતાના જ વર્ણની સ્ત્રી હોવી જોઈએ; અને
માટે બીજા વર્ણની પત્નીનું વિધાન નથી; તે-શૂદ્ર સ્ત્રીમાં તેને
સો પુત્રો થાય, તોપણ તે સૌને સરખો હિસ્સો મળે. ૧૫૭.

બાર જાતના પુત્રો

પુત્રાન્દ્વાદશ યાનાહ નૃણાં સ્વાયંભુવો મનુઃ ।

તેષાં ષડ્વન્ધુદાયાદાઃ ષડ્દાયાદવાન્ધવાઃ ॥ ૧૫૮ ॥

બ્રહ્માના પુત્ર-સ્વાયંભુવ મનુષ્યે મનુષ્યોના જ બાર
(જાતના) પુત્રો કહ્યા છે, તેમાં પહેલા છ બાંધવો દાયાદો
(વારસાના અધિકારી) છે, પણ પાછલા છ બાંધવો અદાયાદો
(વારસાના અધિકારવિનાના) છે. ૧૫૮

બારમાંથી છ વારસદાર

ઔરસઃ ક્ષેત્રજશ્ચૈવ દત્તઃ કૃત્રિમ એવ ચ ।

ગૂઢોત્પન્નોઽપવિદ્ધશ્ચ દાયાદા વાન્ધવાશ્ચ પદ્ ॥ ૧૫૯ ॥

ઔરસ, ક્ષેત્રજ, દત્તક, કૃત્રિમ, ગૂઢોત્પન્ન અને અપવિદ્ધ-
એ છ બાંધવો દાયાદો (વારસાના અધિકારી) છે. ૧૫૯

જે વારસદાર નથી, તે છ

કાનીનશ્ચ સહોદશ્ચ ક્રીતઃ પૌનર્ભવસ્તથા ।

સ્વયંદત્તશ્ચ શૌદ્રશ્ચ ષડ્દાયાદવાન્ધવાઃ ॥ ૧૬૦ ॥

કાનીન, સહોદ, ક્રીત, પૌનર્ભવ, સ્વયંદત્ત અને શૌદ્ર-એ
છાખાધિવો[†] અદાયાદો (વારસાના અધિકારવિનાના) છે. ૧૬૦

અરાય હોયરો ભાગેશી નાવ જેવો

યાદશં ફલમામોતિ કુણ્ઠવૈઃ સંતરજલમ્ ।

તાદશં ફલમામોતિ કુપુત્રૈઃ સંતરંસ્તમઃ ॥ ૧૬૧ ॥

ભાગેશી હોડીઆથી પાણીને તરતો માણસ જેવું ફળ પામે
છે, તેવું ફળ કુપુત્રોથી તમસ(સંસાર)ને પાર કરતો માણસ
મેળવે છે. ૧૬૧

ઔરસ અને ક્ષેત્રજમાં ઔરસ મુખ્ય

યથેકરિચ્છિનૌ સ્વાતામૌરસક્ષેત્રજૌ સુતૌ ।

યસ્ય યત્પૈતૃકં રિચં સ તદ્ગૃહ્ણીત નેતરઃ ॥ ૧૬૨ ॥

જો એક મિલકતના ભાગીદાર ઔરસ અને ક્ષેત્રજ-એમ
બે પુત્રો હોય, તો તે મિલકત જેના પિતાની હોય, તે તે મિલ-
કતને લે, બીજો ક્ષેત્રજ પુત્ર એ ન લે. ૧૬૨

ભાપના ધનનો અધિકારી ઔરસ જ

एक एवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुः ।

शेषाणामानृशंस्यार्थं प्रदद्यात्तु प्रजीवनम् ॥ ૧૬૩ ॥

+ આ છ ભાઈઓ બધે વારસાના અધિકારી નથી, છતાં
તેઓ સગાભાઈ તરીકે તો ગણાય જ છે. આ સંબંધી બોધાયન
આમ કહે છે : ‘ કાનીનં ચ સહોદં ચ ક્રીતં પૌનર્ભવં તથા । સ્વયંદત્તં નિપાદં
ચ ગોત્રમાજઃ પ્રવક્તૃતે । કાનીન, સહોદ, ક્રીત, પૌનર્ભવ, સ્વયંદત્ત
અને નિપાદ-એ છ પુત્રોને ભાઈઓ તો કહ્યા જ છે. ’ (કુલ્લક)

† અર્થાત્ જેમ ભાગેશી હોડીથી પાણીને તરવા જતો માણસ
ફળે છે, તેમ અરાય પુત્રથી સંસારને તરવા મુશ્કેલી ફળે છે.

પિતાની ધનસંપત્તિનો સ્વામી એક ઔરસ પુત્ર જ હોય,
છતાં ક્ષેત્રજ આદિ બાકીના પુત્રોને પણ તેણે દયા કરી
આશ્રવિકા પૂરતું આપવું જોઈએ. ૧૬૩

છઠ્ઠો કે પાંચમો ભાગ ક્ષેત્રજનો

પદ્મં તુ ક્ષેત્રજસ્યાંશં પ્રદદ્યાત્પૈતૃકાન્દનાત્ ।

ઔરસો વિમજન્દાયં પિતૃયં પञ्चમમેવ વા ॥ ૧૬૪ ॥

ઔરસ પુત્રે બાપીકા વારસાનો ભાગ પાડતાં, પિતાના
ધનમાંથી ક્ષેત્રજ પુત્રને છઠ્ઠો કે પાંચમો ભાગ આપવો. ૧૬૪

પિતાના ધનના ભાગીદાર એ પુત્રો

ઔરસક્ષેત્રજૌ પુત્રૌ પિતૃરિક્વયસ્ય ભાગિનૌ ।

દશાપેરે તુ ક્રમશઃ ગોત્રરિક્વયાંશભાગિનઃ ॥ ૧૬૫ ॥

ઔરસ અને ક્ષેત્રજ—એ બે પુત્રો બાપીકા મિલકતના
ભાગિયા છે; બીજા દશ પુત્રો તો અનુક્રમે ગોત્ર અને મિલકતના
અંશભાગી છે. ૧૬૫

ઔરસ પુત્ર કયો ?

સ્વક્ષેત્રે સંસ્કૃતાર્યા તુ સ્વયમુત્પાદયેદ્ધિ યમ્ ।

તમૌરસં વિજાનીયાત્પુત્રં પ્રથમકલ્પિતમ્ ॥ ૧૬૬ ॥

સંસ્કારપૂર્વક પરણેલી પોતાના સમાન વર્ણની પોતાની
પત્નીમાં પોતે જ પુત્રને ઉત્પન્ન કરે, તેને પ્રથમ કહેલો ‘ઔરસ’
પુત્ર બાણવો. ૧૬૬

ક્ષેત્રજ પુત્ર કયો ?

યસ્તત્પજઃ પ્રમીતસ્ય ક્ષીવસ્ય વ્યાધિતસ્ય વા ।

સ્વધર્મેણ નિયુક્તાયાં સ પુત્રઃ ક્ષેત્રજઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૬૭ ॥

જેનો સ્વામી મરી ગયો હોય, નપુંસક હોય અથવા રોગી હોય, તે ધર્માનુસાર નિયોગ પામેલી સ્ત્રીમાં જે પુત્ર થાય, તે 'દેવજ' પુત્ર કહેવાય છે. ૧૬૭

દત્તક પુત્ર કેવો ?

માતા પિતા વા દયાતાં યમદ્વિઃ પુત્રમાપદિ ।

સદૃશં પ્રીતિસંયુક્તં સ જ્ઞેયો દત્તિમ સુતઃ ॥ ૧૬૮ ॥

આપત્કાળે માતાપિતા પોતાની અતિવાળાને પ્રસન્નતા-પૂર્વક અને પાણીના સંકલ્પ સાથે જે પુત્ર આપી દે, તે 'દત્તિમ' (દત્તક) પુત્ર જાણવો. ૧૬૮

કૃત્રિમ પુત્ર કેવો ?

સદૃશં તુ પ્રકુર્યાદ્યં ગુણદોષવિચક્ષણમ્ ।

પુત્રં પુત્રગુણૈર્યુક્તં સ વિજ્ઞેયથ્વ કૃત્રિમઃ ॥ ૧૬૯ ॥

પોતાની અતના, ગુણદોષને જાણનારા અને પુત્રના ગુણોથી યુક્ત એવા જે પુત્રને માણસ પોતાનો પુત્ર કરી રાખે તેને 'કૃત્રિમ' પુત્ર જાણવો. ૧૬૯

ગૃહોત્પન્ન પુત્ર કેવો ?

ઉત્પદ્યતે ગૃહે યસ્ય ન ચ જ્ઞાયેત કસ્ય સઃ ।

સ ગૃહે ગૃહ ઉત્પન્નસ્તસ્ય સ્વાધસ્ય તત્ત્વજઃ ॥ ૧૭૦ ॥

જેના ઘરમાં (રહેલી પોતાની જ) અમુક સ્ત્રીને પુત્ર જન્મે (અને તે પુત્ર સંજાતીય હોવા) છતાં તે કયા પુરુષનો છે, એની જાણ ન મળે, ત્યારે ઘરમાં ગૃહ રીતે જન્મેલો એ 'ગૃહોત્પન્ન' પુત્ર કહેવાય અને જેની પત્નીમાં તે જન્મ્યો હોય તેનો જ એ પુત્ર ગણાય. ૧૭૦

અપવિદ્ધ પુત્ર કયો ?

માતાપિતૃમ્યામુત્સૃષ્ટં તયોરન્યતરેણ વા ।

યં પુત્રં પરિગૃહ્ણીયાદપવિદ્ધઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૧૭૧ ॥

માતાપિતાએ (મળીને) અથવા તેમનામાંના કોઈ એક પુત્રને તજી દીધો હોય અને બીજો કોઈ પુરુષ તેને સ્વીકારી લે, તો તે પુત્ર તેને સ્વીકારનારનો 'અપવિદ્ધ' પુત્ર કહેવાય છે. ૧૭૧

કાનીન પુત્ર કયો ?

પિતૃવેશ્મનિ કન્યા તુ યં પુત્રં જનયેદ્રઢઃ ।

તં કાનીનં વદેન્નામ્ના વોદુઃ કન્યાસમુદ્ભવમ્ ॥ ૧૭૨ ॥

જે કન્યા પિતાને ઘેર એકાંતમાં જે પુત્રને જન્મ આપે, તે કન્યાને થયેલા એ પુત્રને 'કાનીન' નામે કહે છે અને એ પુત્ર તે કન્યાને પરણનારનો પુત્ર ગણાય છે. ૧૭૨

સહોદ પુત્ર કયો ?

ગ્રા ગર્ભિણી સંસ્ક્રિયતે જ્ઞાતાજ્ઞાતાપિ વા સતી ।

વોદુઃ સ ગર્ભો ભવતિ સહોદ્ભવો ઇતિ ચોચ્યતે ॥ ૧૭૩ ॥

ગર્ભવતી તરીકે બહુિતી કે અબહુિતી રહેલી જે સ્ત્રીને વિવાહસંસ્કાર થાય, તેના તે ગર્ભ, તે સ્ત્રીને પરણનાર પતિના થાય અને તે 'સહોદ' પુત્ર કહેવાય. ૧૭૩

ક્રીતક પુત્ર કયો ?

ક્રીણીયાચસ્ત્વપત્યાર્ય માતાપિત્રોર્યમન્તિકાત્ ।

સ ક્રીતકઃ સુતસ્તસ્ય સદ્યશોઽસદ્યશોઽપિ વા ॥ ૧૭૪ ॥

જે સત્કર્મ કે પરકર્મ પુત્રને તેનાં માતાપિતા પાસેથી પુત્ર કરવા માટે વેચાતો લેવાય, તે 'ક્રીતક' પુત્ર કહેવાય છે. ૧૭૪

પૌનર્ભવ પુત્ર કથો ?

યા પત્યા વા પરિત્યક્તા વિધવા વા સ્વયેચ્છ્યા ।

ઉત્પાદયેત્પુનર્ભૂત્વા સ પૌનર્ભવ ઉચ્યતે ॥ ૧૭૫ ॥

પતિ વડે ત્યજાયેલી અથવા વિધવા થયેલી જે સ્ત્રી સ્વેચ્છાથી પુનર્લગ્ન કરી જે પુત્રને જન્મ આપે, તે પુત્ર 'પૌનર્ભવ' કહેવાય છે. ૧૭૫

એ સ્ત્રીને ફરી વિવાહસંસ્કાર થવો જોઈએ .

સા ચેદક્ષતયોનિઃ સ્યાદ્વત્પત્યાગતાઽપિ વા ।

પૌનર્ભવેન મર્ત્ત્ત સા પુનઃ સંસ્કારમર્હતિ ॥ ૧૭૬ ॥

તે સ્ત્રી જે અક્ષતયોનિ હોય તો પુનર્લગ્ન કરનાર પતિ સાથે તે ફરી વિવાહસંસ્કારને યોગ્ય છે; અથવા તે એક પતિને છોડી બીજા પાસે ગઈ હોય અને પાછી મૂળ પતિ પાસે આવી હોય, તોપણ મૂળ પતિ સાથે તે ફરી વિવાહ-સંસ્કારને યોગ્ય છે. ૧૭૬

સ્વયંદત્ત પુત્ર કથો ?

માતાપિતૃવિહીનો વસ્ત્યક્તો વા સ્યાદકારણાત્ ।

આત્માનં સ્પર્શયેદ્યસ્મૈ સ્વયંદત્તસ્તુ સ સ્મૃતઃ ॥ ૧૭૭ ॥

જે પુત્ર માતાપિતા વિનાનો હોય અથવા જે વગરકારણે ત્યજાયેલો હોય, તે પુત્ર પોતે જ પોતાને કાર્યને અર્પણ કરી દે, તેને 'સ્વયંદત્ત' પુત્ર કહ્યો છે. ૧૭૭

શૌદ્ર અથવા પારશ્વ પુત્ર કથો ?

યં બ્રાહ્મણસ્તુ શૂદ્રાયાં કામાદુત્પાદયેત્સુતમ્ ।

■ પાર્યજ્ઞેવ શવસ્તસ્માત્પારશ્વઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૭૮ ॥

પ્રાક્ષણ કામને વશ થઈ (પોતાને પરણેલી જ) શૂદ્ર સ્ત્રીમાં જ પુત્ર પેદા કરે, તે જીવતાં છતાં મરેલા જેવો કોઈ 'પારશવ' કહેવાય છે. ૧૭૮

શૂદ્રનો પુત્ર પણ ભાગીદાર છે

દાસ્યાં વા દાસદાસ્યાં વા યઃ શૂદ્રસ્ય સુતો ભવેત્ ।

સોડનુજ્ઞાતો હરેદંશમિતિ ધર્મો વ્યવસ્થિતઃ ॥ ૧૭૯ ॥

દાસીમાં કે દાસની દાસીમાં શૂદ્રનો જ પુત્ર જન્મે, તે પિતાની આજ્ઞાથી મિલકતનો ભાગ લે, એવી ધર્મ વ્યવસ્થા છે.

ક્ષેત્રજ વગેરે પુત્રો પુત્રના પ્રતિનિધિ૩૫

ક્ષેત્રજાદીન્સુતાનેતાનેકાદશ યયોદિતાન્ ।

પુત્રપ્રતિનિધીનાહુઃ ક્રિયાલોપાન્મનીષિણઃ ॥ ૧૮૦ ॥

ક્ષેત્રજ આદિ જ આ અગિયાર પુત્રો કહ્યા છે, તેમને વિદ્વાનોએ શ્રદ્ધાદિ ક્રિયાઓનો લોપ ન થાય, તે સારુ પુત્રના પ્રતિનિધિ૩૫ ગણ્યા છે. ૧૮૦

જેનું બીજ તેના એ અગિયારે પુત્રો

ય एतेऽभिहिताः पुत्राः प्रसङ्गादन्यबीजजाः ।

यस्य ते बीजतो जातास्तस्य ते नेतरस्य तु ॥ ૧૮૧ ॥

બીજના બીજથી જન્મેલા આ જ પુત્રો પ્રાસંગિક કહ્યા છે, તે જેના બીજથી જન્મ્યા હોય તેના જ પુત્રો છે, બીજના નથી જ.† ૧૮૧

† જો કે એ અગિયારમાંના પોતર્થ તથા શૂદ્ર એ બે પુત્રો પોતાના વીર્યથી જન્મેલા હોય છે, છતાં તેઓને પણ પોતાના પુત્રો તરીકે ન ગણ્યા. આ અભિપ્રાયથી જ બૃહસ્પતિ કહે છે: 'આજ્યં

ભાઈના પુત્રથી બધા ભાઈ પુત્રવાળા ગણાય

પ્રાતૃણામેકજાતાનામેકથેત્પુત્રવાન્મવેત્ ।

સર્વાસ્તાસ્તેન પુત્રેણ પુત્રિણો મનુરવવીત્ ॥ ૧૮૨ ॥

એક ભાતાપિતાથી જન્મેલા ભાઈઓમાં જે એક જ પુત્ર-
વાળો હોય, તો તે એક પુત્રથી (પણ) સર્વ ભાઈઓ પુત્રવાળા
છે, એમ મનુએ કહ્યું છે. ૧૮૨

સાકના એક પુત્રથી પણ બધી સાક પુત્રવાળા છે

સર્વાસામેકપત્નીનામેકા ચેત્પુત્રિણી મવેત્ ।

સર્વાસ્તાસ્તેન પુત્રેણ ગ્રાહ પુત્રવતીર્મનુઃ ॥ ૧૮૩ ॥

એકની સર્વ પત્નીઓમાં જે એક જ પુત્રવાળી હોય, તો
તે પુત્રથી તે સર્વ પત્નીઓ પુત્રવાળી છે, એમ મનુએ કહ્યું છે.

વારસાની યોગ્યતાનો વિષય

ત્રેયસઃ ત્રેયસોડ્દામે પાપીયાન્નિક્ષમર્દતિ ।

પદ્મવ્યેતુ સદ્ગાઃ સર્વે રિક્ષસ્ય માગિનઃ ॥ ૧૮૪ ॥

ત્રેષ-ત્રેષ પુત્ર ન હોય તો જીતરતા-જીતરતા પુત્ર વારસાના
અધિકારી છે; પણ પણ પુત્રો એકસરખા હોય, તો તે બધાએ
મિલકતના સરખા ભાગિયા થાય. ૧૮૪

ચિના દયા મિત્ર સદ્ધિ. પ્રતિનિધિઃ સ્મૃતઃ । ત્રેયસઃ પુત્રાસ્તુ પુત્રિકૌતમનો-
દિના । જેમ થી ન હોય ત્યારે તેઓ ધીનું પ્રતિનિધિ ગણાય છે, તેમ
ઓરસ (સગા) પુત્ર કે હોદ્દારનો હોદ્દાર તત્ક લીધેતો ન હોય,
તો આ ક્ષેત્રના વગેરે અભિષાર પુત્રોને પુત્રના પ્રતિનિધિ તરીકે
ગણી શકાય છે. (સ્મૃત્)

પિતાની મિલકતના અધિકારી પુત્રો જ

ન વ્રાતરો ન પિતરઃ પુત્રા રિક્થહરાઃ પિતુઃ ।

પિતા હરેદપુત્રસ્ય રિક્થં વ્રાતર એવ ચ ॥ ૧૮૫ ॥

પુત્રો જ પિતાની મિલકતના અધિકારી છે, ભાઈઓ કે બીજા પિતૃપક્ષીઓ નથી; છતાં અપુત્રની મિલકત તેનો પિતા અને તેના ભાઈઓ જ લે. ૧૮૫

અપુત્ર દાદા વગેરેની મિલકતમાં ક્ષેત્રજ પુત્ર વગેરેના પણ હક્ક

ત્રયાણામુદકં કાર્યં ત્રિષુ વિન્ધઃ પ્રવર્તતે ।

ચતુર્યઃ સંપ્રદાતૈર્વાં પચ્ચમો નોપપદ્યતે ॥ ૧૮૬ ॥

પિતા, પિતામહ અને પ્રપિતામહ એ ત્રણને જલ્દાન અને પિંડદાન અપાય છે; તેમ જ ચોથો તે પિંડ આપનારે હોય છે; આમાં પાંચમો કોઈ થતો જ નથી.* ૧૮૬

સંતતિવિનાની પત્નીઓ પણ હક્કદાર

[અસુતાસ્તુ પિતુઃ પત્ન્યઃ સમાનાંશાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ।

પિતામહ્યથ તાઃ સર્વા માતૃકલ્પાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥

સંતતિવિનાની પિતાની બીજી પત્નીઓ પણ સમાન ભાગીદાર છે; અને તે બધી દાદીમા છે અને તેમને માતાના જેવી (અધિકારવાળી) કહી છે.]

* અહીં કહેવાનો ભાવ આ છે, કે પુત્રરહિત દાદા વગેરેની મિલકતમાં ક્ષેત્રજ વગેરે ગોણુ (મુખ્ય ન ગણાય તેવા) પુત્રોનો પણ અધિકાર હોઈ શકે છે. ઔરસ પુત્ર તથા પોત્રનો અધિકાર તો 'પુત્રેણ લોકમ્પ્રચલિત' એ ૧૩૭મા શ્લોકમાં જ કહેવાઈ ગયો છે. (કુલ્લક)

એકંદર વારસદારો

• અનન્તરઃ સપિન્ડાવસ્તસ્ય તસ્ય વનં ચવેત્ ।

અતઃ ઊર્ધ્વં સકુલ્યઃ સ્યાદાચાર્યઃ શિષ્ય એવ વા ॥ ૧૮૭ ॥

જે સપિન્ડીઓમાં નજીકનો સંબંધી (પુરુષ કે સ્ત્રી હરોઠાઈ) હોય, તેનું (એ અપુત્રી મરેલાનું) ધન થાય છે; પણ તે ન હોય તો કુળનો પુરુષ વારસ થાય છે; તેના અભાવે આચાર્ય અને આચાર્ય ન હોય તો શિષ્ય, એમ વારસદાર થાય છે.*

* આ શ્લોકમાં સામાન્ય વારસદારો જણાવ્યા છે, નહિ કે ખાસ વારસદાર—ઓરસ વગેરેને હિંદી અહીં કહેલું છે; તેથી જોનારો પારસાદક્ષ હજી સુધી જણાવ્યો નથી, તે પત્ની વગેરેના પણ પારસાદક્ષ છે, એમ જણાવવાનો આ શ્લોકમાં મુખ્ય અભિપ્રાય છે. તેમાં 'एक एवौरसः पुत्रः।' એમ ચાલુ અધ્યાયના ૧૬૩મા શ્લોકમાં કહેલું હોવાથી ખરી રીતે તો મરેલા પિતા વગેરેના ધનનો મુખ્ય અધિકારી તો એક ઓરસ પુત્ર જ છે; દેવજ તથા શુણ્વણ દત્તક પુત્રને તો મિલકતનો પાંચમો કે છઠો ભાગ જ આપવાનો અને કૃત્રિમ આદિ પુત્રોને તો તેમની આજીવિકા પૂરતું જ આપવાનું છે, એમ પણ કહેવાઈ ગયું છે; પરંતુ ઓરસ પુત્ર જ ન હોય, તો દત્તક ક્ષીરેત્રો દીકરીનો દીકરો જ મરેલા પિતા આદિનું ધન લે એમ 'दोहित्र एव च हरेदपुत्रस्याखिलं धनम्।' આ અધ્યાયના ૧૭૧મા શ્લોકમાં કહેલું છે અને લાં 'अपुत्रस्य' એ પદનો અર્થ 'ઓરસ પુત્રવિનાનો' એવો જ સમજવાનો છે; પરંતુ એ દીકરીનો દીકરો પણ ન હોય તો દેવજ વગેરે અગ્નિવાર પુત્રો, અનુક્રમે પિતાના ધનના અધિકારી સમજવા. પરણેલી યદ્દ જાતિની સ્ત્રીનો પુત્ર જો મરેલો હોય, તો એ આખી મિલકતના દશમા ભાગનો જ ભાગ અધિકારી છે, એમ 'नाधिकं दशमांशान्पुत्रपुत्रान्।' આ અધ્યાયના ૧૫૪મા શ્લોકમાં કહેવાયું છે. એ દશમો ભાગ તેને આપતાં જે

ઠાઈ પણ વારસદાર ન હોય તો બ્રાહ્મણો વારસદાર

સર્વેષામપ્યમાવે તુ બ્રાહ્મણા રિક્ષમાગિનઃ ।

ત્રૈવિદ્યાઃ શુચયો દાન્તાસ્તથા ધર્મો ન હીયતે ॥ ૧૮૮ ॥

(ઉપરના). બધા—વારસદારો પણ જો ન હોય તો બ્રાહ્મણો મિલકતના હકદાર થાય છે; તે બ્રાહ્મણો પણ વેદોને બાળનારા; પવિત્ર અને જિતેન્દ્રિય હોય, તો (શ્રાદ્ધાદિક) ધર્મનો નાશ થતો નથી. ૧૮૮

બ્રાહ્મણ સિવાય બીનવારસીનું ધન રાજા લઈ શકે

અહાર્યં બ્રાહ્મણદ્રવ્યં રાજા નિત્યમિતિ સ્થિતિઃ ।

इतरेषां तु वर्णानां सर्वाभावे हरेन्नृपः ॥ १८९ ॥

(બીનવારસી) બ્રાહ્મણનું ધન રાજાએ કદી ન લેવું, એવી ધર્મની કાયમી મર્યાદા છે; પણ બીજા વર્ણોના કાઈને જો કાઈ પણ વારસ ન હોય, તો તેનું ધન રાજાએ લઈ લેવું. ૧૮૯

નિયોગથી જન્મેલો પુત્ર વારસદાર

संस्थितस्थानपत्यस्य सगोत्रात्पुत्रमाहरेत् ।

तत्र यद्रिक्यजातं स्यात्तत्तस्मिन्प्रतिपादयेत् ॥ १९० ॥

કાઈ પુત્રરહિત મરી બય તો (તેની પત્ની) તેના સગોત્રી પુરુષથી નિયોગધર્મ વડે પુત્ર ઉત્પન્ન કરે અને મરનારનું જ ધન હોય તે તેને સુપરત કરે. ૧૯૦

મિલકત બાકી વધે, તે નજીકનો જે સંપિંડ અથવા સગોત્રી હોય, તેણે લેવી; પરંતુ જો તેર પ્રકારના પુત્રોમાંથી એકે પુત્ર હયાત ન હોય, તો મરેલા પતિની બધી મિલકતની વારસદાર તેની પત્ની જ ગણાય છે. (કુલ્લક)

એ પુરુષોથી એક સ્ત્રીમાં એ પુત્રો જન્મ્યા હોય તો ?

હૌ તુ યૌ વિવદેયાતાં દ્વામ્યાં જાતૌ સ્ત્રિયા ધને ।

તપોર્થઘસ્ય પિત્ર્યં સ્વાત્તસ્ય શુદ્ધીત નેતરઃ ॥ ૧૧૧ ॥

એક સ્ત્રીમાં એ પુરુષોથી થયેલા એ પુત્રો જો મિલકત માટે ઝઘડો કરે, તો જો ધન જના પિતાનું હોય તેને તે લે; ખીજો પુત્ર તે ન લે. ૧૬૧

મરેલી માતાની મિલકતના વારસદારો

जनन्यां संस्थितायां तु समं सर्वे सहोदराः ।

मजेरन्मातृकं रिक्यं भगिन्यश्च सनामयः ॥ ११२ ॥

માતા યુવરી જતાં, સર્વ સગા ભાઈઓએ તથા બહેનોએ માતાની મિલકત સરખે ભાગે વહેંચી લેવી. (બહેનો જ પરણેલી હોય, તેઓનો તો મિલકતના પ્રમાણમાં સત્કાર જ કરવો.)⁺ ૧૬૨

× શ્લોક ૧૬૨માં ઔરસ તથા ક્ષેત્રજ પુત્ર સંબંધી કહેવાયું છે; બ્યારે આ શ્લોકમાં ઔરસ તથા પોતર્ભવ (નાતરે ગયા પછી થયેલા) પુત્ર સંબંધી કહેવાયું છે. પ્રથમ જન્મેલા ઔરસ પુત્રનો (મૂળ) પિતા મરી ગય, ત્યારે એ બાળક પુત્રને તથા પોતાના એ (મૂળ) પતિના ધનને સાથે લઈ તે વિધવા સ્ત્રી નાતરે ગય કે પુનર્ગમ કરે, ત્યારે તે ખીજા પુરુષથી જો ખીજો પુત્ર થાય અને તેનો પિતા (ખીજો પતિ) પણ મરી ગય, તો તેનું ધન પણ એ સ્ત્રીને જ મળેલું હોય; ત્યારે એ બંને પુત્રો મોટા થયા પછી એ સ્ત્રીના તાત્કાલિક રહેલા એ બંને તરફના ધન માટે જો વિવાદ કરે, તો તે માટે અહીં નિર્ણય આપ્યો. ■ (કુલ્લક)

+ આ શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે બૃહસ્પતિ પણ કહે છે : ‘સ્ત્રી ધનં સ્યાદપત્યાનાં દુહિતા ચ તદંશિની । અપુત્રા ચેત્ સમૃદ્ધા તુ લભતે માન-

દીકરીઓની દીકરીઓને પણ કંઈક આપવું :

યાસ્તાસાં સ્યુર્દુહિતરંસ્તાસામપિ યથાર્હતઃ ।

માતામદ્યાઃ ધનાત્કિંચિત્પદેયં પ્રીતિપૂર્વકમ્ ॥ ૧૯૩ ॥

તે બહેનોને ને દીકરીઓ હોય, તેમને પણ યોગ્યતા પ્રમાણે આજીવન (માની મા)ના ધનમાંથી કંઈક પ્રીતિપૂર્વક આપવું. ૧૯૩

સ્ત્રીધન ૭ પ્રકારનું

અધ્યગ્ન્યધ્યાવાહનિકં દત્તં ચ પ્રીતિકર્મણિ ।

બ્રાતૃપ્રાતૃપિતૃપ્રાપ્તં ષડ્વિધં સ્ત્રીધનં સ્મૃતમ્ ॥ ૧૯૪ ॥

અધ્યગ્નિ* (નિવાહ વખતે અગ્નિ સમક્ષ પિતા આદિએ આપેલું) ધન, અધ્યાવાહનિક* (લગ્ન પછી સાસરે જતી વખતે મળેલું) ધન; (પતિ વગેરેએ) પ્રીતિપૂર્વક આપેલું

માત્રકમ્ । સ્ત્રીનું ધન તેનાં સંતાનોનું ન ગણાય છે; તેથી (ન પરણેલી) દીકરી પણ તે ધનમાં ભાગીદાર બનાય છે; પરંતુ જે દીકરી પરણેલી હોય અને તે જો પુત્રવિનાની હોય તો (મિલકતના પ્રમાણમાં) માત્ર તે સત્કાર જ મેળવે. (પણ ભાગીદારી ન મેળવે.)' (કુલ્લક)

* કાત્યાયન કહે છે :

‘વિવાહકાલે યત્ સ્ત્રીભ્યો લીયતે હાગ્નિસંનિષૌ ।

તદધ્યગ્નિ કૃતં સદ્વિઃ સ્ત્રીધનં પરિકીર્તિતમ્ ’ ॥

વિવાહ સમયે અગ્નિની સમક્ષ જે ધન સ્ત્રીઓને અપાય છે; તેને સત્કાર્યો. ‘અધ્યગ્નિ’ નામનું સ્ત્રીધન કહે છે. (કુલ્લક)

• આ સંબંધી કાત્યાયન પણ કહે છે : ‘યત્ પુનર્લભતે નારી નીયમાના તુ પૈતૃકાત્ । અધ્યાવાહનિકં નામ તત્ સ્ત્રીધનમુદાહૃતમ્ । પરણેલી સ્ત્રીને પિતાને ઘેરથી બ્યારે સાસરે લઈ જવામાં આવે, ત્યારે જે ધન તેને મળે છે, તે ધન અધ્યાવાહનિક કહેવાય છે.’ (કુલ્લક)

ધન; ભાઈ તરફથી, માતા તરફથી અને પિતા તરફથી મળેલું
ધન-એમ છ પ્રકારનું સ્ત્રીધન કહ્યું છે. ૧૯૪

સ્ત્રીધન તેની સંતતિનું

અન્વાધેયં ચ યદ્દત્તં પત્ન્યા પ્રીતેન ચૈવ યત્ ।

પત્નૌ જીવતિ ઘૃત્તાયાઃ પ્રજાયાસ્તદ્ધનં ભવેત્ ॥ ૧૯૫ ॥

અન્વાધેયઃ (વિવાહ પછી પિયરિયાં કે સાસરિયાં તરફથી
મળેલું) ધન તથા પતિએ પ્રીતિપૂર્વક આપેલું ધન, એ (બધું)
પતિના જીવતાં સ્ત્રી ગુજરી જાય, તો તે સ્ત્રીની પ્રજાનું થાય.

કયું સ્ત્રીધન તેના પતિનું થાય ?

પ્રાશ્નદૈર્વાર્ષગાન્ધર્વપ્રાજાપત્યેષુ ચદ્વસુ ।

અપ્રજાયામતીતાયાં મર્તુરેવ તદિષ્યતે ॥ ૧૯૬ ॥

પ્રાશ્ન, દૈવ, આર્ષ, ગાન્ધર્વ અને પ્રાજાપત્ય એ (પાંચ)
વિવાહોમાં સ્ત્રીને જે ધન મળ્યું હોય, તે એ સ્ત્રી જો સંતાન-
રહિત ગુજરી જાય, તો તેના સ્વામીનું જ ગણાય છે. ૧૯૬

કયું સ્ત્રીધન તેનાં માતાપિતાનું થાય ?

યત્ત્વસ્યાઃ સ્યાદ્ધનં દત્તં વિવાહેષ્વાસુરાદિષુ ।

અપ્રજાયામતીતાયાં માતાપિત્રોસ્તદિષ્યતે ॥ ૧૯૭ ॥

પણ આસુરાદિ (આસુર, રાક્ષસ તથા પેશાચ) વિવાહોમાં

† આ સંબંધી પણ કાલ્યાણ કહે છે : ‘વિવાહાદ પરતો યત્તુ
ભવં મર્તુકુલે ક્ષિયા । અન્વાધેયં તદુત્તમં તુ સર્વવન્ધુકુલે તથા ॥ વિવાહ
યત્તુ ગયા પછી સ્ત્રીએ, ઘણીને ઘેર જે ધન મેળવ્યું હોય તેમ જ
પોતાના સર્વ ભાઈએને ઘેર જે ધન મેળવ્યું હોય, તે અન્વાધેય
કહેવાય છે. (કુલ્લક)

શ્રીને જે ધન મળ્યું હોય, તે તે સ્ત્રી સંતાનવિનાની મરી જાય, તો તેનાં માતાપિતાનું ગણાય છે. ૧૯૭

કંઈ સ્ત્રીનું ધન તેનાં શોકનાં સંતાનને મળે ?

સ્ત્રિયાં તુ યદ્ભવેદ્વિત્તં પિત્રા દત્તં કયંચન ।

બ્રાહ્મણી તદ્ધરેત્કન્યા તદપત્યસ્ય વા મવેત્ ॥ ૧૯૮ ॥

(પ્રાક્ષણને પ્રાક્ષણી ઉપરાંત બીજી જે સ્ત્રીઓ હોય, તેમાંની કોઈ સંતાનવિનાની મરણ પામે, તો તે) સ્ત્રી પાસે તેના પિતાએ આપેલું જે કંઈ ધન હોય, તે ધન પ્રાક્ષણીની કન્યાને અથવા તેના પુત્રને મળે. ૧૯૮

સ્ત્રીઓ ધનસંગ્રહ ન કરી શકે

ન નિર્હારં સ્ત્રિયઃ કુર્યુઃ કુટુમ્બાદ્ધુમધ્યગાત્ ।

સ્વકાદપિ ચ વિત્તાદ્ધિ સ્વસ્ય મર્તુરનાશ્ચયા ॥ ૧૯૯ ॥

વિશાળ કુટુંબના મજિયારા ધનમાંથી સ્ત્રીઓએ ધનસંગ્રહ ન કરાય; તેમજ પોતાના ધનમાંથી પણ પતિની આજ્ઞા વિના. કંઈ (ધરણ્યાંગાઠાં) ન કરાવાય. ૧૯૯

ધણીના જીવતાં સ્ત્રીએ પહેરેલા દાગીના ભાગમાં ન લેવાય

પત્યૌ જીવતિ યઃ સ્ત્રીમિરલક્ષ્મરો ધૃતો મવેત્ ।

ન તં મજેરન્દાપ્યાદા મજમાનાઃ પતન્તિ તે ॥ ૨૦૦ ॥

પતિના જીવતાં જે અલંકારો સ્ત્રીઓએ પહેર્યા હોય, તેઓને વારસદારો (એ સ્ત્રીના મરી ગયા પછી ભાગ પાડતી વેળા) ભાગમાં લઈ ન શકે; છતાં તેના પણ જો તેઓ ભાગ પાડે તો પતિત થાય છે. ૨૦૦

આ બધા વારસદાર નથી

અનંશૌ ક્લીષપતિતૌ જાલ્યન્ધવધિરૌ તથા ।

ઉન્મત્તજહમૂકાશ્ચ યે ચ કેચિન્નિરિન્દ્રિયાઃ ॥ ૨૦૧ ॥

નપુંસક, પતિત, જનમાંધ, બહેરો, ગાંડો, બેવફૂર, મૂંગો અને જે ઇન્દ્રિયરહિત હોય, તેઓ પિતાની મિલકતના વારસદાર થઈ શકતા નથી. ૨૦૧

છતાં તેમને જીવનપૂરતું આપવું

સર્વેવામપિ તુ ન્યાય્યં દાતું શક્ત્યા મનીષિના ।

ગ્રાસાચ્છાદનમત્યન્તં પતિતો હ્યદદન્નવેત્ ॥ ૨૦૨ ॥

તોપણ વિદ્વાને યથાશક્તિ એ સૌને જીવતાં સુધી આનયાન અને વસ્ત્રાદિ આપવાં તે યોગ્ય છે; છતાં તે ન આપે તો પાપી જ થાય છે. ૨૦૨

એ નપુસક આદિનાં ક્ષેત્રજનાં સંતાન ભાગીદાર હોઈ ઘરે

યઘર્થિતા તુ દારૈઃ સ્યાત્ક્લીષાદીનાં કયંચન ।

તેષામુત્પન્નતન્તૂનામપત્યં દાયમર્હતિ ॥ ૨૦૩ ॥

જે નપુંસક આદિ પણ કોઈ રીતે* પત્ની કરવા ઇચ્છે, તો તેમના થયેલા ક્ષેત્રજ પુત્રોના પુત્રને વારસાનો ભાગ મળવો પડે છે. ૨૦૩

મોટો મેળવે તેમાં નાનાના ભાગ

વર્ત્તિક્વિત્પિતરિ પ્રેતે ધનં ડયેષ્ણોડધિગચ્છતિ ।

માગો યવીયસાં તત્ર યદિ વિધાનુપાલિતઃ ॥ ૨૦૪ ॥

પિતા મરી જતાં (સાથે રહેતો) મોટોભાઈ જે કંઈ

* આમ કહી સૂચવ્યું છે કે એ નપુસક વગેરે ખરી રીતે વિવાહને યોગ્ય જ નથી, છતાં તેમને વિવાહની ઇચ્છા થાય તો.

(પોતાની કમાણીનું) ધન મેળવે, તેમાં નાનાભાઈઓનો ભાગ હોય; પરંતુ તે નાનાભાઈઓ જો વિદ્યાર્થી હોય તો. (વિદ્યાર્થી ન હોય તો તેમને ભાગ ન મળે.) ૨૦૪

મજિયારા ઉદ્યોગની આવક સરખે હિસ્સે

અવિદ્યાનાં તુ સર્વેષામીદાતશ્ચેદનં મહેત્ ।

સમસ્તઞ્ચ વિભાગઃ સ્યાદપિચ્ચ્યેત્તિ ધારણા ॥ ૨૦૫ ॥

પણ સૌ અવિદ્વાન ભાઈઓને (મજિયારા ઠાઈ) ઉદ્યોગથી જો ધન પ્રાપ્ત થતું હોય, તો પિતાના ધન સિવાય તે ધનના સરખા ભાગ પડાય, એવો શાસ્ત્રનિશ્ચય છે. ૨૦૫

કયું ધન આગવું જ ગણાય ?

વિદ્યાધનં તું ચક્ષસ્ય તત્તસ્યૈવ ધનં મહેત્ ।

મૈત્ર્યમૌદાહિકં ચૈવ માધુર્ધિકમેવ ચ ॥ ૨૦૬ ॥

વિદ્યા, મૈત્રી, વિવાહ અને મધુર્ધિક, એ આંગે જોને જ ધન મળ્યું હોય તે તેનું જ થાય. ૨૦૬

× આ શ્લોકમાં જણાવેલું વિદ્યાધન કયું ? તે સંબંધી કાત્યાયન જણાવે છે :

‘ પરમક્તપ્રદાનેન પ્રાપ્તઃ વિદ્યાં યદાહ્વયતઃ ।

તથા પ્રાપ્તં ચ વિધિના વિવાપ્રાપ્તં તદુચ્યતે ॥

રૂપન્યસ્તે ચ યજ્ઞચ્ચં વિદ્યયા પૂર્ણપૂર્વકમ્ ।

વિદ્યાધનં તુ તદ્ વિદ્યાદ્ વિભાગે ન વિમજ્યતે ॥

શિષ્યાદાર્ત્વિજ્યતઃ પ્રથમ્ સંદિગ્ધપ્રથમનિર્ણયાત્ ।

સ્વજ્ઞાનશંસનાદ્ વાદાક્ષ્યં પ્રાજ્યધનાઽપ્ચ યત્ ।

વિદ્યાધનં તુ તદ્વાદુર્વિભાગે ન વિમજ્યતે ’ ॥

ખીજાને ખોરાક આપી તેની પાસેથી જો વિદ્યા મેળવી હોય તે વિદ્યા વડે વિધિપૂર્વક પ્રાપ્ત કરેલું ધન; વિદ્યાર્થી શરત કરવા

ભાઈઓનું ધન જે ન ઇચ્છે તેના વિશે

• શ્રાતૃણાં યસ્તુ નેહેત ધનં શક્તઃ સ્વકર્મણા ।

સ નિર્માજ્યઃ સ્વકાદંશાત્કિંચિદત્વોપજીવનમ્ ॥ ૨૦૭ ॥

(રાજાને અનુસરવું વગેરે) પોતાના કર્મથી ધન કમાવા સમર્થ એવો જે ભાઈ, ભાઈઓના (મજિયારા) ધનની ઇચ્છા ન કરે, તેને તેના પોતાના ભાગમાંથી આશ્ચરિક પૂરતું કંઈક આપી અક્ષય થવા દેવો. (જેથી તેના પુત્રો ઠાઈ કાળે કાવો ન કરી શકે.) ૨૦૭

જાતમહેનતે કમાયેલો પોતાનું કંઈ ન આપે તો ચાલે

અનુપમ્નન્ પિતૃદ્રવ્યં શ્રમેણ ચદુપાર્જિતમ્ ।

સ્વયમીહિતલબ્ધં તન્નાકામો દાતુમર્હતિ ॥ ૨૦૮ ॥

પિતાના દ્રવ્યને હાનિ પહોંચાડ્યા વિના જેણે પોતાના શ્રમથી કંઈ કમાઈ કરી હોય, તે પોતે જો ઇચ્છતો ન હોય તો પોતાનું રજેલું એ ધન ભાઈઓને ન પણ આપે. ૨૦૮

બાપદાદાની કંઈ મિલકત પિતા પુત્રાને ન આપવી હોય તો ન આપે !

પૈતૃકં તુ પિતા દ્રવ્યમનવાસં યદાપ્નુયાત્ ।

ન તત્પુત્રૈર્મજેત્સાર્ધમકામઃ સ્વયમર્જિતમ્ ॥ ૨૦૯ ॥

(મેળવવી મુશ્કેલ હોઈ) ન મળી શકેલી વડવાઓની

પૂર્વક વાક્યનો આરંભ કે વાક્યપ્રયોગ કર્યો હોય, તેથી જો ધન મળ્યું હોય; તેમ જ શિષ્ય પાસેથી, ગોરપડું કરવાથી, અથા કરવાથી, સંકેહ-વાળા પ્રશ્નોનો નિર્ણય આપવાથી, પોતાનું જ્ઞાન બહેર કરવાથી અને વાદ કરવાથી જે ધન મોટા ધનવાન પાસેથી મેળવ્યું હોય, તેને 'પિલાધન' કહે છે અને તેમાંથી ભાઈઓના ભાગ પડે નહિ.

(કુલ્લક)

મિલકતને જ્યારે પિતા મેળવે, ત્યારે તે જો ધૃષ્ટો ન હોય
તો તે એણે પોતેજ મેળવેલી મિલકત પુત્રોને ન પણ વહેંચી
આપે. ૨૦૯

ભાઈઓ જુદા થઈ ફરી ભેગા થાય તો ?

વિમક્તાઃ સદ્ જીવન્તો વિમજેન્પુનર્યદિ ।

સમસ્તત્ર વિભાગઃ સ્યાજ્જયૈષ્ઠ્યં તત્ર ન વિઘટે ॥ ૨૧૦ ॥

(એકવાર ભાગ વહેંચી) જુદા થયેલાઓ ફરી ભેગા
રહી સાથે જીવનનિર્વાહ કરે (મજિયારો ધંધો કરે) અને
ફરી પાછા ભાગ વહેંચે, તો તેમાં વહેંચણી સરખે ભાગે થાય;
(મોટાને વધારે કંઈ ન મળે કેમકે) મોટાપણું તેમાં રહેતું નથી.

મેટા કે નાનો ભાગમાંથી ઓછો થાય તો ?

યેષાં જ્યેષ્ઠઃ કનિષ્ઠો વા હીયેતાંશ્ચપ્રદાનતઃ ।

ત્રિયેતાન્યતરો વાપિ તસ્ય ભાગો ન લુપ્યતે ॥ ૨૧૧ ॥

ભાઈઓમાં મોટા કે નાનો ભાઈ ભાગની વહેંચણી વખતે
મરી જાય કે સંન્યાસ વગેરે કારણે છૂટા પડે, તોપણ તેનો
ભાગ નાશ પામતો નથી. ૨૧૧

એના ભાગને બાઈબહેનો વહેંચી લે

સૌદર્યા વિમજેરંસ્તં સમેત્ય સદ્વિતાઃ સમમ્ ।

ગ્રાતરો યે ચ સંસૃષ્ઠા મગિન્યથ્ચ સનામયઃ ॥ ૨૧૨ ॥

પણ (તેનો પુત્ર, પત્ની કે માતાપિતા ન હોય તો) સગા
ભાઈઓ (મજિયારું ધન રાખી સાથે ધંધો કરતા ને) સાથે
રહેતા સાવકા ભાઈઓ અને સગી બહેનો એકઠાં મળી તેનો
તે ભાગ સરખે હિસ્સે વહેંચી લે. ૨૧૨

મેટા નાનાભાઈઓને કહે તો?

૫૦ યો જ્યેષ્ઠો વિનિકુર્વીત હોમાદ્વાતૃન્યવીયસઃ ।

સોડજ્યેષ્ઠઃ સ્યાદભાગશ્ચ નિવન્તવ્યશ્ચ રાજમિઃ ॥ ૨૧૩ ॥

જ મેટાભાઈ, લોભને લીધે નાનાભાઈઓને છેતરે, તે મેટાભાઈના માનને લાયક રહેતો નથી, તેને મેટાભાઈ તરીકેનો ભાગ પણ મળે નહિ અને રાજ્યે તેને શિક્ષા કરવી. ૨૧૩

અરાજ કામ કરનારા પુત્રો પિતાની મિલકતના અધિકારી નથી

सर्व एव विकर्मसा नार्हन्ति भ्रातरो वनम् ।

न चादत्त्वा कनिष्ठेभ्यो ज्येष्ठः कुर्वीत वीतकम् ॥ २१४ ॥

(જુગાર, વેશ્યાગમન વગેરે) અયોગ્ય કર્મ કરવા લાગેલા

સર્વ ભાઈઓ પિતાના ધનને ચોગ્ય રહેતા નથી; તેમ જ

(એવો) મેટાભાઈ પણ નાના ભાઈઓને તેમના ભાગ આપ્યા

વિના પોતીછી મિલકત ન કરી શકે. ૨૧૪

કઈ રીતિમાં પિતા પુત્રોને ઓછાવધતા ભાગ ન આપી શકે?

भ्रातृणामविमक्तानां यद्युत्थानं भवेत्सह ।

न पुत्रभागं विषमं पिता दद्यात्कथंचन ॥ २१५ ॥

(પોતાની) ભેગા રહેતા ભાઈઓની જો સાથે (બ્યાપાર

આદિ) ઉત્પત્તિ થાય, તો પિતાએ પુત્રોને ઓછાવધતા ભાગ

કોઈ રીતે ન આપવા. ૨૧૫

ભાગ પછા પછી કોઈ જન્મે તો?

ऊर्ध्वं विभागाद्वातस्तु पित्र्यमेव हरेद्धनम् ।

संसृष्टास्तेन वा ये स्युर्विमज्जेत स तैः सह ॥ २१६ ॥

ભાગ વહેંચાયા પછી જન્મેલો પુત્ર પિતાની જ મિલકતનો

ભાગ લે; અથવા જ ભાઈઓ તેની સાથે રહેતા હોય તેમની સાથે સરખે ભાગે મિલકત વહેંચી લે. ૨૧૬

પુત્રપિતાનો પુત્ર મરી જતાં કોણ વારસ ?

अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवाप्नुयात् ।

मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्धनम् ॥ २१७ ॥

પુત્રરહિત મરી ગયેલા પુત્રનો ભાગ તેની માતા* મેળવે. માતા પણ શુભરી ગઈ હોય, તો પિતાની માતા તે ધનની વારસ થાય. ૨૧૭

છેવટે કંઈ દેખાય તે પણ સમજાવે

ऋणे धने च सर्वस्मिन्प्रविभक्ते यथाविधि ।

पश्चाद्दृश्येत यत्किञ्चित्तत्सर्वं समतां नयेत् ॥ २१८ ॥

બધું લેણુંદેણું વિધિ પ્રમાણે વહેંચાઈ ગયા પછી કંઈ ધન-મિલકતની બાકી થાય, તો તે બધુંયે સરખે ભાગે વહેંચી લેવું

કંઈ પરતુના બાઈભાગ ન હોય ?

वस्त्रं पद्ममलङ्कारं कृतान्नमुदकं स्त्रियः ।

योगक्षेमं प्रचारं च न विमाज्ઞ્યં પ્રચક્ષતે ॥ ૨૧૯ ॥

+ એટલે પિતા હયાત હોય તો પિતામાતા જન્મે વહેંચી લે. જુઓ. અધ્યાય ૯, શ્લો. ૧૮૫. યાતુવન્મયતી જેમ વિધિ પણ એ જ સૂચવે છે : ‘અપુત્રસ્ય ધનં પત્ન્યભિગામિ, તદભાવે હૃદિતૃગામિ, તદભાવે પિતૃગામિ । પુત્રપિતાનો માણસ મરી જાય ત્યારે તેનું ધન તેની પત્નીને, પત્ની હયાત ન હોય તો દીકરીને અને દીકરી પણ ન હોય તો તેનાં માતાપિતાને મળે;’ એમ માતાપિતા જન્મે તેનાં વારસ છેલ્લાં છે; પરંતુ એ જન્મેમાંથી પણ કોઈ ન હોય અને પત્ની, બાઈ કે બત્રીને પણ ન હોય તો પિતાની માતા તે ધન લઈ શકે. (કુલ્લક)

વસ્ત્ર, પાહન, અલંકાર, રાધેલું અનાજ, ફૂવા વગેરેનું પાણી, દારૂ, મંત્રી, પુરોહિત, છત્ર, ચામર અને ગાયો વગેરેનો પ્રચારમાર્ગ, એટલાના ભાગ ન પડાય, એમ શાસકારો ઠહે છે.^x

જુગાર વિષે

अयमुक्तो विभागो वर्ग पुत्राणां च क्रियाविधिः ।

क्रमशः क्षेत्रजादीनां द्यूतधर्म निबोधत ॥ ૨૨૦ ॥

આ ક્ષેત્રજ આદિ પુત્રોનો વારસો તેમ જ તેમની ક્રિયાવિધિ અનુક્રમે તમને ઠહ્યાં; હવે જુગાર સંબંધી વ્યવસ્થા તમે સાંભળો.

જુગાર અને સમાહવય રાત્ર્યમાં ન જોઈએ

द्यूतं समाह्वयं चैव राजा राष्ट्राच्चिवारयेत् ।

राज्यान्तकरणावेतौ द्वौ दोषौ पृथिवीक्षिताम् ॥ ૨૨૧ ॥

^x આ શ્લોકમાં જે જે વસ્તુના ભાગ ન પાડવા વિષે કહ્યું છે, તે બધું જ કિંમતી ન હોય, તે સંબંધી સમજવાતું છે; પણ દાગીના વગેરે જે અતિશય કિંમતી હોય, તેના તો ભાગ પડે જ, એમ 'વિષ્ણુ વસ્ત્રાભરણમ્ ।' ધણું જ કિંમતી વસ્ત્રો તથા દાગીના વહેંચી નાખી તેના ભાગ પાડી શકાય છે. રાધેલું અનાજ-ભાત, સાથવો વગેરેના ભાગ ન પડે, પણ તેમાં જે અતિશય ભારે કિંમતના સાથવો વગેરે હોય તે બદલ તેટલી જ કિંમતનું ધન ગણી સર્થ વહેંચી લેવાય અથવા 'કૃતામ્ વાહતાગ્રેન પરિવર્ત્ય વિમગ્નયતે । રાધેલું અનાજ કાચા અનાજથી બદલી નાખી ભાગ પાડી શકાય છે.' એમ બૃહસ્પતિ કહે છે. ફૂવા વગેરેનું પાણી, જે સર્વને વાપરવા લાયક ગણાય છે, તેના તો ભાગ ન જ પડે, તેમ જ દારૂ વગેરે ઓંચોમાં સમાન ભાગ થઈ શકે નહિ, તેથી તેમના પણ ભાગ ન પડાય; પરંતુ તેમની પાસે સુરખે ભાગે કામ કરાવાય. મંત્રી, પુરોહિત વગેરે યોગ્યેમનાં કારણ છે, તેથી તેમનો તથા ગાયો વગેરેના પ્રચારમાર્ગનો ભાગ ન પાડી શકાય. (કુલ્લુક)

રાજ્યે જુગાર અને સમાહ્વય એ બંનેને દેશમાંથી દૂર કરવાં; કેમકે રાજ્યોના એ બંને દોષો તેના રાજ્યને નાશ કરનારા છે. ૨૨૧

જુગાર અને સમાહ્વય બંને ઉધાડી ચોરી

પ્રકાશમેતત્ત્સર્કયં યદેવનસમાહ્વયૌ ।

તયોર્નિત્યં પ્રતીઘાતે નૃપતિર્યત્નવાન્મવેત્ ॥ ૨૨૨ ॥

જુગાર અને સમાહ્વય એ બંને ઉધાડી ચોરી છે; રાજ્યે એમનો નાશ કરવામાં હંમેશ પ્રયત્નશીલ રહેવું. ૨૨૨

જુગાર અને સમાહ્વય કેને કહેવાય ?

અપ્રાણિભિર્યત્ક્રિયતે તલ્લોકે દ્યૂતમુચ્યતે ।

પ્રાણિભિઃ ક્રિયતે યસ્તુ સ વિજ્ઞેયઃ સમાહ્વયઃ ॥ ૨૨૩ ॥

પ્રાણુરહિત વસ્તુઓથી (પાસા, સોગઠાં વગેરેથી) જે જુગડું રમાય છે, તે જુગાર કહેવાય છે; અને પ્રાણીઓ (ગાય, બકરી વગેરે) થી જે હારજીત રમાય છે, તેને સમાહ્વય જાણવો.

જુગાર તથા સમાહ્વય માટે આઠરી શિક્ષા

દ્યૂતં સમાહ્વયં ચૈવ યઃ કુર્યાત્કારયેત્ત વા ।

તાન્સર્વાન્ધાતયેદ્રાજા શુદ્રાંશ્ચ દ્વિજલિઙ્ગિનઃ ॥ ૨૨૪ ॥

જેઓ જુગાર કે સમાહ્વય ખેલે તેને ૮ બીજાને રમાડે, તે સૌને તેમ જ વ્રાહ્મણવેશી શૂદ્રોને રાજ્યે સખત સજા કરવી. ૨૨૪

આ બધાને શહેરમાંથી હાંકી કાઢવા :

કિતવાન્કુશીલવાન્ કૂરાન્યાષ્ઠ્ઠ્ઠ્યાંશ્ચ માનવાન્ ।

વિકર્મસ્યાન્ઘૌણિઢકાંશ્ચ ક્ષિપ્રં નિર્વાસયેત્પુરાત્ ॥ ૨૨૫ ॥

જુગારી, ભવાયા, ઘાતપી, પાખંડી, અવળાં કામ કરનારા તથા દારૂડિયા લોકોને રાજ્યે જલદી શહેરની બહાર કાઢવા.

છૂપા ચોર,

૩ એતે રાષ્ટ્રે વર્તમાના રાજ્ઞઃ પ્રચ્છન્નતસ્કરાઃ ।

વિકર્મક્રિયયા નિત્યં વાઘન્તે મદ્રિકાઃ પ્રજાઃ ॥ ૨૨૬ ॥

કેમકે રાજના રાજ્યમાં તેઓ છૂપા ચોરરૂપે રહે છે અને પોતાનાં અવળાં આચરણોથી તેઓ સજ્જન પ્રજાને હુમેશાં હેરાન કરે છે. ૨૨૬

જુગાર એ વેરનું મૂળ

દ્યૂતમેતત્પુરા કલ્પે દૃષ્ટં વૈરકરં મદત્ ।

તસ્માદ્ દ્યૂતં ન સેવેત હાસ્યાર્થમપિ બુદ્ધિમાન્ ॥ ૨૨૭ ॥

પહેલાંના જમાનામાં એ આ જુગાર મહાવેર કરાવનારું અનુભવાયું છે, તેથી બુદ્ધિમાને વિનોદ માટે પણ જુગારનું સેવન કરવું નહિ. ૨૨૭

રાજની ઇચ્છા પ્રમાણે જુગારીને દંડ

પ્રચ્છન્નં વા પ્રકાશં વા તન્નિષેવેત યો નરઃ ।

તસ્ય દણ્ડવિકલ્પઃ સ્વાધ્યથેષ્ટં નૃપતેસ્તથા ॥ ૨૨૮ ॥

જે માણસ છાનો કે જાહેરમાં જુગદું રમે, તેનો હરકોઈ દંડ રાજની ઇચ્છા પ્રમાણે થઈ શકે છે. ૨૨૮

જેઓ દંડ ન ભરી શકે તેઓ માટે

ક્ષત્રવિટ્શૂદ્રયોનિસ્તુ દણ્ડં દાતુમશક્તુવન્ ।

આનૃણ્યં કર્મણા ગચ્છેદ્વિપ્રો દઘાન્છનૈઃ શનૈઃ ॥ ૨૨૯ ॥

ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર જાતનો માણસ એ દંડ ન ભરી શકે, તો તેણે કામ કરી તે દંડ ભરપાઈ કરવો; પણ બ્રાહ્મણે તે દંડ ધીરેધીરે આપવો. ૨૨૯

દટકા વગેરેની સજા કેને કરવી?

છીવાલોન્મત્તવૃદ્ધાનાં દરિદ્રાણાં ચ રોગિણામ્ ।

શિષ્યાવિદલરજ્જ્વાઘૈર્વિદધ્યાનૃપતિર્દમમ્ ॥ ૨૩૦ ॥

શ્રી, બાળક, ગાંડો, વૃદ્ધ, દરિદ્રી અને રોગી; એમને રાજાએ ઠારડાથી, વાંસની સોટીથી કે રસી વગેરેથી શિક્ષા કરવી. ૨૩૦

ધનની ગરમીવાળાને નિર્ધન કરવા

યે નિયુક્તાસ્તુ કાર્યેષુ હન્યુઃ કાર્યાણિ કાર્યિણામ્ ।

ધનોષ્મણા પચ્યમાત્તાસ્તાન્નિઃસ્વાન્કાર્યેનૃપઃ ॥ ૨૩૧ ॥

જેઓ (લોકોનાં) કામો ઉપર નિભાયેલા હોય, તેઓ ધનની ગરમીથી ફૂફડી ઊઠી કામોને નુકસાન કરે, તેમને રાજાએ નિર્ધન કરાવી નાખવા. ૨૩૧

દેહાંત સજાને પાત્ર

કૂટશાસનકર્તૃશ્ચ પ્રકૃતીનાં ચ દૂષકાન્ ।

છીવાલમાશ્વણઘ્નાંશ્ચ હન્યાદ્દ્વિટ્સેવિનસ્તયા ॥ ૨૩૨ ॥

ફૂડકપટથી શાસન કરનારા, મંત્રીઓમાં બગાડ પાલનારા, શ્રીઓ, બાળકો અને બ્રાહ્મણોને મારી નાખનારા તેમજ શત્રુને સેવનારા માણસોને રાજાએ મારી નાખવા. ૨૩૨

અમુક કામ ફરી ન કરાવવાં

તીરિતં ચાનુશિષ્ટં ચ યત્ર કચન યદ્ભવેત્ ।

કૃતં તદ્ધર્મતો વિદ્યાન્ન તદ્ભૂયો નિવર્તયેત્ ॥ ૨૩૩ ॥

જે દાર્ઢ કામમાં ધર્માનુસાર સમાપ્તિ થઈ ચૂકી હોય, શાસ્ત્રવ્યવસ્થા પ્રમાણે નિર્ણય થઈ ચૂક્યો હોય અને દંડ સુધીની ફેંસલો પણ અપાઈ ગયો હોય અથવા જ્યાં આરોપીને શિક્ષા

પણ થઈ ચૂકી હોય; તે કામ ધર્મપૂર્વક સંપૂર્ણ થયેલું જાણવું;
તેને ફરી ન કરાવવું. ૨૩૩

મંત્રીઓ તથા ન્યાયાધીશોના દંડ

અમાત્યાઃ પ્રાહુર્વિવાકો વા યત્કુર્યુઃ કાર્યમન્યયા ।

તત્સ્વયં નૃપતિઃ કુર્યાન્નાન્સદ્સં ચ દણ્ડયેત્ ॥ ૨૩૪ ॥

મંત્રીઓ કે ન્યાયાધીશ જે કામ બિલકી રીતે પતાવે, તેને
રાજાએ પોતે (ફરી) ચલાવવું અને તે મંત્રીઓ કે ન્યાયા-
ધીશોને એક હજાર પણ દંડ કરવો. ૨૩૪

મહાપાપી માણસો

મદ્યહ્વા ચ સુરાપથ્વ સ્તેયી ચ ગુરુતલ્પગઃ ।

એતે સર્વે પૃથગ્જ્ઞેયા મહાપાતકિનો નરાઃ ॥ ૨૩૫ ॥

પ્રહ્લહત્યા કરનાર, દારૂ પીનાર, ચોરી કરનાર અને
શુરુપત્ની સાથે વ્યભિચાર કરનાર—આ સૌને અલગઅલગ
મહાપાપી માણસો જાણવા. ૨૩૫

તેમને શારીરિક ડામની સજા

ચતુર્ણામપિ ચૈતેષાં પ્રાયશ્ચિત્તમકુર્વતામ્ ।

શારીરં ધનસંયુક્તં દણ્ડં ધર્મ્યં પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૨૩૬ ॥

આ ચારમાંના જેઓ પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરે, તેમને રાજાએ
ધર્મયુક્ત દંડ સાથે નીચેની શારીરિક સજા કરવી. ૨૩૬

ગુરુતલ્પે મગઃ કાર્યઃ સુરાપાને સુરાધ્વજઃ ।

સ્તેયે ચ શ્વપદં કાર્યં મદ્યહ્વયસિરાઃ પુમાન્ ॥ ૨૩૭ ॥

શુરુપત્ની સાથે વ્યભિચાર કરનાર પુરુષને કપાળે સ્ત્રીની
ચોનિના આઠારે ડામ દેવો, દારૂ પીનારને કલાલની ધજાના

આકારે ડામ દેવો, ચોરી કરનારને કૂતરાના પગના આકારે
ડામ દેવો અને બ્રહ્મહત્યા કરનારને માયાવિનાના ધડના
આકારનો ડામ દેવો. ૨૩૭

તેમનો સર્વ ધર્મોથી બહિષ્કાર

અસંમોજ્યા હ્યસંયાજ્યા અસંપાઠ્યાઽવિવાહિનઃ ।

ચરેયુઃ પૃથિવીં દીનાઃ સર્વધર્મબહિષ્કૃતાઃ ॥ ૨૩૮ ॥

તેવાઓ સાથે જમાય નહિ, તેમને યજ્ઞ કરાવાય નહિ,
તેમની સાથે વેદાદિ પાઠ થાય નહિ; તેમ જ તેમની સાથે વિવાહ
સંબંધ પણ કરાય નહિ; સર્વ ધર્મથી બહિષ્કૃત થયેલા તેઓ
રાંક હાલતે પૃથ્વી ઉપર ભલે બટક્યા કરે. ૨૩૮

તેઓ સંબંધી મનુની ખાસ આજ્ઞા

જ્ઞાતિસંવન્ધિમિસ્ત્વેતે ત્યક્તવ્યાઃ કૃતલક્ષણાઃ ।

નિર્દયા નિર્નમસ્કારાસ્તન્મનોરનુશાસનમ્ ॥ ૨૩૯ ॥

સગાંસંબંધીઓએ અને જ્ઞાતિજનોએ તે ડામની નિશાની-
વાળાઓનો ત્યાગ કરવો; તેમના ઉપર દયા ન કરવી તેમ જ
તેમને નમસ્કાર પણ ન કરવો; એવી મનુની આજ્ઞા છે. ૨૩૯

જેઓ પ્રાયશ્ચિત્ત કરે તેમને ડામની સજ ન કરવી

પ્રાયશ્ચિત્તં તુ કુર્વાણાઃ સર્વવર્ણા યયોદિતમ્ ।

નામ્ન્યા રાજ્ઞા લ્લટે સ્યુર્દાપ્યાસ્તુત્તમસાહસમ્ ॥ ૨૪૦ ॥

પણ જેઓ શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે પ્રાયશ્ચિત્ત કરે, તે સર્વ
વર્ણના માણસોને કપાળેરાજ્યો ડામ ન દેવડાવવો, પણ તેમની
પાસેથી તેણે ઉત્તમ સાહસનો દંડ લેવો. ૨૪૦

તેવા અપરાધી બ્રાહ્મણને સજા

આગઃસુ બ્રાહ્મણસ્યેવ કાર્યો મધ્યમસાદૃશઃ ।

વિવાસ્યો વા મવેદ્રાણ્ણત્સદ્રવ્યઃ સપરિચ્છદઃ ॥ ૨૪૧ ॥

ઉપલા અપરાધમાં બ્રાહ્મણનો જ મધ્યમ સાદૃશ દંડ કરવો

અથવા તેને કુટુંબ તથા ધનમાલ સાથે દેશનિકાલ કરવો. ૨૪૧

તેવા અપરાધી બીજા વર્ણને સજા

इतरे कृतवन्तस्तु पापान्येतान्यकामतः ।

सर्वस्वहारमर्हन्ति कामंतस्तु प्रवासनम् ॥ ૨૪૨ ॥

પરંતુ (બ્રાહ્મણ સિવાય) બીજા વર્ણના પુરુષોએ અજા

ણતાં પણ એ પાપો કર્યા હોય, તો તેમનું સર્વસ્વ લઈ લેવું;

પણ જ્યોત્તે જાણીજોઈને એ પાપો કર્યા હોય, તેમને તો

દેશનિકાલ કરવા. ૨૪૨

મહાપાપીનું ધન ધાર્મિક રાજા ન લે

नाददीत नृपः साधुर्महापातकिनो धनम् ।

आददानस्तु तल्लोभात्तेन दोषेण लिप्यते ॥ ૨૪૩ ॥

ધાર્મિક રાજાએ મહાપાપીનું ધન ન લેવું જોઈએ; છતાં

લોભને લીધે તે ધન એ લે, તો તે રાજા પણ એના દોષથી

ખરડાય છે. ૨૪૩

મહાપાપીના દંડની રકમનું સુ!

अप्सु प्रवेश्य तं दण्डं वरुणायोपपादयेत् ।

श्रुतवृत्तोપપન્ને વા બ્રાહ્મણે પ્રતિપાદયેત્ ॥ ૨૪૪ ॥

દંડરૂપે આવેલા તે ધનને પાણીમાં નાખી દઈ વરુણદેવને

અર્પણ કરવું અથવા વેદસંપન્ન સદાચારી બ્રાહ્મણને આપી

દેવું. ૨૪૪

વરુણ તથા વેદપારંગત બ્રાહ્મણ તે દંડના સ્વામી

ईशो दण्डस्य वरुणो राज्ञां दण्डधरो हि सः ।

ईशः सर्वस्य जगतो ब्राह्मणो वेदपारगः ॥ ૨૪૫ ॥

એ દંડનો સ્વામી વરુણ છે; ક્રમકે તે રાજાઓને ય દંડ દેનારો છે; અને વેદમાં પારંગત થયેલો બ્રાહ્મણ સમગ્ર જગતનો સ્વામી છે. ૨૪૫

पापीभ्योऽपि धनं छेदनाय राजाना राज्ञां भोक्ता क्षत्रियो राज्ञश्च

यत्र वर्जयते राज्ञा पापकृद्भ्यो धनमममम् ।

तत्र कालेन जायन्ते मानवा दीर्घजीविनः ॥ ૨૪૬ ॥

જ્યાં રાજા પાપ કરનારાઓ તરફથી આવતી ધનની આવક છોડી દે છે, ત્યાં માણસો કાળે કરી લાંબું જીવનનો થાય છે. ૨૪૬

ત્યાં બધું કીધે જ હોય

निष्पद्यन्ते च सस्यानि यथोप्तानि विशां वृषक् ।

પાછાશ્ચ ન શ્રમીયન્તે વિકૃતં ન ચ જાયતે ॥ ૨૪૭ ॥

ત્યાં ખેડૂતોનાં બુદ્ધિબુદ્ધિ ધાન્યો જમીનમાં ખરાખરા વાવ્યા પ્રમાણે ખરાખરા પાકે છે, ત્યાં બાળકો મરતાં નથી અને કાંઈ ખોડખાંપણવાળું પણ જન્મતું નથી. ૨૪૭

બ્રાહ્મણોને ખીડા કરનારને દેહાંત સજા

ब्राह्मणान्वाधमानं तु कामादवस्वर्णजम् ।

हन्त्याचित्रैर्वૃષોપાયૈરુદ્ધેજનકૈર્નૃપઃ ॥ ૨૪૮ ॥

ખીજ વણુનો જે કાંઈ માણસ બહુજીવિને બ્રાહ્મણને ખીડા કરે, તેને રાજાએ ઉદ્ધેગ ઉપબંધે એવા અનેક માર્ગો ઉપયોગી મારી નાખે. ૨૪૮

શું કરતાં રાજ અધર્મ તથા ધર્મ પામે ?

• યાવાનવધ્યસ્ય વધે તાવાન્વધ્યસ્ય મોક્ષણે ।

અધર્મો નૃષતેદંદ્યો ધર્મસ્તુ વિનિયચ્છતઃ ॥ ૨૪૯ ॥

વધને અયોગ્ય માણસને વધ કરતાં રાજને જેટલો અધર્મ લાગે, તેટલો જ અધર્મ વધને યોગ્ય માણસને છોડી દેતાં લાગે છે; પરંતુ શાસ્ત્ર પ્રમાણે શિક્ષા કરવાથી રાજને ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૪૯

ઉદિતોઽય વિસ્તરશો મિયો વિવદમાનયોઃ ।

અષ્ટાદશસુ માર્ગેષુ વ્યવહારસ્ય નિર્ણયઃ ॥ ૨૫૦ ॥

વ્યવહારના અઠાર પ્રકારો વિષે પરસ્પર વિવાદ કરનારાઓ માટે આ વિસ્તારપૂર્વક નિર્ણય કહ્યો. ૨૫૦

રાજની કરજ

एवं धर्म्याणि कार्याणि सम्यक्कुर्वन्महीपतिः ।

देशानलब्धांस्त्रિપ્સેત લન્ધાંશ્વ પરિપાલયેત્ ॥ ૨૫૧ ॥

એમ ધર્મયુક્ત કાર્યોને સારી રીતે કરનારો રાજ ન મેળવેલાં દેશો મેળવવા ઇચ્છે અને મેળવેલાં દેશોનું રક્ષણ કરે. ૨૫૧

કાંટા ઉખેડી કાઢવા માટે રાજ કાળજી રાખે

सम्पद्निविष्टदेशस्तु कृतदुर्गश्च शास्त्रतः ।

કણ્ટકોદ્ધરણે નિત્યમાતિષ્ઠેષ્વત્સુત્તમમ્ ॥ ૨૫૨ ॥

દેશને સારી રીતે વસાવી તેમ જ (સાતમા અધ્યાયમાં

કહેલા પ્રકારે) શાસ્ત્રપૂર્વક કિલ્લા કરી રાજ્યે ચોર-ડાકુ

વગેરે કાંટાઓને ખૂણથી કાઢી નાખવા માટે નિત્ય ઉત્તમ યતન

કરવો. ૨૫૨

શું કરવાથી રાજાએ સ્વર્ગે જાય છે?

રક્ષણદાર્યવૃત્તાનાં કણ્ઠકાનાં ચ શોધનાત્ ।

નરેન્દ્રાસ્ત્રિદિવં યાન્તિ પ્રજાપાલનતત્પરાઃ ॥ ૨૫૩ ॥

પ્રજાપાલનમાં તત્પર રહેતા રાજાએ સદાચારી માણસોનું રક્ષણ કરવાથી તથા કાંટા જેવા દુષ્ટોને યોગ્ય શિક્ષા કરવાથી સ્વર્ગમાં જાય છે. ૨૫૩

કેવો રાજા સ્વર્ગથી બ્રહ્મ થાય છે?

અશાસંસ્તસ્કરાન્યસ્તુ બલિં ગૃહ્ણાતિ પાર્થિવઃ ।

તસ્ય પ્રક્રુમ્યતે રાષ્ટ્રં સ્વર્ગાંચ પરિહીયતે ॥ ૨૫૪ ॥

પણ જે રાજા ચોરોને સજા કરતો નથી, છતાં કર્ષેરા લે છે, તેનું રાજ્ય ખળખળીં જોડે છે અને તે સ્વર્ગથી બ્રહ્મ થાય છે. ૨૫૪

નિર્ભય રાજ્ય આપ્યાદ બને .

નિર્મયં તુ મવેદ્યસ્ય રાષ્ટ્રં બાહુબલાશ્રિતમ્ ।

તસ્ય તદ્વર્ધતે નિલં સ્ત્રિચ્યમાન ઇવ દ્રુમઃ ॥ ૨૫૫ ॥

પરંતુ જે રાજાના બાહુબળના આશ્રયવાળું રાજ્ય નિર્ભય થાય છે, તેનું એ રાજ્ય નિત્ય જળ સિંચાતા વૃક્ષની પેઠે વધે છે. ૨૫૫

જાતજાતના ચોર લોકોને રાજાએ પારખવા

દ્વિવિધાંસ્તસ્કરાન્વિદ્યાત્પરદ્રવ્યાપહારકાન્ ।

પ્રકાશાંશ્ચાપ્રકાશાંશ્ચ ચાત્તચક્ષુર્મહીપતિઃ ॥ ૨૫૬ ॥

પારદ્વં દ્રવ્ય હરી લેનારા છાના ને ઉઘાડા બેય જાતના ચોરોને જમ્મુસોડપી આંખવાળા રાજાએ પારખવા. ૨૫૬

ઉધાડા અને છાના ચોર

પ્રકાશવશ્ચકાસ્તેષાં નાનાપણ્યોપજીવિનઃ ।

પ્રચ્છન્નવશ્ચકાસ્તેતે ચે સ્તેનાદવિકાદયઃ ॥ ૨૫૭ ॥

તેમાં જોયો જાતજાતની દુકાનદારીથી જીવિકા ચલાવે છે, તેઓ (અધોઘ રીતે વેપાર કરતા) ઉધાડા ચોર છે અને જોયો જંગલ આદિમાં છુપાઈ રહેતા લૂંટારાં છે, તેઓ છાના ચોરો છે.

લોકમાં રહેલા ખીજા કાંટા

ઉત્કોચકાશ્વોપધિકા વશ્ચકાઃ કિતવાસ્તયા ।

મજ્જલાદેશવૃક્ષાશ્ચ મદ્રાશ્ચેક્ષણિકૈઃ સહ ॥ ૨૫૮ ॥

અસમ્યક્કારિણશ્ચૈવ મહામાત્રાથિકિત્સકાઃ ।

શિલ્પોપચારયુક્તાશ્ચ નિપુણાઃ પણ્યયોપિતઃ ॥ ૨૫૯ ॥

एवमादीन्विजानीयात्प्रकाशांल्लोककण्टकान् ।

निगूढचारिणश्चान्याननार्यान्ार्यलिङ्गिनः ॥ ૨૬૦ ॥

લાંચ લેનારા, ભય ખતાવી પૈસા પડાવનારા, ઠગાઈ કરનારા, જુગારી, ખોટી-મંગલ વાતો કહી પેટ ભરનારા, ઉપલક સારા દેખાવના છતાં છાના પાપી હોઈ પૈસા કઢાવનારા, હાથની રેખા ઉપરથી ફલાદેશ કહી ગુજરાન મેળવનારા, અવળાં કામો કરનારા મોટા અધિકારીઓ, ઠગ વૈદ્યો, (ચિત્રો કાઢવાં વગેરે) કારીગીરીના ધંધા કરી ધન ફાસલાવી લેનારાઓ અને દોશિયાર વેશ્યા સ્ત્રીઓ વગેરે લોકમાં ખુલ્લા કાંટા જ્યાં તેમજ (ઉપલક) સારા વેશ ધારણ કરનારા ખીજા છુપા કરતા અનાય-દુષ્ટોને રાજ્યે જાણી લેવા. ૨૫૮-૨૬૦

એ બધાને કેદ કરવા

તાન્વિદિત્વા સુચરિતૈર્ગૃહૈસ્તત્કર્મકારિભિઃ ।

ચરિત્થાનેકસંસ્થાનૈઃ પ્રોત્સાધ વશમાનયેત્ ॥ ૨૬૧ ॥

જનસૂક્ષીના કામમાં કુશળ, સારાં ચરિત્રવાળા, હુમ અને
અનેક સ્થાનોમાં રહેનારા જનસૂક્ષી દ્વારા ઉપર કહેલા લોકોને
જાણી લઈ તેમને (ચાર તરીકે આગળ લાવી) વશ કરવા (કેદ
પકડવા.) ૨૬૧

તેમને અપરાધ પ્રમાણે સજા કરવી

તેષાં દોષાનમિત્યાય સ્વે સ્વે કર્મણિ તત્ત્વતઃ ।

કુર્વતિ જ્ઞાસનં રાજા સમ્યક્સારાપરાધતઃ ॥ ૨૬૨ ॥

રાજાએ તે ચાર વગેરેના જે જે અપરાધો હોય, તે સાચી
રીતે જાહેર કરી તેમના અપરાધ પ્રમાણે તેમને બરાબર શિક્ષા
કરવી. ૨૬૨

સગ્ર વિના પાપીઓ સીધા ન થાય

ન હિ દણ્ડાદત્તે શક્યઃ કર્તું પાપવિનિગ્રહઃ ।

સ્ત્રેનાનાં પાપવુદ્ધીનાં નિમૃતં ચરતાં ક્ષિતૌ ॥ ૨૬૩ ॥

પૃથ્વી ઉપર છાતા ફરતા પાપી બુદ્ધિના ચોરોનાં પાપોને
શિક્ષા સિવાય અંકુશમાં લાવી શકાતાં નથી. ૨૬૩

નીચેનાં સ્થાનો પર ચાણાં તથા જનસૂક્ષી ફેરવવા

સમાપ્તપાપ્પશાઠાવેશમવાત્ત્રિક્રિયાઃ ।

ચતુષ્પયાશ્ચત્વૃશ્ચઃ સમાજાઃ પ્રેક્ષણાનિ ચ ॥ ૨૬૪ ॥

જીર્ણોપાનાન્યરણ્યાનિ કારુણ્યવેશનાનિ ચ ।

શુન્યાનિ ચાપ્યગારાણિ બનાન્યુપવનાનિ ચ ॥ ૨૬૫ ॥

एवंविधान्नृपो देशान्मुखैः स्यावरज्जमैः ।

तस्करप्रतिपेधार्थं चारैश्चाप्यनुचारयेत् ॥ २६६ ॥

સભા, પરબો, મીઠાઈની દુકાનો, વેશ્યાખર, દારૂનાં પીઠાં, શીઝો, ચોરા, મોટાં પ્રસિદ્ધ વૃક્ષો, મેળા, નાટકધરો, જૂના ખગીચા, જંગલો, કાસીમરોનાં મકાનો, ચૂનાં ધરો, વનો અને પાડીઓ, એ અને એનાં સ્થાનોમાં રાજ્યે ચોરોની એટકાયત સાર સ્થાપર અને જંગમ યાણાં રાખનાં તેમ જ દૂતો દારૂ તપાસ રખાવવી. ૨૬૪-૨૬૬

ચોરોનાં મૂળ ઉખેડનાં

तस्सहयैस्तुगतैर्नानाकर्मप्रवेदिभिः ।

विद्यादुरसादयेर्षव निपुणैः पूर्वतस्करैः ॥ २६७ ॥

ચોરોના સાગરીનો, તેમના અનુયાયીઓ, તેમનાં વિવિધ કામો જાણવાવાળા અને અગાઉ ચોરી કરી ચૂક્યા હોયનાર મેદુઓ દ્વારા તે ચોરોને જાણી લેવા અને તેમને ઉખેડી કાઢવા.

ચોર ભોળાને ઠગ રીતે મેળવના.

मध्यमोज्योतदेशैश्च माक्षणां च दर्शनैः ।

शीर्षकर्मापदेशैश्च कुर्षुस्त्रિषા समगमम् ॥ २६८ ॥

તે મેદુઓ ખાનપાનનાં, નિમંત્રણનાં, બ્રાહ્મણોનાં દર્શનનાં અને બહાદુરીમયો કામોના પ્રદર્શનનાં બતાવનાં તથા તે ચોરોને મેળા કરે. ૨૬૮

જ ચોરો ત્યાં ન આવે તથા જોયો આ દૂતોથી સાવધ રહી બળગા રહે, તેઓ પર રાજ્યે (તે ભેદુઓ દ્વારા જ જૂણ મેળવી) બળથી આક્રમણ કરીને તેમના મિત્ર, નાતવાળા તથા બાંધવો સાથે તેમને મારી નાખવા. ૨૬૯

મુદામાલ વિના ચોરને મારી ન નાખવો

ન.હોદેને વિના ચૌરં ઘાતયેદ્ધાર્મિકો નૃપઃ ।

સહોદં સૌપક્ષરણં ઘાતયેદ્ધવિચારયન્ ॥ ૨૭૦ ॥

ધાર્મિક રાજ્યે ચોરને મુદામાલ વિના મરાવી નાખવો નહિ, પણ મુદામાલ તથા પુરાવા સાથે (ચોર તરીકે) સાબિત થાય, ત્યારે વિચાર કર્યા વિના તેને મારી નાંખાવવો. ૨૭૦

ચોરને મદદ કરનારાઓનો પણ નાશ કરવો

ગ્રામેષ્વપિ ચ યે કેચિચૌરાણાં મક્તદાયકાઃ ।

માળ્દાવકાશ્વદાયૈવ સર્વાસ્તાનપિ ઘાતયેત્ ॥ ૨૭૧ ॥

ગામોમાં પણ જે દોષી ચોરોને ખાવાનું, સામાન કે આશરો આપનારા હોય, તે બધાયને મારી નાંખાવવા. ૨૭૧

રક્ષણના અધિકારીઓ દાળણ ન રાખે તો તેમને ચોર જેવી સજા

રાષ્ટ્રેષુ રક્ષાધિકૃતાન્સામન્તાંશ્ચૈવ ચોદિતાન્ ।

અમ્યાયાતેષુ મધ્યસ્થાન્નિષ્ઠ્યાચૌરાનિવ દ્રુતમ્ ॥ ૨૭૨ ॥

રાજ્યમાં રક્ષણના અધિકારીઓ તથા સીમાડા પર નિભાવેલાઓ ધાડ વખતે જો તટસ્થ રહે, તો તેમને ચોરોની જમ તરત શિક્ષા કરવી. ૨૭૨

ન્યાયાધીશ પણ ન્યાયમુદ્ધ થાય તો સજાપાત્ર

યસ્માપિ ધર્મસમયાત્પ્રજ્યુતો ધર્મજીવનઃ ।

દણ્ડેનૈવ તમપ્યોપેત્સ્વકાદ્દર્માદિ વિન્યુતમ્ ॥ ૨૭૩ ॥

જે ન્યાયાધીશ (બ્રાહ્મણ છતાં) ન્યાયમર્યાદાથી શ્રદ્ધ થાય,
સ્વધર્મથી શ્રદ્ધ થયેલાને પણ દંડથીજ સંતાપ પમાડે.

૩૨૪ ચૂડેલા રખેવાળો દેશનિકાલ

ગ્રામપાતે દિતામઝે પથિ મોષામિદર્શને ।

શક્તિતો નામિધાવન્તો નિર્વાસ્યાઃ સપરિન્છદાઃ ॥ ૨૭૪ ॥

ગામ લૂંટાય, પૂલ વગેરે ભગિ અને રસ્તામાં ચોરી થેતી
દેખાય, તે વખતે જે રખેવાળો શક્તિ પ્રમાણે (મઠક માટે)
દોડી નાંખે, તેમને માલમિલકત સાથે દેશનિકાલ કરવા. ૨૭૪

ખળને લૂંટનાર વગેરેને સજા

રાક્ષઃ કોશપહર્તૃશ્ચ પ્રતિકૂલેષુ ચ સ્થિતાન્ ।

ધાતયેદ્વિવિધૈર્વૃદ્ધૈરરીણાં ચોપજાપકાન્ ॥ ૨૭૫ ॥

રાખને ખળને ચોરી.લેનાર, રાખથી પ્રતિકૂળ વર્તનાર
અને શત્રુને ફેડનારાઓને જાતજાતની સજાથી શિક્ષા કરવી. ૨૭૫

ધરણી ચોરને સજા

સંધિં છિત્વા તુ ये चौर्यं रात्रौ कुर्वन्ति तस्कराः ।

તેષાં છિત્વા તૃપો દસ્યૌ તીક્ષ્ણે શૂલે નિવેશયેત્ ॥ ૨૭૬ ॥

જે ચોરો રાતે બાહાં-સુરંગ વગેરે પાડી ચોરી કરે, તેમના
બન્ને હાથ રાખએ કાપી નાંખાવવા અને તેમને તીક્ષ્ણ રાજી
ઉપર ચડાવવા. ૨૭૬

ગાંસડીશુ ચોરને શિક્ષા

અંગુલીર્મિન્યમેદસ્ય હેદયેત્થપમે ગૃહે ।

દ્વિતીયે દસ્તચરણૌ તૃતીયે વધમર્દતિ ॥ ૨૭૭ ॥

ગાંસડીશુ ચોરના પદેલા અપરાધે તેની આંગળીઓ કાપી

નંખાવવી; ખીજ અપરાધે તેના હાથપગ કાપી નંખાવવા અને
ત્રીજ અપરાધે તેને મારી નાખવો યોગ્ય છે. ૨૭૭

ચોરને સદાય ધરનારા ચોર જેવા શિક્ષાપાત્ર

અમિદાન્મક્તદાંશ્ચૈવ તથા સમ્ભાવકાશ્વદાન્ ।

સંનિધાતુંશ્ચ મોષસ્ય હન્યાચ્ચૌરમિવેશ્વરઃ ॥ ૨૭૮ ॥

જેઓ ચોરને દેવતા, ભોજન, શસ્ત્ર અને જગ્યા આપે,
તેમ જ જેઓ ચોરીનો માલ સંધરે, તેમને રાજ્યે ચોરની જેમ
સજા કરવી. ૨૭૮

જળાશય તોડનારને સજા

તઙ્ગાગમેદકં હન્યાદપ્સુ શુદ્ધવધેન વા ।

યદ્વાપિ પ્રતિસંસ્કુર્યાદાપ્યસ્તૂત્તમસાહસમ્ ॥ ૨૭૯ ॥

જે માણસ (પાળ તોડીને) જળાશય તોડે, તેને પાણીમાં
ડુબાડીને કે ખીજી શુદ્ધ રીતે મારી નંખાવવો; પણ જો તે
જળાશય ફરી બંધાવી આપે, તો તેનો ઉત્તમ સાહસ દંડ
કરવો. ૨૭૯

કોઠાર વગેરે તોડનાર તથા હાથી-ધોડા વગેરે ચોરનારને સજા

કૌષ્ઠાગારાયુધાગારદેવતાગારમેદકાન્ ।

હસ્ત્યશ્વરયહર્તૃશ્ચ હન્યાદેવાવિચારયન્ ॥ ૨૮૦ ॥

જે કોઠાર, આયુધશાળા અને દેવમંદિરને તોડે, તેમ જ
હાથી, ધોડા અને રથને ચોરી અથવા, તેમને વિચાર કર્યા વિના
રાજ્યે મારી નાખવા. ૨૮૦

પાણી ચોરનાર તથા વડેજુ કોડનારનો દંડ

યસ્તુ પૂર્વનિવિષ્ટસ્ય તઙ્ગાગસોદકં હરેત્ ।

આગમં વાપ્યર્વા મિંચાત્સ દાપ્યઃ પૂર્વસાહસમ્ ॥ ૨૮૧ ॥

જે આગળથી કરેલા જળાશયનું પાણી ચોરે અથવા પાણી-
ના બહેણને ફેંકે, તેનો રાજ્યે અદીસો પણ ફંડ કરવો. ૨૮૧

રાજભાગ પર ગંદવાડ નાખનારનો ફંડ

સમુદ્સજેદ્રાજમાર્ગે યસ્ત્વમેધ્યમનાપદિ ।

સ દ્વૌ કાર્પાષણૌ દદ્યાદમેધ્યં ચાશુ શોધયેત્ ॥ ૨૮૨ ॥

જે સાગ્રે હોવા છતાં રાજભાગ ઉપર જે ગંદવાડ નાખે,
તો તેનો બે કાર્પાષણ ફંડ કરવો અને તરતજ તેની પાસે
ગંદવાડ સાફ કરાવવો. ૨૮૨

રાગી વગેરે તેમ કરે તો ૬૫૩૦ જ દેવાય

વાપદ્વત્તોડયવા વૃદ્ધો ગર્મિણી ચાલ એવ વા ।

પરિભાષણમર્હન્તિ તત્ત્વ શોધ્યમિતિ સ્થિતિઃ ॥ ૨૮૩ ॥

રાગી, વૃદ્ધ, ગર્ભિણી અથવા બાળક એમ રાજભાગ પર
ગંદવાડ નાખે, તો તેને ૬૫૩૦ જ આપવો અને તેની પાસે તે
ગંદવાડ સાફ કરાવવો, એવી મર્યાદા છે. ૨૮૩

હાલ્યેદું કરનારને સજા

ચિકિત્સકાનાં સર્વેષાં મિથ્યાપ્રચરતાં દમઃ ।

અમાનુષેષુ પ્રથમો માનુષેષુ તુ મધ્યમઃ ॥ ૨૮૪ ॥

બધી જાતના વેદોમાં જે ખોટું વેદું કરતો હોય, તેને
શિક્ષા કરવી; તેણે મનુષ્યો સિવાય પણ સંબંધમાં તેણે વેદું
કયું હોય, તો પ્રથમ સાહસનો અને મનુષ્યો સંબંધી તેણે
વેદું કયું હોય તો મધ્યમ સાહસનો તેનો ફંડ કરવો. ૨૮૪

પૂજા વગેરે બામનારનો ફંડ

સંક્રમત્વચયીનાં પ્રતિમાનાં ચ મેદકઃ ।

પ્રતિકુર્યાથ તત્સર્વં પચ દદ્યાચ્છતાનિ ચ ॥ ૨૮૫ ॥

નાનો પૂલ, રાજધ્વજ, ધ્વજદંડ અથવા નાની પ્રતિમાઓને જ લાંગે, તેની પાસે તે બધાં પાછાં કરાવવાં તેમ જ તેનો પાંચસો પાણુ દંડ કરવો. ૨૮૫

વસ્તુઓમાં બગાડ વગેરે કરનારનો દંડ

અદૃષિતાનાં દ્રવ્યાણાં દૂષણે મેદને તથા ।

મળીનામપવેષે ચ દણ્ડઃ પ્રથમસાહસઃ ॥ ૨૮૬ ॥

ચોખ્ખા પદાર્થોને ખરાબ કરનાર, કે લાંગતાર તથા મણિ-ઓમાં ખોટા વેધ પાડનારનો પ્રથમ સાહસ (અઢીસો પાણુ) દંડ કરવો. ૨૮૬

વસ્તુઓ તથા તેની ચોચ કિંમતમાં ફેરફાર કરનારનો દંડ

સમૈર્હિ વિપમં યસ્તુ ચેદ્વૈ મૂલ્યતોડપિ વા ।

સમાપ્તયાદનં પૂર્વં નરો મધ્યમમેવ વા ॥ ૨૮૭ ॥

જે સરખી કિંમત આપનાર સાથે ભારેઓછી કિંમતની વસ્તુ આપીને અથોચ વ્યવહાર કરે અથવા જે સરખી કિંમતવાળી વસ્તુ આપીને કોઈની વધારે કે કોઈની ઓછી-એમ અથોચ કિંમત લે, તે માણસ વસ્તુના મૂલ્ય પ્રમાણે કે મધ્યમ સાહસ દંડને પ્રાપ્ત થાય. ૨૮૭

કેદખાનાં જાહેર રસ્તા પર રાખવાં

ચન્ધનાનિ ચ સર્વાણિ રાજા માર્ગે નિવેશયેત્ ।

દુઃસ્થિતા યત્ર દશ્યેરન્વિકૃતાઃ પાપકારિણઃ ॥ ૨૮૮ ॥

રાજાએ બધાં કેદખાનાં રસ્તા ઉપર રાખવાં, તેથી તેમાંના દુઃખી અને વિકૃત (બેડોળ) પાપાચારીઓ લોકોની નજરે પડે.*

* કારણ કે એવી લોકોને ખ્યાલ આવે કે મુનો કરવાથી આવી દિશા ભોગવતી પડે છે.

જલદી દેશનિકાલ કરવા યોગ્ય ગુનેગારો

પ્રાકારસ્ય ચ મેતારં પરિસ્થાનાં ચ પૂરકમ્ ।

દ્વારાણાં ચૈવ મહત્કારં ક્ષિપ્રમેવ પ્રવાસયેત્ ॥ ૨૮૯ ॥

ઢાટકિલ્લા તોડનારા, ખાઈઓ પૂરી દેનારા અને દરવાજા
ખાંગી નાખનારાને તરત જ દેશનિકાલ કરવા. ૨૮૯

મારણુ, વશીકરણુ વગેરે પ્રયોગો કરનારને સજા

અમિચારેષુ સર્વેષુ કતર્થ્યો દ્વિષ્તો દમઃ ।

મૂલકર્મણિ ચાનાસેઃ કૃત્યાસુ વિવિધાસુ ચ ॥ ૨૯૦ ॥

(આપ્તજન સિવાયનાએ કરેલા) દરેક જાતના મારણુ-
પ્રયોગો, વશીકરણુ અને વિવિધ હિંચાટનોમાં જે માણસ મરણુ
ન પામે, તો તે કરનારાનો ખસો પણ ફાંડ કરવો, (પણ માણસ
જે મરણુ પામે, તો તેને મારી નાખવાની સજા થાય.) ૨૯૦

નાક, કાન વગેરે કાપી બેડોળ કરવાની સજા કોને?

અમીજવિક્રયી ચૈવ મીજોત્કૃષ્ટે તથૈવ ચ ।

મર્યાદામેદકચૈવ વિકૃતં પ્રાપ્ત્યાદ્ધમ્ ॥ ૨૯૧ ॥

ન જોગે એવાં બી વેચનારો, નડારાં બી સાથે થોડાં સારાં
બી ભેળવી-આ બધાં સારાં છે, એમ કહી તે વેચનાર તેમ જ
ગામ અને શહેરની સીમાને ખાંગનારો-એટલાને નાકકાન
વગેરે કાપી બેડોળ કરવાની સજા પ્રાપ્ત થાય. ૨૯૧

મદાપાત્રી સોનીને બારે સજા

સર્વકણ્ટકપાપિષ્ઠં દ્વેષકારં તુ પાર્થિવઃ ।

પ્રવર્તમાનમન્યાયે હેદયેલ્લવશઃ દુરૈઃ ॥ ૨૯૨ ॥

સર્વ પાપીઓમાં અત્યંત પાપી એવો સોની જે અન્યાયે

પ્રવર્તે (અને સોના વગેરેની ચોરી કરે) તો રાજાએ છરાથી તેના ઝીણાઝીણા ઢુકડેકુકડા કરાવી નાંખાવવા. ૨૯૨

ખેતીનાં ઓળરો, હથિયારો કે દવાની ચોરી કરનારને સજા સીતાદ્રવ્યાપહરણે શસ્ત્રાણામૌષધસ્ય ચ ।

કાલમાસાથ કાર્પ ચ રાજા દણ્ડં પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૨૯૩ ॥

ખેતીનાં ઓળરો, તલવાર વગેરે હથિયારો તથા દવાઓની ચોરી કરનારને રાજાએ કાળ ને વખત જોઈ સજા કરવી. ૨૯૩

રાજાનાં સાત અંગ

સ્વામ્યમાત્સૌ પુરં રાષ્ટ્રં કોઁદણ્ડૌ સુદત્તથા ।

સત્ પ્રકૃતયો દેતાઃ સસાઙ્ગં રાજ્યમુચ્યતે ॥ ૨૯૪ ॥

રાજા, પ્રધાન, શહેર, દેશ, ખજાનો, લશ્કર અને મિત્ર; આ સાત પ્રકૃતિઓ (રાજ્યનાં મૂળ) છે; તેથી રાજ્ય આ સાત અંગવાળું કહેવાય છે. ૨૯૪

એ સાતમાં પહેલું-પહેલું અડિયાતું

સસાનાં પ્રકૃતીનાં તુ રાજ્યસ્વાસાં યયાક્રમમ્ ।

પૂર્વં પૂર્વં ગુરુતરં જાનીયાદ્યસનં મહત્ ॥ ૨૯૫ ॥

રાજ્યની આ સાત પ્રકૃતિઓમાં અનુક્રમે જે પહેલોપહેલો છે, તે પછીપછીના કરતાં અડિયાતી છે અને તેના બગડવાથી મહાસંકટ બાળવું. ૨૯૫

ખરી રીતે એ સાતમાં કેઈ કેઈથી અધિક નથી

સસાન્નસ્યેદ રાજ્યસ્ય ત્રિષ્ટન્યસ્ય ત્રિદણ્ડવત્ ।

અન્યોન્યગુણવૈશેષ્યાન્ન કિંવિદતિરિચ્યતે ॥ ૨૯૬ ॥

એકબીજાના વિશેષ ગુણોને લીધે ત્રણ ઢંડની જેમ એક

પ્રવર્તે (અને સોના વગેરેની ચોરી કરે) તો રાજાએ છરાથી તેના ઝીણાઝીણા ટુકડેકુકડા કરાવી નાંખાવવા. ૨૯૨

ખેતીનાં ઓખરા, હથિયારો કે દવાની ચોરી કરનારને સજા

સીતાદ્રવ્યાપહરણે શસ્ત્રાણામૌષધસ્ય ચ ।

કાલમાસાય કાર્યં ચ રાજા દણ્ડં પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૨૯૩ ॥

ખેતીનાં ઓખરા, તલવાર વગેરે હથિયારો તથા દવાઓની ચોરી કરનારને રાજાએ કાળ ને વખત બોધ સજા કરવી. ૨૯૩

રાજાનાં સાત અંગ

સ્વામ્યમાત્મૌ પુરં રાષ્ટ્રં કોશ્ઠદણ્ડૌ સુદૃત્તયા ।

સસ પ્રકૃતયો દ્વેતાઃ સસાઙ્ગં રાજ્યમુચ્યતે ॥ ૨૯૪ ॥

રાજા, પ્રધાન, શહેર, દેશ, ખજાનો, લશ્કર અને મિત્ર; આ સાત પ્રકૃતિઓ (રાજ્યનાં મૂળ) છે; તેથી રાજ્ય આ સાત અંગવાળું કહેવાય છે. ૨૯૪

એ સાતમાં પહેલું-પહેલું ચડિયાતું

સસાનાં પ્રકૃતીનાં તુ રાજ્યસ્થાસાં યથાક્રમમ્ ।

પૂર્વં પૂર્વં ગુરુતાં જાનીયાદ્વચસનં મહત્ ॥ ૨૯૫ ॥

રાજ્યની આ સાત પ્રકૃતિઓમાં અનુક્રમે જે પહેલીપહેલી છે, તે પછીપછીના કરતાં ચડિયાતી છે અને તેના બગડવાથી મહાસંકટ બાજુવું. ૨૯૫

ખરી રીતે એ સાતમાં કેાઈ કેાઈથી અધિક નથી

સસાક્લસ્યેહ રાજ્યસ્ય વિષ્ણ્વસ્ય ત્રિદણ્ડવત્ ।

બન્યોન્યગુણવૈશેષ્યાન્ન કિંચિદતિરિચ્યતે ॥ ૨૯૬ ॥

એકબીજાના વિશેષ ગુણોને લીધે ત્રણ દંડની જેમ એક-

પ્રવર્તે (અને સોના વગેરેની ચોરી કરે) તો રાજ્યએ છરાથી તેના ઝીણાઝીણા ઢુકડેકુકડા કરાવી નાંખાવવા. ૨૯૨

ખેતીનાં ઓખરો, હથિયારો કે ધ્વાની ચોરી કરનારને સજા

સીતાદ્રવ્યાપહરણે શસ્ત્રાણામૌષધસ્ય ચ ।

કાલમાસાથ કાર્યં ચ રાજા દણ્ડં પ્રકલ્પयेत् ॥ ૨૯૩ ॥

ખેતીનાં ઓખરો, તલ્લવાર વગેરે હથિયારો તથા ધ્વાઓની ચોરી કરનારને રાજ્યએ કાળ ને વખત બોધ સજા કરવી. ૨૯૩

રાજ્યનાં સાત અંગ

સ્વામ્યમાતૃૌ પુરં રાષ્ટ્રં કોશદણ્ડૌ સુદક્ષયા ।

સસ પ્રકૃતયો દ્વેતાઃ સસાક્ષં રાજ્યમુચ્યતે ॥ ૨૯૪ ॥

રાજ, પ્રધાન, શહેર, દેશ, ખજાનો, લશ્કર અને મિત્ર; આ સાત પ્રકૃતિઓ (રાજ્યનાં ભૂજ) છે; તેથી રાજ્ય આ સાત અંગવાળું કહેવાય છે. ૨૯૪

એ સાતમાં પહેલું-પહેલું ચડિયાતું

સસાનાં પ્રકૃતીનાં તુ રાજ્યસ્યાસાં યયાક્રમમ્ ।

પૂર્વં પૂર્વં ગુરુતરં જાનીયાદ્વચસનં મહત્ ॥ ૨૯૫ ॥

રાજ્યની આ સાત પ્રકૃતિઓમાં અનુક્રમે જે પહેલીપહેલી છે, તે પછીપછીના કરતાં ચડિયાતી છે અને તેના બગડવાથી મહાસંકટ બાણુ. ૨૯૫

બીરી રીતે એ સાતમાં ક્રમ ક્રમથી અધિક નથી

સસાક્ષસ્યેહ રાજ્યસ્ય વિષ્ણ્વસ્ય ત્રિદણ્ડવત્ ।

બન્યોન્યગુણવૈશેષ્યાન્ન કિંચિદતિસ્થિતે ॥ ૨૯૬ ॥

એકબીજાના વિશેષ ગુણોને લીધે ત્રણ દંડની જેમ એક

પ્રવર્તે (અને સોના વગેરેની ચોરી કરે) તો રાજાએ છરાથી તેના ઝીણાઝીણા ટુકડેટુકડા કરાવી નાંખાવવા. ૨૯૨

ખેતીનાં ઓખરો, હથિયારો કે દવાની ચોરી કરનારને સજા

સીતાદ્રવ્યાપહરણે શસ્ત્રાણામૌષધસ્ય ચ ।

કાલમાસાથ કાર્યં ચ રાજા દણ્ડં પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૨૯૩ ॥

ખેતીનાં ઓખરો, તલવાર વગેરે હથિયારો તથા દવાઓની ચોરી કરનારને રાજાએ ઠાળ ને વખત જોઈ સજા કરવી. ૨૯૩

રાજાનાં સાત અંગ

સ્વામ્યમાલ્યૌ પુરં રાષ્ટ્રં કોશંદણ્ડૌ સુદત્તયા ।

સસ પ્રકૃતયો દ્વિતાઃ સસાઙ્ગં રાજ્યમુચ્યતે ॥ ૨૯૪ ॥

રાજા, પ્રધાન, શહેર, દેશ, ખજાનો, લશ્કર અને મિત્ર; આ સાત પ્રકૃતિઓ (રાજ્યનાં મૂળ) છે; તેથી રાજ્ય આ સાત અંગવાળું કહેવાય છે. ૨૯૪

એ સાતમાં પહેલું-પહેલું અડિમાતું

સસનાં પ્રકૃતીનાં તુ રાજ્યસ્પાસાં યયાકમપ્ ।

પૂર્વં પૂર્વં ગુરુતરં જાનીયાદ્વચસનં મહત્ ॥ ૨૯૫ ॥

રાજ્યની આ સાત પ્રકૃતિઓમાં અનુક્રમે જે પહેલીપહેલી છે, તે પછીપછીના કરતાં અડિયાતી છે અને તેના બગડવાથી મહાસંકટ બાજીવું ૨૯૫

ખરી રીતે એ આનેમાં કેમ કેમથી અધિક નથી

સસાઙ્ગસ્યેહ રાજ્યસ્ય વિષ્ણસ્ય ત્રિદણ્ડવત્ ।

અન્યોન્યગુણવૈશેષ્યાન્ન કિંવિદત્તિરિચ્યતે ॥ ૨૯૬ ॥

એકબીજાના વિશેષ ગુણોને લીધે ત્રણ દંડની લગ એક-

બીજાના આધારે રહેલા આ સાતે રાજ્યનાં અંગોમાં કોઈ
કે એક અંગ કોઈ બીજા અંગથી અધિક નથી. ૨૯૬

છતાં કાર્ય પરત્વે અમુક શ્રેષ્ઠ કહેવાય

તેષુ તેષુ તુ કૃત્યેષુ તત્તદ્વં વિશિષ્યતે ।

યેન યસ્યાધ્યતે કાર્યં તત્તસિન્શ્રેષ્ઠમુચ્યતે ॥ ૨૯૭ ॥

છતાં તે તે કાર્યોમાં તે તે અંગ વિશેષ છે; જ કામ જનાથી
સંધાય, તે કામમાં તે અંગ શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે. ૨૯૭

રાજાએ પોતાની તથા શત્રુની શક્તિ હમેશાં જાણવી

ચારેખોસ્સાદ્યોગેન ક્રિયયૈવ ચ કર્મણામ્ ।

સ્વશક્તિં પરશક્તિં ચ નિત્યં વિદ્યાન્મહીપતિઃ ॥ ૨૯૮ ॥

જાણવું દ્વારા, ઉત્સાહના યોગથી, તેમ જ કાર્યોની ક્રિયાથી
રાજાએ પોતાની અને શત્રુની શક્તિ હમેશાં જાણવી. ૨૯૮

કોઈ કાર્ય શરૂ કર્યા પહેલાં શું વિચારવું ?

પીઠનાનિ ચ સર્વાણિ વ્યસનાનિ તયૈષ ચ ।

આરમેત તતઃ કાર્યં સંચિન્ત્ય ગુરુભાષવસ્ ॥ ૨૯૯ ॥

સર્વ જાતનાં દુખાણ કે દુઃખો અને સંકટોનું ભારેપણું
તથા હલકાપણું વિચાર્યા પછી રાજાએ કાર્ય શરૂ કરવું. ૨૯૯

કાર્યો શરૂ રાખનારને લક્ષ્મી મળે

આરમેતૈવ કર્માણિ શ્રાન્તઃ શ્રાન્તઃ પુનઃ પુનઃ ।

કર્માણ્યારમમાર્થં હિ પુરુષં શ્રીર્નિષેવતે ॥ ૩૦૦ ॥

યાક ઉપર યાક લાગે, તો જે રાજાએ ફરીફરી કાર્યો શરૂ
કર્યા કરવાં; કેમકે કાર્યો શરૂ કર્યા કરતા પુરુષને જ લક્ષ્મી
સેવે છે. ૩૦૦

રાજા જ યુગ કહેવાય છે

કૃતં ત્રેતાયુગં ચૈવ દ્વાપરં કલિરેવ ચ ।

રાજો વૃત્તાનિ સર્વાણિ રાજા હિ યુગમુચ્યતે ॥ ૩૦૧ ॥

સત્ય, ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિ—એ સર્વ યુગો, રાજાના આચરણરૂપ જ છે; જેમકે રાજા જ યુગરૂપ કહેવાય છે. ૩૦૧

રાજાના કયા વર્તનથી કયો યુગ આવે ?

કલિઃ પ્રસુતો ભવતિ સ જાગ્રદ્દ્વાપરં યુગમ્ ।

કર્મસ્વમ્યુદયતસ્ત્રેતા વિચારંસ્તુ કૃતં યુગમ્ ॥ ૩૦૨ ॥

રાજા જાંઘ્યા કરે (એટલે અજ્ઞાન તથા આજ્ઞાસથી ઉદભવ રહિત બને), ત્યારે કલિયુગ થાય છે; તે જાગ્રત રહે, ત્યારે દ્વાપરયુગ થાય છે; તે કર્મમાં તત્પર રહે, ત્યારે ત્રેતાયુગ થાય છે; અને તે કામ કરતો કર્યા કરે, ત્યારે સત્યયુગ છે. ૩૦૨

રાજાનું વર્તન ઇંદ્રાદિ દેવો જેવું ઉત્તમજન જેમ

इन्द्रसार्कस्य वायोश्च यमस्य वरुणस्य च ।

चन्द्रस्याग्निः पृथिव्याश्च तेजोवृत्तं नृपस्येत् ॥ ૩૦૩ ॥

ઇંદ્ર, સૂર્ય, વાયુ, યમ, વરુણ, ચંદ્ર, અગ્નિ અને પૃથ્વી; એમનાં જેવાં તેજસ્વી આચરણ રાજાએ આચરવાં. ૩૦૩

રાજાનું ઇંદ્ર જેવું મન

वार्षिकांश्चतुरो मासान्ययेन्द्रोऽभिप्रवर्षति ।

तथाभिवर्षेत्स्वं राष्ट्रं कौमिरिन्द्रघृतं चरन् ॥ ૩૦૪ ॥

ઇંદ્ર જેમ ગોમાસાના ચાર મહિના વરસાદ વરસાવે છે, તેમ રાજાએ ઇંદ્ર જેવું મન આચરી પોતાના રાજ્યમાં સર્વ કામનાઓનો વરસાદ વરસાવવો. ૩૦૪

રાજન ય યુગ કહેવાય છે

કૃતં ત્રેતાયુગં ચૈવ દ્વાપરં કલિરેવ ચ ।

રાજો વૃત્તાનિ સર્વાણિ રાજા હિ યુગમુચ્યતે ॥ ૩૦૧ ॥

સત્ય, ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિ—એ સર્વ યુગો, રાજના આચરણરૂપ છે; કેમકે રાજન યુગરૂપ કહેવાય છે. ૩૦૧

રાજના કયા વર્તનથી કયો યુગ ચાલે ?

કલિઃ પ્રસુષો ભવતિ સ જાગ્રદ્દ્વાપરં યુગમ્ ।

કર્મસ્વમ્યુદતચ્ચેતા વિચરંસ્તુ કૃતં યુગમ્ ॥ ૩૦૨ ॥

રાજ ભાંધ્યા કરે (એટલે અજ્ઞાન તથા આળસથી ઉદભવિત. બને), ત્યારે કલિયુગ થાય છે; તે બ્રહ્મત રહે, ત્યારે દ્વાપરયુગ થાય છે; તે કર્મમાં તત્પર રહે, ત્યારે ત્રેતાયુગ થાય છે; અને તે કામ કરતો કર્યા કરે, ત્યારે સત્યયુગ છે. ૩૦૨

રાજનું વર્તન ઇદ્રાદિ દેવો જેવું હોવાથી

इन्द्रसार्कस्य वायोश्च यमस्य वरुणस्य च ।

चन्द्रस्याग्नेः पृथिव्याश्च तेजोवृत्तं नृपश्चेत् ॥ ૩૦૩ ॥

ઇંદ્ર, સૂર્ય, વાયુ, યમ, વરુણ, ચંદ્ર, અગ્નિ અને પૃથ્વી; એમનાં જેવાં તેજસ્વી આચરણ રાજાએ આચરવાં. ૩૦૩

રાજનું ઇદ્ર જેવું પ્રત

वार्षिकांश्चतुरो मासान्ययेन्द्रोऽग्निप्रवर्षति ।

तथाभिवर्षेत्स्वं राष्ट्रं कामैरिन्द्रमतं चरन् ॥ ૩૦૪ ॥

ઇંદ્ર જેમ ચોમાસાના ચાર મહિના વરસાદ વરસાવે છે, તેમ રાજાએ ઇંદ્ર જેવું પ્રત આચરી પોતાના રાજ્યમાં સર્વ કામનાઓનો વરસાદ વરસાવવો. ૩૦૪

રાજા જ યુગ કહેવાય છે

કૃતં ત્રેતાયુગં ચૈવ દ્વાપરં કલ્પિતેવ ચ ।

રાજો વૃત્તાનિ સર્વાણિ રાજા હિ યુગમુચ્યતે ॥ ૩૦૧ ॥

સત્ય, ત્રેતા, દ્વાપર અને ઠલિ—એ સર્વ યુગો, રાજના આયરણરૂપ જ છે; કેમકે રાજ જ યુગરૂપ કહેવાય છે. ૩૦૧

રાજના કયા વર્તનથી ક્યો યુગ ચાલે ?

કલ્પિઃ પ્રસુતો ભવતિ સ જાગ્રદ્દ્વાપરં યુગમ્ ।

કર્મસ્વમ્યુદયતસ્ત્રેતા વિચરંસ્તુ કૃતં યુગમ્ ॥ ૩૦૨ ॥

રાજ ઊંઘ્યા કરે (એટલે અજ્ઞાન તથા આળસથી ઉદય-રહિત બને), ત્યારે ઠલિયુગ થાય છે; તે બચ્ચત રહે, ત્યારે દ્વાપરયુગ થાય છે; તે કર્મમાં તત્પર રહે, ત્યારે ત્રેતાયુગ થાય છે; અને તે કામ કરતો કર્યા કરે, ત્યારે સત્યયુગ છે. ૩૦૨

રાજનું વર્તન ઇંદ્રાદિ દેવો જેવું હોવાથી એક યુગ

इन्द्रस्यार्कस्य वायोश्च यमस्य वरुणस्य च ।

अन्द्रस्याग्नेः पृथिव्याश्च तेजोवृत्तं नृपश्चरेत् ॥ ૩૦૩ ॥

ઇંદ્ર, સૂર્ય, વાયુ, યમ, વરુણ, ચંદ્ર, અગ્નિ અને પૃથ્વી; એમના જેવા તેજસ્વી આયરણ રાજાએ આયરવાં. ૩૦૩

રાજનું ઇંદ્ર જેવું મત

वार्षिकांश्चतुरो मासान्ययेन्द्रोऽग्निप्रवर्षति ।

तयामिवर्षेत्स्वं राष्ट्रं कामैरिन्द्रमृतं चरन् ॥ ૩૦૪ ॥

ઇંદ્ર જેમ ચોમાસાના ચાર મહિના વરસાદ વરસાવે છે, તેમ રાજાએ ઇંદ્ર જેવું મત આયરી પોતાના રાજ્યમાં સર્વ કામનાઓનો વરસાદ વરસાવવો. ૩૦૪

સૂર્ય જેવું વ્રત

અષ્ટૌ માસાન્યયાદિત્યંસ્તોયં હરતિ રક્ષિમમિઃ ।

તથા હરેસ્કરં રાષ્ટ્રાન્નિત્યમર્કવ્રતં હિ તત્ ॥ ૩૦૫ ॥

સૂર્ય જેમ પોતાનાં કિરણો દ્વારા આઠ મહિના પાણી લે છે, તેમ રાજાએ રાષ્ટ્ર પાસેથી નિત્ય કર લેવો-એ જ તેનું સૂર્યવ્રત છે. ૩૦૫

વાયુ જેવું વ્રત

પ્રવિશ્ય સર્વમૂતાનિ યયા ચરતિ મારુતઃ ।

તથા ચારૈઃ પ્રવેષ્યં વ્રતમેતદ્ધિ મારુતમ્ ॥ ૩૦૬ ॥

જેમ વાયુ સર્વ બૂતોમાં પ્રવેશીને વિચરે છે, તેમ રાજાએ બસૂસો દ્વારા બધે પ્રવેશવું-એ જ તેનું વાયુવ્રત છે. ૩૦૬

યમ જેવું વ્રત

યયા યમઃ પ્રિયદેષ્યૌ ગ્રાપ્તે કાલે નિયજ્ઞતિ ।

તથા રાજા નિયન્તવ્યાઃ પ્રજાસ્તદ્ધિ યમવ્રતમ્ ॥ ૩૦૭ ॥

જેમ યમ પ્રિય કે અપ્રિયને સમય પ્રાપ્ત થતાં પોતાને વશ કરે છે, તેમ રાજાએ પણ પ્રજાને વશ રાખવી-તે જ એનું યમવ્રત છે. ૩૦૭

વરુણ જેવું વ્રત

વરુણેન યથા પાર્શ્વૈર્વદ્ધ એવામિદૃશ્યતે ।

તથા પાપાન્નિગૃહ્ણીયાદ્ વ્રતમેતદ્ધિ વારુણમ્ ॥ ૩૦૮ ॥

જેમ પ્રાણી વરુણથી પાસો વડે બંધાયેલો જ જણાય છે, તેમ રાજાએ પણ પાપીઓને કબજે રાખવા-એ જ તેનું વરુણ-વ્રત છે. ૩૦૮

ચંદ્ર જેવું મત

પરિપૂર્ણ યથા ચન્દ્રં દક્ષા દૃષ્યન્તિ માનવાઃ ।

તથા પ્રકૃતયો યસિન્સ ચાન્દ્રવૃત્તિકો નૃપઃ ॥ ૩૦૯ ॥

જેમ પરિપૂર્ણ ચંદ્રને જોઈ મનુષ્યો હર્ષ પામે છે, તેમ જો રાજા વિષે પ્રધાનો તથા પ્રજામંડળ આનંદ પામે છે, તેને ચંદ્ર જેવા મતવાળો બાણેલો. ૩૦૯

અગ્નિ જેવું મત

પ્રતાપયુક્તસ્તેજસ્વી નિલં સ્યાસ્પષ્ટકર્મણુ ।

દુષ્ટસામન્તદિંસથ તદામેયં પ્રતં સ્મૃતમ્ ॥ ૩૧૦ ॥

જો રાજા પ્રતાપયુક્ત, પાપ કર્મ કરનારાઓ તરફ નિત્ય તેજસ્વી, ઉગ્ર અને દુષ્ટ સામંતોનો નાશ કરનાર હોય-તે એવું અગ્નિમત કહ્યું છે. ૩૧૦

પૃથ્વી જેવું મત

યથા સર્વાણિ મૃતાનિ વશ ધારયતે સમમ્ ।

તથા સર્વાણિ મૃતાનિ વિમ્રતઃ પાર્થિવં વ્રતમ્ ॥ ૩૧૧ ॥

જેમ પૃથ્વી દરેક પ્રાણી-પદાર્થને સરખી રીતે ધારણ કરે છે, તેમ રાજા પ્રાણીઓને સમાન રીતે પાળેપોષે, એ તેવું પૃથ્વીમત છે. ૩૧૧

એમ ચોરોને વશ કરવા

ઐતરુપાયૈરન્યૈશ્ચ મુક્તો નિલમતન્દ્રિતઃ ।

સ્તેનાન્ સજા નિમૃદ્ધીયાત્સ્વસાષ્ટ્રે વર ઇવ ચ ॥ ૩૧૨ ॥

આ અને બીજા ઉપાયોથી યુક્ત એવા રાજાએ નિત્ય સાવધાન રહી પોતાના રાજ્યમાંના તેમ જ પરરાજ્યમાંના ચોરોને કબજે રાખવા. ૩૧૨

આહણેને ઠાપાવવા નહિ

પરામપ્યાપદં પ્રાસો પ્રાણનાન્ન પ્રકોપયેત્ ।

તે છેને કુપિતા હન્યુઃ સઘઃ સઘલવાહનમ્ ॥ ૩૧૩ ॥

મોટી આપત્તિમાં આવી પડ્યો હોય, તોપણ રાજ્યે
આહણેને ઠાપાવવા નહિ; ઠમકે કુપિત થયેલા તેઓ સૈન્ય
અને વાહન સહિત રાજ્યનો તરત નાશ કરે છે. ૩૧૩

આહણેને ઠાપાવી ઠાણ નાશ ન પામે?

યૈઃ કૃતઃ સર્વમદ્યોઽમિરપેયશ્ચ મહોદધિઃ ।

ક્ષયીં ચાપ્યાયિતઃ સોમઃ કો ન નશ્યેત્પ્રકોપ્ય તાન્ ॥ ૩૧૪ ॥

જમણે અગ્નિને સર્વજલથી કર્યો છે, મહાસાગરને ન પિવાય
એવો કર્યો છે અને ચંદ્રને ક્ષયવાળો કરી (પાછળથી) પૂર્ણ
કલાવાન કર્યો છે, તે આહણેને ઠાપાવી ઠાણ નાશ ન પામે! ૩૧૪

આહણેને છંછેડી ઠાણ સમૃદ્ધિ પામે?

લોકાનન્યાન્સૃજેયુર્યે લોકપાલાંશ્ચ કોપિતાઃ ।

દેવાન્કુર્યુરદેવાંશ્ચ કઃ ક્ષિપ્વંસ્તાન્સમૃણુયાત્ ॥ ૩૧૫ ॥

છંછેડાયેલા જ આહણો બીજા લોકોને અને લોકપાલોને
સર્જી શકે છે અને દેવોને અદેવ કરી નાખે છે, તેમને સંતા-
પનારો કયો માણસ સમૃદ્ધિ પામી શકે? ૩૧૫

જીવવા ઇચ્છતો ઠાણ આહણેને મારે?

યાનુપાશ્રિત્ય તિષ્ઠન્તિ લોકા દેવાશ્ચ સર્વદા ।

બ્રહ્મ ચૈવ ઘનં યેષાં કો હિંસ્યાત્તાઞ્જિજીવિષુઃ ॥ ૩૧૬ ॥

લોકો અને દેવો જમનો સદા આશ્રય કરી રહે છે,
અને વેદ જ જમનું ધન છે એવા આહણેને કયો જીવવાની
ઇચ્છાવાળો હણે? ૩૧૬

હરઘોઈ બ્રાહ્મણ મોટા દેવ જેવો

અવિદ્વાંશ્ચૈવ વિદ્વાંશ્ચ બ્રાહ્મણો દૈવતં મહત્ ।

પ્રણીતશ્ચાપ્રણીતશ્ચ યથાઽગ્નિદૈવતં મહત્ ॥ ૩૧૭ ॥

અગ્નિ, વેદમંત્રોથી પ્રકટાવ્યો હોય કે વેદમંત્રો સિવાય પ્રકટાવ્યો હોય, તોપણ તે જન્મ મોટા દેવરૂપ છે, તેમ બ્રાહ્મણ વિદ્વાન હોય કે અવિદ્વાન હોય, તોપણ તે મોટા દેવરૂપ છે. ૩૧૭

અગ્નિ અને બ્રાહ્મણ સર્વથા પૂજ્ય

શ્મશાનેષ્વપિ તેજસ્વી પાવકો નૈવ દુષ્યતિ ।

હૂયમાનશ્ચ યજ્ઞેષુ મૂય એવામિવર્ધતે ॥ ૩૧૮ ॥

एवं यद्यप्यनिष्टेषु वर्तन्ते सर्वकर्मसु ।

सर्वथा ब्राह्मणाः पूज्याः परमं दैवतं हि तत् ॥ ૩૧૯ ॥

તેજસ્વી અગ્નિ શ્મશાનમાં પણ જન્મ અપવિત્ર થતો નથી, અને યજ્ઞોમાં હોમ ક્રિયાને પામતાં અધિક વધે જ છે, એ જ રીતે બ્રાહ્મણો સર્વ અનિષ્ઠ કર્મોમાં વર્તે, તો પણ સર્વથા પૂજ્ય છે; કેમકે તે પરમ દૈવતરૂપ જ છે. ૩૧૮-૩૧૯

હોદ્દા ક્ષત્રિયને બ્રાહ્મણ જ ઠેકાણે લાવે

ક્ષત્રસ્યાપિ પ્રવૃદ્ધસ્ય બ્રાહ્મણાન્પ્રતિ સર્વશઃ ।

બ્રહ્મૈવ સંનિયન્તૃ સ્યાત્ક્ષત્રં હિ બ્રહ્મસંમવદ્ ॥ ૩૨૦ ॥

બ્રાહ્મણો પ્રત્યે સર્વ પ્રકારે અત્યંત છટ્ટી ગયેલા ક્ષત્રિયને બ્રાહ્મણ જ બરાબર વશમાં આણે; કેમકે ક્ષત્રિયો બ્રાહ્મણથી જ જન્મ્યા છે. ૩૨૦

ક્ષત્રિયનું તેજ બ્રાહ્મણ સામે રાખી અથ

અદ્ભયોઽગ્નિર્બ્રહ્મતઃ ક્ષત્રમશ્મનો લોહમુત્થિતમ્ ।

तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ॥ ૩૨૧ ॥

રાજનો આ સનાતન ઠર્મવિધિ સંપૂર્ણ ઠણો; હવે આ
(નીચે કહેવાય છે તે) વૈશ્ય અને શૂદ્રનો ઠર્મવિધિ ક્રમપૂર્વક
બણવો. ૩૨૫

વૈશ્યનું ઠર્મ

વૈશ્યસ્તુ કૃતસંસ્કારઃ કૃત્વા દાતૃપરિહમ્ ।

વાર્તાયાં નિત્યયુક્તઃ સ્યાત્પશુનાં ચૈવ રક્ષણે ॥ ૩૨૬ ॥

જાતઠર્મોદિ સંસ્કાર પામેલા વૈશ્યે લગ્ન કરી ખેતીવાડી,
વેપાર વગેરેમાં તથા ઢોરઢાંખરના પાલનમાં નિત્ય તત્પર રહેવું.

પશુપાલન એ વૈશ્યનું મુખ્ય ઠર્મ

પ્રજાપતિર્દિ વૈશ્યાય સૃષ્ટ્વા પરિદદે પશુન્ ।

ગ્રાહણાય ચ રાજે ચ સર્વાઃ પરિદદે પ્રજાઃ ॥ ૩૨૭ ॥

કેમકે બ્રહ્માએ પશુઓ સર્જીને વૈશ્યને સોંપ્યાં છે અને
સર્વ પ્રજાઓ ગ્રાહણ તથા ક્ષત્રિયને સોંપી છે. ૩૨૭

ન ચ વૈશ્યસ્ય કામઃ સ્યાન્ન રક્ષેયં પશુનિતિ ।

વૈશ્યે વેચ્છતિ નાડન્યેન રક્ષિતવ્યાઃ કયંચન ॥ ૩૨૮ ॥

વૈશ્યને એવી ઇચ્છા થવી જ ન જોઈએ કે હું પશુઓનું
રક્ષણ ન કરું. જ્યાંસુધી વૈશ્ય ઇચ્છે ત્યાંસુધી બીજા ઠાઈએ
તે પશુપાલન કાર્ય રીતે કરવું નહિ. ૩૨૮

મણિ, મોતી વગેરેના બાત્ર વૈશ્યે બાણવા

મણિમુક્તાપ્રવાલાનાં લોહાનાં તાન્તવસ્ય ચ ।

ગન્ધાનાં ચ રસાનાં ચ વિષાદર્ધબલચલમ્ ॥ ૩૨૯ ॥

મણિઓ, મોતિઓ, પરવાળાં, લોહું, વસ્ત્ર, સુગંધી દ્રવ્યો

અને રસો, એમના ચક્રોતર ભાવો વૈશ્યે બાણવા. ૩૨૯

બીની વાવણી વગેરે પણ વૈશ્યે બાણવું

વીજાનામુષ્ટિવિચ્છિન્ન સ્યાત્કેવદોષગુણસ્ય ચ ।

માનયોગે ચ જાનીયાત્તુલાયોગાંશ્ચ સર્વશઃ ॥ ૩૩૦ ॥

તેમ જ બિયાં રોપવાની રીતનો તે બાણકાર હોઈ એત-
રના ગુણદોષો અને બધી જાતનાં માપિયાં અને કાટલાં પણ
તે બાણે. ૩૩૦

વેપાર તથા પશુઓની ઉછેર વગેરે વૈશ્ય ખાસ બાણે

સારાસારં ચ માણ્ડાનાં દેશાનાં ચ ગુણાગુણાન્ ।

લામાલામં ચ પશ્યાનાં પશૂનાં પરિવર્ધનમ્ ॥ ૩૩૧ ॥

માણતું સારાસારપણું, સુલકના ગુણઅવગુણ, વેપારનો
નફોતોટો તેમ જ પશુઓની ઉછેર-એ તેણે બાણવાં બોઈએ. ૩૩૧

બીજા આવશ્યક જ્ઞાનની જરૂર

મૃત્યાનાં ચ મૃતિં વિદ્યાદ્વાપાશ્ચ વિવિધા નૃણામ્ ।

દ્રવ્યપાણાં સ્થાનયોગાંશ્ચ ક્રયવિક્રયમેવ ચ ॥ ૩૩૨ ॥

નોકરચાકરોનો પગાર, માણસોની વિવિધ ભાષાઓ,
માણની સાચવણ, ખરીદી તથા વેચાણ-એ તેણે બાણવાં બોઈએ.

ધર્મથી ધનવૃદ્ધિ તથા સર્વને અબદાન તેણે કરવું

ધર્મેણ ચ દ્રવ્યવૃદ્ધિવાત્તિષ્ઠેઘત્નયુત્તમમ્ ।

દદાચ્ચ સર્વમૂતાનામન્નમેવ પ્રયત્નતઃ ॥ ૩૩૩ ॥

તેણે ધર્મથી દ્રવ્યવૃદ્ધિ કરવામાં ઉત્તમ યત્ન કરવો અને
સર્વ પ્રાણીઓને કાળજીથી અન્ન આપતા જ રહેવું. ૩૩૩

સેવા એ જ શરૂનો શ્રેષ્ઠ ધર્મ

વિપ્રાણાં વેદવિદુષાં ગૃહસ્થાનાં યશસ્વિનામ્ ।

શુશ્રૂષેવ તુ શૂદ્રસ્ય ધર્મો નૈશ્રેયસઃ પરઃ ॥ ૩૩૪ ॥

વેદવેદી, ગૃહસ્થી અને યશસ્વી બ્રાહ્મણોની સેવા કરવી,
એ જ શરૂનો પરમ કલ્યાણકારી ધર્મ છે. ૩૩૪

આવે શરૂ ઊંચી જાતિ પામે

શુચિસ્તુકુષ્ઠશુશ્રૂષુર્મદુવાગનદંકૃતઃ ।

બ્રાહ્મણઘાત્રયો નિત્યમુત્કુષ્ઠાં જાતિમશ્રુતે ॥ ૩૩૫ ॥

પવિત્ર, ઊંચી સેવા કરનારો, કામળ બોલનારો, અહંકાર-
વિનાનો અને બ્રાહ્મણ આદિના આશ્રયવાળો શરૂ નિત્ય ઊંચી
જાતિ પામે છે. ૩૩૫

હવે ત્રણે વર્ણોના આપદધર્મ

एषोऽनापदि वर्णानामुक्तः कर्मविधिः शुभः ।

आपद्यपि हि यस्तेषां क्रमश्चस्तन्निश्चયत ॥ ૩૩૬ ॥

આપત્તિરહિત કાળમાં આ સર્વ વર્ણોનો શુભ કર્મવિધિ
હશે; હવે આપત્કાળે તેમનો જ ધર્મ છે, તે અતુકમે તમે
સાંભળો. ૩૩૬

इति श्रीमानवधर्मशास्त्रे मृगश्रोक्तायां संहितायां नवमोऽध्यायः ॥

ઇતિ શ્રીમાનવધર્મશાસ્ત્રે ભૃગુશ્રુતિ સંહિતામાં અધ્યાય દશે સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૦મો

વેદનું અધ્યાપન બ્રાહ્મણ કરાવે

અધીયોરંઘ્યો વર્ણાઃ સ્વકર્મસ્યા દ્વિજાતયઃ ।

પ્રજ્ઞયાદ્બ્રાહ્મણસ્ત્વેષાં નેતરાવિતિ નિશ્ચયઃ ॥ ૧ ॥

પોતપોતાનાં કર્મોમાં રહેલા તથા દ્વિજજાતિ વર્ણોએ વેદ-
ધ્યયન કરવું; પરંતુ એઓમાં બ્રાહ્મણ જ તે અધ્યયન કરાવે;
બીજા એ વર્ણો તે ન કરાવે, આવો નિર્ણય છે. ૧

સર્વની આજીવિકાના ઉપાયો પણ બ્રાહ્મણ જ જાણે તથા બતાવે

સર્વેષાં બ્રાહ્મણો વિદ્યાદૃત્યુપાયાન્યયાવિધિ ।

પ્રજ્ઞયાદિતરેભ્યશ્ચ સ્વયં ચૈવ તથા મહેત્ ॥ ૨ ॥

બ્રાહ્મણે સર્વ વર્ણોની આજીવિકાના ઉપાયો વિધિ પ્રમાણે
જાણવા અને બીજાઓને તે કહેવા; તેમ જ પોતે શાસ્ત્રમાં કહ્યા
પ્રમાણે વર્તવું. ૨

બ્રાહ્મણ વર્ણોનો પ્રશ્ન

વૈશેષ્યાસ્પ્રકૃતિઐષ્ટ્યાન્નિયમસ્ય ચ ધારણાત્ ।

સંસ્કારસ્ય વિશેષાચ્ચ વર્ણોનાં બ્રાહ્મણઃ પ્રમુઃ ॥ ૩ ॥

વિશેષતા, સ્વાભાવિક શ્રેષ્ઠતા, નિયમની ધારણા, તેમ જ
સંસ્કારની ઉત્તમતાને લીધે બ્રાહ્મણ વર્ણોનો પ્રશ્ન છે. ૩

તણ વર્ણો દિગ્ગતિ ને શ્રદ્ધ એકજાતિ

બ્રાહ્મણઃ ક્ષત્રિયો વૈશ્યઃ સ્ત્રીયો વર્ણા દ્વિજાતયઃ ।

ચતુર્ય એકજાતિસ્તુ શુદ્રો નાસ્તિ તુ પચ્ચમઃ ॥ ૪ ॥

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રણ વર્ણો દ્વિજાતિ છે; અને ચોથો શૂદ્ર એકજાતિ છે; પણ પાંચમો વર્ણ નથી. ૪

અનુલોમ પ્રશ્ન

સર્વવર્ણેષુ તુલ્યાસુ પત્નીષ્વક્ષતયોનિષુ ।

આનુલોમ્યેન સંમૂતા જાત્યા જ્ઞેયાસ્ત એવ તે ॥ ૫ ॥

અર્થાત્ વર્ણોર્માં પોતપોતાના વર્ણની અક્ષતયોનિ પત્નીઓમાં અનુલોમપણે (એટલે બ્રાહ્મણથી બ્રાહ્મણીમાં, ક્ષત્રિયથી ક્ષત્રિયાણીમાં—એ ક્રમથી) જે સંતાન જન્મે તે જ તે જાતનાં જાણનાં.† ૫

અનુલોમ છતાં માતાના દોષોથી નિંદા પ્રશ્ન

સ્ત્રીષ્વનન્તરજાતાસુ દ્વિજૈરુત્પાદિતાન્સુતાન્ ।

સદ્દશાનેવ તાનાહુર્માતૃદોષવિગર્હિતાન્ ॥ ૬ ॥

+ બ્યાસ પણ કહે છે કે ‘યે તુ જાતાઃ સમાનાસુ સંસ્કાર્યાઃ સુરતોઽન્યયા । જેઓને પોતાના સમાન વર્ણની (પોતાની પરણેતર) પત્નીમાં પુત્રો ઉત્પન્ન થાય છે, તેઓ જ સંસ્કારને યોગ્ય (પોતાની જાતના) ગણાય છે; પરંતુ એથી ઊંચકું—પોતાના સમાન વર્ણની છતાં પારકી સ્ત્રીઓમાં તેના સમાન વર્ણના પુરુષે ઉત્પન્ન થયે હોય, તે પુત્રો સંસ્કારને યોગ્ય કે પોતાની જાતના ગણાય નહિ. ’ યાગવલ્ક્ય પણ કહે છે: ‘સર્વર્ણેભ્યઃ સર્વર્ણાસુ જાયન્તે હિ સજાતયઃ । સમાન વર્ણના પુરુષોથી સમાન વર્ણની સ્ત્રીઓમાં જન્મેલા પુત્રો જ (તે ઉત્પન્ન કરનાર પુરુષની) સમાન જાતના ગણાય છે ’ એમ કહી ‘વિદ્વાસ્વેપ વિધિઃસ્મૃતઃ । પોતાની પરણેતર પત્નીઓમાં જ તે પુત્રો જન્મેલા હોય, તો જ તેઓ સમાન જાતના ગણાય છે ’ એમ પોતાની (સમાન વર્ણની) પત્નીમાં ઉત્પન્ન કરેલા પુત્રને જ પોતાની બ્રાહ્મણાદિ જાતિવાળો નિશ્ચયથી જણાવે છે. ’ (કુલ્લક)

દ્વિત્વેએ એકએક ઊતરતી જાતિની સ્ત્રીઓમાં જ પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા હોય, તેઓ (પિતાની જાતના નહિ પણ) પિતાના સરખા જ ગણાય છે, છતાં માતાના દોષને લીધે (વિદ્વાનો) તેઓને નિંદિત કહે છે.* ૬

અનન્તરાસુ જાતાનાં વિધિરેષ સનાતનઃ ।

દ્વેકાન્તરાસુ જાતાનાં ધર્મ્ય વિદ્યાદિમં વિધિમ્ ॥ ૭ ॥

એકએક ઊતરતી જાતમાં જન્મેલાં સંતાન સંબંધી આ (ઉપર કહેલો) સનાતન વિધિ છે. હવે બીજાં ઊતરતી જાતિની સ્ત્રીઓમાં જન્મેલાં સંતાનો સંબંધી આ (નીચે કહેવાતો) ધર્મયુક્ત વિધિ જણવો. ૭

અમ્બાદ, નિષાદ કે પારશવ કાણ ?

બ્રાહ્મણાદૈર્યકન્યાયામમ્બાદો નામ જાયતે ।

નિષાદેઃ શૂદ્રકન્યાયાં યઃ પારશવ ઉચ્યતે ॥ ૮ ॥

બ્રાહ્મણથી (પોતાની પરણેતર) વૈર્ય કન્યામાં ' અમ્બા ' નામે જન્મે છે; અને તેજ બ્રાહ્મણથી (પોતાની પરણેતર)

* અર્થાત્ બ્રાહ્મણથી (પોતાની પરણેતર) ક્ષત્રિયાણીમાં, ક્ષત્રિયથી (પોતાની પરણેતર) વૈર્ય સ્ત્રીમાં અને વૈર્ય જાતિના પુરુષથી (પોતાની પરણેતર) શૂદ્ર સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રો પોતાની માતાની હલકી જાતના દોષને લીધે નિંદા ગણાઈને પિતાના સરખા કહેવાય, પણ પિતાની સમાન જાતિના ન જ ગણાય, એમ મુનુ વગેરે કહે છે. અહીં ' પિતાના સરખા ' એમ કહેલું હોવાથી માતાની જાતિથી તેઓ ઉત્કૃષ્ટ કહેવાય, પણ પિતાની જાતિથી તેઓ જીનરતા ગણાય, એમ સમજવું. (કુલ્લક)

શૂદ્ર કન્યામાં નિષાદ થાય છે, જે (બીજા નામે) 'પારશવ' કહેવાય છે. ૮

ઉગ્ર કાણુ ?

ક્ષત્રિયાચ્છૂદ્રકન્યાયાં કૂરાચારવિહારવાન્ ।

ક્ષત્રશૂદ્રવપુર્જન્તુરુગ્રો નામ પ્રજાયતે ॥ ૯ ॥

ક્ષત્રિયથી (પોતાની પરણેતર) શૂદ્ર કન્યામાં કૂર આચાર અને વિહારવાળો તેમ જ ક્ષત્રિય તથા શૂદ્રના ભેગા શરીરવાળો 'ઉગ્ર' નામે જીવ જન્મે છે. ૯

બ્રાહ્મણ વગેરેના જ હલકા પુત્રો

વિપ્રસ્ય ત્રિપુ વર્ણેષુ નૃપતેર્વર્ણયોર્દ્વયોઃ ।

વૈશ્યસ્ય વર્ણે ચૈકસ્મિન્પટેતેઽપસદાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૦ ॥

બ્રાહ્મણને (પોતાની અત સિવાય) બાકીની ત્રણ અતિ-ઓમાં, ક્ષત્રિયને બાકીની બે અતિઓમાં અને વૈશ્યને બાકીની એક અતિમાં; એમ જે છ પુત્રો થાય, તેમને 'અપસદ' (ઊતરતા-પોતાની અતના ન ગણાય તેવા) કહ્યા છે. ૧૦

અતિલોભ પ્રભ

ક્ષત્રિયાદ્વિપ્રકન્યાયાં સૂતો મવતિ જાતિતઃ ।

વૈશ્યાન્માગધવૈદેહૌ રાજવિપ્રાજ્ઞનાસુતૌ ॥ ૧૧ ॥

ક્ષત્રિયથી બ્રાહ્મણ કન્યામાં સૂત અતિનો, વૈશ્યથી બ્રાહ્મણી-માં વૈદેહ અતિનો અને તે જ વૈશ્યથી ક્ષત્રિયાણીમાં માધ્યમ અતિનો (પુત્ર) થાય છે. ૧૧

વર્ણસંકર પ્રભ

• શુદ્ધાદાયોગવઃ ક્ષત્તા ચણ્ડાલશ્વાધમો નૃણામ્ ।

વૈશ્યરાજન્યવિગ્રાસુ જાયન્તે વર્ણસંકરાઃ ॥ ૧૨ ॥

વૈશ્ય, ક્ષત્રિય અને બ્રાહ્મણુ જાતિની સ્ત્રીઓમાં શુદ્ધથી અનુક્રમે આયોગવ, ક્ષત્તા તથા મનુષ્યમાં અધમ એવો ચંડાળ જન્મે છે; (તેઓ શુદ્ધથી ઉત્પન્ન થયેલા) વર્ણસંકર છે. ૧૨

એકના આંતરે પ્રતિલોભતાથી ક્ષત્તા અને વૈદેહ જન્મે

एकान्तरे त्वानुलोम्यादम्बष्ठोग्रौ यथा स्मृतौ ।

ક્ષત્રુવૈદેહકૌ તદ્વપ્રાતિલોમ્યેડપિ જન્મનિ ॥ ૧૩ ॥

એકએકના આંતરાની જાતિમાં અનુલોભતાથી જન્મેલા જેમ અમ્બષ્ટ અને ઉગ્ર કહેવાય છે, તેમ તે રીતે (એકએકના આંતરે) પ્રતિલોભતાથી જન્મેલા ક્ષત્તા અને વૈદેહ ગણાય છે.†

અનુલોભતા છતાં માતા હલકી જાતની હોવાથી અનંતર નામ

पुत्रा येऽनन्तरस्त्रीजाः क्रमेणोक्ता द्विजन्मनाम् ।

તાનનન્તરનામ્નસ્તુ માતૃદોષાસ્પ્રવક્ષતે ॥ ૧૪ ॥

† અહીં આમ કહેવા માગે છે : એકના આંતરાગણા વર્ણમાં પણ જેમ બ્રાહ્મણથી વૈશ્ય કન્યામાં અમ્બષ્ટ, અને ક્ષત્રિયથી શુદ્ધ કન્યામાં ઉગ્ર જાતિ જન્મે છે; આ જાને અનુલોભતાને લીધે સ્પર્શ વગેરેમાં યોગ્ય ગણાય છે, તે જ રીતે એકને આંતરે પ્રતિલોભતાથી જન્મ પામેલા ઉપર જણાવેલા શુદ્ધથી ક્ષત્રિય સ્ત્રીમાં ક્ષત્તા અને વૈશ્યથી બ્રાહ્મણ સ્ત્રીમાં વૈદેહ-એ જન્મે પણ સ્પર્શ વગેરેમાં યોગ્ય જ ગણાય છે. એ રીતે એકને આંતરે ઉત્પન્ન થયેલા તેઓ જન્મેને સ્પર્શ વગેરેમાં જો છૂટ અપાઈ છે, તો પછી આંતરાવિનાની સ્ત્રીમાં જન્મેલા સુત, માતૃધ તથા આયોગવ જાતિનાઓને સ્પર્શ વગેરે કરવામાં કંઈ જ પાંધો ન હોય, એ સિદ્ધ થાય છે; કેવળ એકલો ચાંડાલ જ પ્રતિલોભતાને લીધે સ્પર્શ વગેરેમાં અયોગ્ય ગણાય છે. (કુલ્લક)

દ્વિઝેને અનુક્રમે પોતાનાથી લાગલી જ ઊતરતી, એકના આંતરે ઊતરતી તથા બેના આંતરે ઊતરતી અતિઝેની સ્ત્રી-ઝામાં જ પુત્રો (અનુલોભતાથી) જન્મેલા કહ્યા છે, તેઓને માતાના (હલકાપણા૩૫) દોષને લીધે ' અનંતર ' નામે કહે છે. (અને તેઓને માતાની અતિના સંસ્કાર વગેરે ધર્મ લાગુ પડે છે.) ૧૪

આવૃત, આભીર તથા ધિગ્વણ કાણુ ?

બ્રાહ્મણાદુગ્રકન્યાયામાવૃતો નામ જાયતે ।

આભીરોડમ્બઘ્નકન્યાયામાયોગવ્યાં તુ ધિગ્વણઃ ॥ ૧૫ ॥

પ્રાક્ષણ્યથી ઉગ્ર^x કન્યામાં આવૃત, અંબઘ્ન⁺ કન્યામાં આભીર અને આયોગવી[÷] કન્યામાં ધિગ્વણ પુત્ર જન્મે છે. ૧૫

આયોગવ, ક્ષતા અને ચાંડાલ અપસદ

આયોગવશ્ચ ક્ષતા ચ ચળ્ડાલશ્ચાધમો નૃણામ્ ।

પ્રાતિભોમ્યેન જાયન્તે શૂદ્રાદપસદાશ્ચયઃ ॥ ૧૬ ॥

આયોગવ, ક્ષતા અને નરાધમ ચાંડાલ-એ ત્રણ અપસદો શૂદ્રથી પ્રતિલોભતાએ જન્મે છે. ૧૬

માગધ, વૈદેહ તથા સુત પંચ અપસદ

વૈદ્યાન્માગધવૈદેહૌ ક્ષત્રિયાત્સુત એવ તુ ।

પ્રતીપમેતે જાયન્તે પેડપ્થપસદાશ્ચયઃ ॥ ૧૭ ॥

x ઉગ્ર કન્યા-ક્ષત્રિયથી શૂદ્ર સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલી કન્યા.

+ અંબઘ્ન કન્યા-આભીરથી વૈશ્ય સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલી કન્યા.

÷ આયોગવી કન્યા-શૂદ્રથી વૈશ્ય સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલી કન્યા.

(કુલ્લક)

વૈશ્યથી (ક્ષત્રિયાણીમાં તથા બ્રાહ્મણીમાં) માગધ અને વૈદેહ; તથા ક્ષત્રિયથી (બ્રાહ્મણીમાં) સૂત જ થાય; એ પણ એ રીતે પ્રતિલોભતાથી બીજા નણુ અપસદો જન્મે છે. ૧૭

પુક્રસ તથા કુક્રુટક કોણુ ?

જાતો નિષાદાન્હુદ્રાયાં જાત્યા મવતિ પુક્રસઃ ।

શૂદ્રાજ્ઞાતો નિષાદ્યાં તુ સ વૈ કુક્રુટકઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૮ ॥

નિષાદથી શૂદ્ર સ્ત્રીમાં થયેલો પુત્ર બતિએ ‘પુક્રસ’ થાય છે; પણ શૂદ્રથી નિષાદીમાં થયેલો હોય તે ‘કુક્રુટક’ કહેવાય છે. ૧૮

શ્વપાક તથા વેણુ કોણુ ?

હત્તુર્જાતસ્તયોગ્રાયાં શ્વપાક इति कीर्त्यते ।

વૈદેહકેન ત્વમ્બષ્ટયામુત્પન્નો વેણુ ઉચ્યતે ॥ ૧૯ ॥

ક્ષત્રાથી ઉગ્ર કન્યામાં થયેલો પુત્ર ‘શ્વપાક’ કહેવાય છે અને વૈદેહ^૧થી અમ્બષ્ટ કન્યામાં ઉત્પન્ન થયેલો ‘વેણુ’ કહેવાય છે. ૧૯

માત્ય કોણુ ?

દ્વિજાતયઃ સવર્ણાસુ જનયન્ત્યવ્રતાંસ્તુ યાન્ ।

તાન્સાવિત્રીપરિગ્રહાન્નાત્યાનિતિ વિનિર્દિશેત્ ॥ ૨૦ ॥

દ્વિજવર્ણો પોતાની સમાન વર્ણની સ્ત્રીઓમાં જ પુત્રો ઉત્પન્ન કરે છે, તેણા બે ઉપનયન આદિ વ્રતથી રહિત હોઈ ગાયત્રીથી બ્રહ્મ ધયા હોય તો તેમને ‘માત્ય’ કહેવા. ૨૦

૪ શૂદ્રથી વૈશ્ય સ્ત્રીમાં જન્મેલો ક્ષત્રા અને ક્ષત્રિયથી શૂદ્ર સ્ત્રીમાં જન્મેલો કન્યા તે ઉગ્ર કન્યા—એ ક્ષત્રા તથા ઉગ્ર કન્યામાં.

+ વૈશ્યથી બ્રાહ્મણીમાં જન્મેલો વૈદેહ, અને બ્રાહ્મણથી વૈશ્ય સ્ત્રીમાં જન્મેલો કન્યા અમ્બષ્ટ-તેમાં.

પ્રાત્ય પ્રાણણી જન્મેલાનાં નામ

પ્રાત્યાતુ જાયતે વિપ્રાત્પાપાત્મા મૂર્જકણ્ટકઃ ।

આવન્ત્યવાટધાનૌ ચ પુષ્પઃ શૈલ એવ ચ ॥ ૨૧ ॥

પ્રાત્ય પ્રાણણી (પ્રાત્ય પ્રાણણીમાં) પાપાત્મા 'મૂર્જ-
કંટક' જન્મે છે અને તેજ આવન્ત્ય, વાટધાન, પુષ્પ તથા
શૈલ પણ કહેવાય છે. ૨૧

પ્રાત્ય ક્ષત્રિયથી જન્મેલાનાં નામ

ક્ષણો મહશ્ચ રાજન્યાદ્ પ્રાત્યાન્નિન્ધિવિરેવ ચ ।

નટશ્ચ કરણશ્ચૈવ સ્વસો દ્રવિઢ એવ ચ ॥ ૨૨ ॥

પ્રાત્ય ક્ષત્રિયથી (પ્રાત્ય ક્ષત્રિયાણીમાં) જન્મે છે, તે ઝલ્લિ,
મક્ષિ, નિચ્છિવી, નટ, કરણ, ખસ કે દ્રવિઢ કહેવાય છે. ૨૨

પ્રાત્ય વૈશ્યથી જન્મેલાનાં નામ

વૈશ્યાતુ જાયતે પ્રાત્યાત્સુધન્વાચાર્ય એવ ચ ।

કારુપશ્ચ વિજન્મા ચ મૈત્રઃ સાત્વત એવ ચ ॥ ૨૩ ॥

પ્રાત્ય વૈશ્યથી (પ્રાત્ય વૈશ્ય સ્ત્રીમાં) સુધન્વાચાર્ય, કારુપ,
વિજન્મા, મૈત્ર કે સાત્વત નામે જન્મે છે. ૨૩

વર્ણસંકરે શાથી જન્મે છે ?

વ્યભિચારેણ વર્ણાનામવેદાવેદનેન ચ ।

સ્વકર્મણાં ચ ત્યાગેન જાયન્તે વર્ણસંકરાઃ ॥ ૨૪ ॥

વર્ણોના પરસ્પર વ્યભિચારથી, (સગોત્ર આદિ) અયોગ્ય
સગથી અને (જનોર્ધ વગેરે) સ્વકર્મના ત્યાગથી વર્ણસંકરો
જન્મે છે. ૨૪

સમગ્ર વર્ણસંહર જાતિએ।

સંકીર્ણયોનયો યે તુ પ્રતિલોમાનુલોમજાઃ ।

અન્યોન્યવ્યંતિપક્ત્વાથ તાન્પ્રવક્ષ્યામ્યશેષતઃ ॥ ૨૫ ॥

અનુલોમ અને પ્રતિલોમથી જન્મેલી તેમ જ તે પરસ્પરના સંબંધથી થયેલી જે વર્ણસંહર જાતિએ છે, તે હું સમગ્ર ઠહું છું.

સૂત વગેરે ઊંચી થતી પોતાના જેવી વર્ણસંહરતા

સૂતો વૈદેહકશ્વૈવ ચણ્ડાલશ્ચ નરાધમઃ ।

માગધઃ ક્ષત્રજાતિશ્ચ તયાઽઽયોગવ એવ ચ ॥ ૨૬ ॥

એતે ષટ્ સદૃશાન્વર્ણાક્ષનયન્તિ સ્વયોનિષુ ।

માતૃજાત્યાં પ્રસૂયન્તે પ્રવરાસુ ચ યોનિષુ ॥ ૨૭ ॥

• સૂત, વૈદેહક, નરાધમ ચંડાળ, માગધ, ક્ષત્રા અને આયોગવ; એ છ જ પોતાની જાતિની, માતાની જાતિની અને બીજી અડિયાતી જાતિઓની સ્ત્રીઓમાં પોતાની સમાન જાતિના પુત્રો ઉત્પન્ન કરે છે. ૨૬, ૨૭

શૂદ્રથી જન્મેલી પ્રતિલોમ પ્રજા કરતાં દિગ્ધેથી

જન્મેલી પ્રતિલોમ પ્રજા અડિયાતી

યથા ત્રયાણાં વર્ણાનાં દ્વયોરાત્માસ્ય જાયતે ।

આનન્તર્યામિસ્યયોન્યાં તુ તથા બાહ્યેષ્વપિ ક્રમાત્ ॥ ૨૮ ॥

જન્મ ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર—એ ત્રણ વર્ણમાંથી એ વર્ણમાં

પ્રાક્ષણનો જે પુત્ર થાય, તે અનંતરપણાથી (એટલે અનુલોમ-

• અણાથી) દિગ્ધ તરીકે જન્મે છે તથા પોતાની સજાતીય સ્ત્રીમાં

પણ એ પ્રાક્ષણનો દિગ્ધ પુત્ર જન્મે છે, તેમ બાહ્ય જાતિઓમાં

પણ (પ્રતિલોભતાના) કમથી તેમ જાણવું. (અર્થાત્ બ્રાહ્મણને પોતાની જાતની સ્ત્રીમાં અને ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય જાતની સ્ત્રીઓમાં પણ જે પુત્ર થાય, તે દ્વિજ ગણાય છે; પણ ક્ષત્રિયને બ્રાહ્મણ સ્ત્રીમાં તેમજ વૈશ્યને બ્રાહ્મણ કે ક્ષત્રિય સ્ત્રીમાં જે સૂત, માગધ અને વૈદેહ નામે પ્રતિલોભ પુત્રો થાય છે, તે પોતાની જાતની સ્ત્રીમાં જન્મેલા પુત્રો કરતાં જિતરતા છે; પરંતુ શૂદ્રથી ત્રણ વર્ણની સ્ત્રીમાં થયેલા પ્રતિલોભ પુત્રો કરતાં અડધાતા છે, છતાં તેમને ઉપનયનનો* અધિકાર તો નથી જ.) ૨૮

વર્ણસંકરોથી થતી પ્રજા અતિશય વર્ણસંકર

તે ચાપિ માદ્યાન્સુવહ્નસ્તતોડપ્યધિકદૂષિતાન્ ।

પરસ્પરસ્ય દારેષુ જનયન્તિ વિગર્હિતાન્ ॥ ૨૯ ॥

તે આયોગ્ય વગેરે છ જાતના વર્ણસંકરો પરસ્પરની સ્ત્રીઓમાં પોતાથી પણ અધિક દૂષિત એવા અનેક નિંદિત બાદ્ય (વર્ણસંકરો) ઉત્પન્ન કરે છે. ૨૯

યયૈવ શૂદ્રો બ્રાહ્મણ્યાં બાદ્યં જન્તું પ્રસૂયતે ।

તથા બાદ્યતરં બાદ્યઆતુર્વર્ણ્યે પ્રસૂયતે ॥ ૩૦ ॥

જેમ શૂદ્ર બ્રાહ્મણીમાં બાદ્ય (અંડાળ) પુત્ર પેદા કરે છે, તેમ અંડાળો વળી ચારે વર્ણોમાં પોતાના ચે કરતાં અધમ બાદ્યપુત્ર ઉત્પન્ન કરે છે. ૩૦

* કારણકે 'પ્રતિલોભનાણા ધર્મેહીનાઃ' । પ્રતિલોભથી જન્મેલા ધર્મરહિત છે, એમ કહી ગીતગે તેઓ મારે ઉપનયન સંકરકારનો નિરોધ કર્યો છે.

એ બાહ્યતર પ્રગની એકંદર ગણતરી

• પ્રતિકૂલં વર્તમાના વાદ્યા બાહ્યતરાન્પુનઃ ।

હીના હીનાન્પ્રસૂયન્તે વર્ણાન્પશ્ચદસૈવ તુ ॥ ૩૧ ॥

વર્ણા પ્રતિકૂળ વર્તતા એટલે પ્રતિલોભથી જન્મેલા તે હલકા બાદ્યો (પોતાથી ચડિયાતી જાતિની કન્યાઓમાં) પોતાના કરતાં જે અતિશય હલકા-બાહ્યતર પુત્રોને પેદા કરે છે; તેમની પંદર* જ જાતિઓ થાય છે. ૩૧

સૈરિન્ધ્રની ઉત્પત્તિ તથા તેનું જીવન

પ્રસાધનોપચારજ્ઞમદાસં દાસજીવનમ્ ।

સૈરિન્ધ્રં વાગુરાવૃત્તિં સૂતે દસ્યુરયોગવે ॥ ૩૨ ॥

• દસ્યુ જાતનો પુરુષ (આગળ ૪૫મા શ્લોકમાં કહેવાશે તે) આયોગવી (શદ્રથી વેશ્ય સ્ત્રીમાં જન્મેલી) સ્ત્રીમાં સૈરિન્ધ્રને પેદા કરે છે, જે કશશલુગાર આદિ શલુગારના ઉપચારો જાણે છે, દાસ ન હોવા છતાં દાસજીવન ગાળે છે અને જળ વડે પશુઓ પકડી ગુજારે કરે છે. ૩૨

* જેમકે ચંડાળ આયોગવ, ક્ષત્રા, મામધ, વૈદેહ અને સૂત; એ પાંચ જાતિની કન્યાઓમાં પાંચ અતિશય હલકા પુત્રો પેદા કરે છે; ક્ષત્રા આયોગવ, વૈદેહ, મામધ ને સૂત કન્યાઓમાં ચાર અતિશય હલકા પુત્રો ઉત્પન્ન કરે છે; આયોગવ વૈદેહ, મામધ અને સૂત જાતિની કન્યાઓમાં ત્રણ અતિશય હલકા પુત્રોને જન્મ આપે છે; વૈદેહ મામધ અને સૂત જાતિની કન્યાઓમાં જે અતિશય હલકા પુત્રો પેદા કરે છે; અને મામધ સૂત કન્યામાં એક અતિશય હલકો પુત્ર પેદા કરે છે. આમ પંદર બાહ્યતર-અતિશય હલકી જાતના પુત્રો થાય છે.

મૈત્રેયકની ઉત્પત્તિ અને તેનું જીવન

મૈત્રેયકં તુ વૈદેહો માધૂકં સંપ્રસૂયતે ।

નૃન્પ્રશંસત્યજસં યો ઘણ્ટાતાહોઽરુણોદયે ॥ ૩૩ ॥

વૈદેહ જાતનો પુરુષ આયોગવી સ્ત્રીમાં મીઠાબોલા મૈત્રેયકને
પેદા કરે છે, જે પરાક્રિયે ધંટા વગાડી (રાજ વગેરે) માણુ-
સોની હમેશાં (બિરદાવણિ ગાઈ) સ્તુતિ કરે છે. ૩૩

માર્ગવની ઉત્પત્તિ અને તેનું જીવન

નિષાદો માર્ગવં સૂતે દાસં નીકર્મજીવિનમ્ ।

કૈર્વતમિતિ યં પ્રાહુરાર્યાવર્તનિવાસિનઃ ॥ ૩૪ ॥

(બ્રાહ્મણથી શૂદ્રસ્ત્રીમાં જન્મેલો) નિષાદ જાતિનો પુરુષ
આયોગવી સ્ત્રીમાં માર્ગવ અથવા દાસને ઉત્પન્ન કરે છે, જે
નાવ ચલાવી જીવિકા ચલાવે છે અને જને આર્યાવર્તના નિવા-
સીઓ કૈવર્તક (ખલાસી અથવા ખારવા) કહે છે. ૩૪

માતા એક જાતની છતાં પિતાની જુદી જાતથી એ ત્રણ હીનજાતિ

સૂતવસ્ત્રમૃત્સુ નારીષુ ગર્હિતાન્નાશનાસુ ચ ।

મયન્તમાયોગવીષ્વેતે જાતિહીનાઃ પૃથક્ પ્રયઃ ॥ ૩૫ ॥

મુઝડાં પરનાં વસ્ત્રો પહેરનારી અને નિંદિત અન્ન ખાનારી
(એ) આયોગવી સ્ત્રીઓમાં (પેદા કરનારા જુદીજુદી જાતના
હોવાથી) ઉપરના ત્રણ જુદાજુદા હીન જાતિના પુત્રો જન્મે છે. ૩૫

કારાવર, અન્ધ તથા મેદનામે હીનજાતિ

કારાવરો નિષાદાત્તુ ચર્મકારઃ પ્રસૂયતે ।

વૈદેહિકાદન્ધ્રમેદૌ પહિર્ગ્રામપ્રતિગ્રયૌ ॥ ૩૬ ॥

નિષાદથી (વૈદેહી સ્ત્રીમાં) 'કારાવર' નામે ચર્મકાર (મોઝી) જન્મે છે અને વૈદેહિકથી તેમાં અંધ તથા મેદ નામે ગામ બહાર વસનારા ઉત્પન્ન થાય છે. ૩૬

પાંડુસોપાક તથા આહિંડિક જાતિનો જન્મ

ચળ્ડાલપાણ્ડુસોપાકસ્ત્વક્સારવ્યવહારવાન્ ।

આહિણ્ડિકો નિષાદેન વૈદેહ્યામેવ જાયતે ॥ ૩૭ ॥

વૈદેહી સ્ત્રીમાં ચંડાળથી પાંડુસોપાક જાતિનો પુત્ર જન્મે છે, જે ઝાડની છાલ તથા વાંસની ખનાવટોથી ગુબરો કરે છે. નિષાદથી વૈદેહી સ્ત્રીમાં આહિંડિક જાતિનો પુત્ર જન્મે છે. ૩૭

સોપાકની ઉત્પત્તિ તથા જીવન

ચળ્ડાલેન તુ સોપાકો મૂલવ્યસનવૃત્તિમાન્ ।

પુકસ્યાં જાયતે પાપઃ સદા સલ્લનગર્હિતઃ ॥ ૩૮ ॥

(૨૬૬ સ્ત્રીમાં નિષાદથી જન્મેલી) પુકસ્ત્રીમાં ચંડાલ જાતિના પુરુષથી સંજનનો વડે સદા નિંદાયેલો, પાપી અને અપરાધીઓને (રાજની આજ્ઞાથી) મારીને ગુજરાન અલાવનારો 'સોપાક' (કાંસિયો) જન્મે છે. ૩૮

અંત્યાવસાથી નામની હીનગતિ

નિષાદસ્ત્રી તુ ચળ્ડાલત્પુત્રમન્ત્યાવસાયિનમ્ ।

સ્મશાનગોચરં સૂતે વાચાનામપિ ગર્હિતમ્ ॥ ૩૯ ॥

ચંડાળથી નિષાદસ્ત્રી 'અંત્યાવસાથી' પુત્રને પેદા કરે છે, જે સ્મશાનમાં વસે છે અને બાલો કરતાં એ નિંદિત છે. ૩૯

સંકર જાતે તેનાં કર્મથી જણાય

સદ્ધરે જાતયસ્સ્વેતાઃ પિતૃમાતૃપ્રદર્શિતાઃ ।

પ્રચ્છન્ના વા પ્રકાશા વા વેદિતવ્યાઃ સ્વકર્મભિઃ ॥ ૪૦ ॥

પિતા અને માતાના લેહપૂર્વક જણાવેલી આ વર્ણસંકર જાતિઓ છાની કે ઉધાડી તેમનાં કર્મોથી જણી લેવી. ૪૦

ઉપનયન સંસ્કારને યોગ્ય તથા અયોગ્ય કાણુ ?

સજાતિજાતન્તરજાઃ પટ્ સુતા દ્વિજધર્મિણઃ ।

શૂદ્રાણાં તુ સધર્માણઃ સર્વેઽપધ્વંસજાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૪૧ ॥

પોતાની જાતિની કન્યામાં તેમ જ પોતાથી એકએક જાત-રતી જાતિની કન્યામાં (એમ અનુલોભથી) દ્વિજોએ ઉત્પન્ન કરેલા (એકંદર) છ પ્રકારના પુત્રો દ્વિજધર્મી (એટલે ઉપનયન સંસ્કારને યોગ્ય) ગણાય છે, પણ પ્રતિલોભવિધિથી ઉત્પન્ન થયેલા સર્વે પુત્રો શૂદ્ર સમાન (એટલે ઉપનયન સંસ્કારને અયોગ્ય) છે. ૪૧

સવર્ણઅસવર્ણ ઉત્પત્તિઅવનતિ પામે

તપોધીજપ્રમાથૈસ્તુ તે ગચ્છન્તિ યુગે યુગે ।

ઉત્કર્ષં ચાપકર્ષં ચ મનુષ્યેષ્વિદ્ જન્મતઃ ॥ ૪૨ ॥

તે સવર્ણો તથા અસવર્ણો તપ અને ખીજના પ્રભાવને લીધે યુગેયુગે અહીં માણસોમાં જન્મના કારણે ઉત્કર્ષ કે અપકર્ષ પામે છે. ૪૨

કયા ક્ષત્રિયો શૂદ્ર બન્યા છે ?

શનકૈસ્તુ ક્રિયાલોપાદિમાઃ ક્ષત્રિયજાતયઃ ।

દુપલ્લવં ગતા લોકે વ્રાહ્મણાદર્શનેન ચ ॥ ૪૩ ॥

પોણ્ડ્રકાશ્વૈદ્રવિહાઃ કામ્બોજા યવનાઃ શકાઃ ।

પારદા પહુવાશ્વીનાઃ કિરાતા દરદાઃ खशाः ॥ ૪૪ ॥

આ નીચેની ક્રિયાઓમાંથી ધીરેધીરે ક્રિયાને લેખ કર્યાથી તેમ જ પ્રાકાણનો સંગ ન રાખવાથી સંસારમાં શુદ્ધ-પણું પામી છે-પૌંડ્રક, ઔડ્ર, દ્રવિડ, કામ્બોજ, યવન, શક, પારક, ૫ લખ, ચીન, કિરાત, દરદ અને ખશ. ૪૩, ૪૪

સ્યુ જાતિ કઈ?

મુલ્લવાહુરુજ્ઞાનાં યા લોકે જાતયો વહિઃ ।

મ્લેચ્છવાચશ્ચાર્યવાચઃ સર્વે તે દસ્યવઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૪૫ ॥

(પરમેશ્વરના) બાહુ, સાયળ અને પગ-એમાંથી અનુક્રમે થયેલા પ્રાકાણાદિ વર્ણોમાંથી લોકમાં જે બાહુ (વર્ણસંકર) જાતિઓ થઈ છે, તે બધી દરથુ કહેવાય છે; પછી ભલે તેઓ મ્લેચ્છ ભાષા કે આર્ય ભાષા બોલતી હોય. ૪૫

વર્ણસંકરોની આજીવિકા

યે દ્વિજાનામપસદા યે ચાપર્ણસજાઃ સ્મૃતાઃ ।

તે નિન્દિતૈર્વર્તયેયુર્દ્વિજાનામેવ કર્મભિઃ ॥ ૪૬ ॥

દ્વિજોમાં જેઓ અપસદો છે તથા જેઓ પ્રતિભામાંથી જન્મેલા કહેવાયા છે, તેઓએ દ્વિજોનાં જ નિન્દિત કર્મોથી આજીવિકા ચલાવવી. ૪૬

સૂતાનામશ્વસારથ્યમમ્બઘ્નાનાં ચિકિત્સનમ્ ।

વૈદેહકાનાં સ્ત્રીકાર્ય માગધાનાં વણિકપયઃ ॥ ૪૭ ॥

મત્સ્યઘાતો નિષાદાનાં ત્વષ્ટિસ્ત્વાયોગવસ્ય ચ ।

મેદાન્નચુચુમદ્નામારણ્યપશુર્હિંસનમ્ ॥ ૪૮ ॥

ક્ષત્રુગ્રપુક્તસનાં તુ વિલૌકોવધવન્ધનમ્ ।

ધિગ્વણાનાં ચર્ગકાર્યં વેણાનાં માણ્ડવાદનમ્ ॥ ૪૯ ॥

સૂતોતું કામ ઘોડાતું સારથિપણું, અંબુષ્ટોતું વૈદાંતું,
વૈદેહકોતું રાણીવાસની સેવાતું, માગધોતું વેપારતું, નિપાદોતું
માછલાં મારવાતું, આયોગવોતું લાકડાં ચીરવાતું; મેઢ (વૈદેહક-
નિપાદી), અંધ (વૈદેહક-અર્ચકારી), ચુંચુ (બ્રાહ્મણ-વૈદેહકી)
અને મદ્ગુ (બ્રાહ્મણ-માગધી) તું વનનાં પશુઓને હણવાતું;
ક્ષતા, હમ ને પુકસોતું દરમાં રહેતાં જનાવરોને મારવા-
પકડવાતું, ધિગ્વણો (બ્રાહ્મણ-આયોગવી) તું ચામડાંતું અને
વેણોતું ઝાંઝ વગેરે વાદ્યો વગાડવાતું-એમ તેમનાં આજી-
વિકાનાં કામો છે. ૪૭-૪૯

વર્ણસંકરોએ ક્યાં રહેતું ?

ચૈત્યદ્રુમશ્મશાનેષુ શૈલેષૂપવનેષુ ચ ।

વસેસુરેતે વિજ્ઞાતા વર્તયન્તઃ સ્વકર્મભિઃ ॥ ૫૦ ॥

પોતપોતાનાં કામથી આજીવિકા કરી પ્રસિદ્ધ થયેલા
તેઓએ મોટાં વૃક્ષ નીચે, સ્મશાનમાં, પર્વતોમાં કે ઉપવનોમાં
રહેવું. ૫૦

ચાંડાસ-ઢેડજાંગીઓના વાસ વગેરે

ચળ્કાલશ્વપચાનાં તુ ઘદિર્ગામાત્પતિશ્રયઃ ।

અપપાત્રાશ્ચ કર્તવ્યા ધનમેષાં શ્વર્ગર્દભમ્ ॥ ૫૧ ॥

વાસાંતિ મૃતચેલાનિ મિત્રમાણ્ડેષુ મોજનમ્ ।

કાર્ણાચસમલંકારઃ પરિવિજ્યા ચ નિત્યશઃ ॥ ૫૨ ॥

ચંડાલ અને ક્ષપ્યોનો વાસ ગામ બહાર જ હોય; તેમનાં
વાસણો હલકાં હોય; કૂતરાં ને ગધેડાં તેમનું ધન હોય; મુડદાં
ઉપરનાં વસ્ત્રો જ તેમને પહેરવાનાં હોય; તેમનું ભોજન ભાંગેલાં
વાસણોમાં હોય; તેમના દાઢીના લોઢાના હોય અને તેઓ
નિત્ય ક્ષરતા રહે. ૫૧, ૫૨

ધર્માચરણ સમયે તેમની સાથે કોઈ વ્યવહાર ન હોઈ શકે
ન તૈઃ સમયમન્વિચ્છેત્પુરુષો ધર્મમાચરન્ ।

વ્યવહારો મિયસ્તેષાં વિવાદઃ સદૃશઃ સદ્ ॥ ૫૩ ॥

ધર્માચરણ કરતો પુરુષ તેમની સાથે (બોલવા સરખો થે)
પ્રસંગ ન કરે. તેમણે પોતાની જાતવાળાઓ સાથે જ પરસ્પર
વ્યવહાર અને વિવાદસંબંધ કરવા. ૫૩

તેમને માટે બીજું ખાસ કતવ્ય

અન્નમેષાં પરાધીનં દેયં સ્યાદ્વિજમાજને ।

રાત્રૌ ન વિચરેયુસ્તે ગ્રામેષુ નગરેષુ ચ ॥ ૫૪ ॥

દિવા ચોયુઃ કાર્યાર્થં ચિહ્નિતા રાજશાસનૈઃ ।

અગ્રાન્ધર્વં શર્વં ચૈવં નિર્દેરેયુરિતિ સ્થિતિઃ ॥ ૫૫ ॥

વધ્યાંશ્વ દ્યુયુઃ સતતં યયાશાશ્નં નૃપાજ્ઞયા ।

વધ્યવાસાંસિ ગૃહીયુઃ શય્યાશ્ચામરજાનિ ચ ॥ ૫૬ ॥

બીજાને હાથે અને જુદાં જ વાસણમાં તેમને અન્ન આપવું.
તેઓ રાત્રે ગામ કે નગરમાં ન ફરે. તેઓ રાજશાસનનો પટો
રાખી દિવસે કામપ્રસંગે ફરે. નંદણિયાતાં મુડદાંને તેઓ ઠેકાણે
કરે, એવી શાસ્ત્રમર્યાદા છે. વર્ધની શિક્ષા પામેલાઓને તેઓ

રામની આજ્ઞાથી શાસ્ર પ્રમાણે હમેશાં હણે અને એ વધ્ય
મનુષ્યનાં વસ્ત્રો, શય્યાઓ તથા અન્નકારો લઈ લે. ૫૪-૫૬

અનાર્થને ઠી રીતે બાણવા ।

વર્ણાપેતમવિજ્ઞાતં નરં કલુષયોનિજમ્ ।

આર્યરૂપમિવાનાર્યં કર્મભિઃ સૈર્વિમાવયેત્ ॥ ૫૭ ॥

બતિબ્રથ થયેલા, દૂષિત યોનિમાં જન્મેલા અને આર્ય

જેવા જણાતા અબાણવા અનાર્થને તેનાં કર્મો ઉપરથી બાણ
લેવા. ૫૭

સંકરબ્રતિની નિસાની

અનાર્યતા નિહુરતા કૂરતા નિષ્ક્રિયાસ્પતા ।

પુરુષં વ્યજ્ઞયન્તીહ લોકે કલુષયોનિજમ્ ॥ ૫૮ ॥

અનાર્થપણું, કઠોરપણું, કૂરતા અને નિષ્ક્રિયતા (એટલે
શાસ્ત્રીય કર્મો ન કરવાં); એ જાતમાં બ્રથબ્રતિ (વર્ણસંકર)
પુરુષને પ્રકટ કરે છે. ૫૮

વર્ણસંકર પોતાનો સ્વભાવ ન દાકરી શકે

વિશ્વં વા ભજતે શીલં માતુર્વૌમયમેવ વા ।

ન કયંચન દુર્યોનિઃ પ્રકૃતિં સ્વાં નિમચ્છતિ ॥ ૫૯ ॥

એ બ્રથબ્રતિ (વર્ણસંકર) મનુષ્ય પિતાના, માતાના કે
બહેના શીલ (એટલે મૂળસ્વભાવ)ને ભજે છે; પણ તે પોતાનો
સ્વભાવ ઠાઈ રીતે દાંડી શકતો નથી. ૫૯

કુલે મુલ્યેડપિ જાતસ્ય યસ્ય સ્વાધોનિસંકરઃ ।

સંત્રપત્યેવ તન્મ્નીલં નરોડત્પમપિ વા વહુ ॥ ૬૦ ॥

ઉત્તમ કુળમાં જન્મ્યા છતાં જનો જાતિવટાળ થાય છે, તે માણસ તેને ઉત્પન્ન કરનારના શીલને થોડું કે ઘણું પણ સેવે જ છે. ૬૦

વર્ણસંકર પ્રજા દેશનો નાશ કરે

યન્ન સ્વેતે પરિધ્વંસાજ્ઞાયન્તે વર્ણદૂષકાઃ ।

રાષ્ટ્રિકૈઃ સહ તદ્રાષ્ટ્રં ક્ષિપ્રમેવ વિનશ્યતિ ॥ ૬૧ ॥

જે દેશમાં (વ્યભિચારરૂપ) ચોતરફના બગાડને લીધે આ વર્ણસંકરો જન્મે છે, તે દેશ ત્યાં વસનાર લોકો સાથે તરત જ નાશ પામે છે. (માટે પ્રજાએ વર્ણસંકરતા અવશ્ય દૂર કરવી.) ૬૧

વર્ણસંકરોના ઉદ્ધારનો માર્ગ

• શ્રાક્ષણાર્થે મવાર્થે વા દેહત્યાગોડનુપસ્કૃતઃ ।

સ્ત્રીબાલામ્યુપપત્તૌ ચ શાઘ્યાનાં સિદ્ધિકારણમ્ ॥ ૬૨ ॥

પ્રાક્ષણ, ગાય, સ્ત્રી કે બાળકની રક્ષા સારા બાદ્ય વર્ણસંકરો, જે નિષ્કામ દેહત્યાગ કરે, તો તે તેમને સ્વર્ગપ્રાપ્તિનું કારણ થાય છે. ૬૨

ચારે વર્ણોના સંક્ષિપ્ત ધર્મ

અહિંસા સત્યમસ્તેયં શૌચમિન્દ્રિયનિગ્રહઃ ।

एतं सामासिकं धर्मं चातुर्वर्ण्येऽन्यवीन्मनुः ॥ ૬૩ ॥

અહિંસા, સત્ય અસ્તેય, શૌચ અને ઇન્દ્રિયનિગ્રહ—એ ચારે વર્ણોના ટૂંકા ધર્મ છે, એમ મનુએ કહ્યું છે. ૬૩

• ચોરી ન કરવી—અન્નાલથી પારકું ધન ન લેવું તે.

× માઠી તથા જળ વગેરેથી શરીર શુદ્ધ કરવું તે શૌચ.

[શ્રાદ્ધકર્માતિથેયં ચ દાનમસ્તેયમાર્જવમ્ ।

પ્રજનં સ્વેષુ દારેષુ તથા ચૈવાનસ્યતા ॥

‘શ્રાદ્ધકર્મ’, અતિથિસત્કાર, દાન, અસ્તેય (ચોરી ન કરવી), સરક્ષતા, પોતાની પત્નીમાં પ્રજા ઉત્પન્ન કરવી તથા ઈર્ષ્યારહિતપણું—એ ચારે વર્ણોનો દ્વંડા ધર્મ છે.]

હસકી જાતિ પણ બ્રાહ્મણ ક્યારે થાય ?

શૂદ્રાયાં બ્રાહ્મણાજાતઃ શ્રેયસા ચેત્પ્રજાયતે ।

અશ્રેયાન્ શ્રેયસીં જાતિં ગચ્છત્યાસત્તમાધુનાત્ ॥ ૬૪ ॥

શૂદ્ર સ્ત્રીમાં બ્રાહ્મણથી જન્મેલો (પારશવ નામનો વર્ણ) જે કન્યાશ્વે જન્મે અને તે કન્યા બ્રાહ્મણને પરણે અને તેથી તેને જે કન્યા, થાય, તેને વળી બ્રાહ્મણ પરણે—એમ અનુકરે જે સાતમો પુરુષ જન્મે, તે બ્રાહ્મણજાતિનો† પામે છે. ૬૪

બ્રાહ્મણ પણ શૂદ્ર થાય

શૂદ્રો બ્રાહ્મણતામેતિ બ્રાહ્મણશ્ચેતિ શૂદ્રતામ્ ।

ક્ષત્રિયાજાતમેવં તુ વિદ્યાદૈશ્યાત્તયૈવ ચ ॥ ૬૫ ॥

† અર્થાત્ શૂદ્ર સ્ત્રીમાં બ્રાહ્મણથી જન્મેલો પારશવ જાતિનો શૂદ્ર જ ગણાય છે, છતાં તે જે કન્યા હોય અને તે કન્યાને જે બ્રાહ્મણ પરણે, અને તે બ્રાહ્મણે પરણેલી એ પારશવ જાતિની સ્ત્રી પણ પાછી કન્યા જ ઉત્પન્ન કરે અને એ કન્યાને પણ જે બ્રાહ્મણ જ પરણે અને તે સ્ત્રી પણ જે કન્યાને જ જન્મ આપે અને તે કન્યાને પણ જે બ્રાહ્મણ જ પરણે—એમ છેક સાતમા જન્મે તે પારશવ જાતિ પણ બ્રાહ્મણના જ વીરની મુખ્યતાને લીધે બ્રાહ્મણપણું પામે છે. (કુલ્લક)

એમ શદ્ર બ્રાહ્મણપણુ અને બ્રાહ્મણ શદ્રપણુ પામે છે,*
તે જ રીતે ક્ષત્રિયથી તેમ જ વૈશ્યથી શદ્ર કન્યામા જન્મેલા
પુરુષ વિધે જાણવું ૯૫

* ઉપરના મોકલા મહેતી રીતિએ શદ્ર બ્રાહ્મણપણુ અને
બ્રાહ્મણ શદ્રપણુ પામે, એમ અહીં જણાવ્યું છે તેમા બ્રાહ્મણ કયો
સમજવો. કે જે બ્રાહ્મણથી શદ્ર સ્ત્રીમા જન્મેલો હોય, તે પારશવ
જાતનો જ બ્રાહ્મણ અહીં સમજવાનો છે તે જો પુરુષ જન્મેલો હોય
અને પાછો તે શદ્ર સ્ત્રીને જ પરણે અને શદ્ર સ્ત્રીમા પણ પાછો પુરુષ
જ ઉત્પન્ન કરે, અને તે પુરુષ પણ પાછો કેવળ શદ્ર સ્ત્રીને જ પરણે
અને તે પણ તે સ્ત્રીમા પાછો પુરુષ જ ઉત્પન્ન કરે અને તે પણ
શદ્ર સ્ત્રીને જ પરણે—એમ તે પારશવ બ્રાહ્મણ સાતમે જન્મે વીર્યની
હલગાર્હને લીધે કેવળ શદ્રપણુ જ પામે છે એ ગીતે ક્ષત્રિયથી
અને વૈશ્યથી શદ્ર સ્ત્રીમા જન્મેલાનું પણ બિચનીચપણુ જાણવું,
પરંતુ જાતિની હલગાર્હને અનુસરી સમજવું જેમકે ‘જાત્યુત્કર્ષો’ કુળે
હોય સત્તમ વચ્ચમડવિ યા । જાતિનું શ્રેષ્ઠપણુ સાતમે કે પાંચમે જન્મે
સમજવું એમ યાગ્યવલ્ક્ય કહેલું હોનાથી ક્ષત્રિયથી જન્મેલાનું પાંચમે
જન્મે ઉચ્ચનીચપણુ સમજવું વૈશ્યથી જન્મેલાને તેથી પણ બિચા
કમે સમજવું તે મારે યાગ્યવલ્ક્યે પણ ઉપર જણાવેલા વાક્યમા
‘વા’ શબ્દ મૂકીને એ બીજે પક્ષ લીધો છે અને ૪૬ પુરપોની
વ્યાખ્યાને જોતાં પણ નક્કી થાય છે કે વૈશ્યથી જન્મેલાનું ત્રીજે
જન્મે ઉચ્ચનીચપણુ જાણવું આ રીતે બ્રાહ્મણથી વૈશ્ય સ્ત્રીમા
જન્મેલાને પાંચમે જન્મે ઉચ્ચનીચપણુ પ્રાપ્ત થાય છે, પણ એ જ
બ્રાહ્મણથી ક્ષત્રિય સ્ત્રીમા જન્મેલાને ત્રીજે જન્મે ઉચ્ચનીચપણું પ્રાપ્ત
થાય છે, અને ક્ષત્રિયથી વૈશ્ય સ્ત્રીમા જન્મેલાને ત્રીજે જન્મે જ
ઉચ્ચનીચપણુ સમજવાનું છે (કુલ્લક)

બીજની શ્રેષ્ઠતા કે ક્ષેત્રની ?

અનાર્યાયાં સમુત્પન્નો બ્રાહ્મણાત્તુ યદ્વચ્છયા ।

બ્રાહ્મણ્યામપ્યનાર્યાત્તુ શ્રેયસ્ત્વં ક્વેતિ ચેદ્ભવેત્ ॥ ૬૬ ॥

દેવસંયોગે અનાર્ય (નહિ પરણેલી શૂદ્ર) સ્ત્રીમાં બ્રાહ્મણ-
થી જન્મેલો અને બ્રાહ્મણીમાં અનાર્ય-શૂદ્ર પુરુષથી પેદા
થયેલો, તે બેમાં અડિયાતાપણું કયામાં હોય ? ૬૬

બીજની શ્રેષ્ઠતા ગણાપ, ક્ષેત્રની નહિ

જાતો નાર્યામનાર્યાયામાર્યાદાર્યો ભવેદ્ગુણૈઃ ।

જાતોઽપ્યનાર્યાદાર્યાયામનાર્યં ઇતિ નિશ્ચયઃ ॥ ૬૭ ॥

અનાર્ય-શૂદ્ર સ્ત્રીમાં આર્ય (બ્રાહ્મણ) થી થયેલો પુત્ર
ગુણોએ ઠરી આર્ય (શ્રેષ્ઠ) થાય છે; પરંતુ આર્ય (બ્રાહ્મણ)
સ્ત્રીમાં અનાર્ય-શૂદ્ર પુરુષથી થયેલો પુત્ર અનાર્ય જ છે, એવો
શાસ્ત્રનો નિર્ણય છે. ૬૭

એ બન્ને ઉપનયનસંસ્કારને યોગ્ય નથી

તાલુભાવપ્યસંસ્કાર્યાવિતિ ધર્મો વ્યવસ્થિતઃ ।

વૈગુણ્યાજ્ઞમનઃ પૂર્વં ઉત્તરઃ પ્રતિલોમતઃ ॥ ૬૮ ॥

પહેલો (પારશવ) જાતિની વિગુણતાને લીધે અને બીજો
(આંડાલ) પ્રતિલોમતાથી જન્મ્યાં હોવાથી, તે બન્ને ઉપનયન-
સંસ્કારને યોગ્ય નથી, એવી ધર્મવ્યવસ્થા છે. ૬૮

બીજ તથા ક્ષેત્ર બંને ઉત્તમ હોય ત્યાં સંસ્કારની યોગ્યતા

સુવીજં ચૈવ સુક્ષેત્રે જાતં સંપદ્યતે યથા ।

તથાઽર્યાજ્ઞાત આર્યાયાં સર્વં સંસ્કારમર્હતિ ॥ ૬૯ ॥

જમ સારું બીજ સારા ક્ષેત્રમાં સારી રીતે ખીલે છે, તેમ આર્ય પુરુષથી આર્ય સ્ત્રીમાં જન્મેલો જ સર્વ સંસ્કારોને યોગ્ય છે. ૬૯

બીજનો અને ક્ષેત્રનો નિર્ણય

बीजमेकै प्रशंसन्ति क्षेत्रमन्ये मनीषिणः ।

बीजक्षेत्रे तयैवान्ये तत्रैवं तु व्यवस्थितिः ॥ ७० ॥

કેટલાક ઋષિઓ બીજને, બીજ ક્ષેત્રને અને વળી ત્રીજ બીજ તથા ક્ષેત્ર બન્નેને વખાણે છે, પણ તે વિષે આ નીચેની વ્યવસ્થા બાંધી. ૭૦

બીજ અને ક્ષેત્ર બેય સારાં જોઈએ

अक्षेत्रे बीजमुत्सृष्टमन्तरैव विनश्यति ।

अबीजकमपि क्षेत्रं केवलं स्रण्डिलं भवेत् ॥ ७१ ॥

જમ ખારી જમીનમાં નાખેલું બીજ અંદર જ નાશ પામે છે, અને બીજવિનાનું ક્ષેત્ર પણ કૃવળ સાફ ચોતરો જ થઈ રહે છે: (માટે પ્રત્યેકની નિંદા કરવા કરતાં બેયની મુખ્યતા કહેવી, તે જ ઠીક છે.) ૭૧

હતા બીજ વખણાય છે

यस्माद्बीजप्रभावेण तिर्यग्जा ऋषयोऽभवन् ।

पूजिताश्च प्रशस्ताश्च तस्माद्बीजं प्रशस्यते ॥ ७२ ॥

બીજના પ્રભાવને લીધે (મૃગલી વગેરે) પશુજાતિમાં જન્મેલા (ઋષ્યશૃંગ વગેરે) પણ ઋષિઓ થયા અને પૂજા તથા પ્રશંસા પામ્યા, તેથી બીજ વખણાય છે. ૭૨

વર્ણધર્મનો છેલ્લો ઉપદેશ

અનાયર્માર્યકર્માણમાર્યં ચાનાયર્યકર્મિણમ્ ।

સંગ્રહાર્યાવ્રવીદ્ધાતા ન સમૌ નાસમાવિતિ ॥ ૭૩ ॥

આર્યકર્મી અનાર્ય અને અનાર્યકર્મી આર્ય—તે બન્ને સમાન નથી, તેમ અસમાન પણ નથી, એમ બ્રહ્માએ વિચારીને કહ્યું છે.† ૭૩

બ્રાહ્મણે છ કર્મોથી શ્રવણું

પ્રાક્ષણા પ્રક્ષયોનિસ્યા યે સ્વકર્મણ્યવસિતાઃ ।

તે સમ્યગુપજીવેયુઃ પટ્કર્માણિ યથાક્રમમ્ ॥ ૭૪ ॥

સ્વકર્મમાં પરાયણ અને બ્રહ્મપ્રાપ્તિનું કારણ એવા બ્રહ્મ ધ્યાનમાં રહેતા જે બ્રાહ્મણો છે, તેઓ અનુક્રમે છ કર્મો પૂરે સારી રીતે આજીવિકા ચલાવે. ૭૪

†. અહીં આપો આશય છે : કોઈ શ્રદ્ધ હોવા છતાં પોતે બ્રાહ્મણાદિ કોઈ પણ ત્રણ વર્ણને લગતું કામ કરે, તો એ તે બ્રાહ્મણાદિ ત્રણ વર્ણના જેવો કદી થતો નથી; કેમકે તેને માટે શાસ્ત્રમાં જે કર્મનો નિષેધ કયો છે, તેમાં તેને અધિકાર જ નથી. એ જ રીતે પોતે બ્રાહ્મણાદિ ત્રણ વર્ણ માંહેનો હોય છતાં જો શ્રદ્ધનાં કામ કરે, તોપણ તે શ્રદ્ધ જેવો થતો નથી; કેમકે પોતાને માટે નિષેધેલું શ્રદ્ધું કર્મ બહોલે તે કરે છે, છતાં તેની જાતિની જે શ્રેષ્ઠતા છે, તે તો જતી જ નથી, એમ તેઓ જોય સમાન થતા નથી.

વળી તેઓ જાને અસમાન પણ નથી; કારણકે પોતા માટે શાસ્ત્રમાં નિષેધેલું કર્મ તેઓ કરી રહ્યા છે, તેથી તેઓ જાને એ દૃષ્ટિએ સમાન પણ છે; માટે જે કર્મ જોને માટે શાસ્ત્રમાં નિંદેલું છે, તે કર્મ તેણે કદી કરવું નહિ, એમ સંકરજાતિ સુધીના વર્ણધર્મનો ઉપદેશ અપાયો છે. (કુલ્લક)

બ્રાહ્મણનાં છ કર્મો

* અધ્યાપનમધ્યયનં યજનં યાજનં તથા ।

દાનં પ્રતિગ્રહશ્ચૈવ પટ્કર્માણ્યગ્રજન્મનઃ ॥ ૭૫ ॥

ભણવું, ભણાવવું, યજ કરવો, યજ કરાવવો, દાન લેવું અને
દાન આપવું, એ બ્રાહ્મણનાં છ કર્મો છે. ૭૫

છમાંથી ત્રણ આજીવિકા માટે

વૃણાં તુ કર્મણામસ્ય ત્રીણિ કર્માણિ જીવિકા ।

યાજનાધ્યાપને ચૈવ વિશુદ્ધાચ પ્રતિગ્રહઃ ॥ ૭૬ ॥

છ કર્મોમાં પણ યજ કરાવવો, ભણાવવું અને* વિશુદ્ધ
ભતિ પાસેથી દાન લેવું, એ ત્રણ એની આજીવિકા માટે છે.

આ ત્રણ કર્મો બ્રાહ્મણ જ કરે :

ત્રયો ધર્મા નિવર્તન્તે બ્રાહ્મણાસ્ક્રત્રિયં પ્રતિ ।

અધ્યાપનં યાજનં ચ તૃતીયશ્ચ પ્રતિગ્રહઃ ॥ ૭૭ ॥

વૈશ્યં પ્રતિ તથૈવૈતે નિવર્તરન્નિતિ સ્થિતિઃ ।

ન તૌ પ્રતિ હિ તાન્ધર્માન્મનુરાહ પ્રજાવતિઃ ॥ ૭૮ ॥

ભણાવવું, યજ કરાવવો અને ત્રીજું દાન લેવું, એ ત્રણ
કર્મો કેવળ બ્રાહ્મણ માટે જ છે; પણ ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય માટે
નથી જ, એવી ધર્મ-મર્યાદા છે; કેમકે પ્રજાપતિ મનુષ્યે તે કર્મો
તે એ માટે કહ્યાં જ નથી. (ભણવું, યજ કરવો અને દાન
લેવું, એ ત્રણ કર્મો બ્રાહ્મણનાં જન્મ ધર્મ-કર્મ છે, તેમ ક્ષત્રિય
તથા વૈશ્યનાં પણ એ ત્રણ કર્મો ધર્મ-કર્મ તો છે જ.) ૭૭, ૭૮

+ * દ્વિજાતિભ્યો ધનં લિખેત્ત પ્રજાસ્તેભ્યો દ્વિજઃ* । બ્રાહ્મણે ઉત્તમ

પણ-બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય પાસેથી ધન મેળવવા ઇચ્છા કરવી.

ક્ષત્રિય તથા વૈશ્યનાં કર્મ

શસ્ત્રાશ્વમૃત્ત્વં ક્ષત્રસ્ય વણિકપશુકૃપિર્વિશઃ ।

ઘાજીવનાયં ધર્મસ્તુ દાનમધ્યયનં યજિઃ ॥ ૭૯ ॥

ક્ષત્રિયે આજીવિકા માટે શસ્ત્રાશ્વ ધારણ કરવાં; અને વૈશ્યે વેપાર, પશુપાલન તથા ખેતીવાડી કરવી; પણ દાન, અધ્યયન તથા યજ્ઞ કરવો, એ તો ખંનેનો ધર્મ છે. ૭૯

ત્રણ વર્ણનાં જીવંતુદાં ખાસ કર્મ

વેદાભ્યાસો બ્રાહ્મણસ્ય ક્ષત્રિયસ્ય ચ રક્ષણમ્ ।

વાર્તા કર્મૈવ વૈશ્યસ્ય વિશિષ્ટાનિ સ્વકર્મસુ ॥ ૮૦ ॥

વેદાભ્યાસ, પ્રબરક્ષણ અને પશુપાલનાદિ—એ અનુક્રમે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યનાં ખાસ સ્વકર્મ છે. ૮૦

બ્રાહ્મણનો આપદ્ધર્મ

ઘજીવંસ્તુ યયોક્તેન બ્રાહ્મણઃ સ્વેન કર્મણા ।

જીવેત્ક્ષત્રિયધર્મેણ જ્ઞાસ્ય પ્રત્યનન્તરઃ ॥ ૮૧ ॥

શાસ્ત્રે કહેલા સ્વકર્મથી બ્રાહ્મણ જો જીવી ન શકે, તો તેણે ક્ષત્રિયધર્મથી જીવવું; કેમકે તે ધર્મ તેની પછીના તરતના વર્ણનો છે. ૮૧

ઉમામ્યામપ્યજીવંસ્તુ કથં સ્યાદિતિ ચેદ્ભવેત્ ।

કૃપિગોરક્ષમાસ્યાય જીવેદ્વૈશ્યસ્ય જીવિકામ્ ॥ ૮૨ ॥

બ્રાહ્મણ જો એ બંને કર્મોથી પણ જીવી ન શકે, તો તેણે ખેતીવાડી અને ગોરક્ષા કરી વૈશ્યની આજીવિકાથી જીવવું. ૮૨

ખરીરીતે દરકોઈ સ્થિતિમાં બ્રાહ્મણે કે ક્ષત્રિયે ખેતી ન કરવી

વૈશ્યવૃત્ત્યાઽપિ જીવંસ્તુ બ્રાહ્મણઃ ક્ષત્રિયોઽપિ વૌ ।

દિસાપ્રાયાં પરાધીનાં કૃપિં યત્નેન વર્જયેત્ ॥ ૮૩ ॥

વૈશ્યવૃત્તિથી જીવનનિર્વાહ કરતા બ્રાહ્મણે કે ક્ષત્રિયે પણ હિંસાભરી અને પરાધીન એવી ખેતીને ચત્તપૂર્વક છોડવી. ૮૩

ખેતી નિંદનીય છે

કૃષિં સાધ્વિતિ મન્યન્તે સા વૃત્તિઃ સદ્વિગર્હિતા ।

મૂર્ષિં મૂમિશયાંચૈવ હન્તિ કાષ્ઠમયોમુખમ્ ॥ ૮૪ ॥

કેટલાક ખેતીને સારી માને છે, પણ સજ્જનો તે વૃત્તિને નિંદે છે; ઠમક લોહાના મોંવાણું લાકડું (હજી) ભૂમિને તથા ભૂમિમાં રહેતા જીવોને હણે છે. ૮૪

ન છટકે શુદ્ધ વેપાર કરાય

इदं तु वृत्तिवैकल्यात्त्यजतो घर्मनैपुणम् ।

विदपण्यमुद्धृतोद्धારं विक्रेयं वित्तवर्धनम् ॥ ૮૫ ॥

બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય એ સ્વકર્મથી જીવનનિર્વાહ ન કરી શકે અને આજીવિકાના અભાવે પોતાની ધર્મનિપુણતા છોડે, તો તેમણે વૈશ્યના વેપારમાલમાંથી નિષિદ્ધ પદાર્થો છોડી બાકીના ધનવૃદ્ધિ કરનારા પદાર્થોનું વેચાણ કરવું. ૮૫

આ પદાર્થો વેચાય નહિ :

सर्वानसानपोहेत कृताञ्चं च तिलैः सह ।

अश्मनो लवणं चैव पशवो ये च मानुषाः ॥ ૮૬ ॥

તેણે સર્વ રસો, રાંધેલું અન્ન, (સરસવ) તલ, પથ્થર, મીઠું^x અને મનુષ્યોને હાનિકારી એવાં પશુઓ⁺ વેચવાં નહિ.

x મીઠું રસોમાં આવી જાય છતાં અલગ જણાવી સ્વચ્છું છે, તેને વેચવામાં લણે જ દોષ લાગે છે.

+ અચરા પશુઓ તથા મનુષ્યો વેચવાં નહિ. (કુલ્લક)

સર્વં ચ તાન્તવં રક્તં શાણક્ષૌમાવિકાનિ ચ ।

અપિ ચેત્સ્યુરરક્તાનિ ફલમૂલે તથૌષધીઃ ॥ ૮૭ ॥

અપઃ શસ્ત્રં વિષં માંસં સોમં ગન્ધાંશ્ચ સર્વશઃ ।

ક્ષીરં ક્ષૌદ્રં દધિ ઘૃતં તૈલં મધુ ગુડં કુશાન્ ॥ ૮૮ ॥

આરણ્યાંશ્ચ પશૂન્સર્વાન્દંષ્ટ્રિણશ્ચ ઘ્યાંસિ ચ ।

મધં નીલોં ચ લાક્ષાં ચ સર્વાર્થક્રયફાંસ્તથા ॥ ૮૯ ॥

બધી બતનાં રંગીન દોરાવાળાં વસ્ત્રો અને રંગ્યા વિનાનાં
હોય તેવાં પણ શણ, અળસી અને જીનેનાં વસ્ત્રો, કૃષ્ણ, મૂળ,
ઔષધિ, પાણી, શસ્ત્ર, વિષ, માંસ, સોમ, સર્વ સુગંધી દ્રવ્યો,
દૂધ, મધ, દહીં, ઘી, તેલ, મીણ, ગોળ, દર્ભ, જંગલી પશુઓ,
દાઢવાળાં બધાં પશુઓ, પંખીઓ, દાડ, ગળી, લાખ તેમ જ
એક ખરીવાળાં બધાં પશુઓ તેણે વેચવાં નહિ. ૮૭-૮૯

[ઘણું સીસું તથા લોહં તૈજસાનિ ચ સર્વશઃ ।

ઘાલાન્ ચર્મ તથાઽસ્થીનિ સસ્ત્રાયૂનિ ચ વર્જयेત્ ॥

તેમ જ લાખ, સીસું ને લોહું વગેરે સર્વ ધાતુઓની તેમ
જ વાળ, ચામડાં, હાડકાં તથા સ્નાયુઓની બધી બનાવટો તેણે
ન વેચવી.]

એકૂત ધર્મ માટે તથ વેચી શકે

કામમુત્પાદ્ય કૃષ્યાં તુ સ્વયમેવ કૃપીવલઃ ।

વિક્રીણીત તિલાન્હુદ્ધાન્ધર્માર્થમચિરસ્યિતાન્ ॥ ૯૦ ॥

એકૂત પોતાની ઇચ્છાએ પોતે જ તથ ઉગાડે, તે તેણે
શુદ્ધ તલને ઝાઝો વખત સંઘરી ન રાખતાં ધર્માર્થે વેચી શકે. ૯૦

તદનો ઉપયોગ તથા ન પ્રકારે

૧ મોજનામ્યજ્ઞનાદાનાઘદન્યત્કુરુતે તિલૈઃ ।

કૃમિમૂતઃ શ્વિષ્ઠાયાં પિતૃમિઃ સદ્ મજ્જતિ ॥ ૧૧ ॥

જે માણસ તદને લોજન, સ્નાન અને દાન સિવાય બીજા કામમાં લે છે, તે કીડા થઈ પિતૃઓ સાથે કૂતરાની વિષામાં ડૂબે છે. ૬૧

૪૪ વસ્તુઓ વેચવાથી આઠમ્બુ મદ્ર ચર્ધ જાય ।

સયઃ પતતિ માંસેન લાક્ષયા લવણેન ચ ।

શ્વદેહન શૂદ્રો ભવતિ ગ્રાહ્યના ક્ષીરવિક્રયાત્ ॥ ૧૨ ॥

આઠમ્બુ જે માંસ, લાખ અને મીઠું વેચે તે તત્કાલ ખતિત થાય છે; ૬૫ વેચવાથી તથા દહાડામાં તે શદ્ર થઈ જાય છે. ૬૨

૪૪ વસ્તુઓ વેચવાથી આઠમ્બુ વૈશ્ય ચર્ધ જાય ।

इतरेषां तु पण्यानां विक्रयादिह कामतः ।

ગ્રાહ્યના સપ્તરાત્રેણ વૈદ્યમાર્ગ નિચ્છતિ ॥ ૧૩ ॥

એ સિવાય બીજા નિષિદ્ધ પદાર્થોને ઇચ્છાપૂર્વક વેચવાથી આઠમ્બુ સાત દિવસમાં વૈશ્યપણું પામે છે. ૬૩

૪૪ વસ્તુઓની અદલતદલ કરાય—ન કરાય ।

रसा रसैर्निमातव्या न त्वेव लवणं रसैः ।

કૃતાન્નં ચાકૃતાઘેન તિઠા ધાન્યેન તત્સમાઃ ॥ ૧૪ ॥

ગોળ આદિ રસોને પી વગેરે રસો સાથે જ અદલતદલ કરાય, પણ રસો સાથે મીઠાની અદલાબદલી ન કરાય. રાધેલાં

અત્રને કાયા અન્ન સાથે તથા તલને બીજાં ધાન્ય સાથે
અંદલબદલ કરી શકાય. ૯૪

ક્ષત્રિયો આપદ્ધર્મઃ ક્ષત્રિય, બ્રાહ્મણવૃત્તિ ન કરી શકે
જીવેદેતેન રાજન્યઃ સર્વેનાપ્યનયં ગતઃ ।

ન ત્વેવ જ્યાયર્ષી વૃત્તિમમિમન્યેત કર્હિચિત્ ॥ ૯૫ ॥

ક્ષત્રિય આપત્તિમાં આવ્યો હોય, તો તેણે આ સર્વ
(બ્રાહ્મણ માટે નિષેધેલ રસાદિનું) વેચાણ વગેરે) વૈશ્યવૃત્તિથી
જીવવું; પણ તેણે બ્રાહ્મણવૃત્તિનો કદી આશ્રય ન કરવો. ૯૫
નીચ જાતિનો માણસ ઉચ્ચ જાતિનાં કર્મો ન કરી શકે

યો હોમાદધમો જાત્યા જીવેદુત્કૃષ્ટકર્મમિઃ ।

તં રાજા નિર્ધનં કૃત્વા ક્ષિપ્રમેવ પ્રવાસયેત્ ॥ ૯૬ ॥

હલકી જાતિનો જે માણસ લોભથી ઉચ્ચ જાતિનાં કર્મોથી
જીવેલો, તો રાજાએ તેને તરત જ નિર્ધન કરી દેશ-
નિકાલ કરવો. ૯૬

સ્વધર્મ વિગુણ છતાં પરધર્મ કરતાં સારો

વરં સ્વધર્મો વિગુણો ન પારકયઃ સ્વનુષ્ઠિતઃ ।

પરધર્મેણ જીવન્ હિ સઘઃ પતતિ જાતિતઃ ॥ ૯૭ ॥

ગુણે કરી બલે ઓછો હોય, તોપણ સ્વધર્મ ચડિયાતો છે;
પણ પારકો ધર્મ સારી રીતે આચર્યો હોય, તોપણ ચડિયાતો
નથી; જે પરધર્મથી આજીવિકા કરે, તે તરત જ જાતિશ્રદ્ધ
થાય છે. ૯૭

વૈશ્યનો આપદ્ધર્મ

વૈશ્યોઽજીવન્સ્વધર્મેણ શૂદ્રવૃત્ત્યાઽપિ વર્તેયેત્ ।

અનાચરજ્ઞકાર્યાણિ નિવર્તેત ચ શક્તિમાન્ ॥ ૯૮ ॥

સ્વધર્મથી આજીવિકા ન ચલાવી શકતા વૈશ્યે શૂદ્રની વૃત્તિથી આજીવિકા કરવી; પણ તેણે શૂદ્રનાં અયોગ્ય કાર્યો આચરવાં નહિ અને શક્તિમાન થતાં એ (શૂદ્ર) વૃત્તિથી પણ અટકવું. ૯૮

શૂદ્રનો આપદ્ધર્મ

બ્રહ્મવંસ્તુ શુશ્રૂષાં શૂદ્રઃ કર્તું દ્વિજન્મનામ્ ।

પુત્રદારાસ્યયં પ્રાપ્તો જીવેત્કારુકકર્મમિઃ ॥ ૯૯ ॥

શૂદ્ર જો પુત્ર અને પત્નીની આપત્તિમાં આવી પડે (તેનાં ઘેરી-છોકરાં બૂબે ટળવળતાં હોય), અને તેથી પોતે દ્વિજ જાતિઓની સેવા કરવા શક્તિમાન ન હોય, તો તેણે કારીગરનાં કામથી (સુતારી, લુહારી વગેરેથી) જીવિકા ચલાવવી. ૯૯

તેની કારીગરી વગેરે પણ ત્રણ વર્ણની સેવારૂપ હોય

યૈઃ કર્મમિઃ પ્રચરિતૈઃ શુશ્રૂઘ્યન્તે દ્વિજાતયઃ ।

તાનિ કારુકકર્માણિ શિલ્પાનિ વિવિધાનિ ચ ॥ ૧૦૦ ॥

જે કર્મો કર્યાથી (ત્રણે) દ્વિજવર્ણોની સેવા થઈ શકે છે, તેવાં અનેક પ્રકારનાં શિલ્પનાં અને કારીગરીનાં કર્મો શૂદ્રે આપત્તિમાં કરવાં. ૧૦૦

ચુસ્ત બ્રાહ્મણનો આપદ્ધર્મ

વૈશ્યવૃત્તિમનાતિષ્ઠન્બ્રાહ્મણઃ સ્વે યયિ સ્થિતઃ ।

અવૃત્તિકર્પિતઃ સીદન્નિમં ધર્મં સમાચરેત્ ॥ ૧૦૧ ॥

આજીવિકા વિના દુઃખી થઈ હેરાન થાય છતાં જ બ્રાહ્મણ વૈશ્યવૃત્તિ ન સ્વીકારી કેવળ સ્વકર્મના ભાગે જ અડગ રહે,

તેણે આ નીચેનો ધર્મ આચરવો. ૧૦૧

ચુસ્ત બ્રાહ્મણે દુઃખમાં હરકાઈ પાસેથી પ્રતિગ્રહ કરવો

સર્વતઃ પ્રતિગૃહ્ણીયાદ્વાક્ષણસ્ત્વનયં ગતઃ ।

પવિત્રં દુઘ્યતીત્યેતદ્ધર્મતો નોપપદ્યતે ॥ ૧૦૨ ॥

દુઃખમાં આવી પડેલો બ્રાહ્મણ હરકાઈ પાસેથી દાન લઈ શકે; કેમકે પવિત્ર દૂષિત થાય, એ ધર્મદષ્ટિએ ધટતું નથી. ૧૦૨

બ્રાહ્મણો અગ્નિ તથા જળ જેવા પવિત્ર

નાધ્યાપનાઘાજનાદ્વા ગર્હિતાદ્વા પ્રતિગ્રહાત્ ।

દોષો ભવતિ વિપ્રાણાં જ્વલનામ્બુસમા હિ તે ॥ ૧૦૩ ॥

આપત્તિકાલે નિંદિતોને લાણીપવાથી, તેમને યજ્ઞ કરાવવાથી અથવા તેમની પાસેથી દાન લેવાથી બ્રાહ્મણોને દોષ લાગતો નથી; કેમકે તેઓ અગ્નિ અને જલ જેવા પવિત્ર છે. ૧૦૩

બ્રૂષ્મથી ટળવળતો માણસ જેવું-તેવું ખાઈ શકે

જીવિતાસ્યયમાપન્નો યોઽન્નમતિ યતસ્તતઃ ।

ઘાકાશમિવ પક્ષ્મેન ન સ પાપેન લિપ્યતે ॥ ૧૦૪ ॥

પ્રાણુસંકટમાં જઈ પડેલો માણસ (વિના છૂટકે) જ્યાં-ત્યાંથી અન્ન જમે, તો એ આકારા જેમ કાઢવથી લેપાતું નથી, તેમ તે પાપથી લેપાતો નથી. ૧૦૪

ઉપરની બાગતમાં જૂનું દષ્ટાંત

અજીગર્તઃ સુતં દન્તુમુપાસર્પદ્વુમુક્ષિતઃ ।

ન ચાલિપ્યત પાપેન સુત્રપ્રતીકારમાચરન્ ॥ ૧૦૫ ॥

અજીગર્ત જમિ બૂખના માર્યા પુત્ર(મુનઃશેષ)ને હણવા

તૈયાર થયા હતા, બૂખનો આમ ઉપાય કરતાં તેમને પાપ
લાગ્યું નહોતું.* ૧૦૫

બીજું વામદેવનું દર્શાવ

શ્વમાંસમિન્દ્રજાતોઽતું ધર્માધર્મવિચક્ષણઃ ।

પ્રાણાનાં પરિરક્ષાર્થં વામદેવો ન લિસવાન્ ॥ ૧૦૬ ॥

ધર્માધર્મના બલુકા? વામદેવઋષિએ બૂખથી પીડાતાં
પ્રાણુરક્ષા સારું ફતરાનું માસ ખાના ઇચ્છ્યું હતું, છતાં તે
પાપથી લેપાયા નહોતા. ૧૦૬

ત્રીજું ભરદ્વાજનું દર્શાવ

ભરદ્વાજઃ ક્ષુધાર્તસ્તુ સપુત્રો વિજને વને ।

વહ્નીર્ગાઃ પ્રતિજગ્રાહ વૃષોસ્તક્ષ્ણો મહાતપાઃ ॥ ૧૦૭ ॥

મહાતપસ્વી ભરદ્વાજઋષિએ પુત્ર સહિત બૂખથી પીડાઈ-
ને નિર્જન વનમાં વૃધુ નામના મુથાર પાસેથી ઘણી ગાયો
(દાનમાં) લીધી હતી ૧૦૭

ચોથું વિશ્વામિત્રનું દર્શાવ

ક્ષુધાર્તશ્ચાતુમગ્યાગાદિશ્વામિત્રઃ શ્વજાદુધનીન્ ।

ચળ્હાલહસ્તાદાદાય ધર્માધર્મવિચક્ષણ. ॥ ૧૦૮ ॥

ધર્મ અને અધર્મના બલુકાર છતાં વિશ્વામિત્રઋષિ
બૂખને લીધે પીડા પામતા, ચ કાલના હાયમાંથી ફતરાની બધ
લઈને ખાવા તૈયાર થયા હતા ૧૦૮

* આ વાત બહુચ આજણુમાં અજમતના આખ્યાનમાં રૂપક

કહી છે (કુલ્લક)

પ્રતિગ્રહ નિંદા તો છે જ

પ્રતિગ્રહાદ્યાજનાદ્વા તથૈવાધ્યાપનાદપિ ।

પ્રતિગ્રહઃ પ્રત્યવરઃ પ્રેત્ય વિગ્રસ્ય ગર્હિતઃ ॥ ૧૦૯ ॥

પ્રતિગ્રહ*, યાજ્ઞન (યજ્ઞ કરાવવો) અને અધ્યાપન; એ બધામાં પ્રતિગ્રહ (દાન લેવું) એ સૌથી અંધમ હોઈ બ્રાહ્મણને મરણ પછી પણ નિંદનીય (નરકનું કારણ) થાય છે. ૧૦૯

પ્રતિગ્રહના નિંદાપણમાં કારણ

યાજનાધ્યાપને નિત્યં ક્રિયેતે સંસ્કૃતાત્મનામ્ ।

પ્રતિગ્રહસ્તુ ક્રિયતે શૂદ્રાદપ્યન્યજન્મનઃ ॥ ૧૧૦ ॥

યજ્ઞ કરાવવો અને ભણાવવું એ તો નિત્ય સંસ્કારી લોકોને જ કરાવવામાં આવે છે, પણ પ્રતિગ્રહ તો શૂદ્ર અને અંત્યજો પાસેથી પણ (આર્પણમાં) લેવાય છે. (માટે તે પહેલાંના બંને કરતાં વધારે ખરાબ છે). ૧૧૦

નિંદકર્મનું પાપ શાથી દૂર થાય ?

જપહોમૈરપૈત્યેનો યાજનાધ્યાપનૈઃ કૃતમ્ ।

પ્રતિગ્રહનિમિત્તં તુ ત્યાગેન તપસૈવ ચ ॥ ૧૧૧ ॥

હલકાને યજ્ઞ કરાવવા તથા ભણાવવાથી લાગેલું પાપ જપહોમથી નાશ પામે છે; પરંતુ હલકા પ્રતિગ્રહના નિમિત્તે

* આર્પણિકાએ પ્રથમ તો હલકા લોકોને ભણાવવાથી અથવા તેઓ પાસે યજ્ઞ કરાવવાથી બ્રાહ્મણે ઇન્કાર; પરંતુ એ જાતે જો ન જની શકે તો જ હલકા લોકો પાસેથી દાન લેવા વિચાર કરવો; કેમકે પ્રતિગ્રહ સૌથી નિંદનીય છે, એમ આ શ્લોકમાં કહેતા માગે ॥ (કન્દુક)

લાગેલું પાપ ત્યાગ (એટલે પ્રતિગ્રહથી લીધેલું દ્રવ્ય છોડી દેવા) થી
તથા (૧૯૪મા શ્લોકમાં કહેલા) તપથી જ દૂર થાય છે. ૧૧૧

આહાર માટે આપત્તિમાં શિલોષવૃત્તિ શ્રેષ્ઠ

શિલોન્ઘમપ્યાદદીત વિપ્રોઽજીવન્યતસ્તતઃ ।

પ્રતિગ્રહાચ્છિલઃ શ્રેયાંસ્તતોઽપ્યુન્ઘઃ પ્રશસ્યતે ॥ ૧૧૨ ॥

જ્યાંત્યાંથી દાન લઈ જીવિકા ચલાવવા ન ઇચ્છતા આહારો
શિલોષવૃત્તિ⁺ સ્વીકારવી; કેમકે પ્રતિગ્રહ કરતાં શિલવૃત્તિ શ્રેષ્ઠ
છે, અને શિલ કરતાં એ ઉંછવૃત્તિ અતિશય શ્રેષ્ઠ છે. ૧૧૨

સ્નાતક આહારો આપત્તિમાં રાંભ પારોથી પણ ધન ઇચ્છે

સીદન્નિઃ કુપ્યમિચ્છન્નિર્ધનં વા પૃથિવીપતિઃ ।

યાન્યઃ સ્યાત્સ્નાતકૈર્વિપ્રૈરદિત્સંસ્ત્યાગમર્હતિ ॥ ૧૧૩ ॥

આપત્તિમાં દુઃખી થતા અને ધાન્ય, વસ્ત્ર તથા (યજ્ઞાદિ
અર્થે) ધન ઇચ્છતા સ્નાતક આહારોએ રાંભને ચાચવો; પણ જો
તે આપવા ન ઇચ્છે, તો તેનો ત્યાગ કરવો. ૧૧૩

નિદોષ પ્રતિગ્રહ કયો ?

અકૃતં ચ કૃતસ્ત્રેત્રાદૌરજાવિકમેવ ચ ।

હિરણ્યં ધાન્યમન્નં ચ પૂર્વં પૂર્વમદોષવત્ ॥ ૧૧૪ ॥

ખેડેલા ખેતર કરતાં વગરખેડેલું ખેતર દોષરહિત છે;
તેમ જ ગાય, બકરાં, ઘેટાં, સોનું, ધાન્ય અને રાંધ્યું અન્ન,
એમાં પછીપછીનાં કરતાં પહેલાંપહેલાં વિશેષ દોષરહિત છે.

+ અનાજને ખેતરમાંથી ખજામાં લઈ જતાં જે ફડાં ખેતરમાં
રહે, તેનાથી જે જીવનનિભાવ કરવો તે સિલવૃત્તિ અને અનાજ
ખજામાં ગયા પછી ખેતરમાં જે દાણા પડી રહે, તે વીંછી ખાવા,
એ ઉંછવૃત્તિ.

(એટલે એમાં પહેલુંપહેલું ન મળે તો જ બીજું બીજું લેવાય.) ૧૧૪

આ સાત માર્ગે ધનની આવક શ્રેષ્ઠ

સત્ત વિત્તાગમા ધર્મ્યાં દાયો લાભઃ ક્રયો જયઃ ।

પ્રયોગઃ કર્મયોગશ્ચ સત્પ્રતિગ્રહ એવ ચ ॥ ૧૧૫ ॥

ધનની આવકના આ સાત માર્ગો ધર્મયુક્ત છે—વારસો, અકસ્માત (જમીનમાં રહેલાં વગેરેનો) લાભ, માલવેચાણ, રણમાં વિજય, બ્યાજ વગેરેનો પ્રયોગ, ખેતીવાડી વગેરેનાં કર્મયોગ અને સજ્જનો પાસેથી લેવાતું દાન.† ૧૧૫

આપત્તિમાં આ દસથી ઓવું

વિદ્યા શિલ્પં ભૂતિઃ સેવા ગૌરક્ષ્યં વિપણિઃ કૃષિઃ ।

ઘૃતિર્મૈક્ષ્યં કુસીદં ચ દશ જીવનદેતવઃ ॥ ૧૧૬ ॥

વિદ્યા, ઠાંરીગીરી, નોકરી, સેવાચાકરી, પશુપાલન, દુકાનદારી, ખેતી, સંતોષપૂર્વક થોડાથી ઓવવાની ધીરજ, શિક્ષાવૃત્તિ અને બ્યાજવટું; એ દશ (આપત્તિમાં) ઓવનાં કારણ થઈ શકે છે. ૧૧૬

† ધન મેળવવાના આ સાત માર્ગો પૈકી પહેલા ત્રણ પ્રકાર આરે વર્ષ માટે ઉત્તમ છે; ચોથો માર્ગ—રણમાં ઓત—એ દ્વિતીય માટે, તે પછીના બે માર્ગો—બ્યાજપૂર્વકનું બ્યાજ અને ખેતી—વેપાર—એ ત્રીજો માટે અને છેલ્લો—સજ્જનો પાસેથી દાન લેવારૂપ પ્રતિગ્રહ—એ ચતુર્થ આદિય માટે જ ધર્મયુક્ત છે. એમ આ સાને માર્ગોમાંથી વર્ષવિભાગ પ્રમાણે જે જે માર્ગ જેનેજેને માટે ઉત્તમ છે, તે તે માર્ગે તે તે વર્ષના મનુષ્યે ધન મેળવવું ધર્મયુક્ત છે. આ માર્ગો મળી ન દોષ તો પછી આપત્તિમાં દરોવેલા માર્ગે આજીવિકા ચલાવજો નેઈએ, આવો અભિપ્રાય છે. (ગુરુક)

પ્રાહ્ણુ ઠે ક્ષત્રિયે વ્યાજનો ધધો ન જ કરવે।

ત્રાહ્ણુઃ ક્ષત્રિયો વાપિ વૃદ્ધિ નૈવ પ્રયોજયેત્ ।

કામં તુ સ્વલુ ધર્માય દદ્યાત્પાપીયસેડત્પિકામ્ ॥૧૧૭॥

પ્રાહ્ણુ ઠે ક્ષત્રિયથી (આપત્તિમાં પણ) વ્યાજવટું ન જ કરાય; છતાં નીચ લોકને ધર્મનિમિત્તે થોડે વ્યાજ ભલે તે ધન આપે. ૧૧૭

રાજાએનો આપદ્ધર્મ

ષતુર્યમાદદાનોડપિ ક્ષત્રિયો માગમાપદિ ।

પ્રજા રક્ષન્પરં શક્ત્યા કિલ્ષિપાત્પ્રતિમુચ્યતે ॥ ૧૧૮ ॥

આપત્કાલમાં રાજા ચોથો ભાગ લઈ ને પણ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે પ્રજાનું જો રક્ષણ કરે, તો તે (ચોથો ભાગ લેવાના) પાપમાંથી મુક્ત થાય છે. ૧૧૮

રાજાએ ધર્મભાગે જ કર લેવો।

સ્વધર્મો વિજયસ્તસ્ય નાહવે સ્યાત્પરાડ્મુલ્લઃ ।

શસ્ત્રેણ વૈશ્યાન્ રક્ષિત્વા ધર્મ્યમાહારયેદ્ગલિષ્ ॥ ૧૧૯ ॥

રણમાં વિજય તથા યુદ્ધમાં તેણે પીઠ ન બતાવવી એ તેનો સ્વધર્મ છે; અને શસ્ત્રોથી વૈશ્યોની રક્ષા કરી ધર્મભાગે કર લેવો. ૧૧૯

કર લેવાના પ્રકાર

ધાન્યેડષ્ટમં વિશં શુલ્કં વિશં કાર્પાષણાવરમ્ ।

કર્મોપકરણાઃ શૂદ્રાઃ કારવઃ શિલ્પિનસ્તથા ॥ ૧૨૦ ॥

(સામાન્ય આપત્કાળમાં) વૈશ્યો પાસેથી તેણે ધાન્યનો આઠમો ભાગ કર તરીકે લેવો. (વધારે આપત્તિમાં) મુવણ-

થી કાર્યાપણ સુધીના ધનનો વીસમો ભાગ કર તરીકે લેવો.
અને શૂદ્રો, મજૂરો, તથા કારીગરો પાસેથી કામરૂપે જ કર
લેવો. (બીજો કર તેઓ પાસેથી ન લેવો.) ૧૨૦

શૂદ્રનો આજીવિકામાર્ગ

શૂદ્રસ્તુ વૃત્તિમાકાહ્નન્ક્ષત્રમારાધયેદદિ ।

ધનિનં વાપ્યુપારાધ્ય વૈશ્યં શૂદ્રો જિજીવિષેત્ ॥૧૨૧॥

જીવિકા ઇચ્છતો શૂદ્ર ભલે ક્ષત્રિયને સેવે અથવા ધનવાન
વૈશ્યને સેવી ભલે મુજરો કરવા ઇચ્છે. ૧૨૧

બ્રાહ્મણની સેવાથી શૂદ્ર કૃતાર્થ થાય

સ્વર્ગાર્થમુમયાર્યં વા વિપ્રાનારાધયેત્તુ સઃ ।

જાતબ્રાહ્મણશૂદ્રસ્ય સા દ્યસ્ય કૃતકૃત્યતા ॥ ૧૨૨ ॥

પણ સ્વર્ગ માટે અથવા આ લોક અને પરલોક બંને
માટે તેણે બ્રાહ્મણને જ સેવવા જોઈએ; કમઠે 'અમુક બ્રાહ્મ-
ણનો આ સેવક છે' એટલા શબ્દોથી પણ તેની કૃતાર્થતા
થઈ જાય છે. ૧૨૨

બ્રાહ્મણસેવા જ શૂદ્રનું શ્રેષ્ઠ કર્મ

વિપ્રસેવૈવ શૂદ્રસ્ય વિશિષ્ટં કર્મ કીર્ત્યતે ।

યદતોઽન્યદ્દિ કુરુતે તદ્ભવત્યસ્ય નિષ્ફલમ્ ॥ ૧૨૩ ॥

બ્રાહ્મણની સેવા જ શૂદ્રનું શ્રેષ્ઠ કર્મ કહેવાય છે; અથી
બીજું જ કંઈ તે કરે, તે એને માટે નિષ્ફળ થાય છે. ૧૨૩

+ બ્રાહ્મણની સેવા એ શૂદ્રનું ઉત્તમ કર્મ છે, ઉપરાંત તેણે
પોતાના બીજાં કર્તવ્ય કર્મ-જેનાં કે 'પાકવજ' વગેરે (વૈદિક
મંત્રોચ્ચાર વિના) પણ કરવાનાં જ છે. (કુન્દક)

સેવક શત્રોની આજીવિકા આહણો અથાવે

મકલ્પ્યા તસ્ય તૈર્વૃત્તિઃ સ્વકુટુમ્બાવચાર્હતઃ ।

શક્તિં ચાવેક્ષ્ય દાક્ષ્યં ચ મૃત્યાનાં ચ પરિગ્રહમ્ ॥ ૧૨૪ ॥

(શૂદ્ર) સેવકોની શક્તિ, હોશિયારી તથા તેમને આશ્રિત પરિવાર તપાસી તે આહણોએ પોતાના કુટુંબમાંથી તેમને માટે યથાયોગ્ય આજીવિકા બાંધી આપવી. ૧૨૪

શત્રુને આપવાનું અન્ન વગેરે

ઉચ્છિદ્યમન્નં દાતવ્યં જીર્ણાનિ વસનાનિ ચ ।

પુલાકાશ્ચૈવ ધાન્યાનાં જીર્ણાશ્ચૈવ પરિચ્છદાઃ ॥ ૧૨૫ ॥

જમતાં બાકી રહેલું અન્ન, બૂનાં વસ્ત્રો, ધાન્યોનાં છાંટણુ તેમ જ પુરાણી સાધનસામગ્રીઓ એ શૂદ્રને આપવી. ૧૨૫

શત્રુ માટે ખાસ

ન શૂદ્રે પાતકં કિંચિન્ન ચ સંસ્કારમર્હતિ ।

નાસ્યાધિકારો ધર્મેડસ્તિ ન ધર્માત્પ્રતિષેધનમ્ ॥ ૧૨૬ ॥

શૂદ્રને લસણુ વગેરે ખાવાથી કંઈ જ પાપ લાગતું નથી; ઉપનયન (જનોઈ) આદિ સંસ્કારને પણ તે ચોગ્ય નથી, તેમ જ અગ્નિહોત્રાદિ ધર્મનો તેને અધિકાર નથી, છતાં (વૈદિક) મંત્રવિનાના પાઠ્યજ્ઞાદિ ધર્મનો તેને માટે નિષેધ નથી. ૧૨૬

મંત્ર વિના પાંચ મહાયજ્ઞો શૂદ્રે કરે.

ધર્મેસવસ્તુ ધર્મઙ્ગાઃ સર્તાં વૃત્તમનુષ્ઠિતાઃ ।

મન્ત્રવર્જ્યં ન દુષ્યન્તિ પ્રશંસાં પ્રાપ્નુવન્તિ ચ ॥ ૧૨૭ ॥

ધર્મ જાણનારા અને સત્પુરુષોના આચારમાં રહેવાવાળા ધર્મેશુ શૂદ્રો જો મંત્ર વિના પાંચમહાયજ્ઞો કરે, તો તેદોષમાં પડતા નથી, પણ પ્રશંસા પામે છે. ૧૨૭

સદાચારી યદ્ વપ્તુ સુખી યાવ

યથા યથા હિ સદ્વૃત્તમાતિષ્ઠત્યનસૂચકઃ ।

તથા તથેમં ચામું ચ લોકં પ્રાપ્નોત્યનિન્દિતઃ ॥ ૧૨૮ ॥

ઈર્થિયારહિત રહી જે શુદ્ધ જેમજેમ સદાચરણ સેવે તેમ-
તેમ તે અનિન્દિત થઈ આ લોક અને પરલોકમાં સુખ
પામે છે. ૧૨૮

શુદ્ધે ધનસંગ્રહ ન કરવે

શક્તેનાપિ હિ શુદ્ધેણ ન કાર્યો ધનસંચયઃ ।

શૂદ્રો હિ ધનમાસાય ગ્રાહણાનેવ વાધતે ॥ ૧૨૯ ॥

શક્તિમાન હોય તોપણ શુદ્ધે ધનસંગ્રહ કરવે નહિ;
ઠમકે ધન મેળવીને શુદ્ધ ગ્રાહણને પીડા કરે છે. ૧૨૯

પૂર્વોક્ત ધર્માનુષ્ઠાનનું ફળ

एते चतुर्णां वर्णानामापद्धर्माः प्रकीर्तिताः ।

यान्सम्यगनुतिष्ठन्तो व्रजन्ति परमां गतिम् ॥ ૧૩૦ ॥

ચારે વર્ણોના આ આપદ્ધર્મો કહ્યા, તેમને સારી રીતે
પાળનારાઓ પરમગતિ પામે છે. ૧૩૦

હવે પછી પ્રાપ્તિ

एष धर्मविधिः कृत्स्नश्चातुर्वर्ण्यस्य कीर्तितः ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तविधिं शुभम् ॥ ૧૩૧ ॥

ચારે વર્ણોના આ સમગ્ર ધર્મવિધિ કહ્યો, હવે પ્રાપ્તિ-
નો ઉત્તમ વિધિ કહીશ. ૧૩૧

इति धीमानवधर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां दशमोऽध्यायः ॥

ધનિ ધીમાનવધર્મશાસ્ત્રે ભૃગુપ્રોક્તિ સંહિતામાં અધ્યાય ૧૦નો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૧મો

આ નવ રનાતક પ્રાહ્મણો દાનપાત્ર

સાંતાનિકં ચક્ષ્યમાણમધ્વગં સર્વવેદસમ્ ।

• ગુર્યર્થં પિતૃમાત્રર્થં સ્વાધ્યાયાર્ય્યુપતાપિનઃ ॥ ૧ ॥

• ત્રવૈતાન્સ્રાતકાન્વિદ્યાદ્રાહ્મણાન્ધર્મમિક્ષુકાન્ ।

નિઃસ્વેભ્યો દેયમેતેભ્યો દાનં વિદ્યાવિગ્રેષ્તઃ ॥ ૨ ॥

સંતાનનિમિત્તે વિવાહ કરવા ઇચ્છતો, યજ્ઞયાગાદિ કરવા ઇચ્છતો, વટેમાગું, સર્વસ્વની દક્ષિણાવાળો, વિશ્વગિત્ યજ્ઞ કરનારો, ગુરુ અને માતાપિતા માટે ભોજનવસ્ત્ર ઇચ્છતો, સ્વાધ્યાય ઇચ્છતો-પ્રાહ્મચારી અને રાગી-એ નવ પ્રાહ્મણોને ધર્મ-મિક્ષુક રનાતક બોલુવા; અને તે નિર્ધનને તેમની વિદ્યાની વિશેષતા પ્રમાણે દાન આપવું. ૧, ૨

એ પ્રાહ્મણો તથા બીજાઓને અન્નદાનમાં ભેદ

એતેભ્યો હિ દ્વિજાશ્વેભ્યો દેયમન્નં સદક્ષિણમ્ ।

• ફતરેભ્યો ધહિર્વેદિ કૃતાન્નં દેયમુચ્યતે ॥ ૩ ॥

એ શ્રેષ્ઠ પ્રાહ્મણોને દક્ષિણ સાથે અન્ન આપવું અને બીજાઓને રાંધેલું અન્ન વેદિની બહાર આપવું, એમ કહેવાય છે. + ૩

રાજાનું પ્રાહ્મણોને દાન

• સર્વરત્નાનિ રાજા તુ યથાર્હં પ્રતિપાદયેન્ ।

• બ્રાહ્મણાન્વેદવિદુષો યજ્ઞાર્થં ચૈવ દક્ષિણામ્ ॥ ૪ ॥

* + અન્નદાન સંબંધી આવેા નિયમ છે, પણ ધનદાન માટે આવેા ઠાઈ નિયમ નથી.

વેદ જાણનાર બ્રાહ્મણોને રાજ્યમાં યજ્ઞ માટે ઉપયોગી સર્વ
રત્નો તથા દક્ષિણા (માટેનું ધન) યોગ્યતા પ્રમાણે આપનાં. ૪૮

કેવો બ્રાહ્મણ દાનપાત્ર નથી ?

કૃતદારોઽપરાન્દારાન્મિહિત્વા યોઽધિગચ્છતિ ।

રતિમાત્રં ફલં તસ્ય દ્રવ્યદાતુસ્તુ સન્તતિઃ ॥ ૫ ॥

પત્નીવાળો છતાં જ (બ્રાહ્મણ) દ્રવ્ય માગીને બીજી
(સંતાનના નિમિત્ત વિના) પત્નીઓ કરે છે, તેને માત્ર રતિ-
(વિષયભોગ પૂરતું જ) ફળ મળે છે; કેમકે તેની સંતતિ તો
તેને દ્રવ્યનું દાન કરનારની જ કહેવાય છે. † ૫

વેદ જાણનાર બ્રાહ્મણોને ધનદાન કરવાનું ફળ

ધનાનિ તુ યથાશક્તિ વિપ્રેષુ પ્રતિપાદયેત્ ।

વેદવિત્તુ વિવિક્તેષુ પ્રેત્ય સ્વર્ગ સમશ્રુતે ॥ ૬ ॥

વેદ જાણનાર અને પવિત્ર અથવા આસક્તિરહિત બ્રાહ્મણો-
ને યથાશક્તિ ધન આપવું; તેથી (દાન કરનારને) મરણ પછી
સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થાય છે. ૬

સોમયાગ કેવું કરી શકે ?

યસ્ય ત્રૈયાર્પિકં મક્તં પર્યાપ્તિં મૃત્યુવૃત્તયે ।

અધિકં વાપિ વિચેત સ સોમં પાતુમર્હતિ ॥ ૭ ॥

પોષ્યવર્ગના ભરણપોષણ માટે જ બ્રાહ્મણ પાસે ત્રણ વર્ષ
ચાલે એટલું અથવા તેથી અધિક અન્ન દેવાય, તે (ઠામ્ય)

† અર્થાત્ એવા બ્રાહ્મણથી બીજાને વિવાહ કરાવ નહિ અને
એવાને ધનનું દાન પણ અયોગ્ય ગણાય.

સોમયાગ કરવાને યોગ્ય છે.* ૭

કેવાને સોમયાગનું ફળ ન મળે ?

અતઃ સ્વલ્પીયસિ દ્રવ્યે યઃ સોમં પિવતિ દ્વિજઃ ।

સ પીતસોમપૂર્વોપિ ન તસ્માન્નોતિ તત્ફલમ્ ॥ ૮ ॥

જે બ્રાહ્મણ પાસે એથી ઓછું દ્રવ્ય હોય, તે જ સોમયાગ કરે, તો તેણે જે પ્રથમ સોમપાન કર્યું હોય તેનું ફળ પણ તેને મળતું નથી. (અર્થાત્ તેણે પ્રથમ જે નિત્ય સોમયાગ કર્યો હોય છે, તેનું ફળ પણ તેને મળતું નથી, તો બીજા આ કામ્ય સોમયાગનું ફળ તો તેને ક્યાંથી મળે ?) ૮

યશ માટેનું દાન નરકમાં નાખે

શક્તઃ પરજને દાતા સ્વજને દુઃસ્વજીવિનિ ।

મધ્વાપાતો વિપાસ્વાદઃ સ ધર્મપ્રતિરૂપકઃ ॥ ૯ ॥

જે દાનશક્ત માણસ સ્વજનો કુઃખમાં જીવતાં હોય છતાં (તેમને ન આપતાં કેવળ યશ માટે) પરજનોને દાન આપે છે, તેનું (એ દાન) આરંભમાં મધ કર્ણ થાય છે, પણ પરિણામે વિષ આપવા કર્ણ છે અને તે ધર્મનો ઓળો-પડછાયો જ છે. (અર્થાત્ તેવા દાનનું ફળ છેતરે નરકજ છે, તેથી તેનું દાન ન કરવું.) ૯

* આ શ્લોકમાં જે નિવેધ કર્યો છે, તે કામ્ય સોમયાગને ઉદ્દેશી સમજવો; નિત્ય સોમયાગ તો તેણે અવશ કરવાનો જ હોય છે. આ કારણે જ ‘સમાન્તે સૌમિકૈર્મયૈ’ એમ નિત્ય સોમયાગ વિશે કહેવાયું છે.

આ ધર્મકાર્યો પણ દુઃખદાયી થાય

મૃત્યાનામુપરોધેન યત્કરોત્યૌર્ધ્વદેહિકમ્ ।

તદ્ભવત્યસુખોદર્કઃ જીવતશ્ચ મૃતસ્ય ચ ॥ ૧૦ ॥

જે માણસ પોખ્યવર્ગને રિખાવી પારલૌકિક-ધર્મબુદ્ધિથી દાનાદિ કરે, તેનાં તેવાં ધર્મકાર્યો તેના જીવતાં અને મર્યા પછી દુઃખદાયી થાય છે. ૧૦

ખાસ પોખ્યવર્ગ

[વૃદ્ધૌ ચ માતાપિતરૌ સાધ્વી માર્યા શિશુઃ સુતઃ ।

અપ્યકાર્યશતં કૃત્વા મર્ત્તવ્યા મનુરવ્રવીત્ ॥

ધરડાં માખાપ, પતિવ્રતા પત્ની અને બાળક પુત્ર, એમનું ન કરવા જેવાં સેંકડો કામો કરીને પણ જરણપોપણ કરકું, એમ મનુએ કહ્યું છે.]

યજ્ઞ માટે કેવા વૈશ્વનું ધન લઈ લેવાય ?

યજ્ઞશ્ચેત્પતિરુદ્ધઃ સ્યાદેકેનાઙ્ગેન યજ્ઞનઃ ।

બ્રાહ્મણસ્ય વિશેષેણ ધાર્મિકે સતિ રાજનિ ॥ ૧૧ ॥

યો વૈશ્યઃ સ્યાદ્રહુપશુર્હીનક્રતુસ્સોમપઃ ।

કુદુમ્નાત્તસ્ય તદ્દ્રવ્યમાહરેઘણસિદ્ધયે ॥ ૧૨ ॥

રાજા ધાર્મિક હોય ત્યારે (યજ્ઞ કરતા ઠાઠ) યજ્ઞમાનનો અને ખાસ કરી બ્રાહ્મણનો યજ્ઞ જે એક અંગ સારુ અટકી પડે તો હોય તો જ વૈશ્ય ધણાં ઠોરદાંખરવાળો હોય અને યજ્ઞ-યાગતથા સોમયજ્ઞ ન કરતો હોય, તેના કુટુંબમાંથી તે (અધુરા) યજ્ઞની સિદ્ધિ માટે તેટલું ધન લઈ લેવું. ૧૧, ૧૨

અતિશય અધૂરા યજ્ઞને પૂર્ણ કરવા શક્તું ધન લેવું

આહરેત્રીણિ વા દ્વે વા કામં શુદ્રસ્ય વેશ્મનઃ ।

ન હિ શુદ્રસ્ય યજ્ઞેષુ કશ્ચિદસ્તિ પશ્ચિદ્ધઃ ॥ ૧૩ ॥

જે યજ્ઞનાં બે કે ત્રણ અંગ (અધૂરાં) રહ્યાં હોય, તો (તેને પૂર્ણ કરવા માટે) શુદ્રને ધેરથી (પણ) જોઈતું દ્રવ્ય (બળથી કે ચોરીથી) લઈ લેવું; કારણકે શુદ્રને યજ્ઞો વિષે કંઈ સંબંધ નથી.† ૧૩

આવાં કુટુંબોનું ધન પણ લઈ લેવું

યોજનાહિતાગ્નિઃ શતગુરયજ્ઞા ચ સહસ્રગુઃ ।

તપોરપિ કુટુંબ્યામ્યામાહરેદત્રિચારયન્ ॥ ૧૪ ॥

સો ગાયો છતાં જણે અગ્નિહોત્ર ન રાખ્યું હોય અને હામર ગાયો છતાં જણે યજ્ઞ ન કર્યો હોય, તે બંનેનાં કુટુંબો-માંથી (યજ્ઞને પૂર્ણ કરવા માટે) વિચાર કર્યા વિના ધન લઈ લેવું. ૧૪

યજ્ઞ માટે આવા પ્રાકલણનું ધન પણ લેવાય

આદાનનિત્યાચાદાતુરાહરેદપ્રયચ્છતઃ ।

તથા યજ્ઞોઽસ્ય પ્રયતે ધર્મથેવ પ્રવર્ધતે ॥ ૧૫ ॥

જે નિત્ય દાન લેતો હોય પણ દાન આપતો ન હોય, તેવો પ્રાકલણ (અધૂરા યજ્ઞને પૂર્ણ કરવા માટે ધનની માગણી કર્યો છતાં જો) ધન ન આપે, તો તેની પાસેથી પણ (બળથી કે ચોરીથી) ધન લઈ લેવું; તેમ કરવાથી એ ધન લાવનારનો યજ્ઞ દ્રેણાય છે અને ધર્મ વૃદ્ધિ પામે છે. ૧૫

+ શુભો અધ્યાય ૧૧, સ્તાક ૨૪ અર્થાત્ યજ્ઞ માટે યજ્ઞને ત્યાંથી બાળ માગીને દ્રવ્ય લાવવું નહિ. (કુચ્છ)

ત્રણ દિવસનો બૂખ્યો એક ટંક પૂરતું લઈ શકે
તથૈવ સત્તમે ભક્તે ભક્તાનિ પડનશ્રતા ।

અધસ્તનવિધાનેન હર્તવ્યં હીનકર્મણઃ ॥ ૧૬ ॥

તેમ જ જે માણસ છ ટંકથી બૂખ્યો હોય તેણે ભોજનના
સાતમા ટંકે, હલકાં કર્મ કરવાવાળાને ત્યાંથી પણ એક ટંકના
ભોજનપૂરતું ધન (ગોરી વગેરેથી) લઈ લેવું. ૧૬
હરકાઈ રચજેથી તે લઈ શકે

સ્વભાસ્વભાદગારાદ્વા યતો વાઙ્મયુપલમ્પતે ।

આખ્યાતવ્યન્તુ તત્તસ્મૈ પૃચ્છતે યદિ પૃચ્છતિ ॥ ૧૭ ॥

તેણે ખળામાંથી, ખેતરમાંથી, ઘરમાંથી અથવા જ્યાંથી
મળે ત્યાંથી તે લઈ લેવું; પણ પૂછનાર (તેનો માલિક) ને
પૂછે તો તેને સાચી વાત કહી દેવી. ૧૭

ક્ષત્રિયે બ્રાહ્મણનું ધન લેવું નહિ.

પ્રાશ્નગત્યં ન હર્તવ્યં ક્ષત્રિયેણ કદાચન ।

દસ્યુનિષ્ક્રિયયોસ્તુ સ્વમર્જીવન્હર્તુમર્હતિ ॥ ૧૮ ॥

ક્ષત્રિયે બ્રાહ્મણનું ધન કદી હરવું નહિ. પોતાની આજી-
વિકા ન આશતી હોય, તો લૂંટારાઓ અને ક્રિયારહિત લોકો
પાસેથી ધન લઈ લેવું તે યોગ્ય છે. ૧૮

દુર્ગંતો પાસેથી લઈને સગજનોને આપનારો ગેવનું બધું કરે છે

યોઽપ્યુપમ્યોઽર્જ્યમાદાય સાપુમ્યઃ સંપ્રયચ્છતિ ।

સ કૃત્વા શુભમાત્માનં સંતારયતિ તાવુમૌ ॥ ૧૯ ॥

જે માણસ દુર્ગંતો પાસેથી ધન લઈ સગજનોને આપે
છે, તે પોતાને નોકાદપ કદી એ બન્નેને તારે છે. ૧૯

x અર્થાત્ દુર્ગંતો પાસેથી ધન પડતી લઈ સગજનોને આપે

દૈવી ને આત્મીય ધન

यद्धनं यज्ञशीलानां देवस्त्वं तद्विदुर्बुधाः ।

अयज्वनां तु यद्वित्तमासुरस्त्वं तदुच्यते ॥ ૨૦ ॥

યજ્ઞ કર્યા કરવાના સ્વભાવવાળાઓનું જે ધન છે, તેને પાંડિતો દેવધન કહે છે, પણ યજ્ઞ ન કરનારાનું જે ધન છે, તે આત્મીય ધન કહેવાય છે.* ૨૦

ક્ષત્રિયની મૂર્ખાઈથી બ્રાહ્મણ મૂખે ટળવળે

न तस्मिन्धारवेदण्डं धार्मिकः पृथिवीपतिः ।

ક્ષત્રિયસ્ય હિ વાલિશ્યાદ્વાસનઃ સીદતિ ક્ષુધા ॥ ૨૧ ॥

ઉપર કહેલા સંજોગોમાં ધનાદિ પડાવી લેનારને ધાર્મિક રાજાએ શિક્ષા ન કરવી; કેમકે ક્ષત્રિયની મૂર્ખાઈને લીધેજ બ્રાહ્મણ મૂખે ટળવળે છે. ૨૧

રાજાએ સદાચારી બ્રાહ્મણની આશ્ચરિકા બાંધી આપવી

तस्य भृत्यजनं ज्ञात्वा स्वकुटुम्बान्महापतिः ।

શ્રુતશીલે ચ વિજ્ઞાય ઘૃત્તિ ધર્મ્યા પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૨૨ ॥

રાજાએ તે બ્રાહ્મણનાં ભરણપોષણને યોગ્ય કુટુંબીઓને બાંધી લઈ તેની વિદ્વતા તથા સદાચાર સમજી તેને ધર્મયુક્ત આશ્ચરિકા બાંધી આપવી. ૨૨

દેનારો માણસ તે કુળનીનાં પાપનો નાશ કરે છે; (ધનના બળથી તેઓ જે ઠંઈ પાપકર્મ કરતા હોય તે કરી શકે નહિ, તેથી તેમને એ પાપકર્મથી થનારાં કુઝળો તે નાશ કરે છે;) અને સન્નત બ્રાહ્મણો પગેરેને તે ધન આપી દેવાથી તેઓની દરિદ્રતા વગેરેનો તે નાશ કરે છે; એમ એવને તે કુળથી હોડાવે છે. (વૃત્તક)

* મારે તેવું આત્મીય ધન પડાવી શકું તેને દેવધન કરવું જોઈએ.

બ્રાહ્મણની રક્ષાથી રાજાને લાભ

કલ્પયિત્વાઽસ્ય વૃત્તિ ચ રક્ષેદેનં સમન્તતઃ ।

રાજા હિ ધર્મપદ્મભાગં તસ્માત્પ્રાપ્નોતિ રક્ષિતાત્ ॥ ૨૩ ॥

એને આજીવિકા બાંધી આપી એનું સર્વ રીતે રક્ષણ કરવું; કારણકે બ્રાહ્મણનું રક્ષણ કરવાથી રાજા તેના ધર્મનો ઊંઘો ભાગ મેળવે છે. ૨૩

યત્ત માટે બ્રાહ્મણે શદ્ર પાસે ધન ન માગવું

ન યજ્ઞાર્થં ધનં શુદ્રાદિપ્રો મિલેત કર્હિચિત્ ।

યજ્ઞમાનો હિ મિલિત્વા ચણ્ડાલઃ પ્રેત્ય જાયતે ॥ ૨૪ ॥

બ્રાહ્મણે યજ્ઞ માટે શદ્ર પાસેથી ધન કદી માગવું નહિ; કારણકે એમ માગીને યજ્ઞ કરનારે મરણ પછી ચંડાળ જન્મે છે. ૨૪

કયો બ્રાહ્મણ મરીને કાગડાં ચાપે?

યજ્ઞાર્થમર્થં મિલિત્વા યો ન સર્વં પ્રયચ્છતિ ।

સ યાતિ માસતાં વિપ્રઃ કાકતાં વા શતં સમાઃ ॥ ૨૫ ॥

જે બ્રાહ્મણ યજ્ઞ માટે ભિક્ષા માગીને તે બધું યજ્ઞમાં આપી દેતો નથી, તે (મરીને) સો વર્ષ સુધી બાસપક્ષી કે કાગડાં-પણું પામે છે. ૨૫

દેવનું કે બ્રાહ્મણનું ધન ખર્ચ જનારની ડુગંતિ

દેવસ્વં બ્રાહ્મણસ્વં વા લોભેનોપદિનસ્તિ યઃ ।

સ પાપાત્મા પરે લોકે ગૃધ્રોઽચ્છિદ્યેન જીવતિ ॥ ૨૬ ॥

જે માણસ દેવધનને કે બ્રાહ્મણધનને લોભથી આગવે (અથવા ખર્ચ જાય) છે, તે પાપાત્મા ગ્રીચ જન્મમાં ગીધનાં-એકાંથી જીવે છે. ૨૬

વૈશ્વાનર યજ્ઞવિધાન

ઈદિ વૈશ્વાનરો નિત્યં નિર્વપેદદ્વર્પયે ।

કૃતાનાં પશુસોમાનાં નિષ્કૃત્યર્ચમસંમવે ॥ ૨૭ ॥

વર્ષ બદલાતાં સુધીમાં જો શાસ્ત્રીય પશુયાગ અને સોમયાગો ન થઈ શક્યા હોય, તો તે ન કરવાનો દોષ દૂર કરવા માટે બીજા વર્ષના આરંભમાં શુદ્ધ વગેરે પાસેથી ધન લઈને પણ નિત્ય વૈશ્વાનર યજ્ઞ કરવો. ૨૭

આપત્તિ ન હોય ત્યારે આપદ્ધર્મ ન હોય

આપત્કલ્પેન યો ધર્મ કુરુતેઽનાપદિ દ્વિજઃ ।

સ નામોતિ ફલં તસ્ય પરત્રેતિ વિચારિત્ત્વમ્ ॥ ૨૮ ॥

જો દ્વિજ આપત્તિ ન હોય તે વખતમાં પણ આપત્કાળનો ધર્મ આચરે છે, તે પરલોકમાં ધર્મનું ફળ પામતો નથી, એમ મનુષ્યે વિચારી નક્કી કર્યું છે. ૨૮

આપદ્ધર્મ આપત્તિવેળા જ

વિશ્વૈશ્વ દેવૈઃ સાધ્યૈશ્વ બ્રાહ્મણૈશ્વ મહર્ષિભિઃ ।

આપ્સુ મરણાદ્દીતૈર્વિધેઃ પ્રતિનિધિઃ કૃતઃ ॥ ૨૯ ॥

મરણથી ભય પામેલા વિશ્વદેવો, સાધ્યો, બ્રાહ્મણો અને મહર્ષિઓએ આપદ્ધર્મને (આપત્તિવેળા જ) મુખ્ય વિધિનો પ્રતિનિધિ કર્યો છે. ૨૯

સચક્રા છતાં ગૌલુધર્મ આચરનારો ફળ ન પામે

પ્રમુઃ પ્રથમકલ્પસ્ય યોઽનુકલ્પેન વર્તતે ।

ન સાંપરાયિકં તસ્ય દુર્મતેર્વિધતે ફલમ્ ॥ ૩૦ ॥

જો માણસ મુખ્ય વિધિ કરવાને સમર્થ હોય છતાં ગૌલુ વિધિએ વર્તે, તે દુર્બુદ્ધિ પારસીકિક ફળ ન પામે. ૩૦

બ્રાહ્મણ રાજા પાસે કોઈ દ્રવિયાદ ન કરે

ન બ્રાહ્મણો વેદયેત કિંચિદ્રાજનિ ધર્મવિત્ ।

સ્વવીર્યેણૈવ તાઞ્છિષ્યાન્માનવાનપકારિણઃ ॥ ૩૧ ॥

ધર્મ બ્રાહ્મણનારો બ્રાહ્મણ રાજાને (કોઈના અપરાધ વિષે) કંઈ (દ્રવિયાદ) ન જણાવે; પણ પોતાના (મંત્રોના) સામર્થ્યથી જ પોતાનો અપરાધ કરનારા માણસોને શિક્ષા કરે. ૩૧

રાજાના જળ કરતાં બ્રાહ્મણનું મંત્રગળ અધિક

સ્વવીર્યાદ્રાજવીર્યાંચ સ્વવીર્યં વલવત્તરમ્ ।

તસ્માત્સ્વેનૈવ વીર્યેણ નિગૃહ્નીયાદરીન્દ્વિજઃ ॥ ૩૨ ॥

(બ્રાહ્મણનું) પોતાનું સામર્થ્ય અને રાજાનું સામર્થ્ય એ બેમાં પોતાનું (મંત્ર) સામર્થ્ય વિશેષ જળવાન છે; તેથી બ્રાહ્મણે પોતાના જ સામર્થ્યથી શત્રુઓને શિક્ષા કરવી. ૩૨

બ્રાહ્મણનું આ મંત્રગળ

શ્રુતીરથર્થાઙ્ગિરસીઃ કુર્યાદિત્યપિચારયન્ ।

વાકુશસ્ત્રં વં બ્રાહ્મણસ્ય તેન હન્યાદરીન્દ્વિજઃ ॥ ૩૩ ॥

તેણે વિચાર કર્યા વિના જ (શત્રુઓ સામે) અથવેદના અંગિરાશ્વપિએ કહેલા મંત્રોનો (અભિચાર તરીકે) ઉપયોગ કરવો. (મંત્રરૂપ) વાણી એ જ બ્રાહ્મણનું શસ્ત્ર છે; તેનાથી

પ્રાક્ષણે શત્રુઓને હણવા. ૩૩

[તદસ્ત્વં સર્વવર્ણાનામનિવાયં ચ શક્તિઃ ।

તપોવીર્યપ્રભાવેણ અવધ્યાનપિ વાધતે ॥

પ્રાક્ષણું એ (આભિચારિક મંત્રોચ્ચારરૂપી) અસ્ત્ર,
(એવું મહાબળવાન છે કે) હરકોઈ વર્ણના લોકોથી પોતાની
શક્તિ દ્વારા રોડી શકાતું નથી; (એટલું જ નહિ પણ) તપરૂપી
વીર્યના પ્રભાવથી એ અસ્ત્ર ન ભારી શકાય એવા (મહાબળ-
વાન) લોકોને પણ ભારી નાખે છે.)"

મણે વર્ણ પોતપોતાના બળથી આપત્તિ દૂર કરે

ક્ષત્રિયો બાહુવીર્યેણ તરંદાપદમાત્મનઃ ।

ઘનેન વૈશ્યશૂદ્રૌ તુ જપહોર્મદ્વિજોત્તમઃ ॥ ૩૪ ॥

ક્ષત્રિય બાહુબળથી પોતાની આપત્તિ દૂર કરે; વૈશ્ય અને
શૂદ્ર ધનથી આપત્તિ દૂર કરે; પણ શ્રેષ્ઠ પ્રાક્ષણ (આભિ-
ચારિક) જપહોમોથી આપત્તિ દૂર કરે. ૩૪

પ્રાક્ષણ કાણ કહેવાય ?

વિધાતા ક્ષાસિતા વક્તા મૈત્રી શ્રાક્ષણ ઉચ્યતે ।

તસ્મૈ નાકુશ્ઠં વ્રૂપાન્ન શુષ્કાં શિરમીરયેન્ ॥ ૩૫ ॥

વેદોક્ત કર્મો કરનારો, પુત્ર તથા શિષ્ય આદિને શિક્ષણ
આપનારો, પ્રાર્થાશ્રિત વગેરે ધર્મો કહેનારો, તેમ જ બધાં
પ્રાણીઓ વિષે મૈત્રી રાખનારો પ્રાક્ષણ કહેવાય છે. (આને
શિક્ષા કરે, એમ) અનિષ્ટ કહેવું નહિ; તેમ જ તેને કટોર વાણી

• નિર્જંબસામરે જાપેલી કસ્ટૂરીની મજૂન દીકરાશાસ્ત્રી મનુ-
સ્મૃતિની પાંચમી આટતિમાં આ ક્ષેપક શ્લોક મળે છે. ૬૭૧૩ તેના
૫૨ દીકરા લખી નથી.

કહેવી નહિ. ૩૫

આટલાં અગ્નિહોત્ર-હોમ ન કરી શકે

ન વૈ કન્યા ન યુવતિર્નાલ્યવિધો ન વાલિશઃ ।

હોતા સ્યાદગ્નિહોત્રસ્ય નાર્તો નાસંસ્કૃતસ્તથા ॥ ૩૬ ॥

કન્યા, (પરણેલી છતાં) જુવાન સ્ત્રી, થોડું બણેલો, મૂર્ખ,

રાખી અને ઉપનયન (જનોઈના) સંસ્કારથી રહિત હોય તે;

એટલાં અગ્નિહોત્રનો (સવારસાંજનો) હોમ કરનાર ન.

થઈ શકે. ૩૬

વેદપારંગત હોય તે જ હોમ કરનાર થાય

નરકે હિ પતન્ત્યેતે જુહન્તઃ સ ચ યસ્ય તત્ ।

તસ્માદ્વૈતાનકુશલો હોતા સ્યાદ્વેદપારમઃ ॥ ૩૭ ॥

છતાં તે કન્યા આદિ જે હોમ કરે, તે તેઓ અને જેના

વતી તેઓ હોમ કરે, તે બધાં નરકમાં જ પડે છે; માટે શ્રીત-

કર્મમાં કુશળ અને વેદમાં જે પારંગત હોય તે જ હોતા થાય.

ધનસંપત્તિવાળો બ્રાહ્મણ અગ્નિહોત્રનું ફળ ક્યારે મેળવે?

પ્રાજાપત્યમદત્વાઽશ્વમન્યાધેયસ્ય દક્ષિણામ્ ।

અનાહિતાગ્નિર્ભવતિ બ્રાહ્મણો વિભવે સતિ ॥ ૩૮ ॥

અગ્નિહોત્ર રાખીને જે બ્રાહ્મણ સંપત્તિ હોય છતાં પ્રજા-

પતિ દેવતત્રાણા ઘોડાની દક્ષિણા આપતો નથી, તે અગ્નિહોત્ર

રાખ્યા છતાં અગ્નિહોત્રનું ફળ પામતો નથી. (માટે અગ્નિહોત્ર

રાખનારે તે દક્ષિણા દેવી જોઈએ.) ૩૮

ખીર્મ પુણ્યકર્મ કરે, પણ આવી દક્ષિણાવાળા મદન કરે

પુણ્યન્યન્યાનિ કુર્વીત શ્રદ્ધાનો જિતેન્દ્રિયઃ ।

ન ત્યલ્પદક્ષિર્ણયર્ઙ્યજન્તે હ કથંચન ॥ ૩૯ ॥

અદ્વાણુ જિતેન્દ્રિય પ્રાણણુ ભલે ખીજાં પુણ્યકાર્યો કરવાં,
પણ (શાસ્ત્રમાં કહ્યાથી) ઓછી દક્ષિણાવાળા યજ્ઞોથી યજન
ન કરવું. ૩૯

ઓછી દક્ષિણાવાળા યજ્ઞથી નુકસાન

इन्द्रियाणि यशः स्वर्गमायुः कीर्तिं प्रजाः पशुन् ।

हन्त्यल्पदक्षिणो यज्ञस्तस्मान्नाल्पधनो यजेत् ॥ ૪૦ ॥

ઓછી દક્ષિણાવાળો યજ્ઞ ઇન્દ્રિયો, યશ, સ્વર્ગ, આયુષ,
કીર્તિ, પ્રજા અને પશુઓને હણે છે, તેથી થોડા ધનવાળાએ
યજ્ઞ કરવો નહિ. ૪૦

અગ્નિહોત્રી હોમ ન કરે તો પ્રાપ્તિ

+ [અગ્નિહીનો દહેદ્રાણ્ મન્ત્રહીનસ્તુ ઋત્વિજઃ ।

દીક્ષિતં દક્ષિણાહીનો નાસ્તિ યજ્ઞસમો રિપુઃ ॥

[યજ્ઞ જે અગ્નિહોત્રરહિત કરાયો હોય તો આખા દેશને
ખાળી નાખે; પણ જે મન્ત્રરહિત કરાયો હોય તો (એ યજ્ઞ
કરાવનારા) પ્રાણણોને ખાળી નાખે અને જે દક્ષિણારહિત
કરાયો હોય, તો એ યજ્ઞ કરવાની દીક્ષા લીધેલા-યજ્ઞમાનને
ખાળી નાખે છે; આમ (કોઈ પણ અંગની ખામીવાળા) યજ્ઞ
જેવો કોઈ શત્રુ નથી.]

अग्निहोत्रपविष्याग्नीन्प्राक्ष्यः कामकारतः ।

चान्द्रायणं चरेन्माસं वीरह्न्यासमं हि तत् ॥ ૪૧ ॥

જ અગ્નિહોત્રી પ્રાણણુ, ખાણીપ્રૂઝીને સત્તારસાંજ અગ્નિમાં

+ નિર્જપસાગં ઠાપેલો મનુરમ્ભિ(સંસ્કૃત દીક્ષારાગી)ની

* પાંચમી આરતિમાં આ દોષક યજ્ઞોક મળે છે. (એના ઉપર
કુદરતની દીક્ષા નથી.)

હોમ ન કરે, તેણે એક મહિનો ચાંદ્રાયણવ્રત કરવું; કેમકે
હોમસાગ, એ પુત્રહત્યા સમાન છે. ૪૧

શૂદ્ર પાસેથી ધન મેળવી અગ્નિહોત્ર ન સેવવું

યે શૂદ્રાદધિગમ્યાર્થમગ્નિહોત્રમુપાસતે ।

ઋત્વિજસ્તે હિ શૂદ્રાણાં બ્રહ્મવાદિષુ ગર્હિતાઃ ॥ ૪૨ ॥

જે પ્રાણણે શૂદ્ર પાસેથી ધન લઈ અગ્નિહોત્ર સેવે છે,
તેઓ શૂદ્રોના ઋત્વિજે હોઈ પ્રજ્ઞવાદીઓમાં નિંદાય છે. ૪૨

એ અગ્નિહોત્રનું ફળ તે શૂદ્રને મળે

તેषां सततमज्ञानां वृषलाग्न्युपसेविनाम् ।

पदा मस्तकमाक्रम्य दाता दुर्गाणि संतरेत् ॥ ४३ ॥

એ શૂદ્રનો અગ્નિ સેવનારા અથોત્ શૂદ્રનો પાસેથી ધન
લઈ અશાસ્ત્રીય અગ્નિહોત્ર ઉપાસનારા તે અજ્ઞાની પ્રાણણેનાં
માથાને (પેલો) શૂદ્ર દાતા પગથી ઢખાવીને એટલે તેના
માથા પર નિરંતર પગ મૂકી પરલોકમાં સંકટો તરી જાય છે,
(અર્થાત્ એ અગ્નિહોત્રનું ફળ તે અગ્નિહોત્રીઓને મળતું નથી,
પણ શૂદ્ર દાતાને મળે છે.) ૪૩

પ્રાપ્તિ થાયે કરવાનું ?

अकुर्वन्निहितं कर्म निन्दितं च समाचरन् ।

प्रसक्तश्चेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः ॥ ४४ ॥

શ્રુતિ પણ આમ જ કહે છે : ' વીરહા વા અથ દેવતાં મવતિ
ચોડમિમુદ્રામયતે । જે અગ્નિહોત્રના અગ્નિને ઉજાડ રાખે છે અર્થાત્ સવાર-
સાંજ આપવાની આદુતિઓ ન આપે, તો એ અગ્નિહોત્રનો ઘાતક
માણસ પુત્રહત્યાનો યાપ-નેને પુત્રહત્યા કરવાનું પાપ લાગે; અથવા
તેના પુત્રનો નાશ જ થાય. (કુલ્લૂક)

જે માણસ વેદશાસ્ત્રોક્ત કર્મ કરતો નથી અને નિર્દિત કર્મ આચરે છે, તેમજ જે ઈંદ્રિયોના વિષયોમાં અતિશય આસક્ત રહે છે, તે પ્રાયશ્ચિત્તને પાત્ર હરે છે.* ૪૪

પ્રાયશ્ચિત્ત સંબંધી ચત્તભેદ

અકામતઃ કૃતે પાપે પ્રાયશ્ચિત્તં વિદુર્વૃથાઃ ।

કામાકારકૃતેઽપ્યાહુરેકે શ્રુતિનિર્દર્શનાત્ ॥ ૪૫ ॥

વિદ્વાનો અજાણતા કરેલા પાપ માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે, ત્યારે કેટલાક વિદ્વાનો શ્રુતિનું ઉદાહરણ આપી જાણી જોઈને કરેલાં પાપ માટે પણ પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે. ૪૫

અજાણતા ને જાણતાં કરેલાં પાપથી શુદ્ધિ

અકામતઃ કૃતં પાપં વેદાભ્યાસેન શુદ્ધયતિ ।

કામતસ્તુ કૃતં મોહાત્પ્રાયશ્ચિત્તૈઃ પૃથગ્વિધૈઃ ॥ ૪૬ ॥

અજાણતાં કરેલાં પાપની શુદ્ધિ વેદના અભ્યાસથી થાય

* સંધોપાસન આદિ નિત્યકર્મ અને મુદ્ધર્તનો સ્પર્શ વગેરે કરીને કરવાનું સ્નાનાદિ નૈમિત્તિક કર્મ જે ન કરે, તેમજ શાસ્ત્રે નિષેધેલાં હિંસા વગેરે નિંદ્ય કર્મ આચરે અને શાસ્ત્રે નહિ કહેલાં કે નહિ નિષેધેલાં વિષયસેવનમાં અતિશય જે આસક્ત રહે, તે માણસ પ્રાયશ્ચિત્તને ચેત્ત્ર મણુવ્ય છે, એમ અહીં જણાવ્યું છે. (કુસ્તુક)

÷ શ્રુતિનું તે ઉદાહરણ આ છે : ‘દુર્લો વર્તીત્ સાહાત્કેમ્યઃ પ્રાયચ્છત્ સમક્ષીજા વસ્ત્રેત્યાવદત્ સ પ્રજયતિમુપાચાવત્ તસ્માત્તમુપદબ્ધે પ્રાયચ્છત્ । ઇન્દ્રે જાણી જોઈને ચતિઓને કૃતરાઓને આપી દીધા; પછી તેના પ્રાયશ્ચિત્ત માટે તે બ્રહ્મરેષ પાસે ગયો; ત્યારે બ્રહ્મરેવે તેને ઉપદેશ્ય નામનું કર્મ પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે કરવા કહ્યું.’ આ ઉપરથી સાબિત થાય છે, કે જાણી જોઈને કરેલા પાપ માટે પણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું છે જ. (કુસ્તુક)

છે; પણ જાણીપૂજીને મોહથી કરેલાં પાપની શુદ્ધિ તો જુદી-જુદી જાતનાં પ્રાયશ્ચિત્તોથી થાય છે.* ૪૬

પ્રાયશ્ચિત્તને પાત્ર બનેલો, તે કયાં વિના સજ્જનો સાથે
સંબંધ ન રાખી શકે

પ્રાયશ્ચિત્તીયતાં પ્રાપ્ય દૈવાત્પૂર્વકૃતેન વા ।

ન સંસર્ગ વ્રજેત્સન્દિઃ પ્રાયશ્ચિત્તેઽકૃતે દ્વિજઃ ॥ ૪૭ ॥

જે દ્વિજ (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય કે વૈશ્ય) દૈવયોગે પ્રમાદથી અથવા પૂર્વજન્મના કર્મને લીધે પ્રાયશ્ચિત્તને પાત્ર થાય છે, તેણે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા વિના સજ્જનોની સાથે (કાઈ પણ) સંબંધ કરવો નહિ. ૪૭

પ્રાયશ્ચિત્તની વ્યાખ્યા

[પ્રાયો નામ તપઃ પ્રોક્તં ચિત્તં નિશ્ચય ઉચ્યતે ।

તપો નિશ્ચયસંયુક્તં પ્રાયશ્ચિત્તમિતિ સ્મૃતમ્ ॥

‘પ્રાય’ એટલે ‘તપ’ કહેવાય છે અને ‘ચિત્ત’ એટલે ‘નિશ્ચય’ કહેવાય છે; તેથી નિશ્ચય સાથેના તપને જ ‘પ્રાય-ચિત્ત’ એ પ્રમાણે કહ્યું છે.]

કર્મવિપાક બેડેલા કપનું કારણ

इह दुश्चरितैः केचित्केचित्पूर्वकृतैस्तथा ।

પ્રાપ્નુવન્તિ દુરાત્માનો નરા સ્વવિપર્યયમ્ ॥ ૪૮ ॥

* અગત્યનાં જે પાપ થઈ ગયે તે નાનાં પ્રાયશ્ચિત્તનો અધિકારી બને છે અને જાણી બેઠેલાં પાપકર્મ કરે તે તે મોટાં પ્રાયશ્ચિત્તનો અધિકારી થાય છે, એમ અધિકારીનું જ અહીં મુખ્ય છે; તે તે જાતનાં પ્રાયશ્ચિત્તો નો આગળ ઉપર જનાવાગે. (કુલ્લુક)

કેટલાક કુષ્ઠાત્મા માણસો આ જન્મમાં કરેલાં કુષ્ઠ કૃત્યો-
થી જન્મે કેટલાક પૂર્વ જન્મમાં કરેલાં દુરાચરણોથી રૂપની
વિકૃતિ (બેરોળ રૂપ) પામે છે. ૪૮

શુદ્ધાંશુદ્ધાં પાપનાં પ્રત્યક્ષ રૂળ

ગુવર્ણચૌરઃ કૌનરુચં ગુરાપઃ ક્યાવદન્તતામ્ ।

મણ્ણદા ક્ષયરોગિત્વં દૌશ્વમ્યં ગુરુતલ્પગઃ ॥ ૪૯ ॥

પિશુનઃ પૌતિનાસિક્યં છચકઃ પૂતિવચ્ચતામ્ ।

ધાન્યચારોઽજ્ઞહીનત્વમાતિરેક્યં તુ મિથકઃ ॥ ૫૦ ॥

અન્નહર્તાઽમયાવિત્ત્યં મૌક્યં વાગવહારકઃ ।

વસ્ત્રાપહારકઃ શ્વેત્યં પદ્મતામઘહારકઃ ॥ ૫૧ ॥

एवં कर्मविशेषेण जायन्ते सद्विगर्हिताः ।

जडमूकान्धवधिरा विकृताकृतयस्तथा ॥ ५२ ॥

[દીપહર્તા મવેદન્ધઃ કાળો નિર્વાપકો મવેત્ ।

* હિંસયા વ્યાધિભૂયસ્ત્વમરોગિત્વમહિંસયા ॥

દીવો ચેરનારો આંધળો થાય છે; દીવો બુઝાવી દેનારો લાણી થાય છે; હિંસા કરવાથી અનેક વ્યાધિઓ થાય છે અને અહિંસાથી નીરાગીપણું રહે છે.]

શુદ્ધિ માટે પ્રાયશ્ચિત્ત જરૂરી

ચરિત્તવ્યમતો નિત્યં પ્રાયશ્ચિત્તં વિશુદ્ધયે ।

નિન્દ્યૈર્હિ લક્ષ્ણૈર્યુક્તા જાયન્તેઽનિષ્કૃતૈનસઃ* ॥ ૫૩ ॥

આથી, વિશુદ્ધિ માટે નિત્ય પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ; કારણકે પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરનારાઓ નિંદા લક્ષણો સાથે જન્મે છે. ૫૩

* આ ક્ષેપક શ્લોકનો ઉત્તરાર્થ કુલ્લુક દીકાકાર આમ લખે છે : ' હિંસાદન્ધિઃ સદાચી વાતાઃ પારદારિકઃ । હિંસા કરવામાં પ્રીતિવાળો માણસ હમેશાં રોગી રહે છે અને પારકી બીઓ સાથે વ્યભિચાર ખેલનારો વાણુના રાખવાળો થાય છે. ' (કુલ્લુક)

* અહીં 'અનિષ્કૃતૈનસઃ' એ વિશેષણનો અર્થ આ છે : 'અનિષ્કૃતમ્-અનાશિતમ્' એનું મેલન-અકૃતપ્રાયશ્ચિત્તઃ । જેઓએ પ્રાયશ્ચિત્તો દ્વારા પાપનો નાશ કર્યો નથી તેઓ જીવન જન્મોમાં ભોગવેલાં પાપકર્મનાં ફળ બાકી રહેવાથી આ લોકમાં ઉપર શ્લોકો. ૪૬-૫૨માં જણાવેલાં નિંદા લક્ષણોવાળા જન્મે છે; એટલે વિશુદ્ધિ થવા સારુ અત્રે પાપ દૂર કરવા માટે (પાપી હોય તેણે) પ્રાયશ્ચિત્ત સદા કરવું જ જોઈએ, એ રીતે આ પ્રાયશ્ચિત્ત કર્મ તે નૈમિત્તિક નથી, પરંતુ 'અનિષ્કૃતૈનસઃ' એવું વિશેષણ આ શ્લોકમાં મદલ કરેલું છે, તેથી વિશુદ્ધિ માટે અવશ્ય તે આચરવું જોઈએ; એવો ઉપદેશ કરેલો મોવાથી પાપનો નાશ જે ઇચ્છનાર એમાં અધિકારી હરે છે. (કુલ્લુક)

મહાપાપ

મથહત્યા મુરપાનં સ્તેયં ગુર્વજ્ઞનાગમઃ ।

મહાન્તિ પાતકાન્યાહુઃ સંસર્ગથાપિ તૈઃ સદ્ ॥ ૫૪ ॥

અહત્યા, મઘપાન, (સોના વગેરેની) ચોરી, ગુરુપત્ની સાથે વ્યભિચાર અને એ કરનારા સાથે સંબંધ રાખવો, એને મહાપાપો કહે છે. ૫૪

અહત્યા જેવાં પાપ

અનૃતં ચ સમુત્કર્ષે રાજગામિ ચ પૈશુનમ્ ।

ગુરોશ્વાલીકનિર્વન્ધઃ સમાનિ મથહત્યયા ॥ ૫૫ ॥

(આપવડાઈ જણાવવા) બૂડાણું હાંકવું, રાજ આગળ ચાડીચૂગણી કરવી અને ગુરુ પર ખોટો દોષ ચઢાવવો, એ પાપો અહત્યા સમાન છે. ૫૫

મઘપાન જેવાં પાપ

મહોજ્જતા વેદનિન્દા કૌટસાક્ષ્યં મુહુદ્વયઃ ।

ગર્હિતાનાદ્યયોર્જગ્ધિઃ મુરપાનસમાનિ પટ્ ॥ ૫૬ ॥

વેદ લણી અકથાસ ન રાખવાથી તે બૂલી જવા, વેદની નિંદા કરવી, ખોટી સાક્ષી પૂરવી, મિત્રનો વધ કરવો અને

† રાત્રિદષ્ટિએ જે આઘજીનો વધ કરનાર સામિત થાય, તે જ આઘજીનો વધ કરનાર ગણાય અને તેને જ અહત્યા કહે છે; આ અભિપ્રાય સનાતન જણાવે છે : ‘ગમૂર્દિગ્ધ્યમ્મને સ્વિગ્ધ્યમ્મ્મોડપિ ત્થા । મનુસિય સ્વજેઃ પ્રાગ્દર્શનમાદુર્દેહપ્પાત્ત કમ્ । માય, જમીન કે સોનું કેઈ પડાઈ સે અથરા પોનાની પત્ની સાથે (કેઈ બીજો ખરાય) સંબંધ કરે, ત્યારે (એવું કરનાર) જે માણસને હિંદી આઘજી પ્રાણ હોડે, તેને આઘજીની હત્યા કરનાર ગણવે.’ (કન્દુક)

નિંદિત તથા નિષિદ્ધ વસ્તુઓ ખાવી-એ છ પાપો સુરાપાન
સમાન (દારૂ પીવા જેવાં) છે. ૫૬

સોનું ચોરવા જેવાં પાપ

નિરોપસ્યાપહરણં નસાશ્વરજતસ્ય ચ ।

ભૂમિવન્નમણીનાં ચ રુકમસ્તેયસમં સ્મૃતમ્ ॥ ૫૭ ॥

દોઢની થાપણુ ઓળવવી તથા મનુષ્ય, ઘોડો, ચાંદી,
જમીન, હીરા કે મણિ પડાવી લેવા, એ સોનાની ચોરી કર્યા
જેવું પાપ છે. ૫૭

ગુરુપત્ની સાથે બ્યભિચાર કર્યાં જેવાં પાપ

રેતઃસેકઃ સ્વયોનીષુ કુમારીબ્વન્ત્યજાસુ ચ ।

સલ્યુઃ પુત્રસ્ય ચ સ્ત્રીષુ ગુરુતત્પસમં વિદુઃ ॥ ૫૮ ॥

સગી બહેનોમાં, કુંવારી કન્યાઓમાં, અંત્યજ-સ્ત્રીઓમાં
તેમ જ મિત્ર અને પુત્રની પત્નીઓમાં વીર્યસિંચન કરવું, એને
ગુરુપત્ની સાથે બ્યભિચાર કર્યાં જેવું પાપ ઠહે છે. ૫૮

ઉપપાત્તો

ગોચ્છોડ્યાઙ્યસંયાજ્યપારદાર્યાત્મવિક્રયાઃ ।

ગુરુમાતૃપિતૃયાગઃ સ્વાધ્યાયાગ્ન્યોઃ સુતસ્ય ચ ॥ ૫૯ ॥

પરિવિચ્છિતાનુઙ્જેઙ્નદે પરિવેદનમેવ ચ ।

તપોર્દાનં ચ કન્યાપાસ્તયોરેવ ચ યાજનમ્ ॥ ૬૦ ॥

કન્યાયા દૂષણં ચૈવ વાર્ષુપ્યં વ્રતલોપનમ્ ।

તડાગ્નારામદારાણામપત્યસ્ય ચ વિદ્રવઃ ॥ ૬૧ ॥

ગ્રાત્યતા ચાન્ધવત્યાગો મૃત્યાધ્યાપનમેવ ચ ।

મૃત્યા ચાધ્યયનાદાનમપ્પ્યાનાં ચ વિક્રયઃ ॥ ૬૨ ॥

સર્વાકિરેણ્યધીકારો મહાયન્ત્રપ્રવર્તનમ્ ।

* હિંસૌપધીનાં સ્વ્યાઙ્ગીચોઽભિચારો મૂલકર્મ ચ ॥ ૬૩ ॥

ઇન્ધનાર્થમશુષ્કાણાં દ્રુમાણામવપાતનમ્ ।

આત્માર્થ ચ ક્રિયાસ્મ્મો નિન્દિતાન્નાદનં તથા ॥ ૬૪ ॥

અનાદિતાપ્રિતા સ્તેયમૃણાનામનપક્રિયા ।

અસચ્છાસ્ત્રાધિગમનં કૌશીલવ્યસ્ય ચ ક્રિયા ॥ ૬૫ ॥

ધાન્યકુપ્પયશુસ્તેયં મઘપસ્ત્રીનિપેવણમ્ ।

સ્ત્રીશુદ્રવિદૂક્ષત્રવધો નાસ્તિક્યં ચોપપાતકમ્ ॥ ૬૬ ॥

ગાયત્રો વધ કરવો, યજ્ઞ કરવા યોગ્ય ન હોય એવાને યજ્ઞ કરાવવો, પરસ્ત્રી સાથે વ્યભિચાર કરવો, પોતાની જાતનું વેચાણ કરવું; શુરુ, માતા, પિતા, વેદનો સ્વાધ્યાય, શ્રૌતસ્માર્ત અગ્નિઓ તથા પુત્રનો ત્યાગ કરવો; મોટાભાઈને કુંવારો રાખી નાના-ભાઈએ પરણી મોટાને પરિવિનિ કરવો; આમ નાનાએ પર-ણીને અગ્નિદોષ રાખી પરિવેષ્ટા થવું; એ બંનેને કન્યા આપવી, એ બેયને યજ્ઞ કરાવવા; કન્યાને દૂધિત કરવી, અયોગ્ય વ્યાજ લેવું, મતનો લોપ કરવો; જળાશય, બાગ, પત્ની તથા પુત્રને વેચવાં; ઉપનયન આદિ સંસ્કારો ન કરવા, બાંધવોનો ત્યાગ કરવો, પગાર લઈ લણાવવું, પગાર આપી બળવું, વેચાણને અયોગ્ય એવી વસ્તુઓ વેચવી, સોનારૂપા વગેરેની બધી ખાણો ઉપર અધિકાર કરવો, મોટાં યંત્રો ચલાવવાં, ઔષધિઓ વાટવી, સી ઉપર શુદ્ધરસ ચલાવવું, મારણ પ્રયોગ કરવા, વરીકરણાદિ

* નાનો પરખે તે મોટો કુંવારો રહે. નો મોટો ભાઈ પરિવિનિ અને પરખનાર નાનો ભાઈ પરિવેષ્ટા કરેલા છે.

કરવું, ઇંધણાં માટે લીલાં ગ્રાહ કાપી નાખવાં, કેવળ પોતાને
માટે જ રસોઈ વગેરે ક્રિયા કરવી, નિંદિત અન્ન ખાવું, અગ્નિ-
હોત્રનો ત્યાગ કરવો, ચોરી કરવી, કરજ ભરપાઈ ન કરવું,
(વેદ વિરુદ્ધ) ખરાબ શાસ્ત્રોનું સેવન કરવું; નાચ, નાટક આદિ
તમાશા કરવા; ધાન્ય, સોનાચાંદી સિવાયની ધાતુઓ અને
પશુઓની ચોરી કરવી; દાડડિયણુ સ્ત્રીનો સંગ કરવો; સ્ત્રી,
શૂદ્ર, વૈશ્ય તથા ક્ષત્રિયનો વધ કરવો અને નાસ્તિકતા—એ
બધાં ઉપપાતકો છે. ૫૯-૬૬

જાતિથી બ્રહ્મ કરનાર પાપ

ब्राह्मणस्य रुजःकृत्या घ्रातिश्चेयमद्ययोः ।

जैह्म्यं च मैथुनं पुंसि जातिभ्रंशकरं स्मृतम् ॥ ६७ ॥

બ્રાહ્મણને (માર મારી) પીડા કરવી, ન સૂંધવા જવા
પદાર્થો અને દાડૂ સૂંધવા, કુટિલતા (વાંકાઈ) અને પુરુષની
સાથે મૈથુન—એને જાતિભ્રંશકર (જાતિથી બ્રહ્મ કરનાર) પાપ
કહ્યાં છે. ૬૭

વર્ણસંકરતા કરનાર પાપ

खराश्वोष्ट्रमृगेमानामजाविक्रवधस्तथा ।

संकरीकरणं ज्ञेयं मीनाहिमहिषस्य च ॥ ६८ ॥

ગધેડાં, ઘોડાં, જિંટ, હરણિયાં, હાથી, ઘેડાં, બકરાં, માછલાં,
સાપ અને પાકાનો વધ કરવો, એને વર્ણસંકરતા કરનાર પાપ
જાણવું. (એટલે તેઓનો વધ કરનારો વર્ણસંકર થાય છે.) ૬૮

અપાત્ર કરનાર પાપ

निन्दितेभ्यो घनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनम् ।

अपात्रीकरणं क्षेयमसत्यस्य च मापणम् ॥ ६९ ॥

નિંદિતો પાસેથી ધન લેવું, વેપાર કરવો, શૂદ્રની સેવા કરવી અને અસત્ય બોલવું, અને અપાત્રીકરણ પાપ બાંધવું. (અર્થાત્ એ કરનારને અપાત્ર બાણવો.) ૬૬

મહિનતા કરનાર પાપ

કૃમિકીટવયોહત્યા મધાનુગતમોજનમ્ ।

ફલૈઃકુસુમસ્તેયમર્ચૈર્ચ ચ મલાવહમ્ ॥ ૭૦ ॥

કૃમિ, કીડા અને પક્ષીની હત્યા, દારૂ સાથે બળેલું ભોજન; ફળ, લાકડાં અને ફૂલની ચોરી અને અધીરતા—એ મહિની-કરણ (મહિન કરનાવાળાં) પાપો છે. ૭૦

પૂર્વોક્ત પાપોનાં પ્રાયશ્ચિત્ત

एतान्येनांसि सर्वाणि यथोक्तानि पृथक्पृथक् ।

यैर्यंत्रैરપોह्यन्ते तानि सम्यङ्निमोघत ॥ ૭૧ ॥

આ જુદાંજુદાં સર્વ પાપો ને કહ્યાં, તે ને ને પ્રતોથી દૂર કરાય છે, તે બરાબર તમે સાંભળો. ૭૧

બ્રહ્મહત્યાનાં પ્રાયશ્ચિત્તોઃ પ્રકાર ૧લો, બ્રાહ્મણ માટે -

મહા દ્વાદશ સમાઃ કુટીં કૃત્વા વને વસેન્ ।

મૈશાદ્યાત્મવિશુદ્ધયર્થં કૃત્વા શવશિરોધ્વજમ્ ॥ ૭૨ ॥

‘બ્રહ્મહત્યા’ કરનારો (બ્રાહ્મણ) પોતાની ત્રિશુદ્ધિ માટે બાર વર્ષ સુધી વનમાં ઝૂંપડી બાંધી રહે, માર્યા ગયેલા બ્રાહ્મણની ખોપરીનું (ઝૂંપડી પર) નિશાન રાખે અને શિશાનું ભોજન કરે.

x મમ બ્રહ્મહત્યા માટે આનું પ્રાયશ્ચિત્ત લખે છે :

‘સામાન્યપૂર્વાણિ યાન્યમંદરિપિતાનિ ચ ।

સંવિજ્ઞેતાનિ શનૈર્નિમ્બમે મુક્તવચ્ચનં ॥

પ્રકાર રહે, ક્ષત્રિય માટે

લક્ષ્યં શસ્ત્રમૃતાં વા સ્પાદિદુષામિચ્છયાત્મનઃ ।

પ્રાસ્યેદાત્માનમગ્રૌ વા સમિદ્વે ત્રિસ્વાકૃશિરાઃ ॥ ૭૩ ॥

અથવા (જો તે હત્યા કરનાર ક્ષત્રિય હોય, તો તેણે) પોતાની ઇચ્છાથી શસ્ત્ર ધારણ કરનાર (અને 'આ પોતાના પાપનો નાશ કરવા માટે શસ્ત્રોનું નિશાન બન્યો છે' એમ જાણતા) પુરુષોનું નિશાન* થવું; અથવા પોતાના શરીરને

હૂણ(ગાંધ)ને દેહિ મે મિશ્માંનો વિત્યાવ્ય સંવરેત્ ।

પ્રકાશકં ચરેદ્ મિશ્યં તત્કલ્પનાં વર્કં વિવેત્ ॥

અભિહત્યા કરનારે બિહ્યા માટે જોનો મનમાં સંકલ્પ પણ હોય ન હોય, એવાં જુદાંજુદાં સાત ધેર બિહ્યા લેવા જવું; તે પણ ધીમેથી, રસોઈ થઈ ગયા પછી અને ધરનાં માણસો જામી લે, તે વખતે જવું; તેમ જ તે તે ધરમાં દાખલ થઈ 'મને અભિહત્યારાને બિહ્યા આપો,' એમ પોતાનું પાપ જલ્દેર કરવું; એમ એક જ વખત બિહ્યા માટે જવું અને હદામ બિહ્યા ન મળે, તો (તે દિવસે) પાણી પીને ચમતી લેવું.*

અવિપ્પપુરાણમાં હતું છે:

* ત્રિગુણાઃ ક્ષત્રિયાણાં તુ વેશ્યાનાં ત્રિગુણાઃ સ્મૃતાઃ ।

ચતુર્ગુણાન્તુ ક્ષત્રિયાણાં પર્વદુક્તા યદ્વત્ત્વનામ્ ॥

પર્વદુક્તત્વં પ્રાપ્તં શુદ્ધયે વાગ્ધર્મણામ્ ।

જ્ઞાનજોએ પોતાનાં પાપકર્મની વિશુદ્ધિ માટે ત્રણ બનાવનારા તોટલા બ્રાહ્મજોની સભા બોલાવી લેાય, તેથી એમણી સભા ક્ષત્રિયોએ, તેથી ત્રણમણી સભા વૈશ્યોએ અને તેથી ચારમણી સભા શૂદ્રોએ બોલાવવી.* આ વચનથી આમ સંભવે છે, કે ક્ષત્રિય આદિ ત્રણ વર્ણના બ્રાહ્મજોએ અનુક્રમે એમણું, ત્રણમણું તથા ચારમણું પ્રાપ્તિ સમગ્રવું. (કુલ્લક)

* જોની રીતે નિશાન થવું કે જોની ચેતે મરી જાય અથવા

બળબળતા અગ્નિમાં ત્રણવાર ઝંધે માથે ઝંપલાવવું. ૭૩

-પ્રકાર ત્રીજો, દાત્રિય માટે તથા ત્રણ વર્ષ માટે

યજેત વાઙ્મયમેધેન સ્વર્જિતા ગોસવેન વા ।

અભિજિદ્ધિશ્ચિદ્ધિમ્યાં વા ત્રિવૃતાચ્છિદ્ધતાપિ વા ॥ ૭૪ ॥

અથવા તેણે અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવો; અથવા (હરકોઈએ)

સ્વર્ગજિત્, ગોસવ, અભિજિત્ કે ચિદ્ધિજિત્ યજ્ઞ અથવા ત્રિવૃત્ કે અચ્છિદ્ધિત્ યજ્ઞ કરવા.† ૭૪

પ્રકાર ચોથો, ત્રણ વર્ષ માટે

જપન્ વાઙ્મયત્તમં વેદં યોજનાનાં શતં પ્રજેત્ ।

પ્રહ્નહત્યાપનોદાય મિત્તશુદ્ધિયતેન્દ્રિયઃ ॥ ૭૫ ॥

અથવા પ્રહ્નહત્યા ટાળવા સારું (ત્રણ વર્ષ) ઈન્દ્રિયોને

* મરણુતોલ ધર્મ જાપ; એમ કરવાથી તે શુદ્ધ થાય છે. ચાતુવશ્કય પણ એમ જ કહે છે : 'સંપ્રામે વા હતો લક્ષ્મીભૂતઃ શુદ્ધિમવાનુવાત્ । મૃતકલ્પઃ પ્રહારતો જીવન્નપિ વિશુદ્ધયતિ । અથવા લગ્નાર્થમાં તે માર્થો જાપ અને એમ શસ્ત્રધારીઓનું જો નિશાન બને તો શુદ્ધિ પામે છે. એ રીતે નિશાન બનેલો તે પાપી શસ્ત્રપ્રહારથી પીડાઈને મૃત્યુ ભેગો ધર્મ જાપ, છતાં કદાચ જીવતો બચી જાય તોપણ પાપથી તો શુદ્ધ જ થાય છે.' અથવા ત્રણવાર તેણે અગ્નિમાં 'તથા પ્રાસ્યેત યથા પ્રિયેત । એ રીતે ઝંપલાવવું, કે જેથી મરણુ નીપજે' એવું આપસ્તંબનું પણ વચન છે. (કુલ્લક)

† અવિધ્યપુરાણમાં આના અનુસંધાનરૂપે જણાવ્યું છે કે : 'સ્વર્જિતાદેશ યદ્ વીર કર્મણાં પૂતન્યતે । અનુષ્ઠાનં દ્વિજાતીનાં વધે હમતિ-પૂર્વકે । હે સેનાપતિ કાતિકરવામી ! સ્વર્ગજિત્ વગેરે યજ્ઞો કરવાનું જો પ્રાયશ્ચિત્ત (મનુષ્ય) કહ્યું છે, તે બ્રાહ્મણ, દાત્રિય કે વૈશ્ય જો અગ્નિજ્વળનાં બ્રાહ્મણનો વધ કરી બેસે, તો તેમને માટે સમજવાનું છે.' (કુલ્લક)

સંયમનાં રાખી તથા માપસર જોજન કરી ગમે તે વેદનો જપ
કરતાંકરતાં સો જોજન જનું.⁺ ૭૫

પ્રકાર પાંચમે, બ્રાહ્મણ માટે

સવસ્વં વેદવિદુષે બ્રાહ્મણાયોપપાદયેત્ । -

ઘનં વા જીવનાયાલં ગૃહ વા સપરિચ્છદ્રમ્ ॥ ૭૬ ॥

અથવા (હત્યા કરનાર જો બ્રાહ્મણ હોય તો) તેણે વેદવેતા
બ્રાહ્મણને પોતાનું સર્વસ્વ આપી દેવું અથવા તેને જીવન
માટે પૂરું ધન આપવું અથવા તેને બધા સચરચીલા સાથે
ઘર આપવું.^x ૭૬

+ બલિષ્ઠપુરાણમાં આ જ શ્લોક લખી તે ઉપર આનું
વ્યાખ્યાન કર્યું છે : 'જાતિમાત્રં યદા વિપ્રં હન્યાદમતિપૂર્વકમ્ । વેદવિ-
જ્ઞાગ્નિહોત્રી ચ તદા તસ્ય મવેદિદમ્ । હરકોર્ધ (ત્રણે) વણુને માણસ
અગ્રણુતાં માત્ર જાતિરૂપ બ્રાહ્મણને મારી નાખે અથવા તે (મારનાર)
જો વેદ જાણનાર તથા અગ્નિહોત્રી હોય તો (પણ) - તેને માટે આ
પ્રાયશ્ચિત્ત કરેવાયું છે.' (કુલ્લુક)

x આ પ્રાયશ્ચિત્ત બ્રાહ્મણ માટે છે; તે પણ તેનાથી જો અગ્ર-
ણુતાં બ્રહ્મરૂપા યજ્ઞ જાત્ર તો જ તે કરી શકે, એમ બલિષ્ઠપુરાણમાં
કહે છે :

'જાતિમાત્રં યદા હન્યાદ્ બ્રાહ્મણં બ્રાહ્મણો ગૃહ ।

વેદાભ્યાસવિહીનો વૈ ધનવાનમિત્તજિતઃ ॥

પ્રાયશ્ચિત્તં તદા કુર્યાદિદં પાપવિજ્ઞદ્યે ।

ઘનં વા જીવનાયાલં છદ્રં વા સપરિચ્છદ્રમ્ ॥

હો કર્તૃક સ્વામી ! ત્યારે કોઈ બ્રાહ્મણ માત્ર જાતિરૂપ (બ્રાહ્મણ-
ના ગુણવિનાના પણ) બ્રાહ્મણને મારી નાખે, ત્યારે તે (મારનાર)
બ્રાહ્મણ વેદભ્યાસવિનાનો હોઈ અગ્નિહોત્રી પણ રહિત હોય તો
જો ધનવાન હોય તો પાપની શુદ્ધિ માટે તેણે આ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું,

પ્રકાર છઠો, આહ્વાણુ માટે જ

હવિષ્યમુગ્ધાન્નુસરેત્પ્રતિસ્રોતઃ સરસ્વતીમ્ ।

જપેદ્વા નિયતાહારસ્ત્રિવેં વેદસ્ય સંહિતામ્ ॥ ૭૭ ॥

અથવા તેણે હવિષ્યાનનું ભોજન રાખી, સરસ્વતીનદીના (નીકળવાના પ્રખ્યાત સ્થળથી માંડી) પ્રવાહ સાથે (છેક પશ્ચિમ સમુદ્ર સુધી) ચાલ્યા કરવું; અથવા નિયમિત આહાર-વાળા રહી ત્રણવાર વેદની સંહિતા જપવી. ‡ ૭૭

પહેલા પ્રકારમાં વિકલ્પ

કૃતવાપનો નિવસેદ્ગ્રામાન્તે ગોવજેઽપિ વા ।

આશ્રમે વૃક્ષમૂલે વા ગોબ્રાહ્મણહિતે સ્તઃ ॥ ૭૮ ॥

‘કોઈ વેદ જાણનાર-વિદ્વાન આહ્વાણુને તેના ઊપન માટે પૂરતું ધન આપવું’ અથવા રાચરચીલા સાથે ધર આપવું. (કુલ્લૂક)

‡ આમ જ અવિષ્યપુરાણમાં પણ કહે છે :

‘જાતિમાત્રે હતે વિપ્રે દેવેન્દ્ર મતિપૂર્વકમ્ ।

હન્તા યદા વેદહીનો ધનેન ચ ભવેદ્ મૃતઃ ॥

તદૈતત્ કલ્પયેત્ તસ્ય પ્રાયશ્ચિત્તં નિશ્ચય મે ।

હવિષ્યમુક્ જપેદ્વાપિ પ્રતિસ્રોતઃ સરસ્વતીમ્ ॥

અથવા પરિમિતાહારસ્ત્રિવેં વારાન્ વેદસંહિતામ્ ॥

હે દેવોમાં શ્રેષ્ઠ ! માત્ર જાતિનો આહ્વાણુ જાણી જોઈ ને મારી નાખવામાં આવે, તો મારનારો (આહ્વાણુ) જો વેદ જાણેલો ન હોય, પણ ધનથી ભરપૂર હોય તો તેણે આ પ્રાયશ્ચિત કરવું જોઈ એ; તે મારી પાસેથી તું સાંભળ : તેણે હવિષ્યાન જમી સરસ્વતીનદીના પ્રવાહ સાથે ચાલ્યા કરવું; અથવા માપસર આહાર રાખી ત્રણવાર વેદસંહિતાનો એટલે કે ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ કે સામવેદની સંહિતાનો પણ કપો કરવો. (કુલ્લૂક)

અથવા (પહેલા પ્રકારના પ્રાયશ્ચિત્તના અધિકારીએ) મુંડત કરાવી ગાય અને બ્રાહ્મણના હિતમાં પરાયણ રહી તેણે (વનમાં ઝૂંપડી બાંધી ન રહેવું હોય તો) ગામને છેડે, ગોદાડે, આશ્રમમાં કે વૃક્ષના મૂળ પાસે વાસ કરવો. ૭૮

પ્રકાર ૧લામાં જ વિશેષ

બ્રાહ્મણાર્થે ગયાર્થે વા સઘઃ પ્રાણાન્પરિત્યજેત્ ।

મુચ્યતે વ્રહ્મહત્યાયા ગોપ્તા ગોવ્રાહ્મણસ્ય ચ ॥ ૭૯ ॥

અથવા તેણે ગાય કે બ્રાહ્મણ(ના રક્ષણ) માટે તત્કાલ પ્રાણ ત્યજી દેવા; એથી ગાય અને બ્રાહ્મણનું રક્ષણ કરનારો બ્રહ્મહત્યાના પાપથી છૂટે છે. ૭૯

પ્રકાર ૧લામાં જ બીજું

ત્રિપારં પ્રતિરોદ્ધા વા સર્વસ્વમવજિત્ય વા ।

વિપ્રસ્ય તન્નિમિત્તે વા પ્રાણાલાભે વિમુચ્યતે ॥ ૮૦ ॥

અથવા દોઢ ચોર વગેરે બ્રાહ્મણનું સર્વસ્વ હરી જતો હોય ત્યારે (બ્રહ્મહત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત પોતે કરી રહ્યો) હોય તે ત્રણવાર તેનો સામનો કરે અથવા તે (છુટાવું) ધન જીતી લઈ મેળવી

* અર્થાત્ પ્રથમ પ્રકારના પ્રાયશ્ચિત્તના અધિકારીએ બાર વર્ષ સુધી કરવાનું પ્રાયશ્ચિત્ત શરૂ કરી દીધું હોય અને વચ્ચે અગ્નિ, જળ કે હિંસક પ્રાણી વગેરેથી જેનું મરણ થવાની તૈયારી હોય એવા દોઢ બ્રાહ્મણનું કે ગાયનું રક્ષણ કરવા જતાં તેના પ્રજ્ઞ છૂટી જાય, તો તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત અધૂરું રહ્યા છતાં તે બ્રહ્મહત્યાથી છૂટી જાય છે; અથવા બ્રાહ્મણ કે ગાયનું રક્ષણ કરવા જઈ (તેમને બચાવીને) પોતે પણ બચી જાય અને તેનાં પ્રાયશ્ચિત્તનાં બાર વર્ષ હજી પૂર્ણ થયાં ન હોય, તોપણ બ્રહ્મહત્યાથી તે છૂટી જાય છે. (કુલ્લુક)

આપવા પ્રયત્ન કરે અથવા તે નિમિત્તે પોતાના પ્રાણ ગુમાવે,
તો તે પણ અહાહત્યાના પાપથી છૂટે છે.* ૮૦

એમ અહાહત્યાથી છૂટે

एवं ददन्नतो नित्यं ब्रह्मचारी समाहितः ।

समाप्ते द्वादशे वर्षे ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥ ૮૧ ॥

એમ દદ નત કરતો, નિત્ય બ્રહ્મચર્ય પાળતો અને વશ
ચિત્તવાળો તે (અહાહત્યાનો માણસ) બાર વર્ષ પૂરાં થયે બ્રહ્મ-
હત્યાનો નાશ કરે છે. ૮૧

અથવા આ રીતે પણ અહાહત્યાથી છુટાય

शिष्टा वा भूमिदेवानां नरदेवसमागमे ।

સ્વમેનોઽવમૃચક્ષાતો હયમેધે વિમુચ્યતે ॥ ૮૨ ॥

અથવા અશ્વમેધ યજ્ઞનિમિત્તે (યયેશ્વા) બ્રાહ્મણોના તથા
રાજાઓના સંમેલનમાં પોતાનું પાપ જાહેર કરી જે અવશ્ય-
રનાન કરે છે, તે પણ અહાહત્યાના પાપથી છૂટી જાય છે.* ૮૨

* અહીં આમ કહેવા માગે છે : ધર્મ લૂંટારા વગેરે બ્રાહ્મણનું
ધન લૂંટી જતા હોય ત્યારે તે પોતે અહાહત્યાનું પ્રાપ્તિ કરી
રહી હોય, તે (જોઈ ન શકે, પણ એ જુદાતા ધનને) લાવી આપવા
કાળજીથી શક્તિ પ્રમાણે પ્રયત્ન કરે અને તેમાં યુદ્ધ કરવું પડે તો
યુદ્ધ કરે અને તેમાં પોતે હારે તોપણ જીલ્લાવાર યુદ્ધ કરે, છતાં તે
લૂંટાતું બ્રાહ્મણધન લાવી ન શકે, તો જે અહાહત્યાના પાપથી તે છૂટી
જાય છે; અથવા એ લૂંટારુ સાથેના રહેલી જ વારના યુદ્ધમાં તેઓને
હરાવી પોતે એ બ્રાહ્મણ ધન લાવીને તે બ્રાહ્મણને અર્પણ કરી દે .
તો જે પોતે અહાહત્યાના પાપથી છૂટી જાય છે. (કુલ્લૂક)

* આ સ્તોત્રમાં અહાહત્યાનું સ્વર્ગત્ર ન પ્રાપ્તિ જતાંયું છે.
(અને તે કેવળ બ્રાહ્મણ માટેનું જ છે.) બલિયપૂરાણમાં પણ આ

એમ પાપ જાણી શુદ્ધ થનામાં કારણ

ધર્મસ્ય બ્રાહ્મણો મૂલમગ્રં રાજન્ય ઉચ્યતે ।

તસ્માત્સમાગમે તેપામેનો વિશ્યાપ્ય શુદ્ધયતિ ॥ ૮૩ ॥

બ્રાહ્મણ ધર્મનું મૂળ છે અને ક્ષત્રિય તેનો અગ્રભાગ ઠહે-
વાય છે; તેથી તેમના સંમેલનમાં પોતાનું પાપ અહર કરવાથી
માણસ શુદ્ધ થાય છે. ૮૩

બ્રાહ્મણ દેવોનો પણ દેવ

બ્રાહ્મણઃ સંભવેનૈવ દેવાનામપિ દૈવતમ્ ।

પ્રમાણં ચૈવ લોકસ્ય મહાત્રૈવ હિ કારણમ્ ॥ ૮૪ ॥

બ્રાહ્મણ જન્મથી જ દેવોનો પણ દેવ છે અને લોકને
પ્રમાણરૂપ છે; એમાં વેદ જ કારણરૂપ છે. ૮૪

વિદ્વાનોની વાણી પવિત્ર

તેષાં વેદવિદો બ્રુયુસ્વયોઽપ્યેનઃ સુનિષ્કૃતિમ્ ।

સા તેષાં પાવનાય સ્યાત્પવિત્રા વિદુષાં હિ શાક્ ॥ ૮૫ ॥

તેઓમાંથી ત્રણ વેદવેત્તાઓ પણ પાપનું જ પ્રાયશ્ચિત્ત ઠહે,
તે પાપીઓને પાવન કરનાર થાય છે; કેમકે વિદ્વાનોની વાણી
પાવન કરનારી છે. ૮૫

પ્રાયશ્ચિત્ત મત્તે છે : કેમકે 'યદા તુ ગુણવાન્ વિપ્રો હ્યપ્ય વિપ્રં તુ
નિર્ગુણમ્ । મત્તમયત્તદા મન્દમ્માનં ચૈવાશ્વમેધિકમ્ । જ્યારે કોઈ ગુણવાન
બ્રાહ્મણ અવજ્ઞતા કોઈ નિર્ગુણ બ્રાહ્મણનો વધ કરી બેસે, ત્યારે
તેજે અશ્વમેધ યજ્ઞમાં અવજ્ઞયરનાન કરી લેવું.' (વુલ્ફક)

+ અશ્વમેધ આદિના આ જ્યાં પ્રાયશ્ચિત્તો બને એક જ વાર,
તે તે પાપ ક્યાં હોય, તો જ તેને દૂર કરનારાં છે; પણ વારંવાર
તે તે પાપો કરાય, તો વારંવાર તેનેતેને હમનાં તે તે પ્રાયશ્ચિત્તો

પૂર્વોક્ત દરકોઈ પ્રાયશ્ચિત્તથી બ્રહ્મહત્યા જય

અતોઽન્યતમમાસ્થાય વિધિ વિપ્રઃ સમાહિતઃ ।

બ્રહ્મહત્યાકૃતં પાપં વ્યપોહત્યાત્મવચ્ચયા ॥ ૮૬ ॥

સાવધાનચિત્ત થઈ આમાંથી ગમે તે (પ્રાયશ્ચિત્તની) વિધિ
આચરી બ્રાહ્મણ જિતેન્દ્રિયપણને લીધે બ્રહ્મહત્યાથી લાગેલું
પાપ દૂર કરે છે.† ૮૬

કરવાં જોઈએ, એમ 'એનસિ ગુરુણિ ગુરુણિ લઘુભિઃ । મોટાં પાપમાં
મોટાં પ્રાયશ્ચિત્તો અને નાનામાં નાનાં તે તે પ્રાયશ્ચિત્તો (ધણાં
પાપોનાં ધણાં) કરવાં જોઈએ' । એ સંજોગથી ગૌતમ કહે છેઃ ધણાંની
હિંસામાં ધણું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ. જુઓ અધ્યાય ૧૨ શ્લોક
૧૪૦. જો એકી વખતે અગણ્યતાં અનેક બ્રાહ્મણોની હિંસા થઈ હોય
તો અવિખ્યપુરાણમાં કહેલો આ વિધિ સમજવોઃ 'બ્રાહ્મણો બ્રાહ્મણ
વીર બ્રાહ્મણો વા જાહનુ ગૃહ । નિહત્ય યુગસદ્ વીર એકં પ્રાણાન્તિકં ચરેત્ ।
હે વીર કાર્તિકેય ! જો કોઈ બ્રાહ્મણ એક, જે અથવા તેથી વધારે
બ્રાહ્મણોની એકી વખતે હિંસા કરી જશે, તો તેણે પોતાના પ્રાણોનો
અંત આણવાનું જ એક પ્રાયશ્ચિત્ત કરી નાખવું જોઈએ.' વળી
આગળ જતાં લખે છે કે 'કામતણ્ણુ યદા હન્યાદ્ બ્રાહ્મણાન્ સુરસત્તમ ।
તદાત્માન્ રહેદગ્નૌ । હે દેવોમાં એક ! જો ધ્રુવપૂર્વક જાણી જોઈને
અનેક બ્રાહ્મણોની હિંસા કરી નાખવામાં આવે, તો તેણે પોતાના
શરીરને અગ્નિમાં વિધિપૂર્વક જાળી નાખવું જોઈએ,' તેમ જ
'અજ્ઞામતો યદા હન્યાદ્ બ્રાહ્મણાન્ બ્રાહ્મણો ગૃહ । ચરેદ્ વને તથા ધોરે
યાવત્પ્રાણપરિશ્લયમ્ । જો અગણ્યતાં કોઈ બ્રાહ્મણ અનેક બ્રાહ્મણોની
હિંસા કરી જશે, તો તેણે હે કાર્તિકેયગી ! પોતાના પ્રાણોનો અંત
ચાપ ત્યાંસુધી ધોર વનમાં બટક્યા કરવું.'

† જાણ આ છે, કે જગન્નદેવ પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત લેવા વિદ્વાનોની
સમા ખોજાવવી; પણ જાનગી પાપ હોય તો તેના પ્રાયશ્ચિત્તમાં આ
તિયમ નથી.

ગર્ભહત્યા વગેરેમાં પણ એ જ પ્રાપ્તિ

હત્યા ગર્ભમવિજ્ઞાતમેતદેવ વ્રતં ચરેત્ ।

રાજન્યવૈશ્યૌ ચેજ્ઞાનાવાત્રેયીમેવ ચ સ્ત્રિયમ્ ॥ ૮૭ ॥

(શ્રી, પુરુષ કે નપુંસક તરીકે) અજ્ઞાણતા ગર્ભનો, યજ્ઞમાં
ળેકેલા ક્ષત્રિય કે વૈશ્યનો તેમ જ આત્રેયી* શ્રી(રજસ્વલા,
અથવા ગર્ભવતી, અથવા અત્રિ ગોત્રની)નો વધ કરીને પણ
આ જ પ્રાપ્તિપ્રત આચરવું. ૮૭

ખોટી સાક્ષી વગેરેનું પ્રાપ્તિ

ઉક્ત્વા ચૈવાનૃતં સાહ્યે પ્રતિરુદ્ધય ગુરં તથા ।

અપહૃત્ય ચ નિઃક્ષેપં કૃત્વા ચ સ્ત્રીસુદૃઢધમ્ ॥ ૮૮ ॥

ખોટી સાક્ષી પૂરીને, ગુરુ પર ખોટો દોષ ચઢાવીને, યાપણ
ખોળવીને તેમ જ શ્રી તથા મિત્રનો નાશ કરીને બ્રહ્મહત્યાનું
પ્રાપ્તિ કરવું. ૮૮

■ આ આત્રેયી બ્રાહ્મણ શ્રી સમજાવી; કેમકે 'તપાત્રેયી ચ વ્રાજા-
ણીમ્ । આત્રેયી-બ્રાહ્મણ શ્રીને મારીને' એમ વધનું વચન છે. એવી
આત્રેયી શ્રીની દિ'સા કરી બ્રહ્મહત્યાનું પ્રાપ્તિ કરવું. જે બ્રાહ્મણ
શ્રી રજસ્વલા ધર્મ ઋતુસ્નાન કરેલી હોય તેને 'આત્રેયી' સમજાવી,
એમ 'રજસ્વલામ્ ઋતુસ્નાતામ્ આત્રેયીમ્' આનું વસિષ્ઠનું વચન છે;
પરંતુ જે બ્રાહ્મણ શ્રી આત્રેયી ન હોય તેની દિ'સા ધર્મ નાપ, તો
તેને ઉપપાતક જ બાણવું. આ પછીના 'દોષકમાં' શ્રીની દિ'સા કરી
બ્રહ્મહત્યાનું પ્રાપ્તિ કરવું' એમ કહેલું છે. તે અગ્નિદોષી બ્રાહ્મણ-
ની શ્રીની હત્યા વિશે સમજવું; કેમકે અગ્નિશ પણ એમ જ કહે છે :
'અહિતાગ્નેર્મહિણસ્ય હતા પત્નીમનિન્દિત્વમ્ । મદ્યદ્યાવર્તં કુર્યાદાત્રેયીજ-
સ્તપૈવ ચ : જે માણસ અગ્નિદોષી બ્રાહ્મણની અનિ'ત પત્નીને મારી,
નાખે, તેણે તથા જે માણસ આત્રેયી બ્રાહ્મણને મારી નાખે, તેણે પણ
બ્રહ્મહત્યાનું મન (પ્રાપ્તિ) કરવું.' (કુલ્લક)

ધરાદાપૂર્વક કરેલી અજ્ઞાત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત મરણ જ
 હયં વિશુદ્ધિરુદિતા ગ્રમાપ્યાકામતો દ્વિજમ્ ।

કામતો ગ્રાહણવધે નિષ્કૃતિર્ન વિધીયતે ॥ ૮૯ ॥

અનિચ્છાથી-વગરધરાદે ગ્રાહણને માર્યો હોય, તો તેની
 એ ઉપર પ્રમાણે શુદ્ધિ ઠહી છે; પરંતુ ધરાદાપૂર્વક-અનિચ્છાથી
 ગ્રાહણવધ કરવામાં આવ્યો હોય, તો તે માટે (મરણ સિવાય)
 પ્રાયશ્ચિત્તનું વિધાન જ નથી.* ૮૯

મદિરાપાનનું પ્રાયશ્ચિત્ત : પ્રકાર ૧મો

સુરાં પીત્વા દ્વિજો મોહાદમ્નિયર્ણં સુરાં પિવેત્ ।

તયા સ કાયે નિર્દમ્બે મુચ્યતે કિલ્વિપાત્તતઃ ॥ ૯૦ ॥

ગ્રાહણ મોહને લીધે મદિરા પીએ, તો તેણે અગ્નિના
 મેવી તપાવેલી-સતીચોળ મદિરા પીવી; એમ પીવાથી તેની
 કાયા બળી જાય, ત્યારે તે મદિરાપાનના પાપથી છૂટે છે. ૯૦

* અહીં આવો આશય છે : ધરાદાપૂર્વકની અજ્ઞાત્યાનું પ્રાય-
 શ્ચિત્ત પણ મોટું ગ્રેમણ, ત્રણમણ વગેરે કરવું જોઈએ, તેનું કંઈ
 પ્રાયશ્ચિત્ત જ નથી એવું નથી. જુઓ અ. ૧૧ મ્નો. ૪૬ (કુલ્લૂક).

૧ આ 'મદિરા'ને સુમરતો મૂળમાંહેનો 'સુરા' શબ્દ
 લોટમાંથી બનતી 'પેષ્ટી' નામની મુખ્ય મદિરા જણાવે છે, પણ
 ગોળની 'ગોડી' કે મહુડાંની 'માખી' નામની મદિરાને જણાવતો
 નથી. લોટની 'સુરા' નામની મદિરા બીજી ગોડી તથા માખી મદિરા
 કરતાં વિશેષ પાય ઉપયોગનારી છે, એવું ભવિષ્યપુરાણમાં સૂચન
 છે. આ સુરા નામની મુખ્ય-પેષ્ટી (લોટની) મદિરા જાણી
 જોઈને પીનાર માટે આવું જ પ્રાયશ્ચિત્ત બૃહસ્પતિ પણ જણાવે છે :
 'સુરાપાને કામદ્યન્તે જ્વલન્તી તાં વિનિઃશ્લિપેત્ । મુલે તયા સ નિર્દમ્બો
 મૃતઃ શુદ્ધિમવાપ્નુયાત્ । ધરદાપૂર્વક-જાણી જોઈને જે સુરાપાન કરે,

પ્રકાર ૨જો

ગોમૂત્રમન્નિવર્ણં વા પિત્તેદુદકમેવ વા ।

પયો ઘૃતં વાઽઽમરુણાદ્ગોશ્વકૃદ્રસમેવ વા ॥ ૯૧ ॥

અથવા તેણે મરણ થઈ બચ ત્યાંસુધી ગાયનું* મૂતર, પાણી, દૂધ, ઘી અથવા ગાયના છાણનો રસ તપાવી અશિ જેવાં લાલચોળ કરી પીવાં. ૯૧

પ્રકાર ૩જો

ફળાન્વા મશ્કયેદદ્ધં પિણ્યાકં વા સકૃન્નિશ્ચિ ।

સુરાપાનાપતુષ્યથં બાલવાસા જટો ઘ્વજી ॥ ૯૨ ॥

અથવા સુરાપાનનું પાપ દૂર કરવા તેણે એક વર્ષ સુધી રાતે એકવાર ચોખ્ખાની ઠણુકી અથવા તલનો ખોળ ખાવાં; તેમ જ (ગાય વગેરેના) વાળનાં વસ્ત્ર પહેરવાં, જટા રાખવી અને મદિરાપાનના ચિહ્નવાળી ધન્ત રાખવી.† ૯૨

તથા વર્ષે સુરાપાન કરાવ જ નહિ

સુરા વૈ મલમન્નાનાં પાપ્મા ચ મલમુચ્યતે ।

તસ્માદ્બ્રાહ્મણરાજન્યૌ વૈશ્યશ્ચ ન સુરાં પિવેત્ ॥ ૯૩ ॥

સુરા એ અનાજનો મેલ છે અને મેલને પાપ કહેવાય છે; તેથી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય સુરા પીવી નહિ. ૯૩

તેના મેલમાં તપાવેલી અજાણતી સુરા રેડવી, જેથી તેના વડે બળાઃ ગઈ મરણ પામીને તે શુદ્ધ થાય છે.* (કુલ્લુક)

† આ શ્લોકમાં જનાવેલું મદિરાપાનનું પ્રાયશ્ચિત્ત દક્ષકું છે, તેથી સમજવું, કે આ પ્રાયશ્ચિત્ત અજાણતાં અમુખ્ય (સામાન્ય) મદિરા પિવાઈ ગઈ હોય તે માટે છે.

હરકોઈ મદિરા ન જ પિવાય

ગૌડી પૈટી ચ માધ્વી ચ વિજ્ઞેયા ત્રિવિધા સુરા ।

યથૈવૈકા તથા સર્ગા ન પાતવ્યા દ્વિજોત્તમૈઃ ॥ ૯૪ ॥

ગૌડી, પૈટી અને માધ્વી*—એ ત્રણ જાતની સુરા જાણવી.
જેવી એક છે, તેવી જ બધી છે, તેથી ઉત્તમ દ્વિજવર્ણના લોકોએ
તે ન જ પીવી. ૯૪

બ્રાહ્મણ મારે ખાસ અમદ્ય

યક્ષરક્ષપિશાચાન્નં મધં માસં સુરાસવમ્ ।

તદ્બ્રાહ્મણેન નાત્તવ્યં દેવાનામશ્વતા હ્રવિઃ ॥ ૯૫ ॥

મધ, માંસ, સુરા અને આસવ—એ યક્ષ, રાક્ષસો અને
પિશાચોનું ભોજન છે, તેથી દેવોનું હવિષ ખાતા બ્રાહ્મણે તે
ખાવાંપીવાં નહિ. ૯૫

* ગ્રાજમાંથી જે દારૂ નીકળે તે ગૌડી; ધણું, ચોખા, જ્ય વગેરે
લોટમાંથી જે નીકળે તે પૈટી; અને મહુડામાંથી જે થાય તે માધ્વી.

§ આ શ્લોકમાં જતાવેલા મધના પૈટી, ગૌડી તથા માધ્વી
સિવાયના બીજા નવ પ્રકાર પુસ્તકે આમ જતાવ્યા છે :

‘ પાતસદાશ્વમાધ્વીકં ચાર્કરં તાલમૈશ્વમ્ ।

માધ્વીકં ટાલુમાર્દ્વીકમૈરેયં નાલિકેરજમ્ ॥

સામાન્યાનિ દ્વિજાતીનાં મથાન્નેકાદશેષં ચ ।

દ્વાદશં ॥ સુરામધં સર્વેષામધર્મં સ્મૃતમ્ ॥

શુસુતું, દ્રાક્ષનું, મહુડાનું, ખજૂરનું, તાણું, શેરડીનું, માધ્વીક,
ટંક, માર્દીક, મૈરેય તથા નાળિયેરનું—એમ ૧૧ જાતનાં સામાન્ય મધ
કહેવાય છે, એ જ્યાં ત્રણ વર્ણો મારે ખરાય છે; અને તેઓના
કરતાં જે ‘જારકુ’ સુરામત્ર (લોટનું) ઘણું જ ખરાય છે. જેનો
આથો તાળો દુરતનો હોય અને જેમાં મધનો સ્વભાવ ન હોયત્યે

મદિરાપાનના દોષ

અમેઘ્યે વા પતેન્મત્તો વૈદિકં વાપ્યુદાહેરત્ ।

અકાર્યમન્યત્કુર્યાદ્વા બ્રાહ્મણો મદમોહિતઃ ॥ ૯૬ ॥

(દારના) કેદથી ગાડો થઈ બેલાંનં બનેલો બ્રાહ્મણ અપવિત્ર જગ્યાએ પડી જાય, ગમે તેમ વેદમંત્રો પણ બળડી નાખે અથવા બીજું ન કરવાં જવું પણ કરી બેસે. ૯૬

દાર પીને બ્રાહ્મણ યદ્ર બની જાય

યસ્ય કાયગતં મદ્ય મયેનાપ્લાવ્યતે સકૃત્ ।

તસ્ય વ્યપૈતિ બ્રાહ્મણ્યં શૂદ્રત્વં ચ સ ગચ્છતિ ॥ ૯૭ ॥

જે બ્રાહ્મણના શરીરમાં રહેલો વેદ અથવા જીવ એકવાર પણ જે મધથી ભિંજાય, (અર્થાત્ જે બ્રાહ્મણ એકવાર પણ દાર પીએ,) તેનું બ્રાહ્મણપણું નાશ પામે છે અને તે શૂદ્રપણું પામે છે. ૯૭

સેનાની ચોરીનું પ્રાયશ્ચિત્ત

एषा विचित्राऽभिहिता सुरापानस्य निष्कृतिः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सुवर्णस्तेयनिष्कृतिम् ॥ ૯૮ ॥

મદિરાપાન સંબંધી આ જુદાંજુદાં પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યાં; હવે સેનાની ચોરીનાં પ્રાયશ્ચિત્ત કહીશ. ૯૮

હોય તે આસવ રહેવાય છે. તેનો પણ પુત્રસ્ત્રે નિષેધ કયો છે : 'દ્રાક્ષેશુટંકણ્ડજૂસ્પનસાદેઘ યો રસઃ । મયોજનં ચ પીત્વા તુ શ્ર્યદાત્તુષ્યંદ્ર દ્વિજોત્તમઃ ॥ દ્રાક્ષ, શેલડી, ટંક, ખમ્બૂર અને દહીસ વગેરેનો ને રસ, તાજો આપ્યો હોય, તે પીને ઉત્તમ દિગ્વર્જી તથા દિવસના ઉપવાસ કરી શુદ્ધ થાય છે.' (કુચ્છક)

સોનું ચોરનાર માટે પ્રાયશ્ચિત્ત

સુવર્ણસ્તેયકૃદ્વિપ્રો રાજાનમમિગમ્ય તુ ।

સ્વકર્મ ક્ષ્યાપયન્મૂયાન્માં ભવાનનુશાસ્તિવતિ ॥ ૯૯ ॥

સોનાની ચોરી કરનાર બ્રાહ્મણે (અથવા હરકોઈએ) રાજા પાસે જઈ પોતે કરેલું સોનું ચોરીનું કામ જણાવી કહેવું કે 'આપ મને શિક્ષા કરો.' ૯૯

પ્રકાર ૧લો અને ૨લો

ગૃહીત્વા મુસલં રાજા સકૃદ્વ્યાત્તુ તં સ્વયમ્ ।

વધેન શુદ્ધયતિ સ્તેનો બ્રાહ્મણસ્તપસૈવ તુ ॥ ૧૦૦ ॥

રાજાએ પોતે હાથમાં સાંભેલું કાંઈ તેને એકવાર મારવો; જોઈ (સોનાનો) ચોર (બ્રાહ્મણ સિવાય) મારથી શુદ્ધ થાય છે, પણ બ્રાહ્મણ તો તપથી જ શુદ્ધ થાય છે.* ૧૦૦

* આ સ્થોત્રના વ્યાખ્યાનરૂપે ભવિષ્યપુરાણમાં આ પ્રમાણે જણાવેલ છે :

‘યદેતદ્ ગચને પીર ‘બ્રાહ્મણસ્તપસૈ વા’ ।

તપ્તૈવ કારણાદ્ વિદ્વન્ બ્રાહ્મણસ્ય ગુરુપિત્ ॥

તપ્તૈવેલ્લનેનૈદ પ્રતિવેધો વપસ્ય તુ ॥

હે દેવોના અધિપતિ ! હે વિદ્વાન્ અને પીર કાર્તિકસ્વામી !

‘મનુરમુનિમાં જ ‘બ્રાહ્મણ તપ વડે જ શુદ્ધ થાય છે’ એમ ને કહ્યું છે, તેમાં આ કારણ છે, કે તેને મારવો ન જોઈએ; એમ તેને મારનો નિરોધ દર્શાવ્યો છે.’ તે સિવાય દ્વાવિધ વગેરે માટે પણ કહ્યું છે કે, ‘હતરેયાનપિ વિમો તયો ન પ્રતિવિપ્ત્યે । હે કાર્તિક ! બ્રાહ્મણ સિવાયના બીજા સોડો માટે પણ તપનો કોઈ નિરોધ દર્શો નથી.’

અર્થાત્ તેઓ પણ જો તપ કરી શુદ્ધ થતા હતા હોય, તો થઈ શકે છે. (કુચ્છ)

તપસાપનુત્સુસ્તુ સુવર્ણસ્તેયજં મલમ્ ।

ચીરવાસા દ્વિજોડરણ્યે ચરેદ્રજાદ્વણો ઘ્રતમ્ ॥ ૧૦૧ ॥

સોનાની ચોરીને લીધે લાગેલા પાપને જ આઘણ (અથવા હરકોઈ) તપથી દૂર કરવા ઇચ્છતો હોય, તેણે જંગલમાં જઈ ચીંચરાં પહેરીને શ્રદ્ધાહત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. ૧૦૧

શુરુપત્નીગમનનું પ્રાયશ્ચિત્ત

एतैर्घृतैरपोहेत पापं स्तेयकृतं द्विजः ।

गुरुस्त्रीगमनीयं तु व्रतैर्मिरणानुदेत् ॥ १०२ ॥

ચોરીથી લાગેલા પાપને દ્વિજવર્ણે એ પ્રાયશ્ચિત્તવિધિથી દૂર કરવું; પણ શુરુપત્ની સાથે ગમન કર્યોના પાપને આ નીચેનાં વ્રતોથી દૂર કરવું. ૧૦૨

પ્રકાર ૧ લો

गुरुतल्पमिमाष्यैनस्तप्ते स्वप्यादयोमये ।

सूमी ज्वलन्तीं स्वाश्लिष्येन्मृत्पुना स विशुद्ध्यति ॥ १०३ ॥

શુરુપત્ની સાથે ગમન કરનારે પોતાનું પાપ જાહેર કરી લોઢાની ધગધગતી શય્યા ઉપર સૂવું અને લાલચોળ તપેલી લોઢાની (ખનાવેલી) સ્ત્રીને બરાબર ભેટવું; એમ મૃત્યુ પામી તે શુદ્ધ થાય છે. ૧૦૩

પ્રકાર ૨ નો

स्वयं वा शिशवृषणावुत्कृत्याघाय चाखलौ ।

नैर्ऋतीं दिशमातिष्ठेदानिपातादजिह्वगः ॥ १०४ ॥

અથવા પોતે જ પોતાના લિંગને તથા વૃષણોને કાપી

નાખી તેમને જોખામાં રાખી શરીર પડે ત્યાંસુધી નૈઋત્ય
ખૂણામાં સીધા ચાલ્યા જવું.† ૧૦૪

પ્રકાર ૩ નો

લટવાક્ષી ચીરવાસા વા રમધુલો વિજને વને ।

પ્રાજાપત્યં ચેત્કુષ્ઠમદ્રમેકં સમાહિતઃ ॥ ૧૦૫ ॥

અથવા હાથમાં ખાટલાની ઈસ રાખી, ચીંધરાનાં કપડાં
પહેરી અને પંચકેશ વધારીને તેણે નિર્જન વનમાં રહેવું અને
સાવધાન ચિત્તે એક વર્ષ સુધી પ્રાજપત્ય વ્રત કરવું.† ૧૦૫

પ્રકાર ૪ થો

વાન્દ્રાયણં વા વ્રીન્માસાનમ્વસ્યેન્નિયતેન્દ્રિયઃ ।

હવિષ્યેણ યવામ્બા વા ગુરુતત્પાવનુત્તયે ॥ ૧૦૬ ॥

અથવા ગુરુપત્ની સાથેના મૈથુનતા પાપને દૂર કરવા
જિતેન્દ્રિય રહી હવિષ્યાજ કે જવની રાખડી ખાઈને ત્રણ મહિના
સુધી ચાન્દ્રાયણવ્રત કરવું. ૧૦૬

† આ શ્લોકનું તથા ઉપરના શ્લોકનું એ વ પ્રકારનું પ્રાયશ્ચિત્ત
આકરું હોવાથી પોતાની જાતની ગુરુપત્ની સાથે જાણી નેઈને
મૈથુન કરું હોય, તે માટેનું સમજવું. (કુલ્લક)

+ અહીં પોતાની પત્ની વગેરેના અમથી અજાણતાં ગુરુપત્ની
સાથે મૈથુન થઈ ગયું હોય, તો આ પ્રાજપત્ય વ્રતનું પ્રાયશ્ચિત્ત
કરવું, એમ સમજવાનું છે. ૧૦૬માં શ્લોકમાં જણાવાનું પ્રાયશ્ચિત્ત
તો આના કરતાં ચે હલકું હોવાથી ગુરુની પત્ની પોતે જ બિન-
ચારિણી અથવા પોતાના કરતાં હલકા વર્ણની હોય અને તેની
સાથે જો મૈથુન કરું હોય, તો નીચે જનારેલું પ્રાયશ્ચિત્ત
કરવાનું છે: (કુલ્લક)

હવે ઉપપાતકોનાં પ્રાપ્તિ

एतैर्धृतैरपोद्देयुर्महापातकिनो मलम् ।

उपपातकिनस्त्वेवमेमिर्नानाविधैर्धृतैः ॥ १०७ ॥

મહાપાપ કરનારાઓ પોતાનાં પાપને એ પ્રતીતી દૂર કરે;
પરંતુ ઉપપાતક કરનારાઓ નીચેનાં જુદાંજુદાં પ્રતીતી પાપ-
મુક્ત થાય છે. ૧૦૭

ગોહત્યાનું પ્રાપ્તિ

उपपातकसंयुक्तो गोघ्नो मांसं यवान्पिबेत् ।

कृतवापो वसेद्रोष्ठे चर्मणा तेन संवृतः ॥ १०८ ॥

चतुर्थकालमश्रीयादक्षारलवणं मितम् ।

गोमूत्रेणाचरेत्स्नानं द्वौ मासौ नियतेन्द्रियः ॥ १०९ ॥

दिवाऽनुगच्छेद्वास्तास्तु तिष्ठन्ध्वं रजः पिबेत् ।

शुश्रूषित्वा नमस्कृत्य रात्रौ वीरासनं वसेत् ॥ ११० ॥

तिष्ठन्तीध्वનિष्ठेષु व्रजन्तीध्वप्यनुव्रजेत् ।

आसीनासु तथाऽऽसीनो नियतो वीतमत्सरः ॥ १११ ॥

आतुरामभिશસ્તાં વા ચૌરવ્યાઘ્રાદિર્મિર્મયૈઃ ।

पतितां पङ्कज्यां वा सर्वोपायैर्विमोचयेत् ॥ ११२ ॥

ઊષ્ણે વર્ષતિ શીતે વા મારુતે વાતિ વા મૃશમ્ ।

न कुर्वीतात्मनस्त्राणं गोरकृत्वा तु शक्तितः ॥ ११३ ॥

આત્મનો યદિ વાઽન્યેષાં ગૃહે ક્ષેત્રેઽયવા સ્વલે ।

મધ્યયન્તીં ન કથયેત્પિબન્તં ચૈવ વત્સકમ્ ॥ ૧૧૪ ॥

અનેન વિધિના યસ્તુ ગોઘ્નો ગામનુગચ્છતિ ।

॥ ગોહત્યાકૃતં પાપં ત્રિમિર્માસૈર્વ્યપોહતિ ॥ ૧૧૫ ॥

ગાયનો વધ કરનારા ઉપપાતકીએ એક મહિના સુધી જવ
 પીણા, અને મુંડન કરાવી (પોતે મારી નાખેલી) તે ગાયનું
 ચામડું જોડી ગાયના વાડામાં રહેવું; પછી એ મહિના સુધી
 તેણે ઈંદ્રિયોને વશ રાખી નિત્ય ગાયના મૂતરથી સ્નાન કરવું
 અને ચોથી વેળા (એક દિવસે સાંજે ખાઈ બીજે દિવસે સાંજે)
 સાર તથા લવણવિનાનું મોણું ને ખાપસર હવિષ્યાન્ન જમવું.
 દિવસે તેણે ગાયોની પાછળ-પાછળ જવું, જિભાંજિમાં તેમની
 જોડતી રજ પીવી, અર્થાત્ તેનો સ્વાદ લેવો; તેમની સેવાઆકરી
 કરવી, તેમને નમસ્કાર કરવા અને રાત્રે વીરાસન રાખી ચોથી
 કરવી. નિયમપરાયણ અને મત્સરરહિત રહી તેણે ગાયો જીભી
 હોય ત્યારે પાછળ જિભા રહેવું, તે ચાલતી હોય ત્યારે પાછળ
 ચાલવું અને બેઠી હોય ત્યારે પાછળ બેસવું. માંદી કે ચોર
 તથા વાધ વગેરેના ભયથી ઘેરાયેલી અથવા પડી ગયેલી કે
 કાઢવમાં ખૂંચી ગયેલી તે તે ગાયને તેણે સર્વ ઉપાયોથી તે તે
 સંકટોમાંથી છોડાવવી. તાપ, વરસાદ, ટાઢ અને સખત ફૂંકાતા
 પવનમાં ગાયનું શક્તિ પ્રમાણે રક્ષણ કર્યા વિના પોતાનું રક્ષણ
 કરવું નહિ. પોતાને કે પારકાને ઘેર, ખેતરમાં કે ખજામાં ખાઈ
 જતી ગાય વિષે તેમજ ધાવી જતા વાછરડા વિષે ઘાઈ ને કંઈ
 કહેવું નહિ. આ વિધિએ જ હત્યારો ગાયને સેવે તે ગોહત્યા-
 થી લાગેલું પાપ તણ મહિનામાં દૂર કરે છે. ૧૦૮-૧૧૫

ઉપરનું પ્રાપ્તિય ૧૫૦ પછી ગોદાન અથવા સર્વસ્વદાન

પૃષ્ઠમકાદશ ગાય દવાત્સુચરિતયતઃ ।

અનિયમાને સર્વસ્વં નેદવિદ્યુષો નિવેદયેત્ ॥ ૧૧૬ ॥

સારી રીતે પ્રાયશ્ચિત્તવ્રત કર્યા પછી એક બળદ અને દશ ગાયોનું તેણે દાન દેવું, પણ તે ન હોય તો વેદવેતા પ્રાક્ષણને પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરવું. ૧૧૬

અથવા આન્દ્રાયણવ્રતનું પ્રાયશ્ચિત્ત

एतदेव व्रतं कुर्युस्त्वपातकिनो द्विजाः ।

अवकीर्णिवर्ज्यं शुद्धघर्षं चान्द्रायणमपि वा ॥ ११७ ॥

અવકીર્ણી સિવાયના ઉપપાતકી (તેણે વર્ણના) દ્વિજોએ શુદ્ધિ માટે આ (ઉપર જણાવેલું) જ પ્રાયશ્ચિત્તવ્રત કરવું અથવા આન્દ્રાયણવ્રત કરવું. ૧૧૭

અવકીર્ણીનું પ્રાયશ્ચિત્ત

अवकीर्णी तु काणेन गर्दमेन चतुष्पये ।

पाकयज्ञविधानेन यजेत निरुक्तिं निम्नि ॥ ११८ ॥

અવકીર્ણી (નીચે ૧૨૦મા શ્લોકમાં કથા પ્રમાણે સ્ત્રી-સંગથી બ્રહ્મચર્ય ભાંગનાર) પુરુષે રાત્રે ચોરસમાં આંખે કાણા ગધેડાથી પાકયજ્ઞના વિધિ પ્રમાણે નિરુક્તિ દેવતાને ઉદ્દેશી યજ્ઞ કરવે. ૧૧૮

એ પ્રાયશ્ચિત્તમાં હોમવિધાન

हुत्वाऽग्नौ विधिवद्भोगानन्ततश्च समेत्यूचा ।

वातेन्द्रगुस्वहीनां जुहुयात्सर्पिषाहुतीः ॥ ११९ ॥

શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે અગ્નિમાં (ગધેડાની ચરબીને) હોમ કર્યા પછી છેવટે 'સમાસિષ્ઠન્તુ મરુતઃ' એ ઋચાથી વાયુ, ઇન્દ્ર, બૃહસ્પતિ અને અગ્નિને ઉદ્દેશી ઘીની આહુતિઓ આપવી. ૧૧૯

અવધીર્ણી કાણુ ?

કામતો રેતસઃ સેકં વ્રતસ્યસ્ય દ્વિજન્મનઃ ।

અતિક્રમં વ્રતસ્યાહુર્ધ્વમૈજ્ઞા બ્રહ્મવાદિનઃ ॥ ૧૨૦ ॥

બ્રહ્મચર્યવ્રતમાં રહેલો (તેણે વર્ણનો હરકાઠ) દ્વિજ પુરુષ ઇચ્છાપૂર્વક (શ્રીની યોનિમાં) વીર્યને સ્ખલિત કરે, તો ધર્મજ બ્રહ્મવાદીઓ તેણે (અવધીર્ણી એટલે) વ્રતનો ભંગ કર્યો કહે છે.

અવધીર્ણીનું તેજ આશ્યું જાય

મારુતં પુરુહૂતં ચ ગુરું પાવકમેવ ચ ।

ચતુરો વ્રતિનોડમ્યેતિ ગ્રાહ્યં તેજોઽવકીર્ણિનઃ ॥ ૧૨૧ ॥

અવધીર્ણી (વેદાધ્યયન માટેના બ્રહ્મચર્યવ્રતનો ભંગ કરનાર)નું (વેદાધ્યયન આદિનું) જે ગ્રાહ્યતેજ હોય, તે ઇન્દ્ર, વાયુ, બૃહસ્પતિ તથા અશ્વિમાં જ આશ્યું જાય છે. ૧૨૧

અવધીર્ણી માટે જ ખાસ

एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते वसित्वा गर्दमाजिनम् ।

सप्तागारांश्चरेद्भક્ષं स्वकर्म परिकीर्तयन् ॥ ૧૨૨ ॥

આ અવધીર્ણી નામનું પાપ લાગે, ત્યારે તે અવધીર્ણીએ ગપેડાનું આમકું આઢી, પોતાનું પાપકર્મ કહેતાંકહેતાં સાત ઘેર ભિક્ષા માગના ભમવું. ૧૨૨

એમ એક વર્ષે શુદ્ધ થાય

तेभ्यो लब्धेन मैक्षेण वर्तयन्नेककालिकम् ।

उपस्पृशंस्त्रિषवणं त्वन्देन स विशुद्ध्यति ॥ ૧૨૩ ॥

÷ બીજે ટકાણે પણ આમ કર્યું છે : 'અવધીર્ણી મવેદુ ગત્વા

મદ્ગન્ધારી ચ મોશિતમ્ । જે બ્રહ્મચર્યવ્રતમાં રહ્યો હોવા છતાં શ્રીમદ્ગન્ધારી કરે તે 'અવધીર્ણી' -વ્રત ભંગ કરનાર પાપી મળ્યાય છે.'

તે ધરેથી મળેલી ભિક્ષા વડે તેણે એક વેળા ભોજન કરવું
અને રોજ ત્રણવાર સ્નાન કરતા રહેવું, બંધી તે (અવધીણી).
એક વર્ષે શુદ્ધ થાય છે. ૧૨૩

જાતિભ્રંશકરણુ પ્રાપ્તિ

જાતિભ્રંશકરં કર્મ કૃત્વાઽન્યતમનિચ્છયા ।

ચરેત્સાંતપનં કૃચ્છ્રં પ્રાજાપત્યમનિચ્છયા ॥ ૧૨૪ ॥

(આ અધ્યાયના ૬૭મા શ્લોકમાં કહેલ) ઘાઈ જાતિભ્રં-
શકર પાપ ધરાદાપૂર્વક કરાય, તો તે કરનારે (હવે પછી ૨૧૨-
મા શ્લોકમાં કહેવાશે તે) સાંતપનવ્રત કરવું; પણ તે પાપ જો
અજાણતાં થઈ જાય, તો તેણે પ્રાજાપત્યવ્રત (આગળ જતાં
૨૧૧મા શ્લોકમાં કહેવાશે તે) કરવું. ૧૨૪

સંકરીકરણુ, મલિનીકરણુ તથા અપાત્રીકરણુ પ્રાપ્તિ

સંકરાપાત્રકૃત્યાસુ માસં શોધનમૈન્દવમ્ ।

મલિનીકરણીયેષુ તપઃ સ્યાવાવકૈરુચ્યહમ્ ॥ ૧૨૫ ॥

(આ અધ્યાયના ૬૮મા શ્લોકમાં કહેલ) સંકરીકરણુ
અને (૬૯ શ્લોકમાં કહેલ) અપાત્રીકરણુ પાપોમાંથી ઘાઈ
પાપ કર્યું હોય, તો શુદ્ધિ માટે એક માસ ચાન્દ્રાયણવ્રત કરવું;
જો (૭૦મા શ્લોકમાં કહેલ) મલિનીકરણુ પાપોમાંનું ઘાઈ
પાપ કર્યું હોય, તો ત્રણ દહાડા મુધી જવની ઉકાળેલી રાખ
પીવી. ૧૨૫

દ્વિત્રિયાદિની ઇચ્છાપૂર્વકની હત્યાનું પ્રાપ્તિ

તુરીયો મસદત્યાયાઃ દ્વિત્રિયસ્ય વધે સ્મૃતઃ ।

વૈરપેઽપમાંગો વૃત્તસ્યે શૂદ્રે ત્રેયસ્તુ પોઢશઃ ॥ ૧૨૬ ॥

ક્ષત્રિયનો વધ કર્યો હોય તો બ્રહ્મહત્યાના પ્રાયશ્ચિત્તના ચોથા ભાગ(ત્રણ વર્ષ)નું પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું છે; સદાચારી વૈશ્યના વધમાં તેના આઠમા ભાગ(દોઢ વર્ષ)નું છે અને શૂદ્રના વધમાં તેના સોળમા ભાગ(નવ માસ)નું બન્યું. ૧૨૬

અગ્રણુતાં યથેક્ષી ઉપયુક્ત હતાનું પ્રાયશ્ચિત્ત

અકામતસ્તુ રાજન્યં વિનિપાત્ય દ્વિજોત્તમઃ ।

વૃષમૈકસદ્વસ્ત્રા ગા દધાત્સુચરિત્રવતઃ ॥ ૧૨૭ ॥

ત્રણ વર્ણમાંનો ઠાઈ ઉત્તમ માણસ વગરધન્યથાએ ક્ષત્રિયનો વધ કરી બેસે તો તેણે સારી રીતે પ્રાયશ્ચિત્તવત આચરી એક બળદ અને એક હાતર ગાયોનું દાન(આશણોને) દેવું. ૧૨૭

પ્રકાર ૨જો

શ્વદ્વં ચરેદ્વા નિયતો જટી મહાદ્વજો વ્રતમ્ ।

વસન્દૂરતે ગ્રામાદૃક્ષમૂલનિકેતનઃ ॥ ૧૨૮ ॥

एतदेव चरेदद्वं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमः ।

प्रमाध्य वैश्यं घृत्तस्य दद्याच्चैकशतं गवाम् ॥ ૧૨૯ ॥

અથવા નિયમપરાયણ રહી, જટા રાખીને ગામથી થણે દૂર ઝાડના મૂળ પાસે રહી, તેણે ત્રણ વર્ષ સુધી બ્રહ્મહત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. સદાચારી વૈશ્યનો વધ કરીને ત્રણ વર્ણમાંના ઠાઈ પણ ઉત્તમ માણસે એક વર્ષ સુધી એ જ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું અને એક એક ગાયનું દાન દેવું. ૧૨૮, ૧૨૯

શૂદ્રનો હતાનું પ્રાયશ્ચિત્ત

एतदेव व्रतं कृत्स्नं पणमासान् शूद्रश्च चरेत् ।

वृषमैकादश वापि दद्याद्विप्राय गाः सिताः ॥ ૧૩૦ ॥

એ જ રીતે શૂદ્રને મારનારા ત્રણ વર્ણમાંના માણસે પણ
આ જ આખું વ્રત છ મહિના સુધી કરવું; અથવા તેણે એક
બળદ અને દશ ઘોળી ગાયોનું આશ્રણને દાન દેવું. ૧૩૦

અજાણતાં બિલાડાં વગેરેની હત્યા થયાનું પ્રાયશ્ચિત્ત

માર્જારનકુલૌ હત્યા ચાપં મण्डकमेव च ।

શ્વગોધોલૂકકાકાંશ્ચ શૂદ્રહત્યાવ્રતં ચરેત્ ॥ ૧૩૧ ॥

પયઃ પિબેત્ત્રિરાત્રં વા યોજનં વાડપ્થનો વ્રજેત્ ।

ઉપસ્થૃશેત્ત્રવન્ત્યાં વા સૂક્તં વાડૈવતં જપેત્ ॥ ૧૩૨ ॥

બિલાડાં, નોળિયાં, દેડકાં, કૂતરાં, ચંદનધો, ધુવડ અને
ઠાગડાને અજાણતાં મારી શૂદ્રની હત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું,
અથવા ત્રણ રાત્રિ સુધી માત્ર દૂધ જ પીવું, અથવા જોજન
જટલો પંથ કરવો, અથવા નદીમાં સ્નાન કરવું, અથવા
'આપોહિષ્ઠા' વગેરે જાળદેવતાના સૂક્તનો જપ કરવો.* ૧૩૧, ૧૩૨

સર્પ તથા નપુંસકની હત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત

અગ્નિં કાર્ણાયસીં દદ્યાત્સર્પં હત્યા દ્વિજોત્તમઃ ।

પલાલમારકં ષણ્ઢે સૈસકં ચૈકમાપકમ્ ॥ ૧૩૩ ॥

સાપને મારી ઉત્તમ ત્રણ વર્ણ લોકાના અણીદાર સળિયાનું
દાન દેવું; અને નપુંસકને મારી તેણે એક ભાર પરાળ અથવા
એક માસો સીસાનું દાન દેવું. ૧૩૩

* આ બધાં પ્રાયશ્ચિત્ત માં પહેલાંપહેલાં કરતાં પછીપછીનાં
સંકેતો છે, તેથી પહેલાં પહેલાંન યર્ષ સહે, તો પછીપછીના કરવાનાં
હોય. (શુલ્ક)

ભૂંડ વગેરેને માપોનું પ્રાયશ્ચિત

• ધૃતકુર્મં વરાહે તુ તિલદ્રોણં ચ તિત્તિરૌ ।

શુકે દ્વિદાયનં વત્સં ક્રૌંચં હત્વા ત્રિદાયનમ્ ॥ ૧૩૪ ॥

ભૂંડને મારી ધીનો ગાડવો, તેતરને મારી દ્રોણ ભાર તણ,
પોપટને મારી બે વરસનો વાછરડો અને ક્રૌંચપક્ષીને મારી
ત્રણ વરસનો વાછરડો, એમ દાન દેવાં. ૧૩૪

હંસ વગેરેને માપોનું પ્રાયશ્ચિત

હત્વા હંસં ચત્વકાં ચ ચક્રં ષડ્દિનમેવ ચ ।

વાનરં રથેનમાસૌ ચ સ્પર્શયેદ્રાક્ષણાય ગમ્ ॥ ૧૩૫ ॥

હંસ, બગલી, બગસો, મોર, વાંદરો, બાજ અને ભાસ;
એમાંના કોઈને મારી પ્રાશ્નણને માપનું દાન કરવું. ૧૩૫

ધોડો, દાથી વગેરેને માપોનું પ્રાયશ્ચિત

યાસો દયાદ્યં હત્વા પચ નીલાન્વૃણાનાજમ્ ।

અજમેષાવનર્જ્જિહ્ સ્વરં હત્વૈકદાયનમ્ ॥ ૧૩૬ ॥

ધોડાને મારી પચનું દાન કરવું, ત્રાગીને મારી પાંચ ઠાળા
બગદોનું દાન કરવું, ધેટાબકરાંને મારી એક બગદનું દાન દેવું
અને ગધેડાંને મારી એક વર્ષનો વાછરડો દાનમાં દેવો. ૧૩૬

હિંસક—અહિંસક પરુ માપોનું પ્રાયશ્ચિત

વત્સવાદાંસ્તુ મૃગાન્દત્વા ધેનું દયાત્પવસ્વિનીય્ ।

અમત્પાદાન્નત્સતીગુપ્તં હત્વા ॥ કૃષ્ણઠમ્ ॥ ૧૩૭ ॥

માંસાહારી (હિંસક) પરુઓને મારી એક દૂધ દેતી
માપનું દાન કરવું; માંસ ન ખાનારાં (અહિંસક) પરુઓને

મારી વાછરડીનું દાન દેવું અને ઊંટને મારી એક રતી સોનાનું
દાન દેવું. ૧૩૭

વ્યભિચારી સ્ત્રીને માર્યાનું પ્રાપ્તિત

જીનકાર્મુકચસ્તાવીન્ધ્યગદ્વાદિશુદ્ધયે ।

ચતુર્ણામપિ વર્ણનાં નારીર્હત્વાઝનવસ્થિતાઃ ॥ ૧૩૮ ॥

ચારે વર્ણોની વ્યભિચારી સ્ત્રીઓને મારી વિશુદ્ધિ માટે
વર્ણક્રમે મૃગયમં, ધનુષ, બકરો અને ઘેડું દાનમાં દેવાં. ૧૩૮

ત્રણ વર્ણમાંની સ્ત્રીની હત્યાનું પ્રાપ્તિત

[વર્ણનામાનુર્ણવેણ ત્રયાણામવિશેષતઃ ।

અમત્યા ચ પ્રમાપ્ય સ્ત્રીં શૂદ્રહત્યાવ્રતં ચરેત્ ॥

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય, એ ત્રણ વર્ણોની સ્ત્રીને અંજા-
ણતાં મારી શૂદ્રની હત્યાનું પ્રાપ્તિત કરવું.]

ઉપયુક્ત દાન દેવા જે અચકત હોય તો ૧

દામેન ધવનિર્જેકં સર્પાદીનામશક્તુવન્ ।

પૈકૈકશ્ચરેત્કૃષ્ણં દ્વિજઃ પાપાપનુત્તયે ॥ ૧૩૯ ॥

સર્પાદિની હત્યાનું પ્રાપ્તિત દાન વડે કરવા જે અસમર્થ
હોય, તે ત્રણ વર્ણના માણસે પાપશુદ્ધિ માટે એક-એક
કૃષ્ણવ્રત કરવું. ૧૩૯

હાડકાંવાળાં તથા હાડકાંવિનાનાં પ્રાણીને માર્યાનું પ્રાપ્તિત

અસિમતાં તુ સત્ત્વાનાં સદસ્રસ્ય પ્રમાણે ।

પૂર્ણે ચાનસ્યનસ્યનાં તુ શૂદ્રહત્યાવ્રતં ચરેત્ ॥ ૧૪૦ ॥

હાડકાંવાળા એક હજાર પ્રાણી માર્યાં હોય અને હાડકાં-

વિનાનાં પ્રાણી એક ગાડું ભરીને માર્યાં દોય, તો શદ્રની
કલ્યાણું પ્રાપ્તિ કરવું. ૧૪૦

પ્રકાર ૨એ

કિંચિદેવ તુ વિપ્રાય દઘાદશ્ચિમતાં વષે ।

બનસ્થનાં ચૈવ હિંસાયાં પ્રાણાયમેન શુદ્ધયતિ ॥ ૧૪૧ ॥

હાડકાંવાળા જીવોને મારી બ્રાહ્મણને કંઈક પણ દાન દેવું
જ; પણ હાડકાંવિનાના જીવોની હિંસામાં પ્રાણાયામથી જ
શુદ્ધ થવાય છે. ૧૪૧

ઝાડ, વેણા વગેરે કાપ્યાનું પ્રાપ્તિ

ફલદાનાં તુ વૃક્ષાણાં હેદને જપ્યમૃકશતમ્ ।

ગુરુમથલીલતાનાં ચ પુષ્પિતાનાં ચ વીરુચામ્ ॥ ૧૪૨ ॥

ફળ દેનારાં ઝાડોને, ગુચ્છાઓને, વેણાઓને, લતાઓને તેમ
જ ફૂલવાળી વેણીઓને (એક જ વાર અમળતાં) એ કાપેલ
દોય તો (ગાંધરી વગેરે) સો યજ્ઞોનો જપ કરવો. ૧૪૨

અનાજ વગેરેનાં જીવોની હિંસા થતાં પ્રાપ્તિ

અન્નાપજાનાં સત્ત્વાનાં રસજાનાં ચ સર્વશઃ ।

ફલપુષ્પોદ્ભવાનાં ચ ઘૃતપ્રાણો વિશેષનમ્ ॥ ૧૪૩ ॥

અનાજમાં, રસમાં, ફળમાં અને દૂધમાં થતા જીવોની
હિંસા થાય, તો કેવળ ધી આદી લેવાથી શુદ્ધિ થાય છે. ૧૪૩

ઓપધિઓને બચાવે કાપવાથી પ્રાપ્તિ

કૃષ્ણજાનામોષધીનાં જાતાનાં ચ સ્વયં વને ।

વૃષાલમ્બેડનુગચ્છેદ્ધાં દિનમેકં વયોઘનઃ ॥ ૧૪૪ ॥

ખેતીમાં થયેલી તથા વનમાં આપોઆપ થયેલી ઓપ-

ધિઓને એ બ્યથા કાપે, તો એક દિવસ માત્ર દૂધ પીને રહેવું
અને ગાયની પાછળ ફરવું. ૧૪૪

હવે અમલ્ય ભક્ષણનું પ્રાયશ્ચિત્ત

एतैर्वैतैर्योद्धं स्यादेन्नो हिंसासमुद्भवम् ।

જ્ઞાનાજ્ઞાનકૃતે કૃત્ષ્ણે શૃણુતાનાભિમક્ષણે ॥ ૧૪૫ ॥

અપુથે-અઅપુથે કરેલું હિંસાથી થયેલું જે કંઈ પાપ
હોય, તે સમજી ઉપરનાં મતોથી દૂર કરી શકાય છે; હવે અમ-
લ્યના ભક્ષણમાં જે પાપ થાય છે, તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત સાંભળો. ૧૪૫

અગણ્યતાં કે ભણ્યતાં મદિરાપાનનું પ્રાયશ્ચિત્ત

अज्ञानाद्वारुणीं पीत्वा संस्कारेणैव शुद्ध्यति ।

મતિપૂર્વમનિર્દેશ્યં પ્રાણાન્તિકમિતિ સ્થિતિઃ ॥ ૧૪૬ ॥

વારણી નામની મદિરા અઅપુથે પીને ફરી સંસ્કાર
કરનાથી જ શુદ્ધિ થાય છે, પણ બહીએઈને તે પિવાય તો પ્રાણા-
ન્તિક પ્રાયશ્ચિત્ત બતાવાય નહિ, (પણ દરમા શ્લોકમાં જણાવેલું
'એક વર્ષ સુધી રાત્રે ચોખાની કણકી ખાવી અથવા તલનો
ખોળ ખાવો' એ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું.) એવી શાસ્ત્રમર્યાદા છે.*

* આ શ્લોકમાં બતાવેલું મદિરાપાનનું પ્રાયશ્ચિત્ત, પહેલાં બતાવેલાં
મદાપાપનાં પ્રકરણથી દૂર અહીં બીજા પ્રકરણના આંતરે બતાવ્યું છે;
તેથી આ પ્રાયશ્ચિત્તનો વિષય, લોઠની મુખ્ય (પેટી-સુમ નામની)
મદિરા નથી; પરંતુ તે સિરાયની બીજ (એળની તથા મહુડાંની-ગોઠી
અને માખી) મદિરા જ આ પ્રાયશ્ચિત્તનો વિષય છે. ઔતમ કહે છે: "ઝમત્યા
મદપાને પયો ઘૃતમુદકં વાયુ પ્રત્યહં તપ્તકૃત્ત્વસ્તતોઽન્યઃ સંસ્કારઃ । આત્મણતાં
મલ પિત્તમ્ બલ તો દરૈર્ગ દૂધ, ઘી, પાણી તથા વાલુ એ એક,
એક ઉપર જ રહી (૧૨ દિવસનું અથવા ચાર દિવસનું) તપ્તકૃત્ત્વ
મત કયો પછી ફરી સંસ્કાર કરવો." (કન્ધક)

દારના વાસણનું પાણી પિવાઈ જાય તો એ પ્રાયશ્ચિત્ત

અથ: સુરામાજનસ્યા મઘમાળ્હસ્પિતાસ્તથા ।

પન્નરાત્રં પિવેત્પીત્વા શઙ્ખપુષ્પીઝૃતં પયઃ ॥ ૧૪૭ ॥

સુરાના કે મઘના વાસણમાં રહેલું પાણી પીધું હોય, તો
પાંચ રાત્રિ સુધી તેણે શંખપુષ્પી નાખી ઉઠાણેલું પાણી પીવું.

દારને અડી જવું, વગેરેનું પ્રાયશ્ચિત્ત

સ્પૃશ્વા દત્ત્વા ચ મદિરાં વિધિવત્પ્રતિગૃહ્ય ચ ।

શૂદ્રોન્નિષ્ઠાશ્વ પીત્વાપઃ કુશવારિ વિધેત્યહમ્ ॥ ૧૪૮ ॥

મદિરાને અડીને અથવા કાઈને આપીને અથવા વિધિ-
પૂર્વક તેને સ્વીકારીને તેમ જ શૂદ્રનું એકું પાણી પીને તથા
દિવસ સુધી દર્ભ નાખી ઉઠાણેલું પાણી પીવું. ૧૪૮

દારિયાની ગંધ લેવાઈ જાય તો એ પ્રાયશ્ચિત્ત

માલ્યણસ્તુ સુરાપસ્ય ગન્ધમાધ્રાય સોમપઃ ।

પ્રાણાનપ્સુ ત્રિરાયમ્ય ઘૃતં પ્રાશ્ય વિશુદ્ધયતિ ॥ ૧૪૯ ॥

સોમપાન કરનારો બ્રાહ્મણ જે મદિરા પીનારની ગંધ લે,
તો તે પાણીમાં રહી, તથા ત્રણપાયામ કરીને તેમ જ ધી આટીને
શુદ્ધ થાય છે. ૧૪૯

વિષા, મૂત્ર કે દારના સ્પર્શવાળું ખવાઈ જાય તો પ્રાયશ્ચિત્ત

અજ્ઞાનાત્પ્રાશ્ય વિષ્મૂત્રં સુરાસંસ્પૃશ્મૈવ ચ ।

પુનઃ સંસ્કારમર્દન્તિ ત્રયો વર્ણા દિજાતયઃ ॥ ૧૫૦ ॥

તથે દિવસ વણેને કાઈ બ્રાહ્મણ વિષા, મૂત્ર કે મદિરાના
સ્પર્શવાળી કાઈ યીજ અજ્ઞાણતાં ખાય, તો તેને ફરી જનોઈને
સંસ્કાર કરવો થટે છે. ૧૫૦

કરી સંસ્કારકર્મમાં આ જિનજરી

વપનં મેઘલાદણ્ઢૌ મૈશ્વચર્યા વ્રતાનિ ચ ।

નિવર્તન્તે દ્વિજાતીનાં પુનઃસંસ્કારકર્મણિ ॥ ૧૫૧ ॥

ત્રણે વર્ણના દ્વિજોનાં કરીનાં સંસ્કારકર્મોમાં મુંડન, મેખલા-
બંધન, હંડધારણ, ભિક્ષાચરણ તથા વ્રતો જરૂરી નથી. ૧૫૧

અભક્ષ્યભક્ષણનાં પ્રાશ્નિતો

અમોઝ્યાનાં તુ મુવત્વાઽન્નં સ્ત્રીશુદ્રોચ્છિદમેવ ચ ।

જઘ્વા માંસમભક્ષ્યં ચ સપ્તાર્કં યવાન્પિવેત્ ॥ ૧૫૨ ॥

(જમવાને) અયોગ્યનું ભોજન જમીને, તેમ જ સ્ત્રી તથા
શૂદ્રનું એકું ખાઈને અને અભક્ષ્ય માંસાહાર કરીને સાત
દિવસ સુધી જવનો સાધવો અથવા રાખ પીવી. ૧૫૨

આથા તથા ઉકાળાથી પણ અમુક સમય અશુદ્ધિ

શુક્તાનિ ચ કપાયાંશ્ચ પીત્વા મેઘ્યાન્યપિ દ્વિજઃ ।

તામદ્ભવત્પ્રપત્તો યાંવત્તન્ન વ્રજત્યયઃ ॥ ૧૫૩ ॥

આથા અને શુદ્ધ ઉકાળા પીધા પછી પણ માણસ, ત્યાં-
સુધી અશુદ્ધ રહે છે, જ્યાંસુધી તે પદાર્થો પચીને નીચે ન
જાય. ૧૫૩

મુંડ વગેરેનાં મળમૂત્ર ખવાઈ જાય તો ?

વિઙ્ગરાદ્વસ્ત્રોઘ્રાણાં ગોમાયોઃ કપિકાકયોઃ ।

પ્રાશ્ય મૂત્રપુરીષાણિ દ્વિજશ્ચાન્દ્રાયણં ચરેત્ ॥ ૧૫૪ ॥

ગામમાં રહેતાં મુંડ, ગધેડાં, હાંટ, શિયાળ, વાંદરાં કે
કાગડાંનાં મળમૂત્ર ખાઈને દ્વિજ ચાન્દ્રાયણ વ્રત કરવું. ૧૫૪

સૂકાં માંસ વગેરે ખાય તો પ્રાપ્તિ

શુષ્કાણિ મૃત્ત્વા માંસાનિ ભૌમાનિ કવકાનિ ચ ।

અજ્ઞાતં ચૈવ સ્નાસ્થમેતદેવ વ્રતં ચરેત્ ॥ ૧૫૫ ॥

સૂકાં માંસ, જમીન પર ચતા ખિલાડીના ટોપ,⁺ અજાણ્યું માંસ તેમ જ કસાઈખાનામાં રહેલું માંસ (લાવી), એ ખાનારે પણ એ જ આન્દ્રાધણવ્રત કરવું. ૧૫૫

આ પ્રાણીઓનું માંસ ન જ ખવાય:

ઋષ્યાદસ્રકરોષ્ટ્રાણાં કુક્ષુટાનાં ચ મથળે ।

નરકાકલરાણાં ચ તપ્તકૃચ્છં વિશેષનમ્ ॥ ૧૫૬ ॥

ઠાણું માંસ ખાનાર પ્રાણીઓ, સૂચરો, જીંટો, કૂંડડાં, માણસ, કાગડા અને ગધેડાનું માંસ જે ખાય, તેણે શુદ્ધિ માટે તપ્ત-કૃચ્છનત કરવું. ૧૫૬

માસિક આદનું અજ ખાય તો પ્રાપ્તિ

માસિકાન્નં તુ યોજ્જનીયાદસમાવર્તકો દ્વિજઃ ।

સ શ્રીષ્યદ્વાન્યુપવસેદંકાહં ચોદકે વસેત્ ॥ ૧૫૭ ॥

સમાવર્તન (સંસ્કાર) ન પામેલો જે દ્વિજ (પ્રાણી પ્રજા-ચારી) માસિયાનું અન્ન ખાય, તેણે ત્રણ દિવસ ઉપવાસ કરવા અને એક દિવસ પાણીમાં રહેવું. ૧૫૭

+ ખિલાડીના ટોપ એ જ્વનના ચાપ છે. ૫મ કહે છે: 'મૃત્ત્વં વા જ્વનં વા દ્વિજાકે મરણનિ ચં । મરણનિલાસ વિચારીયાર । જેઓ જમીન પર તથા વૃક્ષ પર ચતા ખિલાડીના ટોપ ખાય છે, તેઓને મરણત્યા કરનારા ગણવા' એમ બેય પ્રકારના ખિલાડીના ટોપ ખાનારો નિષેધ કર્યો છે. (કુચ્છ)

આસન, ફૂલ, મૂળ અને ફળની ચોરીમાં પંચગવ્ય(ગાયનાં દૂધ, દહીં, ઘી, મૂત્ર અને છાણ)નું પ્રાશન કરી શુદ્ધ થવાય છે.

ધાસ, લાકડાં વગેરેની ચોરીનું પ્રાયશ્ચિત

ત્વળકાષ્ઠદ્રુમાણાં ચ શુષ્કાન્નસ્ય ગુહસ્ય ચ ।

ચેલચર્મામિષાણાં ચ ત્રિરાત્રં સ્યાદમોજનમ્ ॥ ૧૬૬ ॥

ધાસ, લાકડાં, આડ, ચૂઠાં અન્ન, ગોળ, વઝ્ર, આમડાં અને માંસની ચોરી કરી હોય, તો ત્રણ દિવસ ઉપવાસ કરવા. ૧૬૬

મણિ, મોતી વગેરે ચોરીનું પ્રાયશ્ચિત

મણિમુક્તાપ્રવાલનાં તામ્રસ્ય રજતસ્ય ચ ।

અયઃકાંસ્યોપલાનાં ચ દ્વાદશાદં કળાન્નતા ॥ ૧૬૭ ॥

મણિ, મોતી, પરવાળાં, તાંબુ, રૂપું, લોહું, કાંસું અને પથ્થરની ચોરી કરી હોય તો બાર દિવસ સુધી કણુકી ખાવી. ૧૬૭

ર, રેશમ, જીન વગેરે ચોરીનું પ્રાયશ્ચિત

કાર્પાસકીટજોર્ણાનાં દ્વિગ્નૈકશક્તસ્ય ચ ।

પશ્વિગન્ધાંધીનાં ચ રજ્જ્વાશ્ચૈવ ત્ર્યહં પયઃ ॥ ૧૬૮ ॥

કપાસનું રેશમ, જીન, બે ખરીનાં અને એક ખરીનાં પશુઓ, પક્ષીઓ, સુગંધી પદાર્થો, ઔષધિઓ તેમ જ દોરડાં-દોરડીની જે ચોરી કરે, તેણે ત્રણ દિવસ સુધી માત્ર દૂધ પીને રહેવું. ૧૬૮

અમમ્યાગમનનાં પ્રાયશ્ચિત

एतैर्व्रतैरपोहेत पापं स्तेयकृतं द्विजः ।

अगम्यागमनीयं तु व्रतैरेभिस्पातुदेत् ॥ ૧૬૯ ॥

ત્રણ વર્ણના હરેડોઈ દિવે આ પ્રાયશ્ચિતનું વ્રતો વડે

ચોરીનું પાપ દૂર કરવું; પણ ગમનને અયોગ્ય એવી સ્ત્રીઓ સાથે, ગમન (એટલે મૈથુન) કર્યાનું પાપ આ નીચેનાં પ્રાયશ્ચિત્તોથી દૂર કરવું. ૧૬૯

સગી બહેન વગેરે સ્ત્રી સાથે મૈથુન કર્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત

ગુરુતલ્પવ્રતં કુપાદ્રિતઃ સિક્ત્વા સ્વયોનિપુ ।

સત્ત્વુઃ પુત્રસ્ય ચ સ્ત્રીપુ કુમારીપ્વન્યજ્ઞાસુ ચ ॥ ૧૭૦ ॥

સગી બહેન, મિત્રપત્ની, પુત્રવધૂ, કુમારી અને અંત્યજ (દેહી ભંગિયણ વગેરે) સ્ત્રીઓ સાથે જ મૈથુન કરે, તેણે ગુરુપત્ની સાથે મૈથુન કર્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું.* ૧૭૦

દાઈની છોકરી વગેરે સાથે મૈથુન કર્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત

પૈતૃશ્વસૈર્ધી મગિનાં સ્વસ્ત્રીયાં માતુરેવ ચ ।

માતૃશ્ચ માતૃસ્તનયાં ગત્વા ચાન્દ્રાવળં ચોત્ ॥ ૧૭૧ ॥

દાઈની છોકરી, માસીની દીકરી અને મામાની દીકરી બહેન જેવી સાથે જ મૈથુન કરે, તેણે ચાન્દ્રાવળવ્રત કરવું. ૧૭૧

+ એમાં પણ સમજવાનું કે જાણી જોઈને વારંવાર આ પાપ કરવું જે ચાલુ રાખે, તેણે તો મરણાન્નિક જ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું યોગ્ય છે. આ અભિપ્રાયથી જ 'રેતઃ સિક્ત્વા કુમારીપુ વાગ્મલીપ્વન્યજ્ઞાસુ ચ । સપિન્ગાપલ્લદારેષુ પ્રાણત્યાગો વિધીયતે । કુંવારી સ્ત્રીમાં, ચાંદાસ-દેહ-ભંગિયણ સ્ત્રીમાં, એ સિવાય બીજી અંત્યજ સ્ત્રીમાં, સગોત્રી સ્ત્રીમાં કે પોતાનાં સંતાનની-પુત્રવધૂ-સ્ત્રીમાં મૈથુન કરી જે વીર્ષસિંચન કરે તેણે (પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે) પ્રાણત્યાગ જ કરવો જોઈએ' એમ મરણ સુધીનું જ પ્રાયશ્ચિત્ત ધમ કહે છે. કેવળ અજાણતાં તે તે સ્ત્રી સાથે (દાઈ એકાદ વખત) મૈથુન થઈ જાય તો જ પ્રાયશ્ચિત્તનું ધન કરવાનું હોય છે. (કુત્તરક)

અલ્પચારી મધ ૩ માંસ ખાય તો પ્રાપ્તિ

વ્રજચારી ૧૫ યોજ્જીયાન્મધુ માંસં કચંચન ।

સ કૃત્વા શ્રાકૃતં કૃચ્છ્રં વ્રતશેષં સમાપયેત્ ॥ ૧૫૮ ॥

જ અલ્પચારી ઠાઈ રીતે મધ ૩ માંસ ખાય, તેણે પ્રાજ્ઞ-
પત્ય વ્રત કરી બાકી રહેલા (પોતાના અલ્પચર્યા) વ્રતને સમાપ્ત
કરવું. ૧૫૮

ખિલાડાં વગેરેનું બોરેનું ખાય તો ?

વિઢાલકાકાસ્વચ્છિદ્રં જગ્ધ્વા ચનકુલસ્ય ચ ।

કેશકીટાવપન્નં ચ પિચેદ્રક્ષસુવર્ચલામ્ ॥ ૧૫૯ ॥

ખિલાડાં, કાગડાં, હિંદર, કૂતરાં કે નાળિયાંનું બોરેનું તથા
વાળ તેમ જ કીડા પડેલું અળખવાઈ ખાય, તો અલ્પચર્યાલા-
(ખાકી)નો કાઢો પીવો. ૧૫૯

ન ખાયા જ્યું અળખાય તો ?

અમોઘ્યમર્જં નાત્તવ્યમાત્મનઃ શુદ્ધિમિચ્છતા ।

અજ્ઞાનમુક્તં તૂતાર્યં શોઘ્યં વાઽપ્યાશુ શોધનઃ ॥ ૧૬૦ ॥

પોતાની શુદ્ધિ ઇચ્છતા માણસે અમોઘ્ય (જનો નિષેધ
છે તે) અળખવું નહિ; છતાં અજ્ઞાતાં તે અવાઈ ગમું હોય,
તો જીવદી કરી કાઢી નાખવું અથવા પ્રાપ્તિ વડે તરત શુદ્ધિ
કરવી. ૧૬૦

ચોરીનાં પ્રાપ્તિ

एषोऽनायादनस्योक्तो व्रतानां विविधो विधिः ।

स्तेपदोपापहर्तृणां व्रतानां श्रूयतां विधिः ॥ ૧૬૧ ॥

અબશ્ય ભોજનનાં પ્રાપ્તિનો આ બુદ્ધોબુદ્ધો વિધિ કહ્યો;

ચોરીના દોષને દૂર કરનારાં પ્રાયશ્ચિત્તોના વિધિ સાંભળો.

અનાજ તથા ધનની ધરાદાપૂર્વકની ચોરીનું પ્રાયશ્ચિત્ત

ધાન્યાન્નધનચૌર્ણાણિ કૃત્વા કામાદ્વિજોત્તમઃ ।

સ્વજાતીયગૃહાદેવ કૃત્સ્નાબ્દેન વિશુદ્ધયતિ ॥ ૧૬૨ ॥

જે ઉત્તમ પ્રાદાણ છતાં પોતાની ભતના ઘેરથી (ઠાણું) ધાન્ય, રાંધ્યું અનાજ કે ધનની ચોરીઓ ધરાદાપૂર્વક કરે, તે એક વર્ષ સુધી પ્રાજપત્ય વ્રત કરી શુદ્ધ થાય છે. ૧૬૨

મનુષ્ય-અપહરણ વગેરેનું પ્રાયશ્ચિત્ત

મનુષ્યાણાં તુ હરણે સ્ત્રીणां ક્ષેત્રગૃહસ્ય ચ ।

કૃપવાપીજલાનાં ચ શુદ્ધિશ્ચાન્દ્રાયણં સ્મૃતમ્ ॥ ૧૬૩ ॥

માણસ, સ્ત્રી, ખેતર કે ઘરનું જે હરણ કરે, અથવા કૃપા અને વાવનાં પાણી ચોરે, તેને માટે ચાન્દ્રાયણવ્રત શુદ્ધિરૂપ કહ્યું છે. ૧૬૩

નશ્વત્રા પદાર્થોની ચોરીનું પ્રાયશ્ચિત્ત

દ્રવ્યાણામલ્પસારાણાં સ્તેયં કૃત્વાન્યવેશ્મતઃ ।

ચરેત્સાંતપનં કૃત્વં તન્નિર્વાત્યાત્મશુદ્ધયે ॥ ૧૬૪ ॥

પારકાના ધરમાંથી ઓછી કિંમતનાં દ્રવ્યોની ચોરી કરી દોય, તો તે પદાર્થો મૂળ ધણીને પાછા આપવા અને પોતે આત્મશુદ્ધિ-માટે સાંતપનકૃત્વ નામનું વ્રત કરવું. ૧૬૪

મદ્ય-બોજ્ય વગેરેની ચોરીનું પ્રાયશ્ચિત્ત

મદ્યમોજ્યાપરદ્ધણે યાનશય્યાસનસ્ય ચ ।

પુષ્પમૂલફલાનાં ચ પશ્ચગર્ભં વિશોધનમ્ ॥ ૧૬૫ ॥

સાકું વગેરે ભક્ત્યો, ખીર વગેરે બોજ્યો, વાહન, શય્યા,

ઉપર જણાવેલી ત્રણેને પરણાય પણ નહિ
 एतास्तिशस्तु मार्याथे नोपयच्छेत्तु बुद्धिमान् ।
 જ્ઞાતિત્વેનાનુપેયાસ્તાઃ પતતિ હ્યુપયન્નઘઃ ॥ ૧૭૨ ॥
 બુદ્ધિમાન માણસે એ ત્રણેને પત્ની તરીકે સ્વીકારતી પણ
 નહિ; બાંધુભાવને કારણે તેમની સાથે વિવાહ કરાય નહિ;
 છતાં તેમને જ પરણે, તે અધોગતિ જ પામે છે. ૧૭૨

પશુત્તરી વગેરે સાથે મૈથુન કર્યાનું પ્રાપ્તિ
 भमानुषीषु पुरुष उदक्यायामयोनिषु ।
 રેતઃ સિક્ત્વા જલે ચૈવ કૃચ્છ્રં સાંતપનં ચરેત્ ॥૧૭૩॥
 જે પુરુષ મનુષ્ય સિવાયની (ધોડી વગેરે પશુની) યોનિમાં,⁺
 રત્નસ્વસ્થા સ્ત્રીઓમાં, યોતિ સિવાયનાં અંજોમાં અને જળમાં
 વીર્ય નાખે, તેણે સાંતપન વ્રત કરવું. ૧૭૩

પુરુષ સાથે કે બેલગાડીમાં મૈથુન કર્યાનું પ્રાપ્તિ
 मैथुनं तु समासेव्य पुंसि योषिति वा द्विजः ।
 ગોપાનેડપ્સુ દિવા ચૈવ સવાસાઃ સ્નાનમાચેત્ ॥૧૭૪॥
 બેલગાડીમાં, જળમાં અને દિવસે સ્ત્રી સાથે કે પુરુષ સાથે
 જે ત્રણે વર્ણોના કાર્ધ પુરુષ મૈથુન કરે, તેણે વસ્ત્ર સાથે સ્નાન
 કરવું. ૧૭૪

અંડાજત્તરી સાથે મૈથુન કરી બ્રાહ્મણ અંડાજ અને
 घण्डालान्त्यस्रियो मत्वा मुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।
 પતલ્યજ્ઞાનતો વિપ્રો જ્ઞાનાત્સામ્યં તુ ગચ્છતિ ॥ ૧૭૫ ॥

+ મનુષ્ય સિવાયની પશુયોનિ-ધોડી, ગધેડી વગેરે અહીં જાણતી,
 પણ ગાય નહિ; કેમકે ગાયની યોનિમાં વીર્ય પાડનાર માટે અંધ
 વગેરેએ મોડું પ્રાપ્તિ કરેલ છે. (કુચ્છત)

જે બ્રાહ્મણ અજ્ઞાણતાં ચંડાલણ કે અત્યજ સ્ત્રીના સંગ
રે અથવા તેનું અન્ન જમે અને તેની પાસેથી દાન લે, તે
પતિત થાય છે, પણ તે બહીષ્કૃતીને એ કાર્યો કરે, તો ચંડાળ
કે અત્યજ સમાન જ થાય છે. ૧૭૫

વ્યભિચારિણી સ્ત્રી માટે પ્રાયશ્ચિત્ત
વિપ્રદુષ્ટાં છિયં મર્તા નિરુદ્ધ્યાદેકવેદમનિ ।

યત્પુનઃ પરદોષુ તથૈનાં ચારયેદ્રતમ્ ॥ ૧૭૬ ॥

(૪૨૭૫ પૂર્વકના) વ્યભિચારથી વિશેષ બ્રહ્મ થયેલી સ્ત્રીને
સ્વામીએ એક ધરમાં (ઠેલીની પેઠે) કબજે રાખવી અને પર-
સ્ત્રીગમેન કરનાર પુરુષે જે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું છે, તે તે સ્ત્રી પાસે
કરાવવું. ૧૭૬

ઉપરનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરી ફરી વ્યભિચાર કરનારી સ્ત્રી માટે પ્રાયશ્ચિત્ત
સા ચેત્પુનઃ પ્રદુષ્યેત્તુ સદ્ગેનોપવન્નિતા ।

કૃચ્છ્રં ચાન્દ્રાયણં ચૈવ તદસ્પ્યાઃ પાવનં સ્મૃતમ્ ॥ ૧૭૭ ॥

તે સ્ત્રી જે સજાતીય પુરુષ સાથે એકવાર વ્યભિચાર કરી,
તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત ઉપર પ્રમાણે કર્યા પછી ફરી તે સજાતીય પુરુષની
વિનવણીથી તેની સાથે ફરી બ્રહ્મ થાય, તો પ્રાજપત્ય તથા
કૃચ્છ્રચાન્દ્રાયણવ્રત તેને શુદ્ધ કરનાર કહ્યું છે. ૧૭૭

કર્મ સ્ત્રી પ્રાયશ્ચિત્તથી શુદ્ધ થાય અને ન થાય ?

[માહ્યજ્ઞસ્ય ત્રિયવિશાં સ્ત્રિયાઃ શુદ્ધેઽપસન્નતાઃ ।

અપ્રજાતા વિશુદ્ધેયુઃ પ્રાયશ્ચિત્તેન નેતરાઃ ॥

બ્રાહ્મણ, સત્રિય અને વૈશ્યની સ્ત્રીઓ જે શુદ્ધ સાથે વ્યભિ-

ચાર કરી બ્રહ્મ યઈ હોય, પણ તેમને જો ગર્ભ ન રહ્યો હોય,
તો તેઓ પ્રાયશ્ચિત્તથી શુદ્ધ થાય છે; પણ ગર્ભ પામેલી તે
સ્ત્રીઓએ રીતે પ્રાયશ્ચિત્તથી શુદ્ધ ન થાય.]

ચંડાલશૂન્રું સેવન કરનાર માટે પ્રાયશ્ચિત્ત

યત્કરોત્યેકરાત્રેણ વૃષલીસેવનાદ્દિજઃ ।

તદ્દેશ્વમુગ્ધજપન્નિલ્યં ત્રિમિર્વર્ષેર્વ્યપોહતિ ॥ ૧૭૮ ॥

તથે વર્ણુનો દિજ, વૃષલી (એટલે ચંડાલશૂન્રી) ના એક
રાતના સંગથી જ પાપ કરે છે, તેને ત્રણ વર્ષ સુધી ભિક્ષા માગી
જમવાથી તથા નિત્ય ગાયત્રીના જપ કરવાથી દૂર કરી શકે છે.*

પતિતો સાથે સંબંધ રાખનાર માટે પ્રાયશ્ચિત્ત

एषा पापकृतामुक्ता चतुर्णामपि निष्कृतिः ।

पतितैः संप्रयुक्तानामिमाः शृणुत निष्कृतीः ॥ ૧૭૯ ॥

પાપ કરનારા ચારે વર્ણુના સંબંધમાં આ પ્રાયશ્ચિત્ત
કલાં; હવે પતિતો સાથે સંસર્ગ રાખનારા સંબંધી પ્રાયશ્ચિત્તો
સંબંધો. ૧૭૯

* આમ જ આપસ્તંબ પણ કહે છે: 'યદેકરાત્રેણ વ્યોત્તિ
પાપં શુભં વર્ણ પ્રાપ્તયઃ સેવમાનઃ । ચતુર્વચ્ચત્ર ઉદક આત્મજાપી મૈક્ષનારી
ત્રિમિર્વર્ષેસ્તદ વ્યપોહતિ પાપમ્ - કાળાવર્ણુ - ચંડાલ (ની સ્ત્રી) નું એક
જ રાત્રિ સેવન કરી બ્રાહ્મણ, ત્રણ વર્ષ સુધી દર ચોથા ટકે
ભિક્ષાનું અન્ન ખાવ અને પાણીમાં બિજો રહી ગાયત્રીજપ કર્યો કરે,
તો તે પાપને દૂર કરી શકે છે.' ગોવિંદરાજે કમ છોડીને પરણેલી
યત્ર જાતિની સ્ત્રી સાથે મૈથુન કરનાર માટે આ પ્રાયશ્ચિત્ત છે, એમ
કથું છે. (કુલ્લક)

સંસર્ગી ક્યારે પતિત થાય ?

સંવત્સરેણ પતતિ પતિતેન સદાચરન્ ।

યાજનાધ્યાપનાઘૌનાન્ન તુ યાનાસનાશનાત્ ॥ ૧૮૦ ॥

પતિત સાથે વાહન, આસન અને ભોજનમાં સદ્યાર રાખનારો એક વર્ષે પતિત થાય છે; પણ તેને યજ્ઞ કરાવવાથી, બ્રહ્મવ્રતથી તથા તેની સાથે લગ્નસંબંધ રાખવાથી તો તરત જ પતિત થાય છે.* ૧૮૦

પતિતના સંસર્ગીએ કરવાનું પ્રાયશ્ચિત્ત

યો યેન પતિતેનૈપાં સંસર્ગં યાતિ માનવઃ ।

સ તસ્યૈવ વ્રતં કુર્વાત્તસંસર્ગવિશુદ્ધયે ॥ ૧૮૧ ॥

* અહીં પતિતને બ્રહ્મવ્રત-એટલે તેને જ્ઞાનેઈ આથી માનવીને। ઉપદેશ આપવો, એ અર્થ છે. દેવક કહે છે : ‘ યાજ્ઞમે યાનિ-મંવન્ધે સ્વાધ્યાયં સદા ભોજનમ્ । જૃત્વા સઘઃ પતન્વ્યેતે પતિતેન ન સંશયઃ-પતિતને યજ્ઞ કરાવી, તેની સાથે વિવાહસંબંધ કરી, તેની સાથે સ્વાધ્યાય કરીને અથવા એક પંક્તિમાં તેની સાથે ભોજન કરી તરત જ (એ સંબંધ રાખનાર) પતિત થાય છે, એમાં સંશય નથી.’ વિષ્ણુ વળી કહે છે : ‘ આ સંવત્સરણ પતતિ પતિતેન સદાચરન્ । સદા યાજ્ઞાસનાધ્યાસાદ્ યોનાતુ સઘ ઇવ હિ-પતિત સાથે એક વાહને જવાથી, એક આસને બેસવાથી અને અભ્યાસ કરવાથી માણસ એક વર્ષે પતિત થાય છે, પણ તેની સાથે વિવાહસંબંધ રાખવાથી તો તરત જ પતિત થાય છે.’ ગૌધાપન પણ કહે છે : ‘ સંવત્સરેણ પતતિ પતિતેન સદાચરન્ । યાજ્ઞનાધ્યાપનાઘૌ યોનાતુ સઘઃ ॥ હાયનામનાત-પતિત સાથે યજ્ઞસંબંધ કરવાથી, તેને બ્રહ્મવ્રતથી અને તેની સાથે વિવાહસંબંધ લેવાથી માણસ એક વર્ષે પતિત થાય છે, પણ તેની સાથે સુવાનેસવાથી તરત જ પતિત થવાનું નથી.’ (કૃષ્ણક)

જે માણસ એ પતિતોમાંથી જેની સાથે સંસર્ગ પામે છે, તે માણસે તે સંસર્ગથી શુદ્ધ થવા સારુ, તે તે પતિત માટેનું (વ્રત૩૫ જ) પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું.* (પણ મરણાંતિક પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું.) ૧૮૧

પતિતના જીવતાં જ ઉદ્ધરણા

પતિતસ્યોદકં કાર્યં સપિન્ડૈર્વાન્ધવૈર્વહિઃ ।

નિન્દિતેઽહનિ સાવાહ્ને જ્ઞાતૃત્વિગ્ગુરુસંનિષૌ ॥ ૧૮૨ ॥

પતિતના સપિંડીઓએ તથા બાંધવોએ નિન્દિત દિવસે (એટલે રિક્તાંતિથિ-નોમના દિવસે) સાંજે ગામ બહાર જાતિજનો, ઋત્વિજો તથા ગુરુજનો સમક્ષ તે પતિતના જીવતાં જ તેની ઉદ્ધરણા કરવી. ૧૮૨

પતિતને ઉદેશી વ્રતની પેઠે પાણીભરેલો ધડો ને સૂતક

દાસી ઘટમણાં પૂર્ણ પર્યસ્યેત્પ્રેતવત્પદા ।

બહોરાત્રમુપાસીરન્નાશૌચં વાન્ધવૈઃ સહ ॥ ૧૮૩ ॥

દાસીએ પાણીથી ભરેલો ધડો તે વ્રત હોય તેમ (દક્ષિણ તરફ મોઢું રાખી) પગથી ડ્રેડવો અને પતિતના સપિંડીઓએ બાંધવો સાથે એક રાત્રિદિવસનું સૂતક પાળવું. ૧૮૩

* એ વ્રત૩૫ પ્રાયશ્ચિત્ત પણ ‘વ્રત્તદ્વાદશ સમાઃ-અંતરહત્યા કરનારે બાર વર્ષનું વ્રત કરવું’ એમ આ અધ્યાયના ૭૨મા શ્લોક વચ્ચેમાં જે કહ્યું છે, તેમાં એક ચતુર્થાંશ આણું, પતિતના સંસર્ગીએ કરવાનું હોય છે; એમ વ્યાસ કહે છે: ‘સા યેન સંગજેદ્ વર્ષં સોઽપિ તત્સમતામિયાત્ । પાદન્યૂનં ચરેત્ સોઽપિ તસ્ય તસ્ય વ્રતં દ્વિજઃ-જે ઠાઈ દિગ્વિષ્ણુ, જે પતિત મહાપાપી સાથે એક વર્ષ સુધી સંસર્ગ કરે, તે તેની સમાનતા પામે છે, એટલે તે સંસર્ગીએ પણ તે પતિતે કરવાનું વ્રત એક ચતુર્થાંશ આણું કરવું.’ (કુસ્તુક)

પતિત સાથે વાતચીત વગેરે જોવા બ્યવહાર બંધ
નિવર્તેન્ન ચ તસ્માત્તુ સંમાપણસદ્ધાસને ।

‘દાયાદ્યસ્ય પ્રદાનં ચ યાત્રા ચૈવ હિ લૌકિકી ॥ ૧૮૪ ॥

એ પતિત સાથે તેઓ વાતચીત ન કરે, તેની સાથે જેસે
ય નહિ, તેને વારસાભાગ ન આપે, તેમ જ તેની સાથે લૌકિક
વહેવાર પણ ન રાખે. ૧૮૪

પતિતને ઠાઈ હજી નહિ

જ્યેષ્ઠતા ચ નિવર્તેત જ્યેષ્ઠાચાર્યં ચ યદ્દનમ્ ।

જ્યેષ્ઠાંશં પ્રામુદ્યાદ્યાસ્ય યવીયાન્ગુણતોડધિકઃ ॥ ૧૮૫ ॥

તે પતિતનું મોટાપણું બંધ થાય અને તેને મોટા તરીકે
મજનાશું જે વધારાનું ધન હોય તથા મોટા ભાઈ તરીકેના તેનો
જે ભાગ હોય, તે તેને ન અપાય; પણ અધિક ગુણવાન તેનો
નાનો ભાઈ તે મેળવે. ૧૮૫

પતિતે જે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું હોય તો ?

પ્રાયશ્ચિત્તે જુ ચરિતે પૂર્ણકુમ્ભમર્પાં નવમ્ ।

તૈનૈવ સાર્ધં પ્રાસ્યેયુઃ સ્નાત્વા પુણ્યે જટાશ્રયે ॥ ૧૮૬ ॥

પણ એ પતિતે જે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું હોય તો સપિંડીઓ
તથા બાંધવોએ તેની જ સાથે પવિત્ર જળાશય ઉપર જઈ સ્નાન
કરી પાણીનો ભરેલો નવો ઘડો તેમાં નાખવો. ૧૮૬

પરમાં પ્રવેશ કરી બધાં કાપો તે કરી શકે

■ સ્વપ્નુ તં ઘટં પ્રાસ્ય પ્રવિશ્ય ગવનં સ્વકમ્ ।

સર્વાણિ જ્ઞાતિકાર્યોણિ યથાપૂર્વં સમાચરેત્ ॥ ૧૮૭ ॥

તે પતિત તે ઘડાને પાણીમાં નાખી પોતાના પરમાં પ્રવેશ
કરી પૂર્વની જેમ સર્વ જ્ઞાતિકાર્યો કરી શકે. ૧૮૭

પતિત સ્ત્રીઓ માટે પણ એ જ વિધિ

एतदेव विधिं कुर्याद्योपित्सु पतितास्वपि ।

વચ્ચાન્નપાનં દેયં તુ વસેયુશ્ચ ગૃહાન્તિકે ॥ ૧૮૮ ॥

પતિત થયેલી સ્ત્રીઓ માટે પણ એ જ વિધિ કરવો; પણ તેમને વસ્ત્ર તથા ખાનપાન આપવાં અને પોતાના ઘરની પાસે (અલગ ઝૂંપડીમાં તેઓએ) રહેવું. ૧૮૮

પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા-ન કરવાથી કરક

एनस्वमिरनिर्गिक्तैर्નાयं किञ्चित्सहाचरेत् ।

કૃતનિર્ણેજનાંશ્ચૈવ ન જુગુષેત કદિંચિત્ ॥ ૧૮૯ ॥

પ્રાયશ્ચિત્ત ન કર્યું હોય એવા પાપીઓ સાથે કંઈ વ્યવહાર ન રખાય, પણ જમણે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું હોય તેવાઓની કદી નિંદા ન કરવી. ૧૮૯

આ પાપીઓ સાથે તો ન જ રહેવાય

घालघांश्च कृतघांश्च विशुद्धानपि धर्मतः ।

શરણાગતહન્ટૃંશ્ચ સ્ત્રીહન્ટૃંશ્ચ ન સંવસેત્ ॥ ૧૯૦ ॥

ખાળહત્યા કરનારા, કૃતઘ, શરણે આવેલાઓને હણનારા તેમ જ સ્ત્રીહત્યાયારાઓ, ધર્મથી પ્રાપ્તિગ વડે બંને શુદ્ધ થયા હોય, તોપણ તેમની સાથે રહેવું નહિ. ૧૯૦

ગાયત્રીનો સમય વીતી જાય તો પ્રાયશ્ચિત્ત

येषां द्विजानां सावित्री नानूष्येत यथाविधि ।

તાંશ્ચારયિત્વા ત્રીન્કૃત્ત્રાન્યયાવિધ્યુપનાયયેત્ ॥ ૧૯૧ ॥

જ દ્વિજોને સમયાનુસાર વિધિ પ્રમાણે ગાયત્રીનો ઉપદેશ ન અપાયો હોય, તેમને ત્રણ પ્રાજપત્યવ્રત કરાવી વિધિ પ્રમાણે ઉપનયનસંસ્કાર કરાવવો. ૧૯૧

અવળાં કર્મોમાં રહી વેદાધ્યયન રહિત રહેલા બ્રાહ્મણો મારે પ્રાયશ્ચિત્ત

‘પ્રાયશ્ચિત્તં ચિકીર્ષન્તિ વિકર્મસ્યાસ્તુ યે દ્વિજાઃ ।

મક્ષણા ચ પરિત્યક્તાસ્તેષામપ્યેતદાદિશેત્ ॥ ૧૯૨ ॥

અવળાં કર્મોમાં રહેલા જે દ્વિજો પ્રાયશ્ચિત્ત ઇચ્છતા હોય તેમને પણ આ જ (તેણે પ્રાત્નપત્ય મતનું) પ્રાયશ્ચિત્ત આપવું.

નિંદ્યકર્મથી ધન કમાના બ્રાહ્મણો મારે પ્રાયશ્ચિત્ત

યદર્હિતેનાર્જયન્તિ કર્મણા મક્ષણા ધનમ્ ।

તસ્યોત્સર્ગેણ શુદ્ધયન્તિ જપ્યેન તપસેવ ચ ॥ ૧૯૩ ॥

જે બ્રાહ્મણો નિંદિત કર્મથી ધન કમાય છે, તેઓ તે ધનનો ત્યાગ કરીને તેમ જ જપ અને તપ કરીને શુદ્ધ થાય છે.

અયોગ્યનું દાન શીધાનું પ્રાર્થનિત

જપિત્વા ત્રીણિ સાવિત્ર્યાઃ સદસાણિ સમાહિતઃ ।

માસં ગોષ્ઠે પયઃ પીત્વા મુષ્યતેઽસત્પ્રતિગ્રહાત્ ॥ ૧૯૪ ॥

અયોગ્યનું દાન ક્ષીઠું હોય તે બ્રાહ્મણ સાવધાનચિત્તે ત્રણ હપ્તર ગાયત્રીનો જપ કરી, એક મહિનો ગાયત્રી દાઢમાં રહી, દૂધ પીને, તે પાપથી મુક્ત થાય છે. ૧૯૪

ઉપવાસકૃતં તં ॥ ગોમત્રાત્પુનઃપ્રગતમ્ ।

પ્રણતં પ્રતિ પૃચ્છેયુઃ સામ્યં સીમ્યેન્નહીતિ કિમ્ ॥ ૧૯૫ ॥

ઉપવાસથી દુબળા થયેલો અને ગાયત્રી દાઢમાંથી આવેલો તે બ્રાહ્મણ પ્રણામ કરે, ત્યારે બીજા બ્રાહ્મણોએ પૂછવું : ‘હે સૌમ્ય ! તું અમારી સાથે દવે સમાનતા ઇચ્છે છે ને !’ (દવે એવું અયોગ્યદાન તું નહિ લે ને !) ૧૯૫

સત્યમુક્ત્વા તુ વિપ્રેષુ વિકિરેઘવસં ગવામ્ ।

ગોમિઃ પ્રવર્તિતે તીર્થે કુર્યુસ્તસ્ય પરિગ્રહમ્ ॥ ૧૯૬ ॥

તેણે બ્રાહ્મણોને 'હા સત્ય છે' એમ કહી ગાયોને ધાસ નાખવું અને ગાયની પગલાટના તે પવિત્ર તીર્થમાં બ્રાહ્મણોએ તેનો સ્વીકાર કરવો. ૧૯૬

આર પાપોનું એક પ્રાયશ્ચિત

બ્રાત્યાનાં યાજનં કૃત્વા પરેષામન્ત્યકર્મ ચ ।

અમિચારમહીનં ચ ત્રિમિઃ કૃચ્છૈર્ન્યપોહતિ ॥ ૧૯૭ ॥

(અધ્યાય ૨૪ના ૩૯મા શ્લોકમાં જણાવેલ) બ્રાત્યોને યજ્ઞ કરાવીને, (માતાપિતા કે શુરુ સિવાયના બીજા-નિષિદ્ધોની ઉત્તર)ક્રિયા કરીને, અભિચાર કર્મ-મારણક્રિયા કરીને તથા અહીંન નામનો યાગ કરીને જે પાપ લાગે, તેને ત્રણ પ્રાજપત્ય પ્રત કરવાથી દૂર કરી શકે છે. ૧૯૭

શરણાગતને છોડે અને ન બચાવવા લાખકને વેદ બણાવે તો પ્રાયશ્ચિત

શરણાગતં પરિત્યજ્ય વેદં વિગ્લાવ્ય ચ દ્વિજઃ ।

સંવત્સરં ચવાહરસ્તત્પાપમપસેષતિ ॥ ૧૯૮ ॥

જે દ્વિજ શરણાગતનો ત્યાગ કરે અને અનધિકારીઓને વેદ બણાવે, તે એક વર્ષ સુધી જીવનો આહાર કરી તે પાપને દૂર કરે છે. ૧૯૮

ફતરું વગેરે પ્રાણી દરડે તો ?

શ્વસુગાલસૌરેદંદ્રો ગ્રામ્યૈઃ ક્રવ્યાદિરેવ ચ ।

નરાશ્વોપ્ત્રવસાદૈશ્વ પ્રાણાયામેન શુદ્ધયતિ ॥ ૧૯૯ ॥

જને ગામનું ફતરું, શિયાળ, ગધેડું, માથુસ, ઘોડું, હાંડ,

મુંઠ કે માંસાહારી પશુ કરડે, તે પ્રાણાયામ કરવાથી શુદ્ધ થાય છે. ૧૯૯

હૂતરાંએ સૂધેલાં કે ચારેલાંની શુદ્ધિ

[શુનાગ્રાતાવલીઢસ્ય દન્તૈર્વિદલિતસ્ય ચ ।

અદ્ધિઃ પ્રક્ષાલનં પ્રોક્તમગ્નિના ચોપચૂલનમ્ ॥

જે કંઈ હૂતરાંએ સૂંધ્યું હોય, ચાટ્યું હોય કે દાંતે કરડ્યું હોય, તેને પાણીથી ધોઈ અગ્નિથી ઉઠાળવું, એમ કહ્યું છે.]

પંક્તિબાણ માટે પ્રાયશ્ચિત

ષઠાન્નકાલતા માસં સંહિતાજપ એવ વા ।

હોમાશ્વ સકલ્ય નિત્યમપાઢ્વત્વાનાં વિશેષનમ્ ॥ ૨૦૦ ॥

જે પંક્તિબાણ છે, તેણે એક માસ સુધી ધઠી-ધઠી વેળા સાયંકાળે ભોજન કરવું, વેદસંહિતાનો નિત્ય પાઠ કરવો, અથવા દિવહૃતસ્યૈતસોડવ્યજનમસિ સ્વાહા વગેરે આઠ) સાંકલમંત્રોથી હોમ કરવો; એ તેમની શુદ્ધિ કરનાર-પ્રાયશ્ચિત છે. ૨૦૦

ઊંટ કે ગધેડાં પર બેડાનું તથા નાગો નાણાનું પ્રાયશ્ચિત

ઉટ્ટયાનં સમારુદ્ધ ચરયાનં તુ કામતઃ ।

સ્નાત્વા તુ વિપ્રો દિગ્વાસા ગ્રાણાયમેન શુદ્ધયતિ ॥ ૨૦૧ ॥

જે ગ્રાણણે ઇચ્છાપૂર્વક ઊંટ કે ગધેડાં પર સવારી કરી હોય અથવા જે નાગો નાણો હોય, તે પ્રાણાયામ કરી શુદ્ધ થાય છે.* ૨૦૧

* આ સ્તોત્રમાં આ જાવ છે: ઊંટ કે ગધેડું બેડેલા વાહન પર ઇચ્છાપૂર્વક બેસે અથવા જાડી, સામાન વગેરેથી રહિત ઊંટ પર કે ગધેડાં પર સવારી કરે, તેણે પુષ્કળ પ્રાણાયામો કરી શુદ્ધ થવું; અને જે ઇચ્છાપૂર્વક નાગો નાણો હોય, તે સ્નાન કરી પ્રાણાયામ કરી શુદ્ધ થાય છે. (શુલ્ક)

પાણી વગર કે પાણીમાં મળમૂત્ર કરે તો પ્રાયશ્ચિત્ત

વિનાઽદ્ધિરપ્સુ વાઽપ્યાર્તઃ શારીરં સંનિવેશ્ય ચ ।

સચૈલો વહિરાપ્લુત્ય ગામાલમ્ય વિશુદ્ધચતિ ॥ ૨૦૨ ॥

રાગી હોય તોપણ, જે પાણી વગર કે પાણીમાં મળમૂત્ર કરે, તે ગામની બહાર (નદી વગેરેમાં) વસ્ત્ર સહિત સ્નાન કરી (જળમાંથી બહાર નીકળી) ગાયનો સ્પર્શ કરીને શુદ્ધ થાય છે. ૨૦૨

નિત્યકર્મ ન કર્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત

વેદોદિતાનાં નિત્યાનાં કર્મણાં સમતિક્રમે ।

સ્નાતકવ્રતલોપે ચ પ્રાયશ્ચિત્તમમોજનમ્ ॥ ૨૦૩ ॥

જેણે વેદોક્ત નિત્ય કર્મો કોઈ વેળા ન કર્યા હોય અને જેણે સ્નાતકના (ચોથા અધ્યાયમાં કહેલાં) વ્રતનો લોપ કર્યો હોય; તેને માટે એક દિવસનો ઉપવાસ, એ પ્રાયશ્ચિત્ત છે. ૨૦૩

બ્રાહ્મણનું કે મોટા માણસનું અપમાન કર્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત

હુંકારં બ્રાહ્મણસ્યોક્ત્વા ત્વંકારં ચ ગરીયસઃ ।

સ્નાત્વાનશ્નન્નદ્દુઃશયમમિવાથ પ્રસાદયેત્ ॥ ૨૦૪ ॥

બ્રાહ્મણને હુંકાર (તિરસ્કાર શબ્દ) અને શ્રેષ્ઠને તુંકારો કર્યો હોય, તો તે દિવસે સ્નાન કરી, ઉપવાસ રાખી, તેમને વંદનપૂર્વક પ્રસન્ન કરવા. (એ પ્રાયશ્ચિત્ત છે.) ૨૦૪.

બ્રાહ્મણને માર્યો, બાંધ્યો કે હત્યો હોય તો ?

તાઢયિત્વા તૃણેનાપિ કણ્ઠે વાવઘ્ય વાસસા ।

વિવાદે વા વિનિર્જિત્ય પ્રણિપત્ય પ્રસાદયેત્ ॥ ૨૦૫ ॥

બ્રાહ્મણને તણખલાથી પણ માર્યો હોય, અથવા તેને ગળે

હુગડાથી આંધ્યો હોય, અથવા વિવાદમાં તેને હરાવ્યો હોય,
તો તેને પ્રણામ કરી પ્રસન્ન કરવો. ૨૦૫

બ્રાહ્મણને મારવા કંઈ ઉગ્રામીને અથવા મારીને નરકવાસ
અવગૂર્ય સ્વન્દશતં સદ્સમમિહસ્ય ચ ।

જિઘાંસયા ગ્રાહણસ્ય નરકં પ્રતિપદ્યતે ॥ ૨૦૬ ॥

બ્રાહ્મણને મારવા માટે કંઈ ઉગ્રામીને સો વર્ષ સુધી અને
તેને મારીને હજાર વર્ષ સુધી માણસ નરક પામે છે. ૨૦૬

શોણિતં યાવતઃ પાંસુન્સંગૃહ્ણાતિ મહીતલે ।

તાવન્ત્યન્દ્રસહસ્રાણિ તત્કર્તા નરકે વસેત્ ॥ ૨૦૭ ॥

બ્રાહ્મણનું લોહી પૃથ્વીતલના જેટલા રજકણોને ભીંજવે,
તેટલાં હજાર વર્ષો સુધી તે કર્મ કરનારો નરકમાં વસે છે. ૨૦૭

બ્રાહ્મણને મારવા ઉગ્રામ્યું, વગેરેનું પ્રાયશ્ચિત્ત

અવગૂર્ય ચરેત્કૃષ્ણમતિકૃષ્ણં નિષાતને ।

કૃષ્ણાતિકૃષ્ણૌ કુર્વાત વિપ્રસ્યોસ્થાપ શોણિતમ્ ॥ ૨૦૮ ॥

બ્રાહ્મણને મારવા સારું કંઈ ઉગ્રામ્યું હોય, તો પ્રાજ-
પત્યવ્રત કરવું; તેને માર્યું હોય, તો અતિકૃદ્ધ વ્રત કરવું;
અને તેને લોહી કાઢ્યું હોય તો કૃદ્ધ અને અતિકૃદ્ધ બન્ને
વ્રતો કરવાં. ૨૦૮

જેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું નથી તેવાં પાપો માટે

અનુક્તનિષ્કૃતીનાં તુ પાપાનામપનુત્યે ।

શક્તિં ચાવેક્ષ્ય પાપં ચ પ્રાયશ્ચિત્તં પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૨૦૯ ॥

જે પાપો દૂર કરવા પ્રાયશ્ચિત્તો કહેવાયાં ન હોય, તે

માટે શક્તિ જોઈને તથા પાપ તપાસીને પ્રાયશ્ચિત્તની કલ્પના કરવી. ૨૦૯

પાપ દૂર કરવાના પ્રતરૂપ ઉપાયો

ચૈરમ્યુપાયૈરેનાંસિ માનવો વ્યવર્ણયતિ ।

તાન્વોઽમ્યુપાયાન્વક્ષ્યામિ દેવર્ષિપિતૃસેવિતાન્ ॥ ૨૧૦ ॥

જ (પ્રતરૂપ) ઉપાયોથી માણસ પાપોને દૂર કરે છે, તે દેવ, ઋષિ તથા પિતૃઓએ સેવેલા ઉપાયો હું તમને કહીશ.

પ્રાજ્ઞપત્ય કૃત્કૃત

અયં પ્રાતરુચ્યં સાયં ત્ર્યહમદ્યાદયાચિતમ્ ।

અયં પરં ચ નાશ્વીયાસ્પ્રાજાપત્યં ચરન્દિજઃ ॥ ૨૧૧ ॥

પ્રાજ્ઞપત્ય પ્રત કરનારા દિવે (ત્રણે વર્ણે) ત્રણ દિવસ સવારે (એટલે બપોરે), ત્રણ દિવસ સાંજે તથા ત્રણ દિવસ માથા વિના મળેલુ ખાણુ, તેમ જ ત્રણ દિવસ ઉપવાસ કરવા. +

+ વસિષ્ઠ અને આપરતમ્બોતો પણ આવો જ મત છે એટલે આમા બાર દિવસ કૃત્કૃત કરવાનો વિધિ છે. આમાં કૌણિયા કેટલી સખ્યામાં લેવા અને તે કૌણિયાનું માપ કેવડું હોય, એ વિષે પરાશર જણાવે છે :

‘ સાય દ્વાત્રિંશતિર્ગાંશા પ્રાત યદ્વિંશતિસ્તથા ।

અયાન્તિ ચતુર્વિંશત્પરં ચાનશન સ્મૃતમ્ ॥

કુરુટામ્બપ્રમાણ ચ યાવૈંચ પ્રવિશેન્મુલમ્ ।

એત પ્રાસ વિજાનીયાઽદુર્ધર્થ પ્રાસશોધનમ્ ॥

દપિચ ચાત્રમશ્રીયાદ યથા રાત્રૌ તથા દિવા ।

ત્રીંશ્વીન્યદાનિ શાસ્ત્રીયાન્ પ્રાસાન્ સહ્યાતૃતાન્ યથા ।

અયાચિત સર્થવાદાદ્ ઉપવાસસ્વ્યહ ભવેત્ ॥

સાંતપન કૃત્ત્રીયત

ગોમૂત્રં ગોમયં ક્ષીરં દધિ સર્પિઃ કુશોદકમ્ ।

૧૬૨ ॥

(૭ દિવસ સુધી) ગાયનું મૂતર, ગાયનું છાણ, તેનું દૂધ, તેનું દહીં, તેનું ઘી તથા દર્ભનું પાણી; એ ભેગું કરી એક એક દિવસે ખાવું (ખીનું કંઈ જ ન ખાવું) અને બીજા (સાતમે) દિવસે ઉપવાસ કરવો; આ સાંતપન કૃત્ત્રીયત કહ્યું છે. ૧૬૨

સાંતે બગીસ કોળિયા, સવારે હળીસ, માઝ્યાવિનાનું ખાવામાં ચોળીસ અને તે પછી (ત્રણ) ઉપવાસ કરવા કહેલ છે. આ કોળિયાનું માપ કેવડું જણવું? તો કુકડાના ઈંડા જેવડું એટલે જેવડો કોળિયો (સહેલાઈથી) મોઢામાં પેસે, તેવડો હોવો જોઈએ; શુદ્ધ મારે એમ કોળિયા પછી (સંખ્યા તથા માપથી) શુદ્ધ જોઈએ; તેમાં જેમ રાત્રે તેમ દિવસે પછી હવિધ્યાન ખાવું અને માઝ્યાવિનાનું પછી તે હવિધ્યાન જ ખાવું અને પછી ત્રણ દિવસ ઉપવાસ હોય. (કુલ્લુક)

૧૬૨નું જો ગાયનું મૂતર વગેરે ૭ વસ્તુઓ દરેક જ ભેગી કરી ૭ દિવસ સુધી ખાપ અને સાતમે દિવસે ઉપવાસ કરે, તો મહાસાંતપન કૃત્ત્રીયત કહેવાય છે. આ અભિપ્રાય પાશવસંપ્રદાયે છે.

‘કુશોદકં ચ ગોક્ષીરં દધિ મૂત્રં ઘૃત્ત્વમ્ ॥

જગ્ન્નાડપરેઽહન્યુપવસેત્ કૃત્ત્રીયં સાંતપનં ચરત્ ॥

પૃથક્ સાંતપનદ્વયેઃ પદ્મઃ સોપવાસિકઃ ।

સાત્તપ્તેન તુ કૃત્ત્રીયં મહાસાંતપનં સ્મૃતમ્ ॥

સાંતપન કૃત્ત્રીય નામનું ઘટ કરનારે દર્ભનું પાણી, ગાયનું દૂધ, દહીં, મૂત્ર, છાણ તથા ઘી ભેગાં કરી (૭ દિવસ સુધી તે જ) ખાઈને રહેવું અને બીજા (સાતમે) દિવસે ઉપવાસ કરવો; ૧૬૨નું જો ૭ મે વસ્તુ અલગઅલગ-એકએક જ ૭ દિવસ સુધી ખાઈને રહેવું અને સાતમે દિવસે ઉપવાસ કરવો-આમ સાત દિવસે મહાસાંતપન ઘટ કહ્યું જણાય છે. (કુલ્લુક)

અતિકૃત્ઞત

एकैकं ग्रासमश्रीयात्पयहाणि त्रीणि पूर्ववत् ।

अपहं चोपवसेदन्त्यमतिकृच्छ्रं चरन् द्विजः ॥ २१३ ॥

અતિકૃત્ઞત કરતા દ્વિજ પૂર્વ (ના પ્રાજપત્ય)ની યેઠે પહેલા ત્રણ દિવસે બપોરે, બીજા ત્રણ દિવસે સાંજ અને ત્રીજા ત્રણ દિવસે માઘ્યા વિના, એક નવ દિવસ સુધી એકએક ઠાળિયો જમવું અને છેલ્લે ત્રણ દિવસ ઉપવાસ કરવા. ૨૧૩

તમકૃત્ઞત

तप्तकृच्छ्रं चरन्विप्रो जलक्षीरघृतानिलान् ।

प्रतिअपहं विषेदुष्णान्सकृत्स्नायी समाहितः ॥ २१४ ॥

તમકૃત્ઞત કરતા દ્વિજ રનાન કરી સંયમી રહીને પહેલા ત્રણ દિવસ એકવાર ઊતું પાણી પીવું, બીજા ત્રણ દિવસ એકવાર ઊતું દૂધ લેવું અને ત્રીજા ત્રણ દિવસ એકવાર ઊતું ઘી ચાટવું અને યઘી ત્રણ દિવસ વાયુલક્ષી (ઉપવાસી) રહેવું.*

[अपां विषेच त्रिपलं पलमेकं च सर्पिषः ।

पयः विषेतु त्रिपलं त्रिमात्रं चोक्तमानतः ॥

પરંતુ એમાં આમ કહેલા માપ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ ત્રણ ત્રણ પત્ર (નવ-નવ તોલા) પાણી પીવું, ત્રણ દિવસ એક-એક

* આમાં પરાયરે આ વિશેષતા કહી છે : 'પદ્યનં તુ વિવેદમ્મશ્નિ-
પતે તુ પયઃ વિષેત્ । પદ્યનકે વિવેદ સર્વિષતત્કૃત્ત્વં વિધીયન્તે-પાણી
૭ પત્ર (૨૪ તોલા) પીવું, દૂધ ત્રણ પત્ર (૧૨ તોલા) પીવું અને
ઘી એક પત્ર (૪ તોલા) પીવું; આમ તમકૃત્ઞતન કરવા છે. (કુન્ડુક)

પલ (ચાર-ચાર તોલા) ધી પીવું અને ત્રણ દિવસ ત્રણ-ત્રણ
પલ (નવ-નવ તોલા) દૂધ પીવું.]

પરાકકૃત્ય મત

યતાત્મનોડમત્તસ્ય દ્વાદશાદ્યમગોજનમ્ ।

પરાકો નામ કૃત્યોડયં સર્વેષાંપાપનોદનઃ ॥ ૨૧૫ ॥

સાવધ રહી, મનને નિયમમાં રાખી, બાર મહિના સુધી
(ઉપવાસ કરી) અનશન કરવું, એ સર્વ પાપોનું નાશ કરનાર
પરાક નામે કૃત્યમત છે. ૨૧૫

પિપીલિકામધ્ય ચાન્દ્રાયણ મત

एकैकं द्वासयेत्पिण्डं कृष्णे शुक्ले च वर्षयेत् ।

उपस्पृશंस्त्रिषवणमेतच्चान्द्रायणं स्मृतम् ॥ ૨૧૬ ॥

મળરેક, મધ્ય ખપોરે અને સાંજે એમ ત્રણવાર સ્નાન કરવું,
તથા વદમાં એક-એક ઢાળિયો ઓછો કરતા જવું અને સુદમાં
એક-એક ઢાળિયો વધારતા જવું, એને (પિપીલિકામધ્ય નામે)
ચાન્દ્રાયણમત⁺ કહ્યું છે. ૨૧૬

યવમધ્ય ચાન્દ્રાયણ મત

एतमेवःविधिं कृत्स्नमाचरेद्यवमध्यमे ।

शुरूपक्षादिनियतचरंच्ચાન્દ્રાયણં વ્રતમ્ ॥ ૨૧૭ ॥

+ આ મત આ રીતે કરાય છે: પૂનમે પંદર ઢાળિયા ખાઈ
શરૂઆત કરવી; પછી વદ એકમથી એકએક ઢાળિયો ઓછો કરતા
જવું; એટલે વદ ચૌદસી એક જ ઢાળિયો ખાવાનો રહે; પછી અમાસને
દહાડે ઉપવાસ કરવો; તે પછી સુદ પડવેથી માંડી એકએક ઢાળિયો
વધારતા જવું, એટલે પૂનમના દિવસે પાછા પંદર ઢાળિયા ખાવાના
યાય; એમ આ પિપીલિકામધ્ય નામે ચાન્દ્રાયણ મત થાય છે. (સુલ્લુક)

યવમધ્યમ ચાંદ્રાયણવ્રતમાં એ જ (કાળિયા ઓછા કરવા,
વધારવા તથા ત્રણ વખત સ્નાનનો) વિધિ સમગ્ર આચરવો;
તેમાં સુદથી માંડી જિતેન્દ્રિય રહી વ્રત કરનારો દિન, એ યવ-
મધ્ય ચાન્દ્રાયણ કરે. ૨૧૭

યતિચાન્દ્રાયણ વ્રત

અષ્ટાવૃષૈ સમશ્રીયાત્પિણ્ડાન્મધ્યંદિને સ્થિતે ।

નિયતાસ્મા હવિષ્યાશી યતિચાન્દ્રાયણં ધરન્ ॥ ૨૧૮ ॥

યતિચાન્દ્રાયણવ્રત કરનારે જિતેન્દ્રિય રહી રોજ બપોરે*

આઠ આઠ કાળિયા હવિષ્યાન્ન ખાવું. ૨૧૮

શિશુચાન્દ્રાયણ વ્રત

ચતુરઃ પ્રાતરશ્રીયાત્પિણ્ડાન્વિપ્રઃ સમાહિતઃ ।

ચતુરોડ્ગમિતે સૂર્યે શિશુચાન્દ્રાયણં સ્મૃતમ્ ॥ ૨૧૯ ॥

સ્વસ્થયિતવાળા બ્રાહ્મણે ચાર કાળિયા મળસ્ક ખાવા અને
ચાર કાળિયા સૂર્ય અસ્ત પામ્યે ખાવા; તે શિશુચાન્દ્રાયણવ્રત
કહેવાય છે. ૨૧૯

મદિનામાં ૨૪૦ કાળિયાનું વ્રત

યયા કયંચિત્પિણ્ડાનાં તિસ્રોડ્ગીતીઃ સમાહિતઃ ।

માસેનાશ્નન્હવિષ્યસ્ય ચન્દ્રસ્યૈતિ સલોકતામ્ ॥ ૨૨૦ ॥

† અર્થાત્ આ યવમધ્ય ચાન્દ્રાયણવ્રતની સરખાન સુઃ પડવેથી
કરાય છે, તેમાં સુઃ પડવાના દિવસે એક કાળિયો ખાઈ બીજા
દિવસથી એકેક કાળિયો વધારના જવું, જેથી પૂતમે પંદર કાળિયા
ધાય છે, પછી વદ પાડવાથી એકેક કાળિયો ઓછો કરતા જવું અને
છેલ્લા અમાસના દિવસે ઉપવાસ કરવો. (ગુપ્તદ)

* અર્થાત્ 'બપોરે' એમ કહી સૂચ્યું છે, કે આ વ્રત કરનારો
શુદ્ધ ૩ અન્નચારી હોય, પણ તેણે માંને ખાવું નહિ. (ગુપ્તદ)

આન્દ્રાયણ કરનાર) તેણે દિવસે અને રાત્રે ત્રણત્રણ વાર વસ્ત્ર સાથે જળમાં સ્નાન કરવું અને સ્ત્રી, શૂદ્ર તથા પતિતો સાથે કદી બાપણ ન કરવું. ૨૨૩

સ્થાનાસનામ્યાં વિહરેદશક્તોઽધઃ શયીત-વા. ૧.

પ્રજ્ઞચારી વ્રતી ચ સ્વાદ્ગુરુદેવદ્વિજાર્ચકઃ ॥ ૨૨૪ ॥

(વ્રત કરનારે દિવસના વખતે) ઊઠવું-ગેસવું જ કરવું (પણ સૂવું નહિ) અથવા અશક્ત હોય તો નીચે (કંઈ પાથર્યા વિના જમીન પર) સૂવું; તેણે પ્રજ્ઞચારી અને વ્રતી રહેવું, તેમ જ ગુરુ, દેવ અને બ્રાહ્મણની પૂજા કરવી. ૨૨૪

સાચિર્મો ચ જપેન્નિત્યં પવિત્રાણિ ચ શક્તિઃ ।

સર્વેષ્વેવ વ્રતેષ્વેવ પ્રાયશ્ચિત્તાર્યમાદતઃ ॥ ૨૨૫ ॥

તેણે શક્તિ અનુસાર નિત્ય ગાયત્રી જપ કરવો તથા અધર્મણુ આદિ પવિત્ર મંત્રો જપવા; એમ હરેક વ્રતમાં પ્રાયશ્ચિત્ત માટે આ જ રીતે કરવું. ૨૨૫

પ્રકટ પાપ વ્રતોથી અને છૂપાં પાપ મંત્રો તથા હોમથી જાપ

પૈતૃદ્વિજાતયઃ શોઘ્યા વ્રતૈરાવિષ્કૃતૈનસઃ ।

જનાવિષ્કૃતપાપાંસ્તુ મન્ત્રદોર્મથ શોષયેત્ ॥ ૨૨૬ ॥

જમનાં પાપ પ્રસિદ્ધ યથા હોય, એવા દ્વિજો આ વ્રતોથી શુદ્ધ થાય, પણ જમનાં પાપ પ્રકટ યથા ન હોય તેમને મંત્રો અને હોમોથી શુદ્ધ કરાય. ૨૨૬

પાપથી છુટવાના માર્ગ

સ્થાપનેતાનુતાપેન તપસાઘ્યયનેન ચ ।

પાતકમુચ્યતે પાપાત્તયા દાનેન ચાપદિ ॥ ૨૨૭ ॥

પાપને પ્રકટ કરવાથી, તે માટે પશ્ચાત્તાપથી, તપથી, (વેદના) અધ્યયનથી અને આપત્કાલે દાનથી પણ પાપી માણસ પાપથી છૂટી જાય છે.* ૨૨૭

કરેહો અધર્મ લોકમાં જાહેર કરવાથી છૂટી જાય

યથા યથા નરોડધર્મ સ્વયં કૃત્વાનુમાપતે ।

તથા તથા ત્વચેવાદિસ્તેનાધર્મેણ મુચ્યતે ॥ ૨૨૮ ॥

માણસ, અધર્મ કરીને જમજમ પોતાની મેળેજ તે પ્રકટ કરે છે, તેમતેમ સાપ જમ કાંચગીથી છૂટે છે, તેમ તે અધર્મથી છૂટે છે. ૨૨૮

પોતાનાં પાપને નિંદવાથી અધર્મ છૂટે

યથા યથા મનસ્તસ્ય દુષ્કૃતં કર્મ ગર્હતિ ।

તથા તથા શરીરં તત્તેનાધર્મેણ મુચ્યતે ॥ ૨૨૯ ॥

તેનું મન, જમજમ પોતાનાં પાપકર્મને નિંદે છે, તેમ-તેમ તેનું શરીર તે અધર્મથી છૂટે છે. ૨૨૯

પશ્ચાત્તાપ કરવાથી પાપ છૂટે

કૃત્વાં પાપં હિ સંતાપ્ય તસ્માત્પાપાત્પ્રમુચ્યતે ।

નૈવં કુર્યાં પુનરિતિ નિવૃત્ત્યા પૂયતે તુ સઃ ॥ ૨૩૦ ॥

પાપ કરી સંતાપ કરનારો એ પાપમાંથી છૂટી જાય છે;

* પાપ કરનારો માણસ, ‘મેનું પાપ કરનાર મને પિછાર હો’ એમ લોકમાં જાહેર કરી પશ્ચાત્તાપ કરવાથી, હિમ તપમર્પા કે આયત્રીનો જપ વગેરે કરવાથી તેમજ તપ તથા તથેરે કરવા અચાનક દોષ તો દાન કરવાથી પણ પાપથી છૂટે છે. આમ આ જે કહેવાયું છે, તે ખુલા પાપના પ્રાપ્તિવર્તુ અંગ સમજવું. (વસ્તુતઃ)

તેમ જ 'આવું ફરી નહિ કરું' એમ નિવૃત્તિરૂપી નિશ્ચય કરવાથી પણ તે પવિત્ર થાય છે. ૨૩૦

શુભ કર્મ જ સદા કરવું

एवं संचिन्त्य मनसा प्रेत्य कर्मफलोदयम् ।

મનોવાહુમૂર્તિમિર્નિત્યં શુભં કર્મ સમાચરેત્ ॥ ૨૩૧ ॥

મરણ પછી (પરલોકમાં) કર્મનું ફળ આવું મળશે, એમ મનથી વિચારી માણસે મન, વાણી અને કાયાથી નિત્ય શુભ કર્મ કરવું. ૨૩૧

કદાચ એકવાર પાપ થઈ જાય, પણ બીજવાર તે ન જ કરવું

अज्ञानाद्यदि वा ज्ञानात्कृत्वा कर्म विगर्हितम् ।

તસ્માદ્વિમુક્તિમન્વિચ્છન્દિતીયં ન સમાચરેત્ ॥ ૨૩૨ ॥

અજ્ઞાતાં કે જ્ઞાતાં નિર્દિત કર્મ કર્યા પછી તેમાંથી છૂટવા છત્છતારે ફરી એવું બીજું કર્મ ન કરવું. ૨૩૨

મનના સંતોષ સુધી તપ કર્યા કરવું

यस्मिन्कर्मण्यस्य कृते मनसः स्यादलाघवम् ।

તસ્મિન્સ્તાવત્તપઃ કુર્યાદાવત્તુષ્ટિકરં ભવેત્ ॥ ૨૩૩ ॥

જે પ્રાયશ્ચિત્તનું કર્મ કર્યા છતાં એના મનને જો સંતોષ ન થાય, તો જ્યાંસુધી તે સંબંધમાં સંતોષ થાય, ત્યાંસુધી તે તપ (ફરીફરી) કરવું. ૨૩૩

તપનું માદકમ્બ

तपोमूलमिदं सर्वं देवमानुषकं सुखम् ।

તપોમૂલ્યં વુર્યઃ શ્રોત્તં તપોઽન્તં વેદદર્શિમિઃ ॥ ૨૩૪ ॥

દેવતાઈ અને મનુષ્યનાં આ સર્વ સુખનું મૂળ તપ છે; તપને જ વેદદર્શી વિદ્વાનોએ મધ્યરૂપ અને અંતરૂપ કહ્યું છે.

કયા વર્ણનું કયું તપ ?

બ્રાહ્મણસ્ય તપો જ્ઞાનં તપઃ ક્ષત્રસ્ય રક્ષણમ્ ।

વૈશ્યસ્ય તુ તપો વાર્તા તપઃ શૂદ્રસ્ય સેવનમ્ ॥ ૨૩૫ ॥

જ્ઞાન એ બ્રાહ્મણનું તપ છે, રક્ષણ એ ક્ષત્રિયનું તપ છે, વેતીવાડી ને વેપાર એ વૈશ્યનું તપ છે અને સેવા એ શૂદ્રનું તપ છે. ૨૩૫

તપથી જ ઋષિઓ બધું જોઈ શકે છે

ઋપયઃ સંયતાત્માનઃ ફલમૂલાનિલાશનાઃ ।

તપસૈવ પ્રપश्यन्ति ત્રૈલોક્યં સચરાચરમ્ ॥ ૨૩૬ ॥

ફળ, ભૂળ અને વાયુ ખાનારા જિતેન્દ્રિય ઋષિઓ તપથી સ્થાવર-જંગમ સહિત તથુ લોકને જુએ છે. ૨૩૬

તપથી જ સર્વની પ્રાપ્તિ

ઔપધાન્યગદો વિદ્યા દૈવી ચ વિવિધા સ્થિતિઃ ।

તપસૈવ પ્રસિદ્ધયન્તિ તપસ્તેષાં હિ સાધનમ્ ॥ ૨૩૭ ॥

ઔપધિઓ, નીરાગીપણું, દૈવી વિદ્યા અને (સ્વર્ગાદિ) વિવિધ સ્થિતિ, એ તપથી જ સિદ્ધ થાય છે; કેમકે તપ જ તેમનું (મેળવવાનું) સાધન છે. ૨૩૭

તપ જ ઔર્ણગવું મુશ્કેલ

યદુસ્તરં યદુરાપં યદુર્ગં યચ્ચ દુષ્કરમ્ ।

સર્વં તુ તપસા સાધ્યં તપો હિ દુરતિક્રમમ્ ॥ ૨૩૮ ॥

જે ટાળવું અઘરું છે, જે દુર્લભ છે, જે જવું અઘરું છે અને જે કરવું મુશ્કેલ છે, તે બધું તપથી સધાય છે; કેમકે તપ જ ઔર્ણગવું મુશ્કેલ છે. ૨૩૮

તપથી જ મોટાં પાપથી છુટાય

મહાપાતકિનશ્ચૈવ શેષાશ્ચાકાર્યકારિણઃ ।

તપસૈવ સુતત્સેન મુચ્યન્તે કિલ્વિપાત્તતઃ ॥ ૨૩૯ ॥

મહાપાપ તથા બીજાં ઉપપાપ કરનારાઓ, સારી રીતે તપેલા તપ વડે જ તે પાપથી છૂટી જાય છે. ૨૩૯

તપના બળથી પ્રાણી સ્વર્ગે જાય

કીટાશ્ચાહિપતજ્ઞાશ્ચ પશવશ્ચ વયાંસિ ચ ।

સ્થાવરાણિ ચ ભૂતાનિ દિવં યાન્તિ તપોવલાત્ ॥ ૨૪૦ ॥

છીંકા, સાપ, પતંગો, પશુઓ, પક્ષીઓ અને સ્થાવર પ્રાણીઓ પણ તપના બળથી સ્વર્ગે જાય છે. ૨૪૦

તપથી જ પાપ બળે છે

યત્કિંચિદેનઃ કુર્વન્તિ મનોવાઙ્મૂર્તિભિર્જનાઃ ।

તત્સર્વં નિર્દહન્ત્યાશુ તપસૈવ તપોધનાઃ ॥ ૨૪૧ ॥

માણસો, મન, વાણી અને કાયાથી જે કંઈ પાપ કરે છે, તે બધાંને તપોધનો તપ વડે જ તરત બાળી નાખે છે. ૨૪૧

તપથી શુદ્ધ થયેલાનું જે બલિદાન દેવો સ્વીકારે

તપસૈવ વિશુદ્ધસ્ય બ્રાહ્મણસ્ય દિવૌકસઃ ।

इज्याश्च प्रतिगृह्णन्ति कामान्संवर्षयन्ति च ॥ ૨૪૨ ॥

તપથી જ શુદ્ધ થયેલા બ્રાહ્મણનાં યજ્ઞ સંબંધી બલિદાનો દેવો સ્વીકારે છે અને તેની કામનાઓ પૂર્ણ કરે છે. ૨૪૨

તપથી જ આ ધર્મશાસ્ત્ર રચાય છે

प्रजापतिरिदं शास्त्रं तपर्मवामृजन्प्रभुः ।

तथैव वेदानृपयस्तपसा प्रतिपेदिरे ॥ ૨૪૩ ॥

પ્રભુ. પ્રજાપતિએ તપથી જ આ શાસ્ત્ર રચ્યું છે; તેમ જ
ઋષિઓ તપથી જ વેદોને પામ્યા છે. ૨૪૩

તપનું આ મહાભાગ્ય દેવોએ કહ્યું છે

इत्येतत्तपसो देवा महाभाग्यं प्रचक्षते ।

सर्वस्यास्य प्रपश्यन्तस्तपसः पुण्यमुत्तमम् ॥ ૨૪૪ ॥

એમ તપનું આ સર્વ આપું ઉત્તમ પુણ્ય જોનારા દેવો
તપનું આ મહાભાગ્ય કહે છે. ૨૪૪

બ્રહ્માએ કહેલું મન

[ब्रह्मचर्यं जपो होमः काले शुद्धाल्पभोजनम् ।

अरागद्वेषलोभाश्च तप उक्तं स्वयंभुवा ॥

બ્રહ્મચર્ય, જપ, હોમ, યોગ્ય કાલે શુદ્ધ ને અલ્પ આહાર,
તેમ જ રાગ, દ્વેષ અને લોભથી રહિતપણું; એને સ્વયંભૂ ભગ-
વાને તપ કહ્યું છે.]

મહાપાપો પણ શાથી નાશ પામે છે?

वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्या महायज्ञक्रिया क्षमा ।

नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि ॥ ૨૪૫ ॥

હોમેશાં શક્તિ પ્રમાણે વેદાભ્યાસ, પાંચ મહાયજ્ઞોનું અતુ-
ષ્ટાન અને ક્ષમા, એ મહાપાપથી લાગેલાં પાપોનો પણ તરત
નાશ કરે છે. ૨૪૫

જ્ઞાનરૂપ અગ્નિ બધાં પાપ બાળે

यथैधस्तेजसा वह्निः प्राप्तं निर्दहति क्षणात् ।

तथा ज्ञानाग्निना पापं सर्वं दहति वेदवित् ॥ ૨૪૬ ॥

જેમ અગ્નિ, પોતાના તેજ વડે પાસે રહેલાં ઇંધણને એક

ક્ષણમાં બાળી મૂકે છે, તેમ વેદ બ્રહ્મનારે બ્રાહ્મણ જ્ઞાનરૂપી
અગ્નિથી સર્વ પાપોને બાળી નાખે છે. ૨૪૬

જાનાં પાપોનાં પ્રાયશ્ચિત્ત

इत्येतदेनसामुक्तं प्रायश्चित्तं यथाविधि ।

અતઃ કુર્ધ્વં રહસ્યાનાં પ્રાયશ્ચિત્તં નિગ્રોધત ॥ ૨૪૭ ॥

એમ પ્રકટ પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત વિધિ પ્રમાણે કર્યું; હવે

જાનાં પાપોનાં પ્રાયશ્ચિત્ત તમે સાંભળો. ૨૪૭

ગુપ્ત રીતે કરેલી બ્રહ્મહત્યા તથા બાળહત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત

सव्याहृतिप्रणवकाः प्राणायामास्तु पौडश ।

અપિ શૂળહર્ષં માસાત્પુનન્ત્યહરહઃ કૃતાઃ ॥ ૨૪૮ ॥

દરરોજ બ્રાહ્મહતિ અને ઓંકાર સાથે સોળ પ્રાણાયામ

એક માસ સુધી કર્યા હોય, તો ગર્ભ કે બાળહત્યા કરનારાને
પણ તે શુદ્ધ કરે છે. ૨૪૮

જાની મદિરા પીધાનું પ્રાયશ્ચિત્ત

कौत्सं जप्त्वाप इत्येतद्वासिष्ठं च प्रतीत्यृचम् ।

માહિત્રં શુદ્ધવત્પથ સુરાપોઽપિ વિશુદ્ધયતિ ॥ ૨૪૯ ॥

કૌત્સઋષિ જેના દ્રષ્ટા છે, તે 'અપનઃશોશુચદઘમ્' એ સૂક્તનો;

વસિષ્ઠ જેના દ્રષ્ટા છે, તે 'પ્રતિસ્તોમેમિરુપસં વસિષ્ઠાઃ' એ ઋચાનો;

'મદિત્રીણમવોઽસ્તુ' એ સૂક્તનો; તેમ જ 'એતોન્વિદ્રં સ્તવામ

શુદ્ધમ્' એ ત્રણ ઋચાઓનો એક માસ સુધી જપ કરીને મદિરા

પીનારે પણ શુદ્ધ થાય છે. ૨૪૯

જાની રીતે સોનું ચોપાનું પ્રાયશ્ચિત્ત

सकृजप्त्वास्य वामीयं शिवसंकल्पमेव च ।

અપહૃત્ય સુવર્ણં તુ ક્ષણાદ્ભવતિ નિર્મલઃ ॥ ૨૫૦ ॥

એક માસ સુધી 'અસ્ય વામસ્ય પલિતસ્ય' એ સૂક્તનો તેમજ 'યજ્ઞાગ્રતો દૂરમુદૈતિ' એ શિવસંકલ્પ સૂક્તનો રોજ એકવાર પાઠ કરીને સોનાની ચોરી કરનારો પણ તરત જ નિર્ભય થાય છે. ૨૫૦

છાનું ગુરુપત્નીગમન કર્યાનું પ્રાપ્તિ

હવિષ્પાન્તીયમમ્યસ્ય ન તમંહ ઇતીતિ ચ ।

જપિત્વા પૌરુષં સ્તુત્તં મુચ્યતે ગુરુતલ્પગઃ ॥ ૨૫૧ ॥

ગુરુપત્ની સાથે ગમન કરનારો પાપી 'હવિષ્પાન્તમર્જ સ્વર્લિદિ' એ આગણિસ ઋચ્યાઓનો, અથવા 'ન તમહો ન દુરિતમ્' એ આઠ ઋચ્યાઓનો અથવા 'તન્મે મનઃ શિવસંકલ્પમસ્તુ' એ સૂક્તનો, અથવા 'સહસ્રશીર્ષા પુરુષઃ' એ પુરુષસૂક્તનો એક માસ સુધી જપ કરીને પાપથી છૂટી જાય છે. ૨૫૧

નાનાંભોટાં છાનાં પાપોનું પ્રાપ્તિ

એનસાં સ્પૂલસૂક્ષ્માણાં ચિકીર્યન્નપનોદનમ્ ।

અવેત્યૃચં જપેદદ્વં યત્કિચેદમિતીતિ વા ॥ ૨૫૨ ॥

નાનાંભોટાં મહાપાપો દૂર કરવા ઇચ્છતા માણસે, 'અવ તે દેહો વરુણ નમોભિઃ' એ ઋચ્યાનો, અથવા 'યત્કિચેદં વરુણ દૈહો જને' એ ઋચ્યાનો અથવા તો 'શિવસંકલ્પમસ્તુ' એ સૂક્તનો એક વર્ષ સુધી નિસ (એકવાર) જપ કરવો. ૨૫૨

દુષ્ટ અમેઝ્ય દાન લીધાનું કે નિહિત અન્ન ખાધાનું પ્રાપ્તિ

પ્રતિગૃહ્યાપ્રતિગ્રાહ્યં મુક્ત્વા ચાન્નં વિગર્હિતમ્ ।

જપંસ્તરત્સમન્દીયં શ્રૂયતે માનવસ્ત્રચદાત્ ॥ ૨૫૩ ॥

‘અયોગ્ય દાન લઈ ને અથવા નિંદિત અન્ન ખાઈ ને માણસ,
‘તત્સમન્દી ધાવતિ’ એ ચાર ઋચાઓ જપવાથી ત્રણ દિવસમાં
શુદ્ધ થાય છે. ૨૫૩

ધણાં પાપોનું એક પ્રાપ્તિ

સોમારૌદ્રં તુ વહેના માસમર્યસ્ય શુદ્ધયતિ ।

સવન્ત્યામાચરન્ત્રાનમર્યમ્નમિતિ ચ તૃચમ્ ॥ ૨૫૪ ॥

અતેક પાપો કરનારો માણસ, ‘સોમારૌદ્રા ધારેયધામણ્યમ્’
એ ચાર ઋચાઓનો અથવા ‘અર્યમણં વરુણં મિત્રં ચ’ એ ત્રણ
ઋચાઓનો એક માસ સુધી નદીમાં સ્નાન કરી (દરેક પાપ
દૂઠું) નિત્ય અભ્યાસ કરે તો (તે તે પાપથી) શુદ્ધ થાય છે.

દરરોજ પાપનું પ્રાપ્તિ

અન્દાર્ધમિન્દ્રમિત્યેતદેનસ્વી સપ્તકં જપેત્ ।

અપ્રશસ્તં તુ કૃત્વાપ્સુ માસમાસીત મૈક્ષઘુક્ ॥ ૨૫૫ ॥

પાપી માણસે (હરેરોજ પાપ માટે) છ માસ સુધી
‘ઈન્દ્રં મિત્રં વરુણમગ્નિમ્’ એ સાત ઋચાઓનો જપ કરવો; પણ
જળમાં (મળભૂત કરવાદિય) અયોગ્ય ક્રિયા કરી હોય, તો એક
માસ સુધી લિહાનું અન્ન ખાઈ ને રહેવું. ૨૫૫

અતિશય મોડું પાપ પણ ખાથી નાસ પામે

મન્ત્રૈઃ શાકલહોમીર્યૈરન્દં કૃત્વા ઘૃતં દિજઃ ।

મુગુર્યપ્પપહન્ત્યેનો જપ્ત્વા વા નમ ઇત્યૃચમ્ ॥ ૨૫૬ ॥

(‘દેવકૃતસ્ય’ વગેરે) શાકલ હોમના મંત્રોથી (ત્રણેવર્ણ-
નો) દિગ્ગ, એક વર્ષ સુધી જે ધી હોમે અથવા ‘નમઃ ઇન્દ્રસ્ય’ એ

ઋચાનો એક વર્ષ સુધી જપ કરે, તો અતિશય મોટા પાપનો
પણ નાશ કરે છે. ૨૫૬

મહાપાપી પણ આ રીતે શુદ્ધ થાય

મહાપાતકસંયુક્તોઽનુગચ્છેદ્વાઃ સમાહિતઃ ।

અભ્યસ્પાદ્યં પાવમાનીમૈક્ષાદારો વિશુદ્ધયતિ ॥ ૨૫૭ ॥

મહાપાપી માણસ (પણ) સાવધાનચિત્ત થઈ એક વર્ષ
સુધી ભિક્ષાનો આહાર કરી, નિત્ય ગાયોની પાછળ ફરે અને
'યઃ પાવમાનીત્વેતિ' વગેરે પવમાન ઋચાએનો અભ્યાસપૂર્વક
જપ કરે, તો તેથી શુદ્ધ થાય છે. ૨૫૭

સર્વ પાપોથી છુટી જવા માટે

અરણ્યે વા ત્રિરમ્યસ્ય પ્રયતો વેદસંહિતામ્ ।

મુચ્યતે પાતકૈઃ સર્વૈઃ પરાકૈઃ શોધિતસ્ત્રિભિઃ ॥ ૨૫૮ ॥

ત્રણ પરાક પ્રતોથી શુદ્ધ થયેલો માણસ, જંગલમાં સંયમ
પૂર્વક ત્રણવાર વેદસંહિતાનો અભ્યાસ કરીને સર્વ પાપોથી
છુટી જાય છે. ૨૫૮

બધાં પાપોથી છુટી જવા અધર્મર્ષણ જપ

ઞ્યહં તૂપવસેયુક્તશિરહ્નોઽમ્યુપયન્નપઃ ।

મુચ્યતે પાતકૈઃ સર્વૈસ્ત્રિજપિત્વાધર્મર્ષણમ્ ॥ ૨૫૯ ॥

નિયમયુક્ત રહી, ત્રણ દિવસ ઉપવાસ કરી અને ત્રણ કાલ
પાણીમાં સ્નાન કરી જે 'ઋતં ચ સત્યં ચ' એ અધર્મર્ષણ મંત્ર
ત્રણવાર જપે છે, તે બધાં પાપોથી છૂટે છે. ૨૫૯

અધર્મર્ષણ સુક્તનો પ્રભાવ

યથાઽધ્યમેઘઃ ક્રતુરાટ્ઠ સર્વપાપાપનોદનઃ ।

તથાધર્મર્ષણં સૂક્તં સર્વપાપાપનોદનમ્ ॥ ૨૬૦ ॥

સર્વ યજ્ઞોભાં શ્રેષ્ઠ એવો અશ્વમેધ યજ્ઞ, જેમ સર્વ પાપોને દૂર કરે છે, તેમ અધર્મણ સૂક્ત પણ સર્વ પાપોને દૂર કરનારું છે. ૨૬૦.

ઋગ્વેદ બલુધાને કર્ષ પાપ જ ન લાગે

હંત્વા લોકાનપીમાંસીનશ્ચન્નપિ યતસ્તતઃ ।

ઋગ્વેદં ધારયન્વિપ્રો નૈનઃ પ્રાપ્નોતિ કિશ્ચન ॥ ૨૬૧ ॥

ઋગ્વેદને ધારણ કરનારો બ્રાહ્મણ કદી આ ત્રણે લોકોને ખારી નાખે અથવા ગમે ત્યાં ભોજન કરે, તોપણ તેને કંઈ પાપ લાગતું નથી. ૨૬૧

સર્વ પાપો દૂર કરવા વેદપાઠ

ઋક્સંહિતાં ત્રિરમ્યસ્ય યજુષાં વા સમાહિતઃ ।

સામ્નાં વા સરહસ્યાનાં સર્વપાપૈઃ પ્રમુચ્યતે ॥ ૨૬૨ ॥

જે મનુષ્ય ઋક્, યજુષ્ અને સામ—એ વેદોનો અથવા બ્રાહ્મણ તથા ઉપનિષદ સાથે સામસંહિતાનો ત્રણવાર એકાત્રિયિતે અભ્યાસ કરે છે, તે સર્વ પાપોથી છૂટી જાય છે. ૨૬૨

ત્રિવૃત્ વેદમાદાત્મ્ય

યથા મહાહૃદં પ્રાપ્ય ક્ષિપ્તં લોપ્તં વિનશ્યતિ ।

તથા દુશ્ચરિતં સર્વં વેદે ત્રિવૃત્તિ મહ્યતિ ॥ ૨૬૩ ॥

જેમ મોટા ધરામાં નાખેલું માટીનું ઢેકું નાશ પામે છે, તેમ ત્રિવૃત્ વેદમાં સર્વ પાપો ડૂબી જાય છે. ૨૬૩

એ ત્રિવૃત્ વેદ કયો ?

ઋત્વો યજ્ઞંપિ ચાન્યાનિ સામાનિ વિવિધાનિ ચ ।

અપ્ સ્તેયશ્ચિષ્ટેદો યો વેદનં સ વેદવિત્ ॥ ૨૬૪ ॥

ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદ તથા એ ત્રણેનાં વિવિધ પ્રાક્ષણાદિ શાસ્ત્રને ત્રિવૃત્તવેદ જાણવો; જો એ ત્રિવૃત્તવેદને જાણે છે, તે વેદ જાણનારો છે. ૨૬૪

બીજો ત્રિવૃત્તવેદ ઝંકાર

આયં યસ્મ્યક્ષરં વ્રજ્ય ત્રયી યસ્મિન્પ્રતિષ્ઠિતા ।

સ ગુહ્યોઽન્યસ્ત્રિવૃદ્ધેદો યસ્તં વેદ સ વેદચિત્ ॥ ૨૬૫ ॥

જો તણુ અક્ષરવાળો (ઝંકાર) (સર્વ વેદોમાં) આધ દોઈ પ્રકારપ છે અને જેમાં તણુ વેદો સમાયેલા છે, તે બીજો ત્રિવૃત્તવેદ (પ્રણવ નામનો) શુભ રાખવા યોગ્ય છે; જો એને જાણે છે, તે વેદ જાણનારો છે. ૨૬૫

ત્રિવૃત્તવેદ સંગ્રહ મતભેદ

[પૃથગ્ વ્રાજ્ઞણકલ્પામ્યાં સ હિ વેદસ્ત્રિવૃત્સ્મૃતઃ ॥

સંહિતા, પ્રાક્ષણ અને ઠંડપથી જ અક્ષર છે, તે જ ત્રિવૃત્તવેદ ઠંડેવાય છે.]

હવે પ્રાક્ષણ માટે ધર્મવિધિ

[એવ વોડમિહિતઃ કૃત્ત્વઃ પ્રાયશ્ચિત્તસ્ય નિર્ણયઃ ।

નિઃશ્રેયસં ધર્મવિધિ વિપ્રસ્યેમં નિગ્રોધત ॥

પ્રાયશ્ચિત્તનો આ સમય નિર્ણય તમને કહ્યો. હવે પ્રાક્ષણનો આ ઠંડ્યાણુકારી ધર્મવિધિ તમે સાંભળો.]

इति श्रीमानद्यधर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां

एकादशोऽध्यायः ॥

इति श्रीमानदधर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां अध्याય ૧૨મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૨મો

કર્મોની ફળપ્રાપ્તિ સંબંધે મહર્ષિઓની જિજ્ઞાસા

ચાતુર્વર્ણ્યસ્ય કૃત્સ્લોડ્યમુક્તો ધર્મસ્ત્વયાઽનય ।

કર્મણાં ફલનિર્વૃત્તિ-શંસ નસ્તત્તતઃ પરામ્ ॥ ૧ ॥

હે નિષ્પાપ ! તમે આરે વર્ણોનો આઃ સમગ્ર ધર્મ કહ્યો;

હવે બીજા જન્મોથી થતી કર્મોની ફળપ્રાપ્તિ તમે અમને
બરાબર કહો. ૧

તે સામે ભૃગુનું વચન

સ તાનુવાચ ધર્માત્મા મહર્ષિન્માનવો મૃગુઃ ।

અસ્ય સર્વસ્ય ગૃણુત કર્મયોગસ્ય નિર્ણયમ્ ॥ ૨ ॥

તે ધર્માત્મા મનુષ્ય ભૃગુએ તે મહર્ષિઓને કહ્યું કે આ

સર્વ કર્મયોગનો નિર્ણય તમે સાંભળો. ૨

કર્મયોગ નિર્ણયઃ ત્રણ ગતિનાં કર્મ .

શુભાશુભફલં કર્મ મનોવાગ્દેહસંભવમ્ ।

કર્મજા ગતયો નૃણામુત્તમાધમમધ્યમાઃ ॥ ૩ ॥

મન, વાણી અને દેહે કરી થતાં કર્મનું શુભ કે અશુભ
ફળ થાય છે; અને તે તે કર્મ પ્રમાણે મનુષ્યોને ઉત્તમ, મધ્યમ
અને અધમ ગતિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. ૩

કર્મોનું પ્રવર્તક મન

તસ્યેહ ત્રિવિધસ્યાપિ ત્ર્યધિષ્ઠાનસ્ય દેહિનઃ ।

દગ્ધલક્ષણયુક્તસ્ય મનો વિદ્યાત્પ્રવર્તકમ્ ॥ ૪ ॥

દશ લક્ષણવાળાં અને ત્રણ જાતની ઉત્તમ, મધ્યમ તથા અધમ ગતિ આપનારાં દેહધારીઓનાં ત્રણ જાતનાં કર્મોનું પ્રવર્તક મનને^x જાણવું. ૪

ત્રણ પ્રકારનું માનસિક પાપકર્મ

પરદ્રવ્યેષ્વમિધ્યાનં મનસાનિષ્ટચિન્તનમ્ ।

વિતથામિનિવેશથ ત્રિવિધં કર્મ માનસમ્ ॥ ૫ ॥

પારકાં દ્રવ્ય વિષે 'આ મારું કેવી રીતે થાય' એવો ખરાબ વિચાર કરવો, મનથી ડાઘનું ખરાબ કરવા વિચારવું અને નાસ્તિક વિચારગ્રહ રાખવો, એ ત્રણ જાતનાં માનસિક પાપકર્મો છે.* ૫

વાણીના ચાર પાપકર્મ

પારુષ્યમનૃતં ચૈવ વૈશૂન્યં ચાપિ સર્વશઃ ।

અસંપદ્વપ્તલાપથ વાઙ્મયં સ્પાચતુર્વિધમ્ ॥ ૬ ॥

કઠોર ભાષણ, અસત્ય વચન, બધી બાબતુ ચાડીચૂગલી અને સંબંધ વગરના ક્ષણે તેમ બકવાદ કરવા, એ ચાર જાતનાં વાણી સંબંધી પાપકર્મો છે. (પણ આથી ઊલટું પ્રિય, સત્ય,

^x અર્થાત્ મનથી જ સંકલ્પ કરાયેલું બોવાય છે અને કરાય છે, આ વાત તૈત્તિરીય ઉપનિષદમા પણ આ રીતે જણાવે છે : 'તસ્માદ્ યદ્ પુરુષો મનસાઽભિગૃહ્ણતિ તદ્વાચા વદતિ તત્ કમળા કરોતિ—તેથી પુરુષ જે મન વડે ગ્રાહ કરે છે, તે વાણી વડે બોલે છે અને તે જ કર્મ વડે કરે છે.' (કુલ્લુક)

* આ ત્રણ જ કર્મ બિનદા-સારા કરવાને વિચારવા, તે માનસિક શુભકર્મ સમજવા. (કુલ્લુક)

પારકા શુણ્ણ કહેવા અને શ્રુતિ, પુરાણ વગેરેમાં કહેલાં રાજ વગેરેનાં ચરિત્રો કહેવાં, તે વાણીનાં શુભ કર્મ છે.) ૬

શરીરનાં ત્રણ પાપકર્મ

અદત્તાનામુપાદાનં હિંસા ચૈવાવિધાનતઃ ।

પરદારોપસેવા ચ શારીરં ત્રિવિધં સ્મૃતમ્ ॥ ૭ ॥

આધ્યા વિનાતું પારકું દ્રવ્ય લઈ લેવું, શાસ્ત્રવિધાન વિનાની હિંસા કરવી અને પરપત્નીગમન કરવું, એ ત્રણ જાતનાં શરીરનાં પાપકર્મો છે. (અને એથી ઊદ્ભવતાં ત્રણ શુભ કર્મો છે.) ૭

મન, વચન તથા કર્મથી કરેલું મન, વચન તથા કાયાથી જ ભોગવાય છે માનસં મનસંવાયમુપશુદ્ધકે શુભાશુભમ્ ।

વાચા વાચા કૃતં કર્મ કાયેનૈવ ચ કાયિકમ્ ॥ ૮ ॥

શુભ અને અશુભ માનસ કર્મોનું ફળ માણસ મનથી જ ભોગવે છે, તેવાં વાચિક કર્મોનું ફળ વાચાથી જ ભોગવે છે અને તેવાં કાયિક કર્મોનું ફળ કાયાથી જ ભોગવે છે. ૮

મન, વચન તથા કાયાનાં અશુભ કર્મો છેઝાં

[ત્રિવિધં ચ શરીરેણ વાચા ચૈવ ચતુર્વિધમ્ ।

મનસા ત્રિવિધં કર્મ દશધર્મપથાંસ્ત્યજેન્ ।

(ઉપર્યુક્ત) ત્રણ જાતનાં કાયિક કર્મ, ચાર જાતનાં વાચિક કર્મ અને ત્રણ જાતનાં માનસિક કર્મ—એમ દશ પ્રકારનાં એ (કર્મંદપ) અધર્મ માર્ગોનો મનુષ્યે ત્યાગ કરવો.]

શરીર, વાણી તથા મનથી મમેલાં અશુભ કર્મોનું ફળ

શરીરજઃ કર્મદોષૈર્વાંતિ સ્વાચરતાં નરઃ ।

વાચિકઃ પથિમૃગતાં માનસંસ્ત્યજાતિનામ્ ॥ ૯ ॥

શરીરથી યથેલા કર્મના દોષોને લીધે માણસ સ્થાવરપણું (વૃક્ષો, પર્વત વગેરેપણું) પામે છે; વાણીથી યથેલા કર્મના દોષોને લીધે પશુપક્ષીપણું પામે છે; અને માનસિક કર્મના દોષોથી અત્યંત જીતિને પામે છે. ૯

શુભ, મિશ્ર તથા અશુભ કર્મોત્તું ૬૪

[શુભૈઃ પ્રયોગૈર્દેવત્યં વ્યામિશ્રૈર્માનુષો મવેત્ ।

અશુભૈઃ કેવલૈશ્ચૈવ તિર્યગ્યોનિષુ જાયતે ॥

શુભ કર્મયોગોથી માણસ દેવપણું પામે છે, મિશ્રિત કર્મયોગોથી મનુષ્ય થાય છે અને કેવળ અશુભ કર્મયોગોથી પશુપક્ષીની યોનિમાં જન્મે છે.]

વાણી, મન તથા શરીરના ત્રણ દંડ

[વાગ્દણ્ડોઽથ મવેન્મૌનં મનોદણ્ડસ્ત્યનાશનમ્ ।

શારીરસ્ય હિ દણ્ડસ્ય ગ્રાણાયામો વિધીયતે ॥

મૌન એ વાણીનો દંડ છે, અનશન (ઉપવાસ) એ મનનો દંડ છે અને ગ્રાણાયામ એ શરીરનો દંડ છે.]

એ ત્રણ દંડ સુરક્ષિત ન હોય તો માર્ગ ૬૪

[વાગ્દણ્ડો હન્તિ વિજ્ઞાનં મનોદણ્ડઃ પરાં ગતિમ્ ।

કર્મદણ્ડસ્તુ લોકાંસ્ત્રીન્હન્યાદપરિરક્ષિતઃ ॥

નહિ રક્ષેતો વાણીનો દંડ વિજ્ઞાનને હણે છે, નહિ રક્ષેતો મનનો દંડ શ્રેષ્ઠગતિને હણે છે અને નહિ રક્ષેતો કર્મનો દંડ ત્રણે સોડાને હણે છે.]

ચેત્ત્રીએ એ ત્રણ દંડ જ ધારણ કરવા

[ત્રિદણ્ડં ધારયેદ્યાગી શારીરં ન તુ વૈળવમ્ ।

વાચિકં કાપિકં ચૈવ માનસં ચ યથાવિધિ ॥

યોગીએ આ શરીરનો, વાણીનો તથા મનનો—એ ત્રણે દંડ વિધિ પ્રમાણે ધારણ કરવા, પણ તેણે વાંસનો દંડ (એટલે વાંસની લાકડી) ધારણ ન કરાય.]

સાચો ત્રિદંડી કોણ ?

વાગ્દણ્ડોઽથ મનોદણ્ડઃ કાયદણ્ડસ્તથૈવ ચ ।

યસ્યૈતે નિહિતા બુદ્ધૌ ત્રિદણ્ડીતિ સ ઉચ્યતે ॥ ૧૦ ॥

(પૂર્વોક્ત) વાણીનો દંડ, મનનો દંડ, અને કાયનો દંડ (એ અંદરના ત્રણ દંડ) જેની બુદ્ધિમાં પરાપર સ્થપાઈ રહ્યા હોય, તે ત્રિદંડી કહેવાય છે. (દેવળ બહારના ત્રણ દંડ ધારણ કરે તે ત્રિદંડી ન કહેવાય.) ૧૦

ત્રણ દંડના ધારણનું ફળ

ત્રિદણ્ડમેતન્નિશિષ્ય સર્વભૂતેષુ માનવઃ ।

કામક્રોધૌ તુ સંયમ્ય તતઃ સિદ્ધિ નિચ્છતિ ॥ ૧૧ ॥

જે માણસ આ ત્રણે દંડો ધારણ કરી પ્રાણીમાત્ર તરફ વર્તન રાખે છે અને કામક્રોધને વશ કરે છે, તે તેથી સિદ્ધિ (મોક્ષપદ) પામે છે. ૧૧

ક્ષેત્રજ અને જૂનાત્મા કોણ ?

યોઽસ્યાત્મનઃ કારયિતા તં ક્ષેત્રજં પ્રચક્ષતે ।

યઃ કરોતિ તુ કર્માણિ સ મૃતાત્મોચ્યતે બુધૈઃ ॥ ૧૨ ॥

જે આ શરીરને કર્મ કરાવનારો છે તેને ક્ષેત્રજ કહે છે; પણ જે કર્મો કરે છે તેને પંડિતો મૃતાત્મા (શરીર) કહે છે;

જીવ નામનો અંતરાત્મા બીજો

જીવસંજોઽન્તરાત્માઽન્યઃ સહજઃ સર્વદેહિનામ્ ।

યેન વેદયતે સર્વં મુક્તં દુક્તં ચ જન્મસુ ॥ ૧૩ ॥

સર્વં ક્ષેત્રજ્ઞોનો સહજ આત્મા બીજો 'જીવ' સંજ્ઞાવાળો
અંતરાત્મા (મહત્તત્ત્વ) છે, જેના કારણે ક્ષેત્રજ્ઞ, દરેક જન્મમાં
સર્વં સુખદુઃખો અનુભવે છે. ૧૩

એ મહત્તત્ત્વ તથા ક્ષેત્રજ્ઞને પરમાત્માનો આશ્રય
તાત્ત્વમૌ ભૂતસંપૃક્તૌ મહાન્ક્ષેત્રજ્ઞ એવ ચ ।

ઉચ્ચાવચેષુ ભૂતેષુ સ્થિતં તં વ્યાપ્ય તિષ્ઠતઃ ॥ ૧૪ ॥

એ મહાન (મહત્તત્ત્વ—સૂક્ષ્મ શરીર) અને ક્ષેત્રજ્ઞ (જીવાત્મા)
બન્ને ય પાંચ મહાભૂતો સાથે જોડાઈ જઈ નાનાંમોટાં સર્વ
પ્રાણીઓમાં રહેલા તે પરમાત્માનો આશ્રય કરી રહે છે. ૧૪

પરમાત્મા જ સર્વોત્કૃષ્ટ પુરુષ

[ઉત્તમઃ પુરુષસ્ત્વન્યઃ પરમાત્મેત્યુદાહૃતઃ ।

યો લોકત્રયમાવિશ્ય વિભર્ત્યવ્યય ईશ્વરઃ ॥

ઉત્તમ પુરુષ તો (તે બધાથી બીજો જ છે,—જે પરમાત્મા
કહેવાય છે—અને જે અવિનાશી ईશ્વર હોઈ તથે લોકમાં પ્રવેશી
તેમનું ધારણપોષણ કરે છે.]

એ પરમાત્મામાંથી જ સર્વં જીવેતા પ્રાણીમાં

અસંખ્યા મૂર્તયસ્તસ્ય નિષ્પતન્તિ શરીરતઃ ।

ઉચ્ચાવચાનિ ભૂતાનિ સતતં ઘેષ્ટયન્તિ યાઃ ॥ ૧૫ ॥

તે પરમાત્માના શરીરમાંથી અસંખ્ય જીવો નીકળે છે,
જેઓ ઉચ્ચનીચ સર્વં જીવોને નિરંતર ઘેષ્ટાચારો કરે છે. ૧૫

પ્રાણીઓના યાતનાશરીરની હત્તવિ

પશ્યમ્ય એવ માત્રાન્વઃ પ્રેત્ય દુષ્કૃતિનાં નૃગામ્ ।

શરીરં યાતનાર્થોયનન્યદુત્પત્તેન ધ્રુવમ્ ॥ ૧૬ ॥

દુષ્ટ-પ્રાણીકૃત્ય કરનારા પ્રાણીઓને અન્ય પક્ષી, (કર્મની)

પીડા ભોગવવા સારુ પાંચ તન્માત્રાઓમાંથી બીજું (સૂક્ષ્મ) શરીર (પરલોકમાં) જીવજ છે. ૧૬

એ શરીરથી યાતનાઓ ભોગવ્યા પછી શું ?

તેનાનુમૂલ્ય તા યામીઃ શરીરેણેહ યાતનાઃ ।

તાસ્વેવ ભૂતગાત્રાસુ પ્રલીયન્તે વિભાગશઃ ॥ ૧૭ ॥

તે શરીરથી ચમદેવની તે પીડાઓ ભોગવીને તેઓ, પાછા તે જ પાંચભૂતોની માત્રાઓમાં વિભાગ પ્રમાણે લય પામે છે. ૧૭

પાપરહિત થયેલો જીવ કાના આશ્રયવાળો ?

સોઽનુભૂયાસુલ્લોદર્કાન્દોષાન્વિષયસદ્ગજાન્ ।

વ્યપેતકલ્મષોઽભ્યેતિ તાવેયોમૌ મહૌજસૌ ॥ ૧૮ ॥

વિષયસંગથી જીવજલા (દુઃખપરિણામી) દોષોને અનુભવી પાપરહિત થયેલો તે જીવ, (પાછો) તે જ મહાઓજસ્વી (મહત્તત્ત્વ અને પરમાત્મા) બંનેનો આશ્રય કરે છે. ૧૮

પાપપુણ્યને અનુસરી સુખદુઃખ

તાં ધર્મં પश्यતસ્તસ્ય પાપં ચાતન્દ્રિતૌ સહ ।

યામ્યાં પ્રાપ્નોતિ સંપૃક્તઃ પ્રેત્યેહ ચ સુસ્વાસુખમ્ ॥ ૧૯ ॥

આજસરહિત તે બંને, એ જીવનાં પાપ અને પુણ્યને સાથે વિચારે છે અને એ પાપપુણ્યથી જોડાઈને જીવ આ લોક તથા પરલોકમાં સુખદુઃખ પામે છે. ૧૯

ધર્મથી સ્વર્ગસુખ

યદાચરતિ ધર્મં સ પ્રાયશ્ચોઽધર્મમલ્પશઃ ।

તૈરેવ ચાશૃતો ભૂતૈઃ સ્વર્ગે સુખમુપાશ્રુતે ॥ ૨૦ ॥

જીવ જો ધર્મ વધારે કરે છે અને પાપ ઓછું કરે છે, તો જો જો (સ્થૂણ શરીરરૂપે પરિણામ પામેલાં) પાંચમહાભૂતોથી

વીંટાઈને તે સ્વર્ગમાં સુખ ભોગવે છે. ૨૦

અધર્મથી યમલોકની પીડા

યદિ તુ ગ્રાયશ્ચોઽધર્મં સેવતે ધર્મમલ્પયઃ ।

તૈર્મૂલૈઃ સ પરિત્યક્તો યામીઃ ગ્રામોતિ યાતનાઃ ॥ ૨૧ ॥

પણ, તે જો અધર્મ વધારે સેવે છે અને ધર્મ ઓછો આપરે છે, તો એ જ પાંચમહાભૂતોથી (બનેલા રથૂલ શરીરથી) ત્યજીને મરણ પામી યમલોકની યાતનાઓને પામે છે.

પાપરહિત જીવને એ જ ભૂતોની ફરી પ્રાપ્તિ

યામીસ્તા યાતનાઃ ગ્રાપ્ય સ જીવો યીતકલ્મષઃ ।

તાન્યેવ પશ્ચ ભૂતાનિ પુનરપ્યેતિ ભાગશ્ચ ॥ ૨૨ ॥

યમલોકની એ યાતનાઓ ભોગવી પાપરહિત થયેલા તે જીવ ફરી તે જ પાંચમહાભૂતોને વિભાગવાર પામે છે. (અર્થાત્ મનુષ્યાદિ શરીરને ગ્રહણ કરે છે.) ૨૨

एता दृष्ट्वास्य जीवस्य गतीः स्वेनैव चेतसा ।

धर्मतोऽधर्मतश्चैव धर्मे दृष्ट्वात्सदा मनः ॥ ૨૩ ॥

ધર્મ અને અધર્મથી થતી જીવની આ ગતિઓને યોતાનાં અંતઃકરણથી જાણીને મનુષ્યે મનને સદા ધર્મમાં જોડવું. ૨૩

સત્ત્વ, રજસ્ અને તમોગુણ દ્વારા મહત્તત્ત્વની બધે વ્યાપ્તિ

सत्त्वं रजस्तमश्चैव त्रीन्विद्यादात्मनो गुणान् ।

यैर्व्याप्येमान्स्थितો भावान्મहान्सर्वान્શેષतઃ ॥ ૨૪ ॥

સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણને આત્મા (મહત્તત્ત્વ)નાં ગુણો જાણવા; મહત્તત્ત્વ તે ગુણો વડે આ સર્વ પદાર્થોને સંપૂર્ણ વ્યાપીને રહ્યું છે. ૨૪

ગુણાનુસાર ૭૧

યો યદૈવાં ગુણો દેહે સાકલ્યેનાતિરિચ્યતે ।

સ તદા તદ્ગુણપ્રાયં તં કરોતિ શ્રીરિણમ્ ॥ ૨૫ ॥

એ ગુણોમાંથી જીવના શરીરમાં જે ગુણ સંપૂર્ણ ન્યાયે
અધિક થાય છે, ત્યારે તે ગુણ, શરીરધારી જીવને લગભગ
પોતાનાં લક્ષણોવાળો કરે છે. ૨૫

સત્ત્વાદિ ગુણોનું લક્ષણ અને દેહનું શરીર એ ત્રણે ગુણોથી વ્યાપ્ત

સત્ત્વં જ્ઞાનં તમોઽજ્ઞાનં રાગદ્વેષો રજઃ સ્મૃતમ્ ।

एतद्व्याप्तिमद्वેતેषાं सर्वभूताश्रितं वपुः ॥ ૨૬ ॥

જ્ઞાન સત્ત્વગુણનું (લક્ષણ) છે, અજ્ઞાન તમોગુણનું (લક્ષણ)
છે અને રાગદ્વેષ રજોગુણનું (લક્ષણ) છે, એમ કહ્યું છે; પ્રાણી-
માનના આશ્રયે રહેલું આ શરીર આ ગુણોથી વ્યાપ્ત છે. ૨૬

આત્મામાં સત્ત્વગુણ કયો જાણવો ?

तत्र यत्प्रीतिसंयुक्तं किञ्चिदात्मनि लक्षयेत् ।

प्रशान्तमिव शुद्धામં સત્ત્વં તદુપધારયેત્ ॥ ૨૭ ॥

તેમાં આત્મા વિષે જે કંઈ પ્રીતિયુક્ત, અતિશય શાંત અને
શુદ્ધ પ્રકાશરૂપ જણાય, તેને સત્ત્વગુણ જાણવો. ૨૭

રજોગુણ કયો ?

यत्तु दुःखसमायुक्तमप्रीतिकरमात्मनः ।

तद्रजः प्रतिपं विद्यात्सत्तતं हारि देहिनाम् ॥ ૨૮ ॥

પણ જે કોઈ દુઃખયુક્ત આત્માને અપ્રીતિ કરનાર અને
દેહધારીઓને જે નિરંતર પ્રતિકૂળ (વિષયો) તરફ ખેંચે છે,
તેને રજોગુણ જાણવો. ૨૮

તમેગુણ કયો ?

યત્તુ સ્યાન્મોહસંયુક્તમવ્યક્તં વિષયાત્મકમ્ ।

અગ્રતવર્યમવિદ્યેયં તમસ્તદુપધારયેત્ ॥ ૨૯ ॥

પણ જે મોહયુક્ત હોય, અગ્રકટ વિષયાકાર હોય, તક ન કરી શકાય એવું અને બાહી ન શકાય એવું હોય, તેને તમેગુણ બાણવો.* ૨૯

જે ત્રણે ગુણોનો હોય

ત્રયાણામપિ ચૈતેપાં ગુણાનાં યઃ ફલોદયઃ ।

અગ્રયો મધ્યો હ્રદયશ્ચ તે પ્રવક્ષ્યામ્યશ્વેપતઃ ॥ ૩૦ ॥

આ ત્રણે ગુણોની ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ જે ફલ-પ્રાપ્તિ છે, તે હું સંપૂર્ણ કહીશ. ૩૦

સત્ત્વગુણનું ફળ

વેદાભ્યાસસ્તપો જ્ઞાનં શૌચમિન્દ્રિયનિગ્રહઃ ॥

ધર્મક્રિયાઽઽત્મચિન્તા ચ સાસ્ત્રિકં ગુણલક્ષણમ્ ॥ ૩૧ ॥

વેદાભ્યાસ, તપ, જ્ઞાન, પવિત્રતા, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, ધર્મક્રિયા અને આત્મચિન્તા, એ સત્ત્વગુણનાં લક્ષણ એટલે કાંઈ છે. ૩૧

રજોગુણનું ફળ

આરમ્ભરુચિતાઽધૈર્યમસત્કાર્યપરિગ્રહઃ ।

વિષયોપસેવા ચાજસં રાજસં ગુણલક્ષણમ્ ॥ ૩૨ ॥

આરંભમાં રુચિ, અધીરતા, ખરાબ કાર્યોનો સ્વીકાર અને નિત્ય વિષયોનું સેવન, એ રજોગુણનાં લક્ષણ એટલે કાંઈ છે. ૩૨

+ આમ ગુણોનું સ્વરૂપ બતાવવામાં આ કારણ છે, કે જેમ-
ખર્ન તેમ સત્ત્વગુણની વૃત્તિમાં સ્થિતિ કરવા યત્નશીલ રહેવું જોઈએ.
(કુલ્લક)

તમોગુણનું ૩૭

લોભઃસ્વપ્નોઽધ્વાતઃ ક્રોધઃ નાસ્તિક્યં મિત્રવૃત્તિતા ।

યાચિષ્ણુતા પ્રમાદશ્ચ તામસં ગુણલક્ષણમ્ ॥ ૩૩ ॥

લોભ, લાંબણીપણું, અધીરાઈ, કૂરતા, નાસ્તિકતા,
આચારબ્રહ્મતા, માગણવૃત્તિ અને પ્રમાદ, એ તમોગુણનાં લક્ષણ
એટલે કાંઈ છે. ૩૩

ત્રણે ગુણોનાં દૂંકાં લક્ષણ

ત્રયાણામપિ ચૈત્તેષાં ગુણાનાં ત્રિષુ તિષ્ઠતામ્ ।

ઇદં સામાસિકં જ્ઞેયં ક્રમશઃ ગુણલક્ષણમ્ ॥ ૩૪ ॥

ત્રણે કાળમાં રહેવાવાળા આ સત્ત્વાદિ ત્રણે ગુણોનાં આ
અનુક્રમે દૂંકમાં ગુણ તથા લક્ષણો અણવાં: ૩૪

તમોગુણનું દૂંકું લક્ષણ

યત્કર્મ કૃત્વા કુર્વંશ્ચ કરિષ્યંશ્ચૈવ લજ્જતિ ।

તજ્ઞેયં વિદુષા સર્વં તામસં ગુણલક્ષણમ્ ॥ ૩૫ ॥

જે કર્મ કરીને, કરતી વખતે અને કર્યા પહેલાં માણસ
શરમાય છે, તે બધું વિદ્વાને તમોગુણનું લક્ષણ અણવું. ૩૫

રજોગુણનું દૂંકું લક્ષણ

યેનાસ્મિન્કર્મણા લોકે રુચ્યાતિમિચ્છતિ પુષ્કલામ્ ।

ન ચ શોચત્યસંપત્તૌ તદ્વિજ્ઞેયં તુ રાજસમ્ ॥ ૩૬ ॥

જે કર્મથી મનુષ્ય આ લોકમાં પુષ્કળ ખ્યાતિ અથવા
લક્ષ્મી ઇચ્છે છે, પણ તે ન મળે તો તે માટે શોક કરતો નથી
તે રજોગુણનું દૂંકું લક્ષણ અણવું. ૩૬

સત્ત્વગુણનું દ્વંદ્વે લક્ષણ

યત્સર્વેણેચ્છતિ જ્ઞાતું યન્ન લજ્જતિ ચાચસ્ન ।

યેન તુષ્યતિ ચાત્માસ્ય તત્ત્વગુણલક્ષણમ્ ॥ ૩૭ ॥

જે કંઈથી મનુષ્ય સંપૂર્ણ જ્ઞાન કરવા ઇચ્છે છે, જે આચરતાં તે શરમાતો નથી અને જેથી એનો આત્મા સંતોષ પામે છે, તે સત્ત્વગુણનું લક્ષણ છે. ૩૭.

મણે ગુણોનાં અતિશય દ્વંદ્વે લક્ષણ અને તેઓની ઉત્તરેતર શ્રેષ્ઠતા

તમસો લક્ષણં કામો રજસસ્ત્વથં ઉચ્યતે ।

સત્ત્વસ્ય લક્ષણં ધર્મઃ શ્રૈષ્ઠ્યમેવાં યથોત્તરમ્ ॥ ૩૮ ॥

તમોગુણનું મુખ્ય લક્ષણ કામ છે, રજોગુણનું મુખ્ય લક્ષણ અર્થ છે અને સત્ત્વગુણનું મુખ્ય લક્ષણ ધર્મ છે; તેમ જ એની ઉત્તરેતર શ્રેષ્ઠતા છે. ૩૮

સત્ત્વાદિક ગુણોથી થતી ગતિઓ

યેન યસ્તુ ગુણેનૈવાં સંસારાન્પ્રતિષ્ઠતે ।

તાન્સમાસેન વક્ષ્યામિ સર્વસ્યાસ્ય યથાક્રમમ્ ॥ ૩૯ ॥

એ ગુણોમાંથી જે ગુણને લીધે જીવ જે સંસાર પામે છે, તે એ સર્વ ગતિઓ આ સમગ્ર જગતના સંબંધે હું અનુક્રમે દૂંઠમાં ઠહીશ. ૩૯

દેવત્વં સાત્ત્વિકા યાન્તિ મનુષ્યત્વં ચ રાજસાઃ ।

તિર્યક્ત્વં તામસા નિત્યમિત્યેષા ત્રિવિધા ગતિઃ ॥ ૪૦ ॥

સાત્ત્વિકા દેવપણું પામે છે, રાજસીઓ મનુષ્યપણું પામે છે અને તામસીઓ પશુપક્ષીપણું પામે છે; આમ આ નિત્ય ત્રણ પ્રકારની ગતિ છે. ૪૦

અધમ, મધ્યમ અને ઉત્તમ ગતિઓ

ત્રિવિધા ત્રિવિધૈષા તુ વિજ્ઞેયા ગૌણિકી ગતિઃ ।

અધમા મધ્યમાઽઽથા ચ કર્મવિદ્યાવિશેષતઃ ॥ ૪૧ ॥

વળી કર્મ અને જ્ઞાનના ભેદને લીધે એ ત્રણ પ્રકારની ગતિ પાછી અધમ, મધ્યમ અને ઉત્તમ એમ ત્રણ પ્રકારની બન્યવી. ૪૧

તમોગુણી અધમગતિ

સ્થાવરાઃ કૃમિકીટાશ્ચ મત્સ્યાઃ સર્પાઃ સકચ્છપાઃ ।

પશવશ્ચ મૃગાશ્ચૈવ જઘન્યા તામસી ગતિઃ ॥ ૪૨ ॥

વૃક્ષાદિ સ્થાવરો, કર્મિયાં, કીડા, માછલાં, સર્પો, કાચબા, પશુઓ અને મૃગો, એ તમોગુણની અધમ ગતિ છે. ૪૨

તમોગુણી મધ્યમગતિ

હસ્તિનશ્ચ તુરંગાશ્ચ શૂદ્રા મ્લેચ્છાશ્ચ ગર્હિતાઃ ।

સિંહા વ્યાઘ્રા વરાહાશ્ચ મધ્યમા તામસી ગતિઃ ॥ ૪૩ ॥

હાથીઓ, ઘોડા, શૂદ્રો, નિંદિત સ્વેચ્છો, સિંહો, વાઘો અને ભૂંડો, એ તમોગુણની મધ્યમ ગતિ છે. ૪૩

તમોગુણી ઉત્તમ ગતિ

ચારણાશ્ચ સુપર્ણાશ્ચ પુરુષાશ્ચૈવ દામ્ભિકાઃ ।

રક્ષાંસિ ચ પિશાચાશ્ચ તામસીપૂત્તમા ગતિઃ ॥ ૪૪ ॥

ચારણો, ગરુડ પક્ષીઓ, દાંભિક પુરુષો, રક્ષસો અને પિશાચો, એ તમોગુણની ઉત્તમ ગતિ છે. ૪૪

રજોગુણની અધમ ગતિ

શ્વહા મહા નટાશ્ચૈવ પુરુષાઃ શસ્ત્રવૃત્તયઃ ।

દૂતપાનપ્રસક્તાશ્ચ જઘન્યા રાજસી ગતિઃ ॥ ૪૫ ॥

બ્રહ્મો,* મહ્મો, નદો, શક્તિવાળા પુરુષો, જુગારીઓ અને દારૂ પીનારા, એ રજોગુણની અધમ ગતિ છે. ૪૫

રજોગુણી મધ્યમ ગતિ

રાજાનઃ ક્ષત્રિયાથૈવ રાજાં ચૈવ પુરોહિતાઃ ।

વાદયુદ્ધપ્રધાનાશ્ચ મધ્યમા રાજસી ગતિઃ ॥ ૪૬ ॥

રાજાઓ, ક્ષત્રિયો, રાજાના પુરોહિતો અને વાદ્યુદ્ધ કરનારા પુરુષો, એ રજોગુણની મધ્યમ ગતિ છે. ૪૬

રજોગુણી ઉત્તમ ગતિ

ગન્ધર્વા ગુહ્યકા યક્ષા વિવુધાનુચરાશ્ચ ચે ।

તથૈવાપ્સરસઃ સર્વા રાજસીપૂત્તમા ગતિઃ ॥ ૪૭ ॥

ગંધર્વો, ગુહ્યકો, યક્ષો, દેવોના અનુચરો અને અપ્સરાઓ, એ બધી રજોગુણની ઉત્તમ ગતિ છે. ૪૭

સત્ત્વગુણી અધમ ગતિ

તાપસા યતયો વિપ્રા યે ચ વૈમાનિકા ગણાઃ ।

નક્ષત્રાણિ ચ દૈત્યાશ્ચ પ્રથમા સાત્ત્વિકી ગતિઃ ॥ ૪૮ ॥

તાપસો, યતિઓ, બ્રાહ્મણો, વિમાનચારી ગણો, નક્ષત્રો અને દૈત્યો, એ સત્ત્વગુણની અધમ ગતિ છે. ૪૮

સત્ત્વગુણી મધ્યમ ગતિ

યજ્ઞાન ઋપયો દેવા વેદા જ્યોતીર્ણિ વત્સરાઃ ।

પિતરશ્ચૈવ સાધ્યાશ્ચ દ્વિતીયા સાત્ત્વિકી ગતિઃ ॥ ૪૯ ॥

યજ્ઞમાનો, ઋષિઓ, દેવો, વેદો, નક્ષત્રો, વર્ષો, પિતૃઓ અને સાધ્યો, એ સત્ત્વગુણની મધ્યમ ગતિ છે. ૪૯

* આ બ્રહ્મ અને મહ્મ, તે માત્ર ક્ષત્રિય પુરુષથી તેની સમતીય

ઓમાં ઉત્પન્ન થયેલા દશમા અધ્યાયમાં કહેલા બાણવા. (કુલ્લક)

સત્ત્વગુણી ઉત્તમ ગતિ

બ્રહ્મા વિશ્વસંજો ધર્મો મહાનવ્યક્તમેવ ચ ।

ઉત્તમાં સાચ્ચિકીમેતાં ગતિમાહુર્મનીપિણઃ ॥ ૫૦ ॥

બ્રહ્મા, પ્રજ્ઞપતિઓ, ધર્મ, મહત્તર અને અવ્યક્ત (પ્રકૃતિ), એને પંડિતો સત્ત્વગુણની ઉત્તમ ગતિ કહે છે. ૫૦

એમ ત્રણ પ્રકારનો સર્વ સંસાર

एष सर्वः समुद्दिष्टस्त्रिप्रकारस्य कर्मणः ।

त्रिविधस्त्रिविधः कृत्स्नः संसारः सार्वभौतिकः ॥ ५१ ॥

(મન, વાણી અને કાયારૂપ લેહને લીધે) ત્રણ પ્રકારનાં કર્મનાં (સત્ત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણના) લેહથી ત્રણ પ્રકારનો અને પાછો (અધમ, મધ્યમ તથા ઉત્તમ—એવા લેહને લીધે) ત્રણ પ્રકારનો આ સર્વ પ્રાણીઓનો સંસાર સંપૂર્ણ રીતે કથો. ૫૧

નિંદિત ગતિ પ્રાપ્ત થવાનું કારણ

इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन धर्मस्यासेवनेन च ।

पापान्संयान्ति संसारानविद्वांसो नराधमाः ॥ ५२ ॥

ઇન્દ્રિયોના (વિધયોમાં) અતિસંગ કરવાથી અને ધર્મને ન સેવવાથી મૂઠ નીચ લોકો, પાપી (એટલે નિંદ્ય સંસારગતિ પામે છે. ૫૨

કર્મોનુસાર જન્મપ્રાપ્તિ

यां यां योनिं तु जीवोऽयं येन येनेह कर्मणा ।

क्रमशो याति लोकेऽस्मिस्तत्सर्वं निबोधत ॥ ५३ ॥

આ જીવ આહી (કરેલાં) જ જ કર્મથી આ લોકમાં જ. જ યોનિને અનુક્રમે પામે છે, તે તે સર્વ તમે સાંભળો. ૫૩

મહાપાપીઓને કરી સંસાર

વહ્નવર્ષાણાન્ધોરાનરકાન્ગ્રાપ્ય તત્સ્યાત્ ।

સંસારાન્પ્રતિપદ્યન્તે મહાપાતકિનસ્તિવમાન્ ॥ ૫૪ ॥

મહાપાપીઓ, અનેકાનેક વર્ષો સુધી ઘોર નરકમાં પડ્યા રહ્યા પછી પાપનો ક્ષય થયા છતાં પાપને લીધે (ખાટી રહેલા) આ સંસારોને (કરી) પામે છે. ૫૪

બ્રહ્મહત્યારો ક્યાં જન્મે છે ।

શ્વશ્વત્તરોઘ્નૌઘ્નાં ગોઽજાવિમૃગપક્ષિણામ્ ।

ચળ્હાલપુકસાનાં ચ બ્રહ્મહા ગોનિમૃચ્છતિ ॥ ૫૫ ॥

બ્રહ્મહત્યા કરનારો માણસ કૂતરાં, બૂંડ, કાંડ, બળદ, બકરાં, ઘેડાં, મૃગ, પંખી, ચંડાલ અને પુકસની યોનિને પામે છે. ૫૫

દારૂડિયો બ્રાહ્મણ ક્યાં જન્મે ?

કૃમિકીટપતન્જનાં વિદૂસુજાં ચૈવ પક્ષિણામ્ ।

હિસાણાં ચૈવ સત્ત્વાનાં સુરાપો બ્રાહ્મણો વ્રજેત્ ॥ ૫૬ ॥

દારૂ પીનારો બ્રાહ્મણ કરંભિયાં, કીડા, પતંગિયાં, વિકા ખાનારાં પક્ષીઓ અને હિંસક પ્રાણીઓની યોનિમાં જાય છે. ૫૬

ઘોર બ્રાહ્મણ ક્યાં જન્મે ?

લૂતાહિસસ્ટાનાં ચ તિરશ્ચાં ચામ્પુચારિણામ્ ।

હિસાણાં ચ પિશ્ચાચાર્નાં સ્તેનો વિપ્રઃ સહસ્રથઃ ॥ ૫૭ ॥

ઘોરી કરનારો બ્રાહ્મણ કરંજિયો, સર્પ, કાચડો, જલચર જીવ, હિંસક પ્રાણીઓ તેમ જ પિશાચોની યોનિઓમાં ઇજારો વાર જન્મે છે. ૫૭

ગુરુપત્ની સાથે વ્યભિચાર કરનારો ક્યાં જન્મે ?

તૃણગુલ્મલતાનાં ચ ક્રવ્યાદાં દંષ્ટ્રિણામપિ ।

ક્રૂરકર્મકૃતાં ચૈવ શતશો ગુસ્તૃત્વગઃ ॥ ૫૮ ॥

ગુરુપત્ની સાથે વ્યભિચાર કરનારો ધાસ, ગુસ્ત્રી, વેલા અને કાચું માંસ ખાનારાં, દાઢવાળાં, તેમ જ ક્રૂર કર્મ કરવાવાળાં પ્રાણીઓની જાતિમાં સેંકડો વાર જન્મે છે. ૫૮

હિંસક વગેરેના જન્મ

હિંસા ભવન્તિ ક્રવ્યાદાઃ ક્રમયોઽમશ્યમશ્વિનઃ ।

પરસ્પરાદિનઃ સ્તેનાઃ પ્રેતાન્ત્યસ્ત્રીનિપેવિનઃ ॥ ૫૯ ॥

હિંસા કરનારા, કાચું માંસ ખાનારાં પ્રાણીઓ થઈ જન્મે છે; અલક્ષ્ય ખાનારા, કરમિયાં થઈ જન્મે છે; સાધારણ ચોરો, એકબીજાને ખાઈ જનારાં પ્રાણીઓ થાય છે અને અંત્યજ સ્ત્રીને સેવનારા પ્રેત થાય છે. ૫૯

બ્રહ્મરાક્ષસ કેાણુ થાય ?

સંયોગે પતિતૈર્ગત્વા પરસ્યૈવ ચ યોષિતમ્ ।

અપહૃત્ય ચ વિપ્રસ્વં ભવતિ બ્રહ્મરાક્ષસઃ ॥ ૬૦ ॥

પતિતો સાથે સંયોગ રાખવાથી, પરસ્ત્રી સાથે ગમન કરવાથી, તેમ જ ગ્રાહણનું ધન હરવાથી માણસ બ્રહ્મરાક્ષસ થાય છે. ૬૦

સોની કેાણુ થાય છે ?

મણિમુક્તાપ્રવાલાનિ હૃત્વા લોભેન માનવઃ ।

વિવિધાનિ ચ રત્નાનિ જાયતે હેમકર્તૃષુ ॥ ૬૧ ॥

જે માણસ લોભથી મણિ, મોતી, પરવાળાં તેમ જ વિવિધ રત્નોની ચોરી કરે છે, તે સોનીની જાતમાં જન્મે છે. ૬૧

અનાજ વગેરે ચોરવાથી બુદ્ધશુદ્ધ જન્મ

ધાન્યં હત્વા ભવત્યાલુઃ કાંસ્યં હંસો જલં પુવઃ ।

મધુ દંશઃ પયઃ કાકો રસં શ્વા નકુલો ઘૃતમ્ ॥ ૬૨ ॥

માંસં ગૃધ્રો વપાં મદ્ગુસ્તૈલં તૈલપકઃ સ્વગઃ ।

ચીરીવાકસ્તુ લવણં ઘણાકા શકુનિર્દશિ ॥ ૬૩ ॥

કૌશેયં તિત્તિરિદ્ધત્વા ક્ષૌમં હત્વા તુ દર્દુરઃ ।

કાર્પાસિતાન્તવં ક્રૌંચો ગોષા ગાં વાગ્મુદો મુઢમ્ ॥ ૬૪ ॥

છુચ્ચુન્દરિઃ શુભાન્ ગન્ધાન્ પવચાકં તુ વર્હિણઃ ।

શ્વાવિત્કૃતાન્નં ત્રિવિધમકૃતાન્નં તુ શલ્યકઃ ॥ ૬૫ ॥

અનાજ ચોરવાથી ઊંદર, ઠાંસું ચોરવાથી હંસે, જળ

ચોરવાથી ખતક મધ ચોરવાથી ડાંસ, દૂધ ચોરવાથી ઠાગડો,

રસ ચોરવાથી દૂતરો, ધી ચોરવાથી નોળિયો, માંસ

ચોરવાથી ગીધ, ચરબી ચોરવાથી બલકૂકડી, તેલ ચોરવાથી

તૈલપ (તેલ પીનારું) પંખી, મીઠું ચોરવાથી ચીરીવાક

(જિયા દેવવાણું) પક્ષી, દહીં ચોરવાથી બગલી દેરામી વઝ

ચોરવાથી તેતર, અજરીનું વઝ ચોરવાથી દેડકો, સુતરાઉ વઝ

ચોરવાથી સારસ, ગાય ચોરવાથી પો, ગોળ ચોરવાથી વાગ્મુદ

પક્ષી, સારા મુગંધી પદાર્થો ચોરવાથી છત્તૂંદર, શાકપાત

ચોરવાથી મોર, અનેક બતનું રાંધેલું અન્ન ચોરવાથી શ્વાવિધ

(મોટી સેદાઈ) અને ઠાંસું અન્ન ચોરવાથી શલ્યક (નાની

સેદાઈ) તરીકે માણસ જન્મે છે. ૬૨-૬૫

અગ્નિ વગેરે ચોરે તો !

પક્ષો ભવન્તિ હત્વાઽપિ ગૃહકારી મુપસ્કરમ્ ।

રક્તાનિ હત્વા વાસાંસિ જાપતે જીવજીવકઃ ॥ ૬૬ ॥

અગ્નિ ચોરવાથી બગલો, રાચરચીલું ચોરવાથી ગૃહહારી
(ગિંધેલ) અને રંગેલાં વસ્ત્રો ચોરવાથી ચંકાર પશી જન્મે છે. ૬૬

હરણ, હાથી વગેરે ચોરનારો જન્મ

શુક્રો મૃગેભં વ્યાધ્રોડ્યં ફલમૂલં તુ મર્કટઃ ।

સ્ત્રીમૃદ્ધઃ સ્તોકકો વારિ યાનાન્યુષ્ટ્રઃ પશ્ચનજઃ ॥ ૬૭ ॥

મૃગ તથા હાથીને ચોરનારો વરુ, ઘોડો ચોરનારો વાધ,
ફળમૂળ ચોરનારો માંકડું, સ્ત્રીહરણ કરનારો રીંછ, પાણી ચોર-
નારો બપેયો, વાહન ચોરનારો જાંટ અને પશુ ચોરનારો બકરો
થાય છે. ૬૭

એકંદર, પારકું દ્રવ્ય પડાવી લેનાર પશુપક્ષી જન્મે

યદ્વા તદ્વા પરદ્રવ્યમપહૃત્ય લલાન્નરઃ ।

અવશ્યં યાતિ તિર્યક્ત્વં જગધ્વા ચૈવાહુતં હવિઃ ॥ ૬૮ ॥

જે માણસ ગમે તે પારકું દ્રવ્ય બળથી હરી લે છે તેમ જ
જે હોમ્યા વિનાનું હવિ ખાય છે, તે અવશ્ય પશુપંખીપણું
પામે છે. ૬૮

શ્રીઓ પશુ ચોરી કરી એ જ દસા પામે

સ્ત્રિયોડપ્યેતેન કલ્પેન હત્વા દોષમવાપ્નુયુઃ ।

એતેષામેવ જન્તૂનાં માર્યાત્વમુપયાન્તિ તાઃ ॥ ૬૯ ॥

શ્રીઓ ચોરી કરે, તો તેમને પણ એ જ પ્રકારે દોષો લાગે
છે અને તેઓ એ જ જીવોના સ્ત્રીપણાને પામે છે. ૬૯

પોતપોતાનાં દર્મોથી બ્રહ્મ ધ્યેયના સ્થિતિ

સ્વેમ્પઃ સ્વેમ્પસ્તુ કર્મમ્પદ્યુતા વર્ણા દ્વનાપદિ ।

પાપાન્તંસૃત્ય સંસારાન્ પ્રેપ્યતાં યાન્તિ શુદ્રપુ ॥ ૭૦ ॥

આપત્તિરહિત સમયમાં પોતપોતાનાં (શાસ્ત્રીય) કર્મથી

બ્રહ્મ યથેલા ચારે વર્ણના લોકો પાપી થોનિઓમાં અવતરીને
(છેવટે) શત્રુઓનું દાસપણું પામે છે. ૭૦

કર્મબ્રહ્મ બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય પ્રેત થાય

વાન્તાશ્યુલ્કામુલ્કઃ પ્રેતો વિપ્રો ધર્માત્સ્વકાચ્યુતઃ ।

અમેઘ્યકુળપાશી ચ ક્ષત્રિયઃ કટપૂતનઃ ॥ ૭૧ ॥

સ્વધર્મથી બ્રહ્મ યથેલો બ્રાહ્મણ ઓદિલું ખાનારો ઉદ્ધામુખ
(જ્વાલામુખ) નામે પ્રેત થાય છે, તેમ જ તેવો ક્ષત્રિય વિદ્યા
અને શબ્દ ખાનારો કટપૂતન નામે પ્રેત થાય છે. ૭૧

તેવો વૈશ્ય અને શૂદ્ર પણ પ્રેત

મૈત્રાક્ષજ્યોત્તિકઃ પ્રેતો વૈશ્યો ભવતિ પૂયશ્ચુક ।

ચૈલાશકથ્થ ભવતિ શૂદ્રો ધર્માત્સ્વકાચ્યુતઃ ॥ ૭૨ ॥

સ્વધર્મથી બ્રહ્મ યથેલો વૈશ્ય પર ખાનારો મૈત્રાક્ષજ્યોતિક
નામે પ્રેત થાય છે; તેમ જ સ્વધર્મથી ચૂકલો શૂદ્ર, લગડાંમાંની
જાં વગેરે ખાનારો ચૈલાશક નામે પ્રેત થાય છે. ૭૨

વિપત્તિ લોકો વિપત્તિમાં જ પ્રતીજી બને

યથા યથા નિપેદન્તે વિપયાન્વિપયાત્મિકાઃ ।

તથા તથા કુશલતા તેષાં તેષ્વજાયન્તે ॥ ૭૩ ॥

કેવળ વિપત્તિમાં જ ચિત્તવાળા માણસો જેમ જેમ વિપત્તિને
સેવે છે, તેમ તેમ તેઓની તેમાં જ પ્રવીણતા થાય છે. ૭૩

વિપત્તિ છેવટે દુઃખ જ પામે

તેઽમ્યાસાત્કર્મણાં તેષાં પાપાનામલ્પચુદ્ધયઃ ।

સંપ્રાપ્નુવન્તિ દુઃસ્થાનિ તાસુ તાસ્વિહ યોનિષુ ॥ ૭૪ ॥

તે ઓછી બુદ્ધિવાળા (વિપત્તિ લોકો) એ પાપી કર્મોના
અભ્યાસને લીધે (છેવટે) તે તે (નિર્દિત પશુપક્ષી આદિની)

યોનિઓમાં દુઃખ પામે છે. ૭૪

- તેઓ નરકોમાં તરફથી દરે

તામિસ્રાદિષુ ચોગ્રેષુ નરકેષુ વિવર્તનમ્ ।

અસિપત્રવનાદીનિ બન્ધનચ્છેદનાનિ ચ ॥ ૭૫ ॥

વળી તેઓ તામિસ્ર આદિ ઘોર નરકોમાં ફેરા લે છે, તેમ જ અસિપત્ર વન આદિ બંધનો અને છેદન આદિ યાતનાઓ પામે છે. ૭૫

અનેક જાતની પીડાઓ તથા દારુણ નરકો વિષયી માટે

વિવિધાશ્ચૈવ સંપીડાઃ કાકોલૂકૈશ્ચ મલ્લનમ્ ।

કરમ્ભવાલુકાતાપાન્ કુંભીપાકાંશ્ચ દારુણાન્ ॥ ૭૬ ॥

તેઓ વિવિધ પીડાઓ ભોગવે છે, તેમને કાગડાઓ અને ધુવડો ખાય છે, તેમને ધગધગતી રેતીના તાપ સહેવા પડે છે, તેમ જ તેઓ કુંભીપાક વગેરે દારુણ નરકો પામે છે. ૭૬

દુઃખમય જાતિ અને જુદાજુદા ભય પણ તેમને જ

સંભવાંશ્ચ વિયોનીષુ દુઃખપ્રાયાસુ નિત્યશઃ ।

શીતાતપાભિઘાતાંશ્ચ વિવિધાનિ મયાનિ ચ ॥ ૭૭ ॥

તેઓ લગભગ દુઃખમય પશુપક્ષી આદિ યોનિઓમાં વારંવાર જન્મ પામે છે અને ટાદતડકાની પીડાઓ તથા વિવિધ ભય ભોગવે છે. ૭૭

દારુણ ગર્ભવાસ તથા બંધન આદિ પણ તેમને જ

અસકૃદ્ગર્ભવાસેષુ વાસં જન્મ ચ દારુણમ્ ।

બન્ધનાનિ ચ કષ્ટાનિ પરપ્રેષ્યત્વમેવ ચ ॥ ૭૮ ॥

તેમને વારંવાર ગર્ભવાસ કરવો પડે છે, દારુણ જન્મ

લેવો પડે છે, કષ્ટદાયી બંધનો થાય છે, તેમ જ પારકાની ચાકરી કરવી પડે છે. ૭૮

પહાણના વિયોગ વગેરે પણ તેમને જ
અન્ધુપ્રિયવિયોગાંશ્ચ સંવાસં ચૈવ દુર્જનૈઃ ।

દ્રવ્યાર્જનં ચ નાશં ચ મિત્રામિત્રસ્ય પાર્જનમ્ ॥ ૭૯ ॥

તેમને બંધુઓ અને પ્રિયજનોના વિયોગો, દુર્જનો સાથે સહવાસ, ધન કમાવામાં પ્રયાસ અને ધનનો નાશ પ્રાપ્ત થાય છે; તેમ જ મુશ્કેલીએ મિત્રો મળે છે અને કારણ વગર શત્રુઓ થાય છે. ૭૯

પડપણ, રોગ, ક્લેશ તથા મૃત્યુ પણ તેમને જ

જરાં ચૈવાપ્રતીકારાં વ્યાધિભિશ્ચોપપીડનમ્ ।

ક્લેશાશ્ચ વિવિધાંસ્તાંસ્તાન્મૃત્યુમેવ ચ દુર્જયમ્ ॥ ૮૦ ॥

તેઓ ઉપાય વગરનું પડપણ, વ્યાધિઓથી પીડા, ક્લેશો અને દુર્જય મરણ પામ્યા જ કરે છે. ૮૦

તેઓ ભાવ તેવું ક્ષણ

યાદ્યેન તુ માયેન યદ્યત્કર્મ નિપેયતે ।

તાદ્યેન શરીરેણ તત્તત્કલમુપાશ્રુતે ॥ ૮૧ ॥

મનુષ્ય કોવા ભાવથી જે જે કર્મ કરે છે, તેવું શરીર પામીને તે તે કર્મનું ફળ ભોગવે છે. ૮૧

મોક્ષમાર્ગ આગળજે

एष सर्वः समुद्दिष्टः कर्मणां वः फलोदयः ।

नैःश्रेयसकरं कर्म विप्रस्येदं निबोधत ॥ ૮૨ ॥

કર્મોની આ સર્વ ફળપ્રાપ્તિ તમને કહી; હવે જે કર્મો આશયુને મોક્ષ કરનારાં છે, તે સંજોગો. ૮૨

વેદાભ્યાસસ્તપો જ્ઞાનમિન્દ્રિયાણાં ચ સંયમઃ ।

અહિંસા શુરસેવા ચ નિઃશ્રેયસકરં પરમ્ ॥ ૮૩ ॥

વેદાભ્યાસ, તપ, જ્ઞાન, ઇન્દ્રિયસંયમ, અહિંસા અને શુરસેવા, એ બ્રાહ્મણનાં પરમ કલ્યાણકારી એટલે મોક્ષકારક કર્મ છે. ૮૩

અતિ શ્રેયસ્કર કર્મ કયું ?

સર્વેષામપિ ચૈતેષાં શુભાનામિદં કર્મણામ્ ।

કિંચિન્દ્રેયસ્કરતરં કર્મોક્તં પુરુષં પ્રતિ ॥ ૮૪ ॥

આ લોકમાંનાં સર્વ શુભ કર્મોમાં પણ કયું કર્મ પુરુષ માટે અતિશય શ્રેયસ્કર કહ્યું છે ? ૮૪

સર્વ કર્મોમાં આત્મજ્ઞાન શ્રેષ્ઠ

સર્વેષામપિ ચૈતેષામાત્મજ્ઞાનં પરં સ્મૃતમ્ ।

તદ્વષ્ટ્યં સર્વવિદ્યાનાં પ્રાપ્યતે હ્યમૃતં તતઃ ॥ ૮૫ ॥

આ સર્વમાં આત્મજ્ઞાનને શ્રેષ્ઠ કહ્યું છે; કમક તે સર્વ વિદ્યાઓમાં ઉત્તમ છે અને તેથી જ મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે. ૮૫

જ બ્રાહ્મણકર્મમાં વૈદિકકર્મ વધારે શ્રેયસ્કર

પણ્ણામેષાં તુ સર્વેષાં કર્મણાં પ્રેત્ય ચેહ ચ ।

શ્રેયસ્કરતરં જ્ઞેયં સર્વદા કર્મ વૈદિકમ્ ॥ ૮૬ ॥

(૮૩માં શ્લોકમાં કહેલ વેદાભ્યાસ આદિ) આ સર્વ જ કર્મોમાં (આત્મજ્ઞાનરૂપ) વૈદિક કર્મને આ લોક તેમ જ પરલોકમાં સર્વદા અધિક કલ્યાણકારી જણવું. ૮૬

વૈદિક કર્મયોગમાં સર્વના સમાવેશ

વૈદિકે કર્મયોગે તુ સર્વાણ્યેતાન્યશેષતઃ ।

અન્તર્ભવન્તિ ક્રમશસ્તસ્મિસ્તસ્મિન્ક્રિયાવિધૌ ॥ ૮૭ ॥

વૈદિક કર્મયોગ(પરમાત્માની ઉપાસના)ના તે તે ઢિયા-
વિધિમાં આ સર્વ કર્મો અનુક્રમે સંપૂર્ણ સમાર્થ અપ છે.†૮૭
વૈદિક કર્મના બે પ્રકાર

સુલામ્યુદયિકં ચૈવ નૈઃશ્રેયસિકમેવ ચ ।

પ્રવૃત્તં ચ નિવૃત્તં ચ દ્વિવિધં કર્મ વૈદિકમ્ ॥ ૮૮ ॥

સ્વર્ગોદિ સુખની પ્રાપ્તિ કરનારું (લોઈ સંસારની પ્રવૃત્તિનું
કારણ) 'પ્રવૃત્ત કર્મ' અને મોક્ષપ્રાપ્તિ માટેનું 'નિવૃત્ત કર્મ' -
એમ વૈદિક કર્મ બે પ્રકારનું છે. ૮૮

પ્રવૃત્ત કર્મ તથા નિવૃત્ત કર્મ

इह चामुत्र वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म कीर्त्यते ।

निष्कામં જ્ઞાનપૂર્ણં તુ નિવૃત્તમુપદિશ્યતે ॥ ૮૯ ॥

આ લોક તથા પરલોકના ફળની કામના માટેનું કર્મ
'પ્રવૃત્ત' કહેવાય છે, પણ જ્ઞાનપૂર્ણનું નિષ્કામ કર્મ તે
'નિવૃત્ત' કહેવાય છે. ૮૯

ઉપર જણાવેલની જ રચના

[અકામોપહતં નિત્યં નિવૃત્તં ચ વિધીયતે ।

કામતસ્તુ કૃતં કર્મ પ્રવૃત્તમુપદિશ્યતે ॥

નિત્ય (ફળની) કામનાથી નહિ હણાયેલું-એટલે નિષ્કામ-
ભાવે કરેલું કર્મ નિવૃત્ત કહેવાય છે, પણ (ફળની) કામનાથી
કરેલું કર્મ પ્રવૃત્ત કહેવાય છે.]

પ્રવૃત્ત-નિવૃત્ત કર્મનું ફળ

પ્રવૃત્તં કર્મં સંસેવ્ય દેવાનામેતિ સામ્યતામ્ ।

નિવૃત્તં સેવમાનસ્તુ ભૂતાન્યત્યેતિ પશ્ચ વૈ ॥ ૯૦ ॥

પ્રવૃત્ત કર્મ સેવીને ગાણુસ દેવાની સમાનતા પામે છે,
પણ નિવૃત્ત કર્મ સેવનારે પંચમહાશૂતોને વટાવી જાય છે.
(એટલે મોક્ષ મેળવે છે.) ૯૦

આત્મયજ્ઞ કરનારને મોક્ષપ્રાપ્તિ

સર્વભૂતેષુ ચાત્માનં સર્વભૂતાનિ ચાત્મનિ ।

સમં પશ્યન્નાત્મયાગી સ્વારાજ્યમધિગચ્છતિ ॥ ૯૧ ॥

પ્રાણીમાત્ર વિષે જ પોતાના આત્માને જુએ છે તેમ જ
જ પોતાના આત્મામાં પ્રાણીમાત્રને જુએ છે, એમ સમદૃષ્ટિથી
જેનારે તે આત્મયજ્ઞ કરનાર પુરુષ સ્વારાજ્ય (મોક્ષ)
પામે છે. + ૯૧

આત્મજ્ઞાન, શમ તથા વેદાભ્યાસ ખાસ જરૂરી

યથોક્તાન્યપિ કર્માણિ પરિહાય દ્વિજોત્તમઃ ।

આત્મજ્ઞાને શમે ચ સ્યાદ્વેદાભ્યાસે ચ યત્નવાન્ ॥ ૯૨ ॥

+ આ આગિપ્રાય કૃતિ જણાવે છે: ‘સર્વં સત્ત્વિદં બ્રહ્મ તત્ત્વલનિતિ
જ્ઞાન્ત ઉપાસીત । (છાન્દો ૩-૧૪-૧) આ બધું બ્રહ્મ જ છે;
કારણકે તે બ્રહ્મમાંથી બિપન્નું છે, બ્રહ્મમાં જ સમાઈ જાય છે અને
બ્રહ્મમાં જ રહેલું છે, માટે જ્ઞાત બની બ્રહ્મની જ ઉપવાસના કરવી.’
વળી યજુર્વેદનો આ મંત્ર પણ એમ જ દર્શાવે છે: ‘યસ્તુ સર્વાણિ
ભૂતાન્યાત્મન્યેવાનુપદ્યતિ । સર્વેભૂતેષુ ચાત્માનં તતો ન વિદુરુપ્સતે’ ।
(ઈશાવાસ્ય-૬) જે સર્વ પ્રાણીઓને પોતામાં જ રહેલાં જુએ છે
અને બધાં પ્રાણીઓમાં પોતાને જ રહેલો જુએ છે, તથા તે કોઈની
નિંદા કરતો નથી.’ (કુલ્લૂક) -

શાસ્ત્રમાં કહેલાં પણ કર્મો છોડી ઉત્તમ બ્રાહ્મણે આત્મજ્ઞાન,
ઇન્દ્રિયજન્ય અને વેદાધ્યાસ વિષે યત્નવાન થવું. *૯૨

બ્રાહ્મણજન્મની સફળતા

एतद्विजन्मसाफल्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः ।

प्राप्यैतत्कृतकृत्यो हि द्विजो भवति नान्यथा ॥ ९३ ॥

આ (આત્મજ્ઞાન, વેદાધ્યાસ વગેરે) જ જન્મની સફળતા
છે, અને બ્રાહ્મણ માટે તે ખાસ વધારે જરૂરી છે; કર્મકંડે અને
પામીને દ્વિજ (ત્રણે વર્ણ) કૃતાર્થ થાય છે, બીજી રીતે નહિ.

વેદનું માહાત્મ્ય

पितृदेवमनुष्याणां वेदब्रह्मः सनातनम् ।

अशक्यं चाप्रमेयं च वेदशास्त्रमिति स्थितिः ॥ ९४ ॥

પિતૃઓ, દેવો અને મનુષ્યોનું સનાતન નેત્ર વેદ છે.
વેદશાસ્ત્ર (અશક્ય) અપ્રમેય (અપૌરુષેય) અને અપ્રમેય
(મીમાંસા તથા ન્યાયશાસ્ત્ર વિના જાણી ન શકાય એવું) છે,
એ ચોક્કસ છે. ૯૪

વેદ વિરુદ્ધ શાસ્ત્રો નિષ્પ્રજ

या वेदबाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुरष्टयः ।

सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ॥ ९५ ॥

જે સ્મૃતિઓ વેદ બહાર છે અને જે નિંદા શાસ્ત્રો વેદ
વિરુદ્ધ કુતર્કરૂપી ભૂજવાળાં છે, તે બધાં પરલોકમાં અફળ

x આમ કહેવામાં આ અભિપ્રાય છે, કે આત્મજ્ઞાન, ઇન્દ્રિયજન્ય
તથા પ્રણવ અને ઉપનિષદ આદિ વેદોના અધ્યાસ, તે મોક્ષના
ઉપાયોમાંનો અંતરંગ ઉપાય છે; પણ તેથી અગ્નિવેદાદિ ત્યજી
દેશો નહિ. (કુસ્તુક)

જનારાં છે; દેમકે તે સ્મૃતિશાસ્ત્રોને નરકવાસ કરાવનારાં (મનુ વગેરેએ) કહ્યાં છે. ૯૫

ઉત્પદ્યન્તે જ્યન્તે ચ યાન્યતોઽન્યાનિ કાનિચિત્ ।

તાન્યર્વાકાલિકતયા નિષ્ફલાન્યનૃતાનિ ચ ॥ ૯૬ ॥

આ વેદ જોઓનું મૂળ નથી એવાં જે બીજાં શાસ્ત્રો રચાય છે, તેઓ (તરત) નાશ પામે છે; વળી તેમની અર્વાચીનતાને લીધે તેઓ નિષ્ફળ અને અસત્ય છે. ૯૬

વેદથી જ સર્વની પ્રસિદ્ધિ

ચાતુવર્ણ્ય ત્રયો લોકાશ્ચત્વારશ્ચાત્રમાઃ પૃથક્ ।

ભૂતં મર્ત્યં મરિપ્યં ચ સર્વં વેદાત્પ્રસિદ્ધયતિ ॥ ૯૭ ॥

ચાર વર્ણ, ત્રણ લોક (ભૂર, ભુવર અને સ્વર), ચાર જુદાજુદા આશ્રમો તથા ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય—એ બધું વેદથી જ પ્રસિદ્ધ થાય છે. ૯૭

શબ્દાદિ વિષયો પણ વેદમાંથી જ જાણે છે

શબ્દઃ સ્પર્શશ્ચ રૂપં ચ રસો ગન્ધશ્ચ પશ્ચમઃ ।

વેદાદેવ પ્રસ્રયન્તે પ્રસ્રતિગુણકર્મતઃ ॥ ૯૮ ॥

શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને પાંચમો ગંધ, એ સત્ત્વાદિ ગુણોરૂપ કારણવાળાં કર્મોને લીધે વેદમાંથી જ જન્મે છે. ૯૮

વેદશાસ્ત્ર જ મનુષ્યના પુરુષાર્થનું સાધન

ત્રિમર્તિં સર્વભૂતાનિ વેદશાસ્ત્રં સનાતનમ્ ।

તસ્માદેતત્પરં મન્યે યજ્ઞન્તોરસ્ય સાધનમ્ ॥ ૯૯ ॥

સનાતન વેદશાસ્ત્ર સર્વ પ્રાણીપદાર્થનું ધારણપોષણ કરે છે;

* વેદનો આજણાવ્રંચ આ અભિપ્રાય દર્શાવે છે : ‘હવિરગ્ની હૃયતે, સોઽગ્નિરદિત્યમુપસર્પતિ, તત્સૂર્યો રશ્મિર્નિર્વર્ષતિ, તેનામ્ ભવતિ, અયેદ

તેથી એને આ પ્રાણીના પરમ (કલ્યાણકારી) સાધનરૂપ હું
માનું છું. ૯૯

વેદશાસ્ત્ર બ્રહ્મનારો જ બધી રીતે યોગ્ય

સેનાપત્યં ચ રાજ્યં ચ દણ્ડનેતૃત્વમેવ ચ ।

સર્વલોકાધિપત્યં ચ વેદશાસ્ત્રવિદર્હતિ ॥ ૧૦૦ ॥

વેદશાસ્ત્ર બ્રહ્મનારો માણસ સેનાપતિપણું, રાજ્યહંડનું
નેતાપણું તેમ જ સર્વ લોક ઉપર આધિપત્ય પામવાને
યોગ્ય છે. ૧૦૦

વેદ બ્રહ્મનારો પોતાનાં પાપ બાળી નાખે

યયા જાતમલો વહ્નિર્દહસ્યાદ્રાત્રિપિ દ્રુમાન્ ।

તયા દહતિ વેદજ્ઞઃ કર્મજં દોષમાત્મનઃ ॥ ૧૦૧ ॥

જમ બળવાન થયેલો અગ્નિ લીલાં આડેને પણ બાળી
નાખે છે, તેમ વેદ બ્રહ્મનારો મનુષ્ય કર્મથી થયેલા પાપરૂપી
પોતાના દોષોને બાળી નાખે છે. ૧૦૧

વેદનું બળ પામી પાપ તરફ રચિ ન જાય

[ન વેદબલમાત્રિત્ય વાવકર્મરુચિર્મવેત્ ।

અજ્ઞાનાચ પ્રમાદાચ દહતે કર્મ નેતરત્ ॥

વેદરૂપી બળનો આશ્રય કયાં પછી પાપકર્મમાં રચિ ન

મૂલનામુલ્કતિઃ સ્થિતિપેતિ હનિર્જાયંત । વેદમત્રાના ઉચ્ચારપૂર્વક અગ્નિમાં
હવિષ-હોમદ્રવ્ય હોમાય છે, તે અગ્નિ સૂર્યમાં પડેલો છે, તે સૂર્ય
કિરણો દ્વારા વરસાદ વરસાવે છે, તેથી અનાજ પેદા થાય છે અને
અનાજ બિયળાથી આ લોકમાં પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ તથા પાતન
થાય છે, એમ વેદમત્રોથી હોમેષ્ટ હવિષ જ પ્રાણીઓ રૂપે જન્મે છે. '

(૩૫૪૪)

૪ થવી જોઈએ. અજ્ઞાણતાં કે ગફલતથી થયેલાં પાપોને ૪ વૈદિક કર્મ બાળે છે, બીજાં પાપોને નહિ.]

હરકોઈ આશ્રમમાં વેદશાસ્ત્ર જાણનારો બ્રહ્મસ્વરૂપ

વેદશાસ્ત્રાર્યતત્ત્વજ્ઞો યત્ર તત્રાશ્રમે વસન્ ।

इद्वैव लोके तिष्ठन्स ब्रह्ममूयाय कल्पते ॥ ૧૦૨ ॥

વેદશાસ્ત્રના અર્થનું રહસ્ય જાણનારો માણસ હરકોઈ આશ્રમમાં વસતો હોય, તોપણ આ લોકમાં રહી બ્રહ્મસ્વરૂપ થવાને યોગ્ય છે. ૧૦૨

વેદ જાણનારાઓમાં ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠ

अज्ञेभ्यो ग्रन्थिनः श्रेष्ठा ग्रन्थिभ्यो धारिणो वराः ।

धारिभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठा ज्ञानिभ्यो व्यवसायिनः ॥ ૧૦૩ ॥

વેદ ન જાણનારા કરતાં વેદગ્રંથનો પાઠ કરનારા શ્રેષ્ઠ છે; એ ગ્રંથપાઠીઓ કરતાં વેદને યાદ રાખી ધારણ કરનારા શ્રેષ્ઠ છે; એ યાદ રાખી ધારણ કરનારા કરતાં વેદના જ્ઞાનવાળા શ્રેષ્ઠ છે; અને એ જ્ઞાનવાળાઓ કરતાં વેદમાં કહેલું બરાબર આચરનારા શ્રેષ્ઠ છે. ૧૦૩

તપથી પાપનો નાશ અને જ્ઞાનથી મોક્ષ

तपो विद्या च विप्रस्य निःश्रेयसकरं परम् ।

तपसा कित्पिपं हन्ति विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥ ૧૦૪ ॥

તપ અને વિદ્યા બ્રાહ્મણનું પરમ કડ્યાણ કરનાર છે; તપથી તે પાપનો નાશ કરે છે અને વિદ્યાથી તે અમૃત (મોક્ષ) પામે છે. + ૧૦૪

+ અહીં મહાભારતમાં જતાનું છે તેમ 'તપશ્ચ' શબ્દનો અર્થ પોતાના ધર્મોનુસાર વર્તવું અને 'વિદ્યા' એટલે આત્મજ્ઞાન છે.

આ ત્રણે જાણવાં ખાસ જરૂરી

પ્રત્યક્ષં ચાનુમાનં.ચ શાસ્ત્રં ચ વિવિધાગમમ્ ।

ત્રયં સુવિદિતં કાર્યં ધર્મશુદ્ધિમમીક્ષતા ॥ ૧૦૫ ॥

ધર્મશુદ્ધિ એટલે ધર્મનું રહસ્ય-જ્ઞાન જાણવા ઇચ્છનારાએ પ્રત્યક્ષ (શ્રુતિ), અનુમાન (સ્મૃતિ) અને વિવિધ આગમ-શાસ્ત્રો-એ ત્રણ સારી રીતે જાણવાં જોઈએ.* ૧૦૫

ધર્મને જાણ જણી શકે ?

આર્પં ધર્મોપદેશં ચ વેદશાસ્ત્રાવિરોધિના ।

યસ્તર્કેણાનુસંધતે સ ધર્મં વેદ નેતરઃ ॥ ૧૦૬ ॥

વેદધિકરૂદ્ધ ન હોય એવા તર્કથી (ન્યાયથી) અધિસેવિત વેદનું અને સ્મૃતિ આદિ ધર્મોપદેશનું જે અનુસંધાન કરે છે, તે ધર્મને જાણે છે, બીજે તેને જાણતો નથી. ૧૦૬

માનવધર્મશાસ્ત્રનું રહસ્ય

નૈઃશ્રેયસમિદં કર્મ યયોદિતમશેષતઃ ।

માનવસ્યાસ્ય શાસ્ત્રસ્ય રહસ્યમુપદિશ્યતે ॥ ૧૦૭ ॥

મોક્ષનાં સાધન આ સર્વ કર્મો, વેદશાસ્ત્રમાં કદા પ્રમાણે

શ્રુતિમાં કહ્યું છે, કે 'વિદ્યાં વાવિદ્યાં ચ યસ્તદેતરંભયં નદતઃ અવિદ્યાઃ મૃત્યુર્તીર્ત્વાં ત્રિવિદ્યાદમૃતમનુતે । (ઈશા-૭) વિદ્યા એટલે આત્મજ્ઞાન; અને અવિદ્યા એટલે પોતાનાં વર્ણાશ્રમનાં કર્મો એ જન્મને ને સાથે જાણે છે, તે અવિદ્યા વડે એટલે પોતાનાં વર્ણાશ્રમનાં કર્મોને સારી રીતે આચરીને મૃત્યુને ઓળંગી જાય છે અને આત્મજ્ઞાનથી વિદ્યા વડે મોક્ષ પામે છે.' (ગુન્ટક)

* પ્રત્યક્ષ, અનુમાન તથા આગમ-આ-ત્રણ પ્રમાણો જે મનુને માન્ય છે; ઉપમાન તથા અર્થોપદિ પ્રમાણ તેમ અનુમાનમાં જે અમાર્ગ જાય છે.

કથાં; હવે આ માનવશાસ્ત્રના રહસ્યનો ઉપદેશ કરાય છે. ૧૦૭

શિષ્ટ બ્રાહ્મણો! કહે તે જ ધર્મ

અનામ્નાતેષુ ધર્મેષુ કયં સ્યાદિતિ ચેદ્ભવેત્ ।

યં શિષ્ટા બ્રાહ્મણા ઋયુઃ સ ધર્મઃ સ્યાદશક્તિઃ ॥ ૧૦૮ ॥

આ શાસ્ત્રમાં નહિ કહેવાયેલા ધર્મો વિષે જો 'શું કરવું?' એવી શંકા થાય, તો શિષ્ટ બ્રાહ્મણો જ ધર્મ કહે તે જ નિઃશંક ધર્મ જાણવો. ૧૦૮

શિષ્ટ બ્રાહ્મણો કયા?

ધર્મેણાધિગતો વૈસ્તુ વેદઃ સપરિવૃંદ્ધયઃ ।

તે શિષ્ટા બ્રાહ્મણા જ્ઞેયાઃ શ્રુતિપ્રત્યક્ષહેતવઃ ॥ ૧૦૯ ॥

જમણે ધર્મપૂર્વક સર્વોંગસહિત વેદનું અધ્યયન કર્યું હોય, તે શ્રુતિને પ્રત્યક્ષ કરનારો કારણરૂપ બ્રાહ્મણોને શિષ્ટ જાણવા. ૧૦૯

જે બ્રાહ્મણોએ નહીં કરેલો ધર્મ કથાપાત્ર નહિ

દશાવરા વા પરિપયં ધર્મં પરિકલ્પયેત્ ।

અથવા વાપિ ધૃતસ્યા તં ધર્મં ન વિચારયેત્ ॥ ૧૧૦ ॥

બ્રાહ્મણોમાં બ્રાહ્મણ દરા એટલે બ્રાહ્મણોની પરિપદ અથવા નણ સદાચારી બ્રાહ્મણો જ ધર્મ દરાવે, તે ધર્મને કથાપવો નહિ. ૧૧૦

આ ચાર આગ્રાસિક

[પુરાણ માનવો ધર્મઃ સાદ્ગો વેદચિકિત્સિતય્ ।

આગ્રાસિકાનિ ચત્વારિ ન દન્તવ્યાનિ હેતુમિઃ ॥

પુરાણો, માનવધર્મશાસ્ત્ર, અંગો સહિત વેદ, તેમજ આયુર્વેદ, એ ચાર આગ્રાસિક છે; તેમનો કૃતકોથી નાશ ન કરાય.]

દશ વિદ્વાનોની પરિપદ

ત્રૈવિધો દેતુકસ્તર્કો નૈરુક્તો ધર્મપાઠકઃ ।

ત્રયથાશ્રમિણઃ પૂર્વે પરિપત્ત્યાસ્થવરા ॥ ૧૧૧ ॥

અથ વેદો જાણનારા, (શ્રુતિસ્મૃતિવિરુદ્ધ ન હોય તેવું) ન્યાયશાસ્ત્ર જાણનાર, મીમાંસાના તર્કને જાણનાર, નિરુક્ત જાણનાર, ધર્મશાસ્ત્ર જાણનાર, બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થી અને વાન-પ્રસ્થી એ પહેલા ત્રણ આશ્રમીઓ—એમ ઓછામાં ઓછા દશ વિદ્વાનોની પરિપદ થાય છે. ૧૧૧

અથવા ત્રણ વિદ્વાનોની પરિપદ

ઋગ્વેદવિષ્ણુર્વિષ્ણુ સામવેદવિદેવ ચ ।

અથવા પરિપજ્ઞેયા ધર્મસંશયનિર્ણયે ॥ ૧૧૨ ॥

અથવા ધર્મના સંશયનો નિર્ણય કરવા ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદ જાણનાર, એમ ઓછામાં ઓછા ત્રણની પરિપદ જાણવી. ૧૧૨

વેદ જાણનારો એક પણ ધર્મનિર્ણય કરી શકે

एकोऽपि वेदविद्वर्म्म यं व्यवस्येद्विजोत्तमः ।

સ વિજ્ઞેયઃ પરો ધર્મો નાજ્ઞાનામુદિતોઽયુતઃ ॥ ૧૧૩ ॥

અથવા એક પણ વેદ જાણનારો એટલા બ્રાહ્મણ ને ધર્મ એટલા હરાવે તેને ધર્મ જાણવો; પણ દશ હજાર અજ્ઞાનીઓ, જેનો નિર્ણય કરે, તેને ધર્મ ન જાણવો.* ૧૧૩

* અહીં વેદ જાણનાર એટલે 'વેદના અર્થરૂપ ધર્મને જાણનાર' એવો અર્થ છે; કારણકે 'કોર્ત્ત્વં જ્ઞાત્વમાધિય ન જતંધ્યો વિનિગંધઃ । મુનિ-હોતવિચારે નુ ધર્મજ્ઞિઃ પ્રજાણેઃ' કેવળ શાસ્ત્રનો આશ્રય કરી એકલ નિર્ણય કરવો નહિ; કેમકે મુનિ વિદ્વાનો વિચાર કરતાં ધર્મની

આયા હજારોની જમાવટ તે કંઈ પરિપદ ન ગણાય
અવતતાનામમન્ત્રાણાં જાતિમાત્રોપજીવિનામ્ ।

સદસ્રશઃ સમેતાનાં પરિપત્ત્વં ન વિચિતે ॥ ૧૧૪ ॥

અક્ષયચૌદિ વ્રત વિનાના, વેદમંત્રોના અંધચત્રથી રહિત
અને માત્ર (ગ્રાહણ) નામે (પેટ ભરી) જીવતા હજારોની
સંખ્યા ભેગી થાય, તોપણ તે પરિપદ થતી નથી. ૧૧૪

મૂર્ખાઓ ધર્મ કહી પાપ જ વહેરે છે

યં વદન્તિ તમોમૂતા મૂર્ખાં ધર્મમતદ્વિદઃ ।

તત્પાપં શતધા મૂઢસા તદ્વત્તૃનનુગચ્છતિ ॥ ૧૧૫ ॥

વેદને બરાબર નહિ જાણનારા તમોગુણી મૂર્ખાઓ,
માણસને (પ્રાથમિકતાદિક) ધર્મ કહે છે, તેનું પાપ સેંકડો રૂપે
થઈ તે (ધર્મ) કહેનારાઓને લાગે છે. ૧૧૫

આ માનવધર્મ પાળનારને પરમ ગતિ

एतद्वोऽभिहितं सर्वं निश्रेयसकरं परम् ।

અસ્માદપ્રચ્યુતો વિગ્રઃ પ્રાપ્નોતિ પરમાં ગતિમ્ ॥ ૧૧૬ ॥

આ પરમ કંટ્યાણકારી સર્વ સાધન તમને કહ્યું; આથી
અદ નહિ થયેલો ગ્રાહણ પરમ ગતિ પામે છે. ૧૧૬

મનુષ્ય લોકના દિન માટે આ શાસ્ત્ર કહ્યું છે

एवं स भगवान्देवो लोकानां दिनकाम्यया ।

ધર્મસ્ય પરમં ગુણં મમેદં સર્વગુક્તવાન્ ॥ ૧૧૭ ॥

અ પ્રભાષે તે ભગવાન મનુદેવે લોકોના દિનની ઇચ્છા-

થી ધર્મનું આ સર્વ શ્રેષ્ઠ રહસ્ય મને કહ્યું છે. ૧૧૭

સાચું જોડું બધું પોતામાં જોવું

સર્વમાત્મનિ સંપश्यत्सचासच्च समाहितः ।

સર્વ હ્યાત્મનિ સંપश्यन्नाधર્મે કુરુતે મનઃ ॥ ૧૧૮ ॥

-સાચું જોડું બધું સાવધાન ચિત્તે પોતામાં જોવું; ઈશ્વર એમ બધું પોતામાં જોનારો અધર્મમાં મન કરતો નથી. ૧૧૮

આત્મા જ બધાં રૂપ છે

આત્મૈવ દેવતાઃ સર્વાઃ સર્વમાત્મન્યવશિતમ્ ।

આત્મા હિ જનયત્પેપાં કર્મયોગં શરીરિણામ્ ॥ ૧૧૯ ॥

આત્મા (એટલે પરમાત્મા) જ સર્વ દેવતાઓ છે, આત્મામાં જ બધું રહેલું છે અને આત્મા જ આ શરીરધારી-ઓના ઈર્મયોગને ઉત્પન્ન કરે છે.* ૧૧૯

બાહ્ય સર્વને પોતાની અંદર લઈ પમાડી દેવું

સ્વં સંનિવેશયેત્સેષુ ચેદનસ્પર્શનેડનિભમ્ । -

પક્તિદૃષ્ટ્યોઃ પરં તેજઃ સ્નેહેડપો ગાં ચ મૂર્તિષુ ॥ ૧૨૦ ॥

મનસીન્દું દિશઃ શ્રોત્રે ક્રાન્તે વિષ્ણું ઘટે હરમ્ ।

વાચ્ચમિં મિત્રમુત્સર્ગે પ્રજને ચ પ્રજાપતિમ્ ॥ ૧૨૧ ॥

બાહ્ય આકાશને (શરીરની) અંદરનાં આકાશોમાં, બાધુને

* આ વાત શ્રુતિ પણ જણાવે છે : 'અથ હોર સાધુ કર્મ કારયતિ ચમૂર્ચ્વ નિર્નીપતિ, અથ જેગસાધુ કર્મ કારયતિ ચમધો નિર્નીપતિ । (દોષિતલા ઉપનિષદ-૩-૬) આ પરમાત્મા જ તેની પાસે સારું કામ કરાવે છે, કે જોને તે જીવે સર્વ જગ્યા દેવે છે; તેમ જ આ પરમાત્મા જ તેની પાસે ખરાબ કામ કરાવે છે, કે જોને તે નીચે સર્વ જગ્યા દેવે છે.' (વુન્ડક)

ચેષ્ઠા અને સ્પર્શોમાં, અગ્નિના ઉત્કૃષ્ટ તેજને જઠરાગ્નિમાં, સૂર્યના તેજને નેત્રમાં, જળને સ્નેહમાં, પૃથ્વીને શરીરના પૃથ્વીના ભાગોમાં, ચંદ્રને મનમાં, દિશાઓને ઠાનની ધન્દ્રિયમાં, વિષ્ણુને ધન્દ્રિયમાં, શિવને બળમાં, અગ્નિને વાણીમાં, મિત્રને શુદ્ધમાં અને પ્રજાપતિને જનનેન્દ્રિયમાં એકરૂપ કરી દેવા ૧૨૦, ૧૨૧

પરમાત્માના સ્વરૂપનું ચિંતન

પ્રજ્ઞાસિતારં સર્વેષામણીયાંસમણોરપિ ।

સ્વક્રમામં સ્વગ્રધીગમ્યં વિદ્યાત્તં પુરુષં પરમ્ ॥ ૧૨૨ ॥

* જ સર્વનો નિયંતા છે, જે અણુથી પણ અણુ છે; જે

* ઉપરના શ્લોકમાં આધ્યાત્મિક ભૂત આદિને લપ પમાડી તેમની પોતામાં એકત્વભાવના દર્શાવી. હવે આ શ્લોકમાં પરમાત્માના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવા સૂચવે છે: જે પરમાત્મા બ્રહ્માથી માંડી પૂંજા સુધીના સર્વ ચેતન-અચેતનનો નિયંતા છે; વળી અગ્નિ વગેરે પદાર્થોમાં જે ઉષ્ણતા આદિનો નિયમ દેખાય છે, સૂર્ય વગેરેનું નિયમિત રીતે આકાશમાં ફરવું વગેરે જે જણાય છે, અને જે અમુક જુદાંજુદાં ક્રમોનું અમુક ચોક્કસ ફળ મળતું જણાય છે, તે બધું પરમાત્માને અધીન છે. આ વાત ‘एतस्मैवाक्षरस्य प्रज्ञासने गतिः । हे गर्भि ! आ परमात्मानि आशाभां न बधुं रक्षुं છે.’ ઇત્યાદિ ઉપનિષદો જણાવે છે; તેમ જ ‘मयादस्यामिन्नमिति मयात्तपति ह्यमः । मयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्षावति पश्यमः । (ઋગ્વેદ- ૬, ૩) તે પરમાત્માના બપયી અગ્નિ જણે છે, તેમના બપયી સૂર્ય તપે છે, તેમના બપયી ઇન્દ્ર, વાયુ અને પાંચમું મૃત્યુ પોતપોતાના અધિકારમાં દોગા કરે છે.’ વળી તે પરમાત્મા અણુ કરતાં પણ અણુ છે; એટલે કે સર્વના આત્મા દોગાથી સુદૃઢ કરતાં પણ વધારે સુદૃઢ છે.’ સૂતિ પણ કહે છે:—‘यदाप्रज्ञातमात्मन्य दत्तधा कल्पितस्य च । मागो जीविति विषेयः स चानन्तदाय कल्पते । (મેતાલ્કર-૫, ૧) વાગના અમભાગના

સુવર્ણ સમાન કાંતિવાળો છે અને જે સ્વપ્નની બુદ્ધિ (નિર્વિકલ્પ જ્ઞાન)થી સાત્તાંકાર કરવા યોગ્ય છે, તેને પરમ પુરુષ-પરમાત્માં બોલે, ૧૨૨

એ જ પરમાત્માનાં શુદ્ધાંશુદ્ધાં નામો

एनमेके चदन्यग्रिं मनुष्ये प्रजापतिम् ।

इन्द्रमेकं पर प्राणमपरं ब्रह्म शाश्वतम् ॥ ૧૨૩ ॥

એને ઠેકલાક અગ્નિ કહે છે, બીજાઓં મનુ કહે છે, ઠેકલાક પ્રજાપતિ કહે છે અને બીજા ઇંદ્ર કહે છે; વળી એને બીજા ઠેકલાક પ્રાણ કહે છે, તેમ જ બીજાઓં એને સનાતન

સોમા ભાગનો પણ સોમા ભાગ કરાય, તેટલા ભાગનો જીવ છે, એમ સમજવું; એ જ જીવ અનંત સ્વરૂપે થવા સમર્થ છે. વળી આ પરમાત્મા સુવર્ણ સમાન કાંતિવાળો છે; જે કે 'અણ્દમહર્ષમહ્યમન્યમ્ (કઠો. ૩ ૧૫) । પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ સફરદિત, સર્વરદિત, રૂપ-વિનાનું અને અવિનાશી છે' એમ શ્રુતિઓએ પરમાત્માના રૂપનો નિર્વચ કર્યો છે, તો પણ અમુક ઉપાસનામાં પરમાત્માને શુદ્ધ સુવર્ણ સમાન વર્ણવ્યા છે. જેમ કે છાંદોગ્ય ઉપનિષદ- 'एकोनतदित्ये विष्णुमयः । सूक्ष्मं'ડળમાં આ સુવર્ણમય પુરુષ છે. 'ઈત્યાદિ વર્ણવે છે; તેમ જ આ પરમાત્મા સ્વપ્નની બુદ્ધિથી સાક્ષાત્કાર કરવા યોગ્ય છે; અર્થાત્ સ્વપ્નની બુદ્ધિ જેવા જ્ઞાનથી મહત્ત્વ કરી શકાય છે; જેમ સ્વપ્નની બુદ્ધિ, અશ્તુ વ્યાદિ ઇન્દ્રિયોનો ઉપરામ થતાં કેવળ મન વડે જ ઉત્પન્ન થાય છે, તેવું જ આત્મજ્ઞાન પણ છે. આજ કારણથી વ્યાસ કહે છે: 'मैवासी बभूवा प्राज्ञो न च विद्वेसीन्द्रियैः । मनसा तु प्रसन्नेन हृत्ते सूक्ष्मदर्शिनः । આ પરમાત્મા અશ્તુપન્દ્રિય વડે મહત્ત્વ કરી શકતા નથી અને જાજ્ઞની કેલ ઇન્દ્રિયો વડે પણ મહત્ત્વ કરી શકતા નથી; કેવળ પ્રસન્ન મન વડે સૂક્ષ્મ વસ્તુ જોનારાઓ તેમને મહત્ત્વ આપે છે.' (કુલ્લક)

અક્ષ કહે છે. ૧૨૩

પરમાત્મા વ્યાપક છે

एष सर्वाणि भूतानि पञ्चमिव्याप्य मूर्तिभिः ।

जन्मवृद्धिक्षयैर्नित्यं संसारयति चक्रवत् ॥ ૧૨૪ ॥

આ પરમાત્મા પાંચ મહાબૂતો વડે સર્વ બૂતોને વ્યાપીને રહ્યા છે અને નિત્ય ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લય કરી તેમને ચક્રની જેમ સંસારમાં ધુભાવે છે. ૧૨૪

સર્વત્ર આત્મદર્શનનું ફળ

एवं यः सर्वभूतेषु पश्यत्यात्मानमात्मना ।

स सर्वसमतामेत्य ब्रह्माग्येति परं पदम् ॥ ૧૨૫ ॥

જેમ જે માણસ પ્રાનીમાત્રમાં રહેલા પેતાના આત્માને પેતાના આત્મા વડે જુએ છે, તે સર્વ સાથે સમાનતા પામી. પરમપદ બ્રહ્મને પામે છે. ૧૨૫

મનુસ્મૃતિ અધ્યાયનું ફળ

[चतुर्वेदसंगं पुण्यमस्य शास्त्रस्य धारणात् ।

भूयो वाप्यतिरिच्येत पापनिर्यातनं મહત્ ॥

આ શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરવાથી ચાર વેદોના અધ્યયન જેટલું પુણ્ય મળે છે; વળી ત્રિશેષ આ પણ થાય છે, કે તેથી પાપનો પણ સંભવ નાશ થાય છે.]

इत्येतन्मानवं शास्त्रं मृगुप्रोक्तं पठन्दिवः ।

मवत्पाचारवाघ्नित्यं यद्येषां પ્રાપ્તયાદ્દતિસ્મ ॥ ૧૨૬ ॥

જુગુએ કહેલા આ માનવશાસ્ત્રનો જે દિવસ પાઠ કરે છે,

તે.નિત્ય આચાર્યુક્ત થાય છે અને ઇચ્છિત ગતિ પામે છે.

[મનુઃ સ્વાયંભુવો દેવઃ સર્વશાસ્ત્રાર્પણારગઃ ।

તસ્યાસ્યનિર્ગતં ધર્મં વિચાર્યં બહુવિસ્તારમ્ ॥

યે પઠન્તિ દ્વિજાઃ કેચિત્સર્વપાપોપશન્તિદમ્ ।

તે ગચ્છન્તિ પરં સ્થાનબ્રહ્મેણેઃ સઘ્ન શાશ્વતમ્ ॥

સ્વયંભૂના પુત્ર મનુદેવ સર્વ શાસ્ત્રોના અર્થોના પારગામી હતા. તેમના મુખમાંથી નીકળેલા, ખૂબ વિસ્તારવાળા અને સર્વ પાપોની શાંતિ કરનારા આ ધર્મશાસ્ત્રને જે કોઈ દ્વિજે વિચારપૂર્વક લખે છે, તેઓ બ્રહ્મના સનાતન ધામ પરમસ્થાનને (મોક્ષને) પામે છે.]

इति श्रीमानवधर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां

संहितायां द्वादशोऽध्यायः ॥

इति श्रीमानवधर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तेन संहितायां अध्याय १२मो समाप्त

मनुस्मृति समाप्त

ધરમાં વસાવવા જેવા ગ્રંથો.

પુસ્તકનું નામ અને વિગત	પાન	કિંમત	ચાર્ટર
ઉપદેશસારસંગ્રહ-મહાત્મા તિરુવલ્લુવરનો વેદતુલ્યબોધ૩૮૪	૧-૮	૦-૪	૧
આખ્યાનમાળા-ભાગ ૧ લો-બોધક આખ્યાનો ... ૭૦૮	૩-૭	૦-૭	૨
સ્વામી રામતીર્થ-અંથ ૧ લો-એમના સદુપદેશ,
આખ્યાનો ૬૮૫૬૬ ... ૫૬૪	૩-૭	૦-૬	૩
" " " ૪ થી-વિસ્તૃત ચરિત્ર તથા
વેદાંતના ઉપદેશો ... ૬૭૨	૩-૮	૦-૭	૪
વિવેકાનંદ-ભાગ ૮ મો-સ્વામીશ્રીના ઉપદેશો,
ભક્તિધામ, આદિતિ ૨૭.... ૩૮૪	૨-૦	૦-૪	૫
ગુકાવામનાથા-અંથ ૧ લો-૨ જો-વાક્તિ, સ્થાન અને
વૈરાગ્યપ્રેરક અભિગોનું સરળ આધાર ૧૮૪૦	૧-૦	૦-૧૫	૬
આદર્શ ચરિત્રસંગ્રહ-ભાગ ૧ જો-૭૦ દ્વંદ્વાં ચરિત્રો ૧૨૪	૩-૦	૦-૭	૭
આદર્શ દશાંતમાળા-ભાગ ૧ લો-બોધક ૪૨૪
દ્વંદ્વાં દશતિ ... ૪૩૨	૨-૮	૦-૪	૮
" " " ૨ જો-બોધક ૪૨૫ દ્વંદ્વાં દશતિ ... ૪૬૧	૨-૮	૦-૪	૯
ચૈતન્યમહાપ્રભુ-ત્રણ મંથો, વિસ્તૃત ચરિત્ર (સચિત્ર) ૧૫૬૬	૮-૦	૦-૧૫	૧૦
સંત ગુકાવામ-મહારાષ્ટ્રના સુપ્રસિદ્ધ સંતનું ચરિત્ર ૧૪૮	૩-૦	૦-૬	૧૧
સ્વામીશ્રી પ્રહ્લાનંદ ને શિવાનંદનો ચરિત્રો ૪૨૪	૧-૬	૦-૪	૧૨
ભક્તચરિત્ર-ભક્તમાળમાં નહિ આવેલાં ચરિત્રો ૫૨૮	૨-૮	૦-૫	૧૩
દ્વંદ્વા વાર્તાઓ-અંથ ૧ લો-સામાજિક નિર્દોષ ૧૬ વાર્તા ૫૬૮	૨-૮	૦-૬	૧૪
" " " ૧ થી-સર્વભાટે ઉપદેશ ૮૬ વાર્તા ૭૨૦	૨-૮	૦-૬	૧૫
ભારતની દેવીઓ-અંથ ૧ લો-પ્રાચીનપુરાણી સ્ત્રીઓ ૭૩૨	૩-૦	૦-૬	૧૬
" " " ૨ જો-મધ્યયુગનાં ઐતિ. ચરિત્રો ૭૩૨	૩-૦	૦-૭	૧૭
" " " ૩ જો-મધ્યયુગ ને અર્વાચીન " ૮૦૪	૩-૦	૦-૮	૧૮
પ્રીતમદાસની વાણી-અન્નો, ધાન, છપ્પા, કાષા, મદિના ૫૧૦	૩-૦	૦-૪	૧૯
સુબોધપુષ્પવાટિકા (સુમિરતો)-મહાત્મા શેખ સાદીફત ૧૩૬	૦-૫	૦-૨	૨૦
શુભસંગ્રહ-ભાગ ૧ જો-૬૫૦ ને ૮૩૪
માલિની આપતા ૧૪૮ લેખો ૫૪૪	૩-૦	૦-૫	૨૧
" ભાગ ૨ મો-૬૫૦ ને ૮૩૪ માલિની, ૧૬૫ લેખો ૭૩૬	૩-૦	૦-૬	૨૨
સાચું સ્વર્ગ-ભક્તિ ને જ્ઞાનવિષયક સારી વાર્તા ૪૬૨	૨-૦	૦-૫	૨૩
સ્વર્ગની દૈવી-સદ્ગુણ રાજતાં શીખવનારો બોધ ૩૭૨	૨-૦	૦-૪	૨૪
સ્વર્ગની સીડી-મોક્ષમાર્ગ પ્રાપ્ત કરવાનાં ૧૨ પદ્યવિધાં ૩૬૦	૨-૦	૦-૪	૨૫
સ્વર્ગનું વિમાન-ભક્તિના મદિમાના ૩૨૫ દાખલા ૩૩૨	૨-૦	૦-૪	૨૬

સ્વર્ગનો જ્ઞાન-દ-શક્તિ ને તેના પ્રકાશની સમજ	૩૬૦	૨-૦	૦-૪
સ્વર્ગનો ખલાનો-શક્તિમાર્ગ સમજવડું પુસ્તક	૩૧૨	૨-૦	૦-૪
સ્વર્ગનો પ્રકાશ-જ્ઞાન અને પરમાર્થની વાતો	૩૩૬	૨-૦	૦-૪
મોહમુદ્ગમ ને બીજાં દશ રત્નો-સરળ અર્થ સાથે	૧૬૮	૧-૦	૦-૨
શત-શ્લોકી ને બીજાં આદ્ય રત્નો-સરળ અર્થ સાથે	૨૦૦	૦-૧૨	૦-૨
વેતોત્રસ-અર્થ-શક્તિ ને વેદાંત-સ્તોત્રો અર્થ સાથે	૨૨૦	૦-૧૦	૦-૨
સ્વ-વેદાંત-સિદ્ધાંત-સારના-ઘોષ-ભાષાંતર સાથે	૨૨૪	૧-૪	૦-૩
વિવેકચૂડામણિ-સરળ અનુવાદ સાથે	૧૬૦	૦-૧૨	૦-૨
એકનાથી ભાગવત-એકનાથ પ્રકાશના વિવરણ સાથે	૬૦૦	૫-૦	૦-૧૨
મહાવાક્ય-વત્નાવલિ-૧૦૮ ઉપનિષદોના સારપ્રથ			
સંપ્રદ, સરળ ભાષાંતર સાથે	૧૮૪	૦-૧૨	૦-૨
વિદુરનીતિ-સરળ અનુવાદ સાથે	૧૬૮	૧-૦	૦-૨
આત્મસાક્ષાત્કારની કસોટી-સ્વામી	...	...	...
સ્વયં જ્ઞાપિતીથ	૨૦૮	૧-૪	૦-૨
અવધૂત ગીતા-સુધાસવધાસ સાથે રજા આવતિ	૧૪૪	૧-૪	૦-૨
અષ્ટાવક ગીતા-મૂળ સાથે સરળ ભાષાંતર	૭૨	૦-૮	૦-૧
ગીતા-પુરુષાર્થશિખિની-બે મંથર્માં			
ભાગ ૧ સો- મૂળ શ્લોકો, પદ્યોદ્, અર્થ અને			
,, ૨-૩ ને- પદિત સાવવલેકરની દીક્ષ સાથે	૧૭૬૮	૧૨-૮	૧-૨
જ્ઞાનસત્ર ગીતા-મૂળ શ્લોકો (સુજ્ઞાતી વિધિમાં)	૩૧૮	૧-૪	૦-૪
મોક્ષમાળા-ગ્રીમહ રામચંદ્રકવ... ..	૧૬૨	૧-૪	૦-૩
શ્રીવલ્મીકી વાર્તાલાપ ભાગ રત્નો-રામકૃષ્ણ-			
ક્યામૃતથી આમળના જાળમાં આવતા ઉપદેશો			
તથા ક્યાપ્રસંગો	૩૧૨	૨-૦	૦-૪
ધર્મપદ-બૌદ્ધ ધર્મનું ગીત એવું અમૂલ્ય પુસ્તક...	૧૬૨	૧-૦	૦-૩
પંચીકરણ-મુમુક્ષુઓ આત્મબોધ માટે સર્વોત્તમ			
મંથ, કથાઓ અને સુહિત-અનુભવવાળી દીક્ષ સાથે...	૨૧૪	૨-૦	૦-૪
મહુમય જીવન-સુખી વચના સરળ-ઉપાધી...	૧૬૨	૦-૧૨	૦-૨
,, જીવનનું રહસ્ય-સદુપદેશ, બલનો ઇ. સાથે...	૧૬૮	૧-૦	૦-૪
વિચારસાગર-રજા આવતિ, શ્રીનિવંદનસંપ્રદ			
વેદાંતનો મહાન મંથ મૂળ દોહા, અર્થ તથા			
વિવરણ સાથે	૪૦૦	૩-૦	૦-૫
સૂર્યકાંત-મુમુક્ષુઓ માટે અત્યંત ઉપયોગી મંથ ..	૧૭૨	૨-૦	૦-૪
બાળસદ્બોધ-બાલશિક્ષા માટે શિક્ષક સાથે	૧૨૮	૦-૮	૦-૨

ખાલભારત-(સચિત્ર) સંક્ષિપ્ત મહાભારત ...	૨૮૮	૧-૮	૦-૧
ઓખાધરજી-(મહાકવિ પ્રેમાનંદજી)-મોટા અક્ષરોમાં
અપરા સપ્તદેના અર્થ સાથે...	૧૧૨	૦-૮	૦-૨
નળાખ્યાન-(મહાકવિ પ્રેમાનંદજી) મોટા અક્ષરોમાં...	૧૩૬	૧-૦	૦-૩
ભગવત-સંપૂર્ણ-ભૂદાભૂદા સતોનાં ૩૩૬ ભજનોના સંગ્રહ	૨૪૦	૧-૦	૦-૨
શ્રી રમણ મહર્ષિ-સુધારાવધારા સાથેની રજા આવૃત્તિ	૨૧૬	૨-૦	૦-૪
હંસ મહારાજ-નેદાંત જેવા ગદ્યન વિષયમે વિવિધ
કથાંતો દ્વારા સરળ રીતે સમજાવતું પુસ્તક ...	૨૮૦	૨-૮	૦-૬
શ્રીશારદામણિદેવી-(ચરિત્ર) લે. આનંદચૈતન્ય ...	૧૦૪	૦-૮	૦-૨
દામવચના-શ્રી. ૧-૨ (સચિત્ર) શ્રી. રવિશંકર
મહારાજ ...	૨૮૦	૧-૪	૦-૪
ગીતાપોથી-ભગવદ્ગીતાની ખાળપોથી-કર્મયોગના
૧૨૫ શ્લોકો, અર્થ તથા વિસ્તૃત સમજૂતી સાથે...	૧૦૪	૦-૬	૦-૧
ગીતાસંકલન-સં. શ્રીરમણ મહર્ષિ: ગીતામાંથી
તથા ખીલં તજી સંકલનો ગુજરાતી અર્થ સાથે...	૫૨	૦-૩	૦-૧
એ આંધ્યાથી ગીતા-(અધ્યાય ૧૨ ને ૧૫ માં) અર્થ સાથે	૪૮	૦-૩	૦-૧
નારદનાં કક્ષિતસૂત્રો-મૂળસૂત્રો, અર્થ તથા વિવેચન સાથે	૧૪	૦-૩	૦-૧
વિચારસૂચીકથ-આ. રજા, સ્વામીશ્રી માધવદીપક:	૧૦	૦-૩	૦-૧
નીતિશાતક-(શ્રીભટ્ટકવિજીત) સરળ અનુવાદ સાથે...	૮૦	૦-૩	૦-૧
વૈરાગ્યશાતક-(શ્રીભટ્ટકવિજીત) સરળ અનુવાદ સાથે	૬૧	૦-૪	૦-૧
પ્રેમપંથ ભાગ ૧ સો-સંપાદક: શ્રી. વાલજી મો. દેસાઈ	૧૪	૦-૩	૦-૧
૨ સો-	૧૦૪	૦-૪	૦-૧
સમ્રાટ યેજ્ઞિક અને દેવી નંદા જેન સંસ્કૃતિની બે
ભજવવા સાથે નાટિકાઓ...	૧૪	૦-૩	૦-૧
જ્ઞાનનાં છરણાં-(આ. રજા) લે. સ્વામીશ્રી માધવદીપક	૧૪	૦-૩	૦-૧
સુદામાચરિત્ર-(કાવ્ય) પ્રેમાનંદજી ...	૧૪	૦-૩	૦-૧
કેરીની મોસમ ને ખીજ વાતો-શ્રી. રાધાની
કસાપેલી ક્ષમે લખાયેલી ૭ વાતો...	૭૧	૦-૫	૦-૧
ખાવજીની ખાદર ને ખીજ વાતો-શ્રી. ચૂનીલાલ મડિયા:
માનવસ્વભાવ અને લાગણી પ્રગટ કરી ૪ વાતો...	૭૬	૦-૩	૦-૧
જ્ઞાનપદ-સોપાનપદ-જ્ઞાનખાજ-૧૮૨૪ ...	૦-૧	૦-૧	૦-૧

વધુ વિગત માટે વિસ્તૃત સૂચિપત્ર મંગાવો:

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય } અમદાવાદ
મુંબઈ-૨

મહાભારત-ભાષાંતર

દળદાર સાત ગ્રંથોમાં

૨૭ ચિત્રો સાથે

[૪૫ ૫૧૮૮] કદ ૭ા" x ૧૦" [મૂલ્ય રૂ. ૫૨]

૧-આદિ અને સભાપર્વ	૭૮૪
૨-વન અને વિરાટપર્વ	૭૨૦
૩-ઉદ્યોગ અને ભીષ્મપર્વ	૬૦૪
૪-દ્રોણપર્વ	૫૦૪
૫-કર્ણ, શલ્ય, સૌપ્તિક અને શ્રીપર્વ	૫૮૪
૬-શાંતિપર્વ	૮૫૬
૭-અનુશાસન, આશ્વમેધિક, આશ્રમ-
વાસિક, મૌસલ, મહાપ્રાસ્થાનિક
અને સ્વર્ગારોહણપર્વ	૮૩૬

૫૧૮૮

આર્યોના ઇતિહાસ, પુરાણ, ધર્મશાસ્ત્રો અને તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથોમાં જે કંઈ છે તે બધું આમાં છે અને આમાં જે કંઈ નથી તે બીજા ક્યાંય પણ મળવાનો સંભવ નથી.

જેણે મહાભારત નથી વાંચ્યું તેનું ભારતવાસી હોવું બેધર્મ છે. મહાભારતને અમૂલ્ય રત્નોની એકાદ ખાણ સાથે જ સંરખાવી શકાય. એ ખાણને જમજમ ખોદીએ તેમ તેમ તેમાંથી વધારે કિંમતી જવાહીરો નીકળે છે.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

કે. બક્ષ, સેકન્ડ ફેઝ પાર્સ, પો. બો. નં. ૫૦, અમદાવાદ
ને કાલખાદેવી રોડ, હાથી બીલ્ડિંગ, ત્રીજા માળે, મુંબઈ-૨

ઉપયોગી ગ્રંથો

પુરુષાર્થબોધિની ભગવદ્ગીતા :

શ્લોક, અન્વય, અર્થ : હજાર બે અંશોમાં :

વેદ-ઉપનિષદના મંત્રોનો પુરેપુરો સમન્વય દેખાડતી
પં. સાતવલેકરજીની પુરુષાર્થબોધિની ટીકા સાથે.

પાન ૧૦૧૮ : : રૂ. ૧૨-૮૦

ઉપનિષદો : ત્રણ અંશોમાં-મૂળ સાથે ભાષાંતર

૧. ઐકાદશ ઉપનિષદ : પાન ૪૫૨, રૂ. ૩)

૨. બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ : પાન ૨૪૮, રૂ. ૨)

૩. સૌ ઉપનિષદો :

જમાંનાં ૨૮ ઉપનિષદોનું સરળ ભાષાંતર મૂળ સાથે
આપ્યું છે તે બાકીનાં ૭૨નું ભાષાંતર માત્ર સારરૂપે
આપ્યું છે. પાન ૭૪૪ : રૂ. ૫)

શ્રીમત્ શંકરાચાર્યના અંશો :

ગોલ્ડમુદ્ગરને બીજાં દસ રત્નો-સરળ અર્થ સાથે ૧૧૮ ૧-૦

શતશ્લોકી અને બીજાં ચાર રત્નો-,, ,, ૨૦૦ ૦-૧૨

રત્નોત્તર-અહ-ભક્તિ ને વેદાંત સ્તોત્રો, અર્થ સાથે ૨૨૦ ૦-૧૦

સર્વ વેદાંત સિદ્ધાંત-સારસંઅહ-ભાષાંતર સાથે ૨૨૪ ૧-૪

નિવેકશૂદામણિ-સરળ ભાષાંતર સાથે ... ૧૧૦ ૦-૧૨

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

૧. બદ્ધ પાસે, પોસ્ટ બોક્સ નં. ૫૭, અમદાવાદ અને
મલખારેવી રોડ, હાથી બીલ્ડિંગ, ત્રીજા માળે, મુંબઈ-૬

B.L.-17

BHAVANS LIBRARY

Mumbai-400 007. Ph.: 3634462/63 Ext.: 226

N.B.- This book is issued only for one week till.....

This book should be returned within a fortnight from the date last marked below.

Date	Date	Date
13 MAR 2006		
12 JAN 2007		
17 NOV 2009		